

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

**AŞİRET, PARTİ VE SİYASET: IRAK KÜRTLERİNDE SİYASAL
BÖLÜNMELELER ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Doktora Tezi

Mustafa Arıkan

Ankara - 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

**AŞİRET PARTİ VE SİYASET: IRAK KÜRTLERİNDE SİYASAL
BÖLÜNMELELER ÜZERİNE BİR İNCELEME**

Doktora Tezi

Mustafa Arıkan

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Özkan Agtaş

Ankara - 2023

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

**AŞİRET PARTİ VE SİYASET: IRAK KÜRTLERİNDE SİYASAL
BÖLÜNMELELER ÜZERİNE BİR İNCELEME**

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Özkan Agtaş

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Doç. Dr. Özkan Agtaş (Tez Danışmanı)

.....

Prof. Dr. Ömer Aykut Çelebi

.....

Prof. Dr. Özgür Sarı

.....

Doç. Dr. Metin Atmaca

.....

Doç. Dr. Elif Kanca

.....

Tez Savunması Tarihi

13.01.2023

T.C.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Özkan Agtaş danışmanlığında hazırladığım “AŞİRET, PARTİ VE SİYASET: IRAK KÜRTLERİNDE SİYASAL BÖLÜNMELELER ÜZERİNE BİR İNCELEME (Ankara.2023) ” adlı doktora tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih:20.01.2023

Adı-Soyadı ve İmza

Mustafa Arıkan

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
I.AŞİRET	38
1. AŞİRET ÜZERİNE.....	39
1.1. Aşiret Kavramına Dair	39
1.2. Kürt Aşiretleri Literatürü Üzerine	57
2. İMPARATORLUKLARDAN ULUS-DEVLETLERE AŞİRETLER	76
2.1. İmparatorluklar İkliminde Aşiretler	76
2.2. Ulus-Devletler Çağının Şafağında Aşiretler	109
II. PARTİ	159
1. SİYASAL PARTİ ÜZERİNE.....	160
1.1. Kökeninden Sol Düşünce Geleneğine Parti Kavramı	160
1.2. Siyasal Parti Literatürü Hakkında.....	190
2. BİR KAYNAŞMANIN KÖKENLERİ: AŞİRETLER VE CEMİYETLER.....	212
2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Kürt Cemiyetlerinin Doğuşu	212
2.2. Irak Kürdistanı’nın Yükselen Şeyh Sülaleleri ve Siyasal Partilerin Belirşi..	228
III. MODERN FAY HATLARININ GELENEKSEL ÇATLAKLARI	255
1. SİYASAL BİR BÖLÜNMENİN SOYKÜTÜĞÜ	256
1.1. Partide Bütünleşme: Kürdistan Demokrat Partisi’nin Kuruluşu	256
1.2. Partinin Bölünmesi: Kürdistan Yurtseverler Birliği Partisi’nin Kuruluşu ...	280
2. BİR BÜTÜNLEŞME/BÖLÜNME DİLEMMASI: AŞİRET, PARTİ, DEVLET ...	322
2.1. Partilere Bölünme: Kürdistan Bölgesel Yönetimi’nin Kuruluşu	322
2.2. Partiye Bölünme: Bütünleşik Zamanlar Bölünmüş Uzamlar	348
SONUÇ.....	391
KAYNAKÇA	410
ÖZET.....	473
ABSTRACT	474

GİRİŞ

Okumaya başlamış olduğunuz tez Irak Kürdistanı'nda siyasal bölünmeleri konu almaktadır. Bu yönüyle çalışma iki önemli zorluğu göğüsleme iddiası taşımaktadır. Bir yandan siyasal bir entite olarak Irak Kürdistanı'na veya Irak Kürtlerinin tarihsel/siyasal yolculuğuna sadık kalarak bölgenin devlet inşasına dair katı/deterministik bir patern takibine veya yerleşik bir anlatının doğrulanmasına indirgenmeden kendi nüansları ve incelikleri içinden ele alınması, ancak öte yandan bölgenin siyasal gelişmelerinin, siyasal iktidarın kurumsallaşmasına dair deneyiminin yerleşik teorik kalıpların, siyasal bütünleşme ve bölünmelere dair kuramsal kabullerin gözden geçirilmesi için bir imkan olarak değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Başka bir deyişle çalışmanın yöneldiği istikameti Irak Kürdistanı'nı araçsallaştırmadan siyasal kuramı onunla birlikte yeniden düşünme gayesi tayin etmektedir. Bu istikamet bölgedeki deneyimin siyaset kuramının kimi yerleşik kabulleri eşliğinde bir tür noksanlık, yetersizlik, hamlık, arkaiklik ve sıra dışılık ile etiketlendiği çözümlemeler üzerinden Irak Kürdistanı'na ulaşan yoldan farklı bir güzergaha işaret etmektedir. Bu güzergahın bölgedeki bölünme pratiği eşliğinde siyasal kuramın yeniden düşünüldüğü, deyim yerindeyse sınındığı ve böylelikle Irak Kürdistanı'na yeniden geri dönen bir patikayı takip ettiği düşünülebilir.

Bu husus tezin her biri kendi alanında bir klasik haline gelmiş birçok eserde görüldüğü üzere bölgenin tarihinin, siyasal kültürünün, siyasal kurumsallaşma deneyiminin, siyasal çekişmelerinin eksiksiz bir dökümünü çıkarma gayesi taşımadığı anlamına gelmektedir. Çalışma daha çok bölgeyi konu edinen literatürdeki baskın bir eğilimden kaçınma gayesiyle yola koyulmaktadır. Bu eğilim siyasal iktidarın kurumsallaşması ve siyasal bütünleşme süreçlerini devletin teşekkül etmesinden ibaret gören, bunu da devlet aklının ima ettiği türdeş, gerilimden azade, aynılıkla malul, çelişki barındırmayan bütünlük fantezisiyle içeriklendiren yaklaşımın yörüngesinde

seyretmektedir. Bu yörünge Irak Kürtlerinin bütünleşme becerisinden uzak, çoğunlukla pasif, ikincil, bağımlı bir siyasal öznelilik üzerinden tasvir edildiği çözümlemeler açısından güçlü bir çekim alanı oluşturmaktadır. Bahsi geçen çekimin kuvveti Irak Kürdistanı'nda siyasal bütünleşmenin neden bir türlü başarılamadığı sorununa getirilen açıklamalar üzerinden teşhis edilebilmektedir: Siyasal bütünleşme başarılamamaktadır çünkü milliyetçi proje başarısızdır, çünkü emperyalist güçlerce engellenmektedir, çünkü bölgenin bunu zorlaştıran bir tabii coğrafyası vardır, çünkü Irak Kürtleri devletlerin çekiştirip durduğu bir siyasal uzamda savrulup durmaktadır ya da aşiret aidiyetinin ötesine geçebilecek bir medenileşme maharetinden yoksundur yahut türdeş bir topluluğun doğuşunu engelleyen kısır parti rekabetinin kurbanıdır...

Bu tez boyunca takip edilen mezkûr patikanın, ufkunda devlet formunun bulunduğu siyasal bütünlük fantezisi eşliğinde siyasal olanın çelişkisiz birliğe indirgendiği ve siyasal olanın tasfiye edildiği, böylelikle de Irak Kürdistanı'ndaki siyasal kuruluşun mütemadiyen bir kusur olarak etiketlendiği baskın eğilimle yolları tam da bu noktada ayrılmaktadır. Çünkü bu çalışma her siyasal kuruluşun bölünmenin tasfiye edilmediği bir bütünleşme süreci olduğu yani bölünme/birleşme diyalektiğinden bağımsız düşünülmemeyeceği bir kalkış noktasından hareket etmektedir. Bu açıdan çalışma bölünme fenomenine siyasal olanın düşünülmesindeki payını teslim etmeyi amaçlarken diğer yandan da Irak Kürdistanı'ndaki siyasal gelişmelerin bölünmeler vesilesiyle bir tür araz, noksanlık ve medeniyet yoksunluğu gibi ele alındığı yaklaşımların kısıtlılıklarına ışık tutmayı hedeflemektedir. Yani çalışmada bir yandan devlet formundan ibaret olmayan bir siyasal fikrine kapı aralanırken bunu ideal bir bütünlük olarak değil, bölünme/bütünleşme diyalektiği eşliğinde ele alan bir yaklaşımla Irak Kürdistanı'nın irdelenmesi hedeflenmektedir. Buradan hareketle çalışmada izlenen güzergahı siyasal bölünmelerin Irak Kürdistanı bağlamında nasıl içeriklendirildiğini belirginleştirerek tanıtmak suretiyle ilerlemek yerinde olacaktır.

Bir Toplum Sözleşmesi: 2017 Bağımsızlık Referandumu

Irak Kürdistan Bölgesi 2017 sonbaharında tarihi bir plebisite ya da galatimeşhuruyla referanduma ev sahipliği yaptı. İlan edilen resmi sonuçlara göre oylamaya toplam seçmenlerin yüzde yetmişinden fazlasına karşılık gelen üç milyonu aşkın insan katılmıştı. Oylama boyunca sandıklara bırakılan milyonlarca pusula özlü bir soruya verilen evet ya da hayır yanıtlarından ibaretti: “Kürdistan Bölgesi ve bölge idaresinin dışında kalan Kürdistanî yörelerin bağımsız bir devlet olmasını istiyor musunuz?”. Bölge hakkında üstünkörü bilgisi olan birinin bile tahmin edebileceğe üzere sandıklardan devletin kuruluşunu onaylayan milyonlarca evet oyu çıktı.¹

Plebisitin neticesini öngörmek için farklı biçimlerde olsa da devlet fikrinin, Irak Kürdistanı’ndaki modern siyasal teleoloji kataloğunun en yerleşik öğelerinden biri olduğunun ayırdında olmak yeterlidir. Zira devletleşmenin, bölgenin milliyetçi hareketlerinin en uzun soluklu hedefleri arasında yer aldığı bir sır değildir.² Dahası Irak Kürdistanı, 1990’ların başlarından beri yani oylamadan önceki çeyrek asırdır fiilen Kürt hükümetleri tarafından yönetildiği için devletleşme sürecine yabancı bir bölge değildir.³ Bu yönüyle 1990’lı yılların, bu sürecin değişik disiplinler bünyesinde tanınmayan devlet⁴,

¹ Referandumun içeriği ve ilan edilen sonuçları hakkında, sahada yapılan bir çalışmayı da kapsayan detaylı bir inceleme için bkz.: Akiko Yoshioko, Bill Park, Francis Owtram ve Joost Jongerden, “Field Notes: On the independence referendum in the Kurdistan Region of Iraq and disputed territories in 2017”, *Kurdish Studies*, Vol.5, No:2, 2017, s.199, ss.203-206.

² Aram Rafaat, “The Fundamental characteristics of the Kurdish nationhood project in modern Iraq”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 52, No: 3, 2016, s.496.

³ 1990’lı yıllardan itibaren bölgede yaşanan dönüşümün önemine işaret eden değerlendirmeler için bkz.: Ofra Bengio, “On the Brink: State and Nation in Iraqi Kurdistan”, içinde: *Iraq Between Occupations: Perspective from 1920 to the present*, Der.: Amatzia Baram, Achim Rohde ve Ronen Zeidel, Palgrave Macmillan, 2010, s.65 ve David Romano, “Safe Haven as Political Projects: The Case of Iraqi Kurdistan”, içinde: *State-Within-States: Incipient Political Entities in the Post-Cold War Era*, Der.: Paul Kingston ve Ian S. Spears, Palgrave Macmillan, 2004, s.153.

⁴ Michael Gunter, “Unrecognized De Facto States in World Politics: The Kurds”, *The Brown Journal of World Affairs*, Vol.20, No:2, 2014, ss.161-178. KBY’nin de tanınmayan devletler içinde irdelendiği bir çalışma için bkz.: Nina Caspersen ve Gareth Stansfield, “Introduction: Unrecognized states in the international system”, içinde: *Unrecognized States in the International System*, Der.: Nina Caspersen ve Gareth Stansfield, Routledge, 2011, ss.1-9 ve Štěpán Podhrázský, “Unrecognized State Entities-Evaluation of Emerging States in the 21st Century”, *AUPO Geographica*, Vol.48, No:1-2, 2019, ss.61-83.

de facto devlet⁵, yarı-devlet⁶, ayrılıkçılık⁷, proto-devlet ve devletçik⁸ gibi terimler eşliğinde incelendiği hatırı sayılır literatür açısından, bir milat niteliği taşıması entelektüel bir keyfiyetten kaynaklanmamaktadır. Çünkü Irak Kürdistanı, iki Körfez Savaşı arasında kalan dönemde, tam da bu literatürün konu edildiği Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin (KBY) kuruluşuna sahne olmaktadır.

2003 yılındaki Amerikan işgalinin ardından KBY, yeniden inşa edilen Federal Irak Cumhuriyeti'nin çatısı altında federe devlet olarak tanınmak suretiyle anayasal bir statü kazanmaktadır.⁹ Böylelikle KBY'nin icra ettiği egemenlik belli sınırlar dahilinde, de jure bir hüviyete kavuşmaktadır. Bu dönem boyunca gerek Kürdistan Bölgesi'nin gerek Irak'ın, farklı disiplinler bünyesinde değişik açılardan devletin kuruluşunun

⁵ Yaniv Voller, *The Kurdish Liberation Movement in Iraq: From insurgency to statehood*, Routledge, 2014, s.2. Kamaran Palani, *Kurdistan's De Facto Statehood: A New Explanatory Framework*, Routledge, 2023, ss.27-45. Ayrıca bkz.: Edwin Bakker, Jaafar Khidir, Kamaran Palani ve Mark Dechesne, "De facto states engagement with parent states: Kurdistan's engagement with the Iraqi Government", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.48, No: 4, 2021, ss.770-788. Johannes Jüde, "Contesting borders? The formation of Iraqi Kurdistan's de facto state", *International Affairs*, Vol.93, No:4, 2017, ss.847-863. Hajar Bashir Kalari Sadoon, *From Foreign Relations to Foreign Policy: Transformation of the Kurdish de Facto State into an Independent Foreign Policy Actor*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Exeter, 2017. Michael M. Gunter, "A de facto Kurdish State in Northern Iraq", *Third World Quarterly*, Vol.14, No:2, 1993, ss.295-319.

⁶ Aram Rafaat, *Kurdistan in Iraq: the evolution of a quasi-state*, Routledge, 2018. Denise Natali, "The Kurdish Quasi-State: Leveraging Political Limbo", *The Washington Quarterly*, Vol.38, No:2, 2015, ss.145-164.

⁷ Irak Kürdistanı'nda 2017 yılında düzenlenen referandumun da ayrılıkçı hareketler bağlamında incelendiği bir çalışma için bkz.: Juve J. Cortés Rivera, "Creating new states: The strategic use of referendums in secession movements", *Territory, Politics, Governance*, 2020. Ayrılıkçı eğilimler için bkz.: Philip S. Hadji, "The Case for Kurdish Statehood in Iraq", *Case Western Reserve Journal of International Law*, Vol.41, Issue 2/3, 2009, ss.513-541. Martin Riegl ve diğerleri, "Kurdistan Region's Quest for Independent Statehood: Trapped in Internal and Geopolitical Rivalries", içinde: *Unrecognized States and Secession in the 21st Century*, Der.: Martin Riegl ve Bohumil Doboš, Springer International Publishing, 2017, ss.153-168. Ayrıca bkz.: Francis Owtram, "The Kurdistan Region of Iraq and Federal Constitution: A Perimeter Plinth of State Territorial Integrity or a Stepping Stone to Secession", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, ss.521-533. Erol Kurubaş, "Kuzey Irak'ta olası bir ayrılmanın meşruluğu ve self-determinasyon sorunu", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt. 59, Sayı:3, 2004, ss.147-179. Brendan O'Leary, "Partition", içinde: *A Companion to Border Studies*, Der.: Thomas M. Wilson ve Hasting Donnan, Blackwell Publishing Ltd., 2012, ss.29-47.

⁸ KBY'nin *proto-state* ve *statelet* olarak nitelendirilip Rojava'daki siyasi yapılanmayla karşılaştırılarak incelendiği bir çalışma için bkz.: Joost Jongerden, "Governing Kurdistan: Self-Administration in the Kurdistan Regional Government in Iraq and the Democratic Federation of northern Syria", *Ethnopolitics*, Vol.18, No:1, 2019, ss.61-75.

⁹ KBY halihazırda yürürlükte bulunan 2005 tarihli Anayasa uyarınca hukuken Irak Cumhuriyeti'nin çatısı altında yer alan federe bir devlettir (Alex Danilovich, *Iraqi Federalism and the Kurds: Learning to live together*, Ashgate Publishing Company, 2014, s.50). KBY ile Irak merkezi yönetimi arasındaki ilişkinin hukukî karakteri devlet organlarının iki düzeyde örgütlendiği federal sistem uyarınca belirlenmiştir (Irak ve Kürdistan Bölgesel Yönetimi'ndeki federal örgütlenme mimarisinin detaylı bir anlatımı için bkz.: Farah Shakir, *The Iraqi Federation: Origin, operation and significance*, Routledge, 2017, ss.131-138).

incelendiği bir sosyal bilim laboratuvarı gibi algılandığını söylemek abartı sayılmamalıdır. Kuruluş yönünden Irak'ın cezbediği entelektüel ilgi *devletin yeniden inşasının* yörüngesinde seyrederken¹⁰ Kürdistan Bölgesi'ne yönelik incelemeleri ise daha çok *yeni bir devletin inşasını* irdeleme hedefi yönlendirmektedir.

Esasında bu yönelim farklılığı, bir devletin yeniden inşasıyla yeni bir devletin inşasının iç içe geçtiği gerilimli fakat siyaset bilimi açısından nadiren tanık olunan bir kuruluş evresinden geçilmekte olduğuna işaret etmektedir. Bilhassa Irak'ın yeniden inşasının *başarısız devlet* kategorisi dahilinde ele alındığı incelemeler, bu evrenin ihtiva ettiği gerilimin berrak bir görünümünü sunmaktadır.¹¹ Diğer bir deyişle bu evrede, Irak'ın bölünmesi ile Kürdistan Bölgesi'nin siyasal bütünleşmesi yani bir devletin dağılışıyla diğerinin kuruluşu iç içe geçmektedir. Bu gerilim güncel ifadesini, Irak merkezi hükümeti ile KBY arasında süregelmekte olan 21. yüzyıldaki egemenlik mücadelesinde bulmaktadır. Uzunca bir süredir kendisine bağlı bir kolluk/istihbarat teşkilatlanmasının yanında ayrı bir ordusu bulunan KBY hukuken parçası olduğu federal otoriteden bağımsız bir diplomasi trafiği yürütebilmektedir.¹² Bu yönüyle KBY ile Irak Devleti

¹⁰ İlk çeyreğinin son yıllarına yaklaşan 21. yüzyılda da Irak devletin kuruluşu açısından dünyanın en ilgi çeken ülkeleri arasında yer almayı sürdürmektedir. 2003 Yılındaki işgalin ardından Irak'ta deneyimlenen sürecin değişik açılardan devlet inşası bağlamında tartışmaya açıldığı çalışmalar bunun kanıtıdır. Konuya değişik açılardan yer veren bazı çalışmalar için bkz.: Michael Rear, *Intervention, Ethnic Conflict and State-Building in Iraq: A Paradigm for the Post-Colonial State*, Routledge, 2008; *State-Building: Theory and Practice*, Der.: Aidan Hehir ve Neil Robinson, Routledge, 2007; Dlawer Ala'Aldeen, "State-Building in Iraq", *MERI Policy Report*, 2021; Charles Tripp, "The United States and state-building in Iraq", *Review of International Studies*, Vol. 30, No. 4, 2004, ss.545-558; Karin von Hippel, "State-Building After Saddam: Lessons Lost", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, Der.: Brendan O'Leary John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, ss.251-267; Adham Saouli, "States and state-building in the Middle East", içinde: *The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and State System*, Der.: Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani, Routledge, 2019, ss.40-50.

¹¹ Bu incelemeler bir devletin yeniden kuruluş sürecine paralel işleyegelmekte olan yeni bir devletin kuruluşuna atıfta bulunmaktadır. Başka bir deyişle işgalin ardından Irak'ta devletin yeniden kuruluş sürecinin yanı sıra KBY'nin kurumsallaşma sürecinin yeni bir devletin kuruluşu bağlamında irdelendiği bir literatür bulunmaktadır. Bu minvalde KBY'nin kurumsallaşma süreci, bir yandan Irak'ta devlet inşasının bölünme ya da ayrılma eğilimleriyle buluştuğu noktayı işaretlerken diğer yandan kuruluş meselesine bağlanmaktadır. Konunun Irak'ın bölünmesi bağlamında tartışıldığı bir değerlendirme için bkz.: Gareth Stansfield ve Liam Anderson, "Kurds in Iraq: The Struggle Between Baghdad and Erbil", *Middle East Policy*, Vol. 16, No. 1, 2009, ss.134-145. Ayrıca bkz.: Michael M. Gunter ve Hakan Yavuz, "The Continuing Crisis in Iraqi Kurdistan", *Middle East Policy*, Vol.12, No:1, 2005, ss.122-133.

¹² KBY'nin kolluk-istihbarat teşkilatlanması ve ordusu için bkz.: Karna Eklund, Brendan O'Leary ve Paul R. Williams, "Negotiating a Federation in Iraq", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, Der.: Brendan O'Leary John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, ss.130-132. Merkezi hükümetten bağımsız biçimde yürütülen diplomatik ilişkilere dair bkz.: Dana Ali Salih ve Bakhan Ako

arasındaki değişken güç dengesi, iki siyasal entite arasındaki hukuki ilişkiye uzunca bir dipnot düşülmesini gerektirmektedir.¹³ KBY'nin Irak Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsız bir devlete dönüşmesinin oylandığı, tarihe *bağımsızlık referandumu* olarak geçen plebisit, bu entiteler arasındaki egemenlik mücadelesinde gerilimin doruk noktasına tırmandığı tarihi anlardan birini işaretlemektedir.

KBY'nin Bağdat ile egemenlik mücadelesine giriştiği bu dönem boyunca, bir yandan bölge halkı özerk bir hükümetin yönetimi altında yaşamayı deneyimlerken diğer yandan ulus inşasına yönelik kurumsallaşmış bir siyaset izlenmektedir.¹⁴ Kitleler nezdinde geniş bir kabul gören devlet kurma hedefi, her ne kadar bu konuda ikircikli bir tutum sergilediklerine sıkça dikkat çekiliyor olsa da siyasal partilerin de söylem dağarcığının ayrıcalıklı başlıklarından biridir. Konu bu yönleriyle ele alındığında, plebisitin KBY'nin bağımsızlığını onaylayan yaklaşık yüzde doksan üçlük evet oyuyla sonuçlanması malumun ilamıdır. İşte bu milyonlarca reyden oluşan evet yanıtı, oylamanın devletleşmeye dönük bütünleşik bir irade beyanı ya da deyim yerindeyse bir

Najmalddin, "Paradiplomacy of the Kurdistan Region After 2003: Present and Future", *Journal of Law, Policy and Globalization*, Vol.53, 2016, ss. 44-60. Ayrıca bkz.: Yoosef Abbas Zadeh ve Sherko Kirmanj, "The Para-Diplomacy of the Kurdistan Region in Iraq and the Kurdish Statehood Enterprise", *The Middle East Journal*, Vol. 71, No. 4, 2017, s.587 ve Marianna Charountaki, "The GCC in Kurdish Politics", *Journal of Arabian Studies*, Vol. 6, No:2, 2016, ss.201-215.

¹³ Merkezi hükümetle KBY arasındaki ilişkinin *asimetrik federalizm terimi* (Sean Kane, Joost R. Hitermann ve Raad Alkadiri, "Iraq's Federalism Quandary", *National Interest*, No.118, 2012, ss.22-23) ve *konfederasyon prensibi* (Shamsul Khan ve Sherko Kirmanj, "Engineering confederalism for Iraq", *National Identities*, Vol. 17, No. 4, 2015, ss.374-376) eşliğinde tartışmaya açıldığı değerlendirmeler tam da bu hususa dikkat çekme amacı taşımaktadır. Günümüzde merkezi hükümetle ilişkilerinin ilk bakışta federal bir yörüngede seyrediyor olması, KBY'nin yukarıda kaba hatlarıyla değinilen hukukî çerçeveye tam olarak oturmayan kırılgan bir siyaset izleyebildiğini gölgede bırakmamalıdır. KBY ile merkezi hükümet arasındaki ilişkinin izlediği değişken seyre dair kısa değerlendirmesinde, Palani'nin bu ilişkiyi dönemselleştirme biçimi oldukça açıklayıcıdır. Palani'ye göre iki siyasal entite arasındaki ilişki 2003-2014 döneminde güçlü otonomiye sahip bölge ile zayıf bir merkezi hükümet arasındaki, 2014-2017 yılları arasında iki devlet arasındaki ve 2017 ve sonrasında bölgesel yönetimle federal yönetim arasındaki ilişkilere benzerlik göstermiştir (Kamran Palani, "A New Era in Baghdad-Erbil Relations", <https://www.ispionline.it/>, erişim tarihi: 14.11.2021).

¹⁴ Mahir A. Aziz, *Irak Kürtleri: Irak Kürdistanı'nda Milliyetçilik ve Ulusal Kimlik*, Çev.: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 2013, s.28, s.51, s.122. Bu konuda Mahir A. Aziz'in çalışması oldukça aydınlatıcıdır. Aziz, Irak Kürdistanı'nda 1991'den sonra meydana gelen siyasal değişimler, 1992'de bölgede tertip edilen seçimler ve bir de facto devletin kuruluşu olgularının bir araya gelerek, kentli ve okumuş Kürtler arasında siyasal ve ulusal bağlılık duygusuna neden olduğunu, bunun da Irak Kürdü veya Iraklı kimliğinin yerini daha geniş kabul gören Kürdistan kimliğinin almasıyla sonuçlandığına dikkat çekmektedir. Aziz'e göre Kürtler açısından milliyetçilik, özellikle 1990'lar sonrası dönemde, devlet arayışı içinde ulus inşa eden bir hareket olarak görülebilir. Bu açıdan Kürt ulusal kimliğinin pekişmesinin ve Irak Kürdistanı'nda ulus inşasının gerçek tarihini, 1991 Mart'ından ve 1992 seçimlerinden sonra başlatmak gerekir.

toplum sözleşmesi olarak okunabilen yüzünü oluşturmaktadır.¹⁵ Ancak madeni bir parayı andıran plebisitin diğer yüzüne ise bu tezin konu edindiği siyasal bölünmeler damga vurmaktadır.

Oy Sandığı ya da Pandora'nın Kutusu: Siyasal Bölünmeler ve Referandum

Bağımsızlık oylaması, bir yanıyla KBY'nin Irak'ın da mensubu olduğu egemen devletler ligiyle kurduğu ilişkinin karakterini tayin etme yani KBY'nin bu ligin yeni bir üyesi olarak tanınması imasıyla yüklüdür ki bu, plebisitin dışa dönük yönünü oluşturmaktadır.¹⁶ Ancak öte yandan kolaylıkla tahmin edilebileceğe üzere, oylamanın bölgenin iç siyasetiyle ilişkili olan bir tarafı da bulunmaktadır. Bu noktada Irak Kürdistanı'ndaki oylamanın -referandumun de facto devletlerin uluslararası arenada kullandığı bir tanınma stratejisi olduğunu teslim etmekle birlikte- bu devletlerdeki dahili dinamiklerin tanınma stratejisini nasıl ve neden değiştirebildiklerini gösteren bir vakıa olarak da incelendiğini belirtmekte yarar vardır.¹⁷ Konunun siyasal partiler arasındaki rekabetle ilişkili biçimde incelendiği çalışmalar, plebisitin bu yanına eğilmektedir.¹⁸

¹⁵ Plebisitin bu tarz bir okumanın konusu yapıldığı değerlendirmelere dair bir örnek için bkz.: Eyüp Demir, *Referandum: Bağımsızlığın Anahtarı*, Havîn Yayınları, 2018, ss.163-168.

¹⁶ Referandumun uluslararası düzlemde nasıl karşılanmış olduğu elbette meselenin çok önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Hakkında sadece İsrail'in müspet nitelikli resmi açıklamada bulunduğu referandum düzenleme kararı, uluslararası kamuoyunda başta İran ve Türkiye gibi komşu ülkeler olmak üzere aralarında ABD'nin de yer aldığı bazı devletler tarafından *Irak'ın toprak bütünlüğünün korunmasının* ve bazı Batılı devletler tarafından ise *İŞİD ile mücadelenin* zaafiyete uğratılmamasının önemlerine dikkat çeken menfi nitelikli resmi açıklamalarla karşılanarak deyim yerindeyse boşlukta yankılanmıştır (Bu konuya dair bir değerlendirme için bkz.: Serhun Al, "İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme", *Mülkiye Dergisi*, 45. Cilt, No:3, 2021, s.560). Ancak KBY ile yoğun ilişkisi geliştirmiş olan komşu devletler İran ve Türkiye'nin referandumun ardından izlediği siyasetin hiç kuşkusuz çok daha önemli sonuçları olmuştur. Referandum sonrası Türkiye ve İran devletlerinin KBY ile aralarında bulunan sınır kapılarının kapatıldığını duyurmalarının ardından sınırın hem İran hem de Türkiye tarafında KBY'ye gözdağı vermeyi amaçlayan askeri hareketlilik gözlenmiştir ("Iran halts flights to Iraq's Kurdish region in retaliation for independence vote", Reuters, 24 Eylül 2017, Erişim tarihi: 02.11.2018). Konunun dış politika ve uluslararası ilişkiler açısından taşıdığı anlam ve önemi ele alan başka bir değerlendirme için ayrıca bkz.: Marianna Charountaki, "Non-state actors and change in foreign policy: the case of a self-determination referendum in the Kurdistan Region of Iraq", *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 33, No. 1, 2019).

¹⁷ Konunun bu yönden incelendiği bir çalışma için bkz.: Kamaran Palani, Jaafar Khidir, Mark Dechesne ve Edwin Baaker, "Strategies to gain international recognition: Iraqi Kurdistan's September 2017 Referendum for independence", *Ethnopolitics*, Vol.: 20, No:4, 2021, ss.406-427.

¹⁸ Uluslararası kamuoyunda destek görmeyen ve bizatihi karar alıcıları tarafından Irak'tan ayrılık anlamına gelmediği deklare edilmiş bir bağımsızlık referandumu düzenlenmesinin ardındaki siyasi saikin ne olduğu sorusunun yanıtını, Irak Kürdistanı'ndaki iktidar mücadelesinde arayan çalışmalar meselenin bu yönüne eğilmektedir. Başka bir deyişle bağımsızlık referandumu, meseleyi KBY'nin Irak merkezi hükümeti ve diğer devletlerle ilişkilerinden ziyade Irak Kürdistanı'nın iç siyaseti açısından ele alan çalışmalara konu olmuştur (Referandumun KBY ile Irak Merkezi Hükümeti arasındaki ilişkiler bağlamında bir

Hatta kimi değerlendirmelere göre IŞİD'in ortaya çıkışından sonra yaşananların referandumla sonuçlanmasının ardında esasında bir parti rekabetinin tarihi bulunmaktadır.¹⁹ Bu noktada bölgedeki devletleşme sürecini konu alan yakın dönemli çalışmalarda, sürecin incelenmesinde uluslararası ilişkiler ve merkezi hükümet-KBY ilişkilerinin yanında hem işbirliğini hem de rekabet ve çatışmayı kapsayan bölgenin baskın partileri arasındaki değişken güç dengesinin de önemine vurgu yapıldığını belirtmekte yarar vardır.²⁰ Tabiidir ki mezkûr rekabet Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmelerle yakinen ilişkilidir. Bölünme oylama kararının alınması öncesinde belirginleşmekte, sonuçların ilanını izleyen günlerde yeni boyutlar kazanarak süreç üzerinde derin bir iz bırakmaktadır. Oylama öncesinde gerek referandum kararının alınış usulü gerek zamanlaması hakkındaki tartışmalar siyasal cepheleşmeyle sonuçlanmaktadır.²¹ Hatta bu süreçte, Şimdilik Hayır sloganıyla ağırlıklı olarak plebisitin zamanlamasını hedef alan ve sonradan siyasal partiye evrilecek bir kampanyanın başlatıldığına tanık olunmaktadır.²²

değerlendirmesi için bkz.: Adrian Florea, "Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?", <https://theconversation.com/>, erişim tarihi: 22.10.2018). Bu bağlamda, 2013'te sonlanmasının ardından iki yıllığına sürenin uzatılmasıyla KBY Başkanlık makamında bulunmayı sürdüren Mesud Barzani'nin görev süresinin 2015'te yeniden uzatılmak istenmesiyle başlayan mücadeleye dikkat çeken çalışmalar kaleme alınmıştır.

¹⁹ Sara D. Mustafa, "Iraqi Kurdistan independence referendum: Political parties, opportunity and timing", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.48, Issue:5, 2021, s.906.

²⁰ Irak Kürdistanı'nın de facto devlet kavramı etrafında incelendiği literatüre yapılan en yakın dönemli katkılardan biri olan Palani'nin çalışmasında, bölgedeki devletleşme üç katmanın üst üste bindiği akışkan bir süreç olarak ele alınmaktadır. Bu katmanlar Irak'ın diğer devletlerle ilişkilendiği uluslararası ilişkiler düzlemi, Irak merkezi hükümeti ile KBY arası ilişkilerin varlık bulduğu düzlem ile işbirliğinin yanında rekabet ve çatışmayı da kapsamasından ötürü değişken bir mahiyeti olduğuna dikkat çekilen PDK-YNK ilişkisinden oluşmaktadır. Palani'nin çalışmasında *değişken ortaklık* başlığı altında PDK-YNK ilişkilerine bölgedeki devletleşme süreci bağlamında yer verildiği görülmektedir. Palani, 2023, ss.3-5, ss.27-45.

²¹ Edwin Bakker, Jaafar Khidir, Kamaran Palani ve Mark Dechesne, "The development of Kurdistan's de facto statehood: Kurdistan's referendum for independence", *Third World Quarterly*, Vol.40, No: 12, 2019, ss.2278-2279. Esasında Irak Kürdistanı'nda referandum 2005 yılından bu yana gündeme getirilen bir konu olagelmıştır (Bölgedenin baskın partilerinin rızası hilafına örgütlenen bir sivil toplum inisiyatifi olan Kürdistan Referandum Hareketi tarafından tertip edilen ve sonuçlarının siyasal partiler tarafından resmen kabullenilmediği 2005 tarihli gayriresmî bağımsızlık referandumuna dair bir inceleme için bkz.: Azad Berwari ve Thomas Ambrosio, "The Kurdistan Referendum Movement: Political Opportunity Structures and National Identity", *Democratization*, Vol.15, No:5, 2008, ss.891-908).

²² Şimdilik Hayır Kampanyası ve referandumla bölgede belirginleşen bölünmelere dair başka bir değerlendirme için bkz.: Christine McCaffray van den Toorn, "Internal divides behind the Kurdistan referendum", <https://carnegieendowment.org/>, Erişim tarihi: 12.10.2017.

Toplumu birçok açıdan ayrıştırdığı düşünülebilecek oylama hafızalarda daha çok parti siyasetinde tetiklediği ya da yeniden canlandığı siyasal bölünmelerle yer etmektedir.²³ Esasında -aralarında Gorran²⁴ gibi bölge siyasetinde sarsıcı bir etki yaratmış olanların da yer aldığı- birçok siyasal partinin saf tuttuğu bölünme, büyük ölçüde iki parti arasındaki siyasal cepheleşme ile öne çıkmaktadır. Tahmin edilebileceğe üzere bölünmenin baskın taraflarını Kürdistan Demokrat Partisi (PDK)²⁵ ile Kürdistan

²³ Referanduma katılmayan seçmenlerin bu tercihlerinde belirleyici olan etkenlerin çeşitliliği ve belirsizliği bir kenara (Nicole F. Watts, “Most Kurds in Iraq support independence. So why did some voters stay home during last week’s referendum?”, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/10/06/>, Erişim tarihi: 13.2.2018), referandumun gerek sandığa gidenlerle gitmeyenler gerek evet ve hayır oyu kullananlar arasında yarattığı ayrım da (Dastan Jasim ve Megan Connelly, “Not all Iraqi Kurds are on board with Referendum”, <https://www.mei.edu/>, Erişim tarihi: 22.09.2017) üstünde düşünülmesi gereken başka bölünmeler olarak ortada durmaktadır. Dahası iradelerini bağımsızlık ilanından yana kullanan seçmenlerin farklı saiklerle hareket etmiş olabilecekleri ihtimali hesaba katıldığında, evet oylarının da monoblok bir karakter taşımayıp kendi içinde bölünmüş olduğunu düşünmek olanaklı hale gelmektedir (Evet oylarının homojen nitelik taşımayıp çok değerli karakteri olduğuna dair bir referandum okuması için bkz.: Govand Khalid Azeez, “The ‘Kurd’ between capitalist-statist nationalism and class conflict”, *Critique*, Vol. 47, No. 3, 2019, s.416). Bu konunun farklı bir açıdan yorumlandığı başka bir değerlendirme için bkz.: Choman Hardi, “The Kurdish referendum: Dream of independence and fear of dictatorship”, <https://www.middleeasteye.net/>, Erişim tarihi: 07.11.2019).

²⁴ Burada oylamadan önce belirginlik kazanan bölünmenin baskın tarafları dışında Gorran Partisi’nin oynadığı rolün önemine dikkat çekmekte yarar vardır. Bu bağlamda Dilek’e göre dönemin siyasal anlaşmazlıkları bir yandan Kürdistan Demokrat Partisi ve Kürdistan Yurtseverler Birliği, diğer yandan Kürdistan Demokrat Partisi ile Gorran Partisi arasındaki ayrışma hattı boyunca ortaya çıkmıştır (Serif Dilek, “Expectation and realities in the Kurdish quest for indepedence in Iraq; 25 September indepedence referendum”, *Ortadoğu Etüdleri*, Vol.: 10, No: 2, 2018, s.129).

²⁵ *Partîya Dêmkрата Kurdistanê* kısaltılmış adıyla PDK, Türkçe karşılığıyla Kürdistan Demokrat Partisi veya kısaltılmış haliyle KDP. Gunter PDK’yı Barzanilerin domine ettiği, gelenekçi, milliyetçi ve Irak’taki en mümtaz Kürt siyasal partisi olarak tanımlamaktadır. 1946’da Molla Mustafa Barzani’nin Mahabad Cumhuriyeti ile lideri Gazi Muhammed’ten finansal ve siyasal açıdan bağımsızlaşma isteğiyle Bağdat’ta kurulmuştur. Hiwa, Şoreş, Rızgari ve PDK-İran’ın Irak Şubesi olmak üzere en az dört farklı siyasal grup kuruluş sürecinde yer almıştır. 1946’da partinin liderliğine seçilen Molla Mustafa Barzani, partinin birkaç hizbe bölündüğü 1970’li yıllar da dahil olmak üzere 1979’daki ölümüne değin liderlik unvanını elinde tutmuştur. 1979’dan 1987’ye kadar Molla Mustafa’nın oğlu İdris Barzani parti liderliğinde bulunmuş ardından başkanlık görevini Molla Mustafa’nın diğer oğlu partinin hâlihazırdaki başkanı Mesud Barzani üstlenmiştir. Gunter’e göre, aslı rakiplerini Barzani’nin liderlik ettiği PDK ve Celal Talabani’nin başını çektiği YNK’nın oluşturduğu Irak Kürdistanı’ndaki iktidar mücadelesi varlığını 21. yüzyıla da taşımıştır (Partiye ilişkin önceki satırlardaki bilgi için bkz.: “Kurdistan Democratic Party [KDP]” maddesi, *Historical Dictionary of the Kurds*, Michael M. Gunter, Rowman & Littlefield, 2018). PDK’nın gerek Barzanilerin parti üstündeki hakimiyeti gerek yolsuzluk ve yozlaşma gibi hususlarda eleştirildiği birçok değerlendirme bulunmaktadır. Günümüzde PDK Kürdistan Bölgesi’nin en geniş seçmen tabanına sahip partisi olmakla kalmayıp Irak siyasetinin de en etkili aktörleri arasında yer almaktadır. Parti teşkilatının merkez örgütlenmesi başkanlık, başkan yardımcılığı, politbüro ve merkez komite olmak üzere dört unsur üzerine kuruludur. Merkez teşkilatının altında şube, mahalle, yerel örgütler ve hücrelerin yanı sıra yurtdışı temsilcilikleri, kadın birliği, öğrenci ve gençlik birliği gibi unsurların yer aldığı bir örgütlenme mimarisi bulunmaktadır (Partinin örgütlenmesi için bkz.: <https://www.kdp.se/>, erişim tarihi: 09.11.2019). Bugün parti başkanlığı görevini Mesud Barzani, başkan yardımcılığını aynı zamanda KBY Başkanı Neçirvan Barzani yürütmekteyken, KBY Başbakanlığında bulunan Mesur Barzani politbüro üyeleri arasında yer almaktadır (Politbüro ve Liderlik Konseyi üyelerinin listesi için bkz.: <https://www.kdp.info/>, erişim tarihi: 13.10.2020). Son kongresinin üstünden on iki yıl geçtikten sonra 2022 Kasımı’nda düzenlenen on dördüncü kongresinde hangi pozisyonda bulunursa bulunsun bir peşmerge olarak kalacağını açıklayan Mesud Barzani yeniden parti başkanı, KBY Devlet Başkanı Neçirvan Barzani birinci başkan yardımcısı, KBY

Yurtseverler Birliği (YNK) oluşturmaktadır. Referandumdan önce belirginlik kazanan bölünme, oylamadan günler sonra IşİD saldırılarının ardından KBY'nin hakimiyetini pekiştirmiş olduğu Kerkük'ün, Irak ordusu ve Haşdi şabi milisleriyle yaşanan çatışmaların ardından, yeniden merkezi hükümetin kontrolüne geçişiyle doruk noktasına ulaşmaktadır.²⁶ Bağımsızlık ilanının oylanmasından günler sonra, yekpare bir ordudan ziyade peşmerge birliklerinin partizan hatlara göre farklı harekât planları izlediği ²⁷, yer yer Kürt hareketi ağıısından bir felaket veya trajedi olarak nitelendirilen Kerkük kriziyle beraber siyasi bölünmelere dair tartışma iklimi yeniden canlanmaktadır.²⁸

ABD işgalinden bu yana Kürtlerin önemli bir etkinlik gösterdiği Kerkük'te IşİD saldırılarının ardından peşmerge birliklerinin hakimiyeti pekişmekte, şehir 2017'de Irak ordusunun bölgede düzenlediği harekâta değin KBY tarafından yönetilmektedir. Bununla birlikte burada gerek KBY'nin gerek peşmerge birliklerinin yekpare bir yapı arz etmeyip PDK ve YNK arasındaki partizan hat boyunca iki parçaya bölünmüş olduğu belirtilmelidir. Bu süreçte daha çok ikincisinin hakimiyet bölgesine yakın olan Kerkük'ün korunmasını YNK'lı peşmerge birlikleri sağlarken kent bu partinin yetkililerince yönetilmektedir.²⁹ 16 Ekim'de Irak güvenlik güçleriyle Haşdi şabi milisleri geniş çaplı

Başbakanı Mesrur Barzani ikinci başkan yardımcısı olarak seçilmiştir ("Masoud Barzani reelected as KDP president, 03.11.2022, <https://rudaw.net/>, erişim tarihi: 04.11.2022).

²⁶ Oylamadan günler sonra Kerkük'ün yeniden Irak ordusunun kontrolüne geçeri, bölünmenin adamakıllı belirginleştiği bir gelişme olarak öne çıkmaktadır. Kerkük'ün yeniden Irak ordusunun kontrolüne geçmesiyle sonuçlanan çatışmaların belirginleştirdiği cepheleşme, bir yönüyle bölünmenin Irak ve Kürdistan Bölgesi'nin ötesine uzanan içerimlerini de berraklaştırmıştır. Bu açıdan esasında Kerkük çatışmaları vesilesiyle İran, Türkiye, Irak ve YNK içindeki hizipten oluşan bir kısa süreli saflaşmanın karşısında PDK, PKK ve YNK'nın bir kanadının aynı çizgide buluştuğu başka bir hattın belirlediği söylenebilir (Bu konuda bir değerlendirme için bkz.: Alex Mac Donald, "Kurdish Peshmerga fighters reject Iraqi warning as deadline passes", <https://www.middleeasteye.net>, erişim tarihi: 02.10.2019)..

²⁷ Sardar Aziz ve Andrew Cottey, "The Iraqi Kurdish Peshmerga: Military reform and nation-building in a divided polity", *Defence Studies*, Vol. 21, No:2, 2021, s.236.

²⁸ Referandumun ardından Kerkük üstündeki hakimiyetin yitirilişinin KBY ağıısından yol ağııttı olumsuz sonuçlara dair etraflı bir değerlendirme için bkz.: Hawre Hasan Hama ve Farhad Hassan Abdulla, "Kurdistan's Referendum: The withdrawal of the Kurdish forces in Kirkuk", *Asian Affairs*, Vol.50, No.3, 2019, ss.380-381.

²⁹ Kerkük'ün Irak ordusunun kontrolüne geçeriinde taraflar arasındaki saflaşma eğilimlerinin detaylı bir anlatımı için bkz.: Harith Hasan, "Intra-Kurdish division and Abadi's options", <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/>, Erişim tarihi:18.10.2017.

direnişle karşılaşmaksızın Kerkük'e girerek kentin kontrolünü ele geçirmektedir.³⁰

Yaşananların ardından PDK'nın, peşmerge birliklerinin etkin bir direniş göstermeksizin mevzilerini terk etmesi nedeniyle YNK³¹ içindeki geri çekilmeden sorumlu kanadı Irak merkezi hükümeti ve İran ile anlaşarak Kürt halkına ihanet etmekle suçladığı görülmektedir.³² PDK 2018'den bu yana, her sene yaşananların yıl dönümünde, partinin çeşitli kademelerindeki yetkilileri aracılığıyla bahsi geçen *ihaneti* anmayı ihmal etmemektedir.

³⁰ Irak silahlı kuvvetlerinin Kerkük'e girişinde yaşananların aktarımı için bkz.: "Saat saat Irak ordusunun Kerkük operasyonu", <https://www.bbc.com/>, Erişim tarihi: 18.10.2017.

³¹ *Yekitî Nîştîmanî Kurdistan* kısaltılmış adıyla YNK, Türkçe karşılığıyla Kürdistan Yurtseverler Birliği yahut kısaca KYB. YNK Irak Kürdistanı'nda 1975 yılındaki isyan hareketinin çökmesinin ardından, Celal Talabani'nin bir partinin oluşturulduğunu duyurmasıyla kurulmuştur. Parti Newşîrwan Mustafa'nın liderlik ettiği Komala ve Ali Askari'nin başını çektiği Kürdistan Sosyalist Hareketi'nin birleşmesiyle kurulmuştur. Gunter'e göre YNK, kendini ilerici ve sosyalist olarak kabul ederken Barzani ile onun partisi PDK'yı aşiretçi ve gerici olmakla suçlayan 1960'lı yılların PDK Politbürosu'nun devamı olarak da düşünülebilir. 1994 ve 1998 yılları arasında PDK ile giriştiği iç savaş iki ayrı yönetimin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. 2006'da iki partiyi yeniden birleştirdiğini duyurdıkları KBY'nin kurulduğu ilan olunmuştur. Partideki yakın dönemli ilk bölünmenin partiden kopan Newşîrwan Mustafa'nın ayrılarak 2009 yılında Gorran Hareketi'ni kurmasıyla gerçekleştiği söylenebilir. 2012'de partinin uzun soluklu lideri Celal Talabani'nin ağırlaşan sağlık sorunlarının etkisiyle partinin politbürosunda, bir yanda Talabani'nin eşi Hero Ahmed ve Mele Bahtiyar'ın yer aldığı diğer yanda genel sekreter yardımcılarını Kosrat Resul ve Berhem Salih'in bulunduğu gruplaşmalar doğrultusunda biçimlenen bölünmeler oluşmuştur (Partiye dair yukarıdaki aktarım için bkz.: "Patriotic Union of Kurdistan [PUK]" maddesi, *Historical Dictionary of the Kurds*, Michael M. Gunter, Rowman & Littlefield, 2018). YNK hakkında da PDK'ya benzer biçimde, Talabani ailesinin parti üstündeki etkisi sebebiyle bir tür aşiret partisi yakıştırmasının yapıldığı, yolsuzluk ve yozlaşma sebebiyle partinin eleştirildiği birçok değerlendirme bulunmaktadır. Resmi dokümanlarında parti barış, özgürlük, demokrasi, insan hakları, self-determinasyon, sosyal adalet gibi anahtar sözcükler etrafında Irak Kürdistan halkının sosyal demokrat partisi olarak tanımlanmaktadır. Parti genel sekreterlik, genel sekreter yardımcılığı, politbüro, merkez konsey, çeşitli konulara tahsis edilmiş bürolar ile ilgili kurumlardan oluşan bir örgüt mimarisine sahiptir. Tüzüğünde örgütlenme bürosunun kararıyla partinin şehir, semt, mahalle, ayrılmış bölgeler ve diğer alanlarda örgütlenilebileceği belirtilmektedir (Örgütlenmeye ilişkin resmi parti dokümanları için bkz.: <https://www.puknow.com/>, erişim tarihi: 02.11.2019). Bununla beraber az önce de bahsedildiği üzere Celal Talabani'nin ağırlaşan sağlık sorunlarıyla birlikte liderlik konusunda yaşanan sert rekabetin sonucunda parti örgütlenmesinin önemli bir dönüşüm geçirdiğini belirtmekte yarar vardır. Bu minvalde yukarıda bahsi geçen parti içi mücadelelere ilaveten 2020 yılında Celal Talabani'nin ve kardeşinin aileleri arasında cereyan eden çekişmenin çok önemli olduğu belirtilmelidir. 2020 yılında bu çekişmenin sonucunda parti örgütlenmesine eş başkanlık sistemi getirilmiş; bu kapsamda Celal Talabani'nin oğullarından biri olan Bafel Talabani ve kuzeni Şeyh Lahur Cengi partinin eş başkanlığına seçilmişlerdir. Ancak iki aile arasındaki mücadele sonucunda bir yıl sonra, sık sık parti içi darbeye benzetilen bir dizi kararın ardından Şeyh Lahur Cengi kendisini destekleyen kilit pozisyonlardaki yetkililerle birlikte partiden ihraç edilmiştir (Parti içi çekişmeye dair yukarıda aktarılanlar için bkz.: Sercan Çalışkan, Aylin Mercan ve Merve Sevim Ummahan, "Tarihsel süreçte KYB ve parti içi liderlik mücadelesi", ORSAM, 2021, s.3, s.6, s.17). Hizipler arasında yaşanan sert mücadele ve sonrasındaki tasfiyelerin ardından eş başkanlık uygulamasına son verilmiş ve partinin başkanlığını Bafel Talabani üstlenmiştir. Günümüzde Bafel Talabani partinin başkanlığını yürütmekteyken kardeşi Qubat Talabani KBY Başbakan Yardımcılığı makamında bulunmakta ve Celal Talabani'nin eşiyle yakınları parti içi önemli bir dizi kademedeki konumunu korumaktadır.

³² Mac Skelton ve Zmkan Ali Saleem, "Iraq's Disputed Internal Boundaries After ISIS: Heterogeneous actors vying for influence", *LSE Middle East Centre Report*, 2019, s.21.

İhanet suçlamalarının hedefindeki YNK'nın ise bu konuda iki hizbe bölündüğü görülmektedir.³³ Partinin bir kanadı -PDK'ya paralel biçimde- geri çekilmeden sorumlu olanları yabancı güçlerle işbirliği içinde referandum sonucunun altını oyarak Kürt halkına ihanet etmekle suçlamaktadır. Çoğunluğunu ihtilafli bölgelerde referandum düzenlenmesine karşı olanların oluşturduğu diğer kanat ise geri çekilmenin askerî açıdan gerekli ve isabetli bir karar olduğunu ileri sürmenin yanında sorunun siyasî yoldan çözümünden yana görüş belirtmektedir. Bunun yanında bir görüşe göre, YNK'lı yetkililerin geri çekilme kararı almasının arkasında, Kerkük'ün savunulması halinde peşmergelerin uğrayacağı ağır kayıpların partiyi zaten sayıca üstün olan PDK birlikleri karşısında zayıflatacağı inancı bulunmaktadır. YNK sözcüsünün ihanet suçlamasına karşılık, her iki partinin de Irak hükümetinin çöküşü için mücadele verdiği 1990'lı yıllarda, iki parti arasında çatışmaların patlak vermesi üzerine PDK'nın Irak tanklarını Erbil'e davet edişini hatırlatması, bölünmelerin Irak Kürdistanı'nın siyasal hafızasında tuttuğu yer hakkında fikir vermesi bakımından hayli çarpıcıdır. Çünkü 2017 Yılı'nda yaşananların aradan geçen onca zamana rağmen 1990'lı yıllara yayılan -yer yer iç savaş olarak da adlandırılan- *parti savaşlarını* anımsatması, basit bir çağrışımdan ibaret olmayıp, bölünme eğilimlerinin tam da devletleşme sürecinin belirginlik kazandığı yaklaşık otuz yıllık dönem boyunca Irak Kürdistanı'nın siyasal tarihinin bir parçası olmayı sürdürdüğünü göstermektedir. Dahası bazı değerlendirmelerde, referandumun ardından zayıflayan bağımsızlık hayalinin yarattığı umutsuzluk ortamında, yükselen gerilimle tetiklenebilecek yeni çatışmaların bir iç savaşa dönüşerek bölgenin yeniden iki parçaya bölünmesine yol açmasından duyulan endişeye işaret edildiği görülmektedir: Bölünmenin bir yarısını baskın biçimde Türk nüfuzunun etki alanındaki PDK'nın yönettiği özerk kuzey bölgesi, diğer yarısını ise YNK, Gorran, Berham Salih'in yeni

³³ YNK içindeki bölünmenin detaylı bir anlatımı ve hiziplerin konuyu değerlendirme biçimlerindeki farklılıklara ilişkin izleyen kısımlardaki aktarımlar için bkz.: Hama ve Abdullah, 2019, ss. 374-380.

kurulan partisi Demokrasi ve Adalet için Koalisyon'un yanı sıra İran'ın hakimiyetindeki küçük partilerin kontrol ettiği güney bölgesi oluşturmaktadır.³⁴

Büyük Bölünme Anlatılarına Dair

2017 sonbaharı, Irak Kürdistanı'nda siyasal bölünmelerin ne denli farklı içeriklerle donatılabildiğinin duru biçimde görünür hale geldiği bir kesit sunmaktadır. Zira bölge rekabet halindeki bir dizi bölünme anlatısının var olduğu bir coğrafyadır. Bu açıdan bölge ihtilaf halindeki farklı bölünme anlatılarının arenasını andırmaktadır. Konuya Suriye, İran, Türkiye, Irak gibi bölge ülkelerindeki *resmi milliyetçilik söylemlerinin* ya da başka bir deyişle bölge ulus-devletlerinin teritoryel bütünlük argümanlarının zaviyesinden yaklaşıldığında, Kürdistan Bölgesi'nin bu ulusların bölündüğü sınırı işaretler biçimde konumlandırıldığı görülmektedir. Mesele her bir ulus-devlet ölçeğinde ele alındığında, diğerlerinde olduğu gibi Irak'ta da *Kürt milliyetçi hareketi*, resmi milliyetçiliğin zaviyesinden ulusun/ülkenin bölündüğü sınırı işaretlerken hareketin devlete rağmen işleyen karakteri öne çıkmaktadır. Ancak resmi milliyetçiliğin zaviyesinden bölücü ve yıkıcı karakteri vurgulanan bu sınır, *Kürt milliyetçi söyleminde* ayrı bir devlet inşa etme hedefi doğrultusunda bütünleştirici/kurucu bir anlam taşımaktadır ki bunun da Kürt hareketlerinin -ayrı bir devlet kurma hedefine yöneldikleri ölçüde- devlet fikri için seferber ettiği eylem birliğini öne çıkaran bir yanı bulunmaktadır. Bu açıdan bu iki anlatıyı birbirilerinin kurucu ötekisi olarak da düşünmek mümkündür.

Yukarıdaki listeye, Kürt hareketlerinde büyük ölçüde ufkunu ulus-devlet sınırlarının oluşturduğu milliyetçilik söylemlerinin yanında, bölünmenin ve dolayısıyla bütünleşmenin farklı içerikle donatıldığı *pan-Kürt milliyetçi söylem* de ilave edilmelidir.³⁵

³⁴ Bu tarz değerlendirmelerin bir örneği ve yukarıdaki aktarım için bkz.: Ferdinand Hennerbichler, "Future Options of the Kurds.Part I: The Current Situation", *Advances in Anthropology*, No:8, 2018, ss.176, s.193.

³⁵ Pan-Kürt siyasal bütünleşme idealinin seferber edebildiği kaynaklar ile tabi olduğu kısıtlılıklar ve değişik bölgelerdeki parti/örgütlenmeler arasındaki farklılıklara dair bir değerlendirme için bkz.: Brendan O'Leary, "The Kurds, the Four Wolves, and the Great Powers", *The Journal of Politics*, Vol.: 80, No:1, 2017, ss.356-357. Kürtlerin bölünmüşlüğü ve sınırlar arası geçirgenlik ile travma zamanlarında pan-Kürt kimliğin canlanması ve kurdaseti'nin dayanışma için potansiyel oluşturduğuna dair bir değerlendirme için

Bölge devletlerinin sınırları dahilindeki Kürdistan bölgelerinin birleştirilmesiyle bütünlenen Büyük Kürdistan tasavvurunda, ulus-devletler bu sefer Kürt ulusunun bölündüğü sınırlara işaret eder şekilde konumlandırılmaktadır. Siyasal uzamın devletler ve Kürtler arasına çekilen muhayyel sınır boyunca iki cepheye ayrıldığı bu bölünme anlatısının, gerek bölge devletlerinin Kürt hareketlerine karşı gerek Kürt hareketlerinin devlete karşı zaman zaman birlikte hareket edebildiği siyasal/askeri zemine ışık tutan bir tarafı vardır. Farklı ülkelerdeki Kürt hareketlerinin belirli yönlerden benzeşmenin yanında birbirileri üstünde yadsınamaz bir etkisi olduğu ve Kürt kimliğinin sınır aşırı akışkan bir karakteri olduğu vakıadır. Ancak öte yandan dayanışma yanında çatışmanın da bir parçası olduğu bu etkileşim, aralarındaki farklılıklar boyunca biçimlenen ayrımları önemsiz kılmamaktadır.³⁶

Esasında ulus-devlet sınırlarının yanında bizatihi Kürt hareketleri arasındaki farklılıklar ve mücadeleler de Büyük Kürdistan tasavvuru eşliğinde işlenen başka bir bölünme anlatısına vücut vermektedir. Bu anlatıda, topluluk içi olduğunun ileri sürülmesi üzerinden ayırt edilebilecek bir diğer bölünme veya daha açık bir şekilde söylenecek olursa *Büyük Kürdistan'ın bizatihi Kürt hareketleri arasında bölünmesi* söz konusudur. Burada farklı zaviyelerden işaretlenen noktaların birleşimiyle belli belirsiz biçimlenen bölünmeler haritasının koordinat eksenini devlet ve ulus fikirlerinin oluşturduğu gözden kaçırılmamalıdır ki bu husus devletleşme süreçleriyle siyasal bölünmeler arasındaki derin bağın kurucu karakterini düşündürmektedir. Son olarak yukarıdakilere eklenebilecek başka bir bölünme anlatısına daha dikkat çekmekte yarar vardır. Bu anlatıda bölgenin

bkz.: Willam Gourley, “*Kurdayetî: Pan-Kurdish Solidarity and Cross-Border Links in Times of War and Trauma*”, *Middle East Critique*, Vol. 27, Issue:1, 2017, ss.25-42.

³⁶ Farklı ülkelerdeki Kürt hareketlerinin ve siyasal partilerinin arasındaki etkileşime ve rekabete dair bir değerlendirme için bkz.: Güney Yıldız, “Kürdistan: A State or a State of Mind?”, <https://www.thecaireview.com/essays/>, Erişim tarihi: 09.09.2017. Kürt siyasal hareketleri arasındaki farklılıkların ideolojik yönüne dikkat çeken bir çalışma için ayrıca bkz.: F. Michael Wuthrich, “Kurdish Nationalist Organizations, Neighboring States, and ‘Ideological Distance’” içinde: *Comperative Kurdish Politics: Actors, Ideas, and Interests*, Der.: Emel Elif Tugdar ve Serhun Al, Palgrave Macmillan, 2018, ss.85-112.

gerek ulus-devletler gerek Kürt hareketleri arasındaki parçalanmış karakteri *emperyalist bölüşümle* ilişkilendirilerek anlamlandırılmaktadır. Bununla birlikte bu anlatının önceki anlatılarla iç içe geçen kullanımları da bulunmaktadır. Meselenin farklı ideolojik duruş noktalarından görünümünü sunan bu anlatı çeşitliliği bölünmelerin çok katmanlı çekişmeli karakterini ortaya koymaktadır.

Bölünmelerin anlamlandırılışı da bölünme kelimesinin en yalın karşılığını çağrıştırdığına müttelik ve muhtelif siyasal söylemler arasında parçalanmıştır ya da bölünmüştür. Geniş bir coğrafyaya işaret etmek üzere yaygın biçimde kullanıma girebilmeleri hasebiyle yukarıdaki anlatılar *büyük bölünme anlatıları* olarak adlandırılabilir. Bunlar yalnızca referandumun belirginleştirdiği bölünmelerin farklı cephelerden görünümünü sunmakla kalmamakta, nasıl içeriklendirileceklerine dair bir anlam çerçevesi ve siyasal/etik referans noktası işlevi de görmektedir. Meselenin rakip anlatı düzenleri arasındaki bu çarpmaya gerilmiş vaziyeti, bölünmeler üstüne düşünme çabasını beslediği kadar güçleştiren de bir husustur. Taraflarını oluşturan failerin bölünmeyi alımlama biçimlerini ortaya koyan bu anlatılar, yalnızca meseleye temas eden literatürün araştırma nesnesini teşkil etmeyip aynı zamanda bu literatürde bölünmelere getirilen açıklamalar arasında yer alabilmekte ya da bu açıklamalar üstünde yönlendirici bir etkide bulunabilmektedir. Bağımsızlık referandumuna dair çözümlemeler bu etkinin izlerini sürmek için elverişli bir değerlendirme bağlamı sunmaktadır.³⁷

³⁷ Bununla birlikte bölünmelerin bölgede yaşanan gelişmeler üstündeki yapılandırıcı etkisinin, ne 2017 öncesiyle ne de referandum gibi büyük yankı uyandıran olaylarla sınırlı olmadığı belirtilmelidir. Çünkü Irak Kürdistanı'nda gerek 2017'den sonra gerek referandumla kıyaslandığında daha küçük çaplı olaylarda da bölünme eğilimleri bir şekilde su yüzüne çıkabilmektedir. 2020 yılındaki Zine Wertê olayları olarak kamuoyuna yansıyan gelişmeler, bölünme eğilimlerinin görünürlük kazandığı referandum sonrası örneklerden biridir. Bu bağlamda Fehim Taştekin'in "Kürtler için lanet geri mi dönüyor" başlıklı yazısında, Kürdistan Demokrat Partisi, Kürdistan Yurtseverler Birliği ve Kürdistan İşçi Partisi yanı sıra Türkiye silahlı kuvvetlerinin de dahil olduğu bu olayı 1990'lı yıllardaki bölünmelere sebep olan çatışmalara dikkat çekerek ele alması manidardır (Fehim Taştekin, "Kürtler için lanet geri mi dönüyor?", <https://www.al-monitor.com/tr/>, Erişim tarihi: 23.04.2020). Esasında sık sık görünür hale gelen bölünmeler Irak Kürdistanı'nda bu eğilimleri olanaklı kılan bir siyasal alanın varlığına işaret eder mahiyettedir. Zine Wertê gerilimi ve partiler arasındaki rekabet için ayrıca bkz.: Mike Fleet ve Megan Connely, "Games Without Frontiers: Renegotiating the Boundaries of Power in Iraqi Kurdistan", <https://www.mei.edu/publications/>, 2021, erişim tarihi: 03-09.2021.

Referandum hamlesinin umulduğu gibi sonuçlanmayışının ve devletleşme sürecinde yaşanan mükerrer kesintinin nedenlerini açıklama gayesi, bu çözümler üstünde yönlendirici bir etkide bulunabilmektedir.³⁸ Çalışmaların konuya yaklaşımlarında iki hususa yoğunlaştıkları görülmektedir. Bunların ilkinde mesele devletler arası ilişkiler, diğerinde ise Irak Kürdistanı'nın dahili/yerel dinamikleri etrafında ele alınmaktadır.³⁹ Gerek büyük güçlerin bağımsızlık hususunda izlediği muğlak siyasetin ve yeterli dış desteğin olmayışının, gerek oylamanın ardından İran, Türkiye gibi komşu devletlerin Irak ile oluşturduğu KBY karşıtı bloğun ve KBY'nin coğrafi açıdan jeopolitik bir açmazda konumlanmış olduğunun altını çizen değerlendirmelerde, ilk hususa odaklanıldığı söylenebilir.⁴⁰ KBY'nin devletleşme hususundaki kapasitesizliğine veya bunun için henüz hazır olmadığına yoğunlaşan değerlendirmelerdeyse ikincisine odaklanılmaktadır.⁴¹ Konunun siyasal partiler arasındaki bölünmeler bağlamında incelendiği az sayıdaki yakın dönemli kıymetli çalışmayı da bu değerlendirmeler arasında saymak olanaklıdır.⁴² Öngörülebileceği üzere, Irak Kürdistanı'nın dahili/yerel

³⁸ Meselenin devlet inşası çabasını bloke eden çok etmenli sebeplerine dair bir değerlendirme için bkz.: Jihan A. Mohammed ve Abdullah F. Alrebh, "Iraqi Kurds: The dream of nation state", *Digest of Middle East Studies*, 2020, ss.1-15.

³⁹ Referandumun bu iki husus etrafında irdelendiği birçok değerlendirme bulunmaktadır. Referandumun global müdahale ve değişen bölgesel jeopolitik ile PDK/YNK arasındaki rekabette billurlaşan bölünme ekseninde ele alındığı bu değerlendirmeleri oldukça iyi temsil eden bir çalışma için bkz.: Serhun Al, "Kurdish Politics in the Global Context", 22.12.2021, <https://oxfordre.com/internationalstudies/>, erişim tarihi: 13.01.2022.

⁴⁰ Uluslararası ilişkiler açısından referanduma karşı olan, destekleyen ve belirsiz tutum alan devletlere dair oldukça yalın bir sınıflandırma için bkz.: Otenia Temitayo ve Zhao Changfeng, "2017 Iraqi Kurdistan's referendum for independence: Causes and impacts", *Humanities and Social Sciences*, Vol. 6, No:2, 2018, ss.59-67. Meselenin uluslararası ilişkiler açısından ele alınış biçimlerine dair kuramsal bir değerlendirme için bkz.: Michael M. Gunter, "Thinking theoretically about the Kurds", *Middle East Critique*, 2020, ss.289-293.

⁴¹ Bu tür bir değerlendirme örneği için bkz.: Denise Natali, "Iraqi Kurdistan was never ready for statehood", <https://foreignpolicy.com>, Erişim tarihi: 26.11.2018.

⁴² Abdullah ve Hama'nın çalışması konuyu parti siyaseti açısından ele alan yakın dönemli incelemelerden biridir. Siyasal partilerin bütün olarak siyasal sistemin bir alt sistemi olarak ele alındığı ve Irak Kürdistanı'ndaki siyasetin veya siyasal durumun bu açıdan irdelendiği Abdullah ve Hama'nın çalışmasında, farklı karakterdeki partiler üzerinden oldukça incelikli bir parti siyaseti esaslı bölünme çözümlemesi yapılmaktadır. Abdullah ve Hama'ya göre bölünme bünyesinde liderlik esaslı çoğulcu eğilimler barındıran, parti içinde desantralize edilmiş bir karar mekanizması işleten ve parlamenter hükümet sistemini destekleyen YNK, Gorran ve İslamcı partilerin oluşturduğu blok ile Barzani klanının güçlü ve karizmatik liderliği etrafında kurulmuş, bir aile üyelerinin merkezileşmiş liderliğinin yönlendirdiği ve başkanlık sistemini destekleyen PDK arasındadır (Farhad Hassan Abdullah ve Hawre Hasan Hama, "The nature of the political system in the Kurdistan Region of Iraq", *Asian Journal of Comperative Politics*, 2019, s.3). Irak Kürdistanı'ndaki partilerin çoğunu karizmatik bir liderlik ve parti içi demokrasi yokluğunun karakterize ettiğini belirten Abdullah'a göre baskın partiler arasında 2015 yılında yaşanan çatışmanın özünü

dinamiklerine eğilen değerlendirmelerin yoğunlaştığı hususlardan birini siyasal bölünmeler oluşturmaktadır. Referandum vesilesiyle meselenin yeniden işlendiği bu değerlendirme bağlamı, ilgili literatürde siyasal bölünmeleri açıklamak üzere ileri sürülen argümanların özlü bir görünümünü de sunmaktadır. Bölünmeleri açıklamak üzere öne sürülen bu argümanlar, *bölünme tezleri* olarak adlandırılabilir.

Bölünme Tezleri Üzerine

Okumakta olduğunuz çalışma bölünme tezlerini konu almaktadır. Siyasal bölünmenin, Irak Kürdistanı'nı konu alan literatürde başlı başına irdelenen bir konu olmaktan ziyade bölgenin farklı öncelikler etrafında incelendiği çalışmaların değinmekle yetindiği bir mesele olduğunu en başından belirtmekte yarar vardır. Yalnızca bölünmeleri konu alan çalışmaların sayısı yok denecek kadar azdır. Çalışmanın buraya kadar olan kısmından da kolaylıkla anlaşılabileceğe üzere, Irak Kürdistanı'na ilişkin siyaset bilimi literatürü daha çok devlet ve ulus kavramları etrafında üretilen çalışmalardan oluşmaktadır. Bu husus bölgeye dair üretilen çalışmaların başlıkları üzerinden bile izlenebilmektedir ki ulusçuluk/milliyetçilik ve devlet bu başlıkların en göze çarpanlarından. Zaten bölünme meselesinin ilgili literatür açısından taşıdığı önem Irak Kürdistanı'nın ağırlıklı olarak bu kavramlar etrafında inceleniyor oluşundan kaynaklanmaktadır. Zira siyasal bölünmelerin bu çalışmalardaki işlenme biçimleri, çalışmalarda ulus ve devlet kavramlarının nasıl içeriklendirildiği ya da bunlara ilişkin ne türden bir belirlemeden hareket edildiği hususunda mihenk taşı vazifesi görmektedir. Bu çalışma bağlamında, bölünmenin ele alınışında biri *fark* diğeri *ortaklık* üzerinden ilerleyen iki değerlendirme hattının ayırt edilmesi çok önemli bir bağlama oturmaktadır. Ortaklık üzerinden ilerleyen değerlendirmeler bölünmelerin dünyanın başka yerlerindeki milliyetçi hareketler, ulus inşası ve devlet inşası süreçlerinde de teşhis edilebilen bir

devlet başkanını halkın mı yoksa parlamentonun seçeceği ve devlet başkanının temsili mi yoksa icraî yetkilere mi sahip olacağı tartışması oluşturmaktadır (Ferhad Hassan Abdullah, "The political system in Iraqi Kurdistan: Party rivalries and future perspectives", *Asian Affairs*, Vol.49, No.4, 2018, s.621).

nitelik olduğuna yapılan vurguda kendini göstermektedir.⁴³ Fark üzerinden ilerleyen değerlendirmelerde ise bölünmeler ortaklıklardan ziyade Kürt toplumuna atfedilen belirli nitelikler üzerinden ele alınmaktadır. Bu değerlendirme hattında bölünmelerin normatif açıdan olumsuzlukla içeriklendirilmesine yönelik güçlü bir eğilimin var olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Bu noktada zamanın uluslaşma/devletleşme esaslı bütünleşme stratejileri doğrultusunda ilerletildiği bir tarih kurgusunda siyasi bölünmelerin nereye ve nasıl konumlandırılacağı sorusu önem kazanmaktadır ki yanıt zaten sorunun içindedir. Siyasi bölünmelerin bu ilerleme kurgusunda en iyi ihtimalle kesinti ve dahası bir gerileme olarak kodlanması neredeyse kaçınılmazdır. Bu tarz bir bölünme okuması, bir yandan ilgili literatürdeki ulusa ve devlete dair belirlenimlerin idealize edilmiş karakterini görünür kılarken diğer yandan uluslaşma/devletleşme süreçleriyle bu literatür arasındaki eleştirel mesafenin sorgulanması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bölünmenin ele alınış biçimleri, odağında ulus ve devlet gibi kavramların bulunduğu çalışmaların siyasi olana

⁴³ Bağımsızlık plebisiti üzerine kaleme aldığı değerlendirmesinde Bajalan büyük güçlerin izlediği siyaset ve Irak Kürdistanı'nın tabi olduğu jeopolitik sınırlılıkların ardından toplumdaki bölünmelere de yer vermektedir. Siyasi bölünmelerin Kürt milliyetçi siyasetine ilk günlerinden beri eşlik ettiğini belirten Bajalan'ın ideolojik ya da kişisel bölünmelerin tüm toplumlarda bulunduğu yönelik kısa hatırlatması, milliyetçi hareketler üzerinden bir ortaklık olarak bölünmeye işaret eden saptamaların bir örneği olarak değerlendirilebilir (Djene Rhys Bajalan, "The elusive quest for a Kurdish State", *Middle East Report* 295 (Summer 2020)). 2017 Plebisiti'nin ardından yaşananları bir *felaket* olarak nitelendiren Gunter bu felaketin en önemli nedeninin *Kürtlerin bölünmüşlüğü* olduğunu ifade ettikten sonra bölünmüşlüğün neo-aşiretçi konfederasyonlar olarak işlev gören modern Kürt partilerinin izlediği siyasetten beslendiğine ve Kürdistan coğrafyasının dört ulus-devlet arasında bölünmüş karakterinin önemine değinmektedir. Kürdistan coğrafyasının farklı dillere, kentlere, partilere ve liderlere bölünmüş niteliğine işaret eden Gunter, Kürtlerin bölünmüşlüğüne ve iç çatışmalarına tarihi perspektiften bakıldığında bunun Kürt toplumunun tipik bir niteliği olmadığını ifade etmektedir. Gunter bölünmeler üzerinden Avrupa'nın en erken uluslaşma deneyimi olduğunu belirttiği Fransız uluslaşması ile Kürt uluslaşma deneyimi arasındaki ortaklığa değindikten sonra Kürt bölünmüşlüğünün nedenleri arasında kışkırtıcı partizanlık ve açgözlülüğün etkisine de yer vermektedir. Gunter'e göre her ne kadar Barzani ve Talabani KBY içindeki birliği bir dereceye kadar sağlamış olsalar da 2017 Plebisiti'nin ardından bu birliğin sarsıcı biçimde çöküşüne tanık olunmuştur. Gunter değerlendirmesini bölünmüşlüğün aşılmasının Kürt liderliğinin aşiretçilik ve savaşçı derebeylik aşamasından hakiki anlamda ulusal devlet adamlığına geçişle mümkün olduğunu belirterek noktalamaktadır. Gunter'in bölünmüşlüğe birçok açıdan temas edilen değerlendirmesinin Fransız uluslaşmasına değindiği kısım itibarıyla ulus inşası üzerinden bir ortaklık olarak bölünmeye değinilen değerlendirme hattının bir örneği kabul etmek mümkündür (Michael Gunter, "Kurdish Disunity in Historical Perspective", *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, 2018, ss.26-45). Irak Kürdistanı'nın *de facto* devletler bağlamında incelendiği literatüre yapılan yakın dönemli önemli bir katkı olan Palani'nin çalışmasında, bölünmelerin *de facto* devletlere yönelik inelemlerde daha fazla önemsenmesi gerektiğini vurgulamak üzere Kürt toplumundaki dahili parçalanmalar da ayrıca bir başlık altında irdelenmektedir. Bu açıdan Palani'nin çalışmasını bir ortaklık olarak bölünmelerin devlet inşası bağlamında irdelendiği çalışmaların bir örneği olarak kabul etmek mümkündür (Palani, 2023, ss.46-61).

dair ne türden bir belirlemeden hareket ettiğine açıklık kazandırmaktadır. Bu akıl yürütme tarzında bölünmelere, siyasal olanın olağan tanımında yer yoktur; bölünmeler zamanın ideal akışının kesintiye uğradığı talihsiz bir istisnadır. Oysa siyasal olanın toplumdaki karşıtlıklara içkin olduğunu savunan yaklaşımlar, siyasetin ancak bölünmelerle varlık bulunduğunu düşündüren bir yan barındırmaktadır.

Siyasal olanın bu başlangıç noktasından hareketle düşünüldüğü okumakta olduğunuz çalışmada, Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmeler ve bunun ilgili literatürdeki işlenme biçimleri irdelenmektedir. Bu açıdan yukarıda bölünme tezleri olarak adlandırılabilceği belirtilen argüman silsilesine yakından bakmakta yarar vardır. Az evvel de belirtildiği üzere, Irak Kürdistanı'na dair literatürde yalnızca siyasal bölünmelere hasredilmiş incelemelerin sayısı çok az olsa da bölünme, farklı öncelikler etrafında örgütlenmiş birçok çalışmada işlenen bir mesele olagelmıştır.⁴⁴ Bu yüzden sıklıkla temas edilmesi hasebiyle ilgili literatürün, esasında bölünme tezleri yönünden farklı çalışmalardaki fragmanlardan oluşan zengin bir içeriği bulunmaktadır. Başka deyişle bu içeriği, tezlerin farklı çalışmalardaki değişik kullanım tarzları çerçevelemektedir. Bazı çalışmalarda tezlerin yalnızca birine çoğu çalışmadaysa birkaçına birlikte yer verildiği, bazen tezlere yalnızca değinildiği bazı durumlardaysa bunların derinleştirilerek ele alındığı görülebilmektedir. Bu tezleri sınıflandırarak ayrı ayrı serimlemek, bir yandan meselenin ele alınışına belirli yönlerden analitik berraklık kazandırılmasını öte yandan bu çalışmanın çerçeveselendirilişinde gözetilen önceliklerin ve tabi olduğu sınırlılıkların belirginleştirilmesini kolaylaştıracaktır.

Bölünme tezlerinin ilki *Kürt milliyetçiliğini konu alan değerlendirmelerdeki yaygın bir eğilimden* türemektedir. Topluluğun siyasal anlamda ideal bütünleşme

⁴⁴ Irak Kürdistanı'ndaki bölünmelere hasredilmiş bir değerlendirme için bkz.: Michael Gunter, "Kurdish Disunity in Historical Perspective", *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, 2018, ss.26-45. Konuya genel anlamda Kürdistan coğrafyasının ulus-devletlere bölünmesi bağlamında temas edilen kuramsal bir tartışma için bkz.: Abbas Vali, "Kürtler ve 'Ötekileri': Parçalanmış Kimlik ve Parçalanmış Politika", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, ss.49-77.

formunun ulus olduğu ilkesine yaslanan milliyetçi söylemde, bölünmenin olumsuz bir içerimle doldurulmasının neredeyse kaçınılmaz olduğunu kestirmek güç olmasa gerektir. Bu yönüyle milliyetçi dünya görüşünden bölünmelerin bazı durumda bir engel, sapma, kapasitesizlik durumuna işaret edebildiği bazen de gelişmemişlik, ilkelik yahut ihanetle ilişkilendirilebildiği ya da bütünleşme sürecindeki çağ dışı, anakronik, arkaik bir uğrak olarak kodlanabildiği geniş bir anlamlandırma bağlamı bulunmaktadır. Çalışmanın ilerleyen sayfalarında yer verileceğe üzere, Kürt milliyetçiliği üzerine yapılan çalışmalarda yukarıdaki anlamlandırma bağlamıyla örtüşebilen saptamalara rastlanabilmesi, hakkında daha fazla düşünülmesi gereken muğlak bir kesişim kümesinin varlığına işaret etmektedir. Çünkü milliyetçiliği konu alan bir incelemede, bölünmelere dair milliyetçi söylemdeki anlam kalıbının yineleniyor oluşu, bir yönüyle bölünmenin irdelenmeksizin üstünden atlanan bir konu olarak bırakıldığını düşündürmektedir. Okuduğunuz çalışmada, hakkında önemli bir literatürün bulunduğu Kürt milliyetçiliğine dair çalışmalarda yer yer rastlandığı üzere, bölünmelerin milliyetçi hareketin tarihinde nasıl konumlandırılması gerektiği tartışması talî bir konum işgal etmektedir. Bu husus çalışmayı çerçvelendiren sınırlılıkların ilkinde tekabül etmektedir. İzleyen sayfalarda açıklık kazandırılacağı üzere çalışmada, bölünmeler bu eğilimlerin çerçvelendiği örgütlenme formlarından ikisine yani aşiret ve siyasal parti örgütlenmelerine odaklanılarak ele alınmaktadır.

Bölgedeki *emperyalist bölüşüm ve güç mücadelesinin* önemine dikkat çeken değerlendirmeleri ⁴⁵, bir diğer tezin türetildiği açıklama bağlamı olarak düşünmek olanaklıdır. Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmeleri emperyalist güç mücadelesinden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Kuruluşundan başlayarak hiç de kısa sayılmayacak bir sömürge geçmişi olan ve son kırk yılına üç savaşın ardından yakın

⁴⁵ Bu türden değerlendirmelerin bir örneği için bkz.: Mehrdad Izady, *Kürtler: Bir El Kitabı*, Çev.: Cemal Attila, Doz Yayınları, 2011, s.349.

dönemli bir iç savaşın sığıldığı Irak söz konusu olduğunda, bu tezin bölünmelerin önemli bir boyutuna ışık tuttuğu ortadadır. Çünkü emperyalist güç mücadelesi bölgedeki bölünmeleri beslemektedir ve Irak da bu mücadelenin beslendiği ülkelerden biridir. Diğer taraftan emperyalizm üzerinden ilerleyen çözümeleme hattındaki sınıf eksenli değerlendirmelerin bölünmeleri anlama çabasını zenginleştiren bir yanı vardır ki bu husus, bölünmelerin bu ağırlık noktası etrafında düşünülmediği okumakta olduğunuz çalışmayı çerçeveleyen bir diğer sınır taşını oluşturmaktadır. Bununla beraber bu tezin taşıdığı açıklayıcılık değeri, bölünmelerin yer yer emperyalist bölüşümün sonucuna indirgenmesinin yol açabildiği sınırlılıkları gölgelememelidir. Irak Kürdistanı'na dair olmakla birlikte neredeyse bölgeden hiç bahsetmeksizin bölünmelerin emperyalist bölüşümün suskun nesnesine ya da daha kötüsü sığlaşarak bir nevi kukla tiyatrosuna indirgendiği okumalarda, bu sınırlılık uç noktasına taşınmaktadır.

Irak Kürdistanı'nın bir sınır bölgesinde bulunmasının altını çizen değerlendirmelerin başka bir bölünme tezinin omurgasını oluşturduğu düşünülebilir. Bu tezde bölünme, büyük ölçüde bölgenin *devletlere bölünmüş bir uzam olması* veya *devletlere bölünmüşlük vurgusuyla* açıklığa kavuşturulmaktadır. Bölgenin birçok devlet sınırının kesiştiği bir coğrafyada konumlanışının öne çıktığı bu tez de emperyalizm eksenli argümana benzer biçimde bölünmelerin önemli bir boyutuna açıklık getirmektedir.⁴⁶ Diğer taraftan sınırların, bölge açısından, devletler arası ilişkiler bağlamının ötesinde bir anlamı olduğunu akılda tutmakta yarar vardır. Çünkü Irak Kürdistanı'nın gerek bölünme gerek bütünleşme eğilimlerine dair her türden

⁴⁶ Devletlere bölünmüşlük tezi yalnızca Irak Kürdistanı'nı değil genel anlamda Kürdistan coğrafyasını konu alan birçok çalışmada yer alan bir argümandır. Örneğin Baser ve Toivanen'e göre Kürtleri farklı bir çalışma alanı haline getiren en önemli özelliklerinden birini Kürdistan coğrafyasının dört ulus-devlet arasında bölünmüş olması, devletsizlik halinin Kürdistan'da ve diasporadaki Kürt siyasetini, kimliklerini ve sosyal örgütlenmelerini yapılandırmış olmasıdır. Bu hususta iki tarihi eşik önemlidir ki ilki Osmanlı-Safevi İmparatorlukları dönemine kadar geri gider. İkincisi ise bir asır öncesindeki ulus-devletlerin kuruluşuyla ilişkilidir (Mari Toivanen ve Bahar Baser, "Introduction: Methodological approaches in Kurdish Studies: Politics of fieldwork, positionality, and challenges ahead", içinde: *Methodological Approaches in Kurdish Studies: Theoretical and Practical Insights form the Field*, Der.: Bahar Baser ve diğerleri, Lexington Books, 2019, ss. ix-xxviii).

genellemenin yanlışlanabileceği bir sınır tarihi bulunmaktadır. İster devletlerin ister Kürt hareketlerinin cephesinden olsun sınır ayırıştırmanın yanında kaynaştırabilen, bölmenin yanında birleştirebilen geçirgen ve kaygan bir anlama sahiptir. Bunun bölünmeleri bir ülke veya bölgeyle sınırlı olarak düşünme çabasını felce uğratan bir yanı vardır. Bölünmelerin deyim yerindeyse zaman zaman sınırların buharlaşabildiği bir siyasal uzamda cereyan etmekte olduğu ortadadır; bu uzamda Kürt hareketlerine karşı devletlerin ittifak kurabildiği ya da devlete karşı farklı ülkelerdeki Kürt hareketlerinin dayanışma gösterebildiği veya devlete karşı bir ülkedeki Kürt hareketinin başka bir devletle birlikte hareket ettiği yahut bir ülkedeki Kürt hareketinin aynı ülkedeki başka bir Kürt hareketine karşı komşu devletle işbirliğine gidebildiği örneklerle rastlanabilmektedir. Bu tabloya bölgedeki sınır aşırı iktisadi ve kültürel etkileşimin de eklenmesi meselenin sınır ötesi boyutunun ne denli zengin olabildiğini ortaya koymaktadır. Birçok katmanın üst üste bindiği bu sınırlar arası geçirgenlik Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmelerle iç içe geçebilmektedir. Bununla beraber bölgenin sınır kuşağında bulunuşunu vurgulayan bu tezin, bölünmeleri devletler arası pasif bir kesişim kümesine indirgeme olasılığına kapı aralayan bir yönü olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bölünmelerin ağırlıklı olarak bölge devletlerinin Irak Kürdistanı'ndaki güç mücadelesi eşliğinde işlendiği değerlendirmelerde, bu sınırlılık uç noktasına taşınmaktadır. Siyasal uzamın oyun tahtasına benzetildiği bu açıklamalarda, Kürt hareketlerinin payına satrançtaki hangi taşın düştüğünü tahmin etmek zor olmasa gerektir. Başka bir deyişle bu tezin de emperyalizm eksenli teze benzer biçimde, bölünme eğilimlerinin bölge devletleri arasındaki hakimiyet mücadelesinin sönük yansımasına indirgendiği kullanım biçimlerine rastlanabilmektedir.

Buraya kadar değinilen açıklama bağlamı meselenin, bölünmenin devletler arası ilişkilerle iç içe geçebilmesi hasebiyle hem uluslararası ilişkiler, hem de diğer ülkelerdeki Kürt hareketleriyle ilişkisi sebebiyle karşılaştırmalı çalışmalar içinden incelenmesi gereken çok katmanlı bir karakteri olduğuna işaret etmektedir. Bu husus Irak

Kürdistanı'ndaki bölünmelerle yetinen okumakta olduğunuz çalışmanın tabi olduğu bir diğer sınırlılığı oluşturmaktadır. Bu haliyle çalışmanın, konunun tüm yönleri ve katmanları ile tüketilmesini amaçlamadığı ortadadır. Aksine çalışmada, siyasal bölünmeler üstüne oldukça sıkı biçimde çerçevelendirilmiş bir tartışma yürütülmesi amaçlanmaktadır. Burada Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmeler ve ilgili literatürde bunu açıklamak üzere seferber edilen tezler, bizatihi bölünmenin gerçekleştiği toplumdan hareketle ele alınmaktadır. Bu tercihin elbette bir dizi gerekçesi bulunmaktadır. Öncelikle sınırların geçirgen olmakla beraber değişik ülkelerdeki Kürt örgütlenmelerini birbirinden ayıran ve farklılaştıran bir niteliği de bulunmaktadır.⁴⁷ Zaten geçirgenliğe işaret edilen her durumda en başından bir ayrım varsayılmaktadır. Farklı ülkelerdeki Kürt hareketlerinin arasında önemli bir etkileşim olduğu ortada olsa da bu aralarındaki ayrımları önemsiz kılmamaktadır.⁴⁸ Diğer taraftan Kürt kimliğindeki zihinsel olarak ve ötekilere karşı biz/öteki ayrımı üzerinden gelişen homojenleşme eğilimine Kürtler arasındaki kültürel, ideolojik, siyasal, örgütsel, dini, linguistik veçheleri olan heterojenleşme eğilimlerinin eşlik ettiğini gözden kaçırmamak gerekmektedir.⁴⁹

⁴⁷ Bu hususta Görentaş'ın Türkiye ve Irak sınırının iki yakasındaki Kürt toplumlarının Kürdistan algısı üzerine yaptığı saha çalışması oldukça dikkat çekicidir. Görentaş'a göre Irak Kürtleri kendilerini Irak ve sınırın Türkiye tarafındaki Kürt yerleşimlerinden ayrı bağımsız bir entite olarak görmektedir. Aradaki ilişkinin yoğunluğu ve ortak bir Kürtlük bilincine rağmen Irak ve Türkiye tarafındaki Kürtlerin sınırı algılama biçimindeki farklılıklara dikkat çeken Görentaş sınırın iki tarafta da içselleştirilen bir boyutu olduğunu kaydetmektedir. Bkz.: Bilal Görentaş, "Nation, Bordering and Identity on the border between Turkey and Iraq", Yayımlanmamış Doktora Tezi, *Faculty of Social, Human and Mathematical Science*, University of Southampton, 2016, ss.167-169, ss.215-217. Hasan ve Khaddour da Irak-Suriye sınırı konu alan çalışmalarında benzeri bir ayrıma dikkat çekmektedir. 2010'lu yıllarda Irak-Suriye sınırında merkezi otoritenin ortadan kalkmasıyla birlikte fiilen Kürt örgütlenmelerinin hakimiyet kurduğu sınır bölgesinin bir yandan daha geçirgen hale gelerek sınır aşırı Kürt kimliğini/birliğini güçlendirirken öte yandan PKK ve PDK arasındaki rekabeti/ayırımı belirginleştirdiğine dikkat çeken Hasan ve Khaddour, bu çekişmenin sadece toprak, kaynaklar, statü üstündeki rekabetten ibaret olmayıp farklı sınır algısına sahip iki dünya görüşü arasındaki mücadeleye de karşılık geldiğini belirtmektedir (Harith Hasan ve Kheder Khaddour, "The Making of the Kurdish Frontier: Power, Conflict, and Governance in the Iraqi-Syrian Borderlands", *Carneige Middle East Center*, 2021, ss. 5-6).

⁴⁸ Gerçekte Büyük Kürdistan'a yönelik çok başarılı bir girişimin varlığından bahsedilemeyeceğini ileri süren Bonnie'ye göre dört ülke sınırları içinde bulunan Kürtler arasında, sınır aşırı bir sadakat yerine bir ülkedeki Kürtlerin desteğini kazanmaya meyilli rakip siyasal partilerin gelişmesi ve kültürel farklılıklardan kaynaklı ayrımlar bulunmaktadır (Michael E. Bonnie, "The Kurds and Kurdistan: A Commentary", *Eurasian Geography and Economics*, Vol.43, No.4, 2002, ss.300-304). Bu konuda başka bir değerlendirme için bkz.: Djene Rhys Bajalan, "Pan-Kurdish Nationalism: Theory or Praxis?", *ASEN Conference Paper*, 2009.

⁴⁹ Serhun Al, "Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları'nın Neresinde?", *Mülkiye Dergisi*, 45. Cilt, No: 1, 2021, s.94. Al'a göre bir yandan sınırlar ötesi bir Kürt ulus inşası hızla devam ederken diğer yandan bu uluslaşma sürecinin kendi kültürel, ideolojik ve örgütsel iç fay hatları da daha fazla belirginleşmektedir.

Bu minvalde bahsi geçen örgütlenmeler arasındaki ayrımlar boyunca biçimlenen rekabet ve mücadelenin, pan-Kürt milliyetçi söylemde Büyük Kürdistan tasavvurunu yaralayan bir bölünme olarak içeriklendirilmesi manidardır. Bir diğer gerekçe, deneyimlenen kurumsallaşma süreci yönünden Irak Kürdistanı'nın genel anlamda Kürdistan coğrafyasında ayrıca ele alınması gereken bölgelerden biri oluşuyla ilişkilidir. Bir yandan bölünmenin anlaşılması Irak Kürdistanı'nı incelemenin önemli alt başlıklarından birini teşkil etmekteyken diğer yandan bölge devletleşme süreçlerinde beliren siyasal bölünmeler üstüne düşünmek için oldukça berrak bir siyasal uzam vaat etmektedir. Son olarak taşıdıkları açıklayıcılık değerine yukarıda dikkat çekilmiş olan tezlerin, bölünmelerin anlamlandırılışına tayin ettiği çerçevenin sınırlılığından bahsetmekte yarar vardır. Meselenin ayrışmanın ortaya çıktığı toplumdan hareketle düşünüldüğü milliyetçilik eksenli ilk tezde bölünme yerli ya da otantik bir kapasitesizliğe işaret etmekteyken, ağırlık noktasının Irak Kürdistanı'nın dışındaki hakimiyet mücadelesine kaydığı izleyen tezlerde bölünme daha çok topluma dışarıdan dayatılan yahut ithal edilen harici bir fenalığı andırmaktadır. Bu yönüyle yukarıdaki tezlerin bölünmenin topluma ya da siyasal olana içkin olumsal bir fenomen olarak düşünülmesine en başından set çektiği, siyasal olana dair ulus/devlet yönelimli bütünleşme stratejilerinin tayin ettiği çerçeveye fazlasıyla bel bağladığı söylenebilir. Belirtmekte yarar var ki bölünmenin Irak Kürdistanı'ndan hareketle açıklandığı değerlendirme bağlamı milliyetçilik eksenli tezden ibaret değildir.

Bu sebeple yukarıdaki analitik tasnifi, bölünmenin Irak Kürdistanı'ndaki kaynaklarına işaret edilen diğer tezleri ayırt etmek suretiyle genişletmekte yarar vardır. Bölünmenin Irak Kürdistanı'ndaki sebeplerine yönelik tezlerin de değişik kullanım biçimleri bulunmaktadır. Bu tezler çoğu durumda yukarıdaki değerlendirme bağlamının -bölünmenin yerel dinamiklerini açıklamak üzere seferber edilen- diğer yarısını oluşturabilmekte ve bölünmenin Irak Kürdistanı'na atfedilen sosyolojik, psikolojik,

coğrafi ve siyasi bazı niteliklerden hareketle açıklanıyor oluşuyla yukarıdakilerden ayrılmaktadır. Bölünmeyi açıklamak üzere *beşeri ve tabii coğrafya faktörüne* dikkat çekilen değerlendirmeleri bu tezlerin örneklerinden biri saymak mümkündür. Bu tezde bölünmeyi açıklamak üzere Kürdistan coğrafyasının siyasi bütünleşmeyi zorlaştıran dağlık topoğrafyasına dikkat çekilmektedir; bu coğrafya boyunca etnik, dini ve linguistik açıdan bölünmüş topluluklar arasındaki ayrımların siyasi bütünleşme projelerini sekteye uğratan faktörlerden biri olduğu ileri sürülmektedir.⁵⁰ Bu tezin, Irak Kürdistanı'ndaki bölünmeyi açıklamak üzere Duhok ve Süleymaniye ya da Bahdinan ve Soran yöreleri arasındaki dinsel ve kültürel farklılıklara da işaret edildiği değerlendirmelerde kullanıma girdiği ayırt edilebilmektedir. İki bölge arasındaki ayrımların önemini, değerlendirme bağlamına dahil eden bu tezin bölünmenin düşünülmesini zenginleştiren bir yanı bulunmaktadır. Ancak bölünmenin bir başına bu fark üzerinden okunamayacağı da ortadadır. Zaten bu tezin ilgili literatürde, genellikle diğer tezlerle birlikte işlendiği görülmektedir. Diğer yandan bilhassa beşeri coğrafya kaynaklı farklar bölünmenin nedeni olduğu kadar sonucu da olabilmektedir ki bu husus tezin bölünmeleri açıklama kapasitesinin tabi olduğu sınırlılığı göstermektedir.

Meselenin açıklanışında *ihanet veya bir tür ihanet kültürüne* işaret eden saptamaları, bölünmenin yerel dinamiklerine yönelik tezlerin başka bir örneği olarak düşünmek olanaklıdır. Ne var ki burada ihanetin, bölünmenin taraflarının sıklıkla birbirine yönelttiği bir suçlama olduğunu akılda tutmak gerekmektedir ki 2017 sonbaharı, bu refleksin kolaylıkla teşhis edilebildiği berrak bir kesit sunmaktadır.⁵¹ Bir açıdan

⁵⁰ Izady, 2011, s.357. Izady'nin bu husustaki saptamaları, bölünmenin açıklanışına coğrafya unsurunun dahil edildiği değerlendirmeleri oldukça iyi yansıtan bir örnektir: "Bu geriletici siyasi gelişmelere şüphesiz Rusya'yı çevreleyen herhangi bir Avrupa ülkesinden de büyük olan Kürdistan'ın arazisinin dağlık oluşu ve bölümlere ayrılmış izole vadilerdeki demografik dağılımın negatif etkisini de eklemek gerekir. Bu faktörler yurttaşlar arasında olduğu kadar, güç merkezleri arasında da birleşmeden çok bölünmeye yol açan güçlü bir bireysellik beslemiştir. Kürt aşiret ailelerinin başka yerlerde binlerce yıldır ölü olarak görülen eski halkların ve toplulukların isimlerini ve idari şekillerini özenle korumaya devam etmesi bşr tesadüf değildir".

⁵¹ Francis Owtram, "The state we're in: Postcolonial sequestration and the Kurdish quest for independence since First World War", içinde: *Routledge Handbook on the Kurds*, Der.: Michael M. Gunter, Routledge, 2019, s.313.

düşman tanımı içeren bu suçlama refleksinin, bölünmenin cephelerindeki biz kimliğini pekiştirdiği kuşku götürmez olmakla birlikte bölünmenin anlaşılmasına taşıyabileceği katkı oldukça sınırlı ve dahası hayli tartışmalı olmaya yazgılıdır. Zira bu refleks, bir tür hain/yurtsever veya hasım/hısım kategorizasyonu üzerinden işlemekte ve anlamaktan çok yargı dağıtma işlevi görmektedir. Meselenin açıklanışında *hizipçilik yahut Kürt hizipçiliğine* işaret eden değerlendirmeler bölünmenin, gerçekleştiği toplumdan hareketle okunduğu tezlerin bir diğer örneğidir. Ancak çoğu çalışmada, ihanet gibi hizipçilik esaslı tezin de güçlü bir kuramsal temelden beslendiğini söylemek zordur. Çünkü hem hizip hem de başına getirilen Kürt sıfatının ne türden bir farka işaret ettiği, birçok çalışmada açıklanmaya muhtaç bir görünüm arz etmektedir. Kürt hizipçiliği azıcık kazındığında altından Kürt aşiretçiliğinin çıkması kuvvetle muhtemeldir. Bu, yerel dinamiklerin işlendiği argümanların içinde, kuramsal açıdan en iyi temellendirilmiş olanın aşiret kavramı etrafında ileri sürülen bölünme tezi olmasından kaynaklanmaktadır. 2017 sonbaharındaki bölünmeyi açıklamak üzere aşiret/aile bağlarının önemine dikkat çeken saptamalarda bulunulması, aşiret esaslı argümanın ilgili değerlendirme bağlamının en yerleşik bölünme tezlerinden biri olmayı sürdürdüğünü teyit etmektedir. Bu yüzden aşiret eksenli bölünme teziyle ilgili bazı hususlara açıklık getirerek ilerlemek yerinde olacaktır.

Aşiret eksenli tezin, bölünmeleri açıklamak üzere ilgili literatürde kullanılan argüman setinin en yerleşik bileşenlerinden birini oluşturmasının, birbiriyle ilişkili bir dizi nedeni vardır. Bunların ilki aşiretlerin, her ne kadar eskisi kadar etkili olmadıklarına sıkça dikkat çekiliyor olsa da Kürdistan coğrafyasındaki önemli örgütlenme türlerinden biri olmayı sürdürüyor oluşuyla ilişkilidir. Bölgenin baskın partilerindeki aşiret/klan ağlarının belirleyiciliğine işaret eden değerlendirmeler bu hususa dikkat çekmektedir. Dahası bu argüman, yalnızca güncel bölünmelerin değil, bölgenin tarihinde cereyan eden bölünmelerin de açıklanışında en sık başvurulmuş bölünme tezlerindendir. Bu, ilgili literatürde değişen koşullara uyarlanma kapasitelerine sıkça dikkat çekilen aşiretlerin

bölgenin siyasal tarihinde oynadıkları önemli rolden kaynaklanmaktadır. Bu yönüyle aşiret eksenli tez, ilgili literatürde işlenen bölünmeler tarihinin mütemmim cüzünü andırmaktadır ki bölünmelerin aşiretçilik üzerinden okunduğu değerlendirme bağlamı zengin bir tarihsel mirasa yaslanmaktadır. Bu mirasın en derin tabakası, aşiret çatışmalarını hükmetme pratiğine dönüştüren imparatorluk aklının bölgeye dair ürettiği arşivin yanı sıra meselenin Kürt topluluklarının cephesinden görünümünü sunan klasik Kürt eserlerine gömülüdür. Bunun üzerine modern dönemde bölgede etkinlik gösteren emperyalist devletlerin -aralarında önemli şarkiyatçıların da bulunduğu- saha yetkililerinin ardında bıraktığı külliyyat binmektedir. Bu mirasın günümüze yakın en tabakasını ise ulus-devletlerin izlediği aşiret siyasetine dair uygulamalar kataloğu oluşturmaktadır.

Bölgede yürütülen saha çalışmalarına ilaveten beslendiği kaynaklar arasında böylesi bir tarihsel birikimin bulunduğu Kürt aşiretleri hakkındaki akademik literatür, yukarıdaki sonuncu tabakanın akranı olarak doğup gelişmiştir. Aralarında antropoloji disiplininin önemli isimlerinin de yer aldığı bu literatürün Martin van Bruinessen'in çalışmalarıyla taçlandığı söylenebilir. Genel anlamda Kürt toplumunda gözlenen siyasal bölünmelere antropolojideki parçalı ittifak ve çatışmacı bakış modelini uyarlayan Bruinessen, yalnızca Kürdistan coğrafyasında geçmişte gözlenen bölünme eğilimlerini değil, Irak Kürdistanı'ndaki çağdaş bölünmeleri de bu bakış açısının dualistik dünya görüşüyle bileşimi üzerinden çözümlemektedir. Bu açıdan, sahadaki kadim örgütlenme pratiğiyle bunu konu alan köklü bir düşünce geleneğinin buluştuğu aşiret, Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmelerin toplumdaki hareketle okunduğu en yerleşik bölünme tezinin eksenini oluşturmaktadır. Ki bu husus elinizde tuttuğunuz çalışmanın aşiret bölümüyle başlıyor oluşunun gerekçesini teşkil etmektedir. Bu yüzden aşiret eksenli bölünme tezi hakkındaki belirlemeleri, çalışmanın ilk bölümünü kısaca tanıtarak ilerletmekte yarar vardır.

Çalışmanın Takip Ettiği Güzergah Hakkında

Aşiret bölümünün altındaki *Aşiret Üzerine* başlıklı kısımda, önce genel anlamda ilkellikle etiketlenmeye hayli yatkın olan aşiret kavramı üzerinde durulduktan sonra Kürt aşiretleri literatürünün kuş bakışı görünümü sunulmaktadır. Kavramsal çerçeveye başlayan ilk bölümün diğer yarısını oluşturan *İmparatorluklardan Ulus-Devletlere Aşiretler* başlıklı kısımda ise aşiretin bölgenin uzun imparatorluk geçmişinde oturduğu siyasal bağlama değinilmektedir. Bu bağlam, siyasal bölünmelerin yalnızca aşiretle ilişkilendirilme biçimlerine ışık tutmakla kalmamakta, aynı zamanda literatürde tedavüle giren diğer tezler eşliğinde bölünmenin nasıl olumsuzlukla içeriklendirildiğini de göstermektedir. Koordinat eksenlerini imparatorluk, mirlik ve aşiretin oluşturduğu bu bağlamda, bölünmelerin içeriklendirilme tarzlarının ardından, ilgili literatürde işaret edildiği üzere ulus-devlet yönelimli merkezileşme eğilimleriyle beraber mirliklerin tasfiye edilmesinin sonuçlarına dikkat çekilmektedir. Zira imparatorluk ile aşiretler arasındaki dolayım alanı, mirliklerin ardından aşiretler üzerinde hakimiyet kuran şeyhlikler tarafından doldurulmaktadır. Burada imparatorluğun yerini ulus-devletin, mirliğin ise şeyhliğin aldığı bu uzun süreç boyunca bir örgütlenme türü olarak aşiretin değişen koşullara uyarlanmak suretiyle kesintilerle olsa da varlığını sürdürdüğü bir siyasal bağlam söz konusudur. Bu bağlam, aynı zamanda, aşiret/bölünme ilişkisindeki sürekliliğin koyu tonlarla vurgulandığı açıklamaların zeminini oluşturmaktadır. İster baskın eğilimde olduğu gibi bir tür arzu edilmeyen devlet kurma yeteneksizliği -devlete rağmen toplum kurgusu- ister literatürde nadiren ileri sürüldüğü üzere bir çeşit devletten kaçınma yeteneği -devlete karşı toplum kurgusu- olarak öne çıksın, bu döneme dair bölünme okumalarının, her durumda devlet yönelimli bütünleşme stratejilerini bertaraf eden aşiret eksenli bölünme eğilimlerinin etkisini teslim ettiği düşünülebilir.

Bununla beraber aşiret eksenli tezin güçlü yanını oluşturan bu açıklayıcılık kapasitesi, argümanın bölünmelerin çözümlenişine taşıyabileceği potansiyel

sınırlılıkların göz ardı edilmesine sebebiyet vermemelidir. Aşiretin konuya ilişkin literatürün dışındaki kullanım biçimleri, bu sınırlılıkların kolaylıkla teşhis edilebildiği daha geniş bir açıklama bağlamına işaret etmektedir. Irak Kürdistanı'ndaki bölünmenin taraflarının birbirilerine yönelttiği suçlamalar arasında da yer alan aşiretçiliğin, Kürt milliyetçi söyleminin yanında bölgedeki birçok siyasal partinin propaganda cephaneliğinin yerleşik öğeleri arasında yer aldığı belirtilmelidir. Yine hem Irak hem de komşu ülkelerdeki milliyetçi retorikte kendini açığa vuran ve KBY'ye atfedilebilen *aşiret devleti* yakıştırmasının bir tür devlet kurma yeteneksizliğiyle harmanlandığı söylemler de aşiretin bu tipteki kullanımlarının başka bir örneğidir. Aşiretin bu türden pejoratif kullanımlarının ağır bir ilkelik imasıyla yüklü olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Literatürdeki bölünme okumalarında da benzer kullanım biçimlerine rastlanabilmektedir. Bölünmelerin açıklanışında aşiret eksenli tezin de değerlendirme bağlamına dahil edilmesi, siyasal bölünmelerin ilkel bir anomali olarak etiketlenmesini kolaylaştırmaktadır. Başka bir açıdan, aşiret eksenli tez, bölünmelerin devletleşme sürecinde nükseden tarihsel bir fenalık olarak kodlanmasında kritik bir rol oynamaktadır.

Burada bölünmelerin ilkelik ile aşiret eksenli tez üzerinden ilişkilendirildiği bir akıl yürütme tarzının varlığı söz konusudur. Bu bağlamda, çağdaş bölünmelerin tarafı baskın partilerde, 20. yüzyıl boyunca aşiretlere hakim olan şeyh sülalelerinin etkinliklerini sürdürdüğü göz önüne alındığında, yerel dinamiklere dair parçasının da yerleştirilmesiyle Irak Kürdistanı'ndaki karmaşık çağdaş bölünmeler yapbozunun tamamlandığını düşünmek olanaklı hale gelmektedir. Oysa siyasal bölünmelere dair bu yapbozda, bir kavram ve kuram nesnesi olarak partiye neredeyse hiç yer olmayışı üzerinde düşünülmesi gereken bir noksanlık olarak belirmektedir. Çünkü çağdaş bölünme partiler arasında cereyan etmektedir ve bölünmeleri çerçeveleyen asli örgütlenme formu olarak partilerin Irak Kürdistanı'nda görmezden gelinemeyecek bir geçmişi bulunmaktadır. Bölünmelere yönelik açıklama bağlamındaki bu noksanlığın iki

gerekçeye yaslandığı düşünülebilir. Ya Irak Kürdistanı'nda bir siyasal parti olarak kurulan örgütler, parti kavramı ve kuramının konu edindiği örgütlenmelerin bir türü olarak kabul edilmeye değer görülmemektedir. Ya da gerek bir kavram gerek bir kuramın nesnesi olarak partinin, siyasal bölünmelerin düşünülmesine taşıyabileceği zengin bir tartışma birikiminden yoksun olduğu varsayılmaktadır. Bu kabullerin gözden geçirilmesini amaçlayan siyasal partilere hasredilmiş izleyen kısım çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır.

Siyasal partilere ilişkin devasa literatürün tafsilatlı bir dökümünü verme gayesi taşımayan *Parti* başlıklı ikinci bölüm iki kısımdan oluşmaktadır. *Siyasal Parti Üzerine* başlıklı ilk kısımda öncelikle, kökeninden başlayarak sol düşünce geleneğinin bazı uğraklarına varan hat boyunca, parti kavramının farklı açılardan bölünmelerle ilişkilendirilme biçimlerine dikkat çekilmektedir. İzleyen sayfalardaysa bir yandan bu hattın takibi parti literatüründeki bazı kuramsal eğilimler üzerinden devam ettirilirken, diğer yandan parti kuramında geliştirilen belli başlı parti tiplerine değinilmektedir. Siyasal partilere ilişkin odağında bölünmelerin olduğu bu düşünce takibi, gerek kavram gerek kuramsal çabanın nesnesi olarak partinin, bölünmelere ilişkin zengin bir tartışma birikimi barındırdığını göstermektedir. Bu bağlamda, hem kavramın modern anlamını yüklenme süreci hem de literatürdeki belirli kuramsal eğilimler, bölünmelerin parti siyasetinin olumsal ve çağdaş eğilimlerinden biri olduğunu düşündürmektedir. Ancak Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmelerin düşünülmesi söz konusu olduğunda, parti kavramı/kuramının taşıdığı bu zengin birikim üstünde, parti literatüründen kaynaklı teorik bir blokaj belirlemektedir. Bu blokaj parti kavramı/kuramının Batı coğrafyası ve demokratik rejimlerle katı biçimde çerçevelendirilmesine yönelik literatürdeki baskın eğilimle ilişkilidir. Bununla birlikte ikinci bölümün kavramsal/kuramsal kısmında değinildiği üzere parti literatüründeki bu eğilimin, mezkûr blokajdaki çatlaklara dikkat çeken bazı yakın dönemli eleştirilere konu olduğu belirtilmelidir. Bu çatlakların izinden

ilerleyen çalışmanın ikinci bölümünün diğer kısmı, Kürdistan coğrafyasındaki partileşme eğilimlerinin kökenlerine ayrılmaktadır.

Bir Kaynaşmanın Kökenleri: Aşiretler ve Cemiyetler başlıklı kısım, Osmanlı İmparatorluğu'nda modern karakterli Kürt örgütlenmelerinin doğuşuyla başlamaktadır. Zira Kürt toplumundaki partileşme eğilimlerinin kökenleri, çalışmada cemiyet olarak adlandırılması uygun görülen bu yeni örgütlenme pratiklerine kadar uzanmaktadır. Konuya ilişkin Kürt çalışmaları literatüründe yapılan incelemeler, Kürdistan coğrafyasının önceki asrın ilk yarısı boyunca, yalnızca hâlihazırdaki güçlü şeyh sülalelerinin yükselişine sahne olmayıp aynı zamanda modern örgütlenme türlerinin de serpilerek gelişmeye başladığı bir saha olduğunu açık biçimde göstermektedir. Bu cemiyetlerin bir kısmı sonradan partiye evrilmekte ya da izleyen yıllarda ortaya çıkan partilerin kuruluşunu beslemektedir. Bu uzun süreç, 1940'ların sonunda sahneye çıkan ve Irak Kürdistanı'nın en köklü siyasal partisi olan PDK'nın kuruluşu üzerinden izlenebilmektedir. Partilerin kurulduğu bağlamı oluşturan örgütlenme pratiklerindeki bu dönüşüm, modern ve geleneksel karakterli örgütlenme prensiplerinin iç içe geçebildiği bir siyasal ve sosyal ortamda cereyan etmektedir. Şeyh ve reislerin siyasal partilerde belirleyici roller üstlenmiş oldukları ilgili literatürde sıkça dikkat çekilen hususlardan birini teşkil etmektedir. Bu hususun günümüzde de parti siyasetinin önemli yönlerinden birini oluşturmayı sürdürdüğü, Irak Kürdistanı'nın baskın partilerinin yönetim kademeleri üzerinden kolaylıkla fark edilebilmektedir. Bir yandan bu partilerdeki liderliğin veraset usulünü andırırçasına şeyh sülalelerinin soy çizgilerini izlemesi öte yandan yönetim kademelerinde reis ve şeyhlere rastlanabilmesi, aşiret eksenli tezin, birçok etmenin bileşkesi olabilen siyasal bölünmelere açıklık kazandırdığı yönlerden birini teşkil etmektedir.

Aşiret eksenli tezin ağırlık noktasını oluşturduğu bölünme okuması, meseleye belirli yönleri itibariyle açıklık getirmekle beraber bazı kısıtlılıklar da barındırmaktadır.

Tezin aşiretlerin bölünmeler üstündeki süregelen etkisine bir açıklama getirdiği ortadadır. Ancak tezin omurgasını ve güçlü yanını oluşturan bu husus ironik biçimde aynı zamanda açıklayıcılık kapasitesinin menzilini de tayin etmektedir. Bu kısıt, tezin bölünmelere getirdiği açıklamanın yüzlerce yıla yayılan bir dönemi kapsamamasından kaynaklanmaktadır. Ancak bir sürekliliği okunaklı kılması hasebiyle tezin güçlü tarafını oluşturan bu hususun, bölünmelerin açıklanışında değişimin askıya alındığını düşündüren bir yanı da vardır. Birçok kırılma anı içeren uzun 20. yüzyıl da bu döneme dahildir. Tekrar etmek pahasına anımsatmakta yarar vardır ki bu dönem imparatorluk coğrafyasında ulus-devletlerin kurulduğu, mirliklerin yerini alan şeyhliklerin yükselişinin devam ettiği ve modernleşme süreçleriyle birlikte siyasal alanda aralarında partilerin de bulunduğu yeni örgütlenme türlerinin varlık göstermeye başladığı bir evreye karşılık gelmektedir. Buna Irak Kürdistanı'nda yüzyılın ikinci yarısında da kırılma anı olarak kabul edilebilecek bir dizi önemli gelişme yaşandığı eklenmelidir. Bu tarihsel bağlamın göz önüne alınması, aşiret eksenli tezde bölünmenin yerel dinamiklerinin deyim yerindeyse tarihin buzdolabına kaldırıldığını düşündürmektedir. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında, literatürde yukarıda dikkat çekilen dönüşümün birçok yönden işlenmesi ile bölünmelerin çoğunlukla tarihî bir sürekliliğe hapsedilmesi arasında üzerinde düşünülmesi gereken bir çelişki belirmektedir. Belirtmekte yarar var ki ilgili literatürde bu dönüşüm kapsamında dikkat çekilen örgütlenmelerden birini de siyasal partiler oluşturmaktadır.

Siyasal partiler yalnızca akademik literatürde değil seyahat yazısı, resmî rapor, istihbarat notu, hatırat, gazete ve dergi gibi farklı türlere uzanan geniş bir yelpazede bölgenin yakın dönem tarihine dair birçok metinde değinilen bir öge olagelmıştır. Bu geniş metinsel bağlam, siyasal partilerin bölgede sahip olduğu etkinliğin kapsam ve derinliğinin göstergelerinden biri sayılmalıdır. Bölgenin yakın dönem siyasal tarihini partiye değinmeksizin çözümlemek bir kenara aktarmak dahi son derece güçtür. Bu husus elbette taraflarını partilerin oluşturduğu bölünmelere ilişkin değerlendirmeler için de

geçerlidir. Bununla birlikte bölünmelerin parti kavramı/kuramı eşliğinde düşünüldüğü bir değerlendirmeye rastlamak zordur. Partilerin metinsel bağlamdaki yoğun varlığının niçin bölünme tezlerine doğru genişlememiş olduğu üzerinde düşünülmesi icap eden bir soru olarak ortada durmaktadır. Bu noktada Irak Kürdistanı'ndaki modern bölünmelerin parti kavramı/kuramı eşliğinde düşünülmesine yönelik başka bir blokaj belirmektedir. Yukarıda işaret edilenden farklı olarak bu blokaj, parti kuramından değil, Irak Kürdistanı'na yani sahaya ilişkin literatürden kaynaklanmaktadır. Bu iki blokaj, Irak Kürdistanı'daki partilere bölünme pratiği ile parti kavramı/kuramı arasındaki analitik mesafenin uçlarını oluşturmaktadır. Başka deyişle bu mesafeyi ölçen pergelin uçlarından biri kavramdan dışlanan bir coğrafyayı, diğeryse coğrafyadan dışlanan bir kavramı işaretlemektedir. Bahsi geçen mesafenin soruşturulmasının hedeflendiği üçüncü bölüm, parti kavramının kışkırtıcı anlam ufkundan esinlenmenin yanında bölgenin siyasal bölünmelerinin parti literatüründeki bazı kuramsal yönelimler eşliğinde düşünülmesini amaçlayan bu çalışmanın son kısmını oluşturmaktadır.

Modern Fay Hatlarının Geleneksel Çatlakları başlıklı üçüncü bölüm, 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte görünürlük kazanan siyasal bölünme hatlarını konu almaktadır. Her bütünleşme stratejisinden farklı bir bölünme eğiliminin türediği bu bağlamın, bölünme eğilimleriyle bütünleşme stratejileri arasındaki kurucu bağ üstüne düşünmek için çok berrak bir siyasal uzam vaat ettiği belirtilmelidir. Bu bağlam aynı zamanda farklı katmanlarda işlerlik kazanan değişik bölünme hatlarının varlığına işaret etmektedir. Bir yandan bölgenin en köklü partisi olan PDK'nın kuruluşu Irak'ı esas alan ulus fikrinin bölündüğü hattı işaretlerken, diğer yandan YNK'nın kuruluşunun da sonuçlarından birini oluşturduğu PDK içi hizip mücadeleleri Kürdistan temelli ulus tasavvurunun bölündüğü başka bir hattı işaretlemektedir. Üçüncü bölümün *Siyasal Bir Bölünmenin Soykütüğü* başlıklı ilk kısmı, siyasal alanda partilerin boy göstermeye başladığı, kıyasıya sürüp giden hizip mücadelelerinin yeni partilerin kuruluşuyla sonuçlanabildiği bu dönemin belirleyici

uğraklarına eğilmektedir. Bu uğraklar, birçok kaynaktan beslenebilen siyasal bölünmeleri çerçeveleyen asli örgütlenme formunun son kertede partiler olduğu bir siyasal alanın varlığını gözler önüne sermektedir. Bu açıdan literatürde Kürt hareketinin mücadele geçmişinde önemli bir dönüşüme kaynaklık ettiği sıkça belirtilen partiler, bölünmelerin tarihi açısından da bir dönüm noktası teşkil etmektedir.

Siyasal alanın partilere, partilerin hiziplere bölündüğü bu parçalı uzam parti kavramı/kuramı üzerinden okunabilen birçok yön barındırmaktadır. Başka bir deyişle bu dönem, parti kavramı/kuramının üzerinden atlandığı bölünme okumalarının, her durumda haklı bir kuşkuyla konu olmasının gerektiği yeni bir evrenin başladığını haber vermektedir. Bu evrenin, yalnızca bölgedeki siyasal bölünmelerin parti kavramı/kuramı bağlamında düşünülmesi yönünden değil, aynı zamanda Batı dışı coğrafyalardaki partileşme eğilimlerinin de incelenmeye değer olduğunu gösteren zengin kesitler barındırdığı not edilmelidir. Okumakta olduğunuz çalışmanın, gerek parti literatüründeki Batı dışı deneyimlerin incelenmeye değer görülmediği gerek ilgili literatürde Irak Kürdistanı'daki siyasal bölünmelerin parti kavramı/kuramına temas etmeksizin okunduğu eğilimlerle yolları bu noktada ayrılmaktadır. Çalışma yukarıda önemine dikkat çekilen dönemle beraber, Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmeleri parti kavramı/kuramı üzerinden ele alarak ilerlemektedir. Bu açıdan çalışma, siyasal bölünmelere, Irak Kürdistanı'na ilişkin literatür ile parti kavramı/kuramı arasında kurulması olanaklı analitik bir patika üzerinden yaklaşma gayesi taşımaktadır. Zira 20. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte siyasal partileri, mirliklerin ardından Kürt toplumuyla devlet arasında aracı işlevi gören şeyhliklerin bu dolayım alanındaki paydaşı bir örgütlenme formu olarak kabul etmek mümkündür. Bu kabul siyasal bölünmeler söz konusu olduğunda, partilerin en az aşiretler üzerinde hâkimiyet kuran şeyhlikler kadar hesaba katılması gereken bir örgütlenme formu olduğu anlamına gelmektedir. Zira 20. yüzyılın üçüncü çeyreğiyle

beraber Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmeleri parti mücadelelerinden bağımsız ele almanın kabil olmadığı bir dönem başlamaktadır.

Üçüncü bölümün *Bir Bölünme/Bütünleşme Dilemması: Aşiret, Parti, Devlet* başlıklı ikinci kısmı bu sebeple YNK'nın kurulduğu 1970'li yıllarla başlamakta, 1980'li yıllar boyunca PDK ile giriştiği mücadeleyi ele alarak devam etmektedir. Bu dönemi izleyen 1980'li yıllar boyunca süren iki parti arasındaki mücadelenin, parti kavramına içkin bölünme/bütünleşme tartışmasında yakalanabilecek izdüşümleri bulunmaktadır. Bu dönemin ardından ise KBY'nin kuruluşuyla siyasal bölünmelere ilişkin girift yapboza itiraza yer bırakmayacak biçimde devletleşme sürecinin de dahil olduğu 1990'lı yıllar gelmektedir. Bu kısımda, bir yandan Irak otoritelerinin çekilmesiyle oluşan boşluğu dolduran siyasal parti örgütlenmelerinin devletin inşasında üstlendikleri kurucu rolün önemine dikkat çekilirken, diğer yandan Kürdistan bölgesinde KBY'nin kuruluşunu işaretleyen seçimlerin ardından başlayan neredeyse 1990'lı yılların tamamına yayılan parti savaşlarının ilgili literatürdeki işleniş biçimleri ele alınmaktadır. Zira bu dönem iç savaş formundaki şiddet ve bölgedeki yolsuzluk/yoza eleştirileri vesilesiyle bölünmenin olumsuzlukla içeriklendirilmesine hayli yatkın bir panaroma sunmaktadır. KBY'nin kuruluşuyla açılan ve fakat Irak Kürdistanı'nın PDK ile YNK kontrolündeki iki ayrı bölge/devletçik olarak ayrışması neticesinde partilere bölünmenin uç noktalarına taşınmasıyla sonuçlanan 1990'lı yıllar, yalnızca bölünme tezlerinde sıklıkla atıf yapılan bir evre olmakla kalmamakta aynı zamanda bu tezlerin türetildiği en önemli çağdaş kesiti oluşturmaktadır. Çalışmada ele alınan tarihsel dönemin yüzyıl dönümüyle sonlanıyor oluşunun gerekçesini bu husus oluşturmaktadır.

21. Yüzyıl başlarındaki Amerikan işgalinin arefesinde Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmenin sınırları tahkim edilmiş ve ayrışma büyük ölçüde kalıcı bir karakter kazanmış bulunmaktadır. İzleyen yıllar -her ne kadar KBY ile merkezi hükümet arasında sürüp giden bir egemenlik mücadelesine ve IŞİD'in ortaya çıkışı gibi sarsıcı gelişmelere

tanık olunan bir evre olsa da- seçim rekabetinin ve parti siyasetiyle çerçevelenen bölünme/bütünleşme geriliminin önceki yüzyıla göre daha berrak biçimde izlenebildiği bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu açıdan çağdaş siyasal bölünmelerin tarihsel bir fenalık olarak okunmasına dönük entelektüel eğilimin, iç savaş ve savaşların damga vurduğu yüzyıl dönümüyle beraber ana hatları itibariyle belirginlik kazanmış olduğunu söylemek mümkündür. Burada bu eğilimin beslendiği bölünme tezlerinden ikisine hassaten dikkat çekmekte yarar vardır ki bunlar devletlere bölünmüşlük ve aşiret eksenli tezlerdir. Bunların ilki ABD gibi küresel güçlere ilaveten bölge devletlerinin de müdahil olduğu iç savaş ve savaşlar üzerinden siyasal bölünmenin bölgesel/küresel dayanaklarına işaret etmekteyken ikincisiyse bölünmenin yerel dinamiklerine açıklık kazandırma amacı taşımaktadır. Siyasal bölünmelerin ithal bir fenalıkla yerli bir kapasitesizliğin alaşımı olarak okunmasına yönelik yerleşik eğilim büyük ölçüde bu tezlerle çerçevelenen açıklama bağlamından türemektedir. Bu açıklama bağlamında, harici fenalık vurgusu Irak Kürdistanı'ndaki siyasal faillerin bölünmenin pasif kurbanlarına indirgenmesine yatkınlık gösterirken yerli kapasitesizlik ise bir tür aşiret refleksi üzerinden açıklığa kavuşturulmaktadır.

Köken itibariyle *geri bükülmeden* türemekle birlikte *istem dışı davranış* anlamına gelen *refleks* sözcüğünün, siyasal bölünmelerin aşiret eksenli tez üzerinden açıklığa kavuşturulduğu değerlendirme bağlamını oldukça iyi yansıtan bir etimolojik derinliği bulunmaktadır. Zira bu değerlendirme bağlamında, aşiret refleksinin tetiklediği bölünmelerle ilerlemenin *geri büküldüğü* ve ulus/devlet yönelimli bütünleşme stratejilerinin *istem dışı* kesintiye uğratıldığı bir tarih kurgusunun varlığı söz konusudur. Burada -bölünmelerin normatif anlamda olumsuzlukla etiketlenmesi bir yana- bu kurguyu besleyen aşiret eksenli bölünme tezinin taşıdığı tüm açıklayıcılık kapasitesine rağmen bölünmelerin içeriklendirilmesine tayin ettiği çerçevenin kısıtlılıkları gözden kaçırılmamalıdır. Partilere bölünmüş çağdaş bir siyasal uzamın parti siyaseti yerine aşiret

refleksiyle açıklanmasına yönelik baskın eğilim, bölünmelerin bu çerçevede dahilinde okunduğunu gözler önüne sermektedir. Oysa kuruluşlarından kısa bir süre sonra partiler, Irak Kürdistanı'ndaki bölünmelerin çerçevelendiği asli örgütlenme formunu oluşturmuşlardır. Dahası parti kavramının değişik düşünce gelenekleri dahilinde modern içerimlerini edinme sürecine eşlik eden bölünme tartışmaları ile Irak Kürdistanı'ndaki parti siyasetinin çerçevelediği bölünme eğilimleri arasında hatırı sayılır bir örtüşme bulunmaktadır. Hatta bölünmenin partiyle farklı biçimlerde ilişkilendirildiği kavramın geçmişine gömülü birçok tartışmanın pratik yansımasını Irak Kürdistanı'ndaki parti siyasetiyle çerçevelenmiş bölünme eğilimlerinde yakalamak olanaklıdır ki bu bölgenin zengin bir parti tarihi olduğu anlamına gelmektedir. Bu yönüyle Irak Kürdistanı'ndaki partilere bölünmüş siyasal uzam, siyasal bölünmelerin çağdaş uğrağını temsil ettiği kadar bu eğilimlerin olumsuz karakterli olduğunu da teyit etmektedir. Bu siyasal uzamda bölünme, tarihi bir sürekliliğin değil bizatihi bir tarihin konusudur ki bu tarih siyasal olanın ya da daha doğrudan bir deyişle Irak Kürdistanı'nın siyasal tarihini oluşturmaktadır.

I.AŞİRET

“-Yedinci cin: Henüz ölmemişti, yaşayan bir adamın hayaleti olarak geldi.

- İntikam cinleri: Hazer Bey babasını ikiye böldüğündendir.

- Hazer Bey’in hayalet olan babası: Kavmi ikiye böldün oğul ; Babana başkaldırdın; Kendine ayrı yol çizdin; Dar zamanımda oğulsuz bıraktın beni; Lanetim seninledir. ...

- Beşinci cin: Obasını ikiye böldüğündendir

- Altıncı cin: Kendini ikiye böldüğündendir.

- Yedinci cin: Yüreğini ikiye böldüğündendir.

- İntikam cinleri: Bölündüğündendir.”⁵²

Geyikler Lanetler’de intikam cinleri böyle açıklamaktadır lanetin nedenini. Oyunun asli karakterlerini artık hayalete dönüşmüş bir ata ile onun dördüncü kuşaktan torunları arasında kalan üç kuşak oluşturmaktadır. Ortadoğu’da bu, kadim bir atada birleşse de aslında geçmişe dönük üç kuşakta billurlaşan yaygın aşiret örüntüsüdür. Yerleşik hayata geçerek aşiretini bölen bir beyin hayalete dönüşmüş babasınca lanetlendiği oyunda, bölünme yalnızca aşireti değil, aşiretin beyinin, beyin oğlunun ve torunlarının ve hatta beylerin eşlerinin duygu dünyalarını da bölerek bir lanete dönüşmekte ve ancak aşiret mahkemesinin -‘beylik bölüşülmez gayrı, ayal bölüşülmez’ diyerek- ‘hak dairesi’nde ritüel bir dövüşe hükmetmesi sonucu ortadan kalkmaktadır. ‘Hak dairesi’nde torunlardan birinin diğerini öldürmesiyle bölünme aşılmakta ve birlik, bütünlük yeniden sağlanmaktadır. Yerleşik yaşama geçiş, beylik mücadeleleri, aşiretler arası ilişkiler gibi konularda aşiretlere dair zengin bir tasavvur alemine sahip oyunun en ilginç yanlarından birini bölünme meselesinin işlenişi oluşturmaktadır. Bölünmenin bir lanet olarak işlendiği eser aşiretler üzerine düşünmeye başlamak için de kışkırtıcı bir başlangıç vaat eder gibidir. Bölünmek hakikaten bir lanet midir? Bu soru üzerine düşünmeye başlamadan önce aşiret kavramına biraz daha yakından bakmak yerinde olacaktır.

⁵² Murathan Mungan, *Geyikler Lanetler*, Metis Yayınları, İstanbul, 2017, s.77.

1. AŞİRET ÜZERİNE

1.1. Aşiret Kavramına Dair

Kürt topluluklarının siyasal tarihine dair yapılmış olan çalışmaların hemen hepsinde, aşirete merkezi bir önem atfetmekten tali bir rol biçilmesine ya da aşiret üzerinden yapılan değerlendirmelerin eleştirisine varan geniş bir yelpazede aşiret kavramına yer verilmiştir. Her ne kadar o ya da bu biçimde aşiret, bölge hakkında yapılan birçok çalışmada değinilen bir husus olsa da kavramın tanımı oldukça tartışmalıdır. Türkçeye Arapça'dan geçmiş olan aşiret *akraba topluluğu*, *boy* ve *klan* sözcüklerini karşılamak üzere kullanılmakla birlikte kavramın köken itibariyle *grup*, *deste*, *on parmak*tan oluşan birim ile aynı kökten geldiği varsayılmakta; *aşar*, *aşure*, *işret*, *maşeri*, *muaşeret*, *öşür* sözcükleri ile ilişkili olduğu düşünülmekte⁵³ ve yer yer kavramın yerini tutmak üzere yine Arapça kökenli “*kabile*” sözcüğünün de kullanıldığı görülmektedir.⁵⁴ İngilizcede aşiret ya da kabile sözcüğünü karşılamak üzere ise Latince’de Roma Devletini oluşturan başlangıçta üç sonrasında otuz siyasal/etnik bölümü veya kadim oniki İbrani topluluğunun her birini ifade eden *tribu* sözcüğünden türediği düşünülen *tribe* sözcüğü kullanılmakta ve sözcüğün *benzerlerinden belirli biçimlerde ayırt edilebilen bir lider ya da şef etrafında toplanmış “barbar” toplulukları tanımlayan modern anlamına* yakın biçimde onaltıncı yüzyıl sonlarında kullanıma girdiği ileri sürülmektedir.⁵⁵ Ortadoğu üzerine batı dillerinde yapılan çalışmalarda aşirete karşılık düşen örgütlenme biçimini tanımlamak üzere belirli açılardan eleştirilmiş ve bir tür terminoloji sorununa dair şerh düşülmüş olsa da Batı dillerinde yaygın biçimde *tribe* sözcüğü kullanılmıştır.

⁵³ “Aşiret” maddesi, *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Sevan Nişanyan, Liber Plus Yayınları, 2018.

⁵⁴ Türkiye’de sosyoloji disiplini içerisinde aşiret üzerine yapılan çalışmaların etraflı bir dökümü için bkz.: “Türkiye Sosyolojisinde Aşiret Çalışmaları”, *Sosyoloji Divanı*, Sayı 4, 2014, ss. 387-414.

⁵⁵ “Tribe” maddesi, *Oxford Universal English Dictionary on Historical Principles*, 10. Cilt, Oxford University Press, 1937. Ayrıca bkz.: “Tribe” maddesi, *Klein’s Comprehensive Etymological Dictionary of English*, Ernst Klein, Elsevier Publishing Company, 1971; “Tribe” maddesi, *An Etymological Dictionary of English Language*, Walter W. Skeat, Clarendon Press, 1910; “Tribute” maddesi, *A Short Etymological Dictionary of Modern English*, Eric Partridge, Routledge, 2006.

Her ne kadar *tribe* kavramının aşiret örgütlenmesini tam anlamıyla karşılamadığına yönelik eleştiriler olsa da çeşitli bağlamlarda aşiretin algılanış biçimlerinin anlaşılabilmesi, kavramın tarihindeki bazı kullanımlarının fakında olmayı gerektirmektedir. Bu yüzden, belirli tarihsel uğraklarda kavramın kullanım biçimlerine ve etrafında yürütülen tartışmalara kısaca değinilmesi yerinde olacaktır.

Kavram bilhassa antropoloji disiplininde yoğun biçimde kullanılmış ve etrafında uçsuz bucaksız bir literatür serpilip gelişmiştir. Hatta 20. yüzyılın ikinci yarısına değin *terimin işaret ettiği toplumlar yaygın biçimde antropolojik incelemenin başlıca konusu* olarak düşünülmüştür.⁵⁶ Bu yönüyle de antropolojide en sık kullanılan terimlerden birisi olan *tribe* sözcüğünün çok sayıda tanımı ortaya çıkmış; bazı antropologlar kavramın tanımını genişleterek çoğaltmış, bazıları ise kullanışlı bir terim olmadığı için terk edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁵⁷ Esasında antropolojinin doğuşundan önce seyyahlar, misyonerler ve araştırmacılar, 17. ve 18. yüzyıllardaki sömürgeci genişleme evresi boyunca şekillenmiş olan kavramı, Avrupalı güçlerin sömürgeleştirdiği yerli toplumları tasvir etmek üzere kullanmışlardır ki sömürge yönetimlerinin çoğu da kavramı tahakküm kurmanın pratik çıkarları eşliğinde kullanarak bu tipte örgütlenmeler oluşturmuşlar (*tribalization*) ve yerel toplulukları *çağdışı* veya *ilkel* olarak karakterize ederek uygarlaştırma misyonlarını meşrulaştırmak üzere kavrama ideolojik açıdan da değer yüklemişlerdir.⁵⁸ Böylelikle kavramın modern tarihinde, *ilkel* nitelemesini çağrıştıran bir anlamla yüklü kullanımı da yerini almıştır. Üstelik sömürgecilik dönemi sonrası hükümetleri ve ulusal elitler de terimin işaret ettiği grupları *modernleşme, ilerleme ve*

⁵⁶ “Tribe” maddesi, David Sneath, *Cambridge Encyclopedia of Anthropology*.

⁵⁷ Emanuel Marx, “The Tribe as a Unit of Subsistence: Nomadic Pastoralism in the Middle East”, *American Anthropologist*, Vol. 79, No. 2, 1977, s. 343.

⁵⁸ “Tribe” maddesi, A. Gingrich, *International Encyclopedia of Social and Behavioural Science*.

ulusal birlik iddialarının önündeki bir engel olarak kabul ettiklerinden kelimenin bu anlamıyla yüklü kullanımı varlığını devam ettirmiştir.⁵⁹

Kavramın *ilkel* nitelemesini çağrıştıracak biçimde kullanımının görece daha yakın dönemlerde de varlığını sürdürdüğünü söylemek mümkün olmakla birlikte bugün dahi akademi dışı dünyada pejoratif bir niteliğe atfen kullanıldığı birçok örneğe rastlanmaktadır. Bu açıdan sözcük; davranış ve yaşam tarzı itibariyle muktedir bir çoğunluğun çıkarları ile uyumsuzluk sergileyen grupları damgalamak üzere kullanılan bir etiket işlevi de görmektedir.⁶⁰ Bu tarz kullanımın en çarpıcı biçimi, yine kavramdan türetilen *tribalism* veya *tribal* nitelemelerinde görülmektedir. 19. Yüzyıldaki sömürgecilik evresi boyunca *tribalism*, sömürgeci rejimlerce *uygarlaştırılan* ve aşağı düzeyde görülen *devletsiz yerli toplumlara* atfen kullanılmış; sonrasında yüksek düzeyde merkezileşmiş devletlere sahip olsalar bile Batı dışı toplumları da kapsar hale gelmiş; 1950’li yılların başlarına gelindiğinde ise din, dil, siyasal eğilim, tutum, iktisadi çıkar, ırk ve etnisite gibi unsurlara dönük güçlü bir grup sadakatine sahip insan topluluklarının davranışlarını ifade etmek için kullanılmaya başlamıştır.⁶¹ Bu yönüyle niteleme, ekseriyetle belirli bir unsur etrafında kenetlenen kapalı bir topluluğun üyelerini bir arada tutan, daha da önemlisi modernleşme süreçlerinin gereksindiği aidiyet türlerini dışlayan ve bunların alternatifi hatta hasmı olarak beliren, *arkaik* bir mahiyet arz ettiği varsayılan aidiyet türlerini işaretlemek üzere kullanılmaktadır. Bu kullanım Batı dışı toplumlardan, Batı toplumlarının içindeki meşru ve legal ön kabullere uygunluk göstermeyen gruplaşma eğilimlerine de işaret eder biçimde Batı toplumlarına doğru genişlemiştir.⁶² Sonuç itibariyle *tribalism*, artık var olmadığı düşünülen bir örgütlenme biçiminin özelliklerinin,

⁵⁹ Gingrich, a.g.m.

⁶⁰ Robert J. Gregory, “Tribes and Tribal: Origin, Use, and Future of The Concept”, *Studies of Tribes and Tribals*, Vol. 1, No.1, 2003, s.3.

⁶¹ “Tribalism” maddesi, Susan R. Trencher, *Balckwell Encyclopedia of Sociology*, Der.: George Ritzer, 2007.

⁶² Tribalism nitelemesinin aslında modern bir mahiyet arzeden fenomenlerin ilkel karakteristiklerini işaretlemek üzere kullanımının bir eleştirisi için bkz.: John Gledhill, *Power and It's Disguises: Anthropological Perspectives on Politics*, Pluto Press, 2000, s.14.

bu örgütlenme türünden tümüyle farklı bir dünyadaki varlığına işaret ederken bir tür *uyumsuzluğu* ifade etmenin rasyonel temelini teşkil etmiştir.⁶³ Kavram ve türevlerinin en sarsıcı eleştirileri de yukarıda kısaca serimlenmeye çalışılan anlamına ve çağrışımlarına yönelik olmuştur.

Sömürgecilik karşıtı hareketlerin oldukça etkili olduğu 1960'lı yıllardan başlayarak *tribe* kavramı ve türevlerine dönük eleştirilerde belirgin bir canlanma gözlenmiştir. Bu dönemde diğer sosyal bilimcilerin olduğu kadar antropologların ve meslekten olmayanların jargonunda *tribe* ve türevleri olan *tribelet*, *tribal*, *tribal society*, *tribalism*, *tribality* gibi kavramların geniş yelpazedeki insan topluluklarının aralarındaki farkların üzerini örtmek üzere neredeyse hor kullanıldığı; kavramların içerik ve kapsam ile sınıflandırma ve karşılaştırma yöntemlerinin geçerliliği açısından da oldukça belirsiz olduğu vurgulanmıştır.⁶⁴ Bu eleştiri dalgasına dahil olmayan çalışmalarda bile, *farklı ülke ve gelenekler dikkate alınarak detaya inildiğinde birbirinin aynısı iki topluluğun (tribe) olmadığını*⁶⁵ kabulü, karşılaştırma ve sınıflandırma potansiyelinin sınırlılıkları hususundaki yaygın kuşkunun belirtisidir. Bu dönemde kavramın yerini yavaş yavaş *etnik* sözcüğüne bıraktığı çalışmaların sayısında hatırı sayılır bir artış görünmektedir.⁶⁶ Pratik açıdan kullanışlı olmayışına ilaveten kavramın ideolojik içerimlerle yüklü yanı da eleştirilmiştir. Kavramın gündelik dilde olduğu kadar birçok sosyal bilimci tarafından da, Avrupa geleneği kökenli olmadıkları için *ilkel* olarak anılan toplumlar ile Batılı toplumlar arasında, yanlış bir biz/onlar ayrımını sürdürmek üzere kullanımının, siyasal tahakküme dair olmakla birlikte, şimdiki yahut geçmişteki bir siyasal örgütlenme ya da sosyal kompleks hakkında hiçbir şey anlatmadığı ileri sürülmüştür.⁶⁷ Bu bağlamda

⁶³ Aidan W. Southall, "The Illusion of Tribe", *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 5, No. 1-2, 1970, s. 30.

⁶⁴ Daniel P. Biebuyck, "On the Concept of Tribe", *Civilisations*, Vol. 16, No. 4, 1966, s.500.

⁶⁵ Marshall D. Sahlins, *Tribesman*, Prentice-Hall, 1968, s. 14.

⁶⁶ Peter P. Ekeh, "Social Anthropology and Two Contrasting Uses of Tribalism in Africa", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 32, No. 4, 1990, s.663.

⁶⁷ Elizabeth Colson, "Political Organization in Tribal Societies: A Cross-Cultural Comparison", *American Indian Quarterly*, Vol. 10, No. 1, 1986, s.6.

kentli/kırsal, rasyonel/irrasyonel, modern/geleneksel, ikincil ilişkilerin baskın olduğu/birincil ilişkilerin baskın olduğu, Batılı/Batılı olmayan, devletli/devletsiz, uygar/ilkel benzeri dikotomiler üzerinden kavramın *kırsal, irrasyonel, geleneksel, Batılı olmayan, ilkel* ve *devletsiz* niteliklerinin altını çizmek üzere kullanımına dikkat çekilmiştir.⁶⁸ Bilhassa Afrika bağlamında yapılan değerlendirmelerde, Afrika toplumlarının kendi içindeki ve kapitalist dünya ile arasındaki siyasal ve ekonomik ilişkilerinin gerçek doğasını basite indirgediği, mistifike ettiği ve kararttığı vurgulanmıştır.⁶⁹ Öyle ki Godelier, antropologların üçüncü dünyanın genç uluslarına hükmeden güçler tarafından bir araç olarak kullanılan *tribe* ve *tribalism* kavramlarının ideolojik ve siyasal manipölasyonlarına durmaksızın saldırımları gerektiğini söylemiştir.⁷⁰ Afrika bağlamında, arkaik olduğu varsayılan örgütlenme biçiminin aslında oldukça *yeni* bir olgu olduğu⁷¹; kırsal bir mahiyet arz etmekten ziyade *kentsel* bir fenomen olarak ortaya çıktığı⁷²; Batılı olmayanı işaret etmek bir kenara, sömürgeleştirme sürecinde *Batı ile karşılaşmanın* sonucu belirlediği⁷³; devletin olmadığı bir bağlama veya devlet öncesi bir aşamaya işaret etmeyip aksine *devlet gibi daha kompleks siyasal yapılar ile etkileşimi dikkate alınmadan anlaşılamayacağı*⁷⁴ gibi hususlarda itirazda bulunulmuştur. Kavram bu haliyle antropoloji disiplininin, sömürgecilik geçmişi ile hesaplaştığı alanlardan birisine dönüşmüştür.⁷⁵ Yukarıda bahsi geçen dikotomiler üzerinden işleyen akıl yürütme tarzında, bilhassa kavramın *ilkel* ve *devletsiz*

⁶⁸ “Aşiret” maddesi, Suavi Aydın ve Selahattin Erhan, *Antropoloji Sözlüğü*, Der.: Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.

⁶⁹ Archie Mafeje, “The Ideology of ‘Tribalism’”, *The Journal of Modern African Studies*, Cilt 9, Sayı 2, 1971, s.261.

⁷⁰ Maurice Godelier, “Perspectives In Marxist Anthropology”, İngilizceye Çev.: Robert Brain, Cambridge University Press, 1977, s.96.

⁷¹ Godelier, a.g.e., s.71.

⁷² Carola Lentz, “‘Tribalism’ and Ethnicity in Africa”, *Chaiers des Sciences Humaines*, Cilt 31, Sayı 2, 1995, s.308.

⁷³ “Tribe” maddesi, *Macmillan Dictionary of Anthropology*, Charlotte Seymour-Smith, Macmillan Press, 1986.

⁷⁴ Morton H. Fried, “On The Notion of ‘Tribe’ and ‘Tribal Society’”, *Transactions of New York Academy of Science*, Vol. 28, No. 4, 1966, s.537.

⁷⁵ Bu konuda bkz.: Talal Asad, “Avrupalı-Olmayan Yönetimin İki Avrupalı İmgesi” (ss.119-140), içinde: *Antropoloji ve Sömürgecilik*, Der.: Talal Asad, Çev.: Ayşe Karınca, Ütopya Yayınevi, 2008.

nitelemeleriyle ilişkilendirilmesi bu çalışma açısından kilit önem taşımaktadır. Bu yüzden bu ilişkinin üzerinde biraz daha detaylı durulması gerekmektedir.

Aslında kavramın “ilkel” sıfatı ile birlikte yaygın kullanımı, sosyal evrimin farazi hiyerarşisinin daha aşağı düzeylerinde bulunduğu varsayılan toplumları belirten kullanımı ile iç içe geçmiştir.⁷⁶ Yani kavram hâlihazırda var olan bir toplumun örgütlenme biçimini diğerlerinden ayırt etmek üzere kullanılırken, diğer yandan da evrimci perspektife göre kurgulanan insan toplumlarının tarihinde devlet öncesi bir aşamayı belirten çifte bir anlamla yüklüdür. Bu yönüyle çağdaş bir toplumu belirtmek üzere kullanıldığında bile ister istemez bu toplumun devlet öncesi, ilkel, geleneksel niteliklerine yahut en azından modernleşme süreci ile uyumsuzluk sergileyen yanlarına dair bir vurguyu da peşi sıra ardından sürükler görünmektedir. Böylelikle de bir tarafta zamanla değişerek tarihin *daha ileri* aşamalarına varmış bulunan toplumlar, diğer tarafta ise tarihin daha önceki aşamalarında adeta donup kalmış, değişime kapalı, durmaksızın kendini tekrar eden *tarihsiz toplumlar* ortaya çıkmaktadır.⁷⁷ Sosyal bilimlerde, insanlık tarihinin önceki bir aşamasını ima eder bu kullanım, evrimci yaklaşımın kurucu eserlerinden mülhem biçimde bazı ön kabullerin yeniden formüle edilmesiyle geliştirilmiş gibi görünmektedir. 19. Yüzyılın evrimci düşünürleri, modern toplum ile geleneksel toplumu -tribal society- sahip oldukları hukuki ve siyasi kurumlar arasındaki farklılıklara dayanarak ayırt etmeyi denemişlerdir: Üstünkörü bir genelleme ile “hem L.H. Morgan hem de H.J.S Maine’in çalışmalarında, modern devletin teritoryal temelli örgütlenmesi ile geleneksel toplumun -tribal society- akrabalık temelli örgütlenmesi arasındaki zıtlığa vurgu yapıldığı, birinden diğerine geçişin ilerleme olarak⁷⁸ kabul edildiği söylenebilir. Ancak Kurtz’ün de vurguladığı üzere, insan toplumlarının siyasal

⁷⁶ Edmund Leach, “Tribal Ethnography: Past, Present, Future”, *The Cambridge Journal of Anthropology*, Vol. 11, No. 2, 1986, s.1.

⁷⁷ Leach, a.g.m., s.2.

⁷⁸ “Tribal Society” maddesi, I. M. Lewis, *International Encyclopedia of Social Sciences*, Der.: David L. Sills, Vol. 16, New York: MacMillan Company, 1968.

evrimi, 19. yüzyılın kültürel evrim kuramlarının başat meselesi değil, daha çok II. Dünya Savaşı sonrasında klasik evrimci teorinin yeniden formüle edilmesiyle ortaya çıkan yeni evrimci teorinin ilgi alanlarıyla alakalı görünmektedir.⁷⁹ Burada tarihsel veriler ile birlikte etnografik verilerin evrim sürecindeki aşamalara konumlandırılan toplumlara dair bir tipoloji geliştirilmek üzere kullanılması⁸⁰, etnografik araştırmaların konu edindiği *çağdaş toplumlar* ile siyasal evrimdeki *tarihi bir aşamanın* bir kere daha ilişkilendirildiğini göstermektedir. Mesela Kuper bu algılama biçimini, iç tutarsızlığını vurgulayarak eleştirmek üzere *çağdaş ilkel* nitelemesini kullanmaktadır.⁸¹ Öyle ki E.R. Service, evrimci bir perspektifle ilkel sosyal örgütlenmenin incelenmesine hasrettiği çalışmasında, *band – tribe – chiefdom – state* şeklinde biçimlendirdiği sınıflandırmasının tarihsel bir seyre ve belirli bir topluma işaret etmediğine, daha çok genel ve adaptif bir tarihsel perspektifle kurgulanan aşamalara dair olduğuna dair şerh düşmek durumunda kalmıştır.⁸² Öte yandan kavramın tarihindeki dönem dönem değişen kullanış biçimleri arasındaki farklılıkların yanında kimi sürekliliklere de dikkat çekilmiştir. Mesela kültürel ve linguistik bir birliğe ilaveten siyasal birliği de tanımlar biçimde kullanımının üzerinde, yüzyıla yayılan antropolojik araştırmaların aslında çok sınırlı bir etki yarattığını belirten Marx, bu kullanımın izlerinin Morgan’a değin sürülebileceğini belirtmektedir. Marx’ın kavramın belirlenmesine dair birçok araştırmacının üzerinde görüş birliğine vardığını belirttiği başka bir husus da *bir bölgeyi kontrol eden merkezileşmiş siyasal örgütlenmenin yokluğuna* yapılan vurgudur.⁸³ Dahası Kuper’in *çağdaş ilkel* nitelemesiyle vurgulamaya çalıştığı bir açıdan çarpık algının, daha en başından evrimci paradigmanın mayasının çalındığı andan itibaren var olduğunu düşünmek olanaklıdır. Mesela Morgan açısından “...bugün insanlığın bir bölümünün yabancılık döneminde, bir bölümünün barbarlık

⁷⁹ Donald V. Kurtz, *Political Anthropology: Paradigms and Power*, Westview Press, 2001, s.133.

⁸⁰ Kurtz, a.g.e., s.135.

⁸¹ Adam Kuper, *İlkel Toplumun İcadı: Bir İllüzyonun Tarihi*, Çev.: İsmail Türkmen, İnsan Yayınları, 1995, s.15.

⁸² Elman R. Service, *Primitive Social Organization*, 2. Basım, New York: Random House, 1971, s.170.

⁸³ Marx, 1977, s.343.

döneminde, bir bölümünün ise uygarlık döneminde olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçek”tir.⁸⁴ Bu yönüyle, ilkel ve devletsiz nitelermelerinin iç içe geçirilmesiyle kurgulanan kavramın, *devlet öncesi* ya da *devletsiz bir aşamaya* işaret eder mahiyeti de ağır bir eleştirinin konusu olmuştur. Bu eleştirilere değinmeden önce kavramın işaret ettiği toplumların devletli/devletsiz karşıtlığından hareketle ele alınışının çok önemli başka bir boyutuna daha işaret etmekte yarar vardır.

Bu boyut idari bir sistem çerçevesinde belirlenen teritoryel birimlerin yani devletin yerine, soy bağları ve doğrudan dayanışmayla tanımlanan yerel toplulukların varlığı ile karakterize edilen toplumlarda, siyasal sistemin düzenleyici ilkesinin ne olduğu sorusuna verilen yanıtla ilişkilidir. Antropoloji literatüründe yukarıdaki sorunun *segmenter soy sisteminin* varlığına işaret eden çözümlemelerle açıklığa kavuşturulduğu gelenek, aşiret kavramının bölünme eğilimleriyle ilişkilendirilmesi açısından kritik bir noktada durmaktadır. Her ne kadar segmenter soy sisteminin siyasal yapısı ve işlevini anlama amacı daha sonra yapılan araştırmalarla devletsiz toplumlardan devlet formasyonalarına doğru genişletilmiş olsa da işlevsel paradigmanın konu edindiği örnekleri büyük ölçüde aşiret toplumları oluşturmuştur.⁸⁵ Özellikle E.E.Evans-Pritchard’ın incelediği Nuerler segmenter soy yapısının paradigmatik vakası veya somut ideal tipi haline gelmiştir.⁸⁶ Nuerlerin bir nevi ideal tipini oluşturduğu bu toplumlarda çatışmanın ardından ortaya çıkan bölünme süreçleri segmenter siyasal sistemin dinamiği olarak tanımlanmaktadır.⁸⁷ Segmenter sistemler iktidarın dağınık/kesintili oluşunun yanında ittifakların kırılabilir ve siyasal birliğin değişim içinde oluşuyla karakterize

⁸⁴ Lewis Henry Morgan, *Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar I*, Çev.: Ünsal Oskay, Payel Yayınları, 1994, s.61.

⁸⁵ Kurtz, 2001, s.83.

⁸⁶ Ladislav Holy, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Çev.: Çağlar Enneli, Heretik Yayınları, Ankara, 2016, s.123.

⁸⁷ Adam Kuper, “Lineage Theory: A Critical Retrospect”, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 11, 1982, s.80.

olunmaktadır.⁸⁸ Sosyal düzenin sürdürülmesinin ve ilişkilerin düzenlenmesinin segmenter karşıtlıklar aracılığıyla temin edildiği bu toplumlar istikrarsız bir görünüm arz etmektedir çünkü bölünme ve parçalanma yönelimlidirler.⁸⁹ Bu açıdan segmenter karşıtlık, klan esaslı sistemin siyasal gelişmeyi engellediğine yönelik belirlemelerin beslendiği kavramlaştırmalardan biri olarak düşünülebilir.⁹⁰ Farklı biçimler alabilen parçalı toplumlar tartışmaya açık bir konu olmayı sürdürüyor⁹¹ olsa da soy teorisi kapsamında geliştirilen/uyarlanan segmenter karşıtlık gibi kavramların yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir.⁹² Bu yönüyle segmenter soy sisteminin antropolojik alan çalışmalarında üstlendiği kılavuzluk rolü teslim edilmekle birlikte çok sayıda yanlış etnografik sunumunun ortaya çıktığına dikkat çekilmektedir ki modelin bu tarz kullanımları, incelenen topluluklardaki siyasal süreçler ve toplulukların buna dair anlayışlarındaki önemli araştırma alanlarının gözardı edilmesiyle sonuçlanabilmektedir.⁹³ Burada segmenter karşıtlık etrafında yürütülen tartışmaları derinlemesine serimlemek yerine bir hususun altını çizmekte yarar vardır. Segmenter karşıtlık ile birlikte aşiret kavramı üstünde bölünme eğilimlerinin de yuvalanabileceği bir niş açılmaktadır. Segmenter soy sistemlerine dair yukarıdaki aktarımlardan da kolaylıkla çıkarılabileceği üzere böylelikle ilkelliğin yanında bölünmelerin de aşiret kavramıyla ilişkilendirilebileceği bir alan ortaya çıkmaktadır. Kavramın bölünme ve ilkelliğin harmanlandığı kullanımları bu kesişim kümesi üzerinde varlık bulmaktadır. Bu da aşireti bölünmelerin ilkel karakterini vurgulamaya elverişli kavramlardan biri haline getirmektedir. Bununla birlikte kavramdaki bu anlam genişlemesini tetiklediği düşünülebilecek devletli/devletsiz kategorizasyonu birçok eleştiriye hedef olmaktadır.

⁸⁸ Georges Balandier, *Siyasal Antropoloji*, Fransızca'dan çev.: Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007, s.72.

⁸⁹ Kurtz, 2001, s.83.

⁹⁰ Kuper, 1982, s.82.

⁹¹ Balandier, 2007, s.55

⁹² Kuper, 1982, s.92.

⁹³ Holy, 2016, s.138, s.139.

Bu eleştirilerde tarihsel ve mantıksal açıdan aşiretin devlete öncel olmadığı aksine devlet ile ilişkileri bağlamında örgütlenerek var olduğuna dikkat çekilmektedir.⁹⁴ Morton H. Fried oldukça gayretkeş bir çalışma olan *The Notion of Tribe* adlı eserinde, kavrama atfedilen tüm ayırt edici sıfatların peşine düşerek tek tek bunların geçerliliğini sınamaya girişmektedir. Fried kavramın işaret ettiği grubun *endogamik* bir topluluk olduğuna yönelik kabule karşı *egzogamik* ilişkiler ağının varlığını belirtmektedir. *Dilsel* bir topluluk olarak kabul edilmesini, farklı dillerin her zaman farklı topluluklara işaret etmeyebileceği ve dil temelli bir haritalandırmanın bu şekilde tanımlanmış gruplar temelli bir haritalandırmayla örtüşmediğini ileri sürerek eleştirmektedir.⁹⁵ Grubun kendisine atfedilen ve grupça da benimsenmiş bulunan ayırt edici bir *ad* veya *isim* ile tanımlanıyor olmasının, grubu var eden açıklayıcı unsur değil bir sonuç olduğunu vurgulamaktadır. *Ekonomik düzlemde* de kavramın üretim düzeyinde bir grubu diğerlerinden ayırt edici bir niteliği ortaya koymaktan yoksun olduğuna değinmektedir.⁹⁶ *Siyasal açıdan* başsız toplumlardan krallıklara ya da emirliklere değin geniş bir yelpazedeki siyasal örgütlenmelere atfen kullanılabilen bir kavramın niteleyeci bir vasfı olamayacağı için kullanışsız olduğunu iddia etmektedir. *Savaş/barış birliğine* dayalı bir gruba karşılık geldiğine yönelik savların karşısına grup içi savaşları ve gruplar arası barışı çıkarmaktadır. *Sıkı bir ideoloji* etrafında kapalı bir örgütlenme şeklindeki nitelendirmeye karşılık, grubun esnek ve açık yanlarının altını çizmektedir.⁹⁷ Sonuç olarak Fried kavramın başka başka ağırlık noktaları etrafındaki çeşitli tanımlarını kıyasıya eleştirerek kavramın içini neredeyse tümüyle boşaltmayı denemektedir. Fried'in tüm bu eleştirileri, tribe kavramlaştırmasının tasarlanma biçiminde, devletin konumlandırıldığı yerin esaslı biçimde tepetaklak edilmesine dönük müdahalesine hazırlık niteliğindedir. Siyasal

⁹⁴ Jon W. Anderson, "Khan and Khal: Dialectics of Pakhtun Tribalism", içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, Der.: Richard Tapper, Routledge, 2011, s.119.

⁹⁵ Morton H. Fried, *The Notion of Tribe*, Cummings Publishing Company, 1975, s.24, s.30.

⁹⁶ Fried, a.g.e., s.38, s.49.

⁹⁷ Fried, a.g.e., s.64, s.71, s.84.

evrimin *tribe* aşamasından devlete doğru bir yol izlediğine dönük bilhassa Morgan ve Maine’de ifadesini bulan yaklaşımın sorunlu olduğuna değinen Fried, bir teorinin yanlış öncüllerle başlayarak doğru sonuçlara varamayacağını belirttikten sonra gereksiz bir yük olan kavramdan tümüyle kurtulunmasını önermektedir. Çünkü Fried’e göre kavram devletten önceki bir aşamaya değil, devletin oluşumunun tetiklediği bir süreç sonucunda ortaya çıkan örgütlenme tarzlarına işaret etmektedir. Bu yönüyle ona göre kavram evrimsel bir çıkmaz sokaktır. Etnografyanın konusunu oluşturan tüm topluluklar ikincil - *secondary*- nitelik taşımaktadır çünkü devlet evrimsel bir süreç sonucunda varılan nihai bir aşamayı ya da sonucu değil nedeni teşkil etmektedir. Fried bu bağlamda devletin ikincil olana öncel olduğu bir konfigürasyon uyarınca *secondary tribe* kavramını ortaya atmaktadır. Bu konfigürasyonda tarihin devletten önceki aşamalarına ait saf topluluklar bir efsane, mittir; kavramın işaret ettiği tüm topluluklar *ikincil sosyo-politik fenomenlerdir*.⁹⁸ Etnografyanın incelediği toplumların hiçbirini, sömürgeci yayılma sonucu Batılı devletler ile karşılaşmanın etkilerini hesaplamayan bir okuma ile anlamak mümkün değildir. Fried’in müdahalesi devleti, kavramın nitelediği toplumlar ile bir kere daha ancak bu sefer bambaşka biçimde ilişkilendirmektedir. Fried’in kavrama yönelttiği eleştiri özellikle kavramın nitelediği toplulukların ikincil karakteri hususunda bir farkındalık yaratmış olmakla birlikte çeşitli açılardan eleştirilmiştir.

1990’lı yıllardan başlayarak kavramın kullanımında yeniden canlanma eğilimi görülmektedir. Siyaset bilimi ve kamusal söylemde, Huntington’ın kavramı, soğuk savaş evresindeki çift kutuplu sistemin sonlanmasının tehlikeli bir sonucu olarak dil/din/etnisite eğilimli çatışmaları nitelemek üzere kullanmasında görüldüğü üzere, kavram sömürgecilik dönemi ve 1950’li yıllardaki anlamını çağrıştıran biçimde kullanılmaya başlamıştır.⁹⁹ Bu açıdan *tribalism*, küresel sistem ve ulus devletlerde meşru

⁹⁸ Fried, a.g.e.,s.88, s.99, s.114.

⁹⁹ Trencher, 2007.

kabul edilen siyasal otorite ve diğer örgütlere karşı direnç gösteren ve daha aşağı düzeyde görülen gruplara olumsuz bir nitelik atfetme işlevi görmektedir.¹⁰⁰ Ancak öte yandan kavramın olumlu bir niteliğe atfen kullanıldığı bağlamlara da rastlanmaktadır.¹⁰¹ Yeni kalkınma yollarının aranması, etnik kimliklerin muhafaza edilmesi, ulus inşası gibi müşterek hedeflere yönelmiş gruplara dönük güçlü sadakati vurguladığında ise olumlu bir niteliği belirten anlamıyla kullanılmaktadır.¹⁰² Sözcüğün, bir topluluğun üyelerini bir araya getiren unsura dönük güçlü bağlılığı, sadakati vurgulamak üzere olumlu anlamda kullanımına birbirinden oldukça farklı bağlamlardan birçok örnek vermek mümkündür.¹⁰³ Bahsi geçen canlanma eğilimiyle birlikte, önceki dönemlerde kavramın terkedilmesi gerektiğini savunan görüşlere de kuşku ile yaklaşılmış, bu görüşler eleştirilerek kavram üzerinde başka öncelikler etrafında kümelenen yeni tartışmalar başlamıştır. Mesela Suzuki, Fried'in terimin pejoratif anlamının farkında olsa da kaçınmaya çalışmakla birlikte ironik biçimde *secondary tribe* kavramlaştırmasında olduğu gibi önüne basit bir dönüştürücü ek takarak, aslında terimi kullanmaktan kaçınmadığına dikkat çekmektedir.¹⁰⁴ Suzuki kavramı çerçevelemek üzere antropolojik tasavvurda bir ideal olarak alındığında sözcüğün *farazi* bir nitelik taşıdığını, fakat devletler ve sözcüğün belirttiği toplulukların rolleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde

¹⁰⁰ Trencher, 2007.

¹⁰¹ Tribe ve tribalism kavramlarının, olumsuz bir niteliği işaretlemekten ziyade, "insanlığın ortak bir özelliği olan 'particularism'i anlamak üzere olumsuz bir perspektifle değerlendirilmesi önerisine dair bkz.: Michael Walzer, "The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem", içinde: *The Nationalism Reader*, Der.: Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay, Humanity Books, 1995, s.332.

¹⁰² "Tribalism" maddesi, Kamal Misra, *International Encyclopedia of Social Sciences*, Der.: William A. Darity Jr., 2. Basım, Gale Group, 2008.

¹⁰³ Tribe ya da tribalism nitelemelerinin olumlu anlamıyla kullanımındaki artış bu açıdan oldukça ilginç görünmektedir. 1990'lı yıllarda sözcüğün karşıladığı toplulukların sinema filmlerindeki işleniş biçimlerinden başlayarak birçok kitabın adında yer almasına, plastik sanatlar alanında ya da internetteki görünme biçimlerine varan geniş bir yelpazede olumlu bir niteliğe atfen kullanımında bir patlama yaşandığını söylemek abartı olmasa gerektir. 2000'li yıllarda ise birçok internet sitesinin adında tribe ibaresine rastlanabilirken *tribal marketing*, *tribal revolution*, *tribal sovereignty*, *tribal leadership*, *tribal tourism* benzeri sıfat tamlamalarının varlığı da oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki internet ağında benzer ilgi alanlarını paylaşan insanların arasındaki etkileşimin gücünü vurgulamak üzere *digital tribe* teriminin geliştirildiği görülmektedir.

¹⁰⁴ Peter T. Suzuki, "Tribe:Chimeric or Polymorphic?", *Studies of Tribes and Tribals*, Vol. 2: No.2, 2004, s.114.

sözkonusu toplumların *çok biçimli* yanının öne çıktığını vurgulamaktadır.¹⁰⁵ Diğer taraftan Salzman, Fried’in kavramın işaret ettiği örgütlenmelerin, daima onların doğrudan ya da dolaylı biçimde çevrelerinde bulunan daha kompleks siyasal yapılara verilen bir yanıt olduğu yönündeki iddiasının muhtemelen hatalı olabileceğini söylemektedir.¹⁰⁶ Çünkü devlet ve kavramın nitelediği toplumlar arasındaki ilişkiye dair zaman ve mekan üstü bir geçerlilik iddiası yalnızca kanıt ile desteklendiğinde savunulabilir. ¹⁰⁷ Hakikaten kavrama dair literatür, hemen her antropolojik genellemenin aksini gösteren bir etnografik bulguyla eleştirilebileceği kadar geniş bir alan gibi görünmektedir. Bu bir yandan kavramın kapsamaya çalıştığı olgunun farklı uzam ve zamanlarda farklı tezahür biçimleriyle belirmesiyle yani çok biçimliliğiyle ilgili görünmektedir. Diğer yandan kavramın bir tür genellemeye dönüşmesine dair bu tür itirazların işaret ettiği başka bir husus ise sözcüğün hangi bölge ve dönem için kullanıldığının belirtilmesine dönük bir ihtar olarak anlaşılmalıdır. Mesela Tapper *tribe* kavramının üç yaygın kullanımına dikkat çekmektedir. Tapper ilk kullanımın “sömürge dönemi öncesi halklara karşılık gelmek üzere kabaca *ilkel toplum* ile eş anlamlı” mahiyetine dikkat çekmektedir. Tapper ikinci kullanımın -Sahlins’e referans vererek- evrim aşamasındaki özel bir topluluk türüne karşılık geldiğini vurgulamaktadır. Nihayet sonuncusunu, İngiliz sosyal antropolojisindeki yaygınlığına dikkat çektikten sonra Pritchard’a referansla, “bölgelerinin sınırlarıyla ve iç anlaşmazlıkların çözümlenmesinde başvurulan yöntemlerle tanımlanan siyasi gruplar” olarak tanımlamaktadır. Bu üç kullanım biçiminin kendisinin de bir parçası olduğunu açıkça söylediği etnograflar arasında yarattığı hoşnutsuzluğa değinen Tapper, Ortadoğu ile ilgili kavram etrafında başlayan tartışmalara dikkat çekmektedir.¹⁰⁸ Tapper’ın bir anlamda, kavramın hangi bölgeye işaret ettiğinin

¹⁰⁵ Suzuki, a.g.m, s.117.

¹⁰⁶ Philip Carl Salzman, *Pastoralists, Equality, Hierarchy and The State*, Westview Press, 2004, s.66.

¹⁰⁷ Salzman, a.g.e., s.67.

¹⁰⁸ Richard Tapper, *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev.: F. Dilek Özdemir, İmge Yayınları, 2004, ss.24-26.

belirlenmesini, kavramın kullanılmasında bir nevi ön-koşul olarak ileri sürdüğünü söylemek mümkündür. Barfield ise özellikle aşiret-devlet ilişkilerine dair tartışmalarda hangi tipte aşiretten ve hangi tipte devletten bahsedildiğinin netleştirilmesi gerektiğini belirtmekte ve aşiret örgütlenmeleri ve gelenekleri arasında biri Orta Asya diğeri Ortadoğu olmak üzere iki farklı türden bahsedilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁹

Bu çalışmanın da konusunu oluşturan bölgeyi kapsayan Ortadoğu hakkındaki çalışmalara bakıldığında, kavramın kullanılışının yukarıdaki izlekten belirli açılardan farklı bir seyir izlediği görülmektedir. Zaten söz konusu tartışmalarda kullanılan etnografik malzemenin kahir ekseriyetinin Orta ve Güney Afrika, Avustralya, Amerika kıtaları, Güney Asya'ya dair olması üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Aydın ve Çiftçi'nin belirttiği üzere daha sonra girilen Ortadoğu, Kuzey Afrika ve İç Asya üzerine çalışanlar önceki çalışmaların kavramlarını ödünç alarak yorumlamaya çalışmışlardır. Her ne kadar Avrasya ve Ortadoğu'da da aşiretlerin parçalı soy sistemine sahip olduğu kabul edilse de bu yeni çalışma alanları geniş ölçekli karmaşık siyasi ilişkilerin yürürlükte olması, küçük devletlerden imparatorluklara uzanan yüksek siyasi yapıların görülmesi ve aşiretlerin kimi zaman bu yüksek yapıların kuruluşunda rol alabilmesi gibi bir dizi nitelikte önceki çalışma alanlarından farklılık göstermektedir.¹¹⁰ Dahası çalışma alanları arasındaki fark yalnızca kavramın kullanım biçimleri ile sınırlı değildir çünkü aşiretin normatif açıdan ele alınışında önemli bir farkın varlığından bahsetmek olanaklıdır. Gingrich'e göre Kuzey Afrika'da olduğu kadar Orta ve Batı Asya'da, özellikle İslamın etkili olduğu bölgelerin sakinlerince terim ve onun yerel muadilleri pejoratif bir anlamda kullanılmamıştır. Aksine sömürge idarelerinden bağımsızlık, onur, otonomi nosyonları ile ilişkilendirilmiş ve bu bölge söz konusu

¹⁰⁹ Thomas J. Barfield, "Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective", içinde: *Tribes and State Formation in the Middle East*, Der.: Philip Khoury ve Joseph Kostiner, University of California Press, 1990, s. 155, s.160, s.164.

¹¹⁰ Suavi Aydın ve Erdal Çiftçi, *Fihristü'l Aşâir: Yorumlar ve Çeviriyazım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2021, s.14.

olduğunda *yerli*, *etnik grup* terimlerine birçok spesifik etnografik bağlamda başvurulmamıştır. Bu iki neden, kavramın bu bölgelere ilişkin akademik ve kamusal söylemlerde süregelmekte olan daha güçlü öneminin gerekçesini oluşturmaktadır.¹¹¹ Kavramın kullanıldığı bağlamlara göre değişkenlik gösteren bu çok biçimliliğine ilaveten 1990'lı yıllardaki güçlenen eğilimin Ortadoğu üzerine yapılan çalışmalar için de geçerli olduğu görülmektedir:

“...1990'ların gerçekleri, belki daha da öncesi, bazı Ortadoğu ülkelerinde aşiret faktörünün güçlenmekle kalmayıp aynı zamanda belirgin hale geldiği yönünde çokça kanıt sağlıyor. Aşiret örgütlenmeleri devam etmekle kalmayıp yeni ve çeşitli biçimler alıyor. ‘Gelişmek’ için kararlı olan modern ‘sosyalist’ veya ‘milliyetçi’ seçkin kesimler ya da gözünü modernleşmeye diken liberal hükümdarlar, zaten aktif olan aşirete ilişkin değerler sistemini yeniden kurup, modern siyasi ve sosyal kurumları yeniden yapılandırma veya bu kurumlara bağlılığı harekete geçirme konusunda aşiret örgütlenmelerini kullanmıştır. Yüzyıldan daha kısa süre önce göçebelikten yerleşik yaşama geçmeye ve sonra da şehirleşmeye zorlanan aşiretler biçim, yapı, liderlik özellikleri, çevre ve maddi veya sembolik sermaye bakımından değişim geçirmiştir. Aşiretler edilgin oluşumlar değildirler, bu süreçte dayanışma ağlarını ve değer sistemlerini koruyup, hayali veya gerçek ortak soy ideolojisi, ortak çıkarlar, karşılıklı zorunluluklar, ortak yaşam (şehirde ve taşradaki kasabalarda) evlilikler ve ittifakların önemi gibi bazı konularda inanışlarını sürdürdüler. Aşiretlerin kolay uyum sağlaması, çeşitli esnek grup dayanışmalarını ortaya çıkardı. Bunlar da sırasıyla sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel eylem için gerekli ortamı yarattı. Bu ortamlar geniş ve karmaşık bir alana dönüştü ve bu amprik gerçeklik de ortaya birçok sorun çıkarttı”¹¹²

¹¹¹ Gingrich, a.g.m.

¹¹² Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, “Giriş”, içinde: *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.2.

Burada aşiretlerin varlıklarını hâlihazırda da sürdürdüklerine yönelik tartışma alanının, aşiretlerin çok biçimliliği ve uyarlanma kapasiteleri hakkındaki tartışmalar ile yollarının kesiştiği görülmektedir.

Buraya kadar aşireti karşılamak üzere İngilizce’de kullanılan *tribe* kelimesi bağlamında yürütülen tartışmalara, kavramın tarihini etraflıca ortaya koymak üzere yer verilmemiştir. Aksine oldukça eklektik biçimde kimi dönemler ve kuramlar üzerinden sadece kimi süreklilikler ve kopuşlara dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır. Çünkü bu çalışmanın da konusunu oluşturan bölge üzerine yapılan güncel değerlendirmelerden tarihte ve çağdaş dönemde devletlerin izlediği politikalara, bölgedeki siyasal ve kültürel söylem yapılarından antropolojik çalışmalara varan geniş bir yelpazede kelimenin taşıdığı kimi çağrışımlar, kavramın belirli tarihsel uğraklardaki tasavvur edilme biçimlerinden arta kalan tortuları ihtiva etmektedir. Mesela Edmund R. Leach ve T. Fredrik W. Barth’ın bu çalışmanın da konusunu oluşturan Irak Kürdistanı’nına yönelik antropolojik monografilerinin, sömürgecilik dönemine karşı kayıtsızlıklarının yanısıra izleyen süreçte ulus-devlet dönemindeki iktidar ilişkilerini dikkate almadıkları için de eleştirildiği görülmektedir.¹¹³ Yine bölgeye dair hemen tüm antropolojik çalışmalarda, aşiret kavramlaştırmasının hem kültürel betimleme unsuru olarak hem de siyasal tahayyülde, dışlayıcı ve ötekileştirici işlev üstlenerek Batı’nın mütehakkim bakış açısına uygunluk gösterdiği iddia edilmektedir.¹¹⁴ Bununla birlikte aşiret kavramının başka biçimlerde algılandığı farklı bir düşünce hattı da bulunmaktadır. Bu minvalde yukarıda *tribe* terimine ilişkin serimlenen izlekten belirli yönlerden farklı olarak Ortadoğu coğrafyasına dair yapılan birçok çalışmada, aşiretlerin çevrelerinde bulunan daha kompleks siyasal örgütlenmelerle başka türden bir ilişkisellik içinde bulundukları, geçmişte ve günümüzde belirli derecelerde varlık gösterdikleri ve etkili olduklarına dair yaygın bir kabul de

¹¹³ Christopher Houston, “An anti-history of a non-people: Kurds, colonialism, and nationalism in the history of anthropology”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, Vol. 15, No. 1, 2009, s. 31.

¹¹⁴ Nuri Fırat, *Aşiret ve İsyân, Batı’nın Kürt Algısı*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2015, s.253.

vardır. Mesela Hourani'ye göre aşireti, Ortadoğu tarihindeki kırsal toplumun neye benzediği hakkında bir *ideal tip* olarak düşünmek mümkündür. Aşiret her şeyden önce aralarında bağ olduğunu iddia edenlerin benimsedikleri bir isimdir ve bu isim topluluğa yönelik dışsal bir tehlike belirdiğinde veya büyük göç zamanlarında kişiler üzerinde potansiyel bir etki -asabiyyet- yaratabilmektedir.¹¹⁵ Lindholm ise Ortadoğu tarihinde, asabiyyetin koşulladığı ilişkiler ağının *eşitlikçi bir ahlâk anlayışını* beslediğini ileri sürmektedir.¹¹⁶ Öte yandan Lapidus Ortadoğu tarihinde, aşiret ve devlet arasındaki köklü ilişkiye dikkat çekerken bölgenin İslamlaşmasıyla bu ilişkinin yeniden formüle edildiğini belirtmektedir.¹¹⁷ Ancak bu tartışmalara değinmeden önce meselenin daha yalın biçimde ortaya konabilmesi açısından aşiret kavramının standart tanımı üzerinden ilerlemekte yarar vardır. Aşiretin standart sözlük tanımının az çok değişiklik göstermekle birlikte aşağıdaki şekilde yapıldığını söylemek mümkündür:

“Kendi aralarında ayrı diller ya da ağızlar kullanıyor olsalar da, aralarındaki iletişimi tek bir ortak dille sağlayan, aynı ya da benzer kültür özellikleri gösteren, büyük ölçüde aynı kökten geldiklerine inanan, daha doğru bir deyişle birlik(te)liklerini kan-bağı ile açıklayan, iki veya daha çok sayıda kabilenin oluşturduğu birlik”¹¹⁸

Kavramın tanımlandığı sözlük maddesinin ilerleyen kısımları, Kürt toplulukları ve İran etki sahasında aşirete karşılık *taife*, aşiret birliğine karşılık *tire* ve *cemaat*'in kullanıldığını belirterek devam etmektedir. Bu genel tanımın ötesinde, esasında Irak Kürdistanı hakkında yapılan etnografik incelemelerde kavramın tarif edilme biçimlerine bakılarak çerçevenin biraz daha daraltılması gerekmektedir. Çünkü kavramın tanımı üzerindeki

¹¹⁵ Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s.137, s.142.

¹¹⁶ Charles Lindholm, *İslami Ortadoğu: Tarihsel Antropoloji*, Çev.: Balkı Şafak, İmge Kitabevi Yayınları, 2004, s.118.

¹¹⁷ Ira M. Lapidus, “Tribes and State Formation in Islamic History”, içinde: *Tribes and State Formation in the Middle East*, Der.: Philip Khoury ve Joseph Kostiner, University of California Press, 1990 s.28.

¹¹⁸ Aydın ve Erhan, 2003.

buraya kadar bahsedile gelen tartişmaların zerine, Kürt aşiretleri üzerine yapılan çalışmalardaki tanımlanma biçimlerinin çeşitliliği bindiğinde mesele oldukça karmaşık bir hal alabilmektedir.

1.2. Kürt Aşiretleri Literatürü Üzerine

Irak Kürdistanı bağlamında aşiret olgusunu konu edinen misyonerler, seyyahlar, şarkiyatçılar tarafından kaleme alınmış günlük ve değerlendirmeler ya da sömürge idaresi görevlilerinin ve bölge devletlerinin resmi kurumlarının rapor ve tutanakları olsa da burada kavramın akademik bir disiplin içerisindeki ele alınış biçimlerine odaklanılması tercih edilecektir. Bu açıdan bölge hakkında yapılan en erken tarihli etnolojik çalışmalardan birisi, Revanduz yöresinin odağında olduğu, tamamlanamamış olmakla birlikte, 1930'ların sonlarına doğru beş hafta süren bir saha çalışmasına dayanan *Edmund R. Leach*'in eseridir. Leach çalışmasında, *tribe* kavramına karşılık düşmek üzere *hem bir topluluğa hem de bir toprak parçasına işaret eden aşiret*'i şöyle tanımlamaktadır: “*taife*’ olarak adlandırılan bir veya daha fazla baba-yanlı soy çizgisini izleyen klanlardan oluşan birlik”. Bu ikisi arasındaki temel fark, taifenin bir *akrabalık grubu*’nu nitelemesi, aşiretin ise esas olarak *siyasal bir grubu* tarif ediyor olmasıdır. Genel eğilim bu grupların adlarını bir yerden çok bir atadan alıyor olmaları yönündedir.¹¹⁹ Taife sıklıkla *tire* (dal) olarak adlandırılan alt kısımlara bölünmektedir, birçok bağlamda taife ve tire birbirinin yerini tutmak üzere kullanılabilir ki Leach ikisi arasında birinin diğerinden daha büyük olması dışında bir fark bulunmadığı hususunda yerel bilgi kaynağının kendisini temin ettiğini belirtmektedir. Leach’e göre *tire* antropologların sıklıkla karşılaştıkları bir akraba gurubu tipidir. Sonuç olarak *aşiret / taife / tire* biçimindeki ayrımın antropolojik sınıflandırmadaki karşılığı *tribe / clan(sülale) / lineage(soy)* şeklinde kendini göstermektedir.¹²⁰ Leach’in monografisi kısa süren bir saha çalışmasına dayansa da bölgedeki toprak mülkiyeti ve kullanım biçimleri, evlilik ve akrabalık yapıları, tarımsal üretim, iktisadi örgütlenme gibi çok farklı konulara ayrılan bölümlerden oluşmaktadır. Son olarak çalışmasının pratik nedenler dolayısıyla ağa kaynaklı bilgilere dayandığı için

¹¹⁹ Edmund R. Leach , *Social and Economic Organization of The Rowanduz Kurds*, Berg, 2006, s.13.

¹²⁰ Leach, a.g.e., s.14.

kimi sınırlılıkları olduğunu belirten Leach, incelediği bölgedeki aşiret örgütlenmelerinin kendisine temas ve müdahale eden *harici idari otorite*'den çeşitli derecelerde etkilendiğini belirtmektedir.

Leach'ten sonra bölgeye dair yapılan ve sıkça atıf yapılan başka bir etnografik çalışma, T. Fredrik W. Barth'ın 1950'li yıllarda Kerkük ve Süleymaniye bölgelerini kapsayan yaklaşık altı ay süren saha çalışmasına dayanan eseridir. Barth çalışmasının başında, Kürtlerin Arap, Türk ve Fars kültürlerinin karşılaşma alanında bulunmalarından dolayı değişik ve rakip normatif sistemler, farklı örgütlenme ilkeleri ve iktidar hiyerarşileri ile tanışık olmalarının sonucu olarak bölgenin toplumsal örgütlenmelerinin karmaşık ve akışkan olduğuna dikkat çekmektedir. Çalışmasını yürüttüğü ve belirli bir süreklilik gösterdiğini düşündüğü köy düzeyinde dahi bu çeşitlilik nedeniyle toplumun kültürüne dair herkesin hemfikir olduğu bir antropolojik tanım vermenin beyhude bir çaba olduğunu dile getirmektedir. Barth değerlendirmelerini aslında üç ayrı düzeye karşılık geldiğini düşündüğü Hemavend ve Caf Aşiretleri ile Babanzâdeler'in örgütlenme biçimleri üzerinden yapmaktadır. Bölgedeki çeşitlilik ve karmaşıklığa rağmen Barth'a göre “temel örgütlenmenin bir tipi özerk olarak Kürtlere ait olan ve sülale ilkesi üzerine yükselen aşiret”tir.¹²¹ Aşiret ise *babayanlı soy çizgileri üzerinden ortak bir ataya bağlanabilen insanların oluşturduğu, temel siyasi gruba ve toprak sahipliği birimine tekabül eden, veraset yoluyla liderliği devralmış bir reis tarafından yönetilen tirelerden oluşmaktadır. Tireler de kendi içinde kollara ayrılabilir ve çatışma ya da nüfus artışı nedeniyle bir kol ayrılarak bağımsız bir birim oluşturabilmektedir. Ardından tirenin dayandığı zeminin tümünü oluşturan ve bu yüzden tanımlanmasında çok önemli bir yer tutan sülaleler gelmektedir. Barth'ın çalışmasında sülalenin, egzogamik gruplar için de geçerli olacak biçimde yaygın olmasına ilaveten daha çok amca kızı ile evliliğin öncelikli*

¹²¹ Fredrik Barth, *Kürdistan'da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev.: Serap Rüken Şengül ve Hişyar Özsoy, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s.11, s.19.

bir tercih olmakla birlikte genel olarak endogamik evlilik biçimlerinin koşulladığı soy grupları olarak tasvir edildiğini söylemek mümkündür. Sülale en basit haliyle *bir soy grubudur* ve Kürtçe’de *hoz* olarak adlandırılır. “Ancak sülale kavramının asıl önemi siyasal örgütlenme alanında”¹²² Barth’a göre *tire* ve *hozun* kafa karıştıracak şekilde yer değiştirebilmeleri muhtemeldir. Çünkü *tire* azami büyüklükteki bir sülale (*hoz*) grubuna yakın bir birimdir. Hatta bir *tirenin* isminde doğrudan *hoz* ibaresinin kullanıldığı örnekler bile mevcuttur ki bu aslında grubun soy temelini değil siyasal bir birim olarak örgütlenmesini vurgulamaktadır. Barth Leach’ın *tayfa* ve *tire* arasında büyüklüklerine dayanarak yaptığı ayrımı başarısız bulmaktadır çünkü Barth’a göre gerçekte *tayfa hoz* (aile) için kullanılan Arapça bir terimdir. İncelediği topluluklardan birisi olan Caf Aşireti’nin göçebe karakteri düşünüldüğünde Barth, yaşlı bir adam tarafından yönetilen, büyüklük ve kompozisyon yönünden farklılık arz etmekle birlikte ayrı bir çadırda yaşayan *haneler*den müteşekkil, *tirenin* alt bölümleri gibi düşünülebilecek, çadır kampına benzer *xêl* biriminden de bahsetmektedir.¹²³ Aslında Barth’ın siyasal açıdan örgütlenme biçimlerinin farklılığına yaptığı vurgu ile yukarıda işaret ettiği akışkanlık ve geçişlilikler arasında bir örtüşme vardır. Bu bağlamda köy içi ilişkilerin sürekliliğine tezat biçimde köyün dışındaki ilişkilerin süreksizliğine dikkat çekmektedir. Çünkü bu düzlemde herhangi bir avantajın kullanılmasına dönük güçlü bir eğilim mevcuttur, bunu gerçekleştirebilmek için fertler Kürt aşiret kültüründen, tamamen yerel niteliğe sahip Arap, İslam, Fars kültürlerinden ve modern kültürel bağamlardan türeyen çeşitli rakip kurumları ve normları manipüle etme çabasına girebilmektedirler.¹²⁴ Bu açıdan Barth’ın çalışmasının tümüne bakıldığında: *Aşiretsiz köylüler* (miskin); bu köylüler üzerinde denetim kurmuş olan ve siyasal liderliğini tepesinde dört ağanın bulunduğu bir meclisin oluşturduğu, Osmanlı İdaresinin bölgedeki zayıflığıyla birlikte İran ile arasındaki

¹²² Barth, a.g.e., s.11, s.13, s.47, s.48.

¹²³ Barth, a.g.e., s.46, s.47, s.49.

¹²⁴ Barth, a.g.e., s.20.

ilişkilerin gerginliğinden yararlanarak yağmacılık yahut eşkiyalıklarıyla ünlenen *Hemevand Aşiretleri*; İran'dan göç ederek Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan, mensupları onbinlerle ifade edilen ve yüzlerce silahlı insanı örgütleme yeteneği olan, başında bey ya da beyzadelerin bulunduğu *Caf Aşiretleri Konfederasyonu*; sahip oldukları güç aşiret örgütlenmelerine dayanmakla birlikte 19. yüzyılın ortalarındaki çöküşlerine değin feodal bir paşalık olarak görülen ve önemli bir özerkliğe sahip olan *Baban Hanedanlığı* gibi farklı düzeylerde ve dönemlerde işleyen, değişik siyasal örgütlenme biçimleri görülebilmektedir. Çalışma modernleşme süreçleri ve devletlerin eski aşiretsel kaleleri etkisizleştirmesiyle birlikte aşiret örgütlenmelerinin çözülme sürecinin sürat kazandığı ve belki de aşiret örgütlenmesinin sülaleye dayalı modelinin, aşirete dayalı olmayan model ile tamamıyla yer değiştirmesinin bir nesilden fazla sürmeyeceği öngörüsüyle sona ermektedir.¹²⁵

Çok daha geniş bir coğrafyayı konu alsa da, 1970'lerde Irak Kürdistanı'nda geçirilen altı haftalık saha deneyimini kapsayan ve bölgeye dair bir klasik haline gelmiş olan *Martin van Bruinessen*'in çalışmasındaki tasvir ve tespitler, aşiret kavramının anlaşılabilmesinde bu çalışma bağlamında da çok önemli bir yerde durmaktadır. Bruinessen coğrafi özellikleri ve tarihi olayların her yöreyi farklı etkilemiş olması nedeniyle bölgenin birbirinden çok farklı sosyal ve politik örgütlenmeleri barındırdığını kaydettikten sonra konuya ilişkin antropolojik çalışmaların da bu doğrultuda çeşitlilik gösterdiğini belirtmektedir. Yani bu çalışmaların anlatımlarındaki farklılık sadece antropologlardan değil kısmen de bölgenin toplumsal gerçekliğindeki çeşitlilikten kaynaklanmaktadır.¹²⁶ Bölgedeki örgütlenmelerin çeşitliliğine dair ihtarda bulunduktan sonra, yine de birbirinden farklı bu sistemlerde belirli kalıpların gözlenebileceğini belirterek bunlardan birisinin “*yapısal olan grup içi evliliği (endogami) tercih eden*

¹²⁵ Barth, a.g.e., s.44, s.58, s.68, s.179.

¹²⁶ Martin van Bruinessen, *Ağa Şeyh Devlet*, 6. Basım, Çev.: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.81.

ataerkil sülalelerden oluşan parçalı (segmentary) aşiret” olduğunu söylemektedir. Aşiret ise “gerçek ya da gerçek olduğu varsayılan ortak bir ataya dayanan ve akrabalık temelinde örgütlenmiş, genellikle toprak bütünlüğü de olan (dolayısıyla ekonomik) kendine özgü bir iç yapıya sahip sosyo-politik birimdir”. Aşiret kendi içinde alt aşiretlere bölünmekte ve bu alt bölümler de klan, sülale gibi daha küçük birimlere ayrılmaktadırlar. Bruinessen antropolojide reisleri aynı babadan, büyükbabadan ya da atadan gelen ve kendilerini diğerlerinden farklı görerek belirli durumlarda ötekilerden ayrılıp birlikte hareket eden gruplara sülale adı verildiğini belirttikten sonra bir sülaleye gösterilen fiili politik sadakatin gerçek akrabalıktan daha önemli olduğuna değinmektedir. Bu nedenle antropologların klan (aynı atadan geldiği varsayılan) ve sülale (aynı atadan geldiği tespit edilen) arasında yaptıkları ayrım Kürtler bağlamında yapay kalmaktadır. Kavramın nitelediği olguyu kapsama yeteneği hususundaki kifayetsizliğine vurgu yapan Bruinessen, *klan*’ı ana aşireti oluşturan alt birimlerden ve ana aşiretten ayrı kendi adları olan, kendi haklarına sahip politik birim oluşturan gruplar için; sülaleler’i ise daha aşağı düzeyde, klanlardan daha küçük ve ortak ataları konusunda daha iddialı birimlere işaret etmek üzere kullandığını belirtmektedir. Bruinessen’in bir tür soyutlama olduğunu kabul ettiği kurgusunda; aileler (hane) birleşerek alt sülaleleri, alt sülaleler sülaleyi, sülaleler klanı ve nihayet de klanlar da aşireti oluşturmaktadır.¹²⁷ Bununla birlikte her ikisinde de çekirdeği sülalelerden oluşuyorsa da bir aşiret ya da klanın sınırları pek belirgin değildir çünkü bu sınırlar, dahil olunan çatışmanın türüne göre belirmektedir. Hatta bazı klan, sülale ve aşiretlerin askeri veya politik başarısından dolayı güçlenen bir ailenin çevresinde birçok kişinin ya da sülalenin toplanmasıyla oluştuğu görülebilmektedir. Meselenin karmaşıklığı konuya dair Kürtçe kelimelerin antropolojik terminolojiye uyarlanması söz konusu olduğunda katmerlenmektedir. Bu minvalde Bruinessen “aşiret (tribe), klan ve sülale (lineage) gibi antropolojik standart terimlerin Kürdistan’ın

¹²⁷ Bruinessen, a.g.e., ss.82-84.

toplumsal gerçekliğini açıklamaya yeterli olmadığını” ve “önceki etnolojik eserlerde kavram karışıklığı olduğunu” belirterek konuya giriş yapmaktadır. Terimlerin çoğunluğunun Arapça, Türkçe ve Farsça’dan alınması ve dolayısıyla bu dillerdeki çağrışımları da beraberinde taşıyor olmaları karmaşıklığı daha da artırmaktadır.¹²⁸ Leach ve Barth’ın Kürtçe kelimelerin antropolojik terminolojiye yerleştirilmesine dair tespitlerindeki karmaşıklığa dikkat çeken Bruinessen: sülaleyi karşılamak üzere ortak atanın adını alan *hoz*; sonradan katılanları içermediği için saf bir sülaleye işaret eden ancak daha çok güçlü kişilerin soyundan gelenleri vurgulamak üzere kullanılan ev anlamındaki *mal*; alt bölüm ya da alt birim olarak çevrilmesinin uygun olduğunu düşündüğü, Farsça kökenli bir sözcük olan ve başka bağlamlarda iki parçaya bölünmeyi de ifade eden *tire*; gerçek ya da kurgusal akrabalığı ima eden ve Batı’daki *kardeşlik* kavramına denk düşen ve bu yüzden Barth’ın *hoz* ile örtüşmesini dile getirmesinin belirli bir haklılık payı taşıdığını söylediği, Ortadoğu’da yaygın aile ve sülaleler için kullanıldığı notunu düştüğü, Arapça kökenli *tayfa*; bir boyun tümünü içeren ve Kürdistan coğrafyasının her yerinde aynı zamanda aşiret konfederasyonlarını da nitelemek için kullanıldığını belirttiği, yine Arapça kökenli *aşiret* kavramlarından bahsetmektedir. Diğer yandan Bruinessen Kuzey Kürdistan’da *tire* ya da *tayfa* sözcüklerinin kullanılmadığını, *aşiretlerin hemen altındaki birimler* için aynı zamanda *çadır topluluğu* anlamına da gelen Arapça *kabile* sözcüğünün kullanıldığını eklemektedir.¹²⁹ Bu açıdan Kürtçe sözcüklerin antropolojik terminolojideki kategorilere oturtulması sorununun, Bruinessen’in tespitleriyle belki biraz daha derinleştirilmiş olduğunu ancak tümüyle de çözülmüş sayılamayacağını söylemek mümkündür. Fakat bu, bir kere daha bölgede örgütlenme biçimlerinin çeşitliliğine tahvil edilebilecek bir husus olmanın yanı sıra örgütlenme biçimlerinin akışkanlığına da işaret etmektedir. Belki de Bruinessen’in bu konudaki

¹²⁸ Bruinessen, a.g.e., s.83, ss.94-99.

¹²⁹ Bruinessen, a.g.e., ss.100-104.

tasvirlerinin en güçlü yanını da bu oluşturmaktadır. Çünkü Bruinessen aşiret ve aşiretin altında konumlandığı düşünülen alt birimler arasındaki geçişliliğe yaptığı vurgu ile kavramın işaret ettiği olgunun donuk bir kategori olmadığına, daha ziyade akışkan ve potansiyel nitelik taşıdığına dikkat çekmektedir¹³⁰:

“Hoz ve bavik terimleri çoğunlukla bölgesel düzeyde politik olarak kullanılırken, tayfa ve aşiret terimleri fiili olmaktan çok (Kürt olmayan aşiretler de dahil) benzer karışık birliklerle ya da hükümetlerle bir çatışma çıktığı zaman harekete geçirilebilecek potansiyel toplulukları gösterir. Devletler öncelikle bu birlikleri muhatap almıştır ve bunların önderleri sık sık askeri ve (feodal) idari hiyerarşiler içinde yer almışlardır.”

Bruinessen, aşireti siyasal bir grup, tayfa ve tireyi ise akraba topluluğu olarak adlandırmasında, antropolojik uğraşın Leach’i kan bağıının önemini lüzumundan fazla vurgulamaya götürmüş olabileceğini belirtmektedir. Diğer yandan Pierre Rondot ve William Rupert Hay gibi, asker ve sömürge idaresi yetkililerinin ise aşireti *temel işlevi savaşıklık olan bir savunma kurumu* gibi görmelerinde, aşiretin yanlış tanımına yol açacak biçimde kan bağı ilişkilerini gözardı ettiklerini ancak tam da bu nedenle aşiretin siyasal önemini tespit edebildiklerini belirtmektedir. Bu açıdan Bruinessen’in aşiret örgütlenmesinin değerlendirilmesinde, kan bağı ilişkileri ile siyasal nitelik arasında dengeli bir ilişki kurarak konuya yaklaşmayı tercih ettiğini söylemek mümkündür. Son olarak, Bruinessen’e göre terimlerin hiçbirisi örgütlenmenin herhangi bir özel derecesine tekabül etmemektedir, antropologların kendi modellerine göre düzene soktukları birimler Kürt aşiretlerinin örgütleniş düzeylerine tam olarak karşılık gelmemektedir ki önemli olan bu düzeylerin her birinde birbirileri ile ittifak/ihtilaf ilişkisi halindeki alt birimlerin var olmasıdır.

¹³⁰ Bruinessen, a.g.e., s.104-106.

Burada, her ne kadar doğrudan Irak Kürdistanı'nı konu almasa da hem bir Kürt topluluğu içerisinde yaşamak suretiyle en uzun süreli saha deneyimini kapsadığı için hem de bu çalışmanın konu aldığı bölgeye komşu bir sahayı konu alıp kimi ortaklıklara işaret ediyor olmasından¹³¹ dolayı başka bir çalışmadan daha bahsedilmelidir. Bu *Lale Yalçın Heckmann*'a ait 1980'li yılların başlarında Hakkari bölgesindeki aşiretler üzerine yürütülen, bir buçuk yıl süren saha çalışmasını kapsayan *Kürtlerde Aile ve Akrabalık İlişkileri* adlı çalışmadır. Yalçın Heckmann da önceki çalışmalardaki gibi aşiretli-aşiretsiz ayırımına dikkat çekmektedir. Çalışma aşiret örgütlenmesini tabanından başlayarak tanımlamaktadır. Buna göre en alt düzeydeki birim *mal* hem *hane*, hem *aynı evi paylaşan akraba grubu*, hem de *sülale* anlamına gelmektedir. *Mal* bir aşirete mensubiyetin ön şartı gibidir; bu açıdan belli bir mülkiyeti elinde bulunduran bir grup değil, kişinin ya da hanenin aşiret mensubiyetinin kabul edildiği ya da sorgulamaya açıldığı, *ortak bir soya dayanan ve aşiretçe tanınan en küçük toplumsal birimdir*. Aşiret sisteminin *maldan bir sonraki düzeyi* ise köylülerin *ocak* ya da *kabile* dediği *aşiretin bir altındaki birimdir*. Ocak/kabile *sülale/klanların yani malların bir araya gelmesi ile oluşan ve erkek kardeşler ya da amca oğullarından türediğine inanılan birimdir*. Örgütlenmenin bir sonraki basamağını ise Kürtçe'de *eşîret* denilen *aşiret* oluşturmaktadır: *sülalelere ve aşiretin bölümlerine mensup olan insanların toplamıdır*. Yerli halkın bir grubu *aşiret olarak sınıflandırmak için kullandığı ideolojik ilke, tam bir soy kütüğü çıkarmak ve bağlantıları kesin olarak saptamak imkansız yahut önemsiz de olsa grubun aynı babasoyundan geliyor olmasıdır*. Ortak soy ideolojisi *maldan aşirete doğru giderek*

¹³¹ Irak Kürdistanı'nın daha çok kuzey kesimlerini kapsayan ve Bahdinan olarak bilinen bölgedeki aşiretler ile Türkiye'nin Güneydoğusu'ndaki Kürt aşiretleri arasında önemli benzerlikler vardır. Hatta iki ayrı devletin sınırları içerisinde kalmakla birlikte aynı aşirete mensup olan ve aralarında akrabalık bağı bulunan topluluklar mevcuttur. Nitekim Yalçın Heckmann da Hakkari sınırları içerisinde bulunan Dorski Aşireti'nin kendisine Dorski jorî (Yukarı Dorski), Irak'ta yaşayan komşu bir aşirete de Dorski jerî (aşağı Dorski) dediğinden bahsederek, bunun ikisinin geçmişte bir birlik olduğunu gösterebileceğini ve sınırların değişmesiyle birliğin bozulduğunu belirtmektedir. Yine bu bölgedeki aşiretler arasındaki kimi çatışmalarda Mesud Barzani'nin arabulucuk rolü üstlenebilmesi, bu aşiretler ayrı devletlerin sınırları içinde kalsalar da aralarındaki bağın devam ettiğinin açık göstergelerinden birisidir.

önemsizleşmektedir; malların hiç istisnasız *ataların adlarıyla, kabilelerin ata ya da yöre adlarıyla, aşiretlerin ise kurgusal ataların adlarından çok yöre adlarıyla* isimlendirilmesi bunun bir göstergesidir. Yalçın Heckmann'a göre aşiret mensubu olanlar için de olmayanlar için de *aşiret mensubiyetinin kültürel bağlamı* yani *bir aşirete mensup olmanın çağrıştırdıkları ortak bir soydan gelmek, aynı yerde yaşamak ve ortak bir tarih dışında başka simgeleri de içermektedir.*¹³² Önceki çalışmalarda olduğu gibi Yalçın Heckmann'da da aşiret örgütlenmesinde akrabalık ilişkileri önemli bir yer tumaktadır; aşiret kategorileri bir yandan akrabalık bağlarını öne çıkarmakta ve baba soyluluğa dikkat çekmekte, öte yandan da akrabalık sınıflandırması kültürel kategorilerle, yerleşim örüntüleriyle ve aşiretin siyasi biçimlenişiyile etkileşim içinde bulunmaktadır ki bir anlamda akrabalık terminolojisi ve ilişkileri aşiret örgütlenmesinin ideolojisini oluşturmaktadır.¹³³ Diğer taraftan önceki çalışmalarda vurgulanan aşiretin diğer siyasal örgütlenme biçimleri ve ağlarıyla olan ilişkiselliğinin hayati önemi bu çalışmada da altı çizilen bir husus olarak belirlemektedir. Yalçın Heckmann, Hakkari'deki aşiret ağlarının güç ve konumlarının farklı iktidar ve otorite kaynaklarını eşzamanlı kullanabilmelerine bağlı olduğunu belirtmektedir:

“Ağaların rakip ağalarla hısımlık, bölgedeki askeri görevlilerle kirvelik ilişkileri kurarak, aynı anda hem iktidar partisine hem de Kürt milliyetçisi politikalara destek vererek, ailenin tüccar, siyasetçi ve çiftçi mensupları olmasını gözeterek konumlarını güçlendirmeye çalışması ağa politikalarının bir parçasıdır”¹³⁴

Bu yanıyla çalışma, öncellerine benzer biçimde, aşiretin etrafındaki iktidar ağlarına konumlanma biçimi ile kendi içinde iktidar üretme özelliğine dikkat çekmektedir. Ancak çalışmanın belki de en kıymetli yanlarından birisi antropolojik araştırmalardaki *büyük*

¹³² Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, Çev.: Gülhan Erkaya, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.133, s.134, s.136, s.141.

¹³³ Yalçın-Heckmann, a.g.e., s.286.

¹³⁴ Yalçın-Heckmann, a.g.e., s.181.

adamların perspektifini paylaşma sorunundan bahsediyor olmasıdır. Yani çalışma boyunca, aşiret örgütlenmesinin hem içindeki hem de etrafındaki örgütlenmelerle olan ilişkilerinin *dikey karakterine* işaret edilmesinin yanısıra bunun sınırlılıkları da bir sorun olarak ortaya konmaktadır ki bunun Kürt toplumu üzerine yapılan çalışmalarda bir eksiklik olduğu açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla yapılan birçok çalışmada aşiret örgütlenmesinin dikey karakterine odaklanılmasına dönük bu eleştiri, örgütlenmenin yatay bir karakteri de olduğunu varsayarak aşiretin tanımlanabileceği başka bir duruş noktasına işaret etmektedir:

“Aşiret mensuplarının bakış açısına göre, akrabalık bağları, malların, hizmetlerin ve duyguların işlenip büyütülmesini sağlayan ve sık sık temasa geçmek suretiyle devamlılıklarının sağlanması gereken toplumsal bağlar bütünün bir parçasıdır. Akrabalık terimleri kişiler bir aşirete mensup olsalar da, olmasalar da değişmez. Bir aşiretin üyesi, akrabalık bağlarını daha gerilere götürebildiği için, bir aşirete mensup olmayan herhangi birinden daha çok akrabaya sahip olduğunu düşünür. Bu hesabın düzeyleri arasında farklılıklar olsa da ilke hep aynıdır; kişinin ait olduğu birimin yükseltilmesiyle, insanlar arasındaki benzerlik, birlik ve dayanışma duyguları harekete geçirilebilir.”¹³⁵

Yukarıda belirtilenlerin dışında çalışmada, bölgedeki köy yaşamı üzerine oldukça detaylı tasvirlerle ilaveten evlilik türlerine ve bilhassa amca çocukları arasındaki evlilik türünün önceliğine dair değerlendirmelere yer verilmektedir. Genel olarak bakıldığında, zemininde akrabalığın bulunduğu çalışmada aşiret akrabalığının üzerinde yükselen örgütlenme türlerinden birisi olarak okunmaktadır.

1990’lı yılların ortalarında Duhok’ta geçirilen uzunca bir süreyi kapsamakla birlikte, 2000’li yıllara varan geniş bir yelpazede bölgeye yapılan kesintili ziyaretlerde tutulan saha notlarını da kapsayan başka bir etnografik çalışma ise *Diane E. King*’in

¹³⁵ Yalçın-Heckmann, a.g.e., s.43, s.21.

Kurdistan On The Global Stage adlı çalışmasıdır. İlk bakışta King'in çalışması, Yalçın Heckmann'ın çalışması ile aşiret hiyerarşisinin *tepedekileri* yerine söz konusu toplumun *tabanındaki aileler* ile birlikte geçirilen bir saha deneyimini kapsaması yönünden benzerdir. King'in çalışmasında da seleflerinde olduğu gibi, Kürdistan'da herkes bir aşirete mensup olmasa da aşiretin toplumsal hayatta önemli ve belirgin bir husus olduğuna değinilmektedir. Ancak King aşiretin bir tanımını vermek yerine, Irak Kürdistanı'nda gözlemlediklerine Ernest Gellner'in Ortadoğu aşiretleri için yaptığı şu betimlemenin uygun olduğunu belirtmekle yetinmektedir: En yaygın örüntü *diğer soyları ve bölümleri de kapsayan daha geniş bir grubun önderini çıkarmaya geleneksel anlamda salahiyyetli başlıca bir bölüm ya da soyun varlığıdır* ve bu sistemin karakteristik özelliği, önderliğin verasetine dair kesin ve açık bir usûlün bulunmayışıdır. King bildiği tüm Kürt aşiretlerinin bu tarife uygun olduğunu fakat bu ideal tipin dışında, ağalık ve aşiretin birçok varyasyonu olduğunu, bir aşiretin iki veya daha fazla bölüme ayrılarak önderlik eden birden fazla ağaya sahip olabildiğini ilave etmektedir. King de ağanın etkisinin siyasal duruma göre arttığı ve azaldığını, aşiretin *hakim olduğu bir bölge ve önderliğe atfen belirlenen bir grup olmanın yanında askerî bir varlık* olduğunu kaydetmektedir. Dahası *aşiret mensubiyetinin belirli bir bölge ve buradaki bir köye dönük hak iddiasını içerdiğini*, ağaların kendi aralarındaki ilişkilerde geleneksel olarak bu tipte iddialarda bulunmalarının etkilerinin hâlihazırda varlığını sürdürmeye devam ettiğini belirtmektedir.¹³⁶ King 1990'lardan başlayarak, kentleşme olgusu ile birlikte, ağalarla olan tabiyet ilişkisinin, onların işlevlerini üstlenen peşmergelere, yeni kentli sınıflara, sürgünden dönenlere, PDK ve YNK ile güçlü bağları olanlara doğru kaydığını vurgulamakta ve patronaj yahut bir tür klientalizm ilişkisinin yaygınlığından bahsetmektedir. Yine kentleşme sürecinin bir sonucu olarak bazı kasabalıların aşiret

¹³⁶ Diane E. King, *Kurdistan On The Global Stage: Kinship, land and community in Iraq*, Rutgers University Press, 2014, ss.93-94.

bağlarına vurgu yapmayı ve köylü kimliğini, daha üstün görülen kentli kimliğine aidiyet uyarınca terk ettiklerini söylemektedir.¹³⁷ Aslında King'in çalışmasının odağında, *kişilerin ait olduğu ve izi nesilden nesile erkekler üzerinden başındaki bir ataya değin sürülen babayanlı soy çizgilerinin baskın olduğu bir toplumda, küreselleşme süreci ile birlikte yaşanan sosyolojik-ekonomik-siyasal dönüşüm yer almaktadır.*¹³⁸ Çünkü babayanlı soy çizgisi Kürtlerin yaşamındaki en mühim sosyal ve sembolik güçlerden birisi olarak Kürdistan'daki birçok bağlantıyı besleyen bir tutkal işlevi görmektedir. Bu izlekte de babayanlı soy çizgisi motifi tümüyle yeni olmasa da Kürdistan'daki soyların son iki yüzyıl içerisindeki modern olaylar ile oluştuğunun altı çizilmektedir. Ancak bununla birlikte, derinlemesine tahlillerden ziyade yoğun tasvirlerin ağırlıklı olduğu King'in çalışmasının birçok yerinde, etkisinin aşıldığı kabul edilmekle birlikte aşirete dair ilginç saha notlarına rastlanmaktadır. Mesela King kendisi gibi Kürdistan'a yabancı birisinin orada bir ailenin hatta bir *aşiretin muhayyel üyeliğine* kabul edilmiş olduğundan bahsetmektedir.¹³⁹ Başka bir yerde, bir kadın olarak bölgedeki ilk araba kullanma deneyimini anlatırken sık yaşanan kazaları, sigorta sisteminin olmayışını ve kaza sonrası uygulanan *aşiret hukukuna* dair hikayelerin kendisinde yarattığı tedirginliği dile getirmektedir. Bölgedeki insanların siyaset hakkındaki konuşma ve eylemsellik biçimlerine ya da daha doğrudan bir deyişle *siyaset yapma* tarzlarına dair gözlemlerini aktarırken bu tipte etkinliğin modern mekanı olan *resmi ofisler* ile *ağanın divanını* mukayese etmektedir. Eski toprak sahipleri ağaların neslinden gelenlerin ekonomik açıdan varlıklı sınıfların üyesi olmaya devam ettiklerini söyledikten sonra, bunların yeni nesil türedi zenginleri küçümsemek için "*kim oluyorlar ki, asil değiller*" dediklerine birçok sohbetle şahit olduğunu anlatmaktadır. King bölgede yeni tanışan iki kişinin birbirini önce yaşadığı yer, sonra da bu yerdeki *sosyal hiyerarşide işgal ettikleri*

¹³⁷ King, a.g.e., ss.93-96.

¹³⁸ King, a.g.e., ss.14-15.

¹³⁹ King, a.g.e., s.53, s.64, s.87.

konumları öğrenmek suretiyle tanımaya çalıştıkları saptamasında bulunmakta ve bunu örneklendirirken bir aşiret de olan Zebarilerden bahsetmektedir. Dahası bölgedeki görüşmelerinin ve günlük sohbetlerde duyduklarının, *birçok ağa soylarının 19. yüzyılın ortalarında bölgedeki mirliklerin çöküşü sonrasında iktidar sahibi olduklarına* işaret ettiğini ifade etmektedir.¹⁴⁰ King'in çalışmasının geneline bakıldığında, kırsal ve kentsel düzlemin tümünü kapsamak üzere bölgenin tamamında, babayanlı soy çizgisinin toplumsal ilişkilerin tümünde dönüşerek etkinliğini sürdürdüğü görülmektedir. Zemininde bu tarz bir soy ilişkisinin bulunduğu toplumsal ilişkiler ise bu zemin üzerinde farklı konfigürasyonlarla bina edilebilmektedir. Ara ara görünür olan aşiretin ise etkisinin geçmişe nazaran azaldığı reddedilemeyecek olsa da bu ilişkiler ağında varlığını devam ettiren bir örgütlenme formu olduğunu söylemek mümkün görünmektedir.

Buraya kadar değinilen Irak Kürdistanı hakkındaki antropolojik çalışmalarda, aşiret kavramının işlenilme biçimlerinde kimi ortaklıklar bulunmaktadır. Bunun bir yanıyla çalışmaların aynı disiplinin içinden bölgeye bakıyor olmalarından kaynaklanabileceğini söylemeye bile gerek yoktur. Bununla birlikte ilk çalışmanın 1930'ların sonlarına tarihlendiği, sonucusunun ise 2000'li yıllara değin uzandığı düşünülecek olursa bu ortaklıkların bölgenin siyasal örgütlenmelerine dair bazı sürekliliklere işaret etmesi olasıdır. Bunlardan ilki çalışmaların tümünde, *babayanlı soy çizgilerinin* aşiret kavramının tanımına dahil ediliyor olmasıdır. Babayanlı soy çizgilerine göre oluşturulan birimlerin aşireti de aşan bir varlığı bir söz konusudur. Öyle ki birçok örgütlenme biçimi, ortak soy inancının koşulladığı birimlerden oluşan sosyal zemin üstünde yükselmekte ve yine yerini bir diğerine bu zemin üzerinde bırakmaktadır. Örgütlenmenin genişmesi halinde *ortak soy inancı*, takibi neredeyse imkansız bir biçimde tarihsel anlamda derinleşmekte, ancak örgütlenmenin büzüşmesi durumundaysa

¹⁴⁰ King, a.g.e., s.83, s.84, s.87, s.105, s.139.

izi daha kolay sürülebilecek biçimde yüzeyselleşmekte fakat asla yok olmamaktadır. Hayali ya da gerçek ortak kökene yapılan atfin yaygınlığı, dayanıklılığı ve neredeyse bir tür itibar üretme stratejisi olarak kullanılabilirliği oluşu mütemadiyen bu zeminden besleniyormuş gibi görünmektedir. İkinci olarak çalışmaların tümünün aşireti tarif ederken bu örgütlenme biçiminin belirli bir *toprak parçası* ile olan ilişkisine değinmeleridir. Bu açıdan aşiret bir bölge, köy veya köyler topluluğu, aynı yerde yaşamak gibi farklı biçimlerde ifade edilse de toprak (territory) üzerinden ortak yaşama gönderimleri olan bir bağlamda tarif edilmektedir. Öyle ki yaşanan bölgenin aşiretlere adını verebilmesinin yanında bazı bölgelerin burada egemen olan aşiretlerin adlarıyla anıldığı örnekler bulunmaktadır. Yine birçok aşiretler arası çatışmanın bir tür mütaka paylaşımından kaynaklanması toprağın aşiret örgütlenmesinde tuttuğu yeri göstermektedir. Aşiretin toprak ile olan ilişkisi yalnızca mensuplarının aynı uzamı paylaşıyor olmaları açısından değil toprak yani kaynaklar ile kurulan mülkiyet yahut yararlanma ilişkisi üzerinden bu örgütlenmenin hiyerarşik düzeylerini oluşturması açısından da önemlidir. Üçüncüsü çalışmaların hepsinde de ortak bir zemine işaret edencesine babayanlı soy çizgileri etrafında örülen sosyal ilişkiler ağından bahsediliyor olsa da bu zemin üzerindeki *örgütlenmelerin çeşitliliği* koyu tonlarla vurgulanmaktadır. Bu yönüyle en altında sülalelerin olduğu bu konfigürasyonda tepede aşirete ulaşılan değin arada tayfa, tire, klan, kabile gibi aslında birbirleriyle geçişken bir ilişki içinde de olabilen farklı düzeyler bulunmaktadır. Öte yandan bu çeşitliliğin başka bir yönü de aşiret olarak nitelendirilen örgütlenmelerin iç yapılarında kendilerini göstermektedir. Başında beylerin bulunduğu aşiret konfederasyonlarından birden çok ağa tarafından yönetilen farklı kollardan oluşan aşiretlere ve bu temel üzerinde yükselen mirliklere varan bir yelpazede aşiretler uzam ve zamana göre farklılaşabilmektedir. Dördüncüsü aşiretin *silahlı insan seferber edebilme niteliğinin* vurgulanmasıdır. Bu duruma göre aşiretin savunma işlevinden bahsedilmesi, aşiretler arası çatışmaların aşiretin sınırlarını

belirlemesi hatta aşiretin çatışma üzerinden kuruluyor olması ya da devletler arasındaki savaşlarda savaşçı temin edebilmesi gibi farklı biçimlerde de olsa tüm çalışmalarda değinilen bir husustur. Bu yönüyle aşiretin yağma, saldırı, savunma veya savaş amacıyla da olsa silahlı insan seferber edebilme yeteneğine sahip bir örgütlenme olduğuna değişik yoğunluklarda yer verilmektedir. Beşincisi etkinlikleri farklı biçimler ve düzeylerde olmakla birlikte bir tür hiyerarşiyi ima eder şekilde *önderlik kurumunun* varlığıdır. Çalışmaların tümü, aşiret örgütlenmesinin hiyerarşik karakterine değinmektedir. Aşiret örgütlenmelerindeki çeşitliliğin önderlik kurumunda da yansımaları bulacağını kestirmek güç olmasa gerektir. Bu yüzden kimi çalışmalarda *klan ağası* ve *köy ağası* ya da *aşiret ağası* gibi önderlik türlerinden bahsedilirken bazılarında ise *mirlik*, *konfederasyon* ve *aşiret* gibi örgütlenme türlerinin ürettiği önderlik formlarına değinilmekte ya da ağalığın farklı varyasyonları olduğuna dikkat çekilmektedir. Son olarak aşiretin *temas halinde olduğu siyasal örgütlenmelerden* yoğun biçimde etkilendiği tespitinin başka bir ortaklık olarak öne çıktığı görülmektedir. Buna beylikler, devletler, imparatorluklar gibi açık ifadelerle işaret edilmekte ya da *harici idari otorite* veya *dışsal faktörler* gibi muğlak ifadelerle olsa da muhakkak yer verilmektedir. Hatta bazı çalışmalarda aşiretin tümüyle devlet yaratımı olduğu iddia edilmektedir. Bu açıdan bölgedeki aşiretlerin, yukarıda değinildiği gibi aşiret kavramının kimi tarihsel uğraklarda, siyasal evrimde devlet öncesi bir aşamaya karşılık gelmek üzere konumlandırılmasından oldukça ayrıksı biçimde daha en başından devlet ile yaşıt bir olgu olarak ele alındığı görülmektedir. Buradaki farklılığın bir hayli derin olduğunun gözden kaçırılmaması önemlidir. Öyle ki Bruinessen klan-aşiret-devlet şeklindeki siyasal evrimin Kürdistan’da tersinden geliştiği bir dönemin varlığını ileri sürmektedir. Bu ortaklıkların tümü birlikte düşünüldüğünde, aşiret, *etkileşim halinde olduğu diğer siyasal örgütlenmeler ile temasına göre dönüşerek farklı biçimler alabilse de babayanlı soy çizgilerinin koşulladığı ilişki ağları üzerinde genellikle toprak -ve iktisadî kaynaklar- ile ilişkili olarak savunma/saldırı ve dayanışma işlevlerini*

haiz, farklı form ve etkinlik düzeylerinde bir hiyerarşiye de açık önderlik kurumunu ihtiva eden bir örgütlenme türüdür.

Kürt toplumuna atfen aşiretin belli başlı nitelikler üzerinden tarif edildiği yukarıdaki tanımın merkezi unsurunu tabiidir ki baba yanlı olduğuna dikkat çekilen soy çizgileri oluşturmaktadır. Merkezi önemi olduğu düşünülebilecek bir diğer unsur ise savunma/saldırı işlevleri üzerinden dikkat çekilen çatışma motifidir. Bu açıdan 20. yüzyıl ortalarında İngiliz antropolojisinde baskın olan parçalı soy kuramının Leach ve Barth'ın eserleri gibi Kürt toplumu üzerine yapılan ilk antropolojik çalışmalara ilham verdiğini söylemek mümkündür.¹⁴¹ Ancak bölünme eğilimlerinin en derinlikli çözümlemesi kuşkusuz sahanın en saygın antropoloğu Bruinessen tarafından yapılmaktadır. Bruinessen Kürt toplulukları üzerine yapılan çalışmalar arasında önemli farklılıklar bulunduğu şerhini düştükten sonra bazı genel kalıpların yakalanabileceğini belirterek çözümlemesine başlamaktadır. Bu yapısal ilkelerin ilki grup içi evliliği tercih eden ataerkil sülalelerden oluşan parçalı (segmentary) aşirettir. Parçalı karşıtlık (segmentary opposition) ise bu kalıbın siyasal ilkesini oluşturmaktadır ve en yalın biçimde çatışmalar üzerinden gözlenebilmektedir. Buna göre aşiretler rakip aşiretlerle girdiği çatışmalarda birleşmekle beraber ittifakların ve muhalefetin aşiretin parçalı yapısını yakından takip ettiği iç çatışmalarla da parçalanmaktadır. Bu, güçlü asabiyyelerine rağmen aşiretlerin çatışmaya meyilli ve bölünmeye müsait olduğu anlamına gelmektedir.¹⁴² Parçalı çatışma (karşıtlık) ve ittifak ilkesi teorik açıdan yalnızca aşiret içi düzeyde değil, aşiretlerden oluşan konfederasyonlar ve mirlikler hatta yabancı bir düşmana karşı savaşıırken tüm Kürt milleti düzeyinde işleyebilen bir ilkedir. Bununla birlikte Bruinessen parçalı toplumun prototipini Bedevilerin oluşturduğuna dikkat çekerek Pritchard'a atıf yapmakta ve esasında Kürt toplumu söz konusu olduğunda parçalı muhalefet/ittifak kuralının

¹⁴¹ Martin van Bruinessen, "Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri", içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s.15.

¹⁴² Bruinessen, 2022, s.15, s.17.

propaganda amaçlı tanıtımlar dışında hiç işlemediği saptamasında bulunmaktadır. Bruinessen açısından ideolojik bir anlayışa karşılık gelen ve yabancılara karşı aşiret dayanışması anlamına da gelen parçalı çatışma/ittifak ilkesi her durumda geçerli olan demir bir yasa olmayıp varlığına sıkça rastlanabilen bir örüntüdür. Merkezi bir önemi olan bu ilkenin bazen toplumsal alemin ikili algılanışıyla iç içe geçmesi de olasıdır. Yani dualistik yaklaşım parçalı ittifak ve çatışmacı bakışa göre ikincil olmakla birlikte varolduğu yerde onunla bir araya gelebilmektedir. Parçalı çatışma/ittifak ilkesi ile dualistik dünya kavrayışının bileşimi yalnızca Kürt topluluklarının uzak geçmişine açıklık kazandırmakla kalmamakta aynı zamanda çağdaş dönemdeki gelişmelerin değerlendirilmesi için de bir açıklayıcılık değeri taşımaktadır:

“Bana göre Barzani önderliğindeki milliyetçi hareketin niçin kendine özgü bir yol izlediğinin bir nedeni de dualistik dünya görüşü olduğu için bu sorun tamamen teorik değildir. Bu harekette tüm çevre (aşiretler, politik partiler, milliyetçi hareketin içindeki değişik eğilimler, Irak ve komşu devletler, süper güçler) basit bir dualistik sınıflama içine yerleştirilmiş ve bu çerçevede düşmanımın düşmanı -en azından geçici olarak- en iyi sayılmıştır. Bu hareketin hiçbir zaman devrimci ya da milliyetçi bir teoriye dayanan bir stratejisi olmamış, sadece çevredeki birimleri dünyanın bir yarısından (Barzani muhaliflerinden) öbür yarısına (barzani’nin yanına) geçmesini sağlayacak taktiklere dayanmıştır”¹⁴³

Bu yönüyle Kürt topluluklarına yönelik antropoloji literatürü söz konusu olduğunda, parçalı ittifak/çatışma ve toplumsal alemin dualistik algılanışı üzerinden bölünme eğilimlerinin aşiret kavramı eşliğinde açıklığa kavuşturulduğu çözümlemelerin Bruinessen’in çalışmalarıyla taçlandığını söylemek mümkündür. Her ne kadar Bruinessen parçalı ittifak/çatışma ilkesinin uzak geçmişin yanında görece çağdaş gelişmeler için de açıklayıcılık değeri taşıdığını belirtse de hem modelin şiddetli biçimde

¹⁴³ Bruinessen, 2010, s.125. Bruinessen’in parçalı ittifak/çatışma modeli ve toplumsal alemin ikili algılanışına dair yukarıdaki değerlendirmeleri için bkz.: Bruinessen, 2010, s.82, ss.120-123,

eleştirildiğini hem de her zaman geçerli olmayabileceğini ve geçerli olduğu durumlarda da kısmi bir açıklayıcılık değeri taşıdığını teslim etmektedir.¹⁴⁴

Esasında bölünme eğilimlerinin yoğun biçimde aşiret refleksiyle içeriklendirildiği ve tarihin aşiret-devlet karşıtlığı üzerinden okunduğu çözümleme bağlamı antropoloji alanında değil, siyaset bilimi alanında yapılan bir çalışma ile uç noktasına taşınmaktadır. Bruinessen'in çalışmasında yalnızca yer verdiği çözümlemelerden biri olan bu bölünme okuması siyaset bilimi alanında neredeyse tümüyle bu okumanın üzerine kurulu bir çalışma olarak kendini göstermektedir. Bu çalışma Hussein Tahiri'nin çağdaş dönemdeki gelişmelerde yer alan siyasal figürlerle yapılan mülakatlar açısından zengin bir içeriği olan *Kürt Toplumunun Yapısı ve Bir Kürt Devleti için Verilen Mücadele* adlı eseridir. Bir siyaset bilimci olan Tahiri Kürt toplumlarının tarihi boyunca gözlenebilen devletleşme süreçlerindeki mükerrer kesintinin temel sebebi olarak aşiret mirasına dikkat çekmektedir.¹⁴⁵ Tahiri'ye göre Kürt milliyetçiliğinin önündeki en zorlu engel modern Kürt siyaseti ve çeşitli Kürt partilerinde yeniden canlanan aşiretçiliktir; yüzyıllardır Kürt toplumunda bölünmelere sebep olan aşiretçilik sistemi bir ulus-devletin kuruluşunu önleyen en önemli engeldir. Tahiri açısından bu tespit, çalışmasında Irak Kürdistanı'nın 20. yüzyılının ikinci yarısına yayılan dönemine hasrettiği bölümlerinde de belirgin biçimde yinelenmektedir.¹⁴⁶ Bu yönüyle Kürtler hakkında yapılan çalışmalarda da aşiret kavramına hasredilen önceki bölümde belirtilen kimi çözümleme biçimlerine benzer biçimde, aşiretin devletle bölünme üzerinden ıllıkelikle ilişkilendirildiği bir çözümleme bağlamı bulunmaktadır. Ancak gerek Irak Kürdistanı gerek bu bölgenin de içinde yer aldığı Ortadoğu'da aşiretlerin devlet ile olan ilişkiselliğine dair tribe kavramının yukarıda bahsi geçen tarihsel uğraklarda yüklendiği çağrışımlardan belli açılardan farklılaşan bir

¹⁴⁴ Bruinessen, a.g.e., s.446

¹⁴⁵ Hussein Tahiri, *The Structure of Kurdish Society and Struggle for a Kurdish State*, Mazda Publishers, 2007, s.263-309.

¹⁴⁶ Tahiri, a.g.e., ss.102-133, ss.159-189, s.344.

akıl yürütme tarzının varlığından da bahsedilmesi mümkündür. Bu bağlamda aslında oldukça uzun bir süreçte aşıretlerin imparatorlukların egemen olduğu coğrafyalarda varlık gösterdikleri hatırlanmalıdır. Bölünme tartışmasını akılda tutarak bu uzun tarihin bazı uğraklarında duraklamak önemli görünmektedir.

2. İMPARATORLUKLARDAN ULUS-DEVLETLERE AŞİRETLER

2.1. İmparatorluklar İkliminde Aşiretler

2.1.1. Asabiyet Kartografyasının Ufuk Çizgisi: Devlet

Aşiretleri tasvir eden çalışmalarda, aşiretin önceki bölümde de bahsedildiği üzere temas halinde olduğu diğer siyasi örgütlenme biçimlerinden yoğun biçimde etkilenen bir örgütlenme türü olduğuna yönelik vurgu oldukça belirgindir. Burada bilhassa aşiretlerin devletler ile olan ilişkisi oldukça önemlidir. Evrimci kuramın öncüllerinden mülhem biçimde devlet öncesi bir aşamayı niteler bir anlamla da yüklü olduğundan, aşiretin devletin başladığı yerde sönümlenen ya da öyle olması umulan bir örgütlenme biçimi olarak tasavvur edilmesinin bu ilişkiyi düşünme biçimlerine o ya da bu biçimde sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Oysa ki çalışmaya konu olan bölgenin tarihi düşünüldüğünde, bu iki örgütlenme türü arasındaki ilişkinin diyakronik olmaktan ziyade senkronik biçimde tezahür ettiği birçok tarihsel örneğe rastlanmaktadır.¹⁴⁷ İki örgütlenme türü arasındaki bu tarz bir ilişkiye dair akıl yürütme çabaları çok farklı tarihsel dönemleri kapsar biçimde kendini gösterebilmektedir. Öyle ki bunlar arasındaki ilişkinin ardışık olmaktan çok akran olarak düşünüldüğü bazı yaklaşımların antik dönemleri konu edindiği görülmektedir.¹⁴⁸ Esasında genel olarak Ortadoğu coğrafyasını, uzunca bir süre aşiretler ile imparatorluklar arasında değişik ilişki biçimlerinin geliştirildiği bir siyasal uzam olarak tahayyül etmek hiç de zor olmasa gerektir. Bu minvalde Abdulla, Ortadoğudaki aşiretlerin tarihinin, aşiret ve devlet arasındaki bağın başka bir anlamı olduğunu

¹⁴⁷ Ernst Gellner'in aşiretler söz konusu olduğunda, "ilkel kabilecilik" (tribalism) ile "marjinal kabilecilik" (tribalism) şeklinde bir ayrım önermesi bu açıdan düşündürücüdür. Buna göre ilkel kabilecilik; etrafındaki dünya ile sembolik ya da kavramsal bir ilişki kurmayan, dışarıdan dayatılan herhangi bir yükümlülüğü bulunmayan kapalı bir siyasal ve kültürel birliğe karşılık gelmektedir. Marjinal kabilecilik ise etrafındaki devletli toplumların sınırlarında ve bunlarla etkileşim içerisinde yaşayan toplumları nitelemektedir. Aslında Gellner'in marjinal kabilecilik kavramsallaştırmasını, bir nevi kabile kavramının tahayyül edilmesinde devlet öncesi vurgusunu zayıflatarak devlet ile birlikte düşünülmesine yer açmaya dönük bir teşebbüs olarak okumak mümkündür (Ernst Gellner, *Saints Of The Atlas*, Weidenfeld and Nicolson, Great Britain, 1969, s.2).

¹⁴⁸ Bu tarz bir yaklaşım için bkz.: *Nomads, Tribes and State In The Ancient Near East*, Der.: Jeffrey Szuchman, The University of Chicago Oriental Institute Seminars, Sayı:5, 2008.

gösterdiğini kaydetmektedir.¹⁴⁹ Üstelik sadece bu ilişkinin değil, bu ilişkiyi modern perspektifle anlamlandırma çabalarına oldukça yakın bir anlama gayretinin tarihini de oldukça eski dönemlere götürebilmek olasılık dairesindedir. İbn Haldun'un 20. yüzyılda neredeyse yeniden keşfedilmesi ve teorisinin bütünlüğünü gözardı etmek pahasına olsa da kullandığı metodolojinin birçok modern disiplinin metodolojisiyle yakınlıklarına işaret edilmesinin¹⁵⁰ yanı sıra yalnızca tarih incelemelerinin değil, çağdaş dönemdeki siyasal gelişmelerin değerlendirilmesinde de yorumlayıcı gücünü muhafaza ettiğinin kabul edilmesi¹⁵¹, aradan geçen yüzlerce yıla rağmen bu düşünsel yakınlığın emareleri olarak okunmalıdır. Çalışmanın bu bölümünün konusu açısından da İbn Haldun'un vurguladığı birkaç husus oldukça ilham verici bir nitelik taşımaktadır. Ancak çoğu klasik düşünürün eserlerinde olduğu gibi İbn Haldun'un eseri de farklı okuma biçimlerinin konusu olabilecek zengin bir muhteviyata sahip olduğundan bir yanıla tartışmalı bir alanın konusunu oluşturmaktadır. Burada İbn Haldun'un etraflı bir okumasını yapmak yahut konu hakkındaki uzun tartışmaları katetmek yerine düşünürün sıkça atıf yapılan bir önermesine dikkat çekmekle yetinilecektir.

¹⁴⁹ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, çev.: Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, 2009, s.128.

¹⁵⁰ Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, ss. 40-45.

¹⁵¹ Mesela Bozarslan, İbn Haldun'un teorisinin 21. yüzyıldaki gelişmelerin siyaset sosyolojisi açısından değerlendirilmesine taşıyabileceği katkıyı şu şekilde ifade etmektedir: "...Gerçi Tunus'ta Bin Ali ve Mısır'da Mübarek, neredeyse 'Halduncu' bir modele uygun düşecek şekilde iktidarlarını kaybetmişlerdi, ama birinci ve ikinci nesil 'reisler' (Kaddafi, Salih, el-Esad), hâlâ kendilerinde toplumlarını kana bulayacak gücü bulabilmekteydiler. Libya, Yemen, Suriye ve Irak'ta toplumlar büyük bir parçalanma olgusuyla karşı karşıya bulunmakta, kendi ürettikleri şiddet karşısında âciz kalmaktaydılar. Bazı iktidarların çökmesinin, diğerlerinin direnibilmesinin temelinde ne tür dinamikler, yapısal ve konjonktürel etmenler bulunuyordu? Çöken ya da Westphalia sisteminin kendilerine 'bahşettiği' egemenlik sahasının önemli bir kısmını kontrol edemeyen bir iktidarın bıraktığı boşluğu kim dolduruyordu? Toplumsal parçalanma süreci, yeni iktidar alternatiflerinin oluşmasına imkan sağlayabilecek miydi? Yoksa, tam tersine, 'milli toprakların' savaş ağalarının hüküm sürdüğü onlarca mikro 'egemenlik sahasına' dönüşmesine mi tanık olacaktık? Bize 14. asırdan seslenen İbn Haldun, siyaset sosyolojisinin cevaplandırmaktan uzak kaldığı bu sorulara beklenmedik cevaplar getiriyordu". Bkz: Hamit Bozarslan, *Lüks ve Şiddet, İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş*, Çev.: Melike I. Durmaz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.12. Yine Hassan, İbn Haldun'un genel olarak sosyal-siyasal doktrininden ve siyaset teorisinden, özel olarak mülk-devlet kavramından çıkarılabilecek sonuçların günümüzde birçok üçüncü dünya ülkesinin somut yapısal sorunlarına ışık tutmaktan fikir platformundaki çağdaş gelişmeleri aydınlatmaya kadar uzanabileceğini belirtmektedir (Hassan, 1998, s.347).

İbn Haldun'un siyasal olanı kavrayış tarzı, aşiretler ve devletler arasındaki ilişkinin düşünülme biçimlerine belki de yepyeni bir boyut eklemektedir. Bu boyut, basitçe birinin diğerini izlediği bir ardışıklık yahut birinin diğerine hükmettiği yavan bir tahakküm ilişkisinden öte iki örgütlenme türü arasındaki çok daha *derin bir bağ*ın varlığına işaret etmekte gibidir. İbn Haldun'un *asabiyetin, giderek ulaştığı nihai gayenin mülk olduğuna*¹⁵² dair meşhur önermesi, aşiretlerin devletler ile olan ilişkisini *kurucu bir bağ* temelinde düşünmeye davet etmektedir. Çünkü her ne kadar “belli sayıdaki bazı hanedan mensupları için asabiyete ihtiyaç göstermeyen bir devlet husule gelebilir” ise de “mülk ve güçlü hanedanlık sadece kabileler ve asabiyetle hasıl” olabilmektedir.¹⁵³ Öte yandan şayet bir kabilede çok sayıda asabiyet mevcut ise bunların içinde diğerlerinden daha kuvvetli bir asabiyetin bulunması zaruridir.¹⁵⁴ Burada asabiyet ile kast edilenin aşiret/kabileler ile sınırlı olmamakla birlikte bunlarla yakinen ilgili olduğu¹⁵⁵ kabullenilecek olursa aşiret ve devlet arasında derin bir *kurucu bağa*¹⁵⁶ işaret edildiğini söylemek olanaklıdır. Bununla birlikte her asabiyet yekdiğerinden farklıdır ve her asabiyetin mülkü yoktur.¹⁵⁷ Mülkün kuvveti ve egemen olduğu toprakların genişliği hanedanlığın kabileleri ve asabe sahiplerinin çokluğu ile doğru orantılı olmak ile birlikte çok sayıda kabileler ve çeşit çeşit cemaatlerin bulunduğu topraklarda sağlıklı bir devletin kurulması da sık rastlanan bir durum değildir.¹⁵⁸ İbn Haldun asabiyetlerin birbiri ile mücadele ettiği, asabiyetin mülke dönüştüğü ve mülkün asabiyetler ile mücadele ettiği

¹⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, I. Cilt, Çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2009, s.349.

¹⁵³ İbn Haldun, a.g.e., s.373, s.376.

¹⁵⁴ İbn Haldun, a.g.e., s.350.

¹⁵⁵ İbn Haldun, a.g.e., ss.334-338.

¹⁵⁶ Bu bağın kurucu niteliğine farklı şekillerde atıf yapılmıştır. Mesela Hassan'a göre sosyal harç işlevi gören asabiyet statik bir işlevsellik içerisinde değildir. Asabiyet hem sosyal görünümüyle etkiler-etkilenir bir işlev içerisinde hem de yalnızca sosyal olaylar zincirini oluşturmaya yardımcı olmakla kalmaz, siyasal gelişmelerin katalizörü olur. Asabiyet iktidar ile yakından ilgilidir, yalnızca devlet ve saltanatın kurulmasına kadar götüren ve bu evrede işlevini kaybeden bir güç değildir, sonrasında da etkisini devam ettirmektedir (Hassan, 1998, ss. 247-249). Yine Rosenthal'e göre asabiyet devletin oluşumunun hesabını veren hareket ettirici kuvvettir (Ahmet Arslan, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s.101). İbn Haldun'a göre asabiyetin Kuzey Afrika'ya özgü olduğunu iddia etmekle birlikte Lacoste da asabiyetin devletin oluşumunda itici güç olduğunu dile getirmektedir (Yves Lacoste, *İbni Haldun*, Çev.: Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınları, 2012, s.121, s.135).

¹⁵⁷ İbn Haldun, 2009, s.417.

¹⁵⁸ İbn Haldun, a.g.e., s.385, ss.386-387.

birbirleriyle iç içe geçebilen oldukça girift bir siyasal uzamı tasvir etmektedir. Diğer yandan İbn Haldun'a göre şahıslar gibi devletlerin de tabii ömürleri vardır ve mülk de ihtiyarlayarak yerini ya bir asabiyete ya da başka bir mülke bırakmaktadır.¹⁵⁹ Bu açıdan İbn Haldun'un önünde uzanan siyasal uzamı, basitçe aşiretlerden devletlere geçilerek önceki aşamanın geride bırakıldığı düz bir çizgi olarak görmekten çok kendi içinde de mücadele eden aşiretlerin devletlere dönüştüğü¹⁶⁰ ve devletlerin de çözünerek yerlerini başka bir döngüye terk ettiği oldukça engebeli bir alan olarak gördüğünü söylemek mümkündür. Bir yönüyle de bu asabiyet kartografyasının ufuk çizgisini devletin oluşturduğunu ileri sürmek olanaklıdır. Bu çalışmanın konusu olan sahanın bir parçasını oluşturduğu bölgenin de belirli açılardan, yukarıda tasvir edilene benzer biçimde, aşiretler ile devletler arasındaki ilişkinin daha fazla ciddiye alınmasını gerektiren bir siyasal tarihi vardır. Bölge üzerindeki egemenliğini yitirmesinin üzerinden henüz daha kabaca yüz yıl geçmiş olan Osmanlı İmparatorluğu'nun ve İran havzasında belirli hanedanlar etrafında ardışık olarak kurulan imparatorluklar ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinin, bölge üzerinde derin izler bıraktığı konuya dair literatürde sıkça dillendirilen bir husus olagelmıştır. Üstelik yalnızca bu imparatorlukların Kürdistan coğrafyasında izlediği siyaset açısından değil, daha en başından kuruluşları itibariyle de aşiretler ile ilişkilendirilebildiği bir siyasal bağlamın varlığı söz konusudur ki kısaca da olsa bu

¹⁵⁹ İbn Haldun, a.g.e., ss.390-392.

¹⁶⁰ Buradaki dönüşüm, iki aşama arasındaki keskin bir geçişten çok geçirgen bir ilişki ya da süreç olarak düşünülmelidir. İbn Haldun'un bu önermesinden mühlhem şekilde aşiretin devletleştiği bir kuruluş sürecini tahayyül etmek imkan dahilinde görünmektedir. İbn Haldun bu durumu şöyle izah etmektedir:

“Devlet oturduktan ve işler yoluna girdikten sonra asabiyete ihtiyaç duymayabilir. Bunun sebebi şudur: Başlangıçta büyük hanedanlıklara boyun eğmek insan nefsine zor gelir, onun için galebeye dayanan kavi bir kuvvetle halkın boyun eğmesini temin etmekten başka yol yoktur. Bunun sebebi, (yeni devletin garip ve) alışılmamış oluşu, halkın hanedanın mülkü ile ülfet etmemeleri ve bu mülkü itiyatları haline getirmemiş olmalarıdır. Devletteki mülke mahsus nisap sahiplerinin riyasetleri istikrar kazanıp ardarda gelen birçok nesil ve birbirini takip eden hanedanlar/iktidarlar boyunca; mülk, hanedan mensuplarının birinden öbürüne veraset yolu ile geçer hale gelince, insanlar başlangıç durumunu unuttur, söz konusu nisap sahiplerinde riyaset rengi koyulaşır (hükümlerlikleri sağlamlaştır), hanedan mensuplarına boyun eğmek ve teslimiyet göstermek (devlete itaat ve sadakat), dini bir inanç haline gelir, halk hanedan mensupları ile beraber onların (iktidarı, hakimiyeti ve) işi için, tıpkı imanî akideler üzerine savaştıkları gibi savaşırlar. Bu takdirde hanedan mensupları (iktidarları ve) işleri hususunda büyük ölçüde asabiyete ihtiyaç duymazlar”(İbn Haldun, 2009, s.374).

bağlama değinmekte yarar vardır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş evresine dair tartışmalarda çeşitli vesilelerle değinilen öğelerden biri de aşiretlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu en başından ihtilaflı bir konu olagelmıştır. Kuruluş aşaması, gazanın mı yoksa ganimetin mi veya kendisinden önceki Selçuklu ve İlhanlı İmparatorluklarının mirasının mı yoksa Bizans İmparatorluğunun mirasının mı belirleyici olduğu gibi farklı hususlar etrafında tartışılmıştır.¹⁶¹ Bu tartışmaların tafsilatlı bir dökümünü yapmaktansa konunun tartışılma biçimine -bu çalışma açısından da oldukça önemli olan- kritik bir müdahaleden bahsetmek daha yerinde olacaktır. Bu müdahale Osmanlı tarih yazımının etnolojik/antropolojik yardımdan beslenmesi ve devlet teorisine gözlerini yumması ihtarında bulunan Hassan'dan gelmektedir. İmparatorluğun kuruluşunda farklı düzlemlere dikkat çeken Hassan, konuyu tarihi gelişimi içerisinde kabileden devlete geçiş bağlamına oturtmaktadır. Hassan İmparatorluğun kuruluşunda kandaş kabile/aşiret zeminine vurgu yaparak, literatürde etkisine kuru bir biçimsellikle sıkça atıf yapılan göç ve nüfus baskısında mündemiç insan malzemesinin karakterinin tartışmaya taşınması gerekliliğini dile getirmektedir.¹⁶² Kandaş gelenekler bağlamında ele alınan kabile/aşiret örgütlenmesi sonuç itibarıyla imparatorluğun oluşumunda devlet ile kurucu bir bağ temelinde irtibatlandırılmaktadır. Üstelik bu tarz bir kurucu bağın varlığını epey gerilere götürerek tarihi yüzlerce yıla yayılan köklü bir gelenekten bahsetmek de olanaklı görünmektedir.¹⁶³ Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşuna aşiretlerin etkisini dahil etmeye dönük benzeri bir anlama

¹⁶¹ Bu tartışmaların idealizm-materyalizm, Avrupa merkezilik-milliyetçilik kavramları etrafında kısa bir değerlendirmesi için bkz: Barış Ünlü, *Osmanlı Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü*, 2. Basım, Dipnot Yayınları, Ankara, 2016, ss.12-26.

¹⁶² Ümit Hassan, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış'tan Hukuk-İdeolojiye*, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.69, s.97.

¹⁶³ Mesela Ünlü bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşuna dair tarih yazımındaki indirgemeci yaklaşımların kapsamlı bir eleştirisini konu alan çalışmasında birden fazla etkenin birlikte dikkate alındığı bir tarihsel çerçeve önermektedir. Bu çerçevede, kuruluş aşamasında dönemin siyasal koşullarının yanında, önceki imparatorluk geleneklerinin etkisini vurgulamak üzere Fernand Braudel'den mülhem biçimde “yerleşik *longue durée*”, bir nevi asabiyetin taşıyıcısı olan toplulukların etkisini vurgulamak üzere ise “göçebe *longue durée*” kavramlarını önermektedir (Ünlü, 2016, s.208).

gayreti Safevi İmparatorluğu için de geçerlidir. Garthwaite'nin deyimiyle Şah İsmail'in aşiret konfederasyonuna dayanan kuvvetleri ve siyasi kültürü onu Akkoyunlu geleneğinin uygulayıcısı haline getirmiştir.¹⁶⁴ Dahası burada da Safeviler öncesine uzanan, *imparatorluk yapısının kabileler ve kabile benzeri örgütlenmelerle başladığı* uzunca bir gelenekten bahsetmek olanaklıdır.¹⁶⁵ Bu açıdan iki imparatorluk da daha en başından kuruluşları itibariyle aşiretlerin oldukça etkin rol oynadıkları benzer bir gelenek dahilinde değerlendirilmeye uygun bir bağlama oturmaktadır.¹⁶⁶ Mesela Khoury ve Kostiner Emevi, Abbasi, Fatımî, Osmanlı, Safevî ve Kaçar gibi hanedanlıkları ortak bir bağlama oturtarak kuruluşlarında aşiretlerin önemli bir rol oynadığına dikkat çekmektedir.¹⁶⁷ Yine Bruinessen dönemin Kürt topluluklarının örgütlenme modelleri ile Osmanlı İmparatorluğu'nun üzerine bina olduğu toplumsal zemin arasındaki bir ortaklığa aşiretler üzerinden dikkat çekmektedir:

“O zamanki emirlikler bir dizi aşiretten (çoğunlukla gevşekçe bir konfederasyon oluşturan iki aşiretten) oluşuyordu. Kendi askeri ve bürokratik aygıtına sahip bir yönetici aile (hanedan), aşiretler arasında denetim ve denge sağlamaktaydı. Bunlar reislikle tam gelişmiş devlet arasındaki bir aşamanın

¹⁶⁴ Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi*, Çev.: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları, 2011, s.146. Ayrıca bkz.: *Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire*, Andrew J. Newman, I.B.Tauris, 2006, s.10.; “The Safavid Period”, H.R.Roemer, içinde: *The Cambridge History of Iran*, Der.: Peter Jackson ve Laurence Lockhart, Vol. 6, Cambridge University Press, ss.213-214.; “Kinship Ties Between The Safavids and The Qizilbash Amirs in Late Sixteenth-Century Iran: A Case Study of the Political Career of Members of the Sharaf al-Din Oğli Teklu Family”, Maria Szuppe, içinde: *Safavid Persia The History and Politics of an Islamic Society*, Der.: Charles Melville, I.B.Tauris, 1996, ss.79-80.

¹⁶⁵ Garthwaite, a.g.e., s.12.

¹⁶⁶ Ünlü'nün iki imparatorluğun bu açıdan karşılaştırılmasına dair açıklamasına burada değinilmelidir: “Safevi İmparatorluğu'nun ilk askeri başarıları, Osmanlılar gibi, birleştirdiği Türkmen aşiretlerinin asabiyetiyle, savaştanlığıyla ve dayanışmasıyla mümkün olabilmiştir (Kızılbaş taassubu). Aslında bu grupların büyük bölümü Osmanlı'nın merkezîyetçi ve yerleştirme politikalarından kaçıp, Linder'in belirttiği gibi, Safevi alternatifine sığınmışlardı. Asabiyyetlerin birleştirilmesi ise Şii İslamı sayesinde oldu; bu aynı zamanda Osmanlı'nın giderek ortodokslaşan Sünni İslamı'na karşı olan bir konumlanmaydı”(Ünlü, 2016, s.209).

¹⁶⁷ Philip Khoury ve Joseph Kostiner, “Introduction: Tribes and Complexities of State Formation in the Middle East”, içinde: *Tribes and State Formation in the Middle East*, Der.: P. Khoury ve J. Kostiner, University of California Press, 1990, s.2.

örnekleri sayılabilir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu da böyle bir emirlikten
doğup gelişmiştir.”¹⁶⁸

Aydın ve Çiftçi’nin kısaca belirttiği üzere hem Osmanlı hem de Safevi İmparatorluklarını, yerleşikleşip köylü devletine dönüştükten sonra tarihin akışına doğru yerde denk gelerek başlangıçtaki asabiye liderlik eden ailelerin hanedanlaştığı bir tarım imparatorluğu olarak kabul etmek mümkündür.¹⁶⁹ Dahası aşiretlerin imparatorluklar ile olan ilişkisi yalnızca kuruluş aşaması ile de sınırlı kalmamaktadır çünkü imparatorlukların hükmetmek durumunda olduğu toplulukların örgütlenme biçimlerinden biri de yine aşiret örgütlenmesidir.¹⁷⁰ Ortadoğu söz konusu olduğunda aşiret bazen devletlerin kurucu unsuru olabilmenin yanında mevcut devletlerin de ilişki kurmak zorunda olduğu, belirli bir diplomasi icra ederek ilişkilendiği dayanak ve direniş noktaları olarak oyun kurucu veya oyunbozan olabilmektedir.¹⁷¹ Bu yönüyle hem Osmanlı hem de Safevi İmparatorlukları aşiretlerle olan temaslarına göre geliştirdikleri bir ilişki repertuarına sahiptir. Tapper’ın veciz ifadesiyle her aşiretin içinde bir devlet, her devletin içinde bir aşiret vardır; aşiret devlet açısından devlet de aşiret açısından belirlenmektedir. Aşiret devletleri, şeflikler ve konfederasyonlar gibi birçok örnekte görüldüğü üzere aşiretler ve devletler melez formlar olarak da düşünülmeye yatkındır.¹⁷² Bu minvalde imparatorluklar ikliminde aşiretler ile devletler arasına keskin sınırlar çizmek zor görünmektedir.¹⁷³ Bizatihi sınır olgusunun ironik biçimde hayli geçirgen olduğu böylesi koşullarda, bu çalışmanın da konusu olan bölge, imparatorluklar ve aşiretler arasında, etkileri çağdaş

¹⁶⁸ Bruinessen, 2010, s.199.

¹⁶⁹ Aydın ve Çiftçi, 2021, s.21.

¹⁷⁰ Cevdet Türkay’ın Osmanlı İmparatorluğu’na dair yaptığı arşiv çalışması sonucunda yedi bini aşkın oymak, aşiret ve cemaate ulaştığını belirtmesi imparatorluk coğrafyasındaki yaygın örgütlenme türlerinden birisinin de aşiret olduğunu doğrular niteliktedir. Bkz.: Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, İşaret Yayınları, 2001, s.17.

¹⁷¹ Aydın ve Çiftçi, 2021, s.15.

¹⁷² Richard Tapper, “Introduction”, içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, Der.: Richard Tapper, Routledge, 2011, s.67.

¹⁷³ Kasaba’nın sınırlara dair şu tespiti ilham vericidir: “Osmanlı devletini aşiret niteliğindeki toplumsal yapılardan ayıran iç sınırların hiçbir zaman kavramsal ya da gerçek anlamda belirgin olmamasına ilaveten imparatorluğu komşularından ayıran dış sınırlar da tarih atlaslarında varsayıldığı kesinlikle saptanabilir değildi”(Kasaba, 2012, s.14).

döneme kadar uzandığı sıklıkla dile getirilen bir karşılaşmaya sahne olmuştur. Bu karşılaşma 16. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi İmparatorluğu arasındaki Çaldıran Savaşı'dır ki bu olay siyasal bölünmeler bağlamında bölgenin tarihinde neredeyse bir milat olarak kabul edilmektedir.

2.1.2. Emperyal İktidar Ağında Bir Koordinat: Aşiret

16. Yüzyıl başlarında bölge iki imparatorluğun hâkimiyetlerini genişletme siyasetlerinin kesişme alanı haline gelmiştir. Faroughi'nin deyimiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının sabit olmayışı yalnızca komşu Hristiyan devletler ile olan ilişkileri açısından değil doğu ucundaki Safevilerle olan ilişkileri için de geçerlidir ve iki imparatorluk arasında keskin bir hâkimiyet mücadelesi söz konusudur.¹⁷⁴ Bu mücadelenin doruk noktasını ise Çaldıran Savaşı oluşturmaktadır. Kürt topluluklarını konu alan tarih çalışmalarında savaşa değişik vesilelerle sık sık yer verilmektedir. Ancak savaşın bölge üzerindeki etkisine değinmeden önce kısaca bölgenin savaştan önceki durumuna göz atmak yararlı olacaktır. Savaştan önceki dönemde de bölgeyi

¹⁷⁴ Suraiya Faroughi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Ercan Ertürk, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.4.

imparatorluklar arasında konumlanmış bir dizi Kürt hanedanlığı tarafından yönetilen bir siyasal coğrafya olarak düşünmek mümkündür.¹⁷⁵ Bruinessen Şerefname'ye dayanarak bölgede, savaş sonrasında hakim olan mirlerin yüzyıllar boyunca kesintilerle olsa da krallığa yaklaşan tarzda iktidar sahibi olmuş eski ailelerden gelen kişiler olduğuna değinmektedir.¹⁷⁶ 16. yüzyıl ortalarında doğmuş, Safevi Sarayı'nda eğitim aldıktan sonra hem Safevi hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda görev üstlenmiş Bitlis Miri Şeref Han'ın kaleme aldığı Şerefname bölgenin yaklaşık üçyüz yıllık geçmişini de konu alan anlatıları içeren ¹⁷⁷ oldukça zengin ayrıntılarla bezeli bir eserdir. ¹⁷⁸ Şerefname dikkatlice incelendiğinde, Bruinessen'in belirttiği üzere, Şeref Han'ın eserinde *saltanat bayrağını bağımsız olarak yükselten ve tarihçiler tarafından sultanlar ve krallar arasına dahil edilen hükümdarlar* ¹⁷⁹ ile *saltanat ve bağımsızlık iddiasında bulunmamış olmakla birlikte, bazen tek başlarına kendi adlarına hutbe okutmuş ve para bastırmış olan büyük*

¹⁷⁵ Boris James, "The Rise and Fall of the Kurdish Emirates (Fifteenth to Nineteenth Centuries)" içinde: içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.30.

¹⁷⁶ Bruinessen, 2010, s.218

¹⁷⁷ M. İ. Şemsi, *Şerefname ve Şerefhanê Bedlisi*, Çev.: Hejarê Şamil, Avesta Yayınları, 2010, s.31-46.

¹⁷⁸ Bahsi geçen zengin ayrıntılardan birisi de Kürt topluluklarının kökeninin zalim hükümdar Dahhak'ın elinden kurtulabilenlerden geldiğine dair anlatıdır. Efsaneye göre Dahhak'ın hükümrancılığı dönemi önceki hükümdarlarınkine uymuyordu ve onun dönemi, dönemlerin en kötüsü olarak bilinirdi. Bunun üzerine Allah bu hükümdarı bir hastalığı ona musallat ederek cezalandırır. Dahhak omuz başlarındaki yılanı benzer çıbanların verdiği dinmek bilmez bir acıdan muzdarip hale gelir. Hekimlerin bir türlü çare bulamadıkları bu hastalığın kendisine verdiği acıyı dindirmek üzere şeytan bir tabip kılığına bürünerek hükümdara bir tedavi salık verir. Şeytan kılığındaki tabibin önerisi bu yaraların üstüne genç insanların beyinlerinin sürülmesidir. Tedavinin uygulanması ile hükümdarın acısının dinmesi üzerine her gün öldürülen iki insanın beyni yaralara sürülmeye başlanır. Ancak bu tedaviyi uygulamakla vazifeli olan adamın yüreği bu sürüp giden zulmü kaldıramaz ve her gün iki insan öldürmek yerine bir insan ve kuzu öldürerek tedaviyi iki insan öldürmüş gibi devam ettirir. Öldürmediklerini şehir ve meskun yerleri terketmesini, insanoğlunun izlerinden hâli bulunan dağları ve engin yerleri yurt edinmesini tenbih ederek serbest bırakır ve öldürmediği insanın yerine de bir kuzu beyni kullanır. Böylelikle meskun olmayan mahallerde, birçok dil konuşan ve birbirinden farklı özellikleri olan büyük bir topluluk meydana gelir. Bunlar evlenerek çoğalırlar ve sonunda çocukları ve torunları geniş yöreleri doldururlar ve bütün bu insanlara Kürd adı verilir. Bunlar uzun süre uygarlık ve meskun mahallerden uzak kaldıkları için kendilerine özgü bir dil ve kültür geliştirir, ovalara ve dağlara yayılırlar. Tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşarak dağ başlarında köyler, kaleler ve şehirler kurarak zenginleşirler(Şeref Han, 2009, s. 18).

Esas itibarıyla bu köken anlatısı, ilk bakışta, bölgedeki Kürt topluluklarının uzunca bir süre egemenlik alanlarının kıyılarında yaşadıkları imparatorluklar ile kurdukları ilişkilerin bir yönüne dair önemli içerimlerle yüklüdür. Bilhassa vergi ve asker toplama gibi imparatorlukların dayattığı yükümlülüklerden kaçınan toplulukların imparatorlukların egemenlik alanlarından uzak bölgelerde ya da daha doğrusu erişilmesi pek de kolay olmayan dağlık arazilerde yerleşmeyi tercih etmesi bölgenin tarihinde sık tekrar eden bir husustur. Bu açıdan efsanenin Kürt topluluklarının imparatorluklar ile olan ilişkilerinin bu yönüne dönük bir okumaya konu olması mümkündür.

¹⁷⁹ Şeref Han, *Şerefname*, Çev.: M. E. Bozarslan, Deng Yayınları, 2009, s.25.

*hükümdarlar*¹⁸⁰ gibi bölüm başlıkları kullandığı görülmektedir.¹⁸¹ Şeref Han'ın eseri boyunca, bölgede iktidar sahibi olanları *sultan*, *hükümdar*, *atabey*, *emir*, *melik* ve *bey* gibi unvanlar ile takdim etmesi hem bölgenin tarihindeki siyasal iktidar formlarının çeşitliliğini göstermesi hem de bazılarının oldukça özerk bir siyasal örgütlenmeye sahip olduklarının altını çizmesi bakımından çok önemlidir. Bu açıdan Osmanlı Kürdistanı'nı tümüyle federe bir entite olarak değil de birçok idari ve siyasal katmandan oluşan bir bölge olarak düşünmek gerekmektedir.¹⁸² Eserin bilhassa beylerin soy silsileleri hususundaki hassasiyeti dikkat çekicidir. Şerefname bu siyasal örgütlenme tiplerinin aşiretler ile olan ilişkilerine dair de önemli bilgiler içermektedir:

“Kürdistan'ın cengaverlikleriyle tanınmış hükümdarları ve kralları, mensup bulundukları aşiretlerin adıyla adlandırılırlar; Hakkâri, Sohranî, Babanî, Erdalanî gibi... Kale ve şehirlere sahip olan hükümdarlar ise o kale ve şehirlerin adıyla tanınırlar; Hısınkeyfa hükümdarı, Bedlis hükümdarı, Cezire hükümdarı, Hazro hükümdarı, Egil hükümdarı gibi...”¹⁸³

Bruinessen'e göre mirlikler bu yönüyle çoğunlukla gevşek bir konfederasyon olup aşiretlerden müteşekkildir, kendi askeri ve bürokratik aygıtına sahip yönetici aile ya da

¹⁸⁰ Şeref Han, a.g.e., s.71. Şerefname'nin başka bir çevirisinde bölüm başlıkları şöyle karşılığı şöyle verilmiştir: hükümdar aşamasına yükselmiş ve tarihçilerin sultan kabul ettiği beyler ve mutlak otoriteyi sarsmamış, tahta çıkmayı da istememişler ama bazen isimlerini hutbeye katmış ve sikke kesmişler (Şerafeddin Han, *Şerefname*, 3. Cilt, Farsça'dan Fransızca'ya çeviren: François Bernard Charmoy, Fransızca'dan Türkçe'ye çeviren: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2017, s.33, s.89.

¹⁸¹ “Şerefname'de konular dört bölümde (Safha) incelenir: İlk bölümde saltanat sürmüş olan Kürt sülaleleri konu edilir; İkincisinde, sikke bastırmış ve kendi adlarına hutbe okutmuş sülaleler ele alınır; üçüncüsünde (Mirasçı) irsi vali (hukkam) aileleri sıralanır; son kısım ise Bitlis Emirlerinin ayrıntılı tarihine ayrılmıştır” (Thomas Bois, “1920'ye Kadar İslamiyet Dönemi”, içinde: T.Bois, V.Minorsky ve D.N. Mc Kenzie, *Kürtler ve Kürdistan*, Çev.: Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, 2014, s.83).

¹⁸² James, 2021, s.39.

¹⁸³ Şeref Han, 2009, s.23. Şeref Han eserinin başka birçok yerinde de aşiretlerden sık sık bahsetmektedir. Mesela Bahdınan adıyla tanınmış İmadiye Hükümdarları'ndan bahsederken aşiretlerin oturduğu kalelerden (s.88), Bohtan Beyliği'nden bahsederken beyliğe de adını veren Bohti Aşireti'den (s.94), Cezire Mirinin tayin edilmesinde aşiretlerin etkinliğinden (s.109) bahsetmektedir. Bütün olarak bakıldığında Şerefname'de aşiretlerin mutabakatı ile bey olanların yanında aşiretlerin direktmesi üzerine bundan feragat etmek durumunda kalanlara, aşiretlerden asker toplayanların aksine aşiretlerin saldırıları sonrasında iktidarı zayıflayan beylere rastlanmaktadır. Dahası Şeref Han'ın bahsettiği Mizuri, Zebari, Bradost gibi aşiretler günümüzde de Irak Kürdistanı'nın bilinen aşiretleri arasında yer almaktadır.

Şerefname'nin diğer çevirisinde bu bölüm Türkçe şöyle karşılanmaktadır: “Kürt beyleri aşiret ve kabilelerinin adlarıyla anılırlar. Örneğin Hakkâri, Suhran, Baban, Ardelan Beyleri. Bir kaleye ve bir kasabaya sahip olduklarında bir isim alırlar. Hasankeyf, Bitlis, Hazro, Cizre ve Agil Beyleri gibi.” (Şerafeddin Han, *Şerefname*, 2017, s.31).

hanedan, aşiretler arasında bir tür denge ve denetim sağlamak suretiyle egemenliğini tesis etmektedir.¹⁸⁴ Şerefname toplulukların birbirileriyle olan ilişkilerine dair de ilginç aktarımlarda bulunmaktadır. Eserde toplulukların arasında bir ittifakın bulunmayışı ve müzmin bir çatışma halinden bahsedilmektedir:

“Kürdler birbirilerinin sözüne uymazlar; aralarında ittifak ve işbirliği yoktur.

Merhum Sultan Murad Han’ın müderrisi Mevlâna Sadeddin, Osmanlı ailesinin olay ve tarihlerini yüksek, düzgün bir ibareyle kapsayan Türkçe tarihinde, bu duruma işaret ederek, Kürdlerin yaradılışı ve niteliği konusunda şöyle diyor:

‘Her biri dağ doruklarında ve vadi derinliklerinde tek başına ve özgür yaşamayı tercih ederek, keyfince ve münferit yaşama bayrağını kaldırır. Allah’ın birliğini ifade eden Müslümanlıktaki kelime-i şهادetten başka, onları birbirine bağlayan bir bağ yoktur’”¹⁸⁵

Şerefname 16. Yüzyıl’da yaşamış bir Kürt hükümdarın Kürt topluluklarını nasıl algıladığına dair ipuçları ile yüklü bir eserdir.¹⁸⁶ Bir yönüyle bu alıntı parçalı bir siyasal iktidar konfigürasyonu ile toplulukların yerleşme alanlarının topografik özellikleri arasındaki ilişkiye de gönderimler içermektedir. Öte yandan bu parçalı siyasal halin bir sorun olarak tespit edilmesi, eserin bir mirin bakış açısından kaleme alındığı hatırlanacak olursa oldukça anlaşılır nedenlere dayanmaktadır.¹⁸⁷ Bu türde bir siyasal iktidar örüntüsü

¹⁸⁴ Bruinessen, 2010, s.199.

¹⁸⁵ Şeref Han, Şerefname, 2009, s.22. Şerefname’nin Charmoy tarafından çevrilen versiyonunda “‘her Kürt, ötekilerden ayrılıp bağımsızlığının bayrağını yükseltmek ister’” denildikten sonra “dağların tepelerinde bu duygu, onlara doğuştan gelir” diye cümle bitirilmektedir. Cümle yalınlaştırıldığına bağımsızlaşarak bölünme eğilimi ile dağlık bir coğrafya arasında irtibat kurulduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁸⁶ Hakan Özoğlu, *Osmanlıda Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat*, Çev.: Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.82.

¹⁸⁷ Öyle ki Şeref Han, bu parçalı ya da dağınık siyasal halin peygamberin bedduasından kaynaklandığını anlatan bir kıssaya yer vermektedir. Bu kıssa şöyle aktarılmaktadır: “Hazreti Muhammed’in peygamberliğinin ünü ufuklara yayıldığı, İslamiyetin çağrı sesinin yankısı dünyanın her tarafına yansıdığı, ülkelerin kralları ve memleketlerin, iklimlerin sultanları bu yeni görünümle ilgilenip, bu yüce efendinin ve ona bütün içtenlik ve coşkularıyla itaatlerini sunmak şerefini kazanmak istedikleri zaman; o sırada Türkistan’ın en büyük hükümdarlarından biri olan Oğuz Han, Medine-i Münevvere’de -onun sakinine en üstün selam olsun- bulunan, Peygamberlerin övücü ve yaradılmışların efendisine bir heyet gönderdi. Bu heyetin başına da, Kürd büyüklerinden ve ileri gelenlerinden Buğduz adlı bir kişi vardı; kendisi çirkin görünüşlü, iri yapılı bu elçi, Peygamber’in -salat ve selâm onun üzerine olsun- gözüne görününce Peygamber’in canı sıkıldı ve ondan şiddetle nefret etti. Elçiye, kabilesi ve mensup olduğu soy sorulunca, Kürd topluluğundan olduğu cevabını verdi. İşte o zaman Peygamber -salat ve selâm onun üzerine olsun- Kürdlere beddua ederek şöyle dedi: ‘Yüce Allah bu topluluğu, kendi arasında ittifaka ve birleşmeye

nedeniyle de toplulukların tümüne egemenliğini kabul ettirebilmiş bir hükümdar bulunmamaktadır.¹⁸⁸ Kaldı ki beylikler arası ilişkiler düzlemindeki müzmin çatışma halinin bizatihi beyliklerin iç ilişkileri için de geçerli olduğu misaller mevcuttur.¹⁸⁹ Eserde bölgeki Kürt topluluklarının kendilerini çevreleyen imparatorluklar ile ilişkilerine

muvaffak etmesin; yoksa, birleştikleri takdirde, onların elleriyle dünya yok olur” (Şeref Han, 2009, s.22). Bozarslan çevirisinde bu anlatıyı aktardıktan sonra “bu hikaye tamamen uydurmadır, söylentiden ibarettir” şeklinde bir dipnot düşme gereksinimi duymuştur. Esasında bu tipte anlatıların bir gerçeklik sınamasına tabi tutularak okunması oldukça sorunlu bir perspektifin varlığına işaret etmektedir. Anlatının herşeyden önce bir mir tarafından kaleme alınan eserde geçtiği akılda tutulmalıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenliğindeki bir mirliğin başında bulunan müellif, hükmetmek durumunda olduğu topluluğun parçalı siyasal örgütlenmesini bir sorun olarak tespit ederken bir mirin egemenlik alanını genişletme saikini ortaya koymakta ancak diğer yandan da tabi olduğu imparatorluğun köken anlatıları ile Oğuz’un elçisi Buğdüz üzerinden mensubu olduğu topluluğu irtibatlandırmaktadır. Elbette bir uydurma olduğunun -kim tarafından uydurulduğu açık olmamakla birlikte- belirtilmesine hacet olmayan anlatı belli ki müellif tarafından eserine dahil edilmeye değer görülmüştür ve Bajalan’ın da belirttiği üzere İslam, tabi olunan imparatorluğun ve mirin mensubu olduğu topluluğun ataları ile kabilelerin içiçe geçtiği anlatı mirin zihnindeki siyasal anlam haritasını açığa vurması açısından belirli bir bağlama oturmaktadır (Djene Rhys Bajalan, “Şeref Han’s Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy”, *Iranian Studies*, 2012, Vol. 45, No. 6, s.811).

¹⁸⁸ Şerafeddin Han, 2017, s.30. Şerefname’de bu durum şöyle izah edilmektedir: “Bütün Kürt ulusunu yöneten tek bir yetkili olmadığından, aralarında zalim, laf anlamaz ve kan dökücüdürler. En küçük bir yanlış için en büyük karışıklığı çıkartırlar. Bir adamın öldürülmesinin diyeti, bir genç kız veya bir at veya birkaç çiftlik hayvanıdır. Bir elin, bir ayağın, bir gözün veya bir dişin diyetine gelince çok önemli değildir”. Şerefname’nin iki çevirisi arasında bazı farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklar çevirmenlerin öncelikleri ve anlam dünyalarının farklılıklarından olsa gerektir. Mesela yukarıda alıntılanan kısım M. E. Bozarslan’ın çevirisinde farklı bir şekilde şöylece karşılanmaktadır: “Kürdler arasında, şimdilik, genel olarak emrine uyulacak ve yargısı uygulanacak bir kimse bulunmadığı için, çoğu kan döker, güvenlik ve düzen kurallarını çiğnerler. Kürdler en ufak ve önemsiz nedenlerle ayaklanarak, önemsiz hatalar ve küçük suçlar yüzünden büyük suçlar işlerler. Sonra bir kişinin öldürülmesi karşılığında diyet kabul ederler; bu diyet ya bir kızdır veya bir attır ya da birkaç keçidir. El, ayak, diş gibi küçük organların diyetlerine ise aldırılmazlar”. (Şeref Han, 2009, s.23).

¹⁸⁹ Şerafeddin Han’ın her ne kadar Çaldıran Savaşından çok sonrasını konu alsa da Çemişkezek Beyi’nin ölümü sonrası beyliği paylaşamayan oğullarının arasındaki çatışmaya atfen kaydettiklerine burada yer verilmelidir:

“Esef vericidir ki, bu kardeşler birbirilerine uymadılar ve şu hikmetli beytin muhtevâsından gafil oldular:

‘Bütün devletler ittifaktan doğar.

Devletsizlik ise nifaktan doğar’

Kısacası hepsi devletin düşmesi konusunda ittifak ettiler ve Kanunî Sultan Süleyman’ın sarayına giderek onun saygıdeğer kulaklarına şu dileklerini arz ettiler: Çemişkezek Kasabasının gelirlerinin, buradaki kafirlerden alınan haraçların, vilayetteki hayvanlardan alınan vergilerin, Sultan’ın özel emlaki olmaya layık olan birkaç köy ve nahiye ile birlikte, özel sultanlık emlaki arasına alınmasının lütfen kabul edilmesi, ülkenin kalan kısmının iki sancağa ve 14 tımar ve zeamete ayrılması.

Bunun üzerine, Çemişkezek vilâyetinin, oradaki özel Padişahlık emlaki hariç, onların isteği gereğince, iki sancak ve 14 tımar ve zeamet haline getirilmesi ve bunları Pir Hüseyin Bey’in çocuklarının ve torunlarının, bu hakkı bir yabancıya vermemeleri ve kendilerinin de Osmanlı Devleti’nin toprakları üzerindeki diğer ülkelerde herhangi bir görev almamaları şartıyla, birbirilerinden miras yoluyla devralmaları konusunda bir Padişahlık emirnamesi çıktı” (Şeref Han, 2009, s.133).

Şerefname’nin diğer çevirisinde bu kısmın başlangıcı şöyle karşılanmaktadır:

“Babalarının ölümünden sonra bu kardeşler birbirilerine itaat etmeyi reddettiler ve ‘Mutluluk ancak Beraberlik’tedir; Ayrılıktan felaket doğar’ ayetini unutarak kargaşaya düştüler ve Sultan Selim Han’a başvurarak ülkelerine bir yer betimci (Muharrir) göndermesini rica ettiler. ...”. (Şerafeddin Han, *Şerefname*, 4. Cilt, Farsça’da Fransızca’ya çeviren: François Bernard Charmoy, Fransızca’dan çeviren: Rıza Katı, Yaba Yayınları, 2010, s.15). Şerafeddin Han’ın bu konuya dair aktarımı beylik içi çatışma zeminini ve bu çatışmaya devletin müdahil olma biçimlerinden birisini göstermesi açısından son derece manidardır.

de değinilmektedir. Bu hususta aktarılanlar göz önüne alındığında, imparatorlukların bölgenin coğrafi özellikleri ve buradaki toplulukların siyasal örgütlenmeleri nedeniyle bölgeyi doğrudan idare etmek yerine dolaylı bir yönetimi tercih ettikleri anlaşılmaktadır.¹⁹⁰ Özellikle bazı mirliklerin -soy silsileleri titizlikle takip edilerek- Karakoyunlu, Timur, Moğol ve Akkoyunlu İmparatorlukları ile geliştirdiği ilişkiler eser üzerinden izlenebilmektedir.¹⁹¹ Ancak mezkûr imparatorlukların sonuncusu Akkoyunlular'ın ardılı olan Safevi İmparatorluğu'nun yükselişiyle birlikte, bölgenin iki emperyal merkezin yani Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları'nın mücadele alanını ve sınır hattını oluşturur hale gelmesi çok önemli görünmektedir.

¹⁹⁰ Eserin naifliğinde derin bazı kısımlarında, bilhassa topoğrafik özelliklerin bölge halklarının kültürlerini ve hem birbirileriyle hem de etrafındaki devletler ile olan ilişkilerini derinden etkilediğine dair iman bu denli eski bir eserde yine bölgenin sakini olan müellifçe dile getirilmiş olması çok önemli görünmektedir ki izleyen dönemlerde de bu husus bölge hakkında yazılan birçok eserde dillendirilecektir. Şerefname'de bu durum şöyle tasvir edilmektedir:

“Kürdistan ve Loristan ülkeleri çoğunlukla dağlık ve kayalık olduğu, ürünleri sürekli olarak nüfuslarına yetmediği için, Kürdler, günlük yiyeceklerini elde etmek uğruna öteki ülkelerin halklarına oranla büyük sıkıntılar, meşakkatler ve güçlükler çekerler. Onurlarını yüksek tutarak, kendilerini zorlayarak başkalarına riyakarlık etmeyerek, günlerini kanaatkârlıkla ve perhizle geçirirler. Çünkü onlar tabiatleriyle kanaatkârdırlar, başkalarının elindekinde gözleri yoktur. Kürd halkının çoğu günlerini darı ekmeğiyle geçirir; buğday ekmeğini elde etmek ya da bir makam, bir miktar para almak için zenginlerin, iktidar ve makam sahiplerinin kapılarına gitmeyi düşünmezler.

Ayrıca krallar, sultanlar ve diğer güçlü kuvvetli kimseler, çoğunluklar Kürdlerin ülkesine göz dikmemişler ve bu ülkeyi istila etmemişler, sürekli olarak işgal altında tutmamışlar; yalnız hediyelerini kabul etmekle ve sembolik bağlılıklarını sunmalarıyla yetinmişlerdir. Bunlar yurt sınırlarını savunmak için bir savaşa ya da çarpışmaya gittikleri zaman Kürdler de yanlarında hazır olurlar. Kürdistan'ı ve Kürd yurdunun diğer dağlık bölgelerini istila etmek fikri, zaman zaman bazı kralların ve sultanların aklından geçmişse de, buralarda büyük sıkıntılara, çeşitli meşakkat ve güçlüklerle uğramışlar; sonra, büyük çabalar harcayarak girişmiş oldukları hareketten dolayı adamakıllı pişman olmuşlar; bundan ötürü de, istila ettikleri bu ülkeyi, sahibi olan Kürdlere geri vermişlerdir. Bu hükümdarlar, İran'ın kuzeyinde bulunan ve Kürdistan ülkesine komşu olan Gürcistan, Şeki, Şirvan, Tavalşi, Gilanlar, Reşmedar, Mazenderan ve Esterabad vilayetlerinin hükümdarları gibi kimselerdi.”(Şeref Han, 2009, s.24).

Şerefname'nin diğer çevirisinde: “Kürdistan ve Loristan dağlık ülkelerdir. Dağlar ağaçlık ve ormanlıktır. Arazi dar ve taşlıktır. Toprağın verimi yerlilerin tüketimini karşılamaz. Bu nedenle çeşitli Kürt halkları, başka ülkelere göre, vakitlerini kuşku, sıkıntı ve çekingenlikle geçirirler. Bu insanlar gerçekten son derece kanaatkâr ve yokluğa alışmışlardır. Aşağı tabaka insanlar yalnız sarı darı ekmeği yerler. Hiçbir zaman beylerin ve yardım edebileceklerin, buğday ekmeği istemek üzere, kapısını çalmazlar. Servet veya makam sahibi olmak için de üst düzeydekilerin yanına varmazlar. En büyük sultanlar onların topraklarına göz dikmiyorlar, aldıkları hediyelerle yetiniyorlar. Onları boyun eğmiş görmekten ve sefere gittiklerinde de, onlardan aldıkları yardımcı askerlerden memnun olurlar. Ama hiçbir zaman onları boyun eğdirmeye girişmediler. Birkaç sultan Kürdistan ve Loristan'ı alıp halkına boyun eğdirmeye kalkmışsa da, oralarda başlarına gelenler, anlatılamayacak acılar verdiği için, pişman olup oraları eski sahibine iade etmiştir. Bu ülkeler Gürcistan, Çeki, Şirvan, Tavalice Hanlıkları, iki Gilan Beyliği, Rüstendar, Mazenderan, Asterabad Beylikleri İran'ın kuzeyinde ve Kürdistan'la karşı karşıyadır” (Şeref Han, 2017, s.31).

¹⁹¹ Mesela Şerafeddin Han “Üç Kola Ayrılan Cezire Beylikleri” başlıklı kısımda beyliğin soy silsilesini izleyerek yukarıda bahsi geçen imparatorluklar ile ilişkilerini tasvir etmektedir (Şeref Han, 2017, ss.117-142).

M. E. Zeki Beg Akkoyunlular'ın Karakoyunlular'ı bertaraf ettikten sonra bölge üzerinde egemen olduklarını ve bölgedeki Kürt mirliklerine son vererek hâkimiyetlerini genişletme siyaseti izlediklerini ileri sürmektedir. Şerefname'ye dayanarak, Uzun Hasan'ın Kürt mirliklerini rakip mirlerin desteğiyle ortadan kaldırdığını ve aşiretler arasındaki çatışmalardan beslenerek bölgede hâkimiyet alanını genişlettiğini kaydetmektedir.¹⁹² Bruinessen ise Şah İsmail'in bölgede izlediği siyasetin Uzun Hasan'ın izlediği siyaseti andırdığını belirttikten sonra, ikisinin de Kürt toplulukların reislerini ortadan kaldırıp kendi maiyetindekileri bölgeye yönetici olarak tayin ettiklerine dikkat çekmektedir. Bölge halklarından bir yönetici atanacaksa da eski soylu aileler yerine bunların daha düşük statüdeki rakiplerinin tercih edildiğini eklemektedir. Bu siyaset karşısında özerkliklerini korumak isteyen ve direnen Kürt reislerinin ayaklanmalarının kanlı biçimde bastırıldığı, hatta Çaldıran Savaşı'ndan yaklaşık beş yıl kadar önce bağlılıklarını sunmak üzere Şah'ı Hoy'daki kışlık ikametgâhında ziyaret eden onaltı Kürt reisinin hapsedildiği Şerefname'de aktarılanlar arasında yer almaktadır.¹⁹³ Bu dönem itibariyle bölge, benzer biçimde Osmanlı İmparatorluğu'nun da hâkimiyetini genişletmek ve derinleştirmek istediği bir sahaya karşılık gelmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Çaldıran Savaşı'nın çok öncesinde de mirliklerle ilişki halinde olduğunu gösteren tarihsel

¹⁹² Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev.: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ ve Reşat Adak ve Şükrü Arslan, Nûbihar Yayınları, 2014, s.160.

¹⁹³ Bruinessen, 2010, s.211. Şeref Han'ın aktarımında Şah'ı ziyaret eden Kürt beylerinin layık oldukları ağırlama ve ilgiyi gördüklerini ancak Şah'ın Diyarbekir Valisi olarak atadığı Muhammed Ustajlu Bey'in mektubu sonrasında beylerin hapsedildiği ve bölgenin istila edildiğini anlatmaktadır. Bu kısım Şerefname'de şöylece tasvir edilmektedir:

“Sözün kısası, bütün Kürd beyleri Şah'ın sarayına gittikleri zaman, Muhammed Han Diyarbekir'den bir rapor sunarak şöyle dedi: ‘Sarayda bulunan Kürd beylerinin yakalanarak hemen tutuklanmaları konusunda Şah emir verirse, ben de, Şah'ın ufak bir yardımıyla, eski zamandan beri sultanların istila etmekten aciz kalmış oldukları Kürdistan ülkesini istila edeceğimi taahhüt ederim’.

Bu rapor yüce eşiklere arzedilince Şah da, o pervasız, kâfir valinin düşündüğüne kani oldu ve Şerwanlı (Şirvanlı) Emir Şah Muhammed'le Sasonlu Ali Bey hariç, hazır bulunan bütün beylerin zincirlere ve prangalara vurularak her birinin bu hâliyle Kızılbaş komutanlarından birine teslim edilmesi konusunda kesin emir verdi. Bunun üzerine Emîr Şeref, Emîr Han Musullu'ya verildi ve Çapan Sultan Bedlis vilâyetini istila etmekle görevlendirildi; ayrıca Div Sultan Rumlu, Hakkâri vilâyetinin fethiyle ve Yekan Bey Korcubaşı Tekelu da Cezire ülkesini istila etmekle görevlendirildiler. Bunların emrinde, sayısı bilinmeyen büyük ordular vardı. ...”(Şeref Han, 2009, s.316)

kayıtlar mevcut olmakla¹⁹⁴ birlikte savaşın hemen öncesine dair İdrisî Bidlîsî'nin kaydettikleri çok önemli görünmektedir. Hem Akkoyunlu hem de Osmanlı himayesinde bulunarak birçok mektup ve fetihname kaleme almış olan İdrisî Bidlîsî'nin¹⁹⁵ şahnâme geleneğini takip ederek yazdığı Selim Şahnâme, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgeyi hakimiyet altına alma siyasetinin kimi yönlerine dair oldukça zengin bir muhteviyata sahiptir. Bu eserde Sultan'ın İran Seferi ve Çaldıran Savaşı, savaştan önce ve sonra Kürdistan'da yaşanan gelişmeler ayrıntılarıyla ele alınmaktadır.¹⁹⁶ Bidlîsî eserinin başlarında, Safevilere karşı savaşmanın Sultan için kâfirlere, Frenk ve Tatarlara karşı savaşmaktan daha önemli olduğuna değinmektedir.¹⁹⁷ Bidlîsî'nin bu satırlarını, Atmaca'nın Osmanlı resmi dini doktrini açısından Safevilerin Avrupalı rakipler ile bir tutulmadığı ve doğudaki komuşulara karşı yürütülen savaşın bir gaza olmadığına yönelik belirlemesini akılda tutarak okumakta yarar vardır. Her ne kadar izleyen süreçte iki imparatorluk arasındaki sekteryen fark ve dini propaganda, savaşı haklı göstermek üzere kullanılan bir siyasal araç işlevi görmüşse de liderlik ve yönetme haklarının devri ile ilgili mücadele söz konusu olduğunda Kürt beylerinin konumlanışları bu ayrımlarla örtüşme göstermeyebilmektedir.¹⁹⁸ Bruinessen'e göre evvela Kürt mirlerini Osmanlı

¹⁹⁴ Mustafa Dehqan ve Vural Genç, “Şeref B. Şah Muhammed'ten Fatih Sultan Mehmed'e Mektup”, içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.40.

Dehqan ve Genç, Bitlis Miri'nin Sultan Mehmed'e tebriklerini sunmak ve Osmanlılara karşı güven ve hürmet hisleri içinde bir hizmetkârı olduğunu bildirmek üzere kaleme aldığı bu mektubun, Kürt ileri gelenlerinin hayatta kalabilmek ve Osmanlılar ile İran arasında sadece 16. yüzyılda değil 15. yüzyılda da dengeli bir ilişki geliştirmek için istikrarlı ve akılcı bir siyaset izledikleri gerçeğini vurguladığını belirtmektedirler.

¹⁹⁵ Vural Genç, “İdris-i Bidlîsî'nin II. Bayezid ve I. Selim'e Mektupları”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 2016, s.149.

¹⁹⁶ Nezahat Başçı, “Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında ‘Selimnâmeler’de Kürtler”, içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.212. Başçı, Bitlisî'nin eserinin Firdevsî'nin Şahnâmesi'nden mülhem şahnâme okumacılığı ve yazmacılığı geleneğinin temelini Anadolu Selçukluları döneminde atıldığını, Fatih Sultan Mehmed dönemi ve sonrasında da devam ettiğini, Sultan Selim dönemine girildiğinde de padişahların adını taşıyan eserlerin ortaya çıkmaya başladığını kaydetmektedir ki Bitlisî'nin eseri de bu gelenek bağlamında değerlendirilmektedir.

¹⁹⁷ İdrisî Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz.: Hicabi Kırılancıç, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.123.

¹⁹⁸ Metin Atmaca, “Negotiating Political Power in the Early Modern Middle East: Kurdish Emirates between the Ottoman Empire and Iranian Dynasties (Sixteenth to Nineteenth Centures)”, içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.50.

İmparatorluğu'ndan yardım isteme konusunda ikna eden¹⁹⁹ Bidlîsî'nin Sultan Selim tarafından vazifelendirilmesini tasvir ettiği şu satırlar aktarılmaya değerdir:

“... bu kul, alem padişahının işareti ve istişaresi uyarınca yüce dergâhtan Kürdistan memleketlerinin melik ve hakimlerinin kalplerini kazanma ve onların yüce makamlı eşiğe olan kulluğa ve hizmetkârlığa dair ahit ve imanlarını teşvik etmek ve muhaliflerin muhalefetlerine karşı koymak amacıyla Urmî ve Uşnî'den Amid'e ve Malatya'ya kadar Kürt beldelerine gitmek üzere ayrılmak durumundaydı. ... Bu hakir kula olan ırsî bağlarından ve yakınlıklarından kaynaklanan eski ilişkiler ve dostluk yoluyla arada tam bir irtibat sözkonusuydu.”²⁰⁰

Atmaca Çaldıran Savaşı'ndan kısa bir süre önce Bidlîsî'nin mükemmel müzakere yeteneği sayesinde bazı Kürt mirleri arasında Safevi karşıtı bir ittifakın şekillenmiş olduğuna dikkat çekmektedir.²⁰¹ Başçı da Bidlîsî'nin bölgedeki Kürt topluluklarını Safevi İmparatorluğu'na karşı örgütlemek ve savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun saflarında yer almalarını temin etmek üzere diplomatik bir davetçi gibi hareket ettiğini ileri sürmektedir.²⁰² Genç ise Bidlîsî'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun saflarında taraf tutmasını sağladığı Kürt beylerinin Şah İsmail'in izlediği sert siyaset sonucu yönetim merkezlerini, topraklarını yitiren dolayısıyla bunları yeniden kazanmak için bir ittifak kollayan Şah'a muhalif Kürt ileri gelenlerinden ibaret olduğunu belirtmektedir.²⁰³ Çünkü Genç'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleyen Kürt beyleri Bidlîsî'nin çabalarıyla Şah İsmail'in yanından ayırdığı kimseler değildir ve dahası Bidlîsî'nin üstlendiği rolü abartması da hesaba katılması gereken bir olasılıktır. Bununla birlikte Bidlîsî'nin eserlerinde sunulan bölgenin o dönemki siyasal panoraması tüm sınırlılıklarına rağmen

¹⁹⁹ Bruinessen, 2010, s.215.

²⁰⁰ İdrîsî Bidlîsî, 2001, s.237.

²⁰¹ Atmaca, 2021, s.47.

²⁰² Başçı, 2017, s.212.

²⁰³ Vural Genç, *Acem'den Ruma'ya Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2019, s.298.

oldukça kıymetlidir. Bidlîsî Şerefname'dekini andırır biçimde bölgenin iktidar sahiplerini *hanedan, melik, emir, hâkim, bey, büyük* ve *ileri gelen* gibi unvanlar ile takdim etmektedir.²⁰⁴ Her iki müellifin de birçok unvandan bahsetmesi bölgedeki siyasal iktidar formlarının çeşitliliğine gönderimleri olması açısından örtüşmektedir. Dahası Bidlîsî'nin bölgedeki Kürt topluluklarının birbirileriyle olan ilişkilerine dair tespitleri de parçalı ve çatışmalı bir siyasal bağlama işaret etmektedir. Kürt mirlerinin, Osmanlı hükümdarından, aralarından birini beylerbeyi atamasını talep etmeleri üzerine, Bidlîsî'nin meşhur tavsiyesinde böylesi bir bağlamın özlü bir tasviri ile karşılaşılmalıdır:

“Kürt taifesi, hatta dağlı insanlar, görüş bağımsızlığını ve kendi akranlarıyla emsallerine karşı muhalefeti huy haline getirdiklerinden, savaşlarda ve çarpışmalarda bütün kulların bir araya gelmelerini sağlamak bakımından yüce huzurdan Rumi şiarlı mücahitler ordusundan ve ünlü büyük beylerin arasından emir ve yasakları uygulayıp olaylarda ve savaşlarda ordunun birlik içinde olup başarı kazanmasını sağlayacak bir şahsı onların arasına tayin etmek lazımdır”²⁰⁵

Eserde, savaşta Osmanlı İmparatorluğu'nun tarafında saf tutan melik, hakim ve beylerin sancak ve tuğları, kabile ve aşiret mensupları ile birlikte hazır bulundukları²⁰⁶ ve bunların hakim olduğu bölgelerdeki derbentler ve yolları Safevi ordularına kapattıklarından bahsedilmektedir.²⁰⁷ Bruinessen Safevilerin izlediği siyasetin bölgedeki bazı Kürt reislerinin Osmanlıların saflarında savaşa dahil olmasını etkilediğini ileri sürmektedir.²⁰⁸ Ancak bunun aksi misallere de rastlanmaktadır. Özcoşar, Bidlîsî'ye dayanarak, Kürt topluluklarını Safevilere destek olmayanlar, Safevi tabiyetini reddetmekle birlikte isyan etmeyenler ve açıkça Safevilere karşı mücadele edenler olmak üzere üç grupta

²⁰⁴ İdrîsî Bidlîsî, 2001, s.238.

²⁰⁵ İdrîsî Bidlîsî, a.g.e., s.239.

²⁰⁶ İdrîsî Bidlîsî, a.g.e., s.279.

²⁰⁷ İdrîsî Bidlîsî, a.g.e., s.273.

²⁰⁸ Bruinessen, 2010, s.213.

değerlendirilebileceğini vurgulamaktadır.²⁰⁹ Atmaca ise Bidlîsî ve Osmanlıların savaştan sonra bölgede yürüttüğü Kürt beylerini kazanma girişimlerinin bölge üstündeki izleyen üç yüzyıl boyunca sürecektir etkisini belirttikten sonra, Kürt mirliklerinin iki imparatorluk arasında izlediği taraf değiştirme siyasetine dikkat çekmektedir.²¹⁰ Esasında bu yorumlar bölgenin parçalı/çatışmalı siyasal halinin yaygın ve istikrarlı varlığına dikkat çekmeleri açısından önemli görünmektedir. Sonuç itibarıyla iki imparatorluk arasındaki egemenlik mücadelesinin doruk noktası olan Çaldıran Savaşı ve sonrasında bölge yerel hanedanların, beyliklerin ve aşiretlerin değişik öncelikler gözeterek farklı biçimlerde konumlandıkları bir sahayı andırmaktadır. Savaşın ardından, Osmanlı ordularının bölgeden çekilmesi sonrasında Safevilerin bölgede hâkimiyet alanlarını genişletme girişimleri devam etmiştir. Bruinessen bu süre zarfında, bölgenin karmakarışık bir halde olduğunu, rakip Kürt reisleri arasındaki çekişmeler ile Osmanlı-Safevi çatışmasının birbirine karıştığı ne idiği belirsiz bir savaşın sürüp gittiğini belirtmekte ancak Çaldıran Savaşı'nı izleyen bu dönemin ardından Kürdistan coğrafyasının büyük kısmının Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyet alanına dahil olduğunu eklemektedir:

“Diyarbakır eyaletinin bütünü, bugünkü kuzey Irak'ın büyük kısmı ve bunların batısında kalan her yer. Selim'in halefi Süleyman, yirmi yıl kadar sonra bu sınırı güneydoğuya doğru daha da genişletecekti. Yine de bir kısım aşiret ve emirlik, İran'ın etki alanında kaldı, bazıları da izleyen yüzyıllar boyunca bağlı oldukları tarafı sık sık değiştirdi. Sınır henüz tam olarak belirlenmiş değildi; ama yine de 1515'te getirilen yönetim düzeni, küçük değişiklikler dışında, dört yüzyıl devam etti.”²¹¹

²⁰⁹ İbrahim Özcoşar, “Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş”, İçinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.12.

²¹⁰ Atmaca, 2021, s.49. Taraf değiştirme siyasetine dikkat çekilen başka bir yorum için ayrıca bkz.: Genç, 2016, s.328 ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 2. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 331.

²¹¹ Bruinessen, 2010, s.217.

Savaşın ardından eskisine nispeten daha fazla belirginleşen bu hakimiyet alanlarının, bölge üzerinde derin izler bıraktığına sıklıkla işaret edilmektedir. Bu açıdan Çaldıran Savaşı bölgeye atfedilen *bölünmeler tarihinde* oldukça belirleyici bir konuma oturtulmaktadır.

2.1.3. Bir Bölünme/Bütünleşme Dilemması: Aşiret, Mirlik ve İmparatorluk

Savaş sonrası *Kürdistan coğrafyasının iki parçaya bölündüğü* konu hakkında yazılan kimi eserlerde sıkça vurgulanan bir husustur.²¹² Dahası benzeri bir bölünmenin önceki

²¹² Bölgenin tarihine dair yazılanlarda bölünme, birleşememe, ittifaktan yoksunluk yahut sürekli çatışma hâlinin vurgulandığı ve bunun bir tür sorun olarak ortaya konulduğu birçok örnek vardır. Mesela Vasiliyeva 16. yüzyılda mirliklerin Amediye Mirliği çatısı altında birleşmelerinin Osmanlı-Safevi savaşları nedeniyle gerçekleşmediğini belirttikten sonra şunları kaydetmektedir: “İki düşman imparatorluğun iki yanlı çabalarıyla Kürtler tampon haline getirilerek Prokrust’un yatağına yatırılıyordu”(E.İ.Vasileyeve, “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve İran’ın Yapısı İçinde Kürtler(16. ve 18. Yüzyıllar)”, içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010, s.83.

yüzyıllarda da tekrar eden bir örüntü olduğunu düşünmek olanaklıdır.²¹³ Esasında bölünmenin mantıksal açıdan evvela bir siyasal bütünleşmeyi gerektirmesi ya da parçalanma için önce siyasal bir bütünlüğün bulunması gerektiği düşünüldüğünde ve bunun üzerine bölgenin savaştan önceki parçalı/çatışmalı hâli anımsandığında, bölgenin tarihine dair bu tespitin nereye kadar isabetli olduğuna bir ihtiyat şerhi düşülmesi zorunluluğuyla karşılaşılmaktadır. Bir yönüyle bu iddia, bölgenin aktüel tarihine dönük bir saptama olmak ile siyasal durumuna dair bir potansiyele işaret etmek arasındaki puslu alanda berraklığını yitirmektedir. Sonuç itibariyle savaş, çağdaş dönemler için de sık sık dillendirilen *müzmin bölünme hali*'nin başlangıç noktalarından biri olarak işaretlendiğinden, bölge hakkındaki tarih yazımında da neredeyse bir milada işaret eder biçimde kullanılmaktadır.

Savaşı izleyen süreçte ise Osmanlı İmparatorluğu'nun mirliklerin hakimiyetlerini tahkim ederek bölgede egemenliğini tesis ettiği görülmektedir. İdrîsî Bitlisî *atalarının buyruğuna uyarak kalelerini yeniden egemenliği altına alan mir*'lerden, kendisine miras kalan memleketleri *zapteden melik*'lerden ve *atalarından kalan kale ve şehirleri iktidarlara altına alan Kürt büyükleri*'nden, Sultan tarafından cömertçe ödüllendirilen *beylerden* bahsetmektedir.²¹⁴ Bidlisî'nin tasvirinden Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede izlediği siyasetin ve bölgenin parçalı/çatışmalı siyasal halinin yanında başka bir eğilimin de belirginlik kazanmaya başladığı sonucunu çıkarmak olanaklıdır:

“Çünkü Kürt beldelerinde çeşitli taife kralları ile çeşitli kavimler ve aşiretler bulunmaktadır. Allah'ın sünneti, tevhid kelimesinde ortak bulunmak ve yüce peygamberin ümmeti olmak dışında onların hiçbir işte ittifak etmeleri konusunda cari değildir. Şu anda İslam Sultanına kulluk Allah'ın ve Resul'ün

²¹³ Bu hususta James Osmanlı-Safevi çatışmasının, iki yüzyıl önceki Moğol ve Memlük İmparatorlukları'nın Kürt mirlerine yönelik uyguladığı periferi siyasetinin yönlendirdiği ikili şemayı yeniden canlandırdığına dikkat çekmektedir (James, 2021, s.37).

²¹⁴ İdrîsî Bitlisî, 2001, s.239, 284.

sözlerine tabi olmak cümlesinden olduğu için Allah’a hamdolsun uzlaşma ve dostluk yolunda sebatlıdırlar”²¹⁵

Özoğlu, son derece parçalı ve dağınık Kürt aşiretlerinin yanı sıra güçlü konfederasyonların bulunduğu böylesi bir bağlamda, Osmanlı İmparatorluğu’nun parçalı Kürt gruplarını yönetmek için bunları aşiret seviyesinin üstünde daha geniş ve yönetilebilir birimler haline sokarak *birleştir ve yönet* siyaseti izlediğini iddia etmektedir.²¹⁶

Kasaba ise Osmanlı İmparatorluğu’nun egemenlik altına aldığı yerel aşiretler içinde, etnik olarak ayrı olmaları ve bölgedeki varlıklarının Osmanlılar’ın çok öncesine dayanması hasebiyle özel bir kategori oluşturan Kürt toplulukları hakkında *istimalet* olarak da bilinen uyumluluk siyasetinin güdüldüğünü belirtmektedir. Bu siyaset kapsamında, toplulukların sadakatinin temini için cömertçe ödünler verilmesi yerel reislerin iktidarlarını pekiştirmeleriyle sonuçlanmaktadır.²¹⁷ Başka bir deyişle, bir açıdan Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgede izlediği siyasetin *yerel iktidar ağlarının ilgasını değil, bütünleştirme amaçlı yeniden ihdasını* amaçladığını söylemek mümkündür.²¹⁸ Bu ilişkinin de bölgedeki siyasal kurumlar üzerinde bir dizi etkisi olmuştur. Bruinessen Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgenin siyasal iktidar ağları üzerindeki etkisini tartışırken, Osmanlı devletinin bazı kurumlarının bölgeye aktarılmasının reisliklere daha çok devlet karakteri kazandırdığını belirtmekte ve fakat 16. ile 17. yüzyıllardaki mirliklerde var olan devlet benzeri kurumların çok daha eski dönemlere dayanabileceği ihtimalini de hesaba katmak gerektiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Sarayı’nın zamanla bazı yerel iktidar sahiplerinin öykündüğü bir odak halini aldığı görülmektedir.²¹⁹ 17. Yüzyıl Bitlis Mirliği ile 19. yüzyıl Baban Mirliği’nin saraylarını mukayese etmek suretiyle bu

²¹⁵ İdrîsî Bitlîsî, a.g.e., s.261.

²¹⁶ Özoğlu, 2017, s.102.

²¹⁷ Reşat Kasaba, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, Çev.: Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s.32.

²¹⁸ Özcoşar, 2017, s.18.

²¹⁹ Bruinessen, 2010, s.245.

öykünün izlerini saray unvanları üzerinden süren Bruinessen, mirliklerin saraylarının Osmanlı İmparatorluğu'nun saray örgütlenmesini taklit ettiği sonucuna varmaktadır.²²⁰

Böylesi bir bağlamda, 17. yüzyılın sonlarında, mirliklerin saraylarındaki yahut medreselerdeki okuyucular için kaleme alınmış olma olasılığı çok yüksek olan Ehmedê Xanî'nin *Mem ile Zîn* adlı eserinden²²¹, hem dönemin koşullarını tasvir etmesi hem de bölgeye dair çağdaş tarih yazımında devlet tartışmalarıyla doğrudan ilişkilendirilmesi açısından burada bahsedilmelidir.²²² Bu bahse girişmeden evvel Vali'nin *Mem ile Zîn*

²²⁰ Bruinessen, a.g.e., s.263.

²²¹ Martin Van Bruinessen, "Ehmedê Xanî'nin *Mem û Zîn*'i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü", içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, Der.: Abbas Vali, Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005(a), s.69.

²²² Xanî'nin eserindeki özellikle "Kürt aşiret ve obalarını açıkça ve hevesle / Övme ve onca millî onur ve cömertliklerine / Rağmen talihsizliklerini anlatma hakkındadır" başlıklı bölümün şu kısımları bu tartışmaların odağında bulunduğundan uzun da olsa burada aktarılmaya değerdir:

"...

Bizim aramızdan da hükümdar çıksın
Bize de bir padişah peyda edilsin

...

Ki eğer bir padişahımız olsaydı
Allah ona bir tacı layık görseydi

Eğer bir taht verilseydi kendisine
Şans kapısı açılırdı önümüze

Eğer bir taç olsun geçseydi eline
Elbette bir revaç olurdu bize de

Biz yetimlere bakan biri olurdu
Bizi alçağın elinden kurtarırdı

Osmanlı bize karşı galip gelmezdi
Olmazdık baykuşun harabesi gibi

Karşıt ve dilenciye mahkûm olmazdık
Fars ve Türk'e yenilip tâbi olmazdık

Amma Rabb ezelden böyle takdir etmiş
Bu Türk ve Farsları başımıza dikmiş

Gerçi onlara tâbi olmak utançtır
Bu utanç önde gelenlere aittir

Ayıptır bu hükümdar ve emirlere
Hiç suç kalır mı şair ve fakirlere

Her kim himmet kılıcına uzanmışsa
Zapt etmiş devleti kendi hesabına

Çünkü narin bir gelin gibidir dünya
Ona hükmetmek bağlı yalın kılıca

söz konusu olduğunda -esasinda diğer klasik eserlerin tümü için de geçerli olabilecek- ortada duranın tek bir metin değil bu metnin değişik yorumları olduğu ihtarını hatırlatmakta yarar vardır.²²³ Bu açıdan metnin bölünme tartışması bağlamında da yorumlanmaya yatkın bir tarafı olduğunu düşünmek olanaklıdır. Bruinessen’e göre eser,

Ki başlık, çeyiz, düğün hediyeleri
Lütuf, kerem, affediş, ihsan değil mi?

Ben bunun hikmetini sordum dünyaya:
‘Başlığın nedir’, ‘İrade’ dedi bana

Şaşırp kaldım Allah’ın hikmetine
Kürtler ki şu gaip dünya devletinde

Acaba ne sebeple mahrum kalmışlar?
Hepsi birden ne için mahkûm olmuşlar?

Ki kılıçla aldılar şöhret şehrini
Teslim aldılar irade ülkesini

Her bir mîrleri Hatem cömertliğinde
Her bir erkeği Rüstem yiğitliğinde

Bir bakıver Araplardan Grücülere
Bak hele burç ve kale olmuşlar Kürtlere

Türkler ve Acemlere set olmuş Kürtler
Dünya’da, dört bir yana dağılmış Kürtler

Her iki yandan Kürt aşiretlerini
Oklarına hedef yapmışlar hepsini

Ki sınır boylarında kilit imişler
Her bir bölüğü set ve okluk imişler

Osmanlı denizi ve Acem denizi
Ne zaman kımıldanıp taşsalar yani

Kürtler kan ve revan içinde kalırlar
Bir berzah gibi onları ayırırlar

...

Eğer bir birlik olsaydı aramızda
Birlikte kabullenseydik esasında

O Türkler ve Araplar ve Acemler ki
Hepsi de bize uşaklık ederlerdi

Dini de, devleti de tamam ederdik
İlmi de, hikmeti de tahsil ederdik

Sözler birbirinden ayırt edilirdi
Hüner sahipleri hemen seçilirdi”

Bkz: Ehmedê Xanî, *Mem ile Zîn*, Çev.: Selim Temo, Everest Yayınları, 2016, s. 37-40.

²²³ Vali, 2013, s.91.

20. yüzyıldaki ününü, Kürt etnik kimliğiyle gururun yanında bir Kürt devleti arzusunun da güçlü bir ifadesi olarak okunabilmesine borçludur.²²⁴ Mesela Kürt dili üzerine hatırı sayılır çalışmaları bulunan Hassanpour, *Kürt devlet gücünün merkezileşmesi sorunu ve birleşik bir Kürt devletinin yokluğu bilinci* gibi hususların ilk kez vurgulandığı edebi metin olarak esere bir başlangıç rolü atfetmektedir.²²⁵ Öte yandan Temo eserin Türkçe çevirisi için kaleme aldığı sunuş yazısında, Xanî'yi “Fransız Devrimi’nden çok önce ulusal bilince sahip *bir kavram öncesi düşünür*” olarak nitelemektedir.²²⁶ O’Shea ise Xanî’nin ulusal self-determinasyonun erken bir savunucusu olduğuna yönelik iddiaların aksine Kürt olması zorunlu olmayan fakat bilge, aydın, merhametli bir filozof kralın hükmettiği Platonik bir sistem taraftarı gibi görüldüğünü belirtmektedir.²²⁷ Bruinessen de Xanî’nin bir tür *erken milliyetçilik* ya da *ulusal bir devlet* gibi kavramlar eşliğinde okunmasına oldukça önemli bir eleştiri getirmekte, eserin yazıldığı tarihsel bağlamın ıskalanmamasına dair bir ihtarda bulunmaktadır. Çünkü ilkin eserdeki Acem (Fars), Arap, Türk (Rom/Osmanlı) ve Kürt gibi sözcüklerin çağdaş anlamlarından farklı grup ve örgütlenmeleri karşılamak üzere kullanılmaları söz konusudur.²²⁸ Diğer yandan Xanî’nin bir Kürt hükümdarını dile getirerek bir devletten bahsetmesini, ulusal bir devlet olarak değil, *Osmanlı, Arap ve Acemlerin hepsi bize uşaklık ederdi* ifadesinden de anlaşılacağı

²²⁴ Bruinessen, 2005(a), 64.

²²⁵ Amir Hassanpour, “Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar”, içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, Der.: Abbas Vali, Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005, s.143, s.148.

²²⁶ Ehmedê Xanî, *Mem ile Zîn*, Çev.: Selim Temo, Everest Yayınları, 2016, s.7.

²²⁷ Maria T. O’Shea, *Trapped Between The Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan*, Routledge, 2004, s.147.

²²⁸ Bruinessen, 2005(a), s.68. Bruinessen bu farklara dair şu uyarıda bulunmaktadır: “Bu devrin diğer kaynaklarından genel olarak halkın kendini günümüzdeki halkın ifadesiyle etnik grup veya millet olarak tanımlamadığını anlıyoruz. Ehmedê Xanî’nin ‘Rom, Arap ve Acem’i’ devletler kadar çok etnik gruba sahip değil. Rom asıl olarak Roma İmparatorluğu ve daha sonra onun doğu bölümü, Bizans idi; sonra isim onun halefleri, Selçuklular ve Osmanlı devleti için kullanılırdı ve şimdi bazen Türkiye Cumhuriyeti için kullanılır –ama hiç sıradan Türkler için kullanılmaz. ‘Acem’ terimi Araplar tarafından tüm Arapça konuşmayan halklar için kullanılırdı ve Osmanlı Türkçesinde özellikle, Türkçe konuşanlar dahil, her türlü İranlı için kullanılırdı. Arap ve Kürt (veya Kurmanc; Xanî her iki ismi de dönüşümlü kullanır) devlet değil, insan topluluklarıdır ama onların tamamen bugün bizim Arap veya Kürt milleti diye bahsettiğimizde aynı halka işaret ettiğinden şüpheliyim. Daha önce başka bir yerde yazdığım gibi, o devirde Kürt terimi yalnız Kürt aşiretlere ve şehirli aristokrat seçkin sınıfın bir bölümüne işaret ediyor, aşiret olmayan köylü sınıfına işaret etmiyor gözükmektedir”.

üzere bir başka çok etnili devlet olarak tasavvur etmek, eserin kaleme alındığı bağlama daha uygun görünmektedir.²²⁹

Esasında Xanî'nin Bazîd Miri Mihemed Pirbela'nın divan katipliğini üstlendiği ve birkaç kez de Mirliği temsilen İstanbul'a gittiğine dair aktarımlar²³⁰ dikkate alınacak olursa, eserin Ortadoğu'da oldukça köklü bir gelenek olan bir tür "kültür patronajı" bağlamında²³¹ kaleme alınmış olasılığı da akıldan çıkarılmamalıdır. Bu bağlamda üretilen eserlerde özellikle tanrının övülmesinde kullanılan sultan, şah, padişah, hükümdar benzeri sıfatlar müellifin yaşadığı toplumun siyasi bünyesine dair önemli ipuçlarıyla yüklüdür. İlk bakışta ilahi olana dünyevi sıfatlarla övgülerin düzülmesi bu tür methiyelere, başka bir açıdan bakıldığında, dünyevi olanın aşkınlaştırıldığı ya da başka bir deyişle sıfatın yalnızca niteleyen değil nitelenen olarak da okunabildiği paralel bir bağlamın hemen göze çarpması hayli ilginçtir. Xanî'nin eserin baş karakterlerinden birisi olan Mem'in ağzından tanrıya yönelttiği methiyede *Mîrler Mîri* sıfatını da tercih etmesi, hem mirliklerin bölgedeki entelektüel üretimi himaye edebilme güçlerini göstermesi hem de müellifin aklındaki siyasi anlam haritasında, mirliği önemli bir koordinat eksenini olarak işaretleyebildiğini açığa vurması yönünden çok önemlidir²³². Xanî'nin dizelerinde

²²⁹ Bruinessen, a.g.m., s.68.

²³⁰ Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, 2. Cilt, Agora Kitaplığı, 2013, s.1353.

²³¹ Halil İnalçık, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, 2003, s.13.

²³² Xanî, 2016, s.264. İlgili kısım aşağıdaki şekilde aktarılmaktadır:

"Mem bu öğütleri işitince hele
O hüner sahibi konuştu böylece:

'Ben hiçbir mîrin huzuruna çıkamam
Ben hiçbir esirin kölesi olamam

Bu mîrlik, vezirlik hep görünüştedir
Bu bir hayal oyunudur, sihirdir

Bunların hepsi boş, hepsi de fanidir
Sonu yok bunların hepsi de fenadır

Eğer ölüm varsa, o Mîr mîr değildir
Azledilme varsa, o Mîr bir esirdir

Biz çıktık Mîrler Mîri'nin huzuruna
Hâkime hükümdar olan o huzura..

mirliğin dışında yer verdiği başka bir örgütlenme türü de aşiretlerdir. Bir *devlet arzusu* ya da *Kürt milliyetçiliği* gibi güncel çağrışımları çok yoğun unsurlar etrafında, neredeyse arkeolojik bir gayretkeşlikle modern kimlik inşasının kökenlerinin arandığı eserin, Kürtçe yazılma gayesinin açıklandığı dizelerde, derin bir tevazuyla “*yani yetkin, ehil olmaktan değil de / belki kabile asabiyeti -te’essubû eşîrî- ile*”²³³ denilmesi, bir yanıyla aşiret mefhumunun da müellifin Kürt diline aidiyet hissini vurgularken gönderimde bulunduğu bir öge olarak kendine yer bulabildiğini göstermektedir. Aşiretlerden bahsedilirken ise *civanmertlik, yiğitlik, asalet, hamiyet* gibi niteliklerin ardı arkasına sıralandığı dizelerde bir tür asabiyyetin tasvir edildiği sezgisine kapılmamak elde değildir.²³⁴ Burada tâbi olduğu imparatorluk idaresinden oldukça bağımsız bir şekilde idare edilen mirliklerin yanında aşiretlerin de bölgenin siyasal iktidar ağında belirgin bir yer tuttuğu görülmektedir. Yukarıdaki dizelerde dikkat çeken başka bir husus da daha önce bahsedilen dönemin tanıdığı diğer eserlerdeki betimelemeleri andırır şekilde, bir tür mücadelenin sürüp gittiği parçalı ve çatışmalı bir siyasal halin varlığının tekrarlanıyor

Mîrlerin, padişahların şehinşahı
Günah ve töhmetlerin bağışlayanı

...
O’dur hakim olam mîr, celâl sahibi
Azil olmaz, değişmez; yoktur zevali
...”

²³³ Xanî, a.g.e., s.41.

²³⁴ Xanî’nin bahsi geçen dizeleri şunlardır:

“*Civanmertlik ve irade ve asalet*
Beysoyluluk ve çalışma ve hamiyet

Onaydır bu Kürt aşiretleri için
Kılıç, adaletle nam salanlar için

Öyle mağrurlar ki yiğitlik bahsinde
Hatta nefret ederler minnetten bile

Bu şeref ve bu büyük yücelik ise
Mani oldu minnet yükünü çekmeye

Bu yüzden birlik yoktur aralarında
Dikbaşlı ve ihtilaflılar daima” (Xanî, 2016, s.40).

Burada özellikle Ümit Hassan’ın İbn Haldun’un asabiyyet kavramına dair okumasında, topluluğun askeri açıdan galibiyeti ve muhafaza edilmesinin, ancak hamiyet sevgisiyle birbirlerini savaşmaya ve çekişmeye teşvik eden reisleri için canlarını vermeye hazır kabile mensuplarının asabiyyetleri ile mümkün olabileceğine dair açıklaması hatırlanmalıdır. Asabiyyet ise kendini iyi ahlâk, yiğitlik, doğruluk ve eşitlikçi bir tutum sergileme gibi hasletlerde göstermektedir (Hassan, 1998, s.250, s.252).

oluşudur. Döneme ve koşullara göre farklı biçimler alabilen söz konusu çekişmeli halin okunmasını olanaklı kılan alfabe ise aşiretler, mirlikler ve imparatorluklardan oluşmaktadır. Bu bağlamda bilhassa mirliklerin aşiretler üstü ve imparatorluk idaresi altında tuttuğu konum çok önemli görünmektedir.

Bruinessen döneme dair başka bir eser olan, 17. Yüzyıl ortalarında bölgeye yapılan bir dizi seyahate binaen Evliya Çelebi'nin gözlemlerini aktardığı Seyahatname üzerine kaleme aldığı çalışmasında Kelhor, Erdalan, Baban, Şehrizar, Mukri Beylikleri hariç tüm Kürt beyliklerinin Diyarbakir Eyaleti içinde kaldığını belirtmektedir.²³⁵ Bruinessen eser üzerinden, Kürt hükümetleri ve ocaklıklarının yanında, sonuncusu 19. Yüzyıl'a değin merkezi idarenin doğrudan kontrolüne girmemiş olan otonom sancakların bulunduğu bir bağlamın tasvir edildiği sonucuna varmaktadır.²³⁶ Bruinessen'in özellikle dönemin en özerk ve güçlü Kürt mirliği olduğunu ifade ettiği Amediye hakkında Evliya Çelebi'nin kaydettiklerine dair saptamalarına -doğrudan bu çalışmada incelenen bölgenin bir parçasını konu aldığından- biraz daha etraflıca değinmekte yarar vardır. Diğer Osmanlı eyaletleri gibi sancaklara bölünen Amediye'de, diğerlerinden farklı olarak sancaklardaki yöneticiler Irak'ın diğer yerlerinde olduğu gibi Sultan ya da Bağdat Beylerbeyi tarafından değil, bizzat Amediye Hanı tarafından atanmaktadır ki han divanda, Şehrizar Beylerbeyi'nin altında yer almaktadır ve statüsü onun biraz daha aşağısındadır. Buna ilaveten Amediye'de sipahi ordusunu beslemek üzere Osmanlı tımarı olmadığı gibi yeniçeriler ya da başka bir Osmanlı askeri görevlisi de bulunmamaktadır, han İran'ın kontrolündeki Irak'ın yeniden fethedildiği seferelere kendi askeri birlikleri ile katılmaktadır; Diyarbakır'dan gelen birlikler Osmanlı ordusunun geri korumasını üstlenirken Amediye ve Şehrizar birlikleri ön koruma ile görevlendirilmişlerdir.

²³⁵ Martin Van Bruinessen, "Osmanlıların Diyarbakir'i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu", içinde: *Evliya Çelebi Diyarbakir'de*, Der.: Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten Çev.: Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.44.

²³⁶ Bruinessen, a.g.e., s.39.

Bruinessen, Evliya Çelebi'nin Amediye tasvirinden, elbiseleri ile aşiret birliklerinden ayrılabilen ve bir nevi daimi ordu vazifesi de gören hanın kalabalık maiyeti (nökerler), daha çok kısa mesafeli ticaretle uğraşan tüccarlar, şal û şapık denen çizgili elbiseleri ile ayırt edilebilen zanaatkar ve çarşı esnafı ile silahlı ulema üyelerinin bulunduğu mirliğin, tipik bir şehirli nüfusu barındırdığı sonucuna varmaktadır. Amediye'nin idari örgütlenmesi ise şöyle tasvir edilmektedir:

“Amediye Eyaleti'nin (Bahadinan) sancakları -Evliya Akra, Şihoyi, Zaho, Dohuk, Muzuri ve Zibari'den söz ediyor- da yine Amediye Hanı tarafından bağışlanmış ve kabul edilmiş resmi imtiyazları bulunan, babadan oğula geçen yöneticilerin yönetimi altındaki özerk birimlerdi. Ayrıca büyük aşiret şeflerinin de resmî konumları vardı; Evliya, aşiret reislerinin Zaho'daki yöneticiden resmî onay almaları gereken Sindi ve Selvane aşiretlerinden söz ediyor”²³⁷.

Bruinessen'e göre Amediye örneğinde de görüldüğü üzere dönemin Kürt mirliklerinin çeşitli derecelerde de olsa geniş bir özerklik ile idare ediliyor olmalarının temel sebepleri arasında bölgenin *sınırda konumlanması* ile kontrolü zor olan *dağlık bir coğrafya olması* da bulunmaktadır. Burada bilhassa bölgenin bir sınır kuşağına karşılık gelmesi üzerinde biraz daha durulması gerekmektedir.

Uzunca bir süre imparatorluklar arasında bir sınır kuşağı oluşturması bölgenin siyasal iktidar yapılarını derinden etkilediği görülmektedir. Konuya dair hem çağdaş dönemde kaleme alınan akademik çalışmalarda hem de döneme ait eserlerde bu durum değişik biçimlerde işlenmektedir. Sınır kuşağı ise imparatorluklar, Kürt mirlikleri ve aşiretleri açısından farklı biçimlerde algılanarak değişik saiklerin yönlendirdiği manevra alanları olarak işlev görmüşe benzemektedir.²³⁸ İmparatorluklar açısından, Kürt toplulukları

²³⁷ Martin Van Bruinessen, *Kürdolojinin Bahçesinde*, Çev.: Mustafa Topal, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, ss.140-141.

²³⁸ Bu türden bir manevra alanında izlenen değişken siyasetin imparatorluklar, mirlikler ve aşiretlerin cephesinden görünümünü sunan özlü bir aktarım ve çözümleme için bkz.: Atmaca, 2021, ss.57-63.

sınırın her iki yanından da iki egemenlik sahasını birbirinden ayıran bir nevi set, perde yahut tampon olarak görülmüştür. Safevi İmparatorluğu'nun, kuruluşundan başlayarak sonraları sınırlarına dahil olan Erdalan Mirliği'ni, Osmanlı İmparatorluğu ile arasında bir tampon bölge olarak telakki etmesine ilaveten²³⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun da kendi egemenlik sahası içinde kalan Kürt mirliklerini benzer biçimde gördüğü anlaşılmaktadır.²⁴⁰ Bununla beraber Safevi devletinin Kürdistan coğrafyasında izlediği siyaset yaygın biçimde Şah İsmail'in bazı Kürt mirlerini alıkoymasına referansla altı çizilen katı yöntemlerden ibaret bir görünüm sergilememiş, Osmanlılara benzer biçimde Kürt liderlerinin hakimiyetini tanımak suretiyle Kürdistan'ın Safevi siyasal sistemine dahil edilmesini temin etmeyi amaçlayan çeşitli uygulamalardan oluşmuştur.²⁴¹ Bu türden bir sınır kuşağında imparatorluklar koşulların imkan verdiği ölçüde kendilerine tabi olan mirliklerin rakip imparatorluğun topraklarına saldırılarını desteklemişlerdir.²⁴²

Aşiretlerin ve bir açıdan aşiret üstü konfederasyonlara da karşılık gelen mirliklerin, imparatorlukların egemenlik sahaları arasındaki bu ayrışmayı bir tür manevra alanı gibi kullanarak sık sık taraf değiştirmelerine ilaveten imparatorlukların da kimi örneklerde mirliklerin kendi içindeki ayrışmaları yönlendirerek bölge hakimiyetini genişlettiği misallere rastlamak mümkündür.²⁴³ Bu yönüyle Atmaca'nın belirttiği üzere Osmanlı ve Safevilerin Kürdistan bölgesine girişlerinden 19. yüzyıl ortalarına değin Kürt soyluları

²³⁹ Keyhan Muşır Penahi, "Erdalan Kürt Beyliği'nin Osmanlı ve Safevi Devletleri ile İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıl)", içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.79.

²⁴⁰ Baki Tezcan, "The Development of The Use of 'Kurdistan' as A Geographical Description and The Incorporation of This Region Into The Ottoman Empire in The 16th Century", içinde: *The Great Ottoman*, 3. Cilt, s.546.

²⁴¹ Akihiko Yamaguchi, "İran Kürdistanı'nın Safeviler Dönemindeki Kısa Bir Tarihi, *Kürt Tarihi*, Sayı 7, 2013, s.29, s.33. Ayrıca bkz.: Özoğlu, 2017, s.96.

²⁴² Atmaca, 2021, s.55.

²⁴³ Safevi İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarına yönelik akınlarının yanında bölgedeki aşiretler üzerinde nüfuz kurma çabalarına ilaveten Safevilerin egemenliğindeki Tekelü Ulama Han'ın başkaldırarak Osmanlı İmparatorluğu'na, diğer yandan Osmanlıların egemenliğindeki Bitlis Mîri Şeref Han'ın ise Safevilere sığınması ile başlayan sürecin Emecan'a göre Osmanlı tarihinin en uzun ve büyük askeri hareketi olan Bağdat'ın zaptedilmesiyle nihayetine ermiş Irakeyn Seferi ile sonuçlanması bunun çarpıcı bir misalini oluştursa gerektir (Feridun M. Emecan, *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s.161.

bölgesel ve sınırlar arası siyasete etkin biçimde dahil olmuştur.²⁴⁴ Yani bölgedeki Kürt toplulukları devlet ile aşiret etkileşiminde hiç de edilgen bir taraf olmamışlardır.²⁴⁵ Öyle ki 17. yüzyıl ortalarına doğru Osmanlı İmparatorluğu ile Safevi İmparatorluğu arasında yapılan sınır anlaşmasının coğrafi referanslara göre değil, yerleşik ve göçebe aşiretlerin sadakatine göre şekillendiği görülebilmektedir.²⁴⁶ Burada belki de imparatorlukların egemenlik sahalarını bölgeyi kapsar biçimde genişleterek imparatorluk iddialarını sürdürebilmeleri açısından mirliklere bağımlı olduğu, mirliklerin de bölgelerindeki hakimiyetlerini pekiştirebilmeleri açısından emperyal himayeye bağımlı olduğu simbiyotik bir ilişkiden bahsetmek gerekmektedir.²⁴⁷ Çünkü Kürt mirliklerinin 16. Yüzyıl'dan 19. Yüzyıl'a değin sahip oldukları mali ve siyasi özerklikleri gözardı edilmeden²⁴⁸, İmparatorluğun geri kalan eyaletlerindeki ayanlar ile benzer bir siyasi ve iktisadi çizgi izlediğini, Babîâli başta olmak üzere imparatorluğun farklı merkezleriyle kurdukları ilişkinin diğer yerel güçlerden farklı ele alınamayacağı çok daha geniş bir bağlamın varlığı da akılda tutulmalıdır.²⁴⁹

Bununla birlikte imparatorluklar ile mirlikler ve aşiretler arasındaki ilişkilere dair genellemelerin kaçınılmaz biçimde noksanlık ile malûl olacağı da belirtilmelidir. Çünkü en basitinden Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki idaresi farklı Kürt aşiretlerini yönetmek için son derece çeşitlilik gösterirken bölgenin ulaşılabilirliği, jeopolitik önemi ve aşiretin gücü farklı stratejilerin uygulanması ile sonuçlanmış, Safevi sınırlarına doğru

²⁴⁴ Atmaca, 2021, s.68.

²⁴⁵ Özoğlu, 2017, s.97.

²⁴⁶ Nejat Abdulla, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, Çev.: Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, 2009, s.176.

²⁴⁷ Bu hususta Charles Tilly'nin imparatorluk idaresi ve bölgesel yöneticiler arasındaki ilişkinin nasıl iki tarafın iktidarlarını beslediğine dair söyledikleri oldukça açıklayıcıdır (Chales Tilly, "İmparatorluklar Nasıl Yıkılır", içinde: *İmparatorluk Sonrası: Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları*, Der.: Karen Barkey ve Mark Von Hagen, Versus Yayınları, 2012, s.15).

²⁴⁸ Mesela Longrigg bu dönemde bölgenin siyasal durumunu tasvir ederken doğrudan merkezi idareye bağlı iki eyaletin yanında "Kürt kent-devletleri"nden ve aşiretlerden bahsetmekte ve bazen de "kale-devlet" (fortress-states) nitelemesini kullanmaktadır (Stephen Hemsley Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, 1925, s.4, s.19, s.96).

²⁴⁹ Uğur Bahadır Bayraktar, "Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro'da Yerel Siyaset", içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.138.

yaklaştıkça özerklik artmıştır.²⁵⁰ Sınırın öte yanında da özellikle Erdalan Mirliği ile kurulan ilişkiler, Safevi hanedanı ile Mir sülalesi arasında evlilik bağıyla ittifak kurulmasından mirlerin vali olarak atanarak ödeneğe bağlanmasına²⁵¹, mir sülalesinin erkek çocuklarının imparatorluğun başkentinde rehine olarak tutulmasından²⁵² mirliğin tedip edilmesi amacıyla askeri sefer düzenlenmesine²⁵³ kadar oldukça geniş bir yelpazede farklı biçimlerde tezahür etmiştir. Buna aşiret, konfederasyon ve devlet kavramlarının değişken oluşu²⁵⁴ da eklendiğinde hemen her genellemenin en başından kimi noksanlıklar barındırmak koşuluyla olanaklı olabileceği sonucuna varmak gerekmektedir.

Sonuç itibariyle imparatorluk ile mirlik ve aşiretler arasındaki ilişkiler hem uzam hem de zaman açısından akışkan ya da değişken bir karakter gösterebilmektedir. Ancak bu tarihsel arka planın değişken karakterini de akılda tutarak bazı hususların altını çizmekte yarar vardır. İlk bölgenin siyasal iktidar ağları, imparatorluk idaresi ile aşiret örgütlenmeleri arasında bir tür dolayım alanı olarak da düşünülebilecek mirliklerde kristalize olmuştur. Hem bu dönem itibariyle kaleme alınan eserlerde hem de bölgenin tarihine dair çağdaş dönemlerde yapılan çalışmalarda mirliklere odaklanılıyor olması bunun kanıtıdır. Öyle ki bu uzun tarih boyunca ister Osmanlı ve İran ister Batı cephesinden olsun dış dünyanın gözünden bakıldığında Kürdistan terimi daima dönemin en güçlü Kürt mirliğiyle belirlenmiştir.²⁵⁵ İmparatorlukların daha önce de belirtilen nedenlerle bölge üzerinde doğrudan bir idare tesis etmek yerine bölgeyi mirlikler üzerinden egemenlik altına almış olmaları, kimi örneklerde bazı mirliklerin güçlenmeleri ile sonuçlanırken kimi örneklerde de bazılarının zayıflamasıyla sonuçlanmış ancak

²⁵⁰ Özoğlu, 2017, s.107.

²⁵¹ Penahi, 2017, s.81, 85.

²⁵² Fasih Dinç, “Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti”, içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s. 102, s.131.

²⁵³ Penahi, 2017, s.87.

²⁵⁴ Gene R. Garthwaite, “Tribes, Confederation and The State: An Historical Overview of Bakhtiari and Iran”, içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, Der.: Richard Tapper, Routledge, 2011, s.316.

²⁵⁵ Metin Atmaca, “Change and Continuity in the Perception of the Kurdish Lands in European and Ottoman Sources”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, Vol.3, No.1, 2018, s.92

bölgenin en etkin siyasal formu olarak mirlik bu döneme damgasını vurmuştur. İkinci olarak mirlik idaresinin hakimiyet altında tuttuğu bölgenin yönetilebilmesi için belirli ölçüde merkezileşmenin gerekmesi, bazı aşiretlerin zayıflaması ile sonuçlanmış görünse de aşiret örgütlenmesi bu bölüm kapsamında ele alındığı kadarıyla yaklaşık üç yüz yıl boyunca imparatorluk idaresi ile mirlikler arasındaki düzlemde varlığını korumuş, hakimiyet alanlarındaki aşiretlerin eylemlerinden mirlikler sorumlu tutulurken²⁵⁶, bazı örneklerde aşiretler mirliklerin iç mücadelelerinde belirleyici roller üstlenebilmiştir.²⁵⁷ Böylesi bir zeminde aşiret riyaseti, mirlik ve imparatorluk gibi farklı katmanların tümünü kapsayan bir siyasal olayın bölünme olarak mı yoksa bütünleşme olarak mı yorumlanabileceğinin iyiden iyiye karmaşıklaştığı dilemma tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Son olarak imparatorluk idaresinin mirlikler ile olan ilişkilerine tarihsel süreç içerisinde keskin bir doğrultu tayin etmek kimi açılardan sıkıntılı olmakla birlikte, 19. yüzyılda en keskin biçimini alacak olan ve süreç içerisinde ivme kazanan merkezileşme evrelerinin varlığından bahsetmek olanaklıdır²⁵⁸ ki bu, bölgenin siyasal tarihinde çok önemli bir dizi dönüşümü tetiklemiştir. Merkezileşme eğilimlerinin güçlenmesine mirliklerin tasfiye edilmeleriyle sonuçlanacak bir dizi isyanın eşlik ettiği bu dönem, başka bir açıdan imparatorluklar ikliminin sonbaharı olarak da okunmaya müsaittir. Bir dönemin sonunu haber veren bu süreç başka bir açıdan ulus-devletler çağının şafağına işaret etmektedir. Önemli bir geçiş sürecine karşılık gelen bu tarihsel

²⁵⁶ Özcoşar, 2017, s.30.

²⁵⁷ Dawid McDowall, *Modern Kürt Tarihi*, Çev.: Neşenur Domaniç, Doruk Yayınları, İstanbul, 2004, s.61. Ayrıca bkz.:Bruinessen, 2010, s.249 ve Yalçın-Heckmann, 2002, s.67.

²⁵⁸ Klasik dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun idari yapılanması çeşitlilik göstermektedir. Doğrudan hükümdarın otoritesine tabi olan bölgelerin yanında, Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden daha bağımsız bir eyalet idaresine bağlı Mısır, Bağdat, Habeş, Basra, Cezayir, Lahsa gibi salyaneli eyaletler; himaye altında olup devlete vergi ödeyen Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Kırım Hanlığı ve Mekke Şerifliği; Rumeli'de ve Anadolu'da Hristiyan sipahiler arasında fetihten önceki durumlarını muhafaza eden topraklarda olduğu gibi birbirinden farklı özellikler ile merkezi idareye bağlı bulunan idari birimler bulunmaktadır. Bu idari/siyasi teşkilatlanma panoraması içinde özellikle Doğu Anadolu'da desantralizasyona uygun, aşiret reislerine ait ırsî sancaklar da yer almaktadır. Yücel'e göre "bu dağılışı, kuruluşundan itibaren, devletin; devrin teknolojik şartları, fetih politikaları ve bazı sosyal gerçeklerden dolayı (bazı yerlerde aşiret bağlarının kuvvetli oluşu ve benzeri gibi durumlar) egemen olduğu topraklar üzerinde kademeli bir otorite kurma politikası izlediğini göstermektedir". Bkz. Yaşar Yücel, "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler", *Belleten*, Cilt: XXXVIII, Sayı: 152, 1974, ss. 668-670.

dönemin bazı uğraklarında duraklayarak aşiret örgütlenmelerinin durumuna göz atmak, tarihsel seyri içerisinde aşiretlerin varlığının izini sürmek açısından oldukça önemli görünmektedir.

2.2. Ulus-Devletler Çağının Şafağında Aşiretler

2.2.1. İmparatorluk'taki Merkezileşme Eğilimlerinin Modern Karakteri Üzerine

19. Yüzyıl başlarına gelindiğinde, Kürdistan coğrafyasında özerkliğe sahip bir dizi mirliğin bölgeye hakim olduğu bir tablo ile karşılaşilmektedir. Modern dönem öncesinde, *mirliklerin* yanında *aşiretler* bölgenin temel siyasal örgütlenme biçimlerini oluşturmuştur.²⁵⁹ Bu döneme üstünkörü bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu egemenliğindeki bölgede Hakkari, Bahdinan, Soran, Bohtan ve Baban Mirlikleri, Kaçar Hanedanlığı'nın egemen olduğu bölgede ise Erdalan Mirliği gibi tarihleri yüzyıllarca öncesine kadar izlenebilen mirlikler göze çarpmaktadır. Klein'e göre Kürdistan'da Osmanlı egemenliğinin başlangıcından itibaren bu özerklik, taraflardan birinin tek yanlı dayatmasından değil, bir taraf diğerinden daha eşit olsa da Osmanlı İmparatoru ile yerel Kürt beyleri arasındaki karşılıklı olarak kazançlı bir anlaşmadan kaynaklanmıştır. Bu özerkliğin sadece Kürdistan coğrafyasına özgü olmayıp, imparatorluğun bir açıdan yayılma siyasetini mümkün kılan ve genel olarak periferisi üzerindeki hakimiyetinin esnek karakteri ile ilgili olduğu da hesaba katılmalıdır.²⁶⁰ Dahası özerklik, yayılma siyasetini işler kılan bir unsur olmanın ötesinde, daha geniş bir perspektiften bakıldığında, genel olarak emperyal hakimiyetin bir niteliği olarak da düşünölmeye yatkındır.²⁶¹

²⁵⁹ Michael Eppel, "The Kurdish Emirates", içinde: *Routledge Handbook on the Kurds*, Der.: Michael M. Gunter, Routledge, 2019, s. 37.

²⁶⁰ Janet Klein, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev.: Renan Akman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 105.

²⁶¹ İmparatorluk idaresinin örgütlenişindeki çeşitlilik yahut hakimiyet altına alınan bölgelerin koşullarına uyarlanabilen bir egemenlik stratejisinin varlığı, bu esnekliğin bir emaresidir. Bir açıdan, imparatorluğun Kürdistan coğrafyasındaki hakimiyeti, resmin bütününe bakıldığında daha anlaşılır bir bağlama oturabilmektedir. Bu bağlamda Veinstein'in imparatorluk idaresinin 16. yüzyıldaki durumuna dair tasviri burada anılmaya değerdir. Veinstein imparatorluğun eyalet örgütlenmesinde beylerbeyilik kurumundan bahsettikten sonra bunun imparatorluğun bağrında uygulandığını kaydetmekte, ardından Mısır'ı örnek göstererek salyaneli eyaletlerden bahsetmektedir. Habeş gibi Arap eyaletlerinin yerel kurumların Osmanlılaştırılmasını dışlayan bir rejime sahip olduklarına; Cezayir, Trablus ve Tunus gibi eyaletlerde ise yerel yeniçeri birliklerinin kısa sürede özerk bir yönetim kurduklarına değinmektedir. Ermenistan ve Kürdistan gibi denetlenmesi güç göçebelerin yaşadığı dağlık bölgelerde geleneksel aşiret şeflerine geniş bir özerklik tanındığına ve bu yörelerde otuz hükümet tarzı idari birim kurulduğuna dikkat çekmektedir. Öte yandan Sivas, Adana yörelerindeki Türkmenler ya da Arnavutluk'un kuzeyindeki Ghag Kabilelerinin de buna benzer bir rejimden yararlandıklarını eklemektedir. Buraya kadar anılanların beylerbeyilik çerçevesinde bütünleşmiş idari birimler olduğunu kaydettikten sonra imparatorluğa az çok yumuşak bir vasallık bağı ile bağlı olan Mekke Şerifliği, Kırım Hanlığı, Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Erdel, Ragusa

Barkey'e göre emperyal devlet, denetimi altında bulundurduğu topraklarda iktidarı tam anlamıyla tekelinde tutmamaktadır çünkü ne denli güçlü olursa olsun denetimi ara düzeydeki çeşitli kurumlarla, yerel elitlerle, dini ve yerel yönetim kurumlarıyla paylaşmak durumundadır.

Bu açıdan emperyal devlet geniş toprakları yönetebilmek, askeri ve idari işbirliğini tesis edebilmek için özerkliğini müzakereye açarak bir ölçüde bu özerkliğinden vazgeçmektedir.²⁶² Ancak 19. yüzyıl imparatorluk ile mirlik arasındaki bu esnek hakimiyet ilişkisinin esaslı bir kırılma yaşadığı döneme karşılık gelmektedir. Bu dönem itibariyle geniş özerklik sahibi yerel iktidar odaklarının Kürdistan coğrafyasına özgü olmayışına benzer biçimde, imparatorluğun neredeyse tüm bölgelerindeki gibi Kürdistan coğrafyasında da görülen isyanların bazıları bu çalışma açısından oldukça merkezi bir konuma oturmaktadır. Farklı cephelerde, değişik zamanlarda yürütülen savaflara eşlik eden Balkanlar, Afrika ve Ortadoğu'da ortaya çıkan bu isyanların sebepleri kendi koşulları içinde değerlendirilmiş olmakla birlikte konuya dair tartışmalarda, *merkezileşme eğilimlerinin* isyanlar ile ilişkisinin okunma biçimleri bu çalışma açısından çok önemli bir bağlama işaret eder mahiyettedir. Ancak öncesinde merkezileşme eğilimlerinden ne anlaşıldığının belirginleştirilmesi gerekmektedir.

Esasında merkezileşme eğilimlerinin güçlenmesi 19. yüzyıla has bir olgu değildir. Bir açıdan, genel olarak, emperyal egemenliğin temel gerilimlerinden birinin de *merkezileşme* ve *merkez kaç -desantralizasyon- eğilimleri* arasındaki çelişkiden türediğini söylemek olanaklıdır.²⁶³ Mesela İnalcık'a göre, Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, devlet ilk kez 14. yüzyıl sonlarında merkeziyetçi bir imparatorluk

tacir cumhuriyeti ve Karadağ psikopos prensliğini sıralamaktadır. Bkz.: Gilles Veinstein, "Büyüklüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)", içinde: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Der.: Robert Mantran, Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s. 255-257.

²⁶² Karen Barkey, *Farklıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Karşılaştırmalı Bir Perspektif*, Çev.: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, 2011, s. 20.

²⁶³ Tim Jacoby, *Sosyal İktidar ve Türk Devleti*, Çev.: Devrim Evci, Birleşik Yayınları, Ankara, 2016, s.101.

halini almıştır.²⁶⁴ Fetret Devrindeki dağılmayı izleyen süreçte, 15. yüzyılın ortalarında merkeziyetçi imparatorluk yeniden canlandırılmıştır.²⁶⁵ Hatta El-Haj’a göre 15. yüzyılda bir *erken modern dönem siyasi merkezileşmesinden* bahsetmek gerekmektedir.²⁶⁶ 16. Yüzyıl ortalarından itibaren imparatorluğun merkeziyetçi karakteri zedelenmeye başlamış²⁶⁷, dönemin en belirgin özelliklerinden biri olan merkezi otoritenin zayıflaması sonucu da yerel iktidar odakları güçlenmiştir.²⁶⁸ Ya da El-Haj’ın deyimiyle “erken modern dönem merkezileşmesinin çözülmesi” ile bir nevi “ademi merkezileşme” süreci yaşanmıştır.²⁶⁹ İncalcık’a göre 18. yüzyılın ikinci yarısında yerel hanedanların belirmesi bu sürecin son gelişme evresini temsil etmektedir.²⁷⁰ Âyanlar devri olarak da adlandırılan bu evreyi nitelemek üzere sık sık *feodalleşme* veya *derebeylik* gibi yakıştırmaların kullanılması, dönemin bir tür desantralizasyon süreci olarak algılandığının göstergesidir. Dahası âyanlar devrinin, yerel otonomi ve hatta ulusal egemenliğe varan yolun taşlarının

²⁶⁴ Halil İncalcık, *Akademik Ders Notları*, Timaş Yayınları, 2016, s.201. Faroqhi’ye göre ise merkeziyetçilik ve adem-i merkezileşme birbirine tezat oluşturan ve birbirilerini izleyen iki eğilimden ziyade aynı dünyaya ait iki unsur olarak değerlendirilmelidir. Fethedilen toprakların İmparatorluk ile bütünleşmeleri bu açıdan farklılık göstermektedir: “..., bütünleşme belirli durumlarda İncalcık tarafından geliştirilen modele uygun oldu, ama gerçeklik bu modelin gösterdiğinden çok daha karmaşıktı. Alınan yerler arasında Büyük Suriye gibi eski Müslüman topraklarında, yerel seçkinlerin bir yüzyıl veya daha fazla süreyle Osmanlı kontrol şemsiyesi altında yönetmesine izin verilmesi mümkündü; ve 18. yüzyıl başlarından itibaren valiliğe yerel ayanın atanmasının ağırlık kazandığı göz önüne alındığında, en ileri seviyede emperyal merkeziyetçilik dönemi yüz yıldan kısa sürmüş olabilir. Kuzey Afrika’da beylerbeyi yönetimindeki vilayetlerin dolaylı yönetime dönmelerine sadece birkaç on yıl sonra izin verilmişti. Doğu sınırında, ele alınan dönem boyunca, Kürt beylerinin kendi bölgelerini asgari müdahale ile yönetmesine izin verilmiş, ama yer yer sancakbeyi unvanıyla da taltif edilmişlerdi. Ele alınan örneklerde, aşama aşama, artan bir merkezileşmeye doğru giden genel bir süreç yoktu. Bunun yerine, belli bir vilayetin nasıl yönetileceğini acil çözüm gerektiren beklenmedik yerel olaylar belirlemekteydi. Dahası 16. yüzyıl merkeziyetçiliğini ve 17. ve 18. yüzyıllara özgü nispi ademi merkezileşmeyi sanki farklı dünyalara aitlermiş gibi tartışmak artık yapay görünüyor. Büyük Suriye’nin bazı kesimleri başta gelmek üzere, pek çok vilayette, yerel aileler Osmanlı dönemi boyunca güçlerini sürdürdüler. Dolayısıyla, 16. yüzyılda, veya Suriye örneğinde 17. yüzyılda, oldukça kısa süreli -ve genellikle tamamlanmamış- bir merkeziyetçilik ve bunun ötesinde yüzyıllar boyu süren nispeten ademi merkeziyetçi bir yönetim tasavvur etmek daha gerçek görünmektedir” (Suraiya Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev.: Ayşe Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2010, s.140).

²⁶⁵ A.g.e., s.203.

²⁶⁶ Rifa’at ‘Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev.: Oktay Özel ve Canay Şahin, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, s.48.

²⁶⁷ İncalcık, 2016, s.231.

²⁶⁸ İncalcık, a.g.e., s.236.

²⁶⁹ El-Haj, 2018, s.50. Karşıt görüş için yani bu dönemdeki uygulamaların ilerleyen dönemlerdeki desantralizasyon sürecinin tohumlarını attığına yönelik iddianın eleştirisi için bkz.: Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell University Press, 1994, s.230.

²⁷⁰ İncalcık, 2016, s.240.

döşendiğı bir dönem olarak kabul edildiğı yaklaşımlara da rastlanabilmektedir.²⁷¹ Bununla birlikte Ortaylı, âyanların 18. yüzyıla özgü olmadığına yani önceki dönemlerde de âyanların bulunduğuna ve dönemin asıl özelliğı olan âyanın güçlenmesinin merkezi idarenin zayıflaması ve eyaletlerdeki bir tür idari boşluğun oluşması sonucu olduğuna dair bir ihtarda bulunmaktadır.²⁷² Karpat'a göre faklı kökenlerden geliyor olsalar da gerçekte yeni türde bir orta sınıfın müjdecileri olan âyanların, Ortadoğı'nun sosyal-siyasal tarihindeki önemi henüz hak ettiğı ölçüde değeriendirilmiş değildir.²⁷³ İşte bu dönemdeki merkezileşme siyasetinin nedenleri arasında, devletler arası ilişkiler düzlemindeki gelişmelerin yanında âyanlar ve diğeri isyancı unsurların yarattığı tehdidi sonlandırmak da yer almıştır.²⁷⁴ Merkezi bürokrasi ile âyanlar arasındaki çatışma âyanların tasfiye edilmesi ile sonuçlanırken merkezileşme eğiliminin ivme kazanması bu sürece eşlik etmiştir.²⁷⁵

Böylelikle 19. yüzyılın şartları, modern devlet idaresi pratiklerini ve zihniyetini benimseme sürecinin parçası olan *bir dizi merkezileşme ve modernleşme reformunun* hayata geçirildiğı bir dönemin arka planını oluşturmuştur.²⁷⁶ Bu yönüyle Keyder, bu dönemdeki merkezileşme sürecini bir *yeniden merkezileşme* olarak tanımlarken merkezileşme eğilimlerinin yeni olmadığına dikkat çekmekte ve fakat bu seferki süreci *idari modernleşme* kavramıyla ilişkilendirerek bir anlamda öncelleriyle arasındaki farka işaret etmektedir.²⁷⁷ Hakikaten kökleri önceki dönemlere dayandırılrsa da 19. yüzyıldaki merkezileşme sürecini oluşturan reformlar geçmişteki *emperyal merkezileşme*

²⁷¹ Halil İncık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", içinde: *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Der.: Thomas Naff ve Roger Owen, Southern Illinois University Press, 1977, s. 52.

²⁷² İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, ss. 357-358.

²⁷³ Kemal H. Karpat, *Studies on Ottoman Social and Political History : Selected Articles and Essays*, Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 2002, s.37.

²⁷⁴ İncık, 2016, s. 240.

²⁷⁵ Karpat, 2002, s.41.

²⁷⁶ Klein, 2014, s.110.

²⁷⁷ Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu", içinde: *İmparatorluk Sonrası: Sovyetler Birliğı ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları*, Der.: Karen Barkey ve Mark Von Hagen, Çev.: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, 2012, s.52.

süreçlerinden farklı bir nitelik taşımaktadır.²⁷⁸ Söz konusu reformların başlangıcını belirlemek üzere 18. yüzyılın sonlarına işaret eden Findley, imparatorluğun *geleneksel bir yapıdan rasyonel bir hukuki düzen kurulmasına* doğru bir yönelim içerisinde bulunduğunu iddia ederken yine bu farka işaret etmektedir.²⁷⁹ Ortaylı'nın bir taraftan "geleneksel toplumun ulaşım ve haberleşme teknolojisi yönünden organik enerjiden yararlanan, güçlü bir merkezi denetimin kurulamadığı, mali açıdan özerk birimlerden oluşan, bürokrasinin dar kadrolardan oluştuğu, yaygın ihtisaslaşmanın bulunmadığı bir devlet sistemine sahip olduğu"na²⁸⁰ dikkat çekerken; diğer taraftan da bu dönemde merkeziyetçi bir idarenin uygulanması için gereken kimi şartların yerleştiğine değinerek ulaşım ve haberleşme teknolojilerinde yaşanan dönüşüme²⁸¹ işaret etmesi, yine bu dönemdeki merkezileşme sürecinin önceki dönemdekilerden ayrılan yönlerine dönük bir tespit olarak okunmalıdır. Quataert de 19. yüzyılda merkezi idarenin tebanın kontrol altında tutulması için kullandığı araç seçeneklerinin geçmiştekinden farkına vurgu yaparken benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır.²⁸²

Burada İmparatorluğun tarihinde yinelenip duran merkezileşme eğilimlerinin bu dönemde tezahür edişindeki yenilik gözden kaçırılmamalıdır. Mumcu'nun deyiimiyle devletin merkez gücünün yeniden tahkim edilmesi yanında temel kurumlarında köklü bir *yenilenmenin* gözetilmesi söz konusudur.²⁸³ Sonuç itibariyle 19. yüzyılda, Osmanlı

²⁷⁸ Barkey, 2011, s.346.

²⁷⁹ Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922*, Çev.: Ercan Ertürk, Alfa Yayınları, 2019, s.198.

²⁸⁰ Ortaylı, 2008, s.250.

²⁸¹ Ortaylı, a.g.e., s.428.

²⁸² Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev.: Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.105. Quataert'in tespiti 19. yüzyılı bir tür kopuş olarak okunmaya da müsait görünmektedir: "Bir bakış açısına göre, 19. yüzyılda meydana gelen değişiklikler, Osmanlı Devleti'nde 14. Yüzyıldan beri devam etmekte olan dönüşümün yeni aşamaları -hep süregelen tebasını kontrol altında tutma ve sınırlarını savunma araçları edinme, bunları elinde tutma ve değiştirme çabalarının parçasıydı, o kadar. Göreceğimiz gibi, 19. yüzyılın araç seçenekleri, taşra ayanının askeri kuvvetlerini, merkezdeki vezir ve paşa hanehalklarını, taşra ile merkezi birleştiren siyasi-mali düzlemde bir gelir çekme aracı olarak malikaneyi içeren ve ulemaya önemli bir yer veren 18. yüzyıl araç seçeneklerinden çok farklıydı. Bütünü itibariyle bakıldığında, 19. yüzyılda merkezi devlet devletin hem sivil hem de askeri kanatları-boyutları ve işlevleri açısından önemli ölçüde genişledi ve işe alma yöntemlerini değiştirdi."

²⁸³ Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2020, s.342.

İmparatorluğu'nun geleneksel devlet tipinden *modern merkeziyetçi bir devlet tipine* geçiş sürecini yaşadığını söylemek mümkündür.²⁸⁴ Dönemin tarihlendirilmesi ile ilgili tartışmalar bir kenara bırakılacak olursa, *Tanzimat Dönemi* olarak adlandırılacak gelen bu evrenin en belirgin özelliğini *güçlü ve merkeziyetçi bir devlet makinesinin kuruluşu*²⁸⁵ oluşturmaktadır. Öyle ki Karpat'a göre, 19. yüzyılda, imparatorluktaki modernleşme çabalarının esasını oluşturan merkezileşme yönelimi, II. Abdülhamid dönemiyle birlikte modernleşmeye giden yolun vasıtası olmaktan çıkarak hedefi haline dönüşmektedir.²⁸⁶ Bu dönemdeki idari reformların geçmiş asırlardaki pragmatik uygulamalardan farklı bir yönü ve içeriği olduğunun altını çizen Ortaylı, bürokrasinin *modernist bir dünya görüşünün* etkisi altında olduğuna ve kaçınılmaz olarak yeni bir hukuki düzenleme ile birlikte idari reformların gerçekleştirildiğine dikkat çekmektedir.²⁸⁷ Tanzimat Fermanı'nın merkezileşmenin başlangıcından çok bu sürecin resmen onanması ve İmparatorluğun doğu ucundaki merkezileşmenin fermanın sonucundan ziyade teyit edilmesi anlamına geldiğini belirten Atmaca'ya göre dönemin yasaları ve reformları Osmanlı devleti ve toplumunu modernleştirme amacı gütmektedir.²⁸⁸

Ancak mezkûr reformların, farklı zümreler tarafından farklı biçimlerde algılandığına²⁸⁹, İmparatorluğun her yerinde aynı anda uygulamaya konulmadığına²⁹⁰ ve her yerinde benzer bir etki yaratmadığına²⁹¹ dönük iddialar da gözden kaçırılmamalıdır. Hatta ne derece amaçlandığı haliyle uygulamaya geçirilebildikleri ve etkin oldukları dahi

²⁸⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 1987, s. 97.

²⁸⁵ Ortaylı, 2008, s.495.

²⁸⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi: Âyanlar, Bürokrasi, Demografi ve Modernleşme*, Çev.: Muharrem Varol, Timaş Yayınları, 2019, s.130, s.161.

²⁸⁷ Ortaylı, 2008, s.467.

²⁸⁸ Metin Atmaca, "Resistance to centralisation in the Ottoman periphery: The Kurdish Baban and Bohtan emirates", *Middle Eastern Studies*, Vol.54, Issue 4, 2019, s.519, s.532.

²⁸⁹ Halil İnalcık, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler", içinde: *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Der.: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2006, s.109.

²⁹⁰ Musa Çadırcı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", içinde: *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Der.: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, 2006, s.130.

²⁹¹ Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables", içinde: *The Modern Middle East: A Reader*, Der.: Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Marcy C. Wilson, University of California Press, 1993, s.95, ss.100-102.

tartışmalı görünmektedir.²⁹² Bununla birlikte, yarattığı etki yahut ne denli tatbik edilebildiğine dair tartışmaların ötesinde, reformların en hafif deyiimiyle, Mardin'in belirttiği üzere devlete dair esaslı bir zihniyet değişikliğine karşılık düştüğünü söylemek mümkündür.²⁹³ Dumont'un *reformun adsızları* diyerek *bürokratlar, uzmanlar, hukukçular, teknisyenler, yeni ordunun subayları, öğretmenler, çeşitli danışma kurullarının üyeleri* gibi bir nevi reformun icracıları olan geniş bir kesime işaret etmesinden²⁹⁴ de çıkarsanabileceği üzere, bu zihniyet değişikliğinin yalnızca reformları tasarlayanlar ile sınırlı kalmadığını tasavvur etmek pekâlâ imkan dahilindedir. Bu minvalde Atmaca'nın Kürdistan coğrafyasında reformlara verilen tepkinin kişiden kişiye farklılık göstermekle beraber reformların daha çok Avrupa ürünlerine ve geleneksel yaşam tarzından farklı bir yaşam tarzına açık genç kuşaklara çekici geldiğine yönelik değerlendirmesi manidardır.²⁹⁵ Dahası reformların etkinliğinin sınırlılıklarına dair düşülen şerhler akılda tutulmak kaydıyla toplumsal yaşamda da bir dizi dönüşümü tetiklediğini düşünmek gerekmektedir.²⁹⁶ Reformlara gösterilen tepkiler bölgeden bölgeye ve dahası bölge içinde de zümreden zümreye farklılık göstermiştir. İmparatorluğun merkezi idaresindeki bir dizi reformun çekirdeğini oluşturduğu bu sürecin temel hedeflerinden birini *taşrada merkezi otoritenin artırılması*²⁹⁷ ya da *merkezi hükümetin imparatorluğun tamamındaki hâkmiyetinin yeniden tesis edilmesi*²⁹⁸ oluşturmuştur.

²⁹² Quataert, 2004, s.108. Ayrıca bkz.: İnalçık, 2016, s.241; Ortaylı, 1987, s.96; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.57, s.74, s.78 ve Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çev.: Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s. 61, s.110, s.148.

²⁹³ Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanının Manası Yeni Bir İzah Denemesi", içinde: *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Der.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlioğlu, Phoenix Yayınevi, 2006, s. 95.

²⁹⁴ Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi (1839-1878)", içinde: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Robert Mantran, Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.580.

²⁹⁵ Atmaca, 2019, s.522. Atmaca bu dönem Süleymaniye gibi çoğu yerde açılan askeri okulların bölgenin seçkinlerine genç kuşaklar üzerinden yeni bir dünyanın tanıtılmasında üstlendiği işlevin önemine dikkat çekmektedir.

²⁹⁶ Ortaylı, 2008, s.77.

²⁹⁷ Ortaylı, a.g.e., s.404.

²⁹⁸ Findley, 2019, s.208.

Bu husus tanzimat olarak anılagelen bu reformların, imparatorluğu modern idare ilkeleri uyarınca yeniden örgütlemek yanında bir yönüyle *bölgesel grupları tasfiye etmek amacı* da taşıdığı anlamına gelmektedir.²⁹⁹ 1850’li yıllardan itibaren dünyanın çeşitli yerlerinde, modern devletin ilkel saydığı bütün yaşam/geçim biçimlerinin yok edilmesi hususunda sergilediği kararlılığın teknolojik araçların görelî mükemmelliği sayesinde güçlendiğine dikkat çeken Aydın ve Çiftçi’ye göre Osmanlı İmparatorluğu’ndaki merkezileşme seferberliği evvela Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasında kendini göstermiştir.³⁰⁰ Bu amacın gerçekleştirilmesi Kürdistan coğrafyasında mirlikler ile aşiretler arasındaki ilişkinin karakteri nedeniyle bir mirin yerinden sökülüp atılmasını kolaylıkla aynı sülaleden başka birinin yerine geçmesi izleyebildiğinden, merkezi idareye sadâkatin yerel reislerle/mirlere olan sadâkatin yerine ikame edilmesi uzun ve zorlu bir mücadeleyi gerektirmiştir.³⁰¹ Zaten Kürt isyanları tam da bu bağlamda yukarıdaki süreçle ilişkilendirilmektedir. Mesela Çadircı’ya göre Anadolu’da Tanzimatın uygulanmasına yönelik en büyük tepki tereddüte yer bırakmayacak biçimde Bohtan Mirliği’nden gelmiştir.³⁰² Bu noktada, Kürt mirliklerinin egemenliğine tabi olduğu *emperyal devlet* örgütlenmesinin *ulus-devlete evrildiği ve merkezileşme eğilimlerinin yoğunlaştığı* bu sürecin bazı uğraklarında duraklayarak bölgede gerçekleşen *isyanlara* biraz daha yakından bakmak yararlı olacaktır.

²⁹⁹ Dina Rızık Khoury, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, Çev.: Ülkü Tansel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017, s.7.

³⁰⁰ Aydın ve Çiftçi, 2021, s.62.

³⁰¹ Nihat Karademir, *Osmanlı’nın Son Yüzyılında Kürtler: Modernleşme Merkeziyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017, s.195.

³⁰² Çadircı, 2006, s.137.

2.2.2. Kürt Mirlikleri'nin Sonbaharı

19. Yüzyıl, mirliklerin tarihine tek yönlü bir doğrultu tayin etmenin pek mümkün görünmediği bir dönemdir. Çünkü hemen her mirliğin bu yüzyılda varlığı sona ermiş olsa da farklı güzergâhlar izleyerek bu dönemi kat ettikleri söylenebilir. Bu farklılığın çeşitli düzlemlerdeki *çok katmanlı bir ilişkiler ağından* beslendiği görünmektedir. Mirliklerin tabi oldukları *imparatorlukların diğer devletlerle ilişkilerinden* oluşan bir katmana *imparatorlukların mirlikler ve devlet bünyesindeki diğer özerk birimlerle arasındaki ilişkilerinden* oluşan başka bir katman eşlik etmektedir³⁰³. Öte yandan bu katmanların yanında, *mirliklerin birbirileriyle ve etraflarındaki diğer topluluklar ile olan ilişkilerinden* ve *bizatihi mirliklerin iç ilişkilerinden* oluşan başka katmanların varlığı ayırt edilebilmektedir. Bu dönemde cereyan eden gelişmeler, bu katmanlardan biri veya birkaçı öne çıksa da hemen hepsiyle kesişen bir muhteviyata sahiptir. Buna her birinin sona erme biçimi ve süreci farklı olsa da tüm Kürt Mirlikleri'nin ortadan kaldırılışında tanıklık edilebilmektedir.

2.2.2.1. Bahdınan Mirliği

³⁰³ Mesela Bruinessen'in bu düzleme işaret eden özlü tasviri burada aktarılmaya değerdir: "II. Mahmud tahta geçtiğinde Kürt emirleri sadece bağımsız durumda değildi aynı zamanda Anadolu'nun her tarafında, belli bir yörede sözü geçen aileler hükümetin işlevlerini üzerine de almış, fiilen bağımsız yöneticiler (derebeyi) haline de gelmişlerdi. Hatta atanan valiler bile başına buyruk hareket ediyor, İstanbul'u kaale almıyorlardı. Mısır, kısa süren bir Fransız işgalinden (1798-1801) sonra, halk arasında çok ünlenmiş valisi Mehmed Ali'nin (1805-1848) yönetiminde fiili bağımsızlık elde etmişti. 1806-12 arasında Rusya'yla yapılan savaşta imparatorluk, bir yenilgi daha tattı. Bunu 1828-29'da daha da ağır bir yenilgi izledi: bu kez Ruslar geçici bir süre için Erzurum ve Trabzon'a egemen olmuş, böylece Kürdistan'ın periferideki bölgelerinin imparatorlukla bağı geçici olarak kopmuştu. Yine 1828'de, Mahmud'un daha önce kontrol altında tutabilmiş olduğu Yunan milliyetçileri, küçük bir bağımsız devlet kurmayı başardılar. 1830'da güçlü Avrupa devletleri, sultanı bağımsız Yunanistan'ı tanımak zorunda bıraktılar. Sultan tarafından haksızlığa uğratıldığını düşünen Mısır Valisi Mehmed Ali, 1831'de Suriye'yi işgal etti. Üstelik, generallerinden İbrahim Paşa bir yıl sonra Osmanlı ordusunu Anadolu'nun göbeğinde bozguna uğrattı. 1839'da Nizip'teki savaş da, yine Osmanlıların yenilgisiyle sonuçlandı.

İbrahim Paşa tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan ordu, önceki yıllarda Kürdistan'a sefer yapmış, gaddarca ama etkili şekilde itaatsiz Kürt reislerini sindirip eşkıyalık yapan aşiretleri cezalandırmıştı. 1806-12 Rus Savaşı'nın hemen ardından enerjik bir tarzda merkezileştirme politikasını başlatan Sultan Mahmud, büyük ölçüde başarı kazanmıştı: bir dizi siyasal, askerî ve polisiye girişimle isyancı paşaları ve derebeyleri altedip yerlerine İstanbul'dan gönderilen atanmış devlet görevlilerini geçirmişti. 1826'da artık Anadolu derebeylerine boyun eğdirilmiş bulunuyordu ve bundan sonra Kürdistan'ın sindirilmesine başlanabilirdi..." (Bruinessen, 2010, s. 269).

Bahdinan Mirliğı'nin zamanla zayıflayarak sona erişinde, mirliğin içindeki çekişmelerin yanında etrafındaki mirlikler ve imparatorluk idaresi ile olan ilişkilerinin de etkili olduğu bir bağlaman varlığından bahsetmek mümkündür. Lazarev'e göre Musul'un kuzeyine egemen olan bu mirlikte, 19. yüzyılda iç çatışma ve kargaşa mirliğin siyasal yaşamında adeta bir norm halini almıştır. Bazı durumlarda Bağdat bazen Musul tarafından desteklenen ve çoğu akrabası olan iktidar taliplerini tasfiye eden Adil Bey'in 1806'da mirliğı ele geçirmesi sonrasında, 1825 yılında mirlik için başlatılan başka bir çatışmada öldüğünü kaydeden Lazarev, sonrasında mir olan Zübeyr Bey'in ölümünün ardından mirlik için bir kere daha mücadelenin başladığını ve bu sefer de Said Bey'in mir olduğunu belirtmektedir.³⁰⁴ Ancak bu sefer de Soran Miri Muhammed kendisine tabi olan bir Mizuri reisinin Bahdinan Mirliğı'ndeki Yezidiler tarafından öldürülmesi gerekçesiyle, 1831'de binlerce Yezidiyi katlettikten sonra zayıf olduğu bilinen Mirliğe saldırmış ve 1833'te Bahdinan'daki Akra'yı fethederek³⁰⁵ buranın yöneticisi İsmail Paşa'yı kovmuştur.³⁰⁶ Soran Miri'nin saldırıları bununla da sınırlı kalmamış, Mirliğin merkezi İmadiye'ye yönelmiş ve Said Bey'i yenerek kentin idaresini yine Bahdinan mirleri ailesinden gelen ve Said Bey'in rakibi olan Musa Paşa'ya bırakmıştır.³⁰⁷ Ancak bir süre sonra İmadiye halkı ayaklanarak Musa Paşa'yı kentten çıkarmış ve Said Bey yeniden kente hakim olmuştur ki bu da kentin bir kez daha Soran Mirliğı tarafından ele geçirilmesi ve Soran Miri tarafından kardeşi Resul Bey'in yönetici tayin edilerek kentin tümüyle Soran Mirliğı'ne bağlanmasıyla sonuçlanmıştır.³⁰⁸ Jwaideh'e göre böylelikle bir açıdan Bahdinan Mirliğı'ne Soran Mirliğı tarafından son verilmiş olmaktadır.³⁰⁹ Ancak Resul Bey'in ardından Bahdinan Mirlerinin sonuncusu olan İsmail Paşa bir kere daha İmadiye

³⁰⁴ M. S. Lazarev, "Yüzyılda 19. Kürdistan (1800-1880 Yılları)", içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010 (a), s. 113.

³⁰⁵ McDowall, 2004, s. 74.

³⁰⁶ Zeki Beg, 2004 s. 214.

³⁰⁷ Zeki Beg, a.g.e., s. 215.

³⁰⁸ Zeki Beg, a.g.e., s.216.

³⁰⁹ Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çekem ve Alper Duman, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.126.

ve çevresine hakim olmayı başarmış fakat 1835 yılında İmparatorluk orduları tarafından yenilgiye uğratılarak Bağdat'ta hapsedilmesiyle Mirlik sona ermiştir.³¹⁰

2.2.2.2. Hakkari Mirliği

Yukarıda bahsedilen katmanların takibi zor biçimde iç içe geçerek bir mirliğin ortadan kaldırılmasıyla sonuçlandığı başka bir örnek de Hakkari Mirliğidir. Hakkari Mirliği, Osmanlı İmparatorluğu'nun İran ve Rusya ile olan sınır bölgesinde konumlanıyor oluşu sebebiyle bu devletler arasındaki ilişkilerden mütemediyen etkilenen bir mirliktir.³¹¹ Yüzyılın ilk çeyreğinde mirlik aynı aileden olan beylerin arasındaki çekişme nedeniyle zayıflamıştır; bu dönemde bir yanda egemenliğindeki Nasturi aşiretlerinin önderi tarafından desteklenen Süleyman Bey, diğer tarafta Bohtan Miri Bedirhan Bey tarafından desteklenen Mir Nurullah Bey bulunmaktadır.³¹² Dahası McDowall Nasturi aşiretlerinin de kendi içlerinde bölünmüş olduğundan, bir kısmının Hakkari Miri ve Bedirhan Bey'i desteklediğinden hatta bölgedeki farklı mezheplere mensup misyoner faaliyetlerin Nasturiler arasındaki bu bölünmeyi beslediğinden bahsetmektedir.³¹³ Jwaideh'e göre tam da bu çekişmede Mir Nurullah Bey'in otoritesini kabul ettirmek istediği Nasturilerin önderi Mar Şamun'un Mir'in rakibi Süleyman Bey'e yakın bir konum benimseyerek itaatsizlik göstermesi, Mir'in koruyuculuğuna soyunan komşu Bohtan Miri Bedirhan Beyin giriştiği Nasturi katliamlarının gerekçelerinden birini teşkil etmiştir.³¹⁴ Bu katliamları Britanya ve Fransa'nın Mir'in cezalandırılması için Osmanlı İmparatorluğu'na baskı yapmasının ardından Bohtan Mirliği'ne düzenlenen askeri sefer izlemiştir.³¹⁵ Bu sefer sonrası Nurullah Bey İran'a kaçmış ve ardından da buradaki İngiliz konsolosluğuna sığınarak Sadatê Nehrî Ailesinden Şeyh I. Taha'nın verdiği güvence ile

³¹⁰ Zeki Beg, 2004, s.218.

³¹¹ Michael Eppel, "The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, 2008, s. 243.

³¹² McDowall, 2004, s.79.

³¹³ McDowall, a.g.e., s.79.

³¹⁴ Jwaideh, 2009, s139.

³¹⁵ Bruinessen, 2010, 277.

Osmanlı İmparatorluğu'na döndükten sonra Girit'e sürülmüştür.³¹⁶ Yalçın-Heckmann Nurullah Bey olayını ilginç bir şekilde 16. yüzyıl ortalarındaki Hakkari Miri çevresinde dönen başka bir olay ile kıyaslayarak oldukça çarpıcı sonuçlara varmaktadır. Yalçın-Heckmann her iki örnekte de ayaklanmanın ardından İran'a sığınma motifinin tekrar ettiğini ancak bu sefer iki imparatorluğun birbirine daha yakın olduğunu ve yönetimlerinin daha çok merkezileştiğini ki bu yüzden Nurullah Bey'in himaye talep edebilmek için İran'a daha fazla vaatte bulunmak zorunda kaldığını belirtmektedir. Dahası Yalçın-Heckmann 19. yüzyılda aşiretlerin geçmiştekine nispeten daha etkisiz olduğuna çünkü Bruinessen'in belirttiği üzere merkezileşme sürecinin sonucunda mirin hakimiyetindeki aşiret konfederasyonlarının ağalar tarafından yönetilen küçük aşiretler şeklinde parçalandığına ve bunların da Osmanlı valileriyle işbirliğine gitmeye daha istekli olduğuna dikkat çekmektedir. 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok mir için izlediği siyasette olduğu gibi Nurullah Bey de 1849 yılında sürgün edilerek mirlikten uzaklaştırılmış ve ardından mirlik tümüyle imparatorluk idaresine dahil edilmiştir.

2.2.2.3. Soran Mirliği

19. Yüzyılın ilk yarısında bölgedeki en büyük isyanlardan biri de Revanduz merkezli Soran Mirliği'nin isyanı olmuştur. Yüzyılın başlarında Soran Miri olan Muhammed'in izlediği siyaset dönemin koşulları ve mirliklerin içindeki iktidar mücadelelerinin ne denli şiddetli olabileceği hususunda oldukça aydınlatıcı bir örnektir. 1814 Yılında babasının ardından mir olan Muhammed öncelikle kendi aile üyeleri içindeki potansiyel rakiplerini ortadan kaldırarak ya da denetimi altına alarak tüm mirlik üzerinde kontrolünü tesis etmiştir.³¹⁷ Ardından komşu bölgelerdeki Bradost, Şirvan, Surçi, Hoşnav ve Mamiş Aşiretlerine saldırarak bazılarının reislerini şiddetli biçimde cezalandırmak suretiyle bu aşiretleri egemenliği altına almıştır.³¹⁸ İzleyen süreçte Harir,

³¹⁶ Yalçın-Heckmann, 2002, s.78, s.79.

³¹⁷ McDowall, 2004, s.74.

³¹⁸ Jwaideh, 2009, s.118.

Koysancak, Raniye gibi Baban Mirliği'nin egemenliğindeki bölgeler ile Erbil ve Altınköprü yerleşimlerini ele geçirmiştir ki Mir'in yayılcı siyasetine Musul'daki Osmanlı Valisi müdahale etmekten çekindiği gibi Bağdat'taki Osmanlı Valisi de Mir Muhammed'e paşalık unvanı vermek suretiyle durumu resmen kabullenmek zorunda kalmıştır.³¹⁹ Mir Muhammed yukarıda kısaca değinildiği üzere Akra, İmadiye, Duhok ve Zaho'yu işgal edip Bahdinan Mirliği'ni kendisine bağlayarak egemenlik sahasını iyice genişletmiştir.³²⁰ Cezire ve Hasankeyf'i ele geçirerek Bohtan ve Hakkari Mirlikleri'ne saldırmış, Mardin ve Nusaybin'i işgal etme tehdidinde bulunmuştur.

Bruinessen'in belirttiği üzere, Muhammed mir olmasının üzerinden yirmi yıl sonra bugünkü Kuzey Irak'ın büyük kısmını hakimiyet altına almıştır.³²¹ 1834 Yılında

³¹⁹ Zeki Beg, 2004, s. 214.

³²⁰ Zeki Beg, a.g.e., s.215 Mir Muhammed'in Bahdinan Mirliği'ne yönelik seferlerinin başlangıcını oluşturan Şeyhanlı Yezidilerin bölgelerinin işgal edilmesi ve yağmalanması olaylarının Jwaideh tarafından Siddig Damaluji'nin Arapça kaleme aldığı tarih çalışmasına dayanılarak çok etraflı bir tasviri yapılmıştır. Bu dönemdeki gelişmelerin bahsi geçen çok katmanlı karakterinin gelişmelere ne denli yakından bakılsa bu karakterini muhafaza etmeye devam ettiğini Jwaideh'in tasvirine dayanarak da söylemek mümkündür: "Yezidiler ile Mizuriler arasında yıllar boyu süren bir kan davası vardı ve iki tarafın liderleri de birbirilerinin amansız düşmanı olarak bilinmekteydi. Birgün Ali Bey (Yezidilerin önderi) Ali Ağa'ya (Mizuri Aşireti'nin alt kollarından Alkoş Aşireti'nin reisi) haber yollayarak , barış ve dostluk arzusunu bildirdi ve sünnet düğününde oğlunun kirvesi olmasını istedi. Mizuri reisi bu davete olumlu bir yanıt verdi ve birkaç gün sonra, yanında sadece birkaç adamı olduğu halde, Yezidi emirinin Bayd Edri'deki ikametgâhına gelmiştir. Ali Ağa'nın kibri yüzünden mi yoksa evsahibine duyduğu güveni göstermek amacıyla mı böyle küçük bir koruma grubuyla yola çıkmış olduğu bilinmemektedir. Nedeni ne olursa olsun, bu onun hayatına mal olmuştur. Sabık düşmanın tamamen kendi insafına kaldığını gören Yezidi lideri, Ali Ağa'yı acımasızca öldürmüştür. Daha sonra, bu cinayetin sorumluluğunu bütün Yezidi cemaatinin üstlenmesini sağlamak amacıyla, 40 Yezidi aşiret reisini çağırılmış ve Mizuri reisini bunlara da bıçaklatmıştır." Jwaideh bu cinayetin ardından Mizurilerin, hem Yezidilerin hem de kendilerinin tabi olduğu ve cinayete karıştığından şüphelendikleri Bahdinan Miri'ne karşı koymaktan çekinerek bir saldırı düzenlemediklerini aktarmaktadır. Ancak maktul Ali Ağa'nın akrabası ve ulemanın önde gelenlerinden Mizurili Molla Yahya'nın Bahdinan Miri'ne intikam için başvursa da sonuç alamadığını söylenmektedir. Molla da bunun üzerine Soran Miri'nden Ali Ağa'nın intikamının alınmasını istemiştir. Hatta Jwaideh, Molla'nın Bağdat Valisi Davut Paşa tarafından kaleme alınmış Yezidilerin cezalandırılmasına yönelik bir mektubu Mir Muhammed'e götürdüğüne ve Mir'e Yezidilerin işlediği cinayeti, Bahdinanlı müslümanlara verdiği sıkıntıları, Bahdinan Mirliği'nin zayıf olması nedeniyle ele geçirilmesinin kolay olacağını telkin ettiğine dönük iddialar bulunduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte Jwaideh, Soran Miri'nin Molla'nın adalet isteği üzerine mi yoksa bu şikayetleri Bahdinan yöresini ele geçirmek için bir bahane olarak mı değerlendirdiğinin hiçbir zaman açıklığa kavuşmadığını eklemektedir. Ancak Soran Miri'nin sefere çıkmadan önce müftüsü Molla Muhammed Xati'den cihat ilan eden bir fetva alarak hareketine dini bir nitelik vermeyi amaçladığını, zaten sefer esnasında sadece Yezidilerin değil Hristiyan cemaatlerinin de hedef alındığını belirtmektedir (Jwaideh, 2009, s. 119-123). Esasında Jwaideh'in detaylı biçimde tasvir ettiği bu olayda aşiretler, mirlikler ve Osmanlı idaresi düzeyindeki birçok katmanın iç içe geçerek nasıl gelişmeleri çerçeveleyebildiği görülmektedir. Kan davasından türeyen bu türden çatışmaların mirliklerin tarihinde, kimi ihtilaf faylarını tetiklerken diğer yandan yeni ittifak ağlarını ördüğü ve bahsi geçen çok katmanlı yapı içerisinde konumlanarak olayları şekillendirdiği benzer birçok örnek bulmak hiç de zor değildir.

³²¹ Bruinessen, 2010, s. 270.

İran'daki iktidar mücadelesini fırsat bilen Mir bu sefer de İran topraklarına saldırarak yayılmacı siyasetini devam ettirmiş ancak varılan anlaşma ile ele geçirdiği bölgelerden çekilmiştir.³²² Mir'in hakimiyet bölgesinin idaresi hususunda da bir dizi atılım gerçekleştirdiğini söylemek mümkündür: Yönetimindeki bölgede büyük ölçüde asayişin sağlandığının³²³; görece merkezileştirilmiş bir idari sistem tesis edilerek vergilerin toplanmasının belirli bir düzene bağladığının³²⁴, mir adına sikke bastırıldığının, danışma amaçlı bir divan oluşturulduğunun, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kiralanan uzmanlarla askeri araç-gereç üreten imalathaneler kurulduğunun³²⁵ ve silahlı birliklerin de bir açıdan yeniden düzenlendiğinin³²⁶ belirtilmesi bu tespiti doğrular niteliktedir. Bruinessen'e göre Mir'in Nizip ve Mardin bölgesine ilerlemesi ve Mısırlı İbrahim Paşa ile bağlantılı olduğu haberlerinin İstanbul'a ulaşması Osmanlı İmparatorluğu'nu harekete geçirmiştir. Hatta Mir'in hakim olduğu toprakları Mısır'ın egemenliğine tabi kılmak üzere İbrahim Paşa'ya başvurduğu da iddia edilmektedir.³²⁷ Bunun üzerine Soran Mirliği'ne düzenlenecek sefer için Sivas Valisi Reşit Mehmed Paşa görevlendirilmiş ve Paşa'ya destek olmaları için Bağdat ve Musul Valililerine de talimat gönderilmiştir.³²⁸ McDowall'a göre bu süreçte İran ve Rusya Mir Muhammed'i desteklerken durumu dengelemek isteyen Britanya da Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer almıştır.³²⁹ Ancak iki ordu arasında bir savaş gerçekleşmeden önce, Sultan'a bağlılığını sunması

³²² Lazarev, 2010 (a), s.123.

³²³ Karademir, 2017, s.250.

³²⁴ Lazarev, 2010 (a), s.122.

³²⁵ Eppel, 2008, s. 250.

³²⁶ Sabah Abdullah Ghalib, *The Emergence of Kurdistan with Special Reference to the Three Kurdish Emirates within the Ottoman Empire*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Exeter, 2011, s. 111.

³²⁷ "IOR LP/S/9/100, Turner. N., Consul General in Syria to Secret Committee of East India House-London, 16th August 1836, Damascus, p. 177."den aktaran: Ghalib, 2011, s.138.

³²⁸ Jwaideh, 2009, s.114. Jwaideh'in Soran Mirliği'ne düzenlenen sefere komuta eden Reşit Mehmet Paşa'nın meslek geçmişinden bahsederken sıraladığı olaylar bu dönemde gerçekleşen irili ufaklı birçok isyanın olduğunu gözler önüne sermektedir. Soran Mirliği'ne son verilmesinin Paşa'nın en parlak başarısı olduğunu belirten Jwaideh şöyle devam etmektedir: "Reşit Paşa'nın diğer başarılarının arasında, Mardin'de patlak veren ciddi bir isyanın bastırılması, Yukarı Mezopotamya'daki Milli aşireti önderliğindeki Konfederasyonun dağıtılması, büyük Şammar aşireti reisi Sufuk'un yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi, Sincarlı Yezidilerin ve Tel Afarlı Türkmenlerin cezalandırılması ve Sason-Mafkan bölgesinin kontrol altına alınması sayılabilir... Yenilgiye uğratıldıktan sonra bu aşiret reislerinin çoğu, Osmanlı'nın Avrupa kıtasındaki sancağı Edirne'ye sürgün edildiler".

³²⁹ McDowall, 2004, 76-78.

karşılığında Revanduz Valisi olmayı kabul eden Mir Muhammed teslim alınarak İstanbul'a gönderilmiş fakat dönüş yolunda şaibeli biçimde kayıplara karışmıştır.³³⁰ Bu yenilginin ardından mirlik yavaş yavaş Osmanlı idaresine dahil edilerek ortadan kaldırılmıştır.³³¹ Buna ilaveten bu dönemde bölgede değişik zamanlarda birçok aşiret isyanı gerçekleşmiştir.³³² Öte yandan bir mirliğin zayıflaması ya da sona ermesi, bir açıdan etrafındaki diğer mirliklerin güçlenmesi için elverişli koşullar yaratmıştır ki Bohtan Mirliği'nin güçlenişi bu duruma bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.2.4. Bohtan Mirliği

Cizre merkezli Bohtan Mirliği'nin başına geçen Bedirhan Bey'in sivil olarak güçlendiği dönem; Şeyhanlı Yezidilerin Soran Mirliği tarafından ezildiği, Sincarlı Yezidilerin ise birçok seferle yıldırıldığı, kuzeyde Sason-Mutki beylerinin sindirildiği ve Hakkari Mirlerinin eskisi kadar güçlü olmadığı, güneyde Soran Mirliği'nin püskürtülerek sindirilmesinin yanı sıra Bahdinan Mirliği'nin kalıcı biçimde zayıfladığı³³³ ve diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile başa çıkmak durumunda kaldığı bir evreye karşılık gelmektedir.³³⁴ Bununla birlikte Bedirhan Bey'in mirlik üzerinde hakimiyet kurması hiç de kolay olmamıştır çünkü mirlik bünyesindeki güçlü aşiretler ile savaşarak üstünlüğünü kabul ettirmesi gerekmiştir.³³⁵ Kardam Osmanlı arşivlerine dayanarak, 1836 yılında Reşit Mehmet Paşa'nın Cizre'ye düzenlediği saldırı sırasında Bohtan'ın Soran Mirliği'nin egemenliğinde olduğunu ve Cizre Beyi'nin de Bedirhan'ın amcasının oğlu Mir Sêvdin olduğunu, ikisinin de bu dönemde bölgede konuşlanan Osmanlı ordularına baskınlar düzenlediğini kaydetmektedir. Ancak bu seferi

³³⁰ Bruinessen, 2010, s.270. Mir'in akıbetine dair çeşitli iddialar için bkz.: Karademir, 2017, s.257.

³³¹ Zeki Beg, 2004, s.260.

³³² Karademir, 2017, s.258-260.

³³³ Jwaideh, 2009, s. 133

³³⁴ Eppel, 2008, 254.

³³⁵ Bruinessen, 2010, 274.

müteakip Mir Sêvdin'in kaçarak Bağdat Valisi'ne sığınmasıyla Bohtan'ın kuzeyindeki dağlık bölgeye çekilen Bedirhan Bey'in mirlik konusunda rakipsiz kaldığını belirtmektedir. Sonrasındaysa Bedirhan Bey'in Osmanlı İmparatorluğu ile anlaşarak bölgede düzenlenen askeri seferleri desteklemesi karşılığında Cizre-Bohtan mütesellimi ve miralay tayin edilerek iktidarını perçinlediğini ifade etmektedir.³³⁶ Mir Sêvdin ise Cizre'ye dönse de Mir'in yardımcısı olmayı kabullenmek durumunda kalmış ancak bu durum daha sonra mirlik içerisindeki başka bir bölünmenin gerekçesini oluşturmuştur.³³⁷

Jwadih Bedirhan'ın başa geçişinden başlayarak görece olaysız geçen ilk yıllarını mirlik içindeki otoritesini tahkim etmeye harcadığını ifade etmektedir.³³⁸ Kardam bu dönemde, silahlı güçlerin yeniden düzenlenmesine ilaveten oluşturulan bir tür *zaptiye birliği*yle asayişin sağlandığını; tohum/toprak dağıtılarak savaşlarla harap olan köylerin canlandırılması ve vergi düzenlemeleri yapılması suretiyle Mirliğin bir tür çekim merkezi haline getirildiğini aktarmaktadır.³³⁹ Bruinessen'in yine bu dönemde, aşiretler üzerinde kontrolün tesis edilmesiyle modern tekniklerle ordunun yeniden örgütlenmesinin iç içe geçtiği bir süreç tasvir etmesi oldukça önemlidir.³⁴⁰ Çünkü bu türde uygulamalar göz önüne alındığında, bir anlamda mirliklerin de -bu dönem itibarıyla sınırlı olmakla birlikte- merkezileşme eğilimleri gösterdiğini söylemek olanaklıdır. Hatta bu tipte uygulamaların bir nevi *aşiretsizleştirme siyaseti* (de-tribalization) olarak da tanımlandığı görülebilmektedir. Bruinessen Bedirhan Bey'in en küçük saldırıyı bile ağır biçimde

³³⁶ Ahmet Kardam, *Cizre Bohtan Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2011, ss.82-86.

³³⁷ Kardam, a.g.e., s.84.

³³⁸ Jwaideh, 2009, s.132. Bedirhan Bey'in iktidara geldiği tarih ile ilgili farklı iddialar mevcuttur. Özoğlu 1821 yılına işaret eden kaynakların yanında 1840-41 yıllarına işaret eden kaynakların da bulunduğunu ancak kendisinin birincil kaynaklara dayanarak yaptığı araştırma sonrasında 1835-38 yıllarını kabul etmenin daha doğru olacağını ifade etmektedir (Özoğlu, 2017, s.132).

³³⁹ Kardam, 2011, s.266, ss.267, 270. Ayrıca bkz.: Atmaca, 2019, s.524.

³⁴⁰ Bruinessen'in bu husustaki tespiti şöyledir: "Ordu da biraz modernleştirilmişti. Hâlâ aşiret birlikleri vardı, ama artık bütün aşiret kendi reisinin yönetiminde savaşa gitmiyordu: Her aşiretin en iyi askerlerinden oluşan ve doğruca mirin komutasında bulunan seçkin birlikler kurulmuştu. Bunlar, kendi aşiretlerinin ağalarından çok mîre bağlı sürekli ordu oluşturuyordu. Halk bu askerlere, yaklaşık olarak 'hizmetli' diyebileceğimiz gulam adını takmıştı. Bu seçkin birimlerin kurulmasının bir yan etkisi de, en iyi adamlarını yitiren aşiret ağalarının bağımsız hareket etme olanağının azalmasıydı" (Bruinessen, 2010, s. 274).

cezalandırarak güvenliği sağladığını ve tabiri caizse tüm mirliği demir yumrukla yönettiğini ancak son sözü kendisi söylese de önemli kararlar alınacağı zaman belli başlı ağaları toplayıp görüşlerini sorduğunu kaydetmektedir.

Fakat Bedirhan Bey'in Mirliğin sınırlarını aşan etkinlik alanını oluştururken farklı bir siyaset izlediği de görülmektedir. Bu açıdan Mir'in bölgedeki iki büyük reis olan Hakkari Miri Nurullah Bey ve Müküslü Mahmud Han'ın yanında Muş ve Kars'a uzanan geniş alandaki daha küçük aşiretleri de kapsayan bir ittifak ağı ördüğünü söylemek mümkündür.³⁴¹ Mirliğin İmparatorluk idaresi ile ilişkileri ise hayli karışık ve dönem dönem değişen bir mahiyet arz etmektedir. Mesela 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı için asker göndermeyi açıkça reddettiği belirtilen Bohtan Mirliği'nin on yıl sonraki Nizip Savaşı'na Osmanlı İmparatorluğu saflarında katıldığı görülmektedir. Özoğlu her ne kadar İmparatorluğun Mirlik üzerinde hiçbir kontrolü olmadığı anlamına gelmese de Mir'in bölgedeki otoritesinin birçok açıdan bölgenin Osmanlı idarecilerini geride bıraktığını ifade etmektedir. Ancak Mir'in Osmanlı idaresinin bir parçası olduğunu gösteren mütesellim unvanı taşıdığını; Osmanlı ordusuna bölgedeki istikrarın sağlanması için yardım ettiğini ve dahası hükümdarlığını sürdürmek için Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım almış olmasının muhtemel olduğunu da eklemektedir.³⁴² Sonuç itibariyle bu dönemde, Bedirhan Bey'in hem İmparatorluk İdaresi ile hem de bölgenin diğer Kürt reisleriyle kurduğu ilişkilerin, Mirliğin kısa sürede güçlenerek bölgenin başat güçlerinden birine dönüşmesine olanak tanıdığını söylemek mümkündür.³⁴³ Bununla birlikte bir aşamadan sonra, İmparatorluk ile kurulan bu takibi zor belirsiz ilişkinin bariz biçimde kırılma yaşadığı kimi anlar ayırt edilebilmektedir. Bu minvalde Kardam, İmparatorluk

³⁴¹ Suavi Aydın, "Tori ve Boti: Dicle'nin Kestiği Coğrafyada Aşiretler ve Aşiret İlişkileri", içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s.36. Ayrıca bkz.: Bruinessen, 2010, s.274, s.275. Hatta Lazarev Bedirhan Bey'in liderliğinde Hakkari, Hizan, Muş ve Kars Beyleri ile Erdalan Valisi'nin de yer aldığı Osmanlı idaresine karşı isyan etmek üzere bir 'kutsal ittifak' oluşturulduğundan bahsetmektedir (Lazarev, 2010 (a), s.128).

³⁴² Özoğlu, 2017, s.132, s.133, s.135.

³⁴³ Karademir, 2017, 264.

belgelerine yansıdığı kadarıyla, Bedirhan Bey'in fiili bağımsızlığının/özerkliğinin kazalara keyfi biçimde yönetici atamak, vergi ödememek ya da uygun gördüğü miktarda ödemek, asker vermemek ve valilere sadakat bildiriminde bulunmamak gibi farklı şekillerde su yüzüne çıkabildiğini kaydetmektedir.³⁴⁴ Zaten Bedirhan Bey'e milliyetçi tarih yazımının oluşturduğu isyanlar kronolojisinde oldukça ayrıcalıklı bir yer verilmesi de isyanının bağımsızlık yahut özerklik amacı taşıdığına dair varsayımdan³⁴⁵ kaynaklanmaktadır. Bilhassa Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın özerklik yönündeki başarılarının bu dönemdeki birçok Kürt reisini etkilediğine dönük saptama için bizatihi Nizip Savaşı'na İmparatorluk saflarında katılarak yenilgiye tanık olan Bedirhan Bey'den daha elverişli bir misal bulmak zor olsa gerektir. Ancak Bruinessen ise kaynaklarda bu iddiayı doğrulayacak bir hususun bulunmadığını, Bedirhan Bey'in isyanının başka nedenlerle ve daha sınırlı amaçlarla gerçekleştiğini iddia etmektedir.³⁴⁶ İsyan öncesinde, Nasturilere yönelik katliamlar ise Mirlik ve imparatorluk arasında cereyan eden olayların gidişatında oldukça belirleyici olmuştur. İlki 1843'te gerçekleşen bu katliamların kısa vadede Mir'in bölgedeki nüfuzunu güçlendirdiği görülmektedir.³⁴⁷ 1845 yılında ise Tanzimat uygulamalarının bölgede hayata geçirilmesi sonrası Van'da başlayan isyan başka bölgelere yayılmış ancak İmparatorluğun bölgeye düzenleyeceği askeri sefer, mevsimi geçtiği için ertelenmiştir.³⁴⁸ Tam da bu evrede, yukarıda Hakkari Mirliği'nden bahsedilirken de kısaca değinildiği üzere, Bedirhan Bey 1846'da Nasturilere yönelik önceki saldırısında kendisine destek olan Nasturi aşiretlerini hedef alan ikinci katliam

³⁴⁴ Kardam, 2011, s.276.

³⁴⁵ Aslında oldukça yaygın denilebilecek bu tarz bir bakış açısının misallerinden birisi için bkz.: Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s.24.

³⁴⁶ Bruinessen, 2010, s.275.

³⁴⁷ Kardam, 2011, s.197. Kardam, Bedirhan Bey'in kişilik özelliklerinin yanında, katliamın nedenlerinden birinin bölgedeki misyoner faaliyetlerin Nasturi aşiretlerini güçlendirmesiyle bölgedeki Kürt ve Nasturi aşiretleri arasındaki güç dengesini bozulması sonucu gerçekleşen Nasturi saldırıları olduğundan bahsetmektedir. Devamında da bölgedeki din adamlarının cihat çağrıları yapmaya başladığını ve Hakkari Miri Nurullah Bey, Amediyeli İsmail Bey ile diğer Kürt reislerinin Nasturilere yönelik saldırı için Bedirhan Bey'e baskı yaptıklarını, İmparatorluk idaresinin ise bu hususta sessiz kaldığını dile getirmektedir (Kardam, 2011, ss.176-182).

³⁴⁸ Kardam, a.g.e., s.285.

dalgasını başlatmıştır ki bu da daha önce belirtildiği üzere Britanya ve Fransa'nın İmparatorluğa katliamlara son verilmesine yönelik baskı yapmasıyla sonuçlanmıştır.³⁴⁹ Atmaca ise İmparatorluğun asi uyrukları Kürtler ve Nasturiler arasında bunları zayıflatacak bir çatışma çıkmasını uzun süredir beklediğine ve bu çatışmanın bir yandan Nastururilerin saf dışı edilmesini diğer yandan Kürt seçkinlerinin hakimiyetine son verilmesi için bahane sağladığına dikkat çekmektedir.³⁵⁰ Zaten bu katliamı da 1847 yılında İmparatorluğun bölgeye yönelik askeri seferi izlemektedir.

Bu sefer öncesinde ise daha en başından Bedirhan Bey'in nüfuzu altındaki Kürt reislerinin saf değiştirmeleri için bazı önlemlerin alındığı ve bunların da belirli ölçüde amacına ulaştığı görülmektedir.³⁵¹ Nitekim Bedirhan Bey'in kendisi de yenilgisinin nedenlerinden birinin de aile içinden ve bazı aşiretlerden kaynaklanan muhalefet olduğunu dillendirmiştir.³⁵² Bu minvalde geçmişte, mirlikten feragat etmek zorunda kalan Bedirhan Bey'in selefi Mir Sêvdin'in oğlu Yezdanşer'in taraf değiştirerek İmparatorluk saflarına geçmesinin Bedirhan Bey'in akıbetinde oldukça belirleyici olduğu söylenebilir.³⁵³ Askeri sefer sonrasında Bedirhan Bey çekildiği Evreh Kalesi'nde bir süre daha direndikten sonra teslim olmak zorunda kalmış, aile üyeleri ve maiyetiyle birlikte önce İstanbul'a gönderilmiş oradan da Girit'e sürülmüştür. Kürt milliyetçi tarih yazımındaki coşkulu tespitlerden farklı olarak Kardam soğukkanlı değerlendirmesinde,

³⁴⁹ Jwaideh, 2009, s.149.

³⁵⁰ Atmaca, 2019, s.525.

³⁵¹ Kardam, 2011, ss.323-337. Kardam askeri seferin planlanması için görevlendirilen Osman Paşa'nın hazırladığı raporda Muş Kaymakamı Şerif Bey ile Nurullah Bey ve Hakkari'nin diğer beylerine güvence verilerek gönüllerinin alınmasının yanında şu hususlara değindiğini aktarmaktadır: "Civar kazaların hanedan ve aşiretlerinden Bedirhan Bey'e kin ve düşmanlık içinde oldukları bilinen mirlerin, ağaların ve şeyhlerin getirilerek gönüllerinin alınması, hanedandan bazılarına kaza müdürlüğü ve bazılarına da çeşitli rütbeler verilmesi, şeyhlerden ve diğerlerinden saygın ve etkili olanlara kaftan ve şal gibi şeyler giydirilmesi." (Kardam, 2011, s. 305).

³⁵² Kardam, a.g.e., s.81.

³⁵³ Kardam, a.g.e., ss.353-354. Kardam' a göre Yezdanşer kaçarak Osmanlı ordusuna sığındıktan sonra başta kayınpederi olan Hakkari Miri Nurullah Bey olmak üzere önemli kişilerin taraf değiştirmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Kardam Yezdanşer'in Osmanlı ordusunun zahire sıkıntısını gidermek üzere Cizre ahalisinden erzak tedarik etmesinin yanı sıra Bedirhan Bey'in geri çekilen ordusunun takip edilmesinde bölgenin yabancıları olan Osmanlı ordusuna kılavuzluk yaptığının arşivlerde yer aldığına dikkat çekmektedir. Son olarak Kardam Yezdanşer'in sunduğu hizmetler karşılığında Cizre Mütessellimliği için İmparatorluk ile pazarlık yaptığını belirtmektedir.

Bedirhan Bey ve müttefiklerinin yenilgisinin nedenlerinden birinin, Mirin hızla değişmekte olan dünyada, devlet aygıtının yeniden yapılandırılarak merkezileştirilmesine uyum sağlamaya çalışan Osmanlı Devleti'ndeki dönüşümü kavrayamaması olduğunu ve Mirliğini 19. yüzyıl öncesindeki özerkliğine geri döndürmek üzere başlattığı isyanının bu yüzden zamanın ruhuna ters düştüğünü kaydetmektedir. Diğer nedenin ise bölgenin bu dönemdeki sosyal ve siyasal örgütlenmesinin temel birimi olan akrabalık bağlarına dayalı aşiretlerden kaynaklanan “sosyal ve siyasal gelişmemişlik” olduğunu belirtmektedir.³⁵⁴ McDowall'a göre bugün dahi çoğu Kürt tarafından ünlü bir hanedanın en ünlü kişisi olmaya devam eden Bedirhan Bey'in önemi, “kısmen Osmanlı reformcuları için ciddi bir tehdit oluşturan son büyük aşiret reisi olmasıdır”.³⁵⁵ Bohtan Mirliği Bedirhan Bey'in ardından Kırım Savaşı yıllarında bu defa Mir Sevdin'in oğlu Yezdanşer'in önderliğinde son bir isyana daha ev sahipliği yapacaktır. Yezdanşer'in Bohtan bölgesinden uzaklaştırılmasıyla “Kürdistan'ın mükerrer fethi” tamamlanmış olacaktır.³⁵⁶

Bohtan Mirliği, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkezileşme eğilimleri ile dönemin Kürt toplulukları arasındaki ilişkinin isyan -direnc- olarak tezahür edişinin belki de en berrak ve hatırası en kalıcı örneğini oluşturmaktadır. Gerçekten de Bedirhan Bey'in isyanının bastırılmasının *Kürdistan'ın mükerrer fethi* olarak kayıtlara geçmesi³⁵⁷

³⁵⁴ Kardam, a.g.e., ss.370-372. Kardam'ın bu hususta belirttikleri bölgenin tarihine dair sık tekrar eden bir tespitin yahut kabulün oldukça iyi bir özeti niteliğini taşıdığından burada kısaca da olsa anılmalıdır. Çünkü aşağıdaki alıntıda koyu tonlarla vurgulanması tercih edilen hususların -bu vurgular Kardam'a ait değildir- temellendirilmesindeki akıl yürütme tarzının oldukça yalın bir örneğini burada görmek kolaydır: “19. Yüzyıl Kürdistan'ının sosyal ve siyasal örgütlenmesinin temel birimi, esas itibariyle akrabalık bağlarına dayalı aşiretlerdi. Belli bir aşirete mensubiyet her Kürt bireyinin bağlı olduğu temel değerdi. Beylikler de bu aşiretlerin oluşturdukları konfederasyonlardı. Karmaşık sosyal tabakalaşmadan yoksun aşiretler ve aşiret konfederasyonları (beylikler) olarak bölünmüşlük, 19. Yüzyıl Kürt toplumunun temel özelliği idi. İncelediğimiz dönemdeki bütün politik hareketlerin temel motor kuvveti bu yalınkat aşiretler ve onların oluşturdukları beyliklerdi

Sosyal tabakalaşma çok cılız olduğu gibi, aşiretlere dayalı beyliklerin içsel bağları da zayıf ve istikrarsızdı. Beyliklerin hanedan aileleri içindeki iktidar mücadeleleri ve aşiretler arası rekabet ve husumetler, sosyal ve siyasal yapıyı aşırı kırılğan yapıyordu. Bu durumda, beyler ve aşiret reisleri arasındaki sosyal tabandan yoksun politik ittifakları; önce onları ‘yaklaşmakta olan büyük bir felaket’ ile karşı karşıya bırakıp, ardından hanedan aileleri içindeki düşmanlıkları ve aşiretler arası anlaşmazlıkları körükleyerek parçalamak zor değildir....”

³⁵⁵ McDowall, 2004, s.78.

³⁵⁶ Metin Atmaca, “Origins of the ‘Kurdish Question’?: The Revolt of Yezdanşer (1854-1855)”, içinde: *The Routledge Handbook of the Crimean War*, Der.: Candan Badem, Routledge, 2022, s.366.

³⁵⁷ *Osmanlı Kürdistanı*, Kürdoloji Çalışmaları Grubu, bgst Yayınları, 2011, s.96.

mirliklerin İmparatorluk idaresi içinde ulaşabilecekleri *özerklik düzeyini* göstermektedir. Yine sefere katılanların *Kürdistan madalyaları* ile ödüllendirilmesine ilaveten Sultan Abdülmecid’e de *Kürdistan Fatihi* unvanının verilmesi³⁵⁸ bu *isyanın İmparatorluk idaresince nasıl algılandığının* bir göstergesidir. Aynı yıl Kürdistan Eyaleti’nin kurulması ve Tanzimat’ın bölgede uygulamaya konulduğunun ilan edilmesi³⁵⁹ ise İmparatorluğun bölgede bu dönem itibariyle izlediği *merkezileşme siyasetinin yönelimini* berrak biçimde açığa vurmaktadır. Bununla birlikte bu dönemdeki mirliklerin İmparatorluk idaresine dahil edilmesi her örnekte Bohtan Mirliğinde görüldüğü gibi süratli ve keskin biçimde gerçekleşmemiştir. Mesela Baban Mirliği’nin tasfiye edilerek İmparatorluk idaresine dahil edilişi esasında uzun bir zayıflama evresinin sonunda tamamlanmış gibi görünmektedir.

2.2.2.5. Baban Mirliği

Atmaca’ya göre Erdalan, Hakkari, Bahdınan, Bitlis gibi klasik Kürt Mirliklerine nispeten çok daha sonraları ortaya çıkan Baban Mirliği’nin kesin kuruluş tarihi bilinmemekte ve Mirlik hakkındaki en erken kayıtlar 16. yüzyıl ortalarına tarihlenmektedir. Atmaca başlarda bey, 17. yüzyıl ortalarından itibaren paşa, 19. yüzyıl yazışmalarında ise mir-i miran unvanıyla hitap edilen Baban yöneticilerinin mirliğin başkenti olarak Süleymaniye’yi kurduklarını, şehri zenginleştirmek için sarayın yanında önemli bir imar faaliyeti yürüttüklerini, Kürtçenin Sorani lehçesinin geliştirmek için şairlere ve mutasavvıflara hamilik yaptıklarını, bıraktıkları etki itibariyle modern İran ve Irak tarihinde bir yere kadar bahis konusu olduklarını belirtmektedir.³⁶⁰ Karademir’e göre ise Soran ve Bohtan Mirlikleri’nin isyanlarından önceki dönemde, Osmanlı İmparatorluğu için Kürdistan neredeyse Baban Ocaklığı’ndan, *Kürdistan galesi* ise

³⁵⁸ Karademir, 2017, s.286.

³⁵⁹ *Osmanlı Kürdistanı*, s.98.

³⁶⁰ Metin Atmaca, “Frenk Keygan’ın Çocukları: Babanlar”, *Kürt Tarihi*, Sayı 20, 2015, s.38.

neredeyse Baban Mirliğı ve ümerasından ibarettir.³⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu ile İran arasındaki sınır bölgesinde konumlanan mirlik, iki imparatorluk arasındaki rekabetten beslenerek uzunca bir süre özerkliğini korumuş, görünüşte bağlı bulunduğu Bağdat valileri ve sınırın öte yanındaki rakibi Erdalan Mirliğı ile de bir hakimiyet mücadelesi içerisinde olmuştur.³⁶²

19. yüzyıla gelindiğinde, Abdurrahman Paşan'ın 1806'da başlattığı isyanın yüzyılın ilk kayda değer isyanı olduğuna ve kesintilerle sürse de kalıcı bir etki yarattığına dikkat çekildiği görülmektedir.³⁶³ Atmaca milliyetçi hissiyatla gerçekleştirilen ilk isyan olarak değerlendirilen ayaklanmanın esasında Abdurrahman Paşa'nın ekonomik/askeri gücü elinde tutmak suretiyle sultanın onayına binaen vilayetteki yegane iktidar odağı olma ve Bağdat valisine rağmen hakimiyet alanını genişletme çabası ile ilgili olduğunu kaydetmektedir.³⁶⁴ Bununla beraber bu isyanların sonucunda Osmanlı ve İran'ın yanında Britanya ile Rusya'nın müdahil olmasıyla Kürdistan sorununun daha fazla uluslararası mesele haline geldiğini eklemektedir.³⁶⁵ Öte taraftan Mirliğin örgütlenme tarzının da oldukça dikkat çekici olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bruinessen bu dönemde Mirlik hakkında etraflıca bilgi edinebilecek tek kaynak olduğunu belirttiği Cladius James Rich'in notlarına dayanarak, Baban Sarayı'nın örgütlenmesinin Osmanlı Sarayı'nın bir taklidi olduğunu belirtmektedir. Aşiretlerin ve aşiret dışı nüfusun yaşadığı geniş toprakları idare eden Mirlik'te, her aşiretin başında reislerin bulunduğu ve diğerleri içinse mirler tarafından yöneticiler atandığına değinmektedir.³⁶⁶ Bruinessen, Rich'in sarayda birçok önemli aşiret reisine rastlamış olmasının, aşiretlerin mire tabi olmalarını sağlamak üzere uygulanan bir yöntemin göstergesi olabileceğine dikkat çekmektedir.

³⁶¹ Karademir, 2017, s.236.

³⁶² McDowall, 2004, s.65.

³⁶³ Karademir, 2017, s.234.

³⁶⁴ Metin Atmaca, "Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan", *Anatoli*, Issue 8, 2017, s.48. s.44.

³⁶⁵ Atmaca, a.g.m., s.45.

³⁶⁶ Bruinessen, 2010, s.262, s. 263.

Ancak Mirliğin aşiretleri kontrol etme yöntemlerinin çeşitlilik gösterdiği de gözden kaçırılmamalıdır. Mesela bölgenin en güçlü konfederasyonu olan Cafların en kalabalık aşiret olmasına rağmen diğerlerine göre daha hafif bir vergi yükümlülüğüne tabi olması Mirliğin aşiretleri kontrol etme yöntemlerinin aşiretin gücüne göre değişebilebildiğini göstermektedir.³⁶⁷ McDowall ise yine Rich'ten mirlik ile aşiretler arasındaki ilişkinin farklı bir boyutuna işaret eden başka bir aktarımda bulunmaktadır: Erdalan Valisi'nin Baban Miri Abdurrahman Paşa'ya, kendilerine cömertçe davranılmasına rağmen hizmetkârlarının Babanlar kadar sadık olmayışından yakınması üzerine, Abdurrahman Paşa'nın söyledikleri burada anılmaya değerdir: "Sen bir aşiret reisi olmadığın gibi adamların da aşiret mensubu değil. Onları giydirebilir, zengin edebilirsin ve onlara yedirebilirsin ama onlar senin kuzenlerin değil, hizmetkârlarıdır!".³⁶⁸ Esasında bu yanıtta mir ve aşiretler arasındaki ilişki sadakat üzerinden bir tür bağlılık yahut ittifak olarak tasvir edilmektedir. Ancak Mir sülalesine bakıldığında da diğer mirliklerde de sık sık su yüzüne çıkan çetin bir ihtilafın varlığı göze çarpmaktadır. Mesela Zeki Beg'e göre, önce Abdurrahman Paşa'nın ardından da Ahmet Paşa'nın Bağdat Valisi ile giriştikleri savaşlarda uğradıkları yenilginin temel nedeni sülale üyelerinin bir kısmının İmparatorluk ordularının yanında saf tutmuş olmasıdır.³⁶⁹

İki imparatorluk arasındaki hakimiyet mücadelesinin biteviye sürdüğü bu sınır bölgesindeki Baban Mirliği'nin bir yandan da Erdalan Mirliğiyle çekişmesi, mir sülalesinin hırslı mensupları için hasım ve hısımların süratli biçimde değiştirilebildiği bir ittifak yelpazesi oluşturarak sülale içi ihtilafları beslemiştir. Yüzyılın başlarında Bağdat valisinin kim olacağını fiilen belirleyebilecek kadar güçlenen Baban Mirliği³⁷⁰ işte bu ittifak yelpazesinde sık sık konum değiştiren beylerin arasındaki mücadeleler nedeniyle

³⁶⁷ Bruinessen, a.g.e., ss.262-264.

³⁶⁸ "Cladius James Rich, Narrative of A Residence in Koordistan, I. Cilt, s.86"dan aktaran: McDowall, 2004, s.67.

³⁶⁹ Zeki Beg, 2004, s.213, s.219.

³⁷⁰ McDowall, 2004, s.65.

1830'lu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok İran'ın kontrol ettiği bir mirliğe dönüşmüş ve belirgin biçimde bir zayıflama evresine girmiştir.³⁷¹ Bu süreçte de Bruinessen'e göre hükümdar ailenin içindeki mücadeleler sonucu mirliğin sık sık el değiştirmesi ve her iktidara gelen mirin ne kadar görevde kalacağı belirsiz olan yeni yöneticiler ataması kalıcı bir himaye ilişkisinin gelişmesini engelleyerek, aşırı sömürüye neden olmuş, bu da halkın kitleler halinde başka topraklara göçü sonucu bölgenin insansızlaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu açıdan Bruinessen'e göre, Mirlik'te de imparatorluktakiyle eş zamanlı benzer bir çöküş süreci yaşanmıştır.³⁷² Öte yandan İmparatorluktaki merkezileşme reformlarının yanısıra Kaçar Hanedanlığı ile 1823 yılında akdedilen birinci Erzurum Antlaşması İmparatorluğun İran'a karşı desteğini gereksindiği Baban Mirliği'nin stratejik önemini azaltarak bu zayıflama sürecini besleyen öğelerden biri olarak öne çıkmıştır.³⁷³

Bununla beraber Baban diyarı, her ne kadar 1820'lerdeki kadar görkemli olmasa da son günlerinde de Ahmed Paşa önderliğindeki modernleşme hamlesinin eşliğinde Mirliği eski günlerine döndürme çabasına tanık olmuştur. Atmaca 1840'lı yıllara karşılık gelen dönemde Ahmed Paşa'nın önderliğindeki bu modernleşme hamlesini ayrıntılı biçimde tasvir etmektedir. Baban egemenliğinin son demlerinde, bir yandan İran tehlikesini sınırda tutmaya çabalayan diğer yandan kendi yerini almak için fırsat kollayan kardeşinin yarattığı tehlikeyi savuşturmak için Bağdat'taki otoritelere haraç ödemek zorunda kalan Ahmed Paşa aynı zamanda mirliğin askeri kuvvetlerini modernleştirmeye çabalamaktadır.³⁷⁴ Ancak İmparatorluk ordusu tarafından yenilgiye uğrayan Paşa benzeri otoriteye sahip diğerlerinin başına geldiği gibi önce egemenliğindeki bölgeden sürülerek uzaklaştırılmakta sonra İmparatorluk bürokrasına dahil edilmektedir.³⁷⁵ Ancak

³⁷¹ Karademir, 2017, s.240.

³⁷² Bruinessen, 2010, s.265,s.266.

³⁷³ Eppel, 2008, s.256.

³⁷⁴ Atmaca, 2019, s.527-528.

³⁷⁵ Atmaca, a.g.m., s.530.

Atmaca'nın belirttiği üzere sülalenin bazı üyeleri yalnızca Osmanlı bürokrasisinde değil hem gelecek yıllarda kurulacak Irak'taki yönetim kademelerinde hem de Kürt milliyetçi hareketinde yer alacaktır. Baban Mirliği'nin uzunca bir süre hakimiyet mücadelesi verdiği sınırın öte yanındaki ezeli rakibi Erdalan Mirliği'nin de Kaçar Hanedanlığı tarafından ilerleyen yıllarda ortadan kaldırıldığını kaydetmekte yarar vardır.³⁷⁶ Sonuç itibarıyla kabaca 19. Yüzyılın ilk yarısında mirlikler tarih sahnesinden çekilmektedir. Bu noktada mirliklere dair tahlillerin bazılarını aşiretlerin tarih içinde seyrettikleri güzergâhı anlayabilmek açısından kısaca da olsa değinmek yerinde olacaktır.

Geniş topraklara yayılan İmparatorluk idaresinin çeşitliliği, merkezi idare pratiklerinin yanında her bölgenin ister istemez kendi rengini de verdiği bir mozaik andıra gelmiştir. İmparatorluklar mirlikler dolayısıyla bölgedeki egemenliklerini sürdürebilirken mirlikler de emperyal himayeden devşirdikleri güç ile mıntıklarını ve buralardaki aşiretleri yönetebilmişlerdir. Ne var ki imparatorluğun ve mirliğin hakimiyetlerinin iç içe geçtiği bu ilişki, düz bir çizgi misali seyretmemiş koşullara göre eğilip bükülerek farklı biçimler alabilmiştir. Ancak 19. yüzyıla gelindiğinde bu ilişkinin seyrinde yaşanan dönüşüm, alışılanın aksine eğilip bükülmenin ötesine geçerek bir *kırılma* yahut *kopuşa* karşılık gelmiştir.³⁷⁷ İmparatorluk idaresindeki mozaikvari çeşitliliğin üstünün, deyim yerindeyse tek ve koyu bir renkle örtülmesinin amaçlandığı bu evrede, önceki yüzyıllardan farklı olarak imparatorluk mirliklerin isyanlarını, bağılılık sunmaları karşılığında genelde yine aynı sülalenin başka bir mensubunu mir olarak tanımak suretiyle bastırma yoluna gitmemiştir. Bunun yerine modernleşme sürecinin yoğun merkezileşme pratiklerine paralel biçimde mirliklerin tümüyle tasfiye edilerek

³⁷⁶ Sheerin Aradalan, *Osmanlı ve İran İmparatorluğu Arasında Erdalan Kürtleri*, Çev.: Heval Bucak, Avesta Yayınları, İstanbul, 2011, s. 234.

³⁷⁷ Bu kırılma yahut kopuş genel olarak İmparatorluğun geçirdiği dönüşüm bağlamında düşünülmelidir. Bu dönem, Bozarslan'ın deyişiyle evrensel bir tahayyül olan nizâm-ı âlemde bir imparatorluk bünyesinde olsa bile modern türde devlet yaratmanın eş anlamlısı olan nizâm-ı cedite geçişin yaşanması nedeniyle Osmanlı tarihindeki önemli bir kopuşa karşılık gelmektedir (Bozarslan, 2018, s. 38).

bölgenin merkezi idareye eklemelenmesi amaçlanmıştır.³⁷⁸ Baban ve Bedirhan ailelerinde bariz biçimde görüldüğü üzere yönetici sülalenin mensupları merkezi idare tarafından emilerek imparatorluk bürokrasisi içerisinde hazmedilmiştir.³⁷⁹

Fakat merkezileşme odaklı bu reformlar silsilesi İmparatorluğun birçok yerinde amaçlandığı gibi uygulamaya geçirilememiştir. Mirliklerin tasfiye edilmeleri İmparatorlukla bölge arasındaki dolayım alanının ortadan kalkması anlamına da geldiğinden *idari ve siyasi bir boşluğun ortaya çıkmasıyla* sonuçlanmıştır ki bu da konfederasyonların ufalanarak küçük aşiretler halinde parçalanmasına yol açmıştır.³⁸⁰ Hakimiyet alanlarını genişletmeye çalışan Mirler, hem aşiretler arasında hem de bunların dışarıyla temasında aracı işlevi de gördüklerinden, ortadan kaldırılmaları sonucu hemen her yerde ekonomik/siyasi sonuçları olan önü alınamaz *aşiret içi ve aşiretler arası çatışmalar* boy göstermiştir.³⁸¹ Mesela aşiret çatışmalarının açık biçimde izlenebildiği resmi kayıtlara göre 1850’li yıllarda, Süleymaniye Sancağı’ndaki Hemavend Aşireti’nin saldırıları ve Caf Konfederasyonu’nun göçebe yaşam tarzı nedeniyle üç yüz kırk köy ve yirmi dokuz mezranın sakinlerince terk edilmesiyle insansızlaştığı kayıtlara geçmiştir.³⁸² Yine arşivlerde 1859’da Hemavend Aşireti’ni cezalandırmak üzere bölgede üç aşiret

³⁷⁸ Bağdat ve Musul’daki Celiller’in iktidarına son verilen 1830’lu yıllardan başlayarak kabaca 1850’li yıllarda sona eren süreç boyunca Kürt Mirlikleri’nin tamamı ortadan kaldırılmıştır. Arındıran 1847’de bir yandan Kürdistan Eyaleti kurulurken diğer yandan bugünkü Irak Kürdistanı’nın hatırı sayılır bir kısmını kapsayan Musul Eyaleti’nde törenle Tanzimat Fermanı okunmuş, 1849’da Süleymaniye ve Revanduz’u da içine alan Kerkük merkezli Şehrizar Eyaleti kurulmuş ve nihayet 1878’de Şehrizar’u da kapsayan Musul İmparatorluk başkentine bağlı eyalet statüsüne sokulmuştur (Marufoğlu, 1998, s.37, s.38 ve s.39).

³⁷⁹ Atmaca, 2019, s.532.

³⁸⁰ Bruinessen, 2010, s.279. Bruinessen Bohtan Mirliği üzerinden buradaki aşiret örgütlenmesinin karmaşık devlet benzeri yapılardan birkaç kuşak içerisinde çok daha basit toplumsal ve politik biçimlere doğru gerilemiş olduğundan ve sanki evrim basamaklarında birkaç basamak birden geriye düştüğünden bahsetmektedir. Devamla bunun da merkezi idarenin müdahalelerinin ve bunlara gösterilen tepkilerin yol açtığı değişikliklere açık bir örnek olduğuna değinerek, devletin yönetim ağının sıkılaşmasının aşiretleri küçülttüğünü ve basitleştirdiğini iddia etmektedir. Bu izahatın gerçekleşen dönüşümü açıklayıcı yanını inkâr etmek güç olsa da mirliklerin dağılmasını müteakip ortaya çıkan temel örgütlenme tipinin yaygın biçimde nasıl aşiret olarak kendini gösterdiği gibi temel bir soruyu/sorunu ihmal etme olasılığı üzerine düşünülmelidir. Çünkü mirlik ile aşiret arasındaki ilişkinin çatışmalı karakterinin öne çıkarıldığı bu izahatın yine aynı ilişkinin simbiyotik karakterine karşı körleştirici bir etki yaratmaması gerekmektedir.

³⁸¹ McDowall, 2004, s.83. Bruinessen’e göre mirliklerin gücü üstlendikleri yargısal işlevi yerine getirmenin yanında aşiretler arası çatışmaları çözme ve yönlendirme yeteneklerine bağlıdır. Çatışmalar mirliklerin olduğu kadar aşiretlerin de var olabilmeleri için gereklidir. Bkz.: Bruinessen, 2013, s.93.

³⁸² Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.156-159.

mensubunu yargılamaksızın infaz ettiren Bağdat Valisi Ömer Lütfi Paşa'nın görevinden alınarak Harput'ta mecburi ikâmet ile cezalandırıldığına rastlanmaktadır.³⁸³ Jwaideh'e göre bir *kanunsuzluk ve düzensizlik döneminin* başlangıcı olan bu evre, mirliklerin tasfiyesinin ardından merkezi idarenin sıkı kontrolünün bölgede bir türlü tesis edilememesinin sonucudur. Çünkü mirlerin kontrolündeki birçok aşiret reisi her türlü kanunsuzluğa karışmakta serbest kalmış, mirliklerin topraklarının büyük bölümü çok sayıda küçük aşiret tarafından yağmalanmıştır.³⁸⁴ Bu süreçte aşiretleri bastırma harekâtları sonuçsuz kalmış, kargaşa artmış ve aşiretler arası çatışmalar şiddetlenmiştir.³⁸⁵

Bu dönemde aşiretlerle eskisine nispeten daha dolayimsız şekilde ilişkilenen İmparatorluk idaresi tabiri caizse *uslandırma* ve *uzlaşma* arasında salınan iki yönlü bir aşiret siyaseti izlemiştir. Bunlardan ilkinin en keskin görünümüne isyanları takip eden bastırma harekâtlarında rastlanmaktadır. Ancak İmparatorluğun aşiretlere yönelik izlediği siyaset yalnızca askeri yöntemlerden ibaret değildir. Zaten daha en başından, 1840'lı yıllardan itibaren merkezileşme reformlarının uygulanmasında İmparatorluk idaresinin askeri harekâttan ibaret mono blok bir siyaset izlemediği görülmektedir; askeri harekât ile bölgenin kontrol altına alınmaya çalışılmasının yanında bölgenin önde gelenleri ile pazarlık etmek veya onları idari bünyeye bütünleştirmek, uygulamaları ertelemek gibi bölge ve muhataplarının durumuna bağlı olarak farklı stratejilerin işletilmesi söz konusudur.³⁸⁶ Bu dönemde aşiret siyasetinin *uslandırma* ve *uzlaşma* arasında salınmasının duru biçimde izlenebildiği başka bir alan da *iskân*

³⁸³ Marufoğlu, a.g.e., s.163.

³⁸⁴ Jwaideh, 2009, s.153. Jwaideh'in Baban Mirliği'nin göbeğindeki Hemavend ve Hakkari-Bahdinan Mirliklerinin mıntıkasındaki Zebari gibi aşiretlerin eylemlerini tasvir ederken "kaosun sınırındaki kontrolsüz bir vahşet"ten bahsetmesi bu türden çatışmaların ne denli şiddetli olduğunu göstergesidir.

³⁸⁵ Jwaideh, a.g.e., s.154.

³⁸⁶ Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, Vol. 34, No. 1, 2014, s.164.

uygulamalarıdır.³⁸⁷ Aşiret siyasetinin uzlaşmaya doğru en hızlı salındığı örnek ise kuşkusuz birkaçı dışında neredeyse tamamı Kürt aşiretlerinden tertip edilen *Hamidiye Alayları*dır.³⁸⁸ Klein'a göre bu alaylar, mirliklerin ardından oluşan iktidar boşluğunu dolduran aşiretler vasıtasıyla bölgenin dolaylı biçimde kontrolüne dönük bir uygulamadır.³⁸⁹ Aşiret siyasetinin uzlaşma üzerinden şekillendiği başka bir çarpıcı örnek de *Aşiret Mektebi*'nin kuruluşudur. Rogan'a göre bu uygulama ile devlet için sorun teşkil eden Arap ve Kürt aşiretlerinin müstakbel reislerinin eğitilerek sadık bir uyuğu/memura dönüştürülmesi ve böylelikle İmparatorluk'taki ayrılıkçı hareketlerin engellenmesi hedeflenmiştir. Bu açıdan uygulamayı devletin aşiret ikilemine verdiği belirgin biçimde modern bir yanıt olarak kabul etmek olanaklıdır.³⁹⁰

Yüzyıllardır imparatorluk ve aşiretlerin birbirinin yabancısı olmadığı ilişkiler ağında, imparatorluktan aşirete bakıldığında, aşiret siyasetinin değişen yanı bu modern karakteridir. Kasaba 19. yüzyılda İmparatorluk görevlileri nezdinde, aşiretin ilkellikle birlikte düşünülmesinin yaygınlaştığına ve merkezi idarenin bir nevi uygarlaştırma misyonu ile hareket ettiğine değinmektedir.³⁹¹ Aşiretten devlete bakıldığında ise bu değişim her durumda isyan ile yanıtlanmış değildir. Aksine Klein'ın belirttiği gibi

³⁸⁷ Bu stratejilerin çeşitliliğine ve ve uygulandığı bölgeye dair farklı biçimler alabildiğine dair bkz.: Yonca Köksal, "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire", *Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No. 3, 2009, s.487. Karademir'e göre iskân siyasetinde 'güç' ve 'uzlaşma' olmak üzere iki yöntem uygulanmıştır. Merkezi idare aşiretlerin yerleşik yaşama geçirilmesinde zorlayıcı tedbirlerin yanında 'iskân başı atanması', 'reisler aylık bağlanması', 'reisin kaza müdürü tayin edilmesi' gibi yöntemlere de başvurmuştur (Karademir, 2017, s.181).

³⁸⁸ Klein'a göre Hamidiye Alayları bir yönüyle devlet gücünün dizginlerinin bastırılması amaçlanan aşiretli Kürtlerin eline verilmesi nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet olma fikriyle çalışmaktadır. Bunun yanında uygulamanın amacı sadece Kürtlere askeri disiplin aşılamak olmamıştır. Aşiret sadakatinin yerine İmparatorluğa sadakatini geçirilmesi suretiyle bir tür aşiret üstü sadakatini oluşturulması da amaçlanmıştır (Klein, 2014, s.28, s.73, s.96).

³⁸⁹ Klein, 2014, s.115, s.117, s.120. Klein Hamidiye reislerinin Sultan'dan koşulsuz destek gören Zeki Paşa'nın işbirliğiyle aşiretleri içinde yeni bir itibar elde ederek Hamidiyeli olmayan komşuları ve bağımlı unsurlar aleyhine güç tabanlarını genişletebildiklerini vurgulamaktadır. Ortadan kaldırılan eski mirliklerle farklılıklarını teslim ettikten sonra benzerliğine dikkat çekmek üzere güçlenen Hamidiyeli reislikleri ilginç biçimde yeni aşiret emirlikleri olarak adlandırmaktadır. Klein'in incelikli analizinin ötesinde bu çalışma açısından kıymetli olan husus aşiretin her yeni adlandırma girişiminde eninde sonunda bir şekilde yer alıyor oluşundaki sürekliliktir.

³⁹⁰ Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East*, Vol. 28, No. 1, 1996, s.83, s.104.

³⁹¹ Kasaba, 2012, s.131, s.142.

Hamidiye aşiretlerinin reisleri açısından bu siyasetin açtığı alan muazzam derecede güçlenmenin bir yoluna dönüşmüştür.³⁹² Doğrudan aşiretlerin üzerinde var olduğu sosyal ve ekonomik zeminin aşındırılmasını tasarlayan reformların uygulanması sonrasında bile aşiretlerin yeni koşullara uyarlanarak varlıklarını sürdürebildiklerine tanık olunabilmektedir. Mesela 1858 tarihli 1869 yılında Irak'ta uygulamaya geçirilen *Arazi Kanunnâmesi* Bruinessen'e göre, yasayı hazırlayanlar nezdinde aşiret yapısını kırmayı hedeflediği belli olsa da çeşitli nedenlerle beklenen sonucu vermemiştir. Çünkü yolsuzluk ve halkın yönetime duyduğu güvensizlik nedeniyle yalnızca tapu memurlarıyla nasıl ilişki kurulacağını bilen kişilerin -ağalar, şeyhler, tüccar ve yüksek dereceli memurlar- geniş toprakları sahiplenmesiyle neticelenmiş ve Britanya Mandası boyunca da reislerin kayırılması süregittiği için reislerin toprak üzerindeki hakimiyeti 1930'ların Irak'ına değin taşınabilmiştir.³⁹³

Devletin *yadsıma* ile *tanımanın* garip bir alaşımı olan aşiret siyasetinin de etkisiyle aşiret örgütlenmesinin umulanın aksine bu süreçte yeni koşullara *uyarlanarak* varlığını sürdürmeye devam ettiği görülmektedir. Bu dönemi nitelemek üzere aşiretlendirme teriminin kullanıma girmesi bunu doğrular nitelikte olsa gerektir. Mesela Bozarslan mirliklerin kaldırılmasını izleyen süreçte ortaya çıkan güvenlik sorunun aşılabilmesi için *aşiretlerin kitlesel düzeyde yeniden oluşması yönünde bir dalganın* geliştiğini çünkü nüfusun hayatta kalmasını geniş aşiretlerden başka sağlayacak bir yapı kalmadığını ifade

³⁹² Klein, 2014, s.158. Ayrıca bkz.: Erdal Çiftçi, "Bir Hamidiye Aşiret Alayı Örneği: II. Abdülhamid Devrinde Heyderan Aşireti", içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.155-178.

³⁹³ Bruinessen, 2010, ss.281-283. Bruinessen Kanunnâmenin uygulanmasından doğan sonuçları şöyle sıralamaktadır: Bireyselleşme sonucu aşiret ekonomisinin komünal özelliklerinde gerileme olmuştur; aşiret içi ekonomik tabakalaşma artmış, birçok ağa toprak beyi haline dönüşmüştür; kentte yaşayan toprak beyleri yeni bir sınıf olarak belirmiştir ve bunlarla köydeki ağalar arasında yeni bir patronaj/himaye ilişkisi gelişmiştir; toprağı işleyenler geleneksel haklarını yitirerek kiracı-ortakçı/ücretli toprak işçisi haline gelmişlerdir. Bruinessen burada Dizayi Aşiretini örnek göstermektedir. Erbil bölgesindeki geniş toprakların sahibi Dizayi reisleri 19. Yüzyıl başlarında bölgeye Osmanlı yetkilisi olarak gelen Dizalı Ahmet Paşa'nın soyundan gelmektedir. Bruinessen'e göre Ahmet Paşa geniş topraklar edinerek bölge halkı üzerinde hakimiyet kurmuştur. Osmanlı yönetimiyle yapılan düzenbazlık sonrasında toprağın resmi sahibi unvanını almış ve izleyen süreçte de gerektiğinde devlet her seferinde toprağın gerçek sahipliğini elde etmesine yardımcı olmuştur.

etmektedir.³⁹⁴ Kısaca *devlet eliyle aşiretin yaratılması* olarak tanımlanabilecek *aşiretlendirme* yahut *yeniden-aşiretlendirme* (re-tribalization) teriminin bölge söz konusu olduğunda modern dönemler için ilk kez burada kullanıma girdiği söylemek mümkündür.³⁹⁵ Burada terimin 20. yüzyıl boyunca da devlet-aşiret ilişkisinin bir yönünü vurgulamak üzere kullanılageldiği ve güncelliğini de hâlihazırda yitirmemiş olduğunun belirtilmesinde yarar vardır. Sonuç olarak Yadırgı'nın deyişiyle Kürt hükümdarların eliminasyonu ve mirliklerin çözülmesiyle bunların tamamlayıcı parçaları olan aşiretler ve aşiret konfederasyonları bölgenin en önemli siyasal ve sosyal bileşenleri haline gelmişlerdir. 19. yüzyılın modernleşme reformlarının ardından paradoksal biçimde çatışmalı bir Kürt aşiretleri yığını siyasal ve sosyal aktörler olarak güçlendirilmiş ve etkinleştirilmiştir.³⁹⁶ Yerel otoritelerin tasfiyesinin önemli bir parçasını oluşturduğu bu süreç ironik şekilde kimi yerlerde bunların güçlenmesiyle sonuçlanmıştır. Hourani'nin belirttiği üzere Osmanlı idarecileri yerel otoritelere eskiden olduğundan daha çok ihtiyaç duyar hale gelmiştir çünkü idareciler örgütlü bir kolluk gücünün bulunmayışına ilaveten askeri birliklerin yetersiz olduğu, küçük bir memur çevresiyle çalışacakları ve öncesinde tanımadıkları şehirlere kısa süreliğine ve önceden olduğunun aksine muhalefetle karşılamak bir reform siyasetini uygulamak üzere gönderilmişlerdir.³⁹⁷ Böylesi koşullarda yönetebilmek için gönderildikleri bölgenin ileri gelenlerinin nüfuzu ve bölge hakkındaki bilgilerine ihtiyaç duymuşlardır.³⁹⁸ Bu süreçte merkezileşme reformlarının bir parçasını oluşturan mirliklerin kaldırılmasının ardından güçlenen yerel otoritelerin arasında

³⁹⁴ Hamit Bozarlan, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, Çev.: Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s.133

³⁹⁵ Mesela Ateş bu dönem İmparatorluk'ta izlenen bu tipteki uygulamaların tamamını nitelemek üzere “re-tribalization” ve “re-clanization” terimlerini kullanmaktadır (Sabri Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary 1843-1914*, Cambridge University Press, 2013, ss.81-82).

³⁹⁶ Veli Yadırgı, *The Political Economy of the Kurds From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*, Cambridge University Press, 2017, s.100.

³⁹⁷ Hourani, 1993, s.22.

³⁹⁸ Hourani, a.g.m., s.22.

özellikle aşiretlerin üzerinde hakimiyet kuran şeyhliklerin yükseliş i bölgenin geleceğini derinden etkilemiştir.

2.2.2. Şeyhliklerin İlkbaharı

19. yüzyılda bölgede *şeyhlik müessesesinin* güçlenmesinin mirliklerin tasfiyesiyle ilişkili olarak etraflı biçimde okunduğu eserlerden birisi Jwaideh'in hayli titiz incelemesidir. Jwaideh aşiretler arası/içi çatışmaların süregittiği ve merkezi idarenin asayişini bir türlü sağlayamadığı bu dönemde şeyhlerin yükselişini şöyle tasvir etmektedir:

“Bu yıkım dönemi, yeni bir liderlik biçiminin hakim olması için gereken koşulları sağlamıştı. Birçok yerde, eski Kürt beylerinden boşalan iktidar koltuklarına, garip ve bilinmeyen Şeyh figürleri sahip çıkmaya başladı. Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra ilk defa, aralarında kan davaları hiç eksik olmayan küçük aşiretler dışında birileri, bölgede varlıklarını hissettirmiş oldular. Bu gelişmelerin ardından, eski emirliklerin nüfuz alanları şeyhler tarafından kontrol edilmeye başlanmıştı.”³⁹⁹

Bununla birlikte Jwaideh'in 1960'lı yıllarda kaleme aldığı bazı açılardan oldukça derinlikli eserinin kimi yerlerinde, aşiretin -bu çalışmanın aşiret kavramı başlıklı bölümünde dikkat çekildiği üzere- arkaizm ile yapışkan bir ilişki içinde düşünüldüğü tespitlere rastlanabilmektedir.⁴⁰⁰

Jwaideh'in çalışmasını oldukça önemli kılan mirliklerin tasfiyesini müteakip ortaya çıkan boşluğun şeyhliklerce doldurulduğu saptaması Bruinessen tarafından adamakıllı derinleştirilmiştir. Bruinessen Kürdistan coğrafyasında şeyhliklerin sivrildiği koşulları ve etkinliklerinin artmasının nedenlerini etraflı biçimde irdilemiş, bilhassa bölgenin en etkili tarikatları olan Kadirîler ve Nakşibendîler üzerinde durmuştur.

³⁹⁹ Jwaideh, 2009, s.154.

⁴⁰⁰ Jwaideh'in aşireti arkaizmle birlikte düşündüğü şu tespiti burada aktarılmaya değerdir: “Kürtlerin şeyhleri lider olarak kabul etmekte gösterdikleri heves, Kürt halkının varolan iktidar boşluğunun doldurulması yönünde duydukları ihtiyacın ne kadar büyük olduğunu gözler önüne sermektedir. Dahası bu heves, Kürt halkının hafızasında yaratılan boşluğu da ele vermektedir. 1847'den beri, aşiret toplumunun bütün ideallerini kendinde cisimleştirmiş olan bir liderin yokluğu, Kürtlere hem anlaşılmaz hem de olağandışı görünmekteydi. Bu durum, Kürtlerin değer sistemlerine de zarar vermektedir. Diğer arkaik ve savaşçı halkların çoğu gibi Kürtlerde de kahramanlara tapan bir anlayış hakimdir. Aşırı derecede dar görüşlü olan bu halk, hâlâ kahramanlık çağının hüküm sürdüğü bir zamanda, kendi içlerinden birinin onlar üzerinde otoritesini kurmasını dört gözle beklemekteydi” (Jwaideh, 2009, s.155).

Şeyhlerin bölge halkı nezdindeki otoritesinin dayanaklarını geleneksel olarak taşıyageldikleri kutsallık iddiası oluşturmuştur.⁴⁰¹ Ancak bu iki tarikatın bölgedeki varlıkları çok daha eskilere dayansa da 19. yüzyılda siyaset sahnesine âni çıkışları ve yavaşça kaybolmaları, dönemin siyasi ve iktisadi gelişmelerinin göz önüne alınmasıyla anlaşılabilir hale gelmektedir.⁴⁰² Bruinessen öncelikle Avrupa emperyalizminin etkisiyle girilen merkezileşme reformlarının sonucunda Kürt mirliklerinin yıkılışının, şeyhlerin yükselişini olanaklı kılan koşulları yarattığına dikkat çekmektedir.⁴⁰³ Mirlerin ardından bölgeye merkezden gönderilen valiler ise gerek bölgeyi tanımadıklarından gerek meşru görülmediklerinden, güçlerini arttırma peşindeki reislerin başında bulunduğu aşiretler arası çatışmaları engelleyememişlerdir.⁴⁰⁴

Şeyhler işte bu çatışmalara çözüm getirerek fiilen siyasal üstünlük kazanmakta ve otoritelerini aşiret sınırlarının ötesine taşıyarak siyasal önderler haline gelmektedir.⁴⁰⁵ Hatta bu koşullarda bazı şeyhlerin bu *çatışmaları çıkarları doğrultusunda kullanmak* suretiyle güçlerini arttırdıkları görülmektedir. Dolayısıyla şeyhlerin etkinliklerini güçlendirmeleri, bir aşirete mensup olmadıkları için aşiretler arası çatışmaları çözerek/yöneterek bir tür *hakemlik* rolü üstlenebilme kabiliyetlerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁰⁶ Öyle ki bu dönemin en önemli şeyh ailelerinin ortak yanı, aşiret örgütlenmesinin yoğun olduğu ve birçok küçük aşiret arasında kan davalarının ve çatışmaların olduğu bölgelerde ikamet etmiş olmalarıdır.⁴⁰⁷ Gerektiğinde *aşiret reislerini*

⁴⁰¹ Bruinessen, 2010, ss. 303-319. Bruinessen şeyhlerin taşıdığı bu kutsallığı tarihsel ve antropolojik açıdan oldukça derinlikli biçimde analiz etmektedir.

⁴⁰² Martin van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev.: Nevzat Kılıç ve diğerleri, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.91.

⁴⁰³ Bruinessen, 2010, s.340. Bruinessen açısından merkezileşme reformlarının gerçekleştirilmesinde Avrupa'nın baskısı belirleyici olmuştur. Bruinessen bu iddiasını desteklemek üzere Osmanlı ordularına mirliklerin tasfiyesinde yardımcı olanların aslen Alman subaylar olduğuna değinmektedir. Ayrıca mirliklerin yıkılışının şeyhliklerin yükselişinin belirleyici nedeni olduğuna dair argümanın eleştirisi için bkz.: Örs, 2019, s.249.

⁴⁰⁴ Örs, a.g.e., s.341.

⁴⁰⁵ Örs, a.g.e., s.342.

⁴⁰⁶ Bruinessen, "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko Revolt", içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, Der.: Richard Tapper, Routledge, 2011, s.371.

⁴⁰⁷ Bruinessen, 2010, s.345.

manipüle ederek gerektiğinde onlarla -reislerle evlilik bağı kurulması örneğinde görüldüğü gibi- ⁴⁰⁸ *ittifaklar* oluşturarak etkinliklerini artırdıkları görülmektedir. ⁴⁰⁹ Şeyhlerin *merkezi idarenin kimi reformlarını kendi lehlerine çevirebilmeleri* etkinliklerini perçinleyen başka bir husus olarak öne çıkmaktadır; Arazi Kanunnâmesi'yle tapu dağıtılmasının ardından resmî toprak ağalarına dönüşmeleri bunun bir göstergesidir. ⁴¹⁰ Birçok şeyhin dindarlık ve kutsallıklarıyla edindiği şöhreti, iktisadi kazanca tahvil edebilmesi etkinliklerini sürdürmelerini sağlarken mürid ve ziyaretçilerin bağışları, karşılık almaksızın çalışanların sunduğu hizmetin yanında tarım ve ticaretten sağlanan kazanç şeyhlerin gelir kaynakları arasında yer alabilmektedir.

Diğer taraftan II. Abdülhamid'in İmparatorluğun müslüman tebaasının birliğini sağlama ve halife unvanını öne çıkarma siyasetinin bölgenin bazı şeyhlerinin iktidarlarını pekiştirdiği de unutulmamalıdır. ⁴¹¹ Dahası şeyhlerin artan etkinliklerini sürdürebilmelerini besleyen başka bir etkenin de bizatihi İmparator nezdinde gördükleri himaye olduğunu söylemek mümkündür. ⁴¹² Kasaba'nın deyişiyle, 19. yüzyılda, özellikle de Abdülhamid'in uzun saltanat döneminde devletin, kalabalık yandaş toplulukları olan ve bölgelerinde eğitim etkinliklerinde ve toplumsal hizmetlerde bulunan Nakşibendî Kürt şeyhlerine çok iltifatkar davrandığı görülmektedir. ⁴¹³ Aynı dönemde *Britanya, Rusya, Fransa'nın bölgede artan etkinlikleri ve misyoner faaliyetlerinin* bölgedeki müslüman Kürt toplulukları ile Hristiyan komşularının arasındaki güç dengesini sarsması, Müslüman kimliğini vurgulayarak Hristiyanları hedef alan propagandaların kolay

⁴⁰⁸ McDowall şeyhlerin evlilik yoluyla kendilerini eski reis ailelerinin gücü azalan iktidar yapısına dahil ettiklerini belirtmektedir. Bu evlilikler hem şeyhlerin hem de reislerin etkinliğini beslemektedir. Çünkü reisin azalan otoritesi şeyh ile yapılan ittifak üzerinden dini prestijden bir pay aldığı için bir ölçüde korunmuş olmaktadır (McDowall, 2004, s.87).

⁴⁰⁹ McDowall, 2004, s.346.

⁴¹⁰ McDowall, a.g.e., s.347.

⁴¹¹ Yalçın-Heckmann, 2002, s.86.

⁴¹² Orhan Örs, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, 2019, s.250.

⁴¹³ Kasaba, 2012, s.150.

tutunabileceği bir zemin oluşturmaktadır.⁴¹⁴ Bruinessen'e göre bu durum *Panislamizmin* bu denli kök salabilmesini ve bilhassa *Nakşibendiliğin hızla yayılmasını* mümkün kılan koşullar arasında yer almaktadır.⁴¹⁵ Yukarıda kısaca değinilen hususların iç içe geçerek oluşturduğu örüntüde bir şeyhin yükselişinin, 19. yüzyıldaki en berrak misalinin Nehrili Şeyh Ubeydullah'ta vücut bulduğu görülmektedir.

Şemdinli'nin güçlü şeyh ailelerinden gelen ve büyük itibar gören Şeyh Taha'nın oğlu Nehrili Şeyh Ubeydullah, amcası Şeyh Salih'in yerine Nakşibendî tarikatının başına geçmiştir.⁴¹⁶ Nakşibendilik yüzyılın başından itibaren hem örgütlenme modelinden hem de dönemin koşullarından dolayı hızla genişleyen bir ağ kurabilmiş bölgenin en etkili tarikatıdır.⁴¹⁷ Ailenin silsilesi Nakşibendiliğin Halidiye koluna mensuptur ve Bruinessen'in vurguladığı üzere Mevlana Halid'in tarikatına insan kazanmaya başladığı dönem mirliklerin iktidarının sallantıda olduğu ama bazılarının son parlak dönemlerini yaşadığı bir evreye karşılık gelmektedir.⁴¹⁸ Nehrililerin bölgede 19. yüzyıl öncesine uzanan dinsel şeceresinden kaynaklanan güçlü bir prestiji olduğu ve ruhani liderliklerinin yanında Kürt mirleri, Osmanlı ve İran otoriteleri arasında aracılık rolü oynayabildikleri görülmektedir.⁴¹⁹ Hatırlanacağı üzere daha 1847'deki Bohtan Mirliği'nin isyanı sonrasında yaşanan gelişmeler nedeniyle İran'a sığınan Hakkâri Miri Nurullah Bey, Sadate Nehri ailesinden Şeyh I. Taha'nın himayesine girerek İmparatorlukla arasında arabulucuk yapmasını istemiştir.⁴²⁰ Bu olay ailenin bölgedeki otoritesinin Ubeydullah'tan öncesine uzandığının bir göstergesidir.

⁴¹⁴ Bruinessen, 2010, s.347. McDowall daha 1840'lı yıllarda Nehrili Şeyh Taha'nın bölgedeki müslümanların Hristiyan tehdidinden korkmalarında oynadığı role ve Bedirhan Bey'in Nasturilere yönelik katliamını aktif biçimde teşvik etmesine dikkat çekmektedir (McDowall, 2004, s.87).

⁴¹⁵ Bruinessen, 2013, s.81, s.82.

⁴¹⁶ Jwaideh, 2009, s.156.

⁴¹⁷ Bruinessen, 2010, s.335.

⁴¹⁸ Bruinessen, a.g.e., 342.

⁴¹⁹ Atmaca, 2017, s.48.

⁴²⁰ Yalçın-Heckmann, 2002, s.77.

Ancak Şeyh Ubeydullah bu güçlenme sürecinin doruğunu temsil etmektedir. Özoğlu Britanya arşivlerine dayanarak, Şeyh Ubeydullah'ın hem Osmanlı hem de İran devletlerinden toprak satın alarak nüfuz alanını genişlettiğini kaydetmektedir. Ailenin gelir kaynakları arasında müridlerinden alınan bağışların yanı sıra tütün ticaretinin de bulunduğunu ilave etmektedir.⁴²¹ Lazarev'e göreyse Şeyh, Osmanlı ve İran topraklarındaki iki yüzden fazla köyün sahibi ve bölgenin en zengin çiftlik sahiplerinden biridir.⁴²² Şeyh Ubeydullah'ın bölgenin Hristiyan topluluklarıyla iyi ilişkiler geliştirme çabaları sık dillendirilen bir husus olmakla birlikte Ermeni devletinin kurulması ve Nasturilerin Britanya himayesine girmesine dair duyduklarına sert tepki gösterdiği de aktarılmaktadır.⁴²³ Ayrıca Şeyh'in iradesine karşı gelinmediği sürece adil bir yönetici ve hakim olarak ün yapması⁴²⁴ bu dönem yaygınlaşan çatışmaların çözümünde oynadığı hakemlik rolünün bir belirtisi olarak okunmalıdır. Şeyhin bölgedeki bu otoritesini, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kürt aşiretlerinden oluşan kuvvetlere komutan atanması perçinlemiştir. Jwaideh'e göre Şeyh'in konumunu resmileştiren bu görevinin uzun vadeli sonuçları olmuştur çünkü bu 1847'den sonra ilk defa bir Kürt liderin resmî üniformayla onurlandırılması anlamına gelmektedir⁴²⁵: Şeyh böylelikle Rusya'ya karşı girişilen cihatta aşiret mensubu Kürtlerden oluşan en büyük asker grubunun lideri haline gelmiştir. Esasında bu durum, bir yanıla Şeyh'in İmparatorluk'tan gördüğü himayeye işaret ederken, diğer yanıla da Bajalan'ın ifadesiyle İmparatorluğun Şeyhi devlet ve aşiretler arasında bir aracı olarak kullanmak zorunda kalışından anlaşılacağı üzere şeyhlerin elde ettiği gücü göstermektedir.⁴²⁶

⁴²¹ Özoğlu, 2017, s.136, s.137.

⁴²² Lazarev, 2010 (a), s.151.

⁴²³ Jwaideh, 2009, ss.166-168.

⁴²⁴ Jwaideh, a.g.e., s.159.

⁴²⁵ Jwaideh, a.g.e., S.156.

⁴²⁶ Djene Rhys Bajalan, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, Çev.: Burcu Yalçinkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s.53.

Bölgedeki Osmanlı ve İran yönetiminin işleyişinden duyduğu rahatsızlığı dile getirdiği sık sık belirtilen Şeyh Ubeydullah, Jwaideh'e göre bir köyü yağmalayan Herkilerin, Gever Kaymakamı tarafından cezalandırılması sonrasında 1879 yılında isyan etmiştir.⁴²⁷ Soleimani Şeyh'in isyandan önce Britanya, Rusya elçilikleri ve Mekke Şerifi'nin yanısıra Mısır Hidivi ile ilişkiye geçerek diplomatik bir çaba sarfetmesinin önceki isyanlardan ayrılan bir nitelik olduğunu belirtmektedir.⁴²⁸ Ancak Jwaideh Şeyh'in, oğlu ve taraftarları savaş alanındaiken ve temsilcileri başka aşiret reislerini isyana katılmaya ikna etmekle meşgulken kendini geri plana çekerek hükümetle irtibatını sürdürdüğünü belirtmektedir. Bu süreçte de Şeyh İmparatorluğa sadık olduğunu beyan etmiş, Van Valisi tarafından isyan sırasında saygı gördüğü gibi isyanın ardından ihtişamlı bir şekilde karşılanmıştır. Gever Kaymakamı ise isyandan sonra azledilmiştir. Jwaideh'e göre İmparatorluğun bilmecevari yaklaşımı eşliğinde, isyan garip bir şekilde Şeyhin artan etkinliğinin sonu değil başlangıcı olarak liderliğini güçlendirmiştir.⁴²⁹ İsyandan bir yıl sonra, Şeyh bu sefer de İran'a saldırarak Urmiye önlerine kadar ilerlemiş, kenti kuşatma altına alsa da İran orduları tarafından yenilgiye uğratarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴³⁰ Abdulla'ya göre Şeyh Ubeydullah'ın İran seferi aslında bu dönemde Osmanlı ile İran arasında aşiretler aracılığıyla yapılan savaşın başlangıcı ve bir parçasıdır.⁴³¹ Nitekim Jwaideh Şeyh'in İstanbul'a nakledilirken yol üstündeki her yerleşim yerinde bir kahraman gibi karşılandığını kaydetmektedir.⁴³²

Kürt milliyetçi tarih yazımında, Nehrili Şeyh Ubeydullah'ın isyanı bağımsız bir Kürt devleti kurulmasına yönelik mücadelenin başlangıçlarından biri olarak

⁴²⁷ Jwaideh, 2009, s.178.

⁴²⁸ Kamal Soleimani, *Islam and Competing Nationalism in the Middle East 1876-1926*, Palgrave Macmillan, 2016, s.160.

⁴²⁹ Jwaideh, 2009, s.179-180.

⁴³⁰ Jwaideh, a.g.e., s.188.

⁴³¹ Abdulla, 2009, s.269.

⁴³² Jwaideh, 2009, s.188.

işaretlendiğinden çok önemli bir tartışma alanına karşılık gelmektedir.⁴³³ İsyanı önderlik eden Şeyh'i, Kürt milliyetçiliğinin ilk ifadesi olarak mı yoksa geleneksel dinsel aşiret lideri olarak mı okumak gerektiği konusunda bir bölünme vardır⁴³⁴ ancak Eppel'in belirttiği üzere isyanın, Kürtlük bilincinin modern milliyetçiliğe yönelişinin erken geçiş evrelerine karşılık düştüğünü ileri sürmek de olanaklıdır.⁴³⁵ Dahası Kürt milliyetçiliğinin başlangıç evrelerinde, aşiretçilik ve milliyetçilik arasındaki ilişkinin yalnızca çelişki üzerinden değerlendirilmesinin sınırlılıklarına işaret ederek bu ikisi arasındaki kaynaşmaya dikkat çeken ve Şeyh'in isyanını bu kaynaşmanın ilk örneği sayan okuma biçimleri de mevcuttur.⁴³⁶ Bu noktada isyanlara ve yenilgiyle sonuçlanmalarına dair tahlillere biraz daha yakından bakmak, aşiret ve bölünme ilişkisinin nasıl kurulduğunun anlaşılması açısından çok önemlidir.

⁴³³ Sabri Ateş, "The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.169.

⁴³⁴ Alexander Maxwell ve Tim Smith, "Positing 'not-yet nationalism': Limits to the impact of nationalism theory on Kurdish historiography", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, Vol.43, No:5, 2015, ss.778-779.

⁴³⁵ Michael Eppel, *A People Without A State: The Kurds from the Rise of Islam to the Dawn of Nationalism*, University of Texas Press, 2016, s.72, 75.

⁴³⁶ Eli Amariyo, "The Dual Relationship between Kurdish Tribalism and Nationalism", içinde: *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland*, Der.: Ofra Bengio, University of Texas Press, 2014, s.69.

2.2.3. Bölünme Eğilimlerinin Mükerrir Faili: Aşiret

19. yüzyılda gerçekleşen bu isyanlara, milliyetçi tarih yazımında *prematüre* ulusçuluk hareketleri olduklarından hareketle oldukça ayrıcalıklı bir yer ayrılmaktadır. Aslında bir açıdan belirli bir uzamı -territory- muhayyel bir toplulukla -ulus- siyasal bağ üzerinden tasavvur etmek olarak da ifade edilebilecek milliyetçi perspektifin önceliklerinden birini de zamanın -tarihin- yeniden inşası oluşturmaktadır. Bu tarih inşasında da mezkûr isyanların milliyetçilikle ilişkilendirildiği bir bağlamın varlığı söz konusudur. Fakat geçmişteki isyanlar üzerinden bir nevi teleolojik bir isyan kronolojisinin kurgulandığı bu yaklaşımda mühim bir noksanlık dikkat çekmektedir. Çünkü İmparatorluğa karşı gerçekleştirilen bu isyanlara imparatorluk ile kurulan ittifaklarda billurlaşan ve sıkça yinelenen başka bir eğilimin/motifin eşlik ettiği de görülmektedir ki bu da değişik şekilllerde ifade edilse de *meşum bölünme/parçalılık* meselesinde kendini açığa vurmaktadır. Tarihten azade, aşkın ve özcü bir ulus varsayımına yaslanan bu yaklaşım bir tür devlet takıntısıyla işlemekte, tarihin zembereği adeta devlete kurulmaktadır. Hemen her tarihsel vaka, bir ucunu ezelden beri var olagelen ulusun, diğer ucunu ise ebediyette kavuşulacak devletin oluşturduğu zaman/uzam üstü bir hatta konumlandırılarak anlamlandırılmaktadır.⁴³⁷

Bu akıl yürütme tarzında, aşiret mezkûr hattaki arkaik bir engebe olarak değerlendirilmektedir. Bu akıl yürütme tarzının, milliyetçi söylemde sık sık tekrar edecek olan bazen bulanık bazen berrak konumlanışı, Zeki Beg'in isyanlara dair şu tahlilinde kolaylıkla seçilebilmektedir:

“Kürtler tek başlarına giriştikleri bağımsızlık hareketlerinin tümünde hem gerilemişler ve sonuç alamamışlar hem de doğal olarak bir başarı elde

⁴³⁷ Vali'nin Kürt Milliyetçiliğine atfen yaptığı özlü değerlendirme burada anılmalıdır: “Ulusun eski çağlardan kaldığına inanan ilkselci tasavvura göre, milliyetçilik ulusun belli bir siyasal sonucudur, onun tarihsel ulus-devlet kurma hakkını gerçekleştirme aracıdır” (Abbas Vali, “Giriş: Milliyetçilik ve Köken Sorunu”, içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, Der.: Abbas Vali, Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005, s.20).

edememişler. Bu başarısızlık ve fiyaskonun en büyük sebebi ise, kabile ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıklar ve birbirilerini çekememezlikten başka bir şey değildir”⁴³⁸

Zeki Beg’in tahlilinde kullandığı *kin*, *düşmanlık*, *kıskançlık*, *çekememezlik*, *çirkin rekabet* benzeri⁴³⁹ anlamaktan çok yargılamaya dönük nitelemelerin bu akıl yürütme tarzındaki yaygınlığı ve sık sık nüksedişi dikkat çekicidir. Dahası bölünme eğiliminin *ihanet* olarak etiketlenip aşiret ile ilişkilendirilmesi de olanaklıdır. Mesela Karademir’in isyanlar hakkındaki değerlendirmesi aslında oldukça yaygın olan bu ilişkilendirmenin yalın bir örneğini teşkil etmektedir: “Kürtler arasındaki ihaneti ve çatışmayı besleyen temel sosyal yapı ise aşiret kurumu ve kurum etrafında gelişen ilişkiler ve çelişkilerdi. Bu sosyolojik gerçeklik, bağımsızlık idealini benimsemiş bir Kürt ulusal varlığının oluşumunu engellemiştir”.⁴⁴⁰ Hatta Özcan’a göre modern dönemlerde de varlığını sürdüren ihanet ve aşiret ikizlerdir.⁴⁴¹ Yargılayıcı vasfı baskın olan *ihanet* nitelemesinin bölünme eğilimini/motifini anlama gayretini nereye kadar beslediği şüphelidir.⁴⁴²

⁴³⁸ Zeki Beg, 2004, s.230.

⁴³⁹ Zeki Beg, a.g.e., s.229, 230.

⁴⁴⁰ Karademir, 2017, s.307

⁴⁴¹ Ali Kemal Özcan, *Turkey’a Kurds: A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Öcalan*, Routledge, 2006, s.121.

⁴⁴² İhanet temelli bu tarz açıklamanın bir yanıyla iç tutarlığı da tartışmaya açıktır. Karademir Osmanlı İmparatorluğu’nun aşiret/mirlikler arasında izlediği siyasetin bir yönünü de bunları birbirilerine karşı olan savaşlarda desteklemek olduğunu belirterek Yezdanşer ve Bedirhan Bey arasında yaşananlara dikkat çekmektedir: “Selefi Mir Seyfettin’in tasfiyesinden sonra onun oğulları Yezdanşer ve Mansur’a düşmanca davranıp değişik bahanelerle mallarına el koyarak onları kendisine muhtaç bir şekilde zaruret içinde yaşamaya mahkum eden ve bununla yetinmeyip Yezdanşer’in dayısı Hacıbehram Miri Said Bey’in kalesine yapılan saldırıda Osmanlı saflarında etkin bir rol oynayan Bedirhan Bey, Yezdanşer’in ihanetinin koşullarını kendi elleriyle hazırlamıştır” (Karademir, 2017, s305). Esasında ihanet edenin ve ihanete uğrayanın çok sık ve kısa sürede değişebildiği böylesi bir düzlemde ihanet nitelemesinin de içeriği boşalmakta; hain ve kahraman çok çabuk yer değiştirebilmektedir. Mesela Bedirhan Bey’in isyanının yenilgiyle sonuçlanmasında ihanetinin etkisi sık sık dillendirilen Yezdanşer birkaç yıl sonra 1853 yılında Osmanlı-Rus Savaşı’nın patlak verdiği dönemde İmparatorluğa isyan ettiği için isyanlar kronolojisinin kahramanlar hanesine geçirilecektir (Zeki Beg, 2004, s.224). Öyle ki Kürt edebiyatının “İkinci Xanî”si olarak nitlendirilen Koyî, Yezdanşer hakkında şu dizeleri kaleme almıştır: “Adı gibi kendisi de aslandı, savaşta düşmanı biçen biridir / O tüm Kürdistan topraklarında yaşayan herkesin ümididir” (Kadri Yıldırım, *İkinci Xanî Hacı Qadirê Koyî*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016, s.63).

İsyanların değerlendirilişinde işlerlik kazanan bir diğer unsur da bir tür *geri kalmışlık* saptamasıdır. Bunun en bariz örneklerinden biri yine Zeki Beg'in değerlendirmelerinde bulunmaktadır:

“Bununla beraber inkarı mümkün olmayan çok acı bir gerçek var ki, o da girişilen başkaldırı ve silahlı mücadelelerin hemen hepsi, zamansız olmuş ve faydasız bir şekilde vaktinden önce gerçekleşmiştir. Çünkü Kürt halkı; böyle yüksek bir amacı gerçekleştirmek için henüz hazır değildi. Dolayısıyla bunun gibi kutsal bir amacın gerçekleştirilmesi için bilimsel, toplumsal, ekonomik ve bilinen diğer insani faktörlerin tüm alanlarda hazır hale getirilmesi gerekir. ... Bu başkaldırı ve silahlı çıkışların başarısızlığa uğramasının başlıca sebepleri; bir taraftan Kürt Beylikleri arasındaki farklı düşünceler ve anlaşmazlıkları, diğer taraftan Beylikler içindeki fertlerin birbirileri arasındaki çekememezlik ve kıskançlıkları da buna dahil etmemiz gerekiyor.”⁴⁴³

Zeki Beg'in değerlendirmeleri yalnızca milliyetçi tarih inşasında yaygın biçimde tedavülde olan akıl yürütme biçimlerinin yalın bir dışavurumu olmasından dolayı değil, aynı zamanda Tanzimat döneminin kurumlarında eğitim görerek Osmanlı ordusunda uzun süre askerlik yaptıktan sonra Irak Devleti'nde bakanlık ve milletvekilliği gibi görevlerde bulunmuş olmasından dolayı da kıymetlidir. Burada geri kalmışlık ve bölünmenin ilişkilendirilmesinin, Kürt milliyetçiliğinin söyleminde ve modernleşme dönemindeki Osmanlı idarecilerinin meseleyi algılama biçimlerinde nasıl kesiştiği Zeki Beg'in değerlendirmelerinde berrak biçimde görülebilmektedir.

Bu ortaklaşmanın hem Kürt milliyetçiliğinin hem de modernleşme sürecindeki İmparatorluk bürokrasinin bu bölünmeyi bir yanıyla *devlet gibi görmelerinden* kaynaklandığını ileri sürmek olanaklıdır. Bölünme *ilerlemenin* önündeki arkaik bir

⁴⁴³ Zeki Beg, 2004, s.228.

engeldir.⁴⁴⁴ Bahsi geçen *geri kalmışlık* etiketi azıcık kazındığındaysa altından *ilkellik* nitelemesinin çıkması ve bunun da bir kere daha *aşiret* ile irtibatlandırılması kuvvetle muhtemeldir:

“Çağın başlarında, tarihin tanıklığında sürdürülen ve yıllarca devam eden bu çatışmaların sonrasında, Kürt emirliklerinin, Kürt ülkesindeki etkinlikleri sonlandırılmış, yerine Kürtlerin tarihin ilk çağından beri sürdürdükleri aşiret düzeyindeki toplumsal düzeni yeniden öne çıkarılmış, emirlikler yerine aşiret ağaları Kürt ülkesine egemen edilmişlerdir”⁴⁴⁵

Milliyetçi yazının dışında bilhassa Şarkiyatçıların eserlerinde de ilkellik ile aşiretin irtibatlandırıldığı örnekler rastlanabilmektedir.⁴⁴⁶ Bu da aslında *aşiret kavramı* başlıklı

⁴⁴⁴ Bölünmenin ilerlemenin önündeki eski dönemlere ait bir nevi engel olduğu kabulünün izleri, bir noktadan sonra takibi gittikçe zorlaşsa da evrimci paradigmanın kurucu eseri Eski Toplum’a değin sürülebilir. Morgan’ın eserinde, bölünme/bütünleşme eğiliminin, her ne kadar çatışma kaynaklı bir motif olarak kabul edilmese de ilerlemenin önündeki bir engel olarak değerlendirildiği satırlara rastlanabilmektedir. Morgan Kızılderililere atfen, kabilelerin bir ulus oluşturacak şekilde aralarında kaynaşıp birleşebildiklerini gösteren herhangi bir örneğin olmadığını vurguladıktan sonra şöyle devam etmektedir: “Yabanılık ve barbarlık dönemi kabilelerinde gelişmeleri önleyen en önemli etmenlerden biri parçalanma ve bütünleşme eğilimidir. Yabanıl ve barbar kabilelerde gelişmeyi engelleyici engelleyici bir olgu olarak ortaya çıkan parçalanma eğilimi, soy örgütlenmelerinde sürekli olarak kendini göstermiştir. Bu eğilimi, bu kabilelerin toplumsal konumlarının ve yaşadıkları yerlerin ayrı ve uzak oluşu nedeniyle meydana gelen lehçe farklılaşmaları daha da arttırmaktadır”. Morgan açısından bölünme, çatışma sonucu değil, kabilenin nüfusunun artması sonucu kabile mensuplarının bir kısmının varlık sürdürme için gerekli, daha yararlı olanakların bulunduğu başka bir yurtluğa göç ederek yeni bir kabile oluşturması sonucu gerçekleşmektedir (Lewis Henry Morgan, *Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar I*, Çev.: Ünsal Oskay, Payel Yayınları, 1994, ss.198-199).

⁴⁴⁵ M. Kemal Işık (Tori), *Kürtlerin Yakınçağ Tarihi*, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.9. Işık bu döneme ilişkin okumasını büyük ölçüde Lazarev’in tespitleri üzerine bina eder gibi görünmektedir. Lazarev açısından Şeyh Ubeydullah’ın isyanın yenilgiyle sonuçlanması “Kürt ulusal hareketinin ve birleşik tek bir Kürt devletinin oluşumunun kesin zaferi için gerekli sosyo-ekonomik, politik ve fıkri koşulların henüz oluşmamasıdır”. Lazarev değerlendirmesini şöyle sürdürmektedir: “İç çatışmalar ve çekişmeler Kürt toplumunu içten kemirmeye devam ediyordu ve Kürt milliyetçiliğinin politik konsepti henüz üretilmemiştir. ... Herşeye rağmen Ubeydullah’ın önderliğindeki 1880 Kürt isyanının tarihsel bir anlamı vardı. Bu, Kürt kurtuluş hareketinin tarihinde feodal separatist etabın aşılmasında ve Kürt kurutuluş hareketine genel ve ortak bir Kürt niteliğinin kazandırılmasında başarısız, ama ciddi bir adımdı”. Lazarev’in 20. yüzyılın ilk on yılına dair değerlendirmelerinde bile “henüz” zarfının kullanımında yakalanabilecek geri kalmışlığın bariz biçimde aşiretle irtibatlandırıldığı kısımlar bulmak mümkündür: “Elbette o dönemde genel bir ayaklanma örgütlemek mümkün olmadı, Kürt toplumu, aşiret yapısından kaynaklanan nedenlerle bazı öteki nedenlerden ötürü henüz böyle bir ayaklanmaya hazır değildi” (Lazarev, 2010 (a), s.154, 179).

⁴⁴⁶ Mesela Nikitine’in edebi açıdan oldukça incelikli kabul edilebilecek şu aşiret tasviri buna güzel bir örnek teşkil etmektedir: “Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıp da daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür. Aynı ailenin üyeleri arasındaki birliği sağlayan sevgi ve alışkanlık bağları aile çemberinin genişlemesiyle zayıflar; o zaman bunların yerine gelenek, din ve ortak çıkar bağları geçer. Örneğin geniş kapsamlı bir ailenin kalabalık üyeleri aşiret adını alan bir topluluk oluştururlar. Eski çağlardaki İsrail aşiretleri de, gerçekte, zamanla aşirete dönüşen ve ulus olmaya doğru giden büyük ailelerden başka neydiler? Günümüzde Arabistan, Mezopotamya ve Kürdistan aşiretlerinden başka hiçbir yerde, eski aşiretlerin tam bir örneğini bulmak olası değildir. Bu aşiretlerin konak yerlerine varıp da

bölümde de değinildiği üzere genel olarak aşiretin ıkellik ile ilişkilendirilmesinin, bu çalışmanın da konusunu oluşturan bölge için de yaygın biçimde tedavüle girebildiğinin göstergesidir. Bölünme/parçalılık motifi ile aşiret arasındaki ilişki yalnızca milliyetçi kurgunun değil akademik çalışmaların da konusunu oluşturmaktadır. Bu konudaki en kapsamlı analiz, alanın saygın emektarlarından biri olan Bruinessen’e aittir.

Bruinessen bölünme/parçalılık eğiliminin sadece aşiretler arası katmanda bütünleşmeyi engelleyen bir motif değil aşiret içinde de işlediğini iddia ederek konuyu derinleştirirken buna dair farklı dönemlerden/bölgelerden örnekler vererek de bu motifin yaygınlığına dikkat çekmektedir:

“Aşiret düzeyinde bile yabancılara karşı birlik ideolojik alanla sınırlı kalır.

Herkesin bildiği gibi aşiret yabancılara (özellikle de diğer aşiretlere) karşı birlik olmalıdır ancak sık sık durum böyle olmaz. Hatta iki aşiret arasında bir çatışma çıktığında aşiretlerden birinin bir alt-biriminin diğer aşiretle işbirliği yaptığı dahi olur. Bunun nedeni aşiret içi bir kan davası olabileceği gibi (daha sıklıkla da) alt-birim ağasının aşiret reisine dış bilemesi olabilir. 20. Yüzyılın başından itibaren, merkezi hükümetlerin aşiret reislerinin iktidarlarına gem vurmaya başlamalarından önce reisliği ele geçirebilmek için sürekli bir çatışma sözkonusuydu. Rakiplerden her biri kendi yerini sağlamlaştırmak için sosyo-politik durumu kendi lehine kullanma çabası içindeydi. Bu gibi hırslı reisler için önemli olan ‘rakip aşiret’le ‘kendi aşiret’i arasındaki zıtlasma değil rakibin bağlantı kurduğu güç kaynaklarıyla kendisinin bağlantı kurabileceği güç kaynakları arasındaki zıtlasmaydı. Çok önceden beri bu çerçeveye sadece diğer aşiretler ve güçlü aşiret reisleri değil aynı zamanda güçlü devletler de dahildi.

çadırlarına baktığınız, aile beylerinin yanına yaklaştığınız zaman, her adımda ve her nesnede, Tevrat çağını anımsatan izler bulmamanız olanaksızdır. Çocukları, yakınları ve uşaklarıyla çadırının altında oturan şu ak sakallı, ciddi bakışlı bey, hayal gücümüzde, Hazreti İbrahim, Yakup ya da bir başka aşiret piri peygamberle özdeşleştirilebilir. Çadırın bir köşesinde, kimi oturmuş, kimi ayakta duran şu dört-beş kadın, bir zamanlar Rebeka, Sarah ya da Raşel’in, ilkel güzelliklerinin açılıp serpilişi içinde çizdikleri o canlı tabloyu yeniden çizmiyorlar mı?” (Nikitine, 2015, s.237).

Kürdistan tarihinde merkezi devletle ilişkileri kullanarak yörede aşiret çatışmasında avantajlı duruma gelmek sık rastlanan bir durumdur.”⁴⁴⁷

Hatırlanacağı üzere Bruinessen bu motifi *ideolojik bir anlayış* olarak niteleyerek *parçalı çatışma ve ittifak* (ve yabancılara karşı aşiret dayanışması) olarak adlandırmaktadır. Bruinessen bölünme/parçalılık motifine dair tespit ettiği *parçalı çatışma ve ittifak modelinin* öncelikli olduğunu belirttikten sonra, “bazen bu aşiretsel bölünmeleri boydan boya kesen ‘*toplumsal alemin ikili algılanışı*’nın izlerine de rastlandığı”ndan bahsetmektedir:

“Hakkari emirliğinde aşiretler sağdakiler ve soldakiler olmak üzere iki gruba ayrılmıştı. Her grubun ortasında da batıda Ertuşi doğuda Pinyaniş olmak üzere iki konfederasyon bulunuyordu. Bu konfederasyonların arasında ya da çevresinde yaşayan diğer küçük aşiretler de bu iki konfederasyondan birine dahil edilerek sınıflandırılıyordu. Bu sınıflandırma aynı zamanda beyliğin iki şehrinde yaşayan küçük sülaleler için de geçerliydi. Böylelikle sadece emirliğin tamamında değil tüm bölge ve şehirlerde de sağ ve sol sınıflandırması mevcuttu. Tabii ki sadece mir bu sınıflandırmanın dışında kalıyordu ve bir tarafı diğerine karşı kullanarak yönetimini sürdürüyordu”⁴⁴⁸

Bruinessen’in *segmenter karşıtlık modeli* üzerinden Kürt topluluklarındaki bölünme eğilimini okuması farklı bir bakış açısı getirmesi açısından çok önemli görünmektedir. Ancak Bruinessen’in bazı tespitlerinde aşiret ve ilkelliğin birbirine oldukça yaklaştığı bir düşünme biçiminin izlerine rastlanabilmektedir:

“Böylece son beş yüzyılda Kürt toplumu, genellikle toplumsal evrimin başlıca evreleri olarak kabul edilen aşamalardan geçmiştir: Aşiret, reislik ve (yarı-)

⁴⁴⁷ Bruinessen, 2010, s.123.

⁴⁴⁸ Bruinessen, a.g.e., s.123. Burada mir sülalesinin de bu bölünme/parçalılık motifinden muaf olmadığı unutulmamalıdır.

devlet – ama Kürt toplumu bu aşamaları geriye doğru, tam ters yönde yaşamıştır. Kürt siyasal kurumlarının bu gerileyişi, Kürdistan’ın parçalarının yer aldığı devletlerdeki siyasal kurumlarının gelişmesinin doğrudan bir sonucudur”⁴⁴⁹

İlk bakışta evrimci perspektifin değillesmesi gibi okunabilecek bu değerlendirme aslında başka bir açıdan da evrimci kategorizasyonu onamaktadır. Bruinessen’e göre evrimci görüş Kürt topluluklarının sosyal ve siyasal gelişimini kavramak açısından isabetsizdir.⁴⁵⁰ Fakat bir yandan da bu teşhis evrimci kategorizasyonla birebir örtüşür gibi görünmektedir. Çünkü topluluktaki dönüşüm/değişim *ilerleme/gerileme* olarak kodlanırken evrimci paradigmaya sadık kalındığı ortadadır.⁴⁵¹ Burada ilginç olanı, tarih üstü bir bölünme eğiliminin mükerrir faili olarak aşiretin işaretlenebildiği hayli geniş bir düşünce bağlamının bulunmasıdır.

Bölünme/parçalılık motifinin başka bir yerden de okunabileceğini öneren Hamelink ve Barış’ın yakın zamanda kaleme aldıkları makale ise konuya yeni bir soluk getirmektedir. Kürt kültüründe önemli bir geleneğin taşıyıcısı olan dengbejler üzerine yaptıkları çalışmada, Hamelink ve Barış dengbejlerden, Kürt birliği için zararlı ve bölücü olarak addedildikleri için aşiret çatışması temalı kılımları icra etmekten kaçınmalarının

⁴⁴⁹ Bruinessen, a.g.e., s.300.

⁴⁵⁰ Bruinessen evrimci görüşün Kürt toplumunun sosyal ve siyasal gelişimini kavramak için isabetsiz olduğu hususunda çok emindir. Yerli (otokton) siyasal örgütlenmenin en ‘ileri’ biçimleri olan mirlikler artık mevcut değildir, en büyük ve karmaşık aşiretler dahi parçalanmışlar ya da artık topluluk birimleri olmaktan çıkmışlardır. Aşiret yapıları bakımından son bir buçuk yüzyıldaki eğilim, karmaşıklığın artması değil, azalması yönünde olmuştur. Çünkü giderek daha yetkin yönetime sahip devletler, Osmanlı Devletinin yönetsel bir reformla planlı olarak ve askerî güçle son mirlikleri yok etmesinde görüldüğü üzere, bu daha ileri seviyedeki birimlerin varlığına son vermişlerdir (Bruinessen, 2010, s.200).

⁴⁵¹ Bu kavrayış tarzının “Aşiret Kavramı” başlıklı bölümde de söylendiği üzere, daha en başından yani evrimci paradigmanın mayasının tutulduğu andan beri var olduğunu söylemek olanaklıdır. Mesela Morgan’a göre eserini kaleme aldığı 19. yüzyılın sonunda dahi “insanlığın bir bölümü yabanılık döneminde, bir bölümü barbarlık döneminde ve bir bölümünün ise uygarlık döneminde olduğu inkâr edilemeyecek bir gerçek”tir. Sorun aslında akran olan bu topluluklar arasındaki “fark”ın evrimci zaman skalasında farklı tarihsel dönemler üzerinden açıklanmasındadır. Zaten bu yüzden, “barbar” Kızılderili toplulukları avro-amerikalı “uygarlar”ın uzak atalarıdır ve şimdiki zamandaki varlıkları dahi onların geçmişine karşılık gelmektedir (Morgan, 1994, s.24, s.61).

beklendiğini belirtmektedir. Yazarlara göre bu beklenti ise kısaca modern milliyetçi hareketten önceki siyasal yapıların ilkel ve çağdışı olduklarına dair self oryantalist görüşün Kürt siyasal düşüncesi tarafından içselleştirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Kılımların *aşiretçi* -tribal- ve *bölücü* karaktere sahip oldukları farz edildiğinden dolayı hâlihazırda bir tartışma konusu olmayı sürdürdüğünü belirten Hamelink ve Barış, bunun yerine bunların siyasete dair bir tür görüş çeşitlenmesinin önemli bir kaynağı olarak değerlendirilmelerini önermektedir. Hamelink ve Barış Kürt çalışmaları ve siyasetindeki *self oryantalist* bir nitelik taşıdığını düşündükleri bu açıklamaları, 1920'lere değin Kürt siyasal hayatındaki parçalanmayı ilkel olmaktan ziyade farklı bir siyaset ve toplum anlayışı olarak kabul ederek bir tür yapıbozuma uğratmayı önermektedir.⁴⁵²

Çalışmalarında Kürt gruplaşmaları arasındaki bölünmelerin, erken 20. yüzyıla değin süregelen bir özellik olduğunu kaydettikten sonra, otonomiye sürdürme arzusunun ortak Kürt çıkarlarının peşine düşmekten daha baskın olduğuna dikkat çekmektedirler. Bunun ise Kürt siyasal söyleminde ve akademik çalışmalarda ilkellik ve medeniyet yoksunluğunun izleri olarak açıklandığını vurgulamaktadırlar. Ancak bu bölünmenin James Scott'ın *kaba, barbar ve ilkel olarak merkezi devletlerin etki alanları dışında kalan topluluklarla ilgili medenileştirme söylemlerini yapıbozuma uğratan yaklaşımından* mülhem de okunabileceği ileri sürmektedirler. Kürt topluluklarının tarihinin bir tür *birlikten yoksunluk* olarak okunması yerine bir yönüyle de *kasıtlı biçimde devletten kaçınma* olarak anlaşılmasını önermektedirler.⁴⁵³ Kürt topluluklarının bir ulus-devlet olarak örgütlenmemelerinin büsbütün Kürt soylularının hataları ile açıklanamayacağını, devletten kaçınmaya ve sakınmaya yönelik kasti bir tercihi de kapsadığını iddia etmektedirler. Dahası böylelikle Kürt topluluklarının yalnızca mevcut devlet yapılarına

⁴⁵² Wendelmoet Hamelink ve Hanifi Barış, "Dengbêjs on borderlands: Borders and the state as seen through the eyes of Kurdish singer-poets", *Kurdish Studies*, Vol. 2, No. 1, 2014, s.38, s.43.

⁴⁵³ Barış ve Hamelink, a.g.m., s.58.

entegre olmaya zorlandıklarında, buna direnmekle kalmayıp aynı zamanda bizatihi kendi bünyelerinden bir devletin türemesini de önlediklerini ilave etmektedirler.⁴⁵⁴ Burada Hamelink ve Barış'ın aslında *bölünme/parçalılık* motifine dair esaslı bir perspektif kaydırması önerdiğini söylemek mümkündür. Bölünme/parçalılık motifiyle devletten kaçınma arasında kurulan ilişkinin ne yazık ki derinleştirilmesinin tercih edilmediği bu makalenin güçlü yanı önerdiği iddianın temellendirilişi oluşturmamaktadır. Daha çok yerine geçmeye niyetlendiği oldukça köklü bir akıl yürütme tarzının zayıflıklarına işaret etmesi oluşturmaktadır. Çünkü bu akıl yürütme tarzının yine Scott'ın deyiimiyle *devlet gibi görmekten* kaynaklı sınırlılıklarını açığa vurmaktadır. Barış ve Hamelink'in önerdiği perspektif bir yönüyle bölünmelerin okunmasına yönelik baskın eğilime muhalif/alternatif bir normatif duruş noktasına işaret etmektedir. Hakikaten mesele bu açıdan ele alındığında, daha önce milliyetçi tarih yazımında ayrıcalıklı bir yeri olduğu belirtilen Şeyh Ubeydullah isyanı üzerinden bile bölünmenin farklı biçimde okunabildiği bir değerlendirme bağlamı belirlemektedir.

Jwaideh muhtemelen 1950'li yıllarda kaleme aldığı eserinde, 1880 yılında isyan eden Şeyh Ubeydullah'ın aşiretlerden oluşan askeri birliklerini şöyle tasvir etmektedir:

“Küçük çaplı bir çarpışma, sonuçlarına bakılmaksızın, aşiret kuvvetlerinin bütünlüğü ve disiplinini açıklamaya yeterlidir. Sıkı kontrol ve disiplin altında tutulmazlarsa, başarı bile işlerin ters gitmesi sonucunu doğurur. Yenilgiler kitle halinde bozguna ve firara neden olurken, yengiler de çoğu zaman yağma sefahati içine düşmelerine yol açar. Zaten bozulmaya pek müsait olan aşiret mensubu savaşçılar, yeni edindikleri zenginlik daha fazla savaşmalarına fiziksel ve ruhsal engel teşkil edince ilk fırsatta dağılıp eve yollanmaya bakarlar. Bu yüzden aşiret kuvvetlerinin gücü ve bileşimi her daim çalkantılıdır. Bir aşiret kuvveti başarılı olduğunda bile, mücadeleyi terk

⁴⁵⁴ Barış ve Hamelink, a.g.m., s.36.

edenlerin sayısı daha büyük başarı için takviye gönderilen taze kuvvetler kadar çok olabilir”⁴⁵⁵

Bu tasvirde Jwaideh’in aşiret birliklerini alttan alta düzenli ordu, dolayısıyla devlet örgütlenmesini referans alarak değerlendirdiğini, daha doğrudan bir deyişle aşiret birliklerini devlet gibi görerek tasavvur ettiğini fark etmemek elde değildir. Oysa bu tasvir, Hamelink ve Barış’ın Kürt topluluklarını değerlendirmek üzere davet ettikleri duruş noktasından izlendiğinde, oldukça farklı sonuçlara varmaya da yatkın görünmektedir. Burada ister istemez Pierre Clastres’nin ilkellik ile devlet arasında kurululan ilişkinin düşünülme biçimlerine dair ufuk açıcı eleştirileri akla gelmektedir. Clastres her ne kadar Kürt topluluklarından, içinde bulunduğu koşullar ve siyasal kültür açısından oldukça farklı topluluklardan hareketle eserlerini kaleme almış olsa da önerdiği perspektifin devletin düşünülme biçimlerine sunduğu katkının, Jwaideh’in tasvirinin başka türlü bir okuması için de esin verici olduğu söylenebilir:

“İlkel toplumlar devletsiz toplumlardır: bir olguya işaret eden ve kendi başına düşünüldüğünde doğru olan bu yargı, aslında siyasal antropolojinin kesin bir bilim olarak oluşmasını güçleştiren bir görüşü, bir değer yargısını gizliyor. Gerçekte burada söylenmek istenen, ilkel toplumların belli bir şeyden -devletten- yoksun oldukları ve bunun diğer bütün toplumlar -örneğin bizim toplumumuz- gibi, onlar için de vazgeçilmez olduğudur. Demek ki bu toplumlar gelişmelerini tamamlamamış toplumlardır. Gerçek anlamda -yani uygarlaşmış- toplumlar değildir; hatta kapatmaya çalıştıkları halde hiçbir zaman kapatamadıkları bir eksikliğin -devlet eksikliğinin- acısını şiddetle hissederler. Gezinlerin kroniklerinden ya da araştırmacıların çalışmalarından da aşağı yukarı böyle bir sonuç çıkıyor: devletsiz toplum düşünülemez, yani devlet bütün toplumların yazgısıdır. Bu yaklaşımdaki etnosantrist eğilim öylesine yer etmiştir ki, çoğu zaman bunun farkına bile varılamaz. Hiç düşünmeden en yakında olanı örnek göstermek, hakkında en çok bilgi sahibi

⁴⁵⁵ Jwaideh, 2009, s.182.

olunan değilse de en çok başvurulan yoldur. Aslında nasıl inanç mümin kişinin içine işlemişse, toplum devlet içindir yargısı da bizim içimize işlemiştir.”⁴⁵⁶

Jwaideh’in eserini kaleme almasından muhtemelen yaklaşık yirmi yıl sonra 1970’li yıllarda Clastres, Şeyh Ubeydullah’ın isyanı ile aynı dönemde ABD’ye savaş açan Apaçilerin ünlü şeflerini uzun erimli bir savaş için izlemek konusundaki isteksizliklerini bambaşka şekilde okuyacaktır. Clastres aşiret birliklerinin kolayca dağılabilmesini bir tür disiplinsizlik laneti olarak değil, uygar fenalıklardan kaçınma yeteneği olarak tahayyül etmektedir. Kuşkusuz iki isyanın bambaşka biçimde okunması, bu isyanların gerçekleştiği koşulların ve iki kültürün birbirinden oldukça farklı olmasının da sonucudur. Ancak savaşçı topluluklar ile düzenli ordu arasındaki farkın okunma biçimi ve liderlerin yanında savaşa katılan toplulukların saiklerini de gözetmesi açılarından Clastres’in okumasının devlet gibi görmenin sınırlılıkları hususundaki farkındalığının daha güçlü olduğu ortadadır.

Barış ve Hamelink’in makalesi bölünme/parçalılık motifini devletleşme sürecindeki bir yetersizlik değil bilakis bu süreci engelleyen bir yetenek olarak düşünmeye davet ederek konunun düşünülme biçimlerini zenginleştirmekte, bölünme/ilkellik/aşiret ile birlik/modernlik/devlet arasındaki dikotomiye sorgulamaya davet etmektedir. Bu yönüyle de makalede, bölünme/parçalılık motifinin okunabileceği aslında alternatif bir duruş noktası önerilmektedir. Bununla birlikte bölünme/parçalılık motifi *çatışmalarda* -varlık bulmakta- işlerlik kazanmaktadır ve Bruinessen’in belirttiği üzere çatışmalar aşiretlerin geçmişte olduğu gibi bugün de var olabilmeleri için gereklidir.⁴⁵⁷ Bu yüzden bölünme/parçalanma motifinin varlık bulduğu çatışmalara yüzlerce yıldır aşiretlerin varlığı da eşlik etmektedir. Bruinessen’in belirttiği üzere son dört yüzyıl, farklı kaynaklarda bahsedilen Kürt aşiretlerinin karşılaştırılması, bazı

⁴⁵⁶ Pierre Clastres, *Devlete Karşı Toplum*, Çev.: Mehmet Sert, Nedim Demirtaş, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2011, s.151, s.168, s.169.

⁴⁵⁷ Bruinessen, 2013, s.93.

aşiretlerin kaybolduğunu yenilerinin ortaya çıktığını, fakat daha büyük aşiretlerin bu zaman zarfında kayda değer bir süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır.⁴⁵⁸ Hakikaten bu çalışma kapsamında ele alınabildiği kadarıyla, yaklaşık dört yüzyıl boyunca, aşiretler hem bölgeye dair edebi ya da akademik yazınsal üretimde, hem de arşiv/tarih çalışmalarından izlenebildiği üzere bölgenin siyasal iktidar ağlarında, imparatorluk ve mirlik gibi örgütlenme türleriyle birlikte dönüşerek/uyarlanarak tarihe tutunmayı sürdürebilmiş bir örgütlenme türü olmuşlardır.⁴⁵⁹ Bruinessen’e göre “Kürdistan’ın son beş yüzyıllık tarihi, aşiretler arasındaki önemli gelişmelerin nasıl devlet düzeyindeki gelişmelere bir yanıt niteliğinde olduğunu göstermektedir”.⁴⁶⁰ Ancak 19. yüzyıl bu uzun tarihi süreçte önemli bir dönemeç noktası teşkil etmiştir. Atmaca’nın belirttiği üzere 19. yüzyıl devlet ve toplumun dönüştüğü, iki tarafın da taviz ve kazanımlar ile birbirini dengelemeye çalıştığı bir dönem olmuştur. Yüzyıl boyunca Kürdistan önce mirlerin, ardından şeyhlerin ve en sonunda ağaların siyasal rollerini icra ettikten sonra alanı ardılına bıraktığı bir tiyatro sahnesi halini almıştır.⁴⁶¹ Diğer taraftan aşiretler 19. yüzyıl boyunca şeyhlikler ile kaynaşarak varlıklarını 20. yüzyıla da taşımışlar ve bilhassa Irak Kürdistanı’nın en etkili örgütlenme formlarından biri olmayı sürdürmüşlerdir. Ancak 20. yüzyıl bölgede görece daha yeni başka bir örgütlenme türü olan siyasal partilerin de etkin oldukları bir dönem olmuştur. Hem şeyhlikler ile aşiret arasındaki bu kaynaşmaya hem de kökleri aslında 19. yüzyılda aranabilecek siyasal partilerin belirmesine değinmeden önce parti kavramına ilişkin bazı hususlara bölünme tartışması bağlamında dikkat çekmekte yarar vardır.

⁴⁵⁸ Bruinessen, “Kürtler, Devletler ve Aşiretler”, içinde: *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2013 (b), s.161.

⁴⁵⁹ Bruinessen “aşiretlerin değişen şartlara ve çevreye uyum sağlamak ve yeni işlevler edinmek konusunda dikkate değer bir yetenek sergiledikleri”ne dikkat çekmektedir (Martin Van Bruinessen, “Kürt Aşiretleri, Etnik Kimlik ve Ortadoğu’da Devlet”, içinde: *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz.: Suvat Parin, Bağlam Yayınları, 2019, s.29).

⁴⁶⁰ Bruinessen, 2010, s.201.

⁴⁶¹ Atmaca, 2017, s.50.

II. PARTİ

“Günden güne parti çalışmalarına daha çok katılmaya başladım. Artık görüş ve düşüncelerim; söylentilere bağlı değildi, değişmişti. 1916 yılının kışında, artık rahatça çalışmaya başladım. Çoğunlukla ırgatları ayaklandırır, devlete karşı çıkmalarını, aylık ücretlerine zam yapılmasını sağladık.

Böyle bir aşkı hiç yaşamamıştım; ne çocuklukta ne gençlikte. Elim sopa tutar yaşa geldiğinden beri, rençperdim. Zira, Kürt sığirtmaçların durumu öyle berbattı ki, nerede karnını doyuracağını düşünmekten başka bir şey yapmazlardı. Fakat 1917 baharında, artık benim temel düşüncem bir parça ekmek değil, çalışma şartlarının nasıl düzeltilceğiydi. Partiye katıldım, onun asil üyelerinden biri oldum. Karanlıktan aydınlığa çıkan bir adam gibi hissettim kendimi.”⁴⁶²

Ereb Şemo partiye katılımını böyle tasvir etmektedir. Yukarıdaki satırlar, Şemo’nun 1930’lu yıllarda kaleme aldığı otobiyografik romanındandır. Kürt edebiyatının ilk romanı olan eser⁴⁶³, müellifin 19. yüzyıl sonlarının Kars’ında sığirtmaçlıkla geçinen yoksul bir ailede başlayıp SSCB’deki parti görevine uzanan sıra dışı yaşamını konu almaktadır. Roman bir yanıyla Şemo’nun çocukluğundan başlayarak hafızasında yer eden anıların durgun bir anlatımından oluşmaktadır. Fakat diğer yanıyla bu durgunluğun duygusal açıdan hareketlendiği tasvirlerle bezelidir. Bu hareketlenme yazarın yörenin ritüellerini, yoksulluğu, bölgedeki yerleşik sömürü düzenini, kentle tanışmasını, ilk aşkını ve Rusya’daki iç savaşta katıldığı çarpışmaları tasvir ettiği satırlarda hissedilebilmektedir. Partinin duygu dünyasında yarattığı çarpıcı etki de bunların arasındadır. Roman bir Kürt sığirtmacın kente göç etmesinin ardından işçiye dönüşmesi ve komünist partiye katılmasını konu edinmektedir. Ancak aynı zamanda yüzyıl başlarında kitlelerin etrafında kümelenmeye başladığı yeni bir örgütlenme türünün toplumda yarattığı manyetik etkinin adları unutulup gitmiş binlerce tanığından birinin bir romana tutunmuş sesidir. Bu tanıklık ister istemez bir partinin ne anlama geldiğiyle başlayan bir dizi soruyu kışkırtmaktadır. Bu sorular üzerine düşünmek için ise sözcüğün geçmişten bu yana yüklene geldiği anlamların izlerini taşıyan kavrama yönelmek iyi bir başlangıca işaret eder gibidir.

⁴⁶² Ereş Şemo, *Kürt Çoban*, çev.: Edip Polat, Dara Yayınları, İstanbul, 2020, s.105.

⁴⁶³ Abidin Pırlı ve Özlem Galip, *Kürt Romanı: Okuma Kılavuzu*, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.30.

1. SİYASAL PARTİ ÜZERİNE

1.1. Kökeninden Sol Düşünce Geleneğine Parti Kavramı

1.1.1. Parti Kavramının Kökenine Dair

Parti sözcüğünün Batı dillerindeki anlamını karşılamak üzere Osmanlıca'da Arapça *ayırdı* manasında ve *fark* sözcüğünün de türediği *faraka* kökünden gelen *fırka* kullanılmaktayken Arapça'da ise siyasal partiyi *bölüm* anlamına gelen *hizip* sözcüğü karşılamaktadır.⁴⁶⁴ Irak Kürdistanı'nda partiyi karşılamak üzere Arapça *hizip* tercih edilebildiği gibi Türkçe ve başka birçok dildekine benzer biçimde Kürtçe'de de neredeyse hiç ses kaybına uğramaksızın doğrudan Batı dillerinden alımlanan *parti* sözcüğünün yerleşik şekilde kullanıldığı görülmektedir. Batı dilleri için kelimenin kökenine dair standart sözlük maddelerine bakıldığında, ortaçağ Fransızcası'nda *parçalara ayırmak* veya *bölmek* anlamına gelen *partir* köküne işaret edildiği görülmektedir.⁴⁶⁵ Biraz daha derinlere inildiğinde, kavramın İngilizce'de spesifik olarak bir siyasal gruba olduğu kadar diğerlerine karşı *birleşmiş bir gövdeye* ya da *birliğe atfen* kullanılabildiği ve Latince'deki parçalara bölmek anlamına gelen *partiri*'den kökenlenerek Eski Fransızcadaki *partie*'ye ulaştığı düşünülmektedir.⁴⁶⁶ İngilizcede *party* kelimesinin de türediği *part* köküyle ilişkilenebilen *partial*, *particle*, *particular*, *partition*, *partner*, *parse*, *portion*, *participation*, *participle*, *partake*, *apartment*, *compartment*, *department*, *impartment* gibi⁴⁶⁷ sürüp giden baş döndürücü ve aynı zamanda ilham verici biçimde kelimelerden

⁴⁶⁴ “Fırka” ve “hizip” maddeleri, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, Sevan Nişanyan, Liber Plus Yayınları, 2009. Burada Tachau'nun parti kavramının modernleşmeden önce Ortadoğu'da bilinen bir kavram olmadığını, Arapça *hizip* kelimesinin İngilizce'deki parti kelimesini tam anlamıyla çağrıştırmadığına yönelik itirazı belirtilmelidir (Tachau, 1994, s.xxii).

⁴⁶⁵ “Parties” maddesi, *International Encyclopedia of Political Science*, Daniel-Louis Seiler, Sage Publications, 2011, s.1791. Seiler Fransızca *parti*, Almanca *partei*, İspanyolca *partido*, Rusça ve Lehçe *partia* sözcüklerine değindikten sonra sözcüğün karşılık geldiği anlamları diğer bazı Batı dillerine doğru da genişleterek şu hususu vurgulamaktadır: “Çekçe'de strana ve Hırvatça ile Sırpça'daki stanka gibi başka bir terimi kullanan Slav dilleri dahil tüm Avrupa dillerindeki anlamı taraf'a (side) karşılık gelmektedir. Düşünce aynıdır; bir siyasal çatışmada taraf tutmak veya birinin tarafını tutmak ya da kampını seçmek”.

⁴⁶⁶ “Party” maddesi, *The Oxford Dictionary of Word Histories*, Der.: Glynnis Chantrell, Oxford University Press, 2002. Ayrıca bkz.: “Party” maddesi, *A Comprehensive Etymological Dictionary of English Language*, Ernst Klein, Elsevier Science B.V., 2003.

⁴⁶⁷ “Part” maddesi, *Origins: A Short Dictionary of Modern English*, Eric Partridge, Routledge, 2006.

oluşan bir anlam ağı bulunsa da kavramın sözlük maddelerindeki açıklamaları ağır biçimde parçalanma, ayrılma, bölünme çağrışımlarıyla yüklüdür. Berkes'in veciz ifadesiyle parti daima *başkalarından ayrılışı* ifade eden bir anlamla yüklüdür.⁴⁶⁸ Ignazi kelimenin bu özelliğini, parti sözcüğündeki sorunun kötü bir etimolojiye sahip olmasıyla açıklamaktadır. Toplum ve siyasal gövde için arzu edilir olanın birlik ve uyum, konsensus ve uzlaş, ahenk ve bağlılık olduğunu benimseyen Batı medeniyetindeki ana akım düşüncenin aksine parti kısımlık ve bölünmeye ilişkin bir genetik kodun taşıyıcısıdır.⁴⁶⁹ Bu yönüyle de yine kötücül anlamda bölünme ya da parçalanmaya güçlü gönderimleri olan *faction* yani *hizip* kavramı ile ilişkilendirilerek sık sık birlikte anıldığı görülmektedir. Parti ve hizip kavramları için sözlüklerde açılan maddelerde, birinin tanımında diğerrinin kullanılması hususunda 19. yüzyıldan bu yana süregelen hayli köklü bir alışkanlığın insanın gözünü almaması mümkün değildir.⁴⁷⁰ Hatta ikisinin birbirilerinin yerine kullanılabildiği, eş anlamlı addedildiği hafife alınmayacak denli geniş ve köklü bir

⁴⁶⁸ Niyazi Berkes, *Siyasal Partiler*, Yurt ve Dünya Yayınları, 1946, s.2.

⁴⁶⁹ Piero Ignazi, *Party and Democracy: The Uneven Road to Party Legitimacy*, Oxford University Press, 2017 (1.bölüm), s.1.

⁴⁷⁰ Sözlükler dikkatlice incelendiğinde parti ve hizip sözcüklerinin arasındaki ilişkisellik ve geçirgenlik, parti sözcüğünün tanımında hizip sözcüğünün kullanılmasından başlayıp hizip sözcüğünün tanımlanmasında parti sözcüğünün kullanılmasına, birinin tanımını genişletmek üzere diğerrinin verilmesinden bir cümlede içinde 'veya' bağlacıyla birleştirilerek kullanılmaları suretiyle aralarındaki farkın silikleştirilmesine uzanan geniş bir yelpazede kendini gösterebilmektedir. Sürekliliği göstermesi açısından basıldıkları yılların kronolojik sıralaması da dikkate alınarak bkz.: "faction" maddesi, *A New Dictionary of English Language*, 1. Cilt, Charles Richardson, 1838.; "faction" maddesi, *A Dictionary of English Language*, Robert Sullivan, 1854. ; "faction" maddesi, *A Universal Etymological, Technical and Pronouncing Dictionary of The English Language*, 1. Cilt, 1859.; "faction" ve "parti" maddeleri, *An Elementary Dictionary of English Language*, Joseph E. Worcester, Brewer and Tileston, 1860.; "faction" ve "party" maddeleri, *A Universal and Critical Dictionary of English Language*, J.B.Lippincott Co., 1874.; "faction" maddesi, *A Dictionary of English Language*, William Tegg&Co., 1877.; "faction" maddesi, *Zell's Popular Encyclopedia: A Complete Dictionary of The English Language with a Pronouncing Vocabulary and a Gazetteer of World*, 1881.; "faction" maddesi için 3. Cilt ve "party" maddesi 5. Cilt, *The Century Dictionary and Cyclopeda*, The Century Co., 1897.; "faction" maddesi, *The Imperial Dictionary of the English Language*, The Gresham Publishing Co., 1905, "faction" ve "parti" maddeleri, *Webster's Practical Dictionary*, 1906.; "faction" maddesi, *The Encyclopedia Britannica*, 10. Cilt, The Encyclopedia Britannica Co., 1910.; "faction" maddesi, *Webster's Standart American Dictionary of The English Language*, Laird&Lee Publishers, Chicago, 1911.; "faction" maddesi, *Nuttall's Standart Dictionary of The English Language*, der.: James Wood, 1914.; "faction" ve "party" maddeleri, *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford University Press, 1919.; "party" ve "faction" maddeleri, *The New Supreme Webster's Dictionary*, World Syndicate Co., 1922.; "faction" maddesi, *Webster's New International Dictionary of The English Language*, G.&C. Merriam, 1927.; "faction" maddesi, *The Pocket Oxford Dictionary of Current English*, Oxford University Press, 1942.

kullanımdan bahsetmek olanaklıdır.⁴⁷¹ Bununla birlikte hizip ile parti arasındaki bu ilişki, kavramın kökenindeki anlam yönelimlerinden yalnızca birine işaret etmektedir. Çünkü partinin hizbin yanında, -Williams’tan mülhem biçimde⁴⁷² - temsiliyet, yasama, parlamento, seçmen, yurttaş, seçim, anayasa, demokrasi, hükümet, muhalefet gibi bir dizi kavramdan oluşan bir sözcüğünün içine oturtularak okunmasının ilginç çıkarımlara gebe olması kuvvetle muhtemeldir. Fakat bunların içinde partinin bölünme ile ilişkisini en kuvvetli vurgulayanı kuşkusuz hizip kavramıdır. Bununla birlikte Sartori kavramın basitçe bölüm yani part anlamının taşıyıcısı olduğunu, bölünme odaklı algılanışının analitik bir kurgudan ibaret olduğunu belirterek partinin kökenindeki başka bir anlam yönelimine işaret etmektedir.⁴⁷³ Sartori *part* sözcüğünün *party* haline dönüşmesinde, biri *partireden* türeyen bölmek ile diğeri paylaşmak yani katılmak ile ilişkili *partager* olmak üzere iki zıt semantik bağlamın varlığına dikkat çekerek, ikincisi üzerinden izlenecek bir rotanın peşine düşülmesi gereken doğru istikameti işaret ettiği kanaatindedir.

Esasında kavramın kökenine ilişkin Sartori’nin müdahalesinin işaret ettiği iki zıt kutbu, *modern anlamıyla parti kavramının* anlaşılabilirliği tartışmalı aksın uçları olarak

⁴⁷¹ İki sözcüğün eş anlamlı kabul edildiği misaller için bkz.: “faction” maddesi, *A Dictionary of English Synonyms*, John Platts, 1845.; “faction” ve “parti” maddeleri, *A Dictionary of English Synonyms*, Richard Soule, 1871.; “Party” maddesi, *A Handy Dictionary of Synonyms*, H. C. Faulkner, A. L. Burt Co., 1884.; “part” maddesi, *A Complete Dictionary Synonyms and Antonyms*, Fleming H. Revell Co., 1898.; “faction” ve “party” maddeleri, *Webster’s Dictionary of Synonyms*, G.&C. Merriam Co., 1942, “faction” ve “party” maddeleri, *Webster’s New Dictionary of Synonyms*, G.&C. Merriam Co., 1978.; “faction” ve “party” maddeleri, *Word for Word: A Dictionary of Synonyms*, John O. E. Clark, Henry Holt and Co., 1990.; “political party” alt başlığı, *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*, Alan Spooner, Oxford University Press, 1999.

⁴⁷² Raymond Williams, *Anahtar Sözcükler*, Çev.: Savaş Kılıç, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.20.

⁴⁷³ Giovanni Sartori, *Party and Party Systems: A Framework for analysis*, Cambridge University Press, 1976, s.4. Sartori kavramın Latince bölmek fiilinden türetilen anlamıyla 17. yy’a değin siyasal dağarcıkta dikkate değer bir varlık göstermediğini ki bunun da kelimenin bu şekilde kavranışının siyasal söyleme doğrudan Latince’den geçmediği anlamına geldiğini iddia etmektedir. Parti kavramının kadim sefehinin yine Latince kesmek, ayırmak dolayısıyla bölmek anlamındaki secareden türeyen sect olduğuna ve partire/bölmek anlamını karşılamak üzere zaten yerleşik bir kullanımının bulunduğuna dikkat çekmektedir. Bu yüzden partinin basitçe kısım ya da bölüm/part fikrinin taşıyıcısı bir sözcük olduğunu, başlıbaşına bölünme odaklı kötücül bir anlam taşımışçasına algılanışının analitik bir kurgudan ibaret olduğunu savunmaktadır. Çünkü Sartori’ye göre 17. yy ile birlikte sect kavramı, din özellikle Protestan sekterliğiyle ilişkili hale gelmiş ve siyasal alanda önceleri taşıdığı bölünme ile yüklü anlamı ifade etme hususunda parti sözcüğünün yolundan çekilmiştir. Sartori açısından part kavramının siyasal anlamıyla tedavüle girmesi değerlendirilirken, bölmek/partire kökünden ziyade Fransızca bölüşmek veya paylaşmak/partager kökünü hesaba katmak gerekmektedir.

düşünmek mümkündür.⁴⁷⁴ Bu parçalanmak, ayrılmak, ufalanmak gibi *bölünmenin* ve bölüşmek, paylaşmak, katılmak gibi *bütünleşmenin* yörüngelerinde devinen iki semantik çekim merkezinin arasında uzanan bir aks olarak da tasavvur edilebilir. Bölünmek ve bütünleşmek ekseninde serpilip gelişen, halihazırda da nihayetine ermiş gibi görünmeyen bu tartışma alanı, kavramın çağdaş anlamlarını edinme sürecini de bağrında taşır gibidir. En başından hiziyle yakın ilişki içinde düşünölmeye hayli yatkın olan parti kavramının *bölünmeyle* yüklü biçimde algılanışının yanı sıra katılma ya da burada tercih edilen haliyle *bütünleşmeyle* de ilişkili düşünölür olmaya başlaması, böylece aksın diğeri ucunun da bir ağırlık noktası teşkil eder hale gelmesi önemlidir. Bunu aksın bölünme ucundan bütünleşme ucuna doğru gerçekleşen gelgitli akımda izlemek mümkündür. Partilerin *prensip*ler temelinde kurulabilir ve *saygın* ilişkilere karşılık gelebilir olduklarının kabullenilmeye başladığı⁴⁷⁵, deyim yerindeyse kavramın modern anlamının belirlediği David Hume'un ve Edmund Burke'ün eserleri, bu akımın yakalanabildiği bir metinsel bağlam için iyi bir örnek sunmaktadır. Ball'un parti kavramının modern içerimlerini edinme sürecini Hume ve Burke'ün konuya dair metinleri üzerinden okuduğu çalışması⁴⁷⁶ bu bağlamın özlü bir değerlendirmesini içermektedir. Ball'a göre Hume'un argümantatif

⁴⁷⁴ Klaus von Beyme'ye göre parti, geçmişinde Latince *factio* ve *pars* terimlerinin rekabet halinde olduğu bir kavramdır ("Political Parties" maddesi, Klaus von Beyme, *Marxism Communism and Western Society: A Comparative Encyclopedia*, Der.: C.D.Kernig, 2. Cilt, Herder and Herder, 1972, s.343).

⁴⁷⁵ Ignazi, 2017 (2.bölüm), s.27.

⁴⁷⁶ "Party", Terrence Ball, içinde: *Political Innovation and Conceptual Change*, Der.: Terrence Ball, James Farr ve Russel L. Hanson, Cambridge University Press, 1995, s.171. Ball kavramın Antik Yunan'dan başlayarak Roma, Ortaçağlar ve Rönesans döneminin bazı önemli düşünürlerinden Hobbes ve Locke gibi modern siyasal düşüncenin kurucu düşünürlerine değin titiz biçimde izini sürmektedir. Batı geleneğindeki siyasal kavramların tarihinde, esas olarak siyasal bünyenin bütünlüğünü ifade eden 'body politic' nosyonunun sürekliliğine dikkat çekmektedir. Burada *body politic* olarak düşünölen siyasal bünye daha çok organik analogilerle tasavvur edilmiş ve siyasal büyüyi oluşturan parçalar (part) arasındaki uyum ve denge vurgulanmıştır. Ball bu bütünlüğü oluşturan parçaların daha çok siyasal bünyenin sıhhati bağlamında düşünölmesine yönelik oldukça köklü bir geleneği Antik Yunan'dan başlayarak, Roma, Ortaçağlar, Rönesans ve modern siyasal düşüncelerin oluşmaya başladığı çağlara değin serimlemektedir. Ball'a göre parça yani part kavramının, bu düşünce geleneği dışında siyasal sözcük dağarcığında yer alması için gerekli bağlamı, siyasal bünyenin organik olmaktan çok mekanik analogilerle ve sözleşme kurgusu etrafında düşünölmeye başlaması oluşturmıştır. Böylelikle sözleşme kurgusunu geliştiren düşünürler, modern anlamıyla parti kavramına dair bir tasavvura sahip olmasalar da türetilebileceği semantik bağlamı oluşturmışlardır. Mekanik anlamda birbirinden ayrılabilir parçaların (part) rıza temelinde bir araya gelmesi olarak tasavvur edilen siyasal bünye ve belirli parçaları yani tarafları (part) olmak durumunda olan sözleşme kurgusu, çağın semantik bağlamını modern anlamıyla parti kavramının türetilmesi olanağına elverişli hale getirmiştir. Kavramın Ball'un çalışmasına benzer biçimdeki çok kıymetli başka bir tarihsel okuması için bkz.: Ignazi, 2017 (2.bölüm), ss.2-27.

ve retorik stratejisi hepsi aynı düzeyde zararlı olmayan hizip türlerini ayırt ettikten sonra partilerin de birer hizip olarak kabul edilmesi üzerine kuruludur. Hume hiziplerin özgür yönetimlerin formuna göre farklılaştığına ve eski hizip türlerine değindikten sonra modern dönemde bilindik hale gelen *ilkeden bilhassa soyut spekülatif bir ilkeden doğan parti veya hiziplerin* yeni oluşuna dikkat çekmektedir.⁴⁷⁷ Öte yandan Hume parti ile eşitlediği hizip kavramını tarihsel anlamda derinleştirmekte ve doğallaştırarak insan toplumlarına içkin biçimde tasavvur etmektedir.⁴⁷⁸ Hume'un tanımında asıl dikkat çekilen “prensipten doğan hizipler” veya “partiler”dir ki modern anlamıyla siyasal parti kavramının belirmesinde dönüm noktalarından biri olarak kabul gören Burke'un tanımında, bu nitelik merkezi bir konuma oturtulmaktadır.

Siyasal partilere dair literatürde kavramın modern anlamıyla kullanımının öncülerinden biri olarak sıkça dikkat çekilen düşünürlerden biri Edmund Burke'tür.⁴⁷⁹ Bu yönüyle çağdaş dönem için de kulağa hayli tanıdık gelen yoğun biçimde atıf yapılan tanımında⁴⁸⁰ -1770 yılı itibariyle- Burke partiyi şöyle tarif etmektedir: *Üstünde uzlaşıya varılmış belirli bazı ilkeler temelinde ulusal çıkar adına ortak çabalarını ilerletmek üzere birleşmiş bir insan topluluğuna* parti denir.⁴⁸¹ Burke'un tarifi modern anlamıyla siyasal parti tanımının seslendirilebildiği siyasal bağlamın öncü tanımlarından biri olması

⁴⁷⁷ Ball, a.g.m., s.172.

⁴⁷⁸ David Hume, “Of Parties in General”, içinde: *Perspectives on Political Parties: Classic Readings*, Der.: Susan E. Scarrow, Palgrave Macmillan, 2002, s.33. Hume'un metninde hizipler yüzyıllardır devam edegelen varlıkları vurgulanarak tarihsel anlamda derinleştirilirken, hükümetler tümüyle çözülmedikçe bittikleri topraklarda serpilip gelişmeyi sürdürdüklerine ve köklerinin kazınmasının zor olduğuna değinilerek bir açıdan doğallaştırılarak insan toplumlarına içkin hale getirilmektedir. Ancak metnin son paragrafının prensipten doğan partilerin modern bir fenomen olarak tespit edilmesiyle başlamasının yanında, dini karışıklıklarda vaka olduğu üzere böylesi ölümcül ve kederli bölünmelere hangi çılgınlığın ve hiddetin yol açabildiği sorusuyla sona ermesi bir taraftan hiziplerin tehlikelerine de işaret edildiğini göstermektedir

⁴⁷⁹ Avery Leiserson, *Parties and Politics: An Institutional and Behavioral Approach*, Alfred A. Knopf, 1958, s. 47

⁴⁸⁰ Ball Burke'un tanımıyla birlikte parti kavramının tarih öncesinin sona erdiğini, modern anlamda ve çağdaş dönem için de oldukça tanıdık bir dünyaya girildiğini belirttikten sonra tarih öncesinin sona erdiği yerde tarihin başladığını eklemektedir (Ball, 1995, s.174).

⁴⁸¹ Edmund Burke, “Thoughts on the cause of the present discontents”, içinde: *Select Works of Edmund Burke: A New Imprint of The Payne Edition*, 1. Cilt, Liberty Fund, 1999, s.150.

açısından önemlidir.⁴⁸² Sartori Burke'ün aynı metninde, parti ve hizip kavramları arasına çektiği keskin ayrım çizgisinin yeniliğine dikkat çekmektedir.⁴⁸³ Gerçekten de Burke partinin hizbe dönüşme tehlikesini vurgulamakta ve muarızlarına atfen hizip nitelemesini partiye nazaran daha sık ve tutkulu kullanmaktadır.⁴⁸⁴ Ancak mensubu olduğu tarafı kast ederek *parti bağlarının* insanların ülkelerine bağlılıklarını sağlayarak bu tehlikeyi zayıflatacağını eklemektedir.⁴⁸⁵ Burke'ün metni okunduğunda, aksın bir ucundan diğerine yani bölünmeden -hizipten- bütünleşmeye -partiye- ilerleyen güçlü akımın farkına varmamak elde değildir. Burke'te izlenebilen belirli düzeyde partinin hizipten ayrıştırılması, hizip kavramından parti kavramına sızabilecek olası kötücül çağrışımların yalıtılması önemli bir dönüşüme işaret etmektedir. İzleyen süreçte parti kavramının göz alıcı parlaklığının yanında hizip kavramı sönümlenmekte ve ehlileştirilerek parti kavramının içinde soğrulabileceği bir niş açılmaktadır. Ancak bununla birlikte bütünleşme üzerinden meşruluğu tesis edilen partinin bölünme ve hizip ile ilişkili biçimde algılanışı ve kavranışı varlığını sürdürmektedir. Bu açıdan 19. yy boyunca Scarrow'un deyişiyle partiler kendileri için hiç de misafirperver olmayan entelektüel topraklarda kök salarak gelişmişlerdir.⁴⁸⁶ Bu dönemde Batı dünyasında partiler, baş ucunda bölünmenin ayak ucunda bütünleşmenin bulunduğu Prokrustes'in yatağına uzatılarak siyasal yazınının/söylemin başlıca methiye ve yergi konuları arasında yer almayı sürdürmüşlerdir. Ancak sosyoloji ve siyaset bilimi gibi belirli bir akademik disiplin içinden yalnızca ya da ağırlıklı olarak siyasal partilere hasredilmiş öncü çalışmalara tanık

⁴⁸² Parti kavramının çağdaş bir içerikle ilk kez Edmund Burke tarafından kullanıldığına yönelik parti literatüründeki yaygın kabulün eleştirisi için bkz.: John Brewer, "Party and Double Cabinet: Two Facets of Burke's Thoughts", içinde: *Edmund Burke*, Der.: Iian Hampsher-Monk, Routledge, 2016, s.70, s.87, s.91; F. P. Lock, *Edmund Burke: 1. Cilt:1730-1784*, Oxford University Press, 1998, s.259, 284; Frank O'Garman, *Edmund Burke: His Political Philosophy*, Routledge, 2004, s.35.

⁴⁸³ Sartori, 1976, s.9.

⁴⁸⁴ Burke, 1999, ss.95-98, s.110.

⁴⁸⁵ Burke, a.g.e., ss.146-148.

⁴⁸⁶ Susan E. Scarrow, "The Nineteenth Century Origins of Modern Political Parties: The Unwanted Emergence of Party-Based Politics", içinde: *Handbook of Party Politics*, Der.: Richard S. Katz ve William Crotty, Sage Publications, 2006, s.16.

olabilmek için yüzyıl dönümünü beklemek gerekmektedir.⁴⁸⁷ Çünkü yüzyılın sonlarına doğru siyasal partileri konu edinen akademik literatürün öncü eserleri boy göstermeye başlamaktadır. Bu minvalde Moisei Ostrogorski ve Robert Michels'in çalışmaları siyaset bilimindeki çağdaş parti literatürünün ilkleri arasında sayılmaktadır.⁴⁸⁸

Ostrogorski en yerleşik sisteme sahip oldukları gerekçesiyle, bir cildini Britanya'daki diğerini ABD'deki partilere ayırmak üzere bir çalışmanın tümünü yalnızca partilerin incelenmesine hasreden ilk kişidir. Ostrogorski açısından endüstriyel üretim ve kitle demokrasinin gelişmesiyle eski toplumun iskeleti parçalanmıştır. Sınıfların hiyerarşisi ve iç tutunumu bozulurken bireyi topluma kenetleyen eski sosyal bağlar çözülmüştür. Eski düzenin yerini yenisi alırken, sorun bireylerin toplumla nasıl yeniden *bütünleştirileceğinde* ve hangi yeni örgütlenmenin *bu bütünlüğün sürekliliğini* sağlayabileceğinde kendini göstermektedir. Modern demokrasilerde tarihin akışı içinde pratik açıdan bu sorun için geliştirilen baskın çözüm, daimi bir formu olan ve anayasa dışı alanda varlık bulan disiplinli partiler aracılığıyla seçmen kitlelerinin sistemli şekilde örgütlenmesi olarak belirmiştir.⁴⁸⁹ Bu kalkış noktasından hareketle siyasal partilerin zaman içindeki gelişimini etraflıca tasvir eden Ostrogorski⁴⁹⁰, partiyle şekillenen dönüşümü hem toplum hem de devlet düzleminde eleştirel bir perspektiften

⁴⁸⁷ Siyasal partilere de yer veren erken dönem çalışmalardan bir başkasının yazarı olan James Bryce, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyasal yaşamı Avrupalı okurlara tanıtmak amacıyla kaleme aldığı, 1888 tarihli kapsamlı eserinde, dönemin siyasal kurumlarını etraflıca tasvir ettikten sonra sıra partileri tanımlamaya geldiğinde, konuya dair atıf yapabileceği bir kaynağa rastlayamadığından yakınlıkla söze başlamaktadır. Ülkenin kamusal yaşamına dair yüzlerce kitap ve makale bulunsada Anayasa dışı bu girift siyasal makineyi, işleyişini ve etkilerini tarafsız biçimde tarif eden bir yazar bilmediğini ekleyerek devam etmektedir. Ancak eserinin izleyen baskılarında, bu cümle için son yıllarda konuya dair birçok çalışma yapıldığını belirten bir dipnot düşme gereği hissettiği anlaşılmaktadır. Bu ilave açıklamada büyük insanlar diye bahsettiği birkaç isim arasında evvela Moisei Ostrogorski'yi zikretmektedir (James Bryce, *The American Commonwealth*, 2. Cilt, Liberty Found, 1995, s.684).

⁴⁸⁸ Rodney Barker ve Xenia Howard-Johnston, "The Politics and Political Ideas of Moisei Ostrogorski", *Political Studies*, Vol. 23, No. 4, 1975, s.415.

⁴⁸⁹ Moisei Ostrogorski, *Democracy and The Organization of Political Parties*, 1. Cilt, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Frederick Clarke, Macmillan and Co., 1902, s.3

⁴⁹⁰ Ostrogorski'nin Britanya'da partilerin gelişimine dair tespit ve tahlilleri için bkz.: *Democracy and The Organization of Political Parties*, 1. Cilt, ss.161-204. A.B.D.'deki partiler için bkz.: Moisei Ostrogorski, *Democracy and The Organization of Political Parties*, 2. Cilt, ss. 3-30.

değerlendirmektedir.⁴⁹¹ Parti sisteminin genel seçimler ve serbest örgütlenmeler gibi iki modern pratiği yürürlüğe soktuğunu; ancak ikisinin de yeni parti sisteminin girdabında yok olup gitmesiyle geriye partinin çerçevesini oluşturduğu kısır döngüye hapsolmuş katı bir siyasal formalizmin kaldığını belirtmektedir.⁴⁹² Temsili demokrasiyi işler kılan siyasal partilerin örgütlenme tarzları ise yeni bir formun içinde eski düzeninin dirilişine sahne olmaktadır.⁴⁹³ Yine de Ostrogorski açısından çözüm partilerden temelli vazgeçişte değildir. Çünkü örgütlenme ihtiyacı hiç olmadığı kadar artmıştır fakat bu kamusal yaşamın değersizleştirilmesini ve insanların ahlakî kulluğunu haklı çıkarmamaktadır ki bu yüzden parti aslında varlık nedeninin de içkin olduğu eski düzlemine oturtularak yeniden formüle edilmelidir. Partiler yalnızca belirli *bir siyasal amaca yönelik ad hoc örgütlenmeler* ile siyasal eylem ve katılım için muvakkat bir platform oluşturmaldır; bu esasında sadece raslantısal ve geçici bir siyasi değere sahip olan partiyi gerçek amacına indirgeyecek, onu gerçek işlevinde gömülü görevine iade edecektir.⁴⁹⁴ Ostrogorski'ye göre bu model demokrasi içinden yükselen sorunların çoğunu kapsayan bir çözümün başlangıç adımlarını oluşturmaktadır. Bu model yalın fakat mükemmel bir gerçeğe dayanmaktadır; demokratik devrimden türeyen düzenin can alıcı nitelikteki ilkesi üzerine kuruludur; “birliğin/bütünlüğün -unity- yerine birleşme/dayanışma -union- ilkesini geçirilmesi”ne yaslanmaktadır. Zira *bir ve bölünemez olan eski düzen*, temelini oluşturan toplum ile birlikte ölmüştür; onu canlandırmak için eski toplumun yeniden kurulması da mümkün ve arzulanır değildir. Eski düzenin *siyasal gövdesi dağılmış, ulus parçalara ayrılmıştır* ve *eskiden olduğu gibi bütünleştirilmesi* de olanaklı görünmemektedir.⁴⁹⁵ Esasında bireyin özgürlüğünü feda etmeksizin demokratik siyasal katılımın olanak

⁴⁹¹ Ostrogorski'nin partinin odağında yer aldığı bu dönüşümün toplum ve devlet düzleminde yarattığı tahribata dair bkz.: Ostrogorski, 1902, s.171, ss.587-588, ss.591-593, s.595, s.603, s.612, s.623.

⁴⁹² Moisei Ostrogorski, *Democracy and The Organization of Political Parties*, 2. Cilt, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Frederick Clarke, Macmillan and Co., 1902, s.615, ss.619-622, ss.650-652.

⁴⁹³ Ostrogorski, a.g.e., s.649.

⁴⁹⁴ Ostrogorski, a.g.e., s.652, s.658, ss.670-671.

⁴⁹⁵ Ostrogorski, a.g.e., s.671-672.

koşullarını arayan Ostrogorski'nin, *caucus* veya *machine* olarak nitelediği parti siyasetinden üreyen *bütünleşme tarzının* yıkıcı sonuçlarından sakınmaya çabaladığını söylemek olanaklıdır. Bu nedenle *bütünleşmeksizin birleşebilen* insanların oluşturduğu *muvakkat partiler* bu kısır döngüden kurtulma iradesinin ilk adımlarına işaret etmektedir. Eski toplumun parçalanması ve siyasal gövdesinin dağılmasının ardından bireylerin siyasal gövdeyle *partiler aracılığıyla bütünleşmelerinin* belirmesi ancak bunun da bir tür *parti içinde bütünleşme* tehlikesiyle sonuçlanması gibi belirlemeleri düşünüldüğünde Ostrogorski'nin çalışması, siyasal partilerin parçalanma ve bütünleşme temalarıyla çok katmanlı ve dinamik biçimde ilişkilendirilebildiği bir kurguya sahiptir. Ostrogorski'nin konuya yaklaşımını, modern anlamıyla parti kavramının belirmesine dair başlarda değinilen bölünme/bütünleşme eksenli tartışmanın, akademik parti yazınında da ağırlık noktalarından biri olmayı sürdüreceğinin habercisi saymak mümkündür. Bu açıdan Ostrogorski'nin ardından alanın başka bir öncüsü olarak kabul edilen Michels'in çalışmasına da göz atmakta yarar vardır.

Michels kitabına, her ne kadar Batı dünyasındaki siyasal partilerin tarihi üzerine eserler kaleme alınmış olsa da genel anlamda partinin doğası söz konusu olduğunda meseleye temas eden bir çalışmaya rastlamanın zor olduğunu ve sosyoloji bilimindeki bu boşluğu doldurmayı amaçladığını belirterek başlamaktadır.⁴⁹⁶ Partilere dair yazın düşünüldüğünde Michels'in eseri gibi kışkırtıcı etki yaratan çalışmalar nadirdir. Birçok eleştiriye konu olması bunun göstergesidir. Ancak yine de bir görüşe göre eser parti literatüründe bariz biçimde belirli boşlukları dolduran minör bir klasik olmayı

⁴⁹⁶ Robert Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Almanca'dan İngilizce'ye çev.: Eden ve Cedar Paul, Transaction Publications, 1999, s. 6. Michels ilk kez 1911 yılında yayımlanan eserinin 1915 tarihli baskısı için kaleme aldığı önsözde, siyasal parti çalışmalarının partilerin halihazırdaki gelişimlerinden ötürü hatırı sayılır derecede dikkatleri üzerine çeken yeni bir bilim dalına karşılık gelmeye başladığını dile getirmektedir. Bu bilim dalının tarih, felsefi-psikoloji ve sosyal disiplinlerin kesişim alanında bulunduğunu ve uygulamalı sosyolojinin bir alt dalı olarak düşünülebileceğini ilave etmektedir.

sürdürmektedir.⁴⁹⁷ Çalışmasını metodolojik ve kavramsal kısıtlılıklarına dair eleştirilere rağmen bu denli kışkırtıcı kılan yanlardan biri, parti örgütünün işleyişi ve yapısı üzerine, sonraki çalışmalar için kullanışlı hale gelmiş bir dizi ilgi çekici ve orjinal argüman barındırmasıdır.⁴⁹⁸ Bu çalışma açısından Michels'in eserinin en önemli yönünü parti kavramının bölünme teması etrafındaki işleniş biçimi oluşturmaktadır. Michels'in siyasal partinin bir bütünü temsil edebilme potansiyelinin kısıtlılığına dair tespiti bu açıdan çok önemlidir. O'na göre siyasal partiler dar sınıf çıkarları üzerine kurulabilir ve açıkça çoğunluğun çıkarlarına karşı da hareket edebilir olmalarına rağmen herkesin iyiliği için herkes namına mücadele ettiklerini ilan etmeye, kendilerini devletin tüm yurttaşlarıyla işbirliği halindeymişçesine takdim etmeye veya evrenle özdeşleştirmeye eğilimlidir. Yalnızca sosyalist hatipler bazen partilerinin bir sınıf partisi olduğunu açıklasa da son kertede partilerinin savunduğu çıkarların tüm insanlığın yararına olduğunu ekleyerek bu vurgunun tonunu hafifletirler.⁴⁹⁹ Oysa katı gerçeklerin dünyasında, *tüm toplumun faydasını* amaç edinme iddiasında bulunan her sınıf hareketi kaçınılmaz biçimde paradoksal olmak ile damgalanacaktır. Çünkü insanlığın siyasal sınıflardan sarfinazar eylemesi imkansızdır ama bu sınıflar da *toplumun yalnızca bölümleri yahut fraksiyonlarıdır*.⁵⁰⁰ Bu yönüyle Michels'in de partilere yönelik düşünce geleneğinin yerleşik kabullerinden birine uygun biçimde partileri toplumun bölünmesi etrafında analiz ettiğini söylemek olanaklıdır. Çünkü Michels'te de evvela toplum parçalara bölünmekte ve partiler kaçınılmaz biçimde bu bölümlere karşılık gelecek şekilde konumlandırılmaktadır. Ancak Michels'in partiye dair argümanları arasında bölünme meselesinin partiyle ilişkilendirildiği başka bir düzlem de bulunmaktadır. Michels'in en çok tartışma yaratan argümanlarından birini, parti örgütlerinin özünde saklı olduğunu

⁴⁹⁷ Philip J. Cook, "Robert Michels Political Parties in Perspective", *The Journal of Politics*, Cilt 33, No 3, 1971, s.773.

⁴⁹⁸ Gordon Hands, "Roberto Michels and the Study of Political Parties", *British Journal of Political Science*, 1. Cilt, 2. Sayı, Nisan, 1971, s.155, 168

⁴⁹⁹ Michels, 1999, s.56.

⁵⁰⁰ Michels, a.g.e., s.67.

savunduğu aristokrasi veya oligarşi eğilimlerinin varlığını sosyalist ve devrimci işçi partileri üzerinden ileri sürmesi oluşturmaktadır.⁵⁰¹ Michels'in bu argümanı çeşitli açılardan eleştirilmiş⁵⁰² olmakla birlikte siyasal partilerin bölünme/bütünleşme ekseninde bağlamında düşünülmesine dair önemli içerimlerle yüklüdür. Çünkü siyasal partilerin bölünme eğilimleriyle ilişkilendirilmesi ağırlıklı olarak toplumun parçalara ayrılması etrafında düşünülürken, Michels'in bu argümanının bölünme meselesini partiler arası ilişkiler düzleminden parti içi düzleme doğru genişlettiğini söylemek mümkündür. Michels bu hattı da kerteriz noktası olarak aldığı devrimci partilerden örnek vererek belirginleşmektedir. Genel Alman İşçiler Birliği'nin Leipzig Komitesi'ne yazılan açık bir şikayet mektubundaki *parti içi bölünmeye* dair bir sorunun siyasal partinin özüne dokunduğuna değinmektedir; mektuptaki yeterince kendi çıkarlarını temsil etmediğini düşündükleri partiden ayrılarak başka bir parti kurma hazırlığında olan gruba, yeni kuracakları partinin de yine böylesi bir ayrışmaya yahut bölünmeye maruz kalmayacağı güvencesini kimin verebileceği sorusuna dikkat çeken Michels, *partinin ne ekonomik ne de sosyal bir birlik yahut bütünlük olmadığını* vurgulamaktadır. Parti yalnızca bir program üzerine kuruludur. Teoride bu program belirli bir sınıfın ifadesi olabilir, pratikteyse çıkarlarının örtüşüp örüşmediğine bakılmaksızın herkes bir partiye katılabilir. Parti kendini oluşturan unsurlar ile türdeş olmayan öğeleri de bünyesine dahil edebilir. Üstelik parti de tıpkı toplumun bütününde olduğu gibi burjuva ve proletarya sınıflarına, liderler ve tabanlara, yönetenler ve yönetilenlere bölünebilir; dahası bürokratikleşmeyle beraber bir parti içi iş bölümü dahi oluşabilir.⁵⁰³ Çünkü iktidara

⁵⁰¹ Michels, a.g.e., ss.50-51.

⁵⁰² Philip J. Cook ve Gordon Hands'ın yukarıda atıf yapılan makaleleri Michels'e getirilen eleştirilerin birçoğunu içermektedir. Ancak yöneltile eleştirilerin, çalışmasının yanlış biçimde okunmasından kaynaklandığı da ileri sürülmektedir. Bu açıdan Michels'in argümanlarının değerlendirilme biçimindeki yanlışlığa dikkat çekerek eserin iddialarının farklı bir okumasını öneren yaklaşımlar için bkz.: C. W. Casinelli, "The Law of Oligarchy", *American Political Science Review*, Vol. 47, No., 1953, ss. 773-784.; John D. May, "Democracy, Organization, Michels", *The American Political Science Review*, Vol. 59, No. 2, 1965, ss.417-429.

⁵⁰³ Michels, a.g.e., ss.351-353.

ulaşmak kaçınılmaz biçimde örgütlenmeyi, örgütlenme genişleyerek bürokratikleşmeyi ve liderlerin sivrilmesini, bu da örgütün partinin can alıcı özü haline gelerek onu iyi işleyen bir makineye dönüştürmesini beraberinde getirir. Böylelikle temel itibariyle farklı bir sosyal düzen inşası için devleti yıkma amacını ilan eden devrimci parti *devlet içinde bir devlete* dönüşmektedir. Michels açısından siyasal partilere dönük sosyolojik yasa en özlü ifadesiyle; partinin temsilcinin temsil olunan, vekilin asil, seçilenin seçen üzerindeki tahakkümünü doğuran bir örgütlenme olmasıdır, her kim örgüt diyorsa oligarşi eğilimlerini kast etmektedir ve her parti örgütü demokratik bir temel üzerine kurulu oligarşik bir iktidarın temsilidir.⁵⁰⁴ Genel olarak düşünüldüğünde, modern parti kavramının belirlediği düşünce ikliminden başlayarak, siyasal partiler hakkındaki akademik yazının öncü çalışmalarına varan geniş bir yelpazede, *kavramın köküne yapışık olan bölünme/bütünleşme eksenli ikili anlamın* partileri düşünme biçimlerine çeşitli yoğunluk ve biçimlerde sirayet ettiği görülmektedir. Bu ikili anlamın siyasal partiyi düşünme biçimlerindeki kalıcı etkisinin uzun soluklu bir takibi açısından sol düşünce geleneği de elverişli bir düşünce hattı sunmaktadır. Kavramın karşıladığı olguyla düşünür arasındaki temasın yoğunluğu bakımından zengin bir birikime sahip olan veya başka bir deyişle tarihinde *parti kavramının düşünürü* olmakla *bir siyasal partinin üyesi* olmanın sık sık aynı kişide bir araya gelebildiği sol düşünce geleneği, ilerleyen bölümlerde değinileceği üzere Irak Kürdistanı'ndaki çağdaş partilerin kuruluşu üzerinde etkili olan düşünce akımlarından biri olduğundan, partinin bu gelenek dahilindeki bazı düşünülme biçimlerine de yine bölünme teması çerçevesinde göz atmakta yarar vardır.

⁵⁰⁴ Michels, a.g.e., s.335, s.365.

1.1.2. Siyasal bir manivela olarak parti: Sol düşünce geleneğinin kimi uğrakları

Sol düşünce geleneğinde parti, kavram ile işaret ettiği olgu arasındaki dinamik bir diyalogun konusu gibidir. Bu gelenek için Karl Marx ve Friedrich Engels makul başlangıç noktalarından birini oluşturmaktadır.⁵⁰⁵ Marx ve Engels'in Komünistler Birliği'nin talebi üzerine⁵⁰⁶ kaleme aldıkları ve bu yüzden konuya dair yazın ile örgüt etkiliklerinin kesiştiği bir eser olması sebebiyle *Komünist Manifesto* ikilide parti kavramının anlaşılması açısından oldukça önemli bir bağlama oturmaktadır. Eserin mutad adıyla anılır hale gelişinin orjinal başlığından parti sözcüğünün düşürülmesiyle gerçekleşmiş gibi görünmesi ilginçtir.⁵⁰⁷ Manifesto'ya göre yazılı tarihin tanıklık ettiği çağlar boyunca *tüm toplumlar sınıflara bölünmüştür*. Modern dönemin ayırt edici özelliği sınıf karşıtlıklarını yalınlaştırarak tüm toplumu burjuvazi ve proletarya olmak üzere iki düşman kampa, sınıfa her geçen gün daha fazla bölmekte oluşudur.⁵⁰⁸ Baştan sona hızlıca katedildiğinde Manifesto, *toplumun bölünmüşlüğüne gömülü bölünmenin taraflarından birinin lokomotif olduğu bir bütünleşme sürecinin* karşısına “bütün ülkelerin işçileri

⁵⁰⁵ Marx ve Engels, devrimci düşünce geleneğinin konspiratif örgütlenme momentinden kitlesel örgütlenme momentine geçiş sürecinde bulunmaları ve izleyen kuşaklarda derin izler bırakmış olmaları nedeniyle bir yönüyle partinin düşünülme biçimlerinde kritik bir tarihsel dönemeçte durmaktadır (Dick Geary, “Ondokuzuncu ve Erken Yirminci Yüzyılda Devrimci Gelenek”, içinde: *Batı'da Devrimci Gelenek*, Der.: David Parker, Çev.: Kemal İnal, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s.174-175).

⁵⁰⁶ Ellen Meikins Wood, “150 Yıl Sonra Komünist Manifesto”, içinde: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Çev.: Şükrü Alpagut ve diğerleri, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.138.

⁵⁰⁷ Eserin *Komünist Parti Manifestosu* olan özgün adından farklı olarak parti sözcüğü düşürülmüş hali olan *Komünist Manifesto* şeklinde akıllarda yer etmiş olması kuşkusuz üzerinde düşünülmesi gereken bir husustur. Başlıktan parti sözcüğünün düşmesi, o dönemin parti kavramının işaret ettiği olgunun çağdaş anlamda parti kavramının işaret ettiği olgudan çok farklı oluşuyla izah edilip geçirtilirilecek kadar önemsiz bir değişim olmasa gerektir. Dahası Koselleck'e göre müelliflerinin başlıkta parti sözcüğünün kullanmayı tercih etmiş olmaları da üzerinde düşünülmesi gereken bir adlandırma edimi olarak hesaba katılmalıdır: “Luther'in antipolitik, teolojik Bund kavramının diyakron itici gücü uzun süre varlığını korudu. Bir son noktayı dile getirelim. 1847 yılında Marx ve Engels'ten 'Komünist Birliği'nin Şahadetnamesi'ni (Glaubensbekenntnis des Bundes des Kommunisten) kaleme almaları istenmişti. Almanya'ya mahsus bu teolojik imaların fark edilmemesi mümkün değildir. Bu nedenle Marx ve Engels radikal bir yeni formülasyona karar verdiler. Komünist Birliği Şahadetnamesi yerine Komünist Partisi Manifestosu'nu yazdılar. Bu bilinçli bir dil politikası eylemiydi, yenilikçiydi ve uzun vadede etkili olmuştur. Yazarlar, o zamanlar henüz yeni yeni, hem devrimci bir anlamla okunmaya hem de genel mutabakata elverişli olmaya başlamış olan parti kavramını kullanabilmek için, teolojik Bund semantiğinin diyakron itici gücünden vazgeçmişlerdi (her ne kadar yazdıkları 'manifesto' yine de bir şahadetname olarak kalmış olsa bile). Bu eğilimi güçlendirmek istiyorlardı; uzun vadede, bunda başarısız da olmadılar” (Reinhart Koselleck, *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatikliği Üzerine Araştırmalar*, Almanca'dan çev.: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.46, s.510).

⁵⁰⁸ Karl Marx ve Friedrich Engels, “Komünist Manifesto”, içinde: *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Almanca'dan çev.: Nail Satılğan ve diğerleri, Yordam Kitap, 2010, s.21, s.22, s.26, s.29.

birleşin” şiarında kolaylıkla seçilebilen başka bir *birleşmenin* ya da *dayanışmanın* çıkarılmasıyla nihayetine ermektedir. Bu açıdan parti *toplumu bölen sınıflara* karşılık gelecek şekilde kullanılmaktadır. Manifesto boyunca parti kavramı yalnızca muhalefet, proletarya, işçiler ve komünistler ile ilişkili olarak açıkça kullanılmaktadır.⁵⁰⁹ Partinin yukarıdakine benzer kullanım biçimlerine ilaveten burjuvazi ve diğer sınıf, grup ve ittifaklar için de kullanımına ise Manifesto’yu izleyen eserlerde sık sık rastlanmaktadır. Bu eserlerinde Marx parti nitelemesini bazen hükümeti, bazen muhalefeti, bazen de bir koalisyonu oluşturan grupları belirtmek üzere oldukça esnek biçimde kullanabilmektedir.⁵¹⁰ Bu yönüyle Marx’ta parti kavramına refakat eden oldukça geniş bir sıfatlar katalogunun bulunduğunu söylemek olanaklıdır.⁵¹¹ Buna ilaveten parti yekpare bir yapı arz etmeyip *hizipler ve kesimler koalisyonundan* da oluşabilmektedir.⁵¹² Analiz bir ülke düzeyinde seyrettiğinde *ülke içindeki bir grup* parti olarak nitelendirilebilirken, analiz Kıta Avrupası gibi daha geniş bir alana yayıldığında parti ayrı ayrı ülkelerdeki grupların ortak niteliklerini vurgulamak üzere *uluslararası bir grubu* belirtmek için kullanılabilir ve öncesinde parti olarak anılan ülke içi grup bir hizip düzeyine indirgenebilmektedir.⁵¹³ Burada *parti* ve *hizip* kavramlarının süratli bir şekilde birbirinin yerini alabildiği takibi zor bir hareketlilik söz konusudur. Toplumun bir bölümünü oluşturan -kendi içinde de bölümleri ya da hizipleri olan- bir grup parti olarak

⁵⁰⁹ Partinin muhalefetlere atfen kullanıldığı misal için bkz.: s.21. Proletarya ile birlikte kullanımı için bkz.: s.30, s.33. İşçileri nitelemek üzere kullanımına dair bkz.: s.33, s.50. Parti sözcüğünün komünistleri nitelemek üzere kullanımı söz konusu olduğunda iki ayrı kullanım dikkat çekmektedir. Bir yandan manifesto bir parti olarak da kabul edilen komünistlerin görüşlerinin, amaçlarının, eğilimlerinin gözler önüne serildiği bir eser olarak takdim edilmektedir. Diğer yandan ilerleyen kısımlarda “komünistlerin öteki işçi partileri karşısında özel bir parti olmadığı” ve “pratikte bütün ülkelerin işçi partilerinin en kararlı, hep ileri bölümlerini oluşturduğu” dile getirilmektedir. Bkz.: s.21, s.33.

⁵¹⁰ Karl Marx, “Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850”, içinde: *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.46, 76, 74.

⁵¹¹ Marx, a.g.e., s.39, s.90, s.65, s.66, s.94, s.47. Parti bazen “yıkıcı parti”, “devrimci parti”, “sosyal parti”, “demokrat parti”, “sosyal demokrat parti”, “kızıl parti”, “sosyalist parti”, “cumhuriyet karşıtı parti”, “kralcı parti” gibi verili bir tarihsel dönemde, belirli bir toplumdaki iktidar mücadelesinde etkin olan grupları veya gruplaşmaları nitelemek üzere kullanılabilirken, bazen de sınıf vurgusunun daha koyu tonlu olduğu “küçük burjuvaların partisi”, “işçilerin partisi”, “proletarya partisi”, “düzen partisi” nitelemelerinde görüldüğü gibi kullanılabilir.

⁵¹² Karl Marx, “Fransa’da İç Savaş”, içinde: *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.309.

⁵¹³ Marx, *Fransa’da Sınıf Mücadeleleri*, s.128

tanımlanırken, aynı grup yine bir parti olarak tanımlanan daha geniş bir koalisyonda bir hizbe dönüşebilmektedir. Yahut bir parti izlediği hatalı siyasetin sonucu kolayca bir klik düzeyine düşebilmektedir.⁵¹⁴ Marx'ın eşzamanlı fenomenleri çözümlerken parti kavramını oldukça hareketli ya da başka sözcüklerle hayli geçirgen biçimde kullanabilmesine, biraz da çağının tasavvur iklimine uygun biçimde, kavramı tarihsel anlamda önceki çağlar için kullanabildiği dikey bir hareketlilik de eşlik etmektedir. Mesela tarihsel açıdan daha eski dönemlere uzanarak Fransız Devrimi'ndeki anayasacılar, Jironenler, Jakobenler de birer parti olarak nitelendirilebilmektedir.⁵¹⁵ Bu açıdan kavram aynı metin içinde dahi farklı sentaks, semantik ve tarihsel bağlamlar arasında makasın hızlıca değiştirilebildiği akışkan bir kullanımın konusudur. İkilinin yukarıda bahsi geçen eserlerinin yanında, Nimtz'in deyimiyle örgütlü siyasal eylem ve etkinlikleri de hesaba katıldığında, kavramın karşıladığı anlam yelpazesi daha da genişlemektedir.

Nimtz ikilinin, Enternasyonel'i kendilerinin oluşum halindeki partileri gibi gördüğünü ileri sürmekte ve Engels'in Enternasyonel'i Marx'ın en parlak kazanımı saymasının nedeni olarak, *örgütün gerçekten bağımsız ilk işçi sınıfı siyasi partilerinin tohumlarını atmış olmasına* işaret ettiğine dikkat çekmektedir.⁵¹⁶ Birinci Enternasyonel'in sonundan İkinci Enternasyonel'in faaliyet yürütmeye başladığı yıllara uzanan dönemde, başta Almanya olmak üzere birçok ülkede *işçi sınıfı kitle partilerinin* göz alıcı yükselişi öne çıkmaktadır. Callinicos 1870'li yıllardan itibaren ikilinin, bir hizbe dönüşmediği sürece örgütlü bir siyasi partinin teşkilatlandırılmasını mümkün mertebe

⁵¹⁴ Marx, a.g.e., s.73. Marx'ın partiler ve sınıflar arasındaki ilişkileri tasvir ederken kullandığı esnek ve hareketli yaklaşımın bir değerlendirmesi için bkz.: Henri Lefebvre, *Sosyalist Dünya Görüşü: Marksizm*, Fransızca'dan çev.: G. Doğan Görsev, Yordam Kitap, 2010, s.121.

⁵¹⁵ Karl Marx, "Louis Bonaparte'mın 18 Brumaire'i", içinde: *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca'dan çev.: Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.150, 171. Benzeri bir kullanım Engels'te de bulunmaktadır. Engels Almanya'da Köylü Savaşları adlı eseri için 1870'de kaleme aldığı önsözde "1525 Alman Devrimi için köylüler savaşına katılan çeşitli partiler"den bahsetmektedir (Friedrich Engels, "Almanya'da Köylü Savaşı'na Önsöz", Çev.: Kenan Somer, içinde: *Seçme Yapıtlar*, 2. Cilt, Karl Marx ve Friedrich Engels, Sol Yayınları, Ankara, 1977, s.191).

⁵¹⁶ August H. Nimtz, *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*, Çev.: Can Saday, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s.376, s.464.

onaylayıp desteklediğini belirtmektedir.⁵¹⁷ İkilinin bu dönemde aralarında ve yakın çevrelerinde, Almanya'daki işçi partisinden bahsederken “*bizim partimiz*” yakıştırmasını tercih etmeleriyle⁵¹⁸ birlikte, kavramın kullanımının ilk defa tartışmasız şekilde *kelimenin modern anlamıyla örgütlü kitlesel bir siyasal parti*yle kesiştiğini söylemek mümkündür. Son olarak Engels'in 1895 yılında ölümünden dört ay önce, Fransa'da Sınıf Mücadeleleri için kaleme aldığı giriş yazısı ise hem içeriği hem de yazının yayımlanma süreci açısından oldukça manidar görünmektedir.⁵¹⁹ Parti kavramının buraya kadar serimlenmeye çalışılan yerleşik ve köklü anlamlarıyla görece yeni sayılabilecek anlamlarının tek bir metinde bu yazıda yer aldığı görülmektedir. Engels bu yazıda, siyasi partilerin *sınıfların* ve *sınıf kesimlerinin* şu ya da bu ölçüde uygun siyasal ifadeleri olduğunu belirttikten sonra, kavramı bir yandan Paris Komünü'ndeki Blankist ve Proudhoncu *gruplara* yönelik, öte yandan da *düzen partisi* nitelemesinde görüldüğü üzere egemen sınıflar için de kullanmaya devam etmektedir⁵²⁰. Mezkur yazıda kavram en yoğun biçimde işçi sınıfı hakkındaki değerlendirmelerde kullanılmaktadır. Engels Alman işçilerinin genel oy

⁵¹⁷ Alex Callinicos, *Marx'ın Devrimci Fikirleri*, Çev.: Atilla Tuygan, Anti Kapitalist Yayınlar, İstanbul, 2009, s.60. Callinicos'a göre bu dönem, ikilinin etkisinde olanların ve destekçilerinin bulunduğu partilerdeki iç örgütlenme, parti yapısı ve disiplini benzeri sorunların doğal olarak Londra'dan gelen uygun düşünce açıklamalarını ortaya çıkardığını belirtmektedir.

⁵¹⁸ Johnstone, 1967, s.137.

⁵¹⁹ Engels bu yazının kendisine haber verilmeden ve kendi deyimiyle budanarak yayımlanmasından ötürü Karl Kautsky'e sitemkâr bir mektup göndererek; barışçıl bir legalite tapınıcısı gibi gösterilmesinden yakınmakta ve aşağılayıcı izlenimin silinmesi için yazının tamamını yayımlamaya karar verdiğini belirtmektedir (Friedrich Engels, “Engels'ten Stuttgart'taki K. Kautsky'e”, içinde: *Seçme Yazışmalar 2: 1870-1895*, Karl Marx ve Friedrich Engels, Çev.: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1996, s.322). Eroğul bu yazının yazarından habersiz parti gazetesinde yayımlanmasının yaşamsal öneminin, Alman Sosyal Demokrat Parti yöneticilerinin dünyanın en büyük proletarya partisini devrimden uzaklaştırıp reformcu bir parti haline getirmek için en çok bu metne dayanmış olmalarında yattığını vurgulamaktadır (Cem Eroğul, “Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i”, içinde: *Marksist Klasikleri Okuma Klavuzu*, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s.125). Eroğul yazının ilk önce partinin gazetesi olan *Votwärs!*'te yayımlandığını, Engels'in uyarılarına rağmen ne *Votwärs!*'ten sorumlu Wilhelm Liebknecht'in ne de *Die Neue Zeit*'tan sorumlu Karl Kautsky'nin Engels'in isteğini yerine getirmeye yanaşmadıklarını kaydetmektedir. Dahası Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850'nin ilk kez kitap halinde yayımlandığı baskısına da yine de aynı giriş yazısının eklendiğini ilave etmektedir. McLellan ise Marx'ın başlıca yorumcusu sıfatıyla Engels'in karşılaştığı en büyük güçlüklerden biri olarak, parlamenter demokrasi içinde başarılı çalışmasının yanında devrimci parti olma iddiası da taşıyan Alman Sosyal Demokrat Partisi sorunuyla ilgilenmek zorunda kalmış olmasına dikkat çekmektedir (David McLellan, *Marxism after Marx: An Introduction*, Macmillan Press, 1988, s.9).

⁵²⁰ Friedrich Engels, “Giriş (Fransa'da Sınıf Mücadeleleri için kaleme alınan 1895 tarihli metin)”, içinde: *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca'dan çev.: Erkin Özalp, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.17, s.24, s.33.

hakkını akıllıca kullanmaları sayesinde, partinin şaşırtıcı derecede büyümesine ve tartışmasız sayılarla dünyanın gözleri önünde duran *partiye* dikkat çekmektedir. Alman işçilerinin davalarına en güçlü, en disiplinli ve en hızlı büyüyen sosyalist parti olarak kendi varlıklarıyla hizmet sunmakla kalmadıklarını, oy hakkının nasıl kullanılacağını göstererek bütün ülkelerdeki yoldaşlarına yeni ve en keskin silahlardan birini sağladıklarını ilave etmekte; *Avrupa ve Amerika'nın tüm şarjörlü tüfeklerinin bir araya gelmesinin dahi milyonlarla sayılan bir partiyi ortadan kaldıramayacağını* dile getirmektedir. Ve nihayet yazısını, dönemin işçi partilerinin yıkıcı oldukları gerekçesiyle maruz bırakıldıkları yasal kısıtlamalara atfen, -retorik maksatla olsa bile- bin altı yüz yıl öncesi Roma İmparatorluğu'nda yine yıkıcı olarak kabul edilen başka bir "*parti*"ye yani *Hristiyanlara* ve sonunda Hristiyanlığın imparatorluğun devlet dinine dönüşmesine değinerek noktalamaktadır.⁵²¹ İçerik açısından parti kavramının, hem *toplumun bir grubu/kesimi/sınıfına* dönük yatay bir hareketlilikle genişleyerek, hem de *geçmişteki gruplardan örgütlü modern kitle partilerine* tarihsel açıdan dikey bir hareketlilikle derinleşerek kullanılmasında yazının hacmini zorlayan bir dinamizm bulunmaktadır. Komünist Manifestonun kaleme alınışından Engels'in son yazısının yayımlanmasına varan uzun süreç boyunca -bir açıdan Engels'in son yazısında da kristalize olduğu söylenebilecek- anlam haznesinin dönemin siyasal olaylarının gelgitleriyle yeni bir içerikle doldurulduğu parti kavramının, bir düşünürün yaşamı boyunca seyreden yolculuğundan bahsetmek olanaklıdır. Bir açıdan nihai bir varış noktası bulunmayan bu yolculuğun ilerideki önemli uğraklarından birini de Lenin'in parti kavramına yaklaşımı ve etrafında yürütülen tartışmalar oluşturmaktadır.

Lenin sol düşünce geleneğinde parti kavramının izlediği seyrin en önemli uğraklarından biri olmanın yanı sıra kavramın Asya ve Afrika halklarına ulaşmasında

⁵²¹ Engels, a.g.y., s.26, s.34, s.35.

köprü vazifesi gören bir düşünür ve siyasetçidir.⁵²² Bu açıdan yüzyılın ortalarına doğru Irak Kürdistanı'nda kurulan çağdaş partilerin ilk örneklerinden olarak sayılabilecek PDK'nın demokratik merkeziyetçilik ilkesi esas alınarak kurulmuş ve örgütsel mimarisinin büyük ölçüde Lenin döneminde şekillenen komünist parti modelini örnek almış olması, Lenin'in parti kavramını bu çalışma açısından da önemli kılmaktadır. Lenin'in parti kavramını ve bu kavramın şekillendiği siyasal bağlamı oluşturan Sovyet deneyimini bu çalışma açısından önemli kılan başka bir husus daha bulunmaktadır. Leninizm PDK'nın kuruluşunda yalnızca esinleyici bir siyasal düşünce akımı olmakla kalmayıp, çalışmanın ilerleyen sayfalarında değinileceği üzere, PDK ilkin İran'da SSCB ve Sovyet Komünist Partisi'nin *doğrudan etkisi altında kurulmuş olduğundan* Lenin'in parti kavramının ve bu kavramın bağrında geliştiği Sovyet deneyiminin bu çalışma açısından taşıdığı önem katmerlenmektedir. Bununla birlikte Lenin'in parti kavramı farklı yorumların konusu olan tartışmalı bir alana karşılık gelmektedir. Bunun büyük ölçüde, kavramın Lenin'de izlediği seyrin Çarlık Rusyası'nda siyasal partilerin belirmesiyle başlayıp SSCB'ndeki parti yönetimine varan uzun bir süreci kapsamassından kaynaklandığını söylemek mümkündür.⁵²³ Zaten kendisine yakıştırılan *parti adamı*

⁵²² Carr'ın Marxist devrimin Asya ve Afrika halklarına Leninist yorumuyla ulaştığına dair vurgusu önemlidir (Bkz.: Edward Hallet Carr, *1917 Öncesi ve Sonrası*, Çev.: Begüm Adalet, Birikim Yayınları, 2007, s.44.).

⁵²³ Lenin'in de Marx ve Engels ikilisi gibi, Çarlık Rusyası'nda konspiratif nitelikli teşkilatların, işçi birliklerinin ve bazı yazın çevrelerinin siyasal partilere evrildiği bir süreçte düşüncelerini geliştirdiği görülmektedir. Ehrenberg Lenin'in parti meselesi hakkında Sibiry'a sürgünündeyken yazmaya başladığını belirtmektedir. Bunu izleyen 1890'lı yılların, sosyal demokrasinin propaganda aşamasına girdiği, devrimcilerin örgütsel kapasitelerinin kitle hareketlerini ilerletmesinin düşünüldüğü bir dönem olduğunu kaydetmektedir (Ehrenberg, 1979, s.72, s.73). Lenin'in daha 1894'te Erfurt Programını Rusça'ya çevirdiğini belirten Lih, Ne Yapmalı?'yı kaleme alırken Lenin'in Alman Sosyal Demokrat Partisi'nden ilham aldığını kaydetmektedir (Lars T. Lih, *Lenin: Farklı Bir Yol*, Çev.: Aslı Önal, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s.51,91). Bu bağlamda, 1890'lı yıllar'dan Molyneux'un deyimiyle standart bir metin olarak görülmesi hatalı olmakla birlikte Bolşevizm'in kuruluş dokümanı olarak da değerlendirilebilecek "Ne Yapmalı?" adlı eserine varan, ülkede Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kuruluşunu da kapsayan süreç, Lenin'nin parti kavramını kullanım biçimlerinin şekillenmesinde önemli dönemlerden birine karşılık gelmektedir. Lenin'in daha 1894'te burjuva partilerinden bağımsız biçimde işçilerin ayrı bir parti içinde bağımsız örgütünün ve sosyalist bir işçi partisinin gerekliliğine dikkat çektiği erken dönem yazılarında rahatlıkla görülebilmektedir (V.İ.Lenin, *Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Mücadele Ederler?*, Çev.: İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1996, s.203-205). Bir yıl sonra partinin yönlendirici ve destekleyici rolü sivriltilmekte ve işçilerin örgütlenmesinin ilerletilmesinin önemine vurgu yapılmaktadır (V.İ. Lenin, "Sosyal Demokrat Partinin Açıklamalarıyla Birlikte Program Taslağı", içinde: *Seçme Eserler*, 1. Cilt, Çev.: Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1993, s.471). 1890'ların sonuna doğru Rus Sosyal Demokratları'nın görevlerinden bahsederken, Lenin proletaryanın bölünmez bir sınıf

nitelemesi, kavramın -kelimenin modern anlamıyla- bir parti bünyesindeki aktif bir siyasal yaşamla harmanlanarak geliştirildiğini ortaya koymaktadır. Lenin de sol düşünce geleneğinde alışıldık olduğu üzere, kavramı *toplumun bölümlerinin* yani sınıfların temsili olarak kullanmayı sürdürmektedir. Fakat Lenin ile birlikte kavramın anlamı, sınıfın bir ifadesi yahut yansıması olan parti tasarımıyla sınıfın öncüsü ve biçimlendiricisi, sınıfın bütünlüğünden ayrı bir nevi *siyasal manivelayı* andıran bir parti kavrayışına⁵²⁴ doğru genişlemektedir. Bu bağlamda Troçki'nin Lenin'i Bolşevik Parti'yi işçi sınıfının yerine geçirmekle suçlaması manidardır.⁵²⁵ Devrimci etkinliğin birleştirilerek merkezileştirilmesinin öngörüldüğü, çekirdeği profesyonel devrimcilerden oluşan bu parti tasarımıyla daha en başlardan itibaren menşeviklerce bürokratikleşme potansiyeline işaret edilerek sert biçimde eleştirildiği görülmektedir.⁵²⁶ Gerçekten de bir yönüyle

mücadelesinde birleştirilmesinde devrimci bir partinin önemine dikkat çekmekte; partiyi sınıf mücadelesini yönetecek, örgütlenme ve disiplini geliştirecek, işçileri politik olarak eğitecek ve sermayeyle mücadelelerinde yardım edecek, otokraziye karşı sistemli olarak mücadele edecek dönemin koşullarına uygun bir devrimci örgütlenme olarak tarif etmekte ve Sosyal Demokratları "Rusya'nın her köşesine dağılmış çevreleri ve sosyal demokrat grupları birleşik bir Sosyal Demokrat İşçi Partisi içinde birleştirmek için daha yapılacak çok iş var" diyerek göreve çağırmaktadır (V.İ.Lenin, "Rus Sosyal Demokratlarının Görevleri", içinde: *Seçme Eserler*, 1. Cilt, Çev.: Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1993, s.494) . 1900'e gelindiğinde, parti proletaryanın kendini bilinçli sınıf mücadelesine yükseltmesinin olmazsa olmaz koşulu olarak koyutlanmakta ve bir kaleye benzetilen rejimin zaptedilmesi için uyanan proletaryanın bütün güçleriyle, Rusya'da canlı ve dürüst olan herkesi çekecek olan bir tek partide birleştirilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır (V.İ. Lenin, "Hareketimizin Acil Görevleri", içinde: *Seçme Eserler*, 2. Cilt, Çev.: Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1993, 24-26).

⁵²⁴ Öncü bir teoriyle yönetilmek suretiyle öncü savaşçı rolünü oynayabilecek olan partinin sürekliliği sağlayan bir önderlik altında dar biçimde profesyonel devrimcilerden oluşması gerektiğini ileri süren Lenin işçiler örgütü ile devrimciler örgütü arasında bir sınır çizmekte ve "bize bir devrimciler örgütü verin Rusya'nın altını üstüne getirelim" diyerek muarızlarına meydan okumaktadır (V.İ. Lenin, *Ne Yapmalı?*, Rusça'dan çev.: Arif Berberoğlu, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2011, s.45, s.128, s.141, s.144).

⁵²⁵ Troçki'nin bu dönemde Lenin'in yöntemini, parti örgütünün kendini partinin, merkez komitenin parti örgütünün ve nihayet bir diktatörün merkez komitenin yerine ikame ettiği silsileye işaret ederek eleştirdiği görülmektedir (Duncan Hallas, *Troçki'nin Marksizmi*, Çev.: Melike Çakırer, Z Yayınları, İstanbul, 1997, s.88). Burada yeri gelmişken, Carr'a göre Lenin'in devrimci teori ve pratiğe yaptığı en dikkat çekici eklemenin partinin sınıfın yerini alması olduğu belirtilmelidir. Carr Lenin'in Marx'ın erken dönem yazılarındaki 'proletaryanın önce bir sınıf sonra da bir siyasal parti olarak örgütleneceği' öngörüsüyle en azından sözel bir mutabakata vararak mütemadiyen partinin kılavuzu ya da öncüsü olacağı bir sınıftan söz ettiğini belirtmektedir. Fakat burada bir vurgu değişikliği bulunduğunu ve bunun nesnel iktisadi yasalar dünyasından ekonomiye şekil veren siyasal eylemler dünyasına geçişle uyum içinde olduğunu ilave etmektedir. Çünkü bu akıl yürütme tarzında Carr'ın yorumuyla, sınıf kesin bir tanımı, düzeni ya da programı olmayan gevşek bir iktisadi topluluğa karşılık gelirken partiyse ortak ve bilinçli bir hedefe odaklanmış, sıkıca kenetlenmiş bir siyasi bir örgüte karşılık düşmektedir (Edward Hallet Carr, *1917 Öncesi ve Sonrası*, çev.: Begüm Adalet, Birikim Yayınları, İstanbul, 2007, s.30). Ayrıca Lenin'in Troçki'nin eleştirisine verdiği yanıt için bkz.: V.İ.Lenin, "Parti Tüzüğü'nün Tartışılması Sırasındaki Konuşma", içinde: *Seçme Eserler*, 2. Cilt, V.İ.Lenin, çev.: Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1993, s.359.

⁵²⁶ (Abraham Ascher (Haz.), *Rus Devriminde Menşevikler*, Çev.: Celal Kanat, Metis Yayınları, 1992, s.61.

bürokratikleşme eğilimleriyle ilişkilendirilebilecek *partinin birleşmesi* yahut *bütünleşmesi* meselesi, Lenin'in birçok metninde çoğu yerde çeşitli vesilelerle yoğun biçimde işlenen bir temadır.⁵²⁷ Tersten düşünüldüğünde ise Lenin'de partinin düşünülme biçimleri *bölünme meselesi*yle de ilgili zengin ve bir açıdan içinden çıkmanın pek de kolay olmadığı bir tartışmayla yüklüdür.

Lenin'in parti kavramını kullanım biçimlerinde, *birleşme* ya da *bütünleşme* temalarının yanında *bölünme meselesi*nin de ağırlıklı bir yer işgal etmesinin en önemli nedeni kuşkusuz Rus sosyal demokratları arasındaki bölünmedir. Bununla birlikte bolşevik ve menşevik kanat arasındaki bu bölünmenin tarihi oldukça karmaşıktır.⁵²⁸ Partinin inşası için giriştiği *hizip savaşları*⁵²⁹ ve bu sürecin sonucunda da bir yönüyle *kendi hizbini bir partiye dönüştürdüğü*⁵³⁰ düşünülecek olursa bölünme meselesinin Lenin'in partiyi düşünme biçimleri üzerindeki etkisinin çok önemli olduğunu söylemek olanaklıdır. Lenin'e göre ikinci kongresinde azınlık ve çoğunluk olarak partinin ikiye bölünmesi, Rus sosyal demokratları arasındaki bütün öteki bölünmelerin önüne geçen bir durumdur.⁵³¹ Tarafların birbirini *hizipçilik siyaseti* ile suçladıkları bu bölünme hattı aynı zamanda Lenin'in birçok argümanının biçimlenmesini etkileyen oldukça zengin bir tartışma platformu işlevi görmüştür. Bununla birlikte Lenin'in farklı gruplarla girdiği tartışmalarda bölünme hususunu oldukça farklı biçimlerde ele alabildiği

⁵²⁷ Mesela Ehrenberg'e göre Lenin'in parti teorisinde dağınık biçimdeki çevreler ulusal düzeyde işleyen birleşik bir partiye dönüşmektedir (John R. Ehrenberg, "Lenin and the Politics of Organization", *Science and Society*, Vol. 43, No.1, 1979, s.82).

⁵²⁸ Liebman'a göre bu konu onlarca yazar tarafından işlenmiş olsa da yorumlardan çıkan sonuç bir avuç olasılık ve bir sürü hipotezin ortaya atılmasından öteye gitmemekte, ayrılığın temel nedenleri bugün bile tartışmalı bir nitelik göstermektedir (Liebman, 1990, s.28). Yine Molyneux'a göre bölünmenin tarihi hem karmaşık hem de karanlıktır (Molyneux, Marksizm ve Parti, s.80). Diğer taraftan Cliff'in de vurguladığı üzere Bolşevik ve Menşevik kanatlar arasındaki bölünmenin gerçekleşmesini neredeyse on yıl boyunca devam eden zamana yayılmış uzun bir süreç olarak düşünmek mümkündür. Cliff bölünmenin tarihinin şu aşamalar halinde özetlenebileceğini önermektedir: 1903; resmi bölünme, 1905; gerçek bölünme, 1906-1907; yarı birlik, 1908-1909; bölünme, 1910; yarı birlik, 1912; nihai bölünme (Tony Cliff, *Lenin, 1. Cilt: Partinin İnşası*, Çev.: Tarık Kaya, Z Yayınları, 1994, s.137).

⁵²⁹ Molyneux, 2015, s.98

⁵³⁰ Michael Liebman, *Lenin Döneminde Leninizm: Muhalefet Yılları*, 1. Cilt, çev.: Osman Akınhay, Belge Yayınları, 1990, s.59.

⁵³¹ V.İ.Lenin, *Bir Adım İleri İki Adım Geri*, Çev.: Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 2009, s.7

görülebilmektedir.⁵³² Esasında Lenin'in bölünme meselesini sağ / sol, oportünizm / devrimcilik, ekonomizm / siyaset, burjuvazi / proletarya, anarşizm / sosyalizm, özerklik / merkezîyetçilik, dağınıklık / disiplin, *hizip* / *parti* gibi aralarına kalın çizgilerin çekildiği bir nevi hasım kavramlar sözlüğü ile okuyarak argümanlarını türettiğini ileri sürmek olanaklıdır. Bu küçük sözlüğün refakatiyle okunaklı kılınan bölünme, Lenin'e göre yeni olmadığı gibi yarın ortadan kalkacak da değildir⁵³³ ve Rusya'ya has olmayıp diğer ülkelerde de benzerleri bulunan genel bir eğilimin dışavurumudur.⁵³⁴ Lenin bu bölünme hattında, her ne kadar parti kavrayışı örgütsel bir esneklik barındırıyor⁵³⁵ olsa da *partinin bütünleşmesi* olarak adlandırılabilir bir siyaset⁵³⁶ izlemektedir. Eleştiri özgürlüğü ve

⁵³² Lenin'in bölünmeyi bir sorun olarak işlediği metinlerinin yanında partinin ileriye doğru attığı bir adım olarak da kabul ettiği görülmektedir; bölünme sosyalist davaya büyük zarar veren bir parçalanmadır (V.İ.Lenin, "Peki Yargıçlar Kimdir?", içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, s.243); parti birliğinin derinden yara aldığı bir olaydır (*Bölünme Üzerine: RSDİP'te Bölünmenin Kısa Tarihçesi: V.İ.Lenin*, Der.: Osman V. Çobanoğlu, Yar Yayınları, İstanbul, 1994, s.59); parti tarihinde grupçuluk ruhunun esinlediği geriye doğru atılmış bir adım veya dar kafalı bir devrimciliğin ve kökleşmiş *hizip* anlayışının egemen olmasının bir sonucudur (Lenin, Bir Adım İleri İki Adım Geri, s.167, 248); ancak diğer taraftan da sağ kanadın ufak hataları ve görünüşte önemsiz faklılıklardan ortaya çıkan partinin bir bütün olarak ileriye doğru büyük bir adım atmasının başlangıcıdır (Lenin, Bir Adım İleri İki Adım Geri, s.169).

⁵³³ Lenin, 2009, s.166.

⁵³⁴ V.İ.Lenin, *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği*, Çev.: Saliha Kaya ve İsmail Yarkin, İnter Yayınları, 1994, s.124. Ayrıca bkz.: Lenin, "Peki Yargıçlar Kimdir?", s.251.

⁵³⁵ Mesela Lenin 1905'te kaleme aldığı bir yazısında parti örgütlerinin ve ilişkili olduğu diğer örgütlerin kontrollü biçimde genişletilmesinin gerekliliğine dikkat çekerek sözlerini şöyle sürdürmektedir: "Durmadan yeni savaş gruplarını daha yüreklice kurun, onları savaşa yollayın, daha çok işçi gencini kendinizden yana kazanın, komitelerden işyeri gruplarına, meslek birliklerinden öğrenci çevrelerine kadar tüm parti örgütlerinin alışılmış çerçevesini genişletin" (V.İ.Lenin, "Yeni Görevler ve Yeni Güçler", içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, s.201). Lenin'in parti örgütünü siyasal koşullara uygun biçimde genişleyip daralabilen bir dinamizm eşliğinde düşündüğünü söylemek mümkündür. Dahası partiden etkin olması beklenen alanlar da benzer biçimde yine siyasal koşullara uyarlanabilecek bir esneklikle kurgulanabilmektedir. Mesela Nimtz Lenin'in seçimleri ve parlamenter siyaseti devrimci ilkelerden ödün vermeksizin önemseyişini ve literatürde pek öne çıkarılmamakla birlikte esasında Lenin'in çalışmalarının hatırı sayılır bir kısmının bunun üzerine olduğunu iddia etmektedir (August H. Nimtz, *Lenin'in Seçim Stratejisi II: 1907'den 1917 Ekim Devrimi'ne*, Çev.: Deniz Tuna, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.240).

⁵³⁶ Lenin bölünme ya da parçalanma hakkında yürüttüğü tartışmada, gerek kongre gibi parti organlarına gerek tüzük veya program gibi parti kararlarına işaret etmesinden de anlaşılacağı üzere çubuğu sık sık bütünleşmiş bir parti örgütünün öneminden yana bükmektedir. Bir değerlendirmesinde tüzüğü parti içi grupların arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan bütünü iradesinin kalıba dökülmüş ifadesi olarak tanımlamaktadır (Lenin, 2009, s.222). Başka bir metninde programa atfen şu hususun altını çizmektedir; aykırı görüşleri öven üyeleri kendisinden uzaklaştırmadığı zaman kaçınılmaz olarak önce ideolojik sonra da maddesel açıdan parçalanacak isteğe bağlı üyeliğe dayanan bir kuruluş olarak partide, partiye uygun ve aykırı olan arasındaki sınırın saptanması için parti programı bulunmaktadır (V.İ.Lenin, "Parti Örgütü ve Parti Yazını", içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, s.222). Parti üyelerine gönderilmek üzere kaleme alınan bir broşürde ise, partideki farklı eğilimler ve gruplar arasındaki tartışmanın giderek partinin dağılmasıyla sonuçlanmaması için izlenebilecek tek meşru çözüm yolunun parti kongresinin toplanması olduğuna işaret etmektedir (V.İ.Lenin, "Partiye", içinde: *Bölünme Üzerine: RSDİP'te Bölünmenin Kısa Tarihçesi*, Der.: Osman V. Çobanoğlu, Yar Yayınları, İstanbul, 1994, s.63). 1913 tarihli bir yazısında, partinin bir bütün halinde birbirine bağlı örgütlerin toplamı olduğunu, işçi sınıfının örgütü olarak çeşitli yerel ve özel ile merkezi ve genel örgütler ağı şeklinde örgütlendiğini belirtmektedir. Yazının

eylem birliğı olarak özetlenebilecek *demokratik merkezîyetçilik ilkesi*, bu siyasetin *bölünmeksizin bütünleşilebilen denge noktasına* işaret eden pusulası gibidir. Bununla birlikte 1917 Devrimi ile birlikte parti kavramının bütünleşme meselesiyle ilişkisinin farklı bir boyutu daha belirmektedir.

Lenin'in parti kavramının içeriğini doldurma biçimlerinin bir nevi rehber niteliğı kazanmasının⁵³⁷ ve her tarihsel deneyimle yeniden tartışılan bir alana dönüşmesinin başlıca nedeni devrimdir. Ancak devrim boyunca ve sonrasında parti örgütü ve ülkede yaşanan gelişmelere⁵³⁸ paralel biçimde, kavramın Lenin'nin düşüncesinde izlediğı seyrin de oldukça girift bir hal aldığı görülmektedir.⁵³⁹ Devrimi izleyen yıllarda bir yanda idealize edilmiş bir doğrudan demokrasi deneyimine karşılık geldiğı düşünülebilecek sovyetler yönetimi öte yanda merkezîleşme ve bürokratikleşme yöneliminin giderek koyulaştığı parti örgütü olmak üzere iki temel eğilimin seçilebileceğı bir sürecin varlığından bahsetmek mümkündür. Fakat merkezîleşme ve bürokratikleşme

ilerleyen kısımlarında tespitini şöyle sürdürmektedir: “Öncünün bilinçliliğı, başka noktalar yanında, onun örgütlenmeyi bilmesinde en çok kendini gösterir. Öncü örgütlenerek, tek bir irade elde eder ve ilerici binlerin, yüz binlerin, milyonun bu bütün halindeki iradesi sınıfın iradesi haline gelir” (V.İ.Lenin, “Vera Zasuliç Tasfiyeciliğın İşini Nasıl Bitiriyor?”, içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, ss.264, 269).

⁵³⁷ Liebman, 1990, s.183. Lenin'in parti kavramının içeriğini doldurma biçiminin, Liebman'ın deyiimiyle işi sınıfı hareketinin önemli bir kesimi açısından bir kılavuz, model veya ideal hale gelmesinin nedeni, bir sosyalist partinin tarihte ilk kez proletarya devrimini başarıyla gerçekleştirdiğı düşünülen Devrimdir.

⁵³⁸ Liebman, a.g.e., s.183.

⁵³⁹ Liebman bu süreçte, Lenin'in parti kavramını kullanma biçimlerinin anlaşılabilmesi açısından önemli bir soru ortaya atarak, Devlet ve Devrim'de partinin neredeyse hiç anılmamasının nedenini sorgulamaya açmaktadır; iktidarın fethedilmesinin arefesinde, Lenin'in tasarladığı toplumsal ve siyasal projede partinin pratik olarak görünmemesinin bir olgu olduğunu kaydettikten sonra kitlelerin, sovyet iktidarının, çeşitli doğrudan demokrasi deneyimlerinin büyüyen rolüne dikkat çekmekte ve Lenin'in Eylül ayındaki “ayaklanmanın başarısı için bir partiye değil, ileri bir sınıfa, halkın devrimci kabarışına dayanması gerektiğı” deyişini hatırlatmaktadır Liebman ‘özgürlükçü Leninizm’ olarak adlandırdığı bu dönüşümü tarif ederken partinin rolüne şöyle dikkat çekmektedir: “Son çözümlemeye, özgürlük Leninizm dediğim şey olanaklı oldu çünkü kitleler ile iktidar arasındaki geleneksel aracı, bir başka deyişle parti, yani devrimci örgüt, bir yandan kuvvetlenirken -hem de ne ölçüde- öte yandan kitleler karşısında dışsal bir organ, kendini öncü olarak dayatan bir organ olmaktan çıkıyordu. Rusya sanayi proletaryasıyla Bolşevik Parti arasında olağanüstü bir geçişme (tarihin bir eşine daha tanık olmadığı ve belirtilerini saptamanın büyük önem taşıdığı bir iç içe geçme) görüldü” (Liebman, 1990, s.253). Ancak Liebman'ın ‘özgürlükçü Leninizm’ olarak adlandırmayı uygun bulduğu bu fasılayı izleyen süreç parti kavramının Lenin'in düşüncesinde bir kere daha baskın biçimde kendini gösterdiği bir döneme karşılık gelmektedir. Bu açıdan Harding bu farklılığı en uç noktaya taşımak suretiyle, Lenin'in 1917-1923 döneminde, partinin rolüne dair değişen düşüncelerinin iki farklı içerime sahip olduğunu dile getirerek, ‘tümüyle toplum ve devletin yokluğu’ ile ‘tümüyle devlet ve toplumun yokluğu’ biçiminde karakterize edilebilecek iki ayrı evre önermektedir. (Neil Harding, “Lenin on Socialism and the Party in the Long Revolution”, içinde: *Handbook of Leninist Political Philosophy*, Der.: Tom Rockmore ve Norman Levine , Palgrave Macmillan, 2018, s.313).

eğilimlerinin tarihsel gelişmenin seyrinde daha belirgin izler bıraktığı görülmektedir. Nitekim henüz devrimin yaşandığı sene sona ermemişken, Rosa Luxemburg Lenin'in partiye yüklediği anlamı bir açıdan ikinci eğilime dikkat çekerek eleştirmektedir.⁵⁴⁰ Esasında burada merkezileşme ve bürokratikleşme yönelimi ile parti ve devlet kavramları arasındaki yakınsamanın belirginleştiği birbirinden ayırması güç iki eğilimin varlığı söz konusudur. Bu açıdan Lenin'in devrim henüz ikinci senesini tamamlamadan Parti haftası etkinliklerinde yaptığı konuşmada, partisiz işçileri, emekçileri ve köylüleri “*size çıkarlar sözü vermiyoruz, sizi ağır bir işe, devletin kurulması işine çağırıyoruz*” diyerek partiye davet etmesi manidardır.⁵⁴¹ Partinin etkinlik alanının genişlediği bu dönemde, aynı zamanda parti örgütünün tasarlanma biçimleri de önemli biçimde dönüşmektedir. Carr 1919'daki parti kongresi kararıyla polititbüro, örgütlenme bürosu ve merkez komite sekreterliği adlarıyla kurulan üç yeni organa dikkat çekerek, adı ve niteliği bakımından Ekim Devrimi arefesinde yaratılan siyasi büroyu hatırlatan politbüronun zamanla devlet aygıtı aracılığıyla uygulanan önemli siyasi kararların alındığı başlıca örgüt haline geldiğine işaret etmektedir.⁵⁴² Aynı kongrede, merkezileşme ilkesiyle çelişir biçimde geniş bir özerklikle işleyen yerel örgütler sorununa çare olarak, en sıkı merkeziyetçiliğin ve en ağır disiplinin egemen olması gerekliliğine vurgu yapıldığını belirten Liebman, devletin federal bir yapıya kavuşturulmasına eşlik eden süreçte, partinin bütün Sovyet cumhuriyetleri kapsamında *bir ve bölünmez* kalıyor oluşuna dikkat çekmektedir.⁵⁴³ Bu sürece partinin sovyet⁵⁴⁴ ve sendika⁵⁴⁵ benzeri örgüt biçimlerini soğurarak neredeyse

⁵⁴⁰ Rosa Luxemburg, *Rus Devrimi*, Çev.: Cangül Örnek, Yazılama Yayınevi, Ankara, 2009, s.29, s.54, s.56, s.61. Ayrıca bkz.: Tony Cliff, *Rosa Luxemburg*, Çev.: Yurdakul Fincancı, Anadolu Yayınları, Ankara, 1968, s.119.

⁵⁴¹ V.İ.Lenin, “İşçi Devleti ve Parti Haftası”, içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, s.313.

⁵⁴² Edward H. Carr, *Bolşevik Devrimi I: 1917-1923*, Çev.: Orhan Suda, Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s.183.

⁵⁴³ Michael Liebman, *Lenin Döneminde Leninizm: İktidar Yılları*, 2. Cilt, çev.: Osman Akınhay, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.107.

⁵⁴⁴ Oskar Anweiler, *Rusya'da Sovyetler (1905-1921)*, Fransızca'dan çev.: Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990, s.23.

⁵⁴⁵ Aleksandra Kollontay, *Rusya'da İşçi Muhalefeti*, Çev.: Haldun Karyol ve Süleyman Özçiftçi, Belge Yayınları, 1991, s.85.

kendi organlarına dönüştürdüğü bir eğilim eşlik etmektedir. Lenin özellikle sendikalarla ilişkisinden bahsederken partiyi önderleri, sınıfı ve yığınları *bölünmez bir bütün içinde* birbirine bağlayan, proleterlerin *sınıf birliğinin en yüksek biçimi* olarak konumlandırmaktadır⁵⁴⁶ ki böylelikle bir açıdan partinin *siyasal gövdenin sinir sistemi* gibi düşünüldüğü anatomik bir tasarım belirmektedir. Kavramın bu şekilde düşünülme biçiminde, gerek *rejimin* gerek *sınıfın bütünlüğünün* olanak koşulu olarak *partinin bütünlüğünün* de hayli kritik bir öneme sahip olabileceğini kestirmek güç olmasa gerektir. Bu husus 1921'deki parti kongresinde bariz biçimde su yüzüne çıkmaktadır.

Olağanüstü koşulların etkisi altında⁵⁴⁷, '*tüm iktidar sovyetlere, partilere değil*' sloganıyla da anılan Kronştad İsyanı'nın ertesinde tertip edilen Parti'nin onuncu kongresiyle kavramın düşünülme biçimlerinin geçirdiği en önemli dönüşümlerden biri işaretlenmektedir. Öyle ki Carr kongrenin Parti ve Cumhuriyet'in tarihinde belirleyici bir rol oynadığını⁵⁴⁸ kaydetmekten, Balibar ise sol düşünce geleneğinde sık sık nüksedecek olan *hizipler çıkmazının* tarihini bu kongre ile başlatmaktadır.⁵⁴⁹ Lenin kongrede sunduğu *Parti Birliği* başlıklı tasarıda, *hizip oluşumuna karşı pratik savaşım*da her parti örgütünün katı bir tutum takınmasının olağan olduğunu vurgulayarak *hiziplerin kökünün kazınması* için merkez komitenin görevlendirilmesini, *parti disiplini ve birliğinin* tesisi için gerekirse partiden çıkarılma yaptırımının uygulanmasını önermektedir.⁵⁵⁰ Troçki -hiç de az sayıda olmayan bolşeviği kendine çeken- Kronştad ayaklanması esnasında, devletin *siyasal rejiminin partinin iç yaşamına uygulanması*

⁵⁴⁶ Kollontay, a.g.e., s.43.

⁵⁴⁷ Hizip Hakkı" maddesi, Étienne Balibar, *Marksizm Sözlüğü*, Haz.: Gérard Bensoussan ve Georges Labica, Çev.: Volkan Yalçınoklu, Yordam Yayınları, İstanbul, 2016, s.438. Balibar Rusya Komünist Partisi'nin onuncu kongresinin, 1921'de ülkenin savaş komünizminden Yeni Ekonomi Politikası'na geçtiği sırada, yabancı müdahalenin, iç savaşın, zor alımlara karşı köylü direnişlerinin, ekonomik kıtlığın yarattığı aşırı gerilimin tam ortasında ve Kronştad ayaklanmasının ertesinde gerçekleştiğini belirtmektedir.

⁵⁴⁸ Carr, 2006, s.186.

⁵⁴⁹ Balibar, 2016, s.444.

⁵⁵⁰ V.İ.Lenin, "R.K.P. X. Kongresi'nin Partide Birlik Konusuna İlişkin Kararlarının İlk Taslağı", içinde: *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, s.360. Carr Stalin'in Genel Sekreter de seçildiği Parti'nin izleyen Kongresi'nde, bu karara dayanılarak oluşturulan bir komisyonun on iki üyeyi hizip kurmakla suçlamakta hiç zorluk çekmediğini ve bu iddiaya binaen iki üyenin kongre kararıyla partiden atıldığını belirtmektedir (Carr, 2006, s.196, s.198).

anlamına da gelen hiziplerin yasaklanması kararının, koşullardaki düzelmeye birlikte vazgeçilebilecek istisnai bir önlem olarak tasarlandığını belirtmektedir. Bu açıdan Troçki'ye göre “Bolşevizmin hiziplerle uzlaşmazlığını ileri süren mevcut doktrin fiiliyatın yadsınmasıdır. Bu bir çöküş dönemi efsanesidir. *Bolşevizmin tarihi gerçekte bir hizip mücadelesi tarihidir*”.⁵⁵¹ Hizipleri bir tür *zaruri fenalık* olarak⁵⁵² da gören ve bürokrasinin Bolşevik Parti'yi fethetmesinin sonucunda ‘*Stalin hizbi*’ ya da ‘*en yeteneksiz parti hizbi*’nin elinde sınırsız bir iktidar toplayabildiğine⁵⁵³ dikkat çeken Troçki, *hizipçilikle mücadelenin hizipçilikten çok daha tehlikeli sonuçları olabileceği* ihtarında bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Stalin ile birlikte partinin yoğun biçimde ve ağırlıklı olarak askeri terminolojiyle tarif edildiği, *parti birliğinin* koyu tonlarla mütemadiyen vurgulandığı ve “*hiziplerin varlığı ile bağdaşmayan bir irade birliği olarak parti*” tasarımının Komintern partilerinin tümüne dayatıldığı, Lenin’inkinden birçok açıdan daha durgun ve katı bir düşünce iklimine geçilmektedir.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ L.D.Trotsky, *İhanete Uğrayan Devrim: S.S.C.B. Nedir ve Nereye Gidiyor*, Alef Yayınları, İstanbul, 2006, s.131, s.132.

⁵⁵² L.D.Troçki, *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonel: Komintern Program Taslağının Eleştirisi*, Çev.: Ufuk Demirsoy, Tarih Bilinci Yayınları, 2000, s.91.

⁵⁵³ Troçki, 2006, s.123, s.130.

⁵⁵⁴ Troçki bir yönüyle hizipçilikle mücadelenin parti birliğini sağlamak bir yana bizatihi partinin varlığı için bir tehdit oluşturabileceğine dikkat çekmektedir: “...bölünmeyi, farklı görüşleri engelleyici bir önlem olarak kullanmak ve eleştirel bir ses yükselten her grubu ya da gruplaşmayı budamak, parti içi yaşamı bir örgütsel düşük zincirine dönüştürmektir. Böyle yöntemler türün devamını ve gelişmesini ilerletmez; ancak anaç organizmayı yani partiyi tüketir. Hizipçiliğe karşı mücadele, hiziplerin oluşmasından sonsuz kez daha tehlikeli hale gelir” (Troçki, 2000, s.94).

⁵⁵⁵ Bu hususta Stalin’in 1924’te yayımlanan Leninizm Temelleri’nde, Leninizmin partisini ve temel özelliklerini tarif etmek üzere açtığı başlıklar bile oldukça manidardır; “işçi sınıfının öncü müfrezesi olarak parti”, “işçi sınıfının örgütlü müfrezesi olarak parti”, “proletarya diktatörlüğünün aleti olarak parti”, “hiziplerin varlığı ile bağdaşmayan bir irade birliği olarak parti”. Stalin’in bu eserinde partiyle ilişki olarak yoğun birlik ve bütünlük vurgusunun, bölünme ve parçalanma tehlikesine dair sıkça dile getirilen ikazların farkına varmamak elde değildir. Stalin açısından “parti her türlü hizipçiliği ve her türlü iktidar bölünmesini dışlayan bir irade birliğidir” (J.V.Stalin, *Leninizmin Temelleri*, Çev.: İsmail Yarkin ve Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1997, s.105, s.108, s.113, s.115, s.116). İki yıl sonra yayımlanan Leninizmin Sorunları adlı eserinde ise sendikalar, sovyetler, kooperatifler, gençlik birliği gibi kitle örgütlerini yönetme görevinin, proletarya diktatörlüğünün temel önder gücü olarak partiye verildiği bir diktatörlük mekanizması tasvir edilmektedir. Stalin burada proletarya diktatörlüğünün özü itibariyle proletaryanın öncüsünün diktatörlüğü yani proletaryanın temel önder gücü olarak partisinin diktatörlüğü olduğunu dile getirdikten sonra sayfalarca parti diktatörlüğü ile proletarya diktatörlüğünün özdeşleştirilemeyeceğini, proletarya diktatörlüğünün yerine parti diktatörlüğünün geçirilemeyeceğini, bunun Sovyetler’deki durum ve Leninizmin teorik bünyesi ile şaşmaz çelişki içinde olduğunu tanıtlamaya girişmektedir (J.V. Stalin, *Leninizmin Sorunları Üzerine*, Çev.: İsmail Yarkin ve Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1997, s.144, ss.146-167). Lenin’den Stalin’e partinin düşünülme biçimleri açısından kimi eğilimlerin sürekliliğinin yanında oldukça önemli bir kopuşun da olduğu belirtilmelidir. Lenin ile Stalin arasındaki ilişkinin bir kopuş mu yoksa süreklilik mi olduğu hususu sıkça işlenen bir tartışma konusunu oluşturmaktadır. Mesela Nimtz bir

Lenin kavramının yeni içerimlerinin belirginleştiği önemli uğraklardan biridir. Lenin, partiye yüklenen anlamın, -Koselleck'ten mülhem şekilde- sınıfların yansımaları ifade eden bir '*tecrübe kavramı*'ndan siyasal eylemin öznesi olan bir '*beklenti kavramı*'na doğru genişlediği bağlamı temsil etmektedir. Sol düşünce geleneğinin yukarıda işaret edilen uğrakları bağlamında, parti kavramının bu süreçte bünyesine farklı anlam katmanlarını dahil ettiği bir seyir söz konusudur. Kavramın anlam topografyasında; iktisaden zaten parçalara -sınıflara- ayrılmış olan bir toplumdaki *bölümlerin yansıması*, her bölümün özgün karakterinin hem inşa hem muhafaza edildiği bir *dolayım alanı*, bölümler arasındaki mücadelenin galibini tayin edecek kudrete sahip *kolektif bir fail* ve nihayet içinde *yeni bir toplumun tasavvur edilebileceği bir tür koza* gibi düşünülebildiği farklı içeriklere rastlanabilmektedir. Tarihsel seyri içinde ağır ağır dolan bu anlam yüklüğü en özlü bir yansımalarından birini, Gramsci'nin iktisadi zemin üzerinden siyasal partilerin belirişini tasvir ettiği şu çözümlemede kendini göstermektedir:

“Bu aşamadan önceleri filizlenen ideolojiler parti biçimine girerler, karşı karşıya gelir, mücadele ederler. Böylece bunlardan, bir teki ya da hiç olmazsa bunların birleşmelerinden yalnızca biri başatlık kazanır, ekonomik ve siyasal ereklere birliğinden başka entelektüel ve moral birliği belirler, mücadelenin etrafında döndüğü sorunları korporatif planda değil de evrensel planda koyarak ve böylece bir takım alt bağımlı grupların üzerinde temel toplumsal grubun hegemonyasını kurarak tüm toplumsal alana yayılır ve kendini kabul ettirir.”⁵⁵⁶

'bürokrasi diktatörlüğü' ile sonuçlanan 'Stalinist karşı devrim'den bahsederek süreklilik ilişkisini kesinlikle reddetmektedir (August H. Nimtz, *Lenin'in Seçim Stratejisi I: Marx ve Engels'ten 1905 Devrimine, Sandık mı Sokak mı, Yoksa Her İkisi mi?*, Çev.: Deniz Tuna, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.12, s.13). Harman'a göre Lenin'in parti teorisi sosyal demokrat gelenek ile Stalinizm arasında yer almaktadır ve Stalinizm ile Bolşevizmin kelime hazinesi devralınarak onu yaratanların amaçlarına ters yönde kullanılmıştır (Chris Harman, *Parti ve Sınıf*, Çev.: Tanık Kaya, Z Yayınları, s.9). Liebman ise Lenin'in son dikte ettirdiği notlarda, bürokratik yozlaşmayı ve Stalin'i hedef aldığını belirtmekte, Leninizm ve Stalinizm arasındaki farklara dikkat çekmektedir. Ancak bununla birlikte komünist bürokrasi ve monolitik yapının Stalin'in etkisinin görünür olmasından önce başladığını kaydetmektedir (Liebman, 1992, ss.294-302, s.314).

⁵⁵⁶ Antonio Gramsci, *Modern Prens: Siyaset ve Devlet Üzerine*, İtalyanca'dan çev.: Pars Esin, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, ss.90-92.

Gramsci'nin bu kısa çözümlemesi, kavramın sol düşünce geleneğinde yüklendiği temel içerimlerin özlü bir ifadesini barındırmasının yanısıra yeni bir anlam genişlemesini de içermektedir. İdeolojinin bir biçimi olarak parti, ekonomik olanın siyasal olana dönüştüğü uğrağı, siyasal olanın varlık bulduğu zemini işaretlemektedir. Gramsci siyasal partilerin tarihsel açıdan ortaya çıkışına -ya da başka bir deyişle geçmişine- dönük bu çözümlemeye ilaveten gelecekte izlemeleri gereken rotaya işaret eden bir pusula da önermektedir. Bu pusulayı imal ederken de büyük ölçüde Machiavelli'den ilham almaktadır. Ardında bıraktığı kavram terekesinin yorumlanmasının hararetli tartışmaların yürütüldüğü bir alan olmayı sürdürdüğü Gramsci'nin, bilhassa Machiavelli'yi okuma biçiminin siyasal partinin doğasına odaklanan, iyi bilinen ve iyi savunulan tartışmalar çerçevesinde dönen bir sorunsal içine yerleştirilmesinin sakıncalarına dikkat çekildiği görülmektedir.⁵⁵⁷ Ancak yine de praksis, tarihsel blok, hegemonya, mevzi savaşı, ideoloji, ulusal-halksal, yapı-üstyapı, sezarizm ve aydınlar gibi kavramlar açılınırken parti sanki iletken bir kavrammışçasına bu gramatik bağlamın hemen her köşesine temas etmektedir. Parti adeta mezkur kavramlarla kurulan -ve bu kavramların da kurulduğu- gramer bağlamının yer yer örtük de olsa başlıca öznesi olarak belirmektedir. Bu bağlamda “Il Principe”nin üslubunu bir “*parti manifestosu üslubu*”na benzeten Gramsci'nin “*kolektif iradenin kişileşmiş hali olarak prens kavramı*”nı çağdaş siyaset diline “*siyasal parti*” diye tercüme etmesi manidardır:

“Modern Prens, mitos-prens, gerçek bir kişi, somut bir birey olamaz; yalnızca bir organizma, eylemde kendini kısmen ispatlayan ve tanınıp kabul gören kolektif bir iradenin, içinde artık somutlaşmaya başladığı karmaşık bir toplumun bir ögesi olabilir. Bu organizma tarihsel gelişim tarafından belirlenmiş olup siyasal partinin ta

⁵⁵⁷ Bu tartışmaların bazılarının bir değerlendirmesi için bkz.: Benedetto Fontana, *Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki Üzerine*, Çev.: Onur Gayretli, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2013, ss.29-33.

kendisi olmaktadır: [siyasal parti], kolektif iradenin evrensel ve topyekün olmaya eğilim gösteren filizlerinin bir araya geldiği ilk hücredir”⁵⁵⁸

Siyasal partilere dair zengin tartışmalarla yüklü defterlerin bu kısmı, sol düşünce geleneğinde parti kavramının kolektif bir fail olarak kullanımının en yalın ifadesini bulduğu çözümleme sayılmalıdır. Nasıl ki Prens “*dağılmış ve öğeleri birbiriyle ilintisini kaybetmiş bir halkın harekete geçirilmesi ve kolektif iradesinin örgütlenmesi*” gerekliliğinin bir dışavurumu ise Modern Prens de ulus-halkın kolektif iradesini oluşturarak bunu çağdaş uygarlığın daha üstün bir aşamasına taşıyacak entelektüel ve moral reformun duyurucusu ve örgütleyicisi olacaktır⁵⁵⁹. Esasında burada bir bütün olarak toplum ile onu oluşturan bölümler yahut parçalar arasındaki ilişkinin düşünülmesinde parti kavramının kullanım biçimi oldukça dikkat çekici bir bağlama oturmaktadır. Parti hem *bölüm* hem de *bütün* ile yakinen ilişkili biçimde, *parçalanmışlıktan bütünlüğe uzanan siyasal mesafeyi baştan başa katedecek olan bir siyasal özne* olarak kurgulanmaktadır. Gramsci’nin her partinin sınıfsal bir terim olduğunu belirttikten sonra sınıfsal bölünmeyi ortadan kaldırmayı amaçlayan bir parti açısından mükemmelliğin artık yok olması anlamına geleceğini⁵⁶⁰ dile getirmesi, bölünme ile bütünleşme arasındaki ilişkiye gönderimlerle yüklü olması açısından düşündürücüdür.

Sonuç olarak sol düşünce geleneğinin parti kavramını kullanım biçimlerine dair bu bölümde temas edilen üç önemli uğrağında, kavramın anlam yüklüğünün tarihsel seyir içinde gittikçe ağır ağır yeni içerimler edinerek dolduğu izlenebilmekte ve dönemin koşullarına göre farklı biçimler alabilse de her uğrağa bölünme ve bütünleşme eksenli bir gerilimin refakat ettiği görülebilmektedir. Kavramın sol düşünce geleneğinde izlediği

⁵⁵⁸ Gramsci, 2018, s.7, s.12, s.20, s.185.

⁵⁵⁹ Gramsci, a.g.e., s.8, s.17.

⁵⁶⁰ Gramsci, a.g.e., s.49.

seyir yukarıda temas edilen katmanlarla sınırlı olmamakla birlikte elbette burada sona da ermemektedir. Dahası bu seyir yalnızca zamanda derinleşmekle kalmayıp mekana da yayılabildiğinden esasında iki boyutludur. Yani kavramın anlamında gerçekleşen bu genişleme bir yönüyle kelimenin karşıladığı olgunun -yani modern bir örgütlenme türü olarak siyasal partilerin- coğrafi anlamda yaygınlaşması ya da genişlemesiyle de irtibatlıdır. Bir örgütlenme formu olarak partinin 20. yüzyılın ilk yarısında Asya, Afrika ve Latin Amerika gibi yeryüzünün Batı dünyası dışında kalan kısımlarındaki gelişimi neticesinde, modern anlamıyla kavramın kabaca yaşıtı olan başka kavramlarla yollarının kesişmesiyle sonuçlanan bir anlam genişlemesine tanık olunabilmektedir. Mesela başka birçok ülkede de esin kaynağı olmuş Çin Komünist Partisi deneyiminde kristalize olan Mao Zedong'un düşüncelerinin, parti ve gerilla kavramları arasında kurulan yakınsamayla "gerilla partisi"⁵⁶¹ nitelemesinde görüldüğü gibi yeni bir anlam genişlemesini kışkırtması buna örnek teşkil etmektedir. Yine gerilla ve parti arasındaki ilişkinin yoğunlaştığı "partizan" kavramının içeriğinin doldurulma biçimlerinde görülen dönüşüm başka bir örnek olarak okunmaya yatkındır.⁵⁶² 20. Yüzyıl bir taraftan kavramda

⁵⁶¹ James Jupp, *Political Parties*, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1968, s.45. Jupp'un parti türlerine dair sınıflandırmasında gerilla partisi için de bir başlık açtığı görülmektedir. Çin Komünist Partisi'nin arketipini oluşturduğunu ileri sürdüğü "gerilla partisi"nin sivil çalışmayı askeri etkinlikle tamamlayıcı ve ayrılmaz biçimde kaynaştırdığını belirtmektedir. Esasında "guerilla" terimi 17. yüzyıldan beri kullanılagelmekte olup ilk kez Napolyon'un 1808'den 1814'e kadar İspanya'da düzensiz birliklere karşı verdiği mücadelede kullanılarak çağdaş anlamını belirgin biçimde edinen İspanyolca "küçük savaş" anlamına gelmektedir (Max Boot, *Görünmeyen Ordular: Gerilla Tarihi*, Çev.: Fethi Aytuna, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 2014, s.XVII, s.78).

⁵⁶² Bu konudaki en önemli bir değerlendirmelerden biri Carl Schmitt'in partizan teorisinde bulunmaktadır (Carl Schmitt, *Partizan Teorisi: Siyasal Kavramı Üzerine Bir Arasöz*, Çev.: Sibel Bekiroğlu, Nika Yayınevi, Ankara, 2017). Schmitt odak noktası siyasal partiler olmamakla birlikte partizan teorisini temellendirirken dolaylı biçimde olsa da bu konuya değinmektedir. Bu bağlamda partizan kavramını değerlendirirken üç önemli tarihsel uğrak belirlemektedir. Gerilla savaşı ile ilişkilendirdiği kavramın geçirdiği dönüşümü Clausewitz, Lenin ve Mao üzerinden dönemselleştirmektedir (Schmitt, 2017, s.40). Schmitt açısından yeni yeni kendini göstermekte olan önemli noktalardan biri de partizanın yoğun siyasal angajman ile diğer savaşçılardan ayrılmakta oluşudur (Schmitt, 2017, s.45). Bu yönüyle kelimenin asıl anlamını ön plana çıkaran eylemin siyasi karakteridir ki kelime "partei"den türemektedir. Partizan savaşı muhalifliğe, siyasi olarak aktif parti ya da grupla ilişkiye işaret etmektedir ve devrim zamanlarında partiyle bu türden ilişkilenecekler belirgin biçimde güçlenmektedir (Schmitt, 2017, s.46). Schmitt açısından asıl önemli olan husus partinin mutlak konuma yükselişiyle birlikte partizanın da mutlak hale gelmesi ve mutlak düşmanlığın taşıyıcısı konumuna yüceltilmesidir (Schmitt, 2017, s.120). Bu açıdan partizan savaşı bir partinin devletin karakteristiğini tayin etme savaşı anlamına da gelmektedir (Aykut Çelebi, *Devlet, Toprak, Egemenlik: Carl Schmitt'in Düşüncesinde Siyasal Kavramı ve Kurucu İktidar Sorunu*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2008, s.166).

yeni anlam genişlemelerinin izlenebildiği, öte taraftan konu etrafındaki akademik yazının da süratle genişlediği bir dönemdir. Dahası kavramın anlam yüklüğünün farklı cephelerden konuya yaklaşan yeni çalışmalarla zenginleştiiği akademik yazının başlıca eserlerinde bölünme meselesinin izleri sürülebilmektedir. Bu minvalde görece yakın dönemde belirginleşen siyasal parti çalışmalarının kimi uğraklarında da duraklamakta yarar vardır.

1.2. Siyasal Parti Literatürü Hakkında

1.2.1. Bölünme İzdüşümlerinden İnşai Faillere

20. Yüzyıl siyasal partiler hakkında devasa bir literatürün geliştiği bir dönemdir.⁵⁶³ Bu literatürün akla ilk gelen isimlerinden biri Maurice Duverger'dir.⁵⁶⁴ Duverger konuya dair temel eserinin daha hemen başlarında, parti kavramının anlam yüklüğündeki kadim içerime dikkat çekmekte ve fakat modern içeriminin altını da belirgin biçimde çizmektedir. Duverger'ye göre "gerçek partiler"ın ortaya çıkışının üstünden henüz yüzyıl bile geçmemiştir, 1850'li yıllarda partiler -Amerika dışında- kelimenin bugünkü anlamıyla dünyanın hiçbir ülkesinde bilinmemektedir. 1950'li yıllara gelindiğinde ise uygar ulusların çoğunda faaliyet göstermektedirler ve hızla yayılmaktadırlar. "1850 Sisteminden 1950 sistemine nasıl geçildiği"ni sorgulayan Duverger, modern partilerin ortaya çıkış biçimleri, örgütlenmeleri, üye edinme tarzları ve ideolojik yönelimleri gibi çeşitli açılardan sınıflandırılabilceği bir dizi analitik kategori oluşturmaktadır.⁵⁶⁵ Duverger'nin siyasal parti çalışmalarındaki temel yönelimler

⁵⁶³ Bir araştırmaya göre 1945'ten sonra, sadece Batı Avrupa'daki parti sistemleri ve siyasal partiler hakkında yaklaşık 11.500 monografi, makale ve kitap yayımlanmıştır (Larry Diamond ve Richard Gunter, "Introduction", içinde: *Political Parties and Democracy*, Der.: Larry Diamond ve Richard Gunter, The John Hopkins University Press, 2001, s.XIII).

⁵⁶⁴ Karşılaştırmalı siyasal parti çalışmaları alanında sentez niteliği taşıyan eserlerin seyrekliliğini eleştiren Klaus von Beyme, Duverger'nin çalışmasının 1951'deki ilk baskısından bu yana neredeyse hiç değiştirilmeksizin birkaç dildeki yeni baskısına dikkat çekmekte ve siyasal partiler üzerine çalışan araştırmacıların birkaç nesildir bu türden çalışmalara karşı bir polemik yürütmekle birlikte bunlarsız da edemediklerini Latince bir özdeyiş üzerinde yaptığı değişikliklerle şöyle dile getirmektedir: "Oderint dum percipiant!"-Bırakın nefret etsinler, yeter ki kabullensinler- (Klaus von Beyme, *Political Parties in Western Democracies*, Almanca'dan İngilizce'ye çev.: Eileen Martin, St Martin's Press, 1985, s.9).

⁵⁶⁵ Maurice Duverger, *Siyasi Partiler*, Çev.: Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, 1974, s.15. Duverger'nin kavramın anlam yüklüğündeki kadim içeriği ile modern içeriği arasındaki sınırı belirginleştirmeye çalıştığı kısım burada anılmaya değerdir: "Kelime benzerliği bizi yanıltmamalı, 'partiler' kelimesini, modern demokrasilerde kamuoyuna biçim veren geniş halk örgütlerini olduğu kadar, ilköğretim cumhuriyetlerini bölen hizipleri, Rönesans İtalya'sında bir komutan etrafında toplanan orduları, devrim meclisleri üyelerinin bir araya geldikleri kulüpleri ve anayasal monarşilerin mülkiyet esasına dayanan seçimlerini hazırlayan komiteleri anlatmakta da kullanıyoruz. Ancak isim özdeşliğini haklı gösterecek sebepler de yok değil, çünkü bu özdeşlik, yakın bir hısımlığı yansıtıyor. Bütün bu kurumların fonksiyonu, siyasal iktidarı ele geçirmek ve kullanmak değil mi? Ama her şeye rağmen bunların özdeş olmadıkları da görülüyor. Doğrusu istenirse, gerçek partiler ortaya çıkmalı yüzyıl bile olmamıştır. 1850'de dünyanın (Amerika dışında) hiçbir ülkesi, kelimenin bugünkü anlamında siyasal partileri tanıımıyordu. Buralarda fikir akımları, halk kulüpleri, felsefi dernekler ve parlamento grupları vardı; fakat gerçek partiler yoktu. 1950'de ise, partiler, uygar ulusların çoğunda faaliyet göstermekte, diğer uluslar da bunları taklide çalışmaktadır."

üzerinde derin izler bırakan bu eseri bölünme meselesi üzerinden partilerin düşünülmesi açısından oldukça ilham vericidir. Duverger biri *parti içi bölünme* ve diğeri *partiler arası bölünme* olarak adlandırılabilen iki farklı düzey üzerinden meseleye yaklaşmaktadır. Parti içi bölünmeyi hiziplerin oluşumu üzerinden değerlendiren Duverger, itaatın gelişmesinin partinin türdeşliği ile hiziplerin yokluğunu ifade ettiğini ve parti içi disiplin mekanizmalarıyla tam bir birliğin sürdürüldüğünü kaydetmektedir. Ancak hiziplerin gelişmesi ne üyelerin özgür olmaları ne de liderin otoritesinin zayıflaması anlamına gelmemektedir. Çünkü bölünme kitleler düzeyinde değil, liderler düzeyinde gerçekleşmektedir ki her hizip kendi içinde otoriter bir yapıya sahip olabilmektedir. Bu açıdan hizipler mahiyetleri gereği tabandan değil tepeden gelen bir muhalefeti teşkil etmektedir. Ancak Duverger her şeye rağmen diye söze başlayarak, hiziplerin varlığının liderler arasında yarattığı bölünme dolayısıyla liderlerin otoritelerini doğal olarak zayıflattığını da eklemektedir. Bu yönüyle de parti içi hiziplerin varlığı, kuvvetlerin her birinin diğeri vasıtasıyla sınırlandırılmasıyla bunların tümünün iktidarının zayıflatıldığı devlet içindeki kuvvetler ayrılığının etkisini andırmaktadır.⁵⁶⁶ İkinci düzeyi ise bir anlamda *toplumun partilere bölünmesinin* işlendiği kısım oluşturmaktadır. Parti sistemlerinin değerlendirilmesinde iki partili sistemin doğal karakterinin vurgulandığı bu kısımda, siyasal olan hakkında ontolojik bir önerme ileri sürülmektedir. Buna göre her zaman bir *partiler dualizmi* mevcut olmasa da her daim bir *eğilimler dualizmi* mevcuttur. Bu, siyasette *bir merkezin olmadığı* anlamına gelmektedir; bir merkez partisi olabilirse de bir merkez eğilimi ya da doktrini bulunmamaktadır. Merkez karşıt eğilimlerin ılımlı unsurlarının (ılımlı sağcılar ve ılımlı solcular) bulunduğu kesişme noktasına verilen addır ve *bütün merkezler kendilerine karşı bölünmüş iki yarıya ayrılmış* durumdadır. Bu açıdan merkezin kaderi parçalanmak, yalpalamak ya da yok olmaktır: Seçmenlerin yarısı sağa yarısı sola oy verdiğinde parçalanmakta, bloklar halinde kâh sağa kâh sola oy verdiğinde

⁵⁶⁶ Duverger, a.g.e., s.238.

yalpalamakta ve oy kullanılmadığında ise yok olmaktadır. Bu anlamda dualizmlerin üst üste gelişi dışında gerçek merkezler bulunmamaktadır. Dahası tarih boyunca tanık olunan bütün büyük hizip mücadeleleri de dualist bir nitelik taşımaktadır.⁵⁶⁷ Her ne kadar Batı ülkeleriyle sınırlı bir parti sistemine atfen ileri sürülüyor olsa da bu önerme, başka bağlamlardaki bölünme eğilimlerinin düşünülmesi açısından da esinleyicidir. Esasında Duverger'nin eserlerinde bölünme meselesinin belirli bir bağlamdan ziyade genel anlamda siyaset ile ilişkili düşünüldüğü kısımlar da bulunmaktadır. Siyasal partilere hasrettiği çalışmasının dışında, başka bir eserinde siyasetin neliği hakkında, “*savaş olarak siyaset*” ve “*birleşme/kaynaşma olarak siyaset*” olmak üzere iki temel eğilimden bahsettiği görülmektedir. Duverger'ye göre iki yüzlü bir tanrı olan Janus'un tasviri hem devletin gerçek anlamda bir temsilini oluşturmakta hem de en derin siyasal gerçeği anlatmaktadır. Burada *Janus'un bir yüzü savaş, diğeri ise birleşme ya da kaynaşmayı temsil etmektedir* ve ikisi arasındaki ilişki karmaşık olduğu kadar diyalektik bir nitelik de arz etmektedir. Çünkü her savaş bir kaynaştırıp *birleştirme* hulyası içermekte ve onu canlandırmak için sarf edilmiş bir çabaya karşılık gelmektedir: Tanrı Janus'un iki yüzü yani savaşla birleşmeyi birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. Bu, “*gerçek bir birleşme için savaşmakta olan partiler için de öyledir*”. Bir başka açıdan ise *muhalefet partileri için siyaset savaşı, iktidar partileri bakımından birleşmeye karşılık düşebilmektedir*.⁵⁶⁸ Duverger'nin hem partinin bölünmesine hem de toplumun partilere bölünmesine genel teorisinde yer ayırmakla kalmadığı, bütünleşme eğilimi ile diyalektik bir ilişkisellik içinde bölünme eğilimlerinin siyasal olana içkin karakterine işaret ettiği görülmektedir. Bununla birlikte bölünme eğiliminin -Duverger'de görüldüğü gibi- partilere dair teorik girişimin bir parçasını oluşturmanın ötesinde, teorinin kelimenin tam manasıyla bu eğilim üzerine kurulduğu yaklaşımlar da mevcuttur.

⁵⁶⁷ Duverger, a.g.e., s.287, s.288.

⁵⁶⁸ Maurice Duverger, *Politikaya Giriş*, Çev.: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, 1984, ss.12-14, s.151.

S. M. Lipset ve S. Rokkan ikilisinin geliştirdiği “bölünmeler (cleavages) modeli” siyasal partilerin bölünme üzerinden ele alındığı en önemli teorik girişimdir.⁵⁶⁹ Lipset ve Rokkan bölünmeler teorisini, ulus ölçeğinde *toplum içi karşıtlıklar / bölünmeler sisteminin oluşması ile istikrarlı hale gelmesinin koşulları ve bu bölünmelerin seçmen kümelenmeleriyle ülkenin parti sistemine tercüme edilmesi sorunsalları etrafında geliştirmektedir. Bu yaklaşımda, kabaca uçlarını çıkar/ideoloji odaklı karşıtlıkların oluşturduğu bir aksın üzerine, merkez ve çevre karşıtlığından müteşekkil başka bir aksın bindirilmesiyle dört yönelimi bulunan bir bölünmeler konfigürasyonuna ulaşılmaktadır: Akslardan ilki bölünmelerin fonksiyonel, ikincisi ise teritoryel karakterine işaret etmektedir. İlk bakışta durağan bir görünüm arz eden bu model tarihsel gelişmeler ile hareketlenmekte ve çeşitli kombinasyonlar ortaya koyabilmektedir. Örneğin sanayi devrimi ve ulusal devrimler gibi derin dönüşümlere yanıt olarak yeni kümelenmeler gelişmektedir. Bu bağlamda sanayi devrimi ile birlikte oluşan taraflar fonksiyonel bölünme hattını belirginleştirirken, ulusal devrimlerin tetiklediği süreç teritoryel bölünme hatlarını biçimlendirebilmektedir. Ulus-devlet makinesinin rasyonelleştirici, tektipleştirici baskısının tehdit ettiği dini, dil temelli veya kültürel grupların tipik reaksiyonu sonucu, baskın ulusal elit ve bürokrasisine karşı yerel muhalefet oluşabilmektedir. Bu muhalefetin de erken dönem hareketlerde görüldüğu üzere imparatorluk, federasyon ya da ulusun bütünlüğünü tehdit etmesi ağırlıklı olarak merkez-çevre aksı üzerinden izlenebilen bölünme hattını biçimlendirmektedir.⁵⁷⁰ Buna benzer şekillenen çatışmalar konstelasyonu devlet-kilise, toprak-sanayi, işçi-sermaye ve merkez-çevre gibi belirgin bölünme kaynaklarının izdüşümü olarak farklı seçmen gruplarının etrafında kümelenildiği, partilerin vücut bulduğu siyasal uzamı oluşturmaktadır. Lipset ve*

⁵⁶⁹ Paul Pennings ve Jan-Erik Lane, “Introduction”, içinde: *Comparing Party Systems Change*, Der.: Paul Pennings ve Jan-Erik Lane, Routledge, 1998, s.2.

⁵⁷⁰ Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan, “Cleavages Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction”, içinde: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-Naitonal Perspectives*, Der.: Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan, Macmillan Company, 1967, s.3, s.5, s.9, s.10.

Rokkan, tarihsel açıdan 1920'lere değin takip ettikleri bölünme hatlarının 1960'lara değin varlığını sürdürdüğünü çünkü bunların "donma" -freezing- eğilimi göstererek kurumsallaştıklarını ileri sürmektedir.⁵⁷¹ Ancak Lipset'e göre teorileri, donma iddiası içermekle beraber dinamik bir niteliğe sahiptir ve çağdaş dönem için de uygulanabilirliğini muhafaza etmektedir çünkü başlıca dört bölünme kaynağının her biri yeni bölünme hatlarıyla birlikte belirli seviyelerde çağdaş dönemde de varlığını sürdürmeye devam etmektedir.⁵⁷²

İlk bakışta Duverger ve Lipset-Rokkan'ın bölünme meselesi etrafında partiyi düşünme biçimleri oldukça farklı görünse de aralarında önemli bir benzerlik bulunmaktadır. Duverger'de partiler bir tür eğilimler dualizminin, Lipset-Rokkan'da ise bölünme hatlarının yansıması ya da dışavurumu olarak konumlandırılmaktadır. Son kertede her iki düşünme biçiminde de *partiler toplumdaki bölünmelerin birer yansıması* olarak işaretlenmektedir. Esasında Duverger ve Lipset-Rokkan'ın teorilerinin tümünde partileri mütemadiyen edilgen bir nesne olarak işlediklerini ileri sürmek abartılı kaçsa da *bölünme meselesi özelinde partinin bir tür epifenomen olarak düşünüldüğü* açıktır. Dolayısıyla partiler ile yansıması olduğu bölünmeler arasındaki ilişkinin seyrini ağırlıklı olarak bölünmeye -veya bunun tabi olduğu koşullara- bakarak anlamak olanaklıdır. Bu minvalde ilgili literatürde partinin ağırlıklı olarak toplumdan hareketle ele alındığı veya topluma yanaşık okumanın konusu olduğu bir eğilimin varlığından bahsetmek olanaklıdır. Duverger'nin kadro ve kitle partileri sınıflandırması ile Sigmund Neuman'ın bu hat üzerinden geliştirdiği kitle-bütünleşme partisi⁵⁷³ kavramlaştırmasında bu eğilim

⁵⁷¹ Lipset ve Rokkan, a.g.e., s.3, s.54.

⁵⁷² Seymour Martin Lipset, "Cleavages, parties and democracy", içinde: *Party Systems and Voter Alignments Revisited*, Der.: Lauri Karvonen ve Stein Kuhle, Routledge, 2001, s.5, s.8.

⁵⁷³ Sigmund Neumann, "Toward A Comperative Study of Political Parties", içinde: *Comperative Government*, Der.: Jean Blondel, Macmillan Company, 1969, ss.70-74. Neumann'a göre parti kavramı yalnızca rekabet halindeki ayrı ayrı entitelerin birlikte varoluşunu değil katılma anlamını da içermektedir ya da başka bir deyişle yalnızca parçalanmayı değil paylaşmayı da kapsamaktadır. Partilerin temel niteliklerinden biri sıradan yurttaş zoon politikon'a dönüştürerek bir grupta bütünleştirmeleridir. Bu açıdan partilerin 'siyasal' sıfatı, yalnızca siyasal iktidara dair bir iddialarının bulunmasından ötürü değil bütünleşme yahut entegrasyon işlevini gerçekleştirmelerinden kaynaklanmaktadır.

ayırt edilebilmektedir. Yine Otto Kirchheimer'in toparlayıcı halkın partileri (catch all people's party) kavramlaştırması⁵⁷⁴ ile yukarıdaki hatta getirdiği eleştiri, parti ile toplum arasındaki bağı geçirdiği dönüşümü esas almaktadır. Bu yönüyle Kirchheimer'in yaklaşımını, partinin çeşitli sosyal grupların ürünü olarak kavrandığı parti çalışmaları grubuna dahil eden değerlendirmeler bulunmaktadır.⁵⁷⁵ Bu noktada siyasal partilere ilişkin literatürde, partinin etken niteliğinden çok edilgen karakterinin öne çıktığı⁵⁷⁶ ve devletten ziyade topluma yanaşık bir okumaya konu olduğu bir eğilimden bahsetmek olanaklıdır. Toplumdaki parti aidiyetinin çözülmesinin siyasal partilerin zayıflaması ve çöküşü ile birlikte değerlendirilmesinde de aynı eğilimin izi sürülebilmektedir. İzleri 1960'lara değin sürülebilen siyasal partiler hakkındaki bu tür değerlendirmelerin⁵⁷⁷ literatürde yeni bir tartışma alanı oluşturduğu görülmektedir.⁵⁷⁸ Bu bağlamda, partilerin

⁵⁷⁴ Kirchheimer çalışmasında mevcut parti tipolojisine, sonradan yaygın biçimde benimsenen ve hatırı sayılır tartışmalara neden olan yeni bir parti türü eklemektedir (Michelle Hale Williams, "Catch-all in the Twenty-first Century? Revisiting Kirchheimer's thesis", *Party Politics*, Vol. 15, No. 5, 2009, s.539). Bu bağlamda Kirchheimer, Duverger'nin "kadro" ve "kitle" partileri sınıflandırması ve bunun üzerinden Sigmund Neumann'ın geliştirdiği "kitle-bütünleşme partisi" kavramlaştırmasından oluşan parti tipolojileri izleğinin takipçisidir. Çünkü Kirchheimer büyük ölçüde kitle-bütünleşme partilerinde yaşanan dönüşüme işaret ederek kitle partilerinin yerini yeni bir parti türüne bıraktığını vurgulamaktadır. Kirchheimer'a göre İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde, burjuva partilerinin şahsi temsil esasına dayalı parti yapısından bütünleşme partilerine dönüşmesi ve proleter kitle partilerinin resmi siyasal sisteme entegre olması partiler arasındaki farkın silikleşmesiyle sonuçlanmaktadır. Ekonomik kalkınmanın en belirleyici unsur olduğu, kitle tüketimiyle kitle iletişim araçlarının yaygınlaştığı, seçmenlerin müşterilere dönüştüğü ve siyasal pazar yasalarının kabullenilmesinin kaçınılmaz hale geldiği bu süreçle hem şahsi temsil esaslı eski usul bujuva partileri hem de kitle-bütünleşme partileri birkaç istisna dışında "*toparlayıcı halkın partileri*"ne (catch all people's party) dönüşmektedir. Bu açıdan toparlayıcı partiler, ortaya çıkışlarını ve yayılmalarını besleyen ideolojiszleşme döneminde belirlemektedir. Kirchheimer açısından Batı Avrupa medeniyetinin geçmişine ait diğer birçok şeyin yitip gitmesi gibi sınıf temelli kitle partilerinin sönümlenmekte oluşu da keder vericidir (Otto Kirchheimer, "The Transformation of the European Party Systems", içinde: *Political Parties and Political Development*, Der.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner, Princeton University Press, 1966, s.183, s.184, s.185, s.187, s.192, s.200). Kirchheimer'in toparlayıcı parti tipini önererek partilerin geçirdiği dönüşüme getirdiği eleştiride, partilerin toplumun bir bölümünü yansıtır/temsil etme kapasitelerinin zayıflaması ve aralarındaki farkın silikleşmesinden duyulan bir kaygı söz konusudur.

⁵⁷⁵ Richard Gunter ve Larry Diamond, "Species of Political Parties: A New Typology", *Party Politics*, Vol. 9, No. 2, 2003, s.169.

⁵⁷⁶ Serenella Sferza, "Party Organization and Party Performance: The Case of the French Socialist Party", içinde: *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Der.: José Ramon Montero ve Richard Gunter, Oxford University Press, 2002, s.167

⁵⁷⁷ Paul Webb, "Conclusion: Political Parties and Democratic Control in Advanced Industrial Societies", içinde: *Political Parties in Advanced Industrial Democracies*, Der.: Paul Webb, David Farrell ve Ian Holliday, Oxford University Press, s.438.

⁵⁷⁸ Dalton ve Wattenberg'e göre siyasal partilerin ölüm ilanını vermek abartılı olsa da tüm ileri endüstriyel demokrasilerde partizanlık ya da parti tutma eğiliminde belirgin bir zayıflama söz konusudur (Russell J. Dalton ve Martin P. Wattenberg, "Unthinkable Democracy: Political Change in Advanced Industrial Democracies", içinde: *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, der.: Russell J. Dalton ve Martin P. Wattenberg, Oxford University Press, 2000, s.3). Bu konudaki tartışma için ayrıca bkz.: Nathan Yanai, "Why do political parties survive?", *Party Politics*, Vol.5, No.1, 1999, s.5.;

geçirdiği dönüşümün yalnızca toplum ve parti/toplum ilişkisi üzerinden okunamayacağını ve fakat parti/devlet ilişkisinin de hesaba katılması gerektiğini hatırlatan Richard S. Katz ve Peter Mair ikilisinin parti tipolojilerine yaptığı ekleme bu tartışma alanının en önemli başlıklarından birini oluşturmaktadır.

Katz ve Mair 1990'lı yıllarda kaleme aldıkları çalışmalarında, parti ile devlet arasındaki güçlenen simbiyozu dikkat çekerek bunun yeni bir parti türünün ortaya çıktığı bir aşamayı oluşturduğunu belirtmekte ve yukarıdaki hatta “kartel parti” tipinin eklenmesini önermektedir.⁵⁷⁹ Partilerin çöküşüne dair hacimli literatürün partilerin neden hala varlıklarını sürdürmeyi başarabildiklerine açıklık getiremediğini ileri süren Katz ve Mair, devlet ile parti arasındaki bağın geçirdiği dönüşüme odaklanmanın, hem partilerin varlıklarını sürdürmeleri hem de parti örgütlerindeki değişim hakkında daha açıklayıcı olacağı kanaatindedir. Katz ve Mair kartel partilerini farklı dönemlerde belli başlı parti türlerinin baskın olduğu bir tarihsel zincirin son halkası olarak konumlandırmaktadır. Yani kartel parti tipi, 19. yüzyılın ortalarından başlayarak kabaca bir asır boyunca parti tipolojisinin ideal tiplerine karşılık geldikleri düşünülebilecek kadro, kitle ve toparlayıcı parti türlerine bir ekleme olarak önerilmektedir. Katz ve Mair mezkûr ideal tiplerin belirli dönemleri karakterize ettiği bu süreç boyunca, siyasal partilerin devlet ile toplum arasındaki konumlanışlarının gittikçe daha çok devlete yaklaştığı -başka bir deyişle sivil toplumdan devlete doğru ilerlediği- bir tarihsel yönelim bulunduğunu ileri sürmektedir.⁵⁸⁰

Anika Gauja, *The Politics of Party Policy: From Membership to Legislators*, Palgrave and Macmillan, 2013, s.1, s.2.; José Ramon Montero ve Richard Gunter, "Introducion: Reviewing and Reassessing Parties", içinde: *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Der.: José Ramon Montero ve Richard Gunter, Oxford University Press, 2002, s.1.

⁵⁷⁹ Richard S. Katz ve Peter Mair, “Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party”, *Party Politics*, Vol. 1, No. 1, 1995, s.6.

⁵⁸⁰ Katz ve Mair, a.g.m., s.14. Catz ve Mair'in modelinde, 19.yüzyılın ortalarından 20. Yüzyılın başlarına uzanan dönemi karakterize eden kadro partilerini, sivil toplum ve devletin kesişim alanında hem devlet hem de sivil toplum ile irtibatlı bir etkinlik göstermekteyken; kadro partilerinin tarihsel ardılı kitle partileri ise sivil toplum ve devlet arasındaki mesafenin açılmasına ilaveten bir ayağı sivil toplumda diğeri devlet alanında bulunan bir köprü gibi konumlandırılmaktadır. Seçim yönelimli toparlayıcı parti türü, partilerin toplum ve devlet arasında bir nevi broker işlevi görmesinin yanı sıra partilerin konumlanışının toplumdan devlete yöneldiği bir süreci de karakterize etmektedir ki bunun takipçisi olarak devlet ile parti arasındaki içiçe geçmenin belirginleştiği kartel parti tipi önerilmektedir. Katz ve Mair'e göre parti türleri arasındaki geçiş, birinin sona ermesiyle diğerrinin varlık gösterdiği keskin bir kopuştan ziyade farklı parti türlerinin bir arada var olmayı sürdürdükleri, zamana yayılan bir süreç karşılık düşmektedir. Yani burada kadro

Siyasal partilerin temsil yeteneklerinin zayıflamasına eşlik eden parti kayıtsızlığının/karşıtlığının da kışkırttığı partilerin çöküşü tartışmasında, gözden kaçırılan husus, partilerin zayıflayan sosyal varoluşlarını devlet üzerindeki hakimiyetlerini artırarak tazmin etmekte oluşlarıdır.⁵⁸¹

Kartel parti kavramlaştırması devlete yanaşık parti okumasının yakın dönemli bir örneğini oluşturmaktadır. Bu tarz bir perspektif kaymasının partinin etken karakterinin daha görünür kılınmasını kolaylaştırdığı ortadadır. Esasında ilgili literatürde, partilerin bu karakterinin değişik veçhelerden işlendiği bir dizi kavramın varlığından bahsetmek olanaklıdır. Siyasal partilerin devletin yürütme organının kuruluşundaki etkilerinin altını çizen *parti hükümeti*⁵⁸² bu kavramların en yalın örneklerinden biridir. Partilerin temsili demokrasinin içinde bulunduğu krizde oynadığı belirleyici role işaret etmek üzere de kullanılan *parti demokrasisini*⁵⁸³ başka bir örnek olarak düşünmek mümkündür. Siyasal partilerdeki sosyal yaşamın tüm asli yönlerini kontrol etme eğiliminin yurttaşların önünde fiilen sorumlu tutulamamadıkları bir siyasal iklimle sonuçlanmasının ve parti temelli demokratik rejimlerdeki yozlaşmanın öne çıkarıldığı *partitokrasi*⁵⁸⁴ de bu kavramlara

partilerinin kitle partilerinin oluşumuna el veren siyasal ve sosyal koşulları yarattığı, kitle partilerinin toparlayıcı partilerin ortaya çıkışını mümkün kılan koşulları ürettiği ve nihayet toparlayıcı partilerin kartel partilerinin türeyişini olanaklı hale getiren koşulların önünü açtığı uzun bir sürecin varlığı sözkonusudur (Katz ve Mair, 1995, ss.8-14, s.17, s.24).

⁵⁸¹ Peter Mair, *Party System Change: Approaches and Interpretations*, Clarendon Press, 2002, s.12. Katz ve Mair'e göre bu süreç bir partinin tabanında, merkezinde ve kamusal mevkilerdeki bileşenleri arasındaki güç dağılımında, kamusal mevkinin üstünlük kurmasıyla parti örgütünde yansımaları bulmaktadır (Richard S. Katz ve Peter Mair, "The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth Century Democracies", içinde: *Political Parties: Old Concepts and New Challenges*, Der.: José Ramon Montero ve Richard Gunter, Oxford University Press, 2002, s.122). Yani partilerin devlete nüfuz etmesi yalnızca varlıklarının devamı için gerekli kaynaklara erişmeleriyle sınırlı kalmamakta, -kurallar yine partiler tarafından belirlendiğinden- alternatif yeni rakip hareketlenmeleri engelleyebilme kapasitelerini de artırmaktadır ki bu yönüyle devlet, içeridekileri ayakta tutarken diğerlerini dışlayan kurumsallaşmış bir destek üretme mekanizması haline gelmektedir (Katz ve Mair, 1995, s.15). Bunun da siyasal partiler arasında oluşan başka bir ayırım hattını daha biçimlendirdiğini düşünmek olanaklıdır. Partilerdeki bu kartelvari etkinlik gösterme eğilimi, parti yapılarının da buna uyarlanmasıyla yeni bir tip oluşturan kartel partilerin doğuşuyla sonuçlanmaktadır (Richard S. Katz ve Peter Mair, *Democracy and Cartelization of Political Parties*, Oxford University Press, 2018, s. 6).

⁵⁸² Parti hükümeti (party government) için bkz.: Jean Blondel, "Introduction", içinde: *The Nature of Party Government: A Comparative European Perspective*, Der.: Jean Blondel ve Maurizio Cotta, Palgrave Macmillan, 2000, ss.1-17.

⁵⁸³ Parti demokrasisi (party democracy) için bkz.: Bernard Manin, *The Principles of Representative Government*, Cambridge University Press, 1997, ss. 206-217.

⁵⁸⁴ Partitokrasi (partitocracy/partitocrazia) için bkz.: Angelo Panebianco, "The Italian Radicals: New Wine in an Old Bottle", içinde: *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations*, Der.: Kay Lawson ve

eklenmeye oldukça yatkındır. *Parti devleti*⁵⁸⁵ kavramının taşıdığı belirli içerimlerle beraber, hem yukarıdaki normatif yelpazenin hem de parti-devlet ilişkisinin varabileceği uç noktaların işaretlendiği söylenebilir. Bu minvalde Ignazi'nin totaliter rejimlerde partinin sistemin merkezinde bulunduğunu vurgulayarak, holizm ve monizmin intikamının, paradoksal biçimde, ontolojik düşmanı olan partinin bir türü olarak geri döndüğüne dikkat çekmesi manidardır. Zira böylelikle totaliteryen parti, oksimoron nitelikli *total part* tamlamasında özlü ifadesine kavuşmuş olmaktadır.⁵⁸⁶

Devletle ilişkisindeki etken karakterinin belirginleştiği yukarıdaki kavram dizisinin yanında, siyasal partinin doğrudan bölünmelerle ilişkili olarak yapılandırıcı ve inşai niteliklere sahip olduğuna dikkat çeken görece daha yakın dönemli yaklaşımlar da bulunmaktadır. Yeni demokrasilerdeki etnik, dinî, linguistik, bölgesel nitelikli sosyal bölünmelerden kaynaklı potansiyel çatışmaların parti sistemi ve parti düzenlemelerine dayanan siyasal mühendislikle önlenmesine yönelik eğilimin işlendiği çalışmalar bu türden yaklaşımlara örnek gösterilebilir.⁵⁸⁷ Bu yaklaşımda, partilerin hükümetle toplum arasındaki bağın kurulmasında bölünmelerle ilgili üç işlevi üstlenebileceği varsayılmaktadır; partilere, koşullara bağlı olarak, sosyal bölünmelerin kümelenmesi ve siyasal bölünmelere tercüme edilmesi veya sosyal bölünmelerin siyasallaşmasının engellenmesi işlevleri atfedilebilmektedir.⁵⁸⁸ Bunun da ötesinde partilerin devletlerin, hırslı siyasetçilerin ve seçmenlerin örgütsel dışı vurumundan ziyade çoğu durumda

Peter H. Merkel, Princeton University Press, 1988, s.116. Ayrıca bkz.: R.B. Andeweg, "Party Government, State and Society: Mapping Boundaries and Interrelations", içinde: *The Nature of Party Government: A Comparative European Perspective*, Der.: Jean Blondel ve Maurizio Cotta, Palgrave Macmillan, 2000, s.40.

⁵⁸⁵ Paul G. Lewis, "Party States and State Parties", içinde: *Handbook of Party Politics*, Der.: Richard S. Katz ve William Crotty, Sage Publications, 2006, s.471, s.472.

⁵⁸⁶ Piero Ignazi, *Party and Democracy: The Uneven Road to Party Legitimacy*, Oxford University Press, 2017, s.3.

⁵⁸⁷ Benjamin Reilly, "Introduction", içinde: *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*, Der.: Benjamin Reilly ve Per Nordlund, United Nations University Press, 2008, s.5. Bu yaklaşımın sınırlılıklarına dair eleştirel bir değerlendirme için bkz: Vicky Randall, "Party regulation in conflict-prone societies: More dangers than opportunities?", içinde: *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*, Der.: Benjamin Reilly ve Per Nordlund, United Nations University Press, 2008, ss.242-260.

⁵⁸⁸ Matthijs Bogaards, "Comparative strategies of political party regulation", içinde: *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development*, Der.: Benjamin Reilly ve Per Nordlund, United Nations University Press, 2008, s.49.

sosyal bölünmelerin yapılandırılmasında etkili failler olduklarını ileri süren yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bu açıdan partiler, bölünmeleri ifadelendirmek ve siyasallaştırmak suretiyle adlarına toplum ve devleti yenileme teşebbüsünde bulundukları taraftarlarından müteşekkil güçlü bloklar inşa eden faillerdir. Bölünme-parti ilişkisinin yukarıdaki öncülden hareketle ele alındığı değerlendirme bağlamının, partilerin bölünmelerin yansımasına indirgendiği yaklaşımların ötesine geçen bir tarafı vardır çünkü partiler olmaksızın bölünmelerin anlaşılması mümkün değildir.⁵⁸⁹ Bu yaklaşımda, geleneksel partilerden farkına işaret etmek ve bölünmelerin inşa edilişindeki kurucu rollerini analiz etmek üzere bazı partilerin *integral parti* kavramlaştırmasıyla ele alındığı görülmektedir.⁵⁹⁰ Bölünmelerin partiyle ilişkilendirilmesinde beliren yukarıdaki perspektif çeşitliliği, siyasal partilere dair entelektüel mirasın zenginliğini gözler önüne seren küçük bir kesittir. Parti kelimesi etrafında türetilen kavramlar, bu kesitin ait olduğu birikimin genel görünümü hakkında bir fikir vermektedir. Bir yönüyle kelimenin etrafını dolanan baş döndürücü kavramlar yörüngesindeki her nokta partinin farklı bir yönüne ışık tutar gibidir. Parti *niş parti*⁵⁹¹, *hareket partisi*⁵⁹², *şirket/firma parti*⁵⁹³, *hanedan partisi*⁵⁹⁴, *etnik parti*⁵⁹⁵, *siber parti*⁵⁹⁶, *düzen karşıtı parti*⁵⁹⁷ veya *sistem karşıtı parti*⁵⁹⁸ gibi türetme

⁵⁸⁹ Cedric de Leon, Manali Desai ve Cihan Tuğal, “Political Articulation: The Structured Creativity of Parties”, içinde: *Building Blocs: How Parties Organize Society*, Der.: Cedric de Leon, Cihan Tuğal ve Manali Desai, Stanford University Press, 2015, s.2.

⁵⁹⁰ A.g.e., s.5.

⁵⁹¹ Niş parti (Niche Party) için bkz.: Bonnie M. Meguid, “Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success”, *American Political Science Review*, Vol. 99, No. 3, 2005, ss.347-348.

⁵⁹² Hareket partileri (Movement party) için bkz.: Herbert Kitschelt, “Movement Parties”, içinde: *Handbook of Party Politics*, Der.: Richard S. Katz ve William Crotty, Sage Publications, 2006, ss.278-290.

⁵⁹³ Şirket/firma parti (Business firm party) için bkz.: Jonathan Hopkin ve Caterina Paolucci, “The business firm model of party organisation: Cases from Spain and Italy”, *European Journal of Political Research*, Vol. 35, 1999, ss.332-335

⁵⁹⁴ Hanedan partisi (Dynastic party) için bkz.: Pradeep Chhibber, “Dynastic Parties: Organization, finance and impact”, *Party Politics*, Vol. 19, No. 2, 2011, s.278.

⁵⁹⁵ Etnik parti (Ethnic party) için bkz.: Kanchan Chandra, “What is an ethnic party?”, *Party Politics*, Vol. 17, No. 2, 2011, s.155.

⁵⁹⁶ Siber Parti (Cyber Party) için bkz.: Helen Margetts, “Cyber Parties”, içinde: *Handbook of Party Politics*, Der.: Richard S. Katz ve William Crotty, Sage Publications, 2006, s. 528.

⁵⁹⁷ Düzen karşıtı parti (Anti-political establishment party) için bkz.: Amir Abedi, *Anti-Political Establishment Parties: A Comparative Analysis*, Routledge, 2004

⁵⁹⁸ Sistem karşıtı parti (Anti-system party) için bkz.: Mattia Zulianello, *Anti-System Parties: from Parliamentary Breakthrough to Government*, Routledge, 2019.

girişimlerinde görüldüğü üzere yeni kavramlara gebe canlı bir kelimedir. Öyle ki parti literatüründe kelime etrafında türetilen kavramlar neredeyse bir sözlükçe oluşturmaktadır. Bunun yanında parti birçok dilde varlık gösterebilen *gezgin* yahut *gezici* bir kelimedir. Literatür büyük ölçüde Batı dünyası demokrasilerine hasredilmiş olsa da kavram dünyanın batı dışında kalan kısımları açısından da mühim bir anlam yüküne sahiptir. Çalışma Irak Kürdistanı'nı konu aldığından, Batı dünyasına hasredilmiş bir kavram olarak parti ve dünyanın neredeyse tamamına yayılmış bir örgütlenme formu olarak parti arasında ya da başka bir deyişle kavramın dışlayıcı belirlenimi ile olgunun kapsayıcı pratiği arasında izah edilmesi gereken bir mesafe belirmektedir.

1.2.2. Gezgın bir kelime olarak parti: Batı dışı dünyada parti deneyimi  zerine

Partinin dil bilimleri terminolojisinde *gezgın* veya *gezici* sıfatıyla nitelenen kelimeleri (wanderword) anımsatan bir yanı vardır. Buradaki gezgın sıfatı kelimenin diller arası geçişkenliğini ya da aynı anda birçok dilde varlık gösterebilme niteliğini anlatmaktadır. Latince kökenli bir kelime olan parti önce belli başlı Batı dillerine girerek yer edinmiş ve ardından dünyanın diğ r bölgelerine doğru genişleyerek başka birçok dile b t nl ğ n   oğ  örnekte büyük ölçüde muhafaza ederek yerleşmiştir. Bir kelime olarak partinin bu yaygınlığının kuşkusuz kelimenin karşıladığı olgunun yaygınlığıyla sıkı bir işikisi bulunmaktadır. Batı dışı dünyadaki partiler üzerine öncü çalışmalardan birini kaleme almış olan Palombara ve Weiner siyasal partilere *bir formdan diğ rine aynı anda birçok yerde* rastlanabildiğine dikkat çekmektedir.⁵⁹⁹ Bu denli geniş bir alanda varlık gösteren bir örgütlenme formu olarak partinin aynı kelimeyle karşılanıyor olması neredeyse dünyanın hemen her yerine yayılmış bu örgütlenme deneyimlerinin elbette birbirinden farksız olduğu anlamına gelmemektedir. Zira siyasal parti literatüründe dünyadaki parti siyasetinin deneyimlenme biçimlerine bir tür *fark*  zerinden işaret eden ve bir parti sınıflandırması öneren çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Söz konusu farkın kuruluşuna dair literatürde uzunca süre baskın olmayı sürdürmüş belirgin bir eğilim bu çalışma açısından oldukça önemlidir. Siyasal parti çalışmaları ağırlıklı olarak Batı dünyasını, daha da özelde Batı Avrupa geleneğini ya da Batı demokrasilerini konu edinmektedir. Birçok çalışmada, varılan sonuçların Batı dünyasıyla sınırlı olduğu ihtarına sık sık yer verilmektedir. Dünyanın Batı dışında kalan kısımlarındaki siyasal partilerin ya

⁵⁹⁹ Joseph La Palombara ve Myron Weiner , “The Origin and Development of Political Parties”, içinde: *Political Parties and Political Development*, Der.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner, Princeton University Press, 1966 (a), s.3. Yazarlar Anglo-Amerikan demokrasilerinden Sovyetler Birliği veya faşist İtalya ve Nazi Almanyası’ndaki totaliter devletlere, bağımsızlık süreçlerinin erken evrelerinde kurulan yeni Afrika devletlerinden bir asrı aşkın bir süredir aksayarak ilerleyen Latin Amerika Cumhuriyetleri’ne, eski sömürge bölgesinin demokrasiye yönelmiş kadim Hindistan’ından onun kadar köklü bir geleneğe sahip olmakla birlikte totaliter yöntemlerle toplumu seferber etmenin yollarını arayan komünist bir güç olan Çin’e kadar uzanan geniş bir sahada siyasal partilerin varlık gösterdiğine dikkat çekmektedir.

en başından incelenmeye değer görülmediği⁶⁰⁰ ya da yarı-parti (quasi-party) niteliğinde⁶⁰¹ görüldüğü gibi ancak şerh düşülmek suretiyle analize dahil edildiği yaklaşımlara rastlanabilmektedir. Buna ilaveten Batı dünyası ve demokratik rejimler dışındaki parti deneyimlerinin incelenmesinin karşılaştırmalı çalışmalar açısından önemini vurgulayan değerlendirmelerin yanında⁶⁰², konuya dair mevcut kavram avadanlığının dünyanın geri kalan kısımlarındaki partileri irdelemeye elverişli olmadığını ileri süren yaklaşımlar da mevcuttur.⁶⁰³ Bu açıdan ilk bakışta, gezgin bir kelime olan partinin kavramsal içeriği veya anlam yükü konuya dair klasik literatürde Batı dünyasına demir atmış gibidir. Bu noktada partinin neredeyse *evrensel bir örgütlenme deneyimine* karşılık geliyor oluşuyla kavramın Batı demokrasileriyle sınırlı *yerel belirlenimi* arasında izaha muhtaç bir gerilim ortaya çıkmaktadır.

Klasik literatürde evrensel bir deneyimin -Batı Avrupa demokrasilerine hasredilmiş- yerel bir belirlenimle daraltılması suretiyle parti kelimesiyle karşılanan birçok örgütlenme türü kavramın kapsadığı anlam alanından dışlanmaktadır. Bu çalışmanın konusunu oluşturan bölgenin içinde yer aldığı Ortadoğu'nun mezkûr dışlamanın işlediği alanlar arasında yer aldığını kestirmek güç olmasa gerektir. Buradaki dışlamanın hangi öncüllerden hareketle ve nasıl işlediğine biraz daha yakından bakmakta yarar vardır. Bu noktada Cavatorta ve Storm'un siyasal partilerin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yakın dönemde oynadıkları rolü analiz eden major nitelikli bir çalışmanın yokluğuna işaret ederek bölgeye dair çalışmalarda partilerin önemsiz bir alan olduğuna yönelik belirlemeleri önemlidir. Yazarlara göre bu ihmalkârlık, partilerin

⁶⁰⁰ Duverger Doğu, Ortadoğu, Afrika ve Latin Amerika ülkelerindeki yahut 1939'dan önceki Orta Avrupa'da görülen eski ve tarih öncesi parti tiplerini; nüfuzlu bir koruyucu etrafında toplanan takipçilerden, bir feodal aile çevresinde meydana gelen klanlardan, ya da askeri bir liderin bir araya getirdiği camarilla'lardan ibaret oldukları için çalışmasında doğrudan doğruya incelenmeyeceğini belirtmektedir (Duverger, 1974, s.35).

⁶⁰¹ Sartori, 1976, s.27.

⁶⁰² Sigmund Neumann, "Why Study Political Parties?", içinde: *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics*, Der.: Sigmund Neumann, The University of Chicago Press, 1956, s.1,2.

⁶⁰³ Sebastian Elischer, *Political Parties in Africa*, Cambridge University Press, 2013, s.261.

yapısal anlamda demokrasi ve demokratikleşmeyle ilişkilendirilmesinin yanında Arap dünyası partilerinin/parti siyasetinin derin toplumsal köklere ve güçlü örgütlenmelere sahip olmadıkları, doğaları gereği şahsiyet odaklı bir nitelik taşımanın ötesine geçemedikleri kabulleriyle ilişkilidir. Sıklıkla kurumsallaşma yoksunluğu olarak yanlış biçimde okunan bu gerçeklik, siyasal karar alma sürecine sınırlı bir etkisi olduğu kabulüyle birleşerek Batılı bakış açısıyla görülen bölge partilerinin ciddiye alınmamasını meşrulaştırmaktadır.⁶⁰⁴ Benzer biçimde Hinnebusch da monarkların ve orduların siyasal partileri marjinalize ettiği Ortadoğu’da partilerin çok az önemi olduğunun sıkça belirtildiğine dikkat çekmektedir.⁶⁰⁵ Cavatorta ve Storm’un çalışmasını siyasal partiler literatüründe, bilhassa Arap Baharı’ndan sonra Ortadoğu deneyimlerine yönelik yakın dönemde canlanmaya başlayan ilginin bir örneği saymak mümkündür. Bununla birlikte bu dışlama mantığının işleyiş biçimine dair benzer tespitlere daha erken dönemli çalışmalarda da rastlanmaktadır. Palombara ve Wiener’in 1960’lı yıllardaki çalışmasından bu yana az gelişmiş ülkelerdeki parti deneyimleri üzerine birkaç çalışma bulunduğunu kaydeden Tachau, partiler ile demokratik siyasal sistemler arasında bütünsel bir ilişkinin bulunduğuna yönelik sıkça ileri sürülen iddianın genel anlamda doğru olsa da bunun demir bir yasaya karşılık gelmediğini belirtmektedir. Çünkü 20. yüzyılın başlarından bu yana dünya, demokratik niteliklerle örtüşmeyen birçok partinin kuruluşuna tanıklık etmiştir ki bunların çoğu gizli biçimde örgütlenerek, şiddet kullanarak seçim dışındaki başka araçlarla iktidar olmanın yollarını aramıştır ve bu dünyanın diğer bölgeleri için geçerli olduğu kadar modern Ortadoğu için de geçerlidir.⁶⁰⁶ Burada Tachau’nun belirlemesinin Ortadoğu ile Batı partileri arasındaki bir ortaklığa işaret

⁶⁰⁴ Francesco Cavatorta ve Lise Storm, “Do Arabs not do parties? An introduction and exploration”, içinde: *Political Parties in the Arab World: Continuity and Change*, Der.: Francesco Cavatorta ve Lise Storm, Edinburgh University Press, 2018, s.1.

⁶⁰⁵ Raymond A. Hinnebusch, “Political Parties in MENA: their functions and development”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 2, 2017, s.159.

⁶⁰⁶ Frank Tachau, “Introduction”, içinde: *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Der.: Frank Tachau, Mansell Publishing Limited, 1994, s.xiii.

etmesi önemli görünmektedir. Rustow'un da belirttiği üzere siyasal parti iktidar için mücadele eden gruplar olarak tanımlandığında, bu mücadelenin iki biçimde cereyan ettiği modern Avrupa bağlamında da biri parti olarak kabul edilen diğeriye bu başlık altında incelenmeye değer görülmeyen bambaşka iki örgütlenme formasyonu değil, iki parti türünün varlığından bahsetmek gerekmektedir: Mezkûr mücadele ya yasama ve yürütme siyaseti üstünde kontrol amaçlı seçimler aracılığıyla gerçekleşen parlamenter rekabet biçiminde ya da mevcut rejimi şiddet yoluyla yıkmayı amaçlayan konspiratif grupların yürüttüğü mücadele biçiminde ortaya çıkmaktadır⁶⁰⁷ ki her iki mücadelede partiler temel örgütlenme formlarıdır. Parti literatüründeki *Batı* ve *demokrasi obsesyonuna* karşı gelişen bu eleştiri hattı, baskın eğilimi izleyen çalışmaların sayısı düşünüldüğünde, ilk bakışta hayli cılız görünse de dünyadaki parti deneyimlerine mütemadiyen bir *fark* üzerinden değinme alışkanlığının sorgulanmasına yönelik bir çağrı niteliğindedir. Bu çağrı, Cavatorta ve Storm'un siyasal partilerin yerine getirdiği işlevler nedeniyle içinde bulundukları rejimlerin karakteri ve türünden, legal veya gizli örgütlenmeler olmalarından bağımsız biçimde başlı başına önemli olduğu şeklindeki itirazlarında⁶⁰⁸ açık ifadesini bulmaktadır. Dünyanın başka bölgelerindeki -dahası bu bölgelerin kapsadığı ülkelerdeki- parti deneyimlerinin birbirinden hatırı sayılır farklılıklar gösterdiği ve bunun mukayeseli parti çalışmaları yönünden taşıdığı değer apaçık ortadadır. Ancak literatürde fark üzerinden işleyen bu analitik ayırım ne ortaklıkların bulunmadığı ne de kavramdan dışlanan deneyimlerin incelenmeye değer olmadığı anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle farklılıkların varlığı ortaklıkların görünmez kılınmasını gerektirmemektedir.

Farklı toplumlardaki parti deneyimlerinin hatırı sayılır ortaklıklar göstermesinin inceleme nesnesi olarak siyasal partileri oldukça ilgi çekici kılan bir yanı vardır. Bu

⁶⁰⁷ Dankwart A. Rustow, "The Politics of the Near East", içinde: *The Politics of Developing Areas*, Der.: Gabriel A. Almond ve James S. Coleman, Princeton University Press, 1960, s.391.

⁶⁰⁸ Cavatorta ve Storm, 2018, ss.2-3.

deneyimlerin parti kuramının kavramsal araçlarıyla okunmasının hem bu toplumlardaki siyasal yapı ve süreçleri anlamaya dönük entelektüel çabayı hem de geri dönerek parti kuramını besleyerek zenginleştirmesi gözden çıkarılması kolay olmayan bir olasılık olarak kabul edilmelidir. Bu durum Ortadoğu'daki parti siyaseti için de geçerlidir. Tachau'nun belirttiği üzere Ortadoğu'daki siyasal partilerin başka bölgelerdeki muadilleriyle açık biçimde ortaklıklar gösterdiği kabul edilmelidir ki aksi halde parti kavramı ve tanımı anlamsızlaşmaktadır.⁶⁰⁹ Bu minvalde Palombara ve Weiner'ın siyasal partilerin -her nerede ortaya çıkarsa çıksın- farklı sosyal, ekonomik, siyasi gelişmişlik düzeyinde bulunan çeşitli siyasal sistemlerde bazı ortak işlevleri yerine getirdiğine yönelik tespiti çok önemlidir. Bu bağlamda yazarlar kamuoyunun örgütlenmesi, hükümet iktidarı ve karar alma süreçleriyle etkileşimde bulunulması, siyasal devşirme sürecinin işlemesi, kitlelerin yönetime katılması veya kontrol altına alınması gibi işlevlerin farklı parti deneyimlerindeki ortaklığına dikkat çekmektedir.⁶¹⁰ Dünyanın birbirinden birçok açıdan farklı değişik bölgelerinde uzunca bir süreden beri siyasal iktidar mücadelesine katılmak için neden parti örgütlenmesi altında kümelenilmesinin tercih edildiği sorusu, farklı deneyimlerin paylaştığı başka bir ortaklığa daha işaret eder gibidir. Modern dönemde ister seçim ister şiddet yoluyla siyasal iktidar mücadelesine dahil olma iradesi söz konusu olduğunda, partilerin en cazip örgütlenme formu olduğu kuşku götürmez bir olgudur. 20. Yüzyıl'da neredeyse dünyanın tamamına şümul yaygınlığı, partilerin modern siyasetin meşru formu haline gelişinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Wallerstein'in veciz ifadesiyle, kadim zamanlarda devlet mekanizması muhaliflerin kralın önünde diz çökmesini temin etmekten bunun işlevsel açıdan modern muadili - özelde sömürge çatışmasından genelde son iki yüz yıllık dünya tarihinden kaynaklanan-

⁶⁰⁹ Tachau, 1994, s.xvii.

⁶¹⁰ Palombara ve Weiner, 1966(a), s.3.

meşruiyetin taşıyıcısı olmasından ötürü *bir partiye katılmaya* karşılık gelmektedir.⁶¹¹ Hakikaten siyasal partilerin yaklaşık bir asırdır dünyanın birçok bölgesinde oldukça farklı siyasal rejimlerde varlık gösterebilmeleri, meşruiyetin taşıyıcısı bir örgütlenme formu olarak zaman-uzam karşısındaki dirençlerinin⁶¹² ve uyarlanabilme kapasitelerinin göstergesi addedilmelidir. Bu anlamda siyasal partiler Batı demokrasilerinde⁶¹³ olduğu kadar dünyanın diğer bölgelerinde de siyasal meşruiyetin tesis edilmesiyle⁶¹⁴ yakinen ilişkilidir. Dahası siyasal partilerin inşai karakterinin çağdaş görünümünün izlenebilmesi açısından, yerleşik Batı demokrasileri dışındaki deneyim alanı daha duru misaller sunabilmektedir.⁶¹⁵ 20. Yüzyıl'ın genç uluslarında, siyasal partilerin yerel toplulukların ulus ya da daha geniş federasyonlarla bütünleştirilmesi ve seferber edilmesinde temel failler olma işlevini üstlendiği⁶¹⁶ görülmektedir.

Bu açıdan siyasal partileri dünyanın hemen her bölgesinde modern ve modernleşen siyasal sistemlerin neticesi olarak kabul etmek mümkündür.⁶¹⁷ Gelişmekte olan bölgelerin seçkinleri nezdinde enerji santrali ve fabrika ne kadar ekonomik modernleşmenin sembolü ise siyasal partiler de kitleler nezdinde o denli siyasal modernliğin sembolü olarak düşünölmeye yatkındır.⁶¹⁸ Öte taraftan siyasal partiler modernleşme süreçlerinde bir netice olduğu⁶¹⁹ gibi modernleştirici bir özne niteliği de

⁶¹¹ Immanuel Wallerstein, "The Decline of Party in Single-Party African States", içinde: *Political Parties and Political Development*, Der.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner, Princeton University Press, 1966, s.205.

⁶¹² Vicky Randall, "Conclusion", içinde: *Political Parties in the Thirld World*, Der.: Vicky Randall, Sage Publications, 1988, s.175.

⁶¹³ Mesela Schattschneider'a göre siyasal partiler demokrasiyi yaratmıştır ve modern demokrasiyi partiler olmaksızın düşünmek olanaksızdır (E.E.Schattschneider, *Party Government*, Rinehart & Company, 1942, s.1).

⁶¹⁴ Joseph La Palombara ve Myron Weiner, "The Impact of Parties on Political Development", içinde: *Political Parties and Political Development*, Der.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner, Princeton University Press, 1966(b), s.410.

⁶¹⁵ Anna Gryzmala-Busse, *Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies*, Cambridge University Press, 2012, s.222.

⁶¹⁶ Lipset ve Rokkan, 1967, s.4.

⁶¹⁷ Palombara ve Weiner, 1966(a), s.3.

⁶¹⁸ Palombara ve Winer, a.g.e., s.4.

⁶¹⁹ Siyasal partilerin doğuşuna dair başlıca yaklaşımlardan birini de "modernleşme teorileri" oluşturmaktadır. Bu teoriler için bkz.: Klaus von Beyme, *Political Parties in Western Democracies*, Almanca'dan İngilizce'ye çev.: Eileen Martin, St Martin's Press, 1985, s.22.

taşımaktadır. Balandier'ye göre değişim sürecindeki geleneksel toplumlarda modernleştirici bir aygıt olarak siyasal partiler, doğan veya dirilmekte olan devleti tanımlamak, ulusal ekonomiye yön vermek, siyasalın üstünlüğünü örgütlemek ve toplumsal yapıların değişimini beslemek gibi bir dizi işlev icra etmektedir. Ancak modernleştirici bir aygıt olarak partiler modern araçlarla donanmış olsalar da dil ve sembollerini etkilemek istedikleri geleneksel ortama uydurmak durumundadır.⁶²⁰

Balandier'nin gelenek ve modernleşme üzerinden değindiği gerilimli ikilik ya da bir tür melezlik Ortadoğu üzerine yapılan siyaset bilimi çalışmalarından parti kavramının dışlanmasıyla yakinen ilgilidir. Çünkü Hinnebusch, Cavatorta ve Storm'un belirttiği üzere, bölge partilerinin çoğunluğunun şekli bir karaktere sahip olduğu kabul edilmektedir. Bu kabulün partilerin esasında liderlerin yoğun nüfuzu, parti içi demokrasinin yokluğu veya primordiyal/kişisel bağların bir arada tuttuğu küçük gruplar temelinde biçimlenen endemik hizipçilik ve patronaj siyaseti gibi *geleneksel pratiklerin* istilası altında olduğu kabulleriyle birleşmesi, bölge siyasetine dair çalışmalarda, partilerin nadiren başlık açılan bir konu olmasıyla sonuçlanmaktadır.⁶²¹ Burada özellikle primordiyal ve geleneksel sadakat biçimlerinin etkisinin bölge siyasal partilerinin ayrııcı nitelikleri arasında sayılması⁶²² aşiret-parti ilişkisiyle ilgili olması sebebiyle bu çalışmanın konusuyla doğrudan ilgilidir.⁶²³ Önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere

⁶²⁰ Balandier, 2007, s.178.

⁶²¹ Raymond Hinnebusch, Francesco Cavatorta ve Lise Storm, "Political Parties in MENA: an introduction", içinde: *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa*, Der: Francesco Cavatorta, Lise Storm ve Valeria Resta, Routledge, 2021, s.2. Burada Cavatorta'nın Vincent Durac ile birlikte kaleme aldığı başka bir çalışmada, partilerin Arap siyasetine ilişkin literatürde ciddiye alınmayışının nedenleri hakkındaki tespitlerinin genel olarak Ortadoğu üzerine yapılan çalışmalar için de geçerli olduğu söylenebilir. Yazarlara göre partilerin üyelikleri, siyasal tercihleri, toplum içinde nasıl bir tutunum gösterdikleri, spesifik rollerinin doğası ve nasıl işledikleri hakkında detaylı çalışmaların sayısı çok azdır. Bunun üç nedeni vardır. İlki siyasal partilerin demokratikleşme görünümü altında yönetici seçkinler tarafından kullanılan bir araç olarak kabul edilmesidir. İkincisi bölge partilerinin iktidar için değil patronaj için mücadele veren klientalist kurumlar olarak işlev gördüklerine dair literatürdeki varsayımdır. Sonuncusu ise literatürde İslamî partilere odaklanılıyor oluşu nedeniyle bu nitelikte olmayan partiler ve daha geniş anlamda parti siyaseti hakkındaki analizlerin ihmal edilmesidir (Cavatorta ve Durac, 2015, s.117).

⁶²² Tachau, 1994, s.xix.

⁶²³ Bu çalışmanın konusunu oluşturan bölge siyaseti üzerine yapılan erken dönemli çalışmalardan başlayarak, Kürdistan bölgesi söz konusu olduğunda aşiret ve partinin rakip iki kavramsal araç olduğunu söylemek mümkündür. Mesela Rustow 1960 tarihli bir çalışmada, bölgenin en önemli partikülerist

yalnızca parti literatüründe değil bunun dışındaki farklı düşünce geleneklerinde de partilerin toplumdaki bölünmeleri yansıttığına ilişkin oldukça yaygın ve köklü bir kabul vardır. Bu yönüyle Hinnebusch'un belirttiği üzere, siyasal partiler içinde bulundukları siyasal kültürü yansıtmaktadır ve Ortadoğu da bu konuda bir istisna teşkil etmemektedir. Bu açıdan devlet altı kimlikler ve dar çevre siyaseti partilerin şahıslar, mezhepler ve *klanlar* etrafında oluşması ve parçalanmasında ifadesini bulmaktadır.⁶²⁴ Ancak Hinnebusch siyasal kültürün değişime açık olduğunu belirterek geleneksel meşruiyet bir kez aşıldığında, bölge seçkinlerinin kendi siyasal ajandalarına destek devşirmek üzere, kısa sürede *yeni bir siyasal teknolojiyi yani parti ideolojisi ve örgütünü* kabullendiklerini ilave etmektedir. Dahası partilerin kompozisyonları, ideolojileri ve örgütlenme kapasiteleri, sınıf ve daha geniş diğer toplulukları siyasal anlamda seferber etmelerinin yaygınlık kazanmasına koşut biçimde evrilmektedir. Bu yönüyle Hinnebusch açısından başka yerlerdeki parti çalışmalarında kullanılan *kavramsal araçlar Ortadoğu'daki partilerin gelişimini anlamak açısından da kullanışlıdır.*⁶²⁵ Hinnebusch'un tespiti bölge partilerinin siyasal kültürü yansıtan bir örgütlenme formu olmanın yanında siyasal kültür ve meşruiyet formlarındaki değişimle birlikte dolaşıma giren yeni bir siyasal teknolojiye karşılık gelmesini vurgulaması açısından çok önemlidir. Fakat tespitin seçkinlerle ilgili olan kısmının, bölgedeki parti deneyimlerini literatürden dışlama alışkanlığının başka bir gerekçesiyle ilişkilendirilmeye elverişli bir tarafı bulunmaktadır.⁶²⁶ Bu noktada Zubaida'nın bölgedeki siyasal partilerin -şayet etnik ve diğer partikülarist çıkarları kamufle etmek üzere kurulmamışlarsa- halkın çoğunluğunun düşünce ve çıkar dünyasından kopuk seçkin veya entelektüeller arası oyundan başka bir şey olmadığına

hareketinin 1920'li yıllarda Türkiye, İran ve Irak'ta doğan Kürt bağımsızlık hareketi olduğunu belirttikten sonra *partiden ziyade aşiret olarak örgütlendiği* tespitinde bulunmaktadır (Rustow, 1960, s.398).

⁶²⁴ Hinnebusch, 2017, s.160.

⁶²⁵ Raymond Hinnebusch, "Political Parties and Trade Unions", içinde: *A companion to the history of the Middle East*, Der.: Youssef M. Choueiri, Blackwell Publishing Ltd, 2005, s.335.

⁶²⁶ Francesco Cavatorta ve Vincent Durac, *Politics and Governance in the Middle East*, Palgrave Macmillan, 2015, s.117.

yönelik kabule getirdiği eleştiri burada anılmalıdır. Zubaida partilere ve ideolojilere yönelik bu kabule, kitlelerin siyasete katılmasıyla İslam'ın siyasal ajandaya girdiği ve halk kültürüyle düşüncesinin yegâne otantik kaynağının İslam olduğu düşüncelerinin eşlik ettiğini belirtmektedir. Zubaida'ye göre Irak örneği, İran Devrimi ve izleyen gelişmelerin bakış açısından retrospektif bir tarih okumasına dayanan bu savların yüzeyselliğinin bariz bir göstergesidir. Esasında bir yanıyla Irak'taki monarşi evresinde kurulan partilerin açık biçimde patronaj, klientalizm ve aşiretçilik partileri olduğunu kabul eden Zubaida, partilerin bunlardan ibaretmişçesine okunmasına yönelik bir eleştiri getirmektedir. Zubaida'nın modern Ortadoğu tarihinde benzersiz bir olay olarak nitelediği monarşinin devrilmesiyle sonuçlanan 1958 Irak Devrimi'nde siyasal partiler ve aralarındaki çatışmaların devrimin yöneliminin belirlenmesinde hayati bir rol oynadığını teslim etmesi manidardır.⁶²⁷ Çünkü bu, bölge partilerinin yalnızca değişime uyarlanmaya dönük bir seçkin stratejisinden ibaret olmayıp değişimi yönlendiren kitle örgütlenmesi niteliği taşıyabileceğinin unutulmamasına yönelik bir ihtar niteliği taşımaktadır.

Parti literatüründe fark üzerinden işleyen sınıflandırma mantığı eşliğinde Ortadoğu deneyimlerinin parti kavramının anlam yörüngesinden dışlanması, elbette Irak Kürdistanı'ndaki partileşme süreçlerini değerlendirme biçimine de sirayet etmiştir. Constantini ve O'Driscoll'un belirttiği üzere Irak'ta Kürdistan Bölgesi'ni kapsayan parti siyasetine dair çalışmalar geçmiş ve yakın dönemli istisnalar dışında birkaç çalışmayla sınırlıdır.⁶²⁸ Dahası doğrudan siyasal partileri konu alan çalışmalarda bu kıtlığa, bölge siyaseti üzerine farklı disiplinlerde kaleme alınan çalışmalarda *bir kavram olarak partinin yokluğu* eşlik etmektedir. Oysa Irak Kürdistanı'nda çağdaş anlamıyla partilerin kuruluşu 1940'lı yıllara rastlamaktayken, demokratik kriterlere uygunluk yönünden sık

⁶²⁷ Sami Zubaida, "Community, Class and Minorities in Iraqi Politics", içinde: *The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited*, Der.: Robert A. Fernea ve Win. Roger Louis, I. B. Tauris, 1991, ss.199-200, s.210.

⁶²⁸ Irene Constantini ve Dylan O'Driscoll, "Party Politics in Quasi-States", içinde: *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa*, Der: Francesco Cavatorta, Lise Storm ve Valeria Resta, Routledge, 2021, s.218.

sık eleştirilse de parti siyasetinde parlamenter seçim rekabetinin deneyimlenmesi 1990'ların başlarına denk gelmektedir. Hiç de kısa sayılmayacak bu uzun süreç boyunca değişik rejimler altında ve farklı siyasal ideolojiler doğrultusunda süregelmekte olan bu örgütlenme deneyiminin, -sayıları neredeyse bir elin parmaklarıyla sınırlı birkaç değerli inceleme dışında- bölge siyaseti üzerine yapılan çalışmaların uzun soluklu kör noktasını oluşturması düşündürücüdür. Bu çalışma kapsamında, bölgenin siyasal bölünmeleri söz konusu olduğunda, parti kuramında farklılıklar üzerinden işleyen baskın eğilim değil, ortaklıklara işaret eden entelektüel hat takip edilecektir. Bu tercihin gerekçesini apaçık ortada duran farklılıkların reddedilmesi değil, benzerliklerin ihmal ediliyor oluşu oluşturmaktadır. Çünkü Ortadoğu'da da bölünme eğilimleriyle ilişkilendirilmesi nedeniyle partilerin zararlı örgütlenme türleri olarak işaretlendiği bir siyasal bağlam bulunmaktadır.⁶²⁹ Tersten düşünüldüğünde partileri bütünleşme eğilimleriyle ilişkili örgütlenme türleri olarak düşünmek mümkündür. Parti başlıklı bu uzun bölüm boyunca temas edilen siyasal partiler üzerine düşünme etkinliğinin tarihindeki kimi uğrakların, Irak Kürdistanı'ndaki parti deneyiminin yanında siyasal bölünmelerin ele alınışını zenginleştirmesi gözden çıkarılması kolay olmayan bir olasılık olarak ortada durmaktadır. Siyasal partiler hakkında bu bölümde sadece küçük bir kısmına değinilen bu zengin tartışma alanı bir bütün olarak düşünüldüğünde; 20. yüzyılda Ortadoğu'da, bir ulus-devletin egemenliğindeki belirli bir bölgede kümelenmiş etnik topluluğun seferber edilmesini hedefleyerek örgütlenen bir siyasal parti, aynı anda hem içinden doğduğu topluluk düzleminde *filî bir bütünleşme eğiliminin* hem de mezkûr topluluğun da hukukî bir parçası olduğu ulus düzleminde *bölünme eğiliminin* taşıyıcısıdır. Hayali bir cemaat olarak *ulusun bir hizbi* ancak diğer taraftan bir *cemaati hayal etmenin örgütsel ifadesidir*. Bir açıdan *ulus-devletin büyübozumu* ile ilişkili düşünölmeye yatkın iken başka bir açıdan ise *devlet büyüü* ile irtibatlandırılmaya elverişlidir. Var olan *bölünme hatlarının bir*

⁶²⁹ Cavatorta ve Durac, 2015, s.116.

yansıması olduğu kadar bunu siyaseten görünür kılan bir tür *projeksiyon aygıtıdır*. Modernleşme sürecinde bir *netice* olduğu gibi modernleştirici bir *öznedir*. Söz konusu parti uzunca bir süre sabırla izlendiğinde, etrafında parti kavramının baş döndürücü anlam yörüngesinin usul usul devinmekte olduğunun ayırdına varmak olanaklıdır. Dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi burada da siyasal parti modern bir fenomendir dolayısıyla modern örgütlenmeler yelpazesinde yer almaktadır. Bununla birlikte siyasal partiler, bölgenin tarihinde görülen biricik modern örgütlenme formu olmadığı gibi modern örgütlenmeler de -geleneksel nitelikli olanların varlığı düşünüldüğünde- yegâne örgütlenme türü değildir. Siyasal partilerin *modern* ve görece yakın dönemli *yeni bir örgütlenme türü* olarak düşünülmesinde Tönnies'in *cemiyet* kavramlaştırması oldukça ilham verici görünmektedir.⁶³⁰ Tam da bu uğrakte, modernleşme süreçlerinin süratlenmesiyle birlikte, siyasal partilerin de ait olduğu görece yeni örgütlenme ya da *cemiyet* türlerinin çiçeklenme dönemine girdiği ve bu devinimin izlenebileceği elverişli seyir noktalarından biri olarak düşünülebilecek İmparatorluk coğrafyasına yeniden dönmek yerinde olacaktır.

⁶³⁰ Ferdinand Tönnies, *Cemaat ve Cemiyet*, Çev.: Emre Güler, Vakıf Bank Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s.307. Tönnies'in de sendika, kooperatif ve siyasal parti gibi örgütlenmeleri cemiyet kavramlaştırması altında düşündüğünü ileri sürmek mümkündür (Rudolf Heberle, "Ferdinand Tönnies' Contributions to the Sociology of Political Parties", *American Journal of Sociology*, 61. Cilt, no: 3, 1955). Bununla birlikte cemaat/cemiyet kavramlaştırmalarının kronolojik bir öncelik sonralık ilişkisinden ziyade akran ve geçiş bir ilişki dahilinde kurgulandığı hesaba katıldığında, siyasal partiler bağlamında bu kavram ikilisinin farklı biçimlerde kullanılması da olanaklıdır. Mesela Duverger, Tönnies'in *gemeinschaft* ve *gesellschaft* kavramlarına Schmalenbach'tan ödünçlediği bund kavramını da ekleyerek parti içindeki dayanışma bağlarının mahiyetini analiz etmektedir. Duverger açısından 19. Yüzyıl burjuva partileri *gesellschaft* tipine, sosyalist partiler *gemeinschaft* tipine, komünist ve faşist partiler ise bund tipine uygun düşmektedir (Duverger, 1974, ss.178-180, ss.183-184). Dikkat edileceği üzere Duverger'de kavramlar kronolojik dizilim açısından cemiyet, cemaat ve bund şeklinde kullanılmaktadır. Yine Rudolf Heberle'nin yukarıda adı geçen çalışmasında benzeri bir kullanım tarzının varlığı söz konusudur.

2. BİR KAYNAŞMANIN KÖKENLERİ: AŞİRETLER VE CEMİYETLER

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürt Cemiyetlerinin Doğuşu

Osmanlı toplumundaki modernleşme sürecini bir bütün olarak, İmparatorluğun son asrında yaşanan bir dizi dönüşümün kümülatif etkisi olarak da tanımlamak mümkündür. Bu asır boyunca iktisadi alanda kapitalist üretim ilişkileri belirginleşmekte ⁶³¹ ve İmparatorluktaki kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşme eğilimleri yoğunlaşmaktadır. ⁶³² Siyasi alanda ilk Osmanlı anayasasının ilanı sonrası Meclis-i Umumî ile parlamento ideali hayata geçirilmektedir. ⁶³³ Hatta 1908 Devrimi'nin ardından devrimcilerin partilerin siyasal katılımın başlıca aracı olarak eski kurumların yerini alacağını umduğu ⁶³⁴ bir düşünce iklimi belirlemektedir. İdarenin süratle merkezileştirilmesi amacıyla reformların uygulamaya konulmasına ⁶³⁵ yeni ulaşım/iletişim teknolojilerinin yaygınlaştığı ⁶³⁶ ve kurumsal açıdan farklı bir eğitim politikasının izlendiği bir süreç eşlik etmektedir. ⁶³⁷ Bunlara ilaveten kentlerin artan biçimde sosyal farklılaşma göstermeye başladığı ⁶³⁸, toplumu oluşturan sosyal grupların kompozisyonunun değiştiği ve ulusal hareketlerin yükseldiği ⁶³⁹ görülmektedir. Bu tabloya Britanya, Almanya, Fransa, Rusya gibi devletlerin bölgedeki nüfuz alanlarını genişlettiği ve İmparatorluğun çözülme sürecinin yarattığı siyasal hareketlilik de eklenmelidir. Bu denli sarsıcı bir dönüşümün önemli boyutlarından birini de toplumdaki

⁶³¹ Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s. 257.

⁶³² Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, Çev.: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1993, s.97

⁶³³ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2017, s.164

⁶³⁴ M. Şükrü Hanioglu, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008, s.150

⁶³⁵ Barkey, 2011, s.350.

⁶³⁶ Ebubekir Ceylan, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B.Tauris, 2011, ss.187-189.

⁶³⁷ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire: 1839-1908*, Brill, 2001, s.271.

⁶³⁸ François Georgeon, "Son Canlanış (1878-1908)", içinde: *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Der.: Robert Mantran, Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019, s.681.

⁶³⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.60, s.431, s.448.

örgütlenme formları oluşturmaktadır. Bu dönüşüm, bir yandan geleneksel örgütlenme türleri üzerinde etkili olurken diğer yandan önceki bölümde cemiyet olarak adlandırılması tercih edilen yeni örgütlenme formlarının türemesi için de yüzyıl dönümünde elverişli bir siyasal/sosyal ortam yaratmıştır.⁶⁴⁰

Bu tarihsel arka plan hesaba katıldığında 20. yüzyılın ilk çeyreği, İmparatorluk coğrafyasında bu tipte örgütlerin hem çeşit hem de sayı olarak çoğalmasıyla modern örgütlerin deyim yerindeyse çiçeklenme evresine girdiği bir döneme karşılık gelmektedir. Siyasi partileri taşıdıkları modern karakter itibarıyla şirket, sendika, kooperatif, dernek, birlik, kulüp, komite benzeri bu cemiyet tipi yeni örgütlenme formları arasında saymak olanaklıdır. Dahası bu dönem siyasal partilerle birlik, komite, kulüp benzeri siyasal örgütlenmeler arasındaki sınır muğlaklaşmakta ve bazen bu tip örgütlenmelerin birer siyasal partiye dönüştüğü görülebilmektedir. Tunaya dönemin siyasal örgütlenmelerinden bahsederken; siyasal partiler, partilere mütenazır biçimde kültürel ve sosyal yollarla siyasal hayat ve devlet politikasını etkileme amacı güden örgütlenmeler, milliyet esasına göre kurulmuş olup İmparatorluk'tan ayrılma gayesi taşıyan ve bazen gizli bazen aleni nitelikli ihtilalci siyasal partiler/örgütlenmeler olmak üzere üç ayrı tip tanımlamaktadır. Tunaya bu dönemin sonlarına denk gelen Mütareke Evresi'nde, siyasal örgütlenmeler ile partilerin sayısındaki süratli artışa ve aralarındaki kaynaşmaya dikkat çekmekte, bu kadar kısa süre içerisinde yasama meclisinin dışında bu denli mebzul siyasal örgütlenmenin ortaya çıkışına rastlamanın zor hatta imkansız olduğuna değinmektedir.⁶⁴¹ Yukarıda panoramik tasviri sunulan dönemin, İmparatorluk tebaasının parçası olan Kürtler üzerinde önemli bir dizi etki yaratması kaçınılmazdır. Bu bağlamda,

⁶⁴⁰ Dankwart A. Rustow, "The Development of Parties in Turkey", içinde: *Political Parties and Political Development*, Der.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner, Princeton University Press, 1966, s.115. Rustow'a göre ilk defa Tanzimat dönemiyle birlikte rakip modernleşme programları ya da daha doğrusu gelenek ve modernitenin harmanlandığı çözüm önerileri arasında yoğun bir rekabet ortamı oluşmuştur ki İmparatorluk'taki parti örgütünün kökenleri burada aranmalıdır.

⁶⁴¹ Tunaya, 1995, s.172, s.404.

modern bir ideoloji olarak Kürt milliyetçiliğinin başlangıçlarına dair bir dizi tartışmanın, bu dönem üzerinde yoğunlaşması tesadüf değildir.

Modernleşme süreçlerinin İmparatorluk Kürtleri üstündeki etkisinin farklı biçimlerde tezahür etmesi söz konusudur. Bu dönemde artan sosyal hareketliliğin sonucu *sivrilen sülalelere* mensup olanlar yanında, *köklü sülalelere* mensup Kürt seçkinleri üzerinden de Kürt milliyetçiliğinin gelişimini izlemek mümkündür. *Osmanlıcılık fikri etrafında örgütlenen cemiyetlerde* etkinlik gösteren seçkinlerin yanında, ayrı *Kürt cemiyetleri* çatısı altında örgütlenenler de bulunmaktadır. Bu türden cemiyetlere ilaveten bu dönemde canlanma eğilimi gösteren bazı *yayınlar etrafındaki gruplaşmalar* da Kürt milliyetçiliğinin izlerinin sürülmesinde önemli başlangıçlara işaret eder gibidir. Ve nihayet İmparatorluk bürokrasisinin hazmettiği etkili Kürt sülalelerine mensup Meclis-i Umumi üyelerinin yanı sıra, Kürt milliyetçiliğine istinaden kurulan siyasi partilere de rastlanmaktadır. Modernleşme süreçlerinin etkilerinin bu denli farklı biçimlerde tezahür ediyor oluşu ve dahası çoğu zaman bunların iç içe geçmiş halde olmaları, dönemi Kürt milliyetçiliğinin doğuşu -ya da başlangıçlarının işaretlenmesi- etrafında bir dizi tartışmanın yürütüldüğü bir alan haline getirmektedir. Bu yüzden yukarıda kaba hatlarıyla ortaya konan tablonun adım adım biraz daha detaylandırılmasında yarar vardır. Karademir 19. yüzyılda soya dayalı Kürt mirliklerinin gücünü kaybetmesinin ardından, Kürt toplumunda sosyal sınıflar arasındaki perdelerin şeffaflaşmasıyla sınıflar arası geçişlerin kolaylaştığına dikkat çekmekte ve Cemilpaşazadelerin bu dönüşümün adeta simgesi olduğunu eklemektedir.⁶⁴² Nüfuzlu bir sülaleden gelmekle birlikte, Cemilpaşazadeler'in kökenlerinden ziyade, Ahmet Cemil Paşa'nın yükselişine dikkat çeken Canlı ve Uçak'a göre, aile esas olarak *modernleşmenin bir ürünüdür*.⁶⁴³ Cemil Paşa'nın yükselişinde yol, okul, iş, sanayi alanlarının inşası yanında aşiretlerin iskânına

⁶⁴² Karademir, a.g.e., s.391.

⁶⁴³ Cemalettin Canlı ve Halil İ. Uçak, *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s.17, s.438.

varan geniş bir yelpazede faaliyet yürütmüş olan Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın etkili olduğu kaydedilmektedir. Dahası Cemil Paşa'nın da Siirt Mutasarrıflığı dönemindeki en büyük başarısının aşiretlerin iskânı olduğu görülmektedir.⁶⁴⁴ Bu sülaleden gelen Ekrem Cemil ve Kadri Cemil Paşalar'ın İmparatorluk'ta kurulan Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti'nden Kürdistan Teali Cemiyeti'ne, Suriye merkezli Hoybun'dan İran'daki Mahabad Cumhuriyeti'ne uzanan, 20. yüzyılın neredeyse ilk yarısına yayılan süreç boyunca, başlıca Kürt örgütlenmelerinde yer aldıkları görülmekte ve sülalenin bazı üyelerinin Irak Kürdistanı'ndaki Barzanilerle kurduğu köklü ilişkilere dikkat çekilmektedir.⁶⁴⁵ Bu dönemde, Cemilpaşazadeler gibi sivrilerek etkili hale gelmeleri, daha çok artan sosyal hareketlilikle ilişkilendirilmeye yatkın sülalelerin yanında -Kürt mirliklerinin sona ermesine değinilen bölümden hatırlanacağı üzere- Bedirhanlar örneğinde görüldüğü gibi köklü sülalelerden gelenlerin etkili olduğu örneklere de rastlanabilmektedir. Bedirhan sülalesinin bazı mensupları, bu dönemde hem Kürt örgütlenmelerinde hem de yayıncılık faaliyetlerinde öne çıkmaktadır. Mesela 1898'de, Kürtçe ilk gazete olan *Kürdistan*'ı Bedirhan Bey'in oğullarından Mikdad Bedirhan çıkarmaktadır.⁶⁴⁶ Sülalenin üyeleri arasında yer alan başka bir şahsiyet olan Kamuran Ali Bedirhan'ın İmparatorluktaki ilk Kürt örgütlenmelerinin üyeliğinden 1960'lı yıllarda Molla Mustafa Barzani'nin önderlik ettiği Irak'taki Kürt hareketinin Avrupa sözcülüğüne uzanan etkileyici yaşam öyküsü başka bir örneği oluşturmaktadır. Bunun yanında

⁶⁴⁴ Canlı ve Uçak, a.g.e., s.25.

⁶⁴⁵ Canlı ve Uçak, a.g.e., s.302, s.360, s.420.

⁶⁴⁶ Gazete, Bajalan'a göre -Kürtlüğün vurgulanması o dönem itibariyle Osmanlıcılık ile çelişmediğinden- Osmanlı kimliğinin benimsendiği bir yayın olarak düşünülmelidir (Bajalan, 2010, s.91, s.98.). Celil ise belirli bir siyasal örgütü temsil etmediğini ve ulusal devlet çağrısı yapmadığını kabul etmekle birlikte, Kürtleri ayaklanmaya çağıran gazetede Kürt milliyetçiliğinin kolaylıkla tespit edilebileceğini ileri sürmektedir (Celil, 2003, s.25, s.34, s.37.). Öte yandan Malmîsanij gazetesinin 1898'de kurulan gizli bir cemiyetin yayın organı olduğunu savunmaktadır (Malmîsanij, 2002, s.13.) Esasında gazeteyle ilgili bu kadar farklı görüşün bulunması yazarların Kürt milliyetçiliğinin tarihsel açıdan konumlandırılması gereken döneme dair benimsedikleri farklı ön kabullerden kaynaklanmaktadır. Ancak bu üç yorum birlikte düşünüldüğünde, başka bir açıdan gazetesinin, Osmanlıcılık, milliyetçilik ve örgütlenme konularının etrafında toplanabildiği, geçiş sürecine özgü bir ilişkisellik bağlamında da değerlendirilebileceğini göstermektedir (Janet Klein, "Journalism Beyond Borders: The Bedirkhans and The First Kurdish Gazette 1898-1902", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017 s.186).

Bedirhanlar'ın bazı mensuplarının Babanzadeler'e benzer biçimde mirliklerin tasfiyesinin ardından hakimiyet alanlarından uzaklaştırılmak suretiyle Osmanlı bürokrasına dahil olarak Kürt Osmanlı seçkinleri arasında yer aldığı görülmektedir.⁶⁴⁷ Mesela dönemin Melis-i Mebusan'ında *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin vekilleri arasında -Bağdat vekili olarak- Babanzade İsmail Hakkı'ya rastlanmaktadır. Babanların çeşitli mevkilerdeki varlığı İmparatorluk dönemiyle sınırlı kalmamakta yeni kurulan Irak Devleti'nde de varlığını devam ettirmektedir. Benzeri örnekler bazı Şeyh sülaleleri için de geçerlidir. Örneğin Şehy Ubeydullah'ın oğlu Seyyid Abdülkadir Efendi yeni anayasal düzenin Kürt aşiretlerine anlatılmasıyla görevlendirilmekte ve Meclis-i Âyân üyeliğine atanmaktadır⁶⁴⁸. Kendal bu dönem İtalyan Carbonari modelinin etkilerini taşıyan Jön Türkler'in örgütlediği yarı askeri kulüplerin etkisine dikkat çekmekte ve bu kulüplerin aynı zamanda Kürdistan'da örgütlü siyasal mücadelenin başlangıcına işaret ederek modern siyasal örgütler oluşturma girişimi oluşturduğuna değinmektedir.⁶⁴⁹ Bu minvalde Binbaşı Noel'in 1919 yılında dönemin Kürt seçkinlerine ilişkin izlenimlerini aktarırken *Jön Kürt* yakıştırmasını uygun görmesi modernleşme süreçlerinin etkisini çağrıştırması yönünden manidardır.⁶⁵⁰ Kürt seçkinlerinin profillerine dair yukarıdaki kabataslak tasvirin bu dönemki Kürt cemiyetleri üzerinden biraz daha belirginleştirilmesinde yarar vardır.

Dönemin Kürt cemiyetlerinin en önemlilerinden biri İkinci Meşrutiyet'in ardından İstanbul'da kurulan *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti*'dir. Malmîsanij'e göre Cemiyet bazı öncü Kürt milliyetçilerinin ilk örgütlenme deneyimlerine karşılık gelmesinin yanı sıra Kürdistan'da şubeleri açılan ilk çağdaş Kürt örgütüdür.⁶⁵¹ Celîl,

⁶⁴⁷ Bajalan, 2010, s.48.

⁶⁴⁸ Bajalan, a.g.e., 115.

⁶⁴⁹ Kendal Nezan, "The Kurds under the Ottoman Empire", içinde: *A People Without a Country*, Der.: Gerard Chaliand, Zed Books, 1993, s.27.

⁶⁵⁰ E. W. C. Noel, *Kürdistan 1919: Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev.: Bülent Birir, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s.40.

⁶⁵¹ Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s.9, s.10, s.25, s.45, s.169. Cemiyet'in teşkilatı başkanlık altındaki danışma, yönetim ve genel kurulların yanında

Cemiyet'in kurulmasıyla Bedirhanlar, Babanzadeler ve -Şeyh Ubeydullah ile sivrilen- Şemdinanzadeler gibi üç önemli Kürt sülalesinin bir araya geldiğine dikkat çekmektedir.⁶⁵² Tüzüğünde Cemiyet'in kuruluş amaçları arasında Kanun-u Esasî'yi Kürtlere anlatmak, Osmanlılığın korunması, eğitim/tarım/ticaret/sanayi alanlarında gelişme sağlanması gibi konuların yanında kabileler ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıkları ve nefreti gidererek tümünün meşru merkez birliğinde ilerlemek için el ele vermelerinin araçlarını sağlamaktan bahsedilmekte, bahsi geçmeyen hususlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayımladığı siyasal programın içerdiği maddelere dayanılacağı belirtilmektedir.⁶⁵³ Celil Cemiyet'in yerel komiteleri olarak ortaya çıkan kulüplerin zamanla, ana merkeze olan uzaklıkları nedeniyle birbirinden kopuk yerel merkezlere dönüştüğünü belirtmekte ve bunların oluşumunda aşiret bağlarının önemine dikkat çekmektedir.⁶⁵⁴ Ayrıca Cemiyet bünyesinde, 1898 tarihli *Kürdistan*'dan sonraki ikinci Kürtçe gazete olan *Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi*'nin çıkarıldığı görülmektedir ki bu hem bir cemiyet tarafından yayımlanan hem de -Irak Kürdistanı'nın güneyinde baskın olan- Sorani lehçesinde basılan ilk Kürt gazetesidir.⁶⁵⁵ Gazetede aşiretlerin sorunları, aşiretler arası çatışmaların önlenmesi, Kürtler arasındaki birliğin sağlanması gibi konuların işlendiği ve bazen -Süleymaniye merkezli Caf'lar örneğinde görüldüğü gibi- önemli aşiret reislerinin de yazılarının yayımlandığı görülmektedir.⁶⁵⁶ Yazarlar arasında dikkat çeken başka bir sima da aynı zamanda Gazete'nin imtiyaz sahibi ve müdürü olan

şubelerden oluşmaktadır. Tüzüğünün 17. maddesinde Cemiyet'in Kürtlerin oturduğu vilayet, sancak ve kazalarda birer şubesinin bulunacağı, şubelerin tümünün İstanbul'daki genel merkeze bağlı kalarak haberleşme suretiyle alacakları talimatlara göre görevlerini yerine getireceği belirtilmektedir. Bu doğrultuda Bağdat, Musul, Bitlis, Muş, Diyarbakır, Erzurum, Hınıs'ta şubelerinin açıldığı görülmektedir. Malsımanij Bağdat ve Musul şubeleri hakkında yeterli bilgi bulunmadığından bahsetmekle birlikte 1908'de Şeyh Mahmud Berzenci'nin babası Şeyh Said Berzenci'nin Musul'da öldürülmesinin ardından bölgedeki şubeden gelen telgraf üzerine Cemiyet'in bir yandan Dahiliye Nazırlığı'ndan adaletin sağlanmasını talep ettiğini, diğer yandan da gereksiz tahriklere kapılmamaları ve yöredeki asayiş bozacak hareketlere meydan vermemeleri için icap edenlere tavsiye ve ihtarda bulunduğunu kaydetmektedir.

⁶⁵² Celîl Celîl, *Kürt Aydınlanması*, Çev.: Arif Karabağ, Avesta Yayınları, İstanbul, 2003, s.59.

⁶⁵³ Malmîsanij, 1999, s.19, s.20, s.44. Buna ilaveten Malmîsanij'e göre Cemiyet banka kurma girişiminde bulunduğu gibi fabrika tesis edilmesini hedeflemektedir.

⁶⁵⁴ Celîl, 2003, s.65, s.68.

⁶⁵⁵ Malmîsanij, 1999, s.53, s.58.

⁶⁵⁶ Malmîsanij, a.g.e., s.62.

Hacı Tevfik Bey ya da nam-ı diğer Pîremêrd'dir. Süleymaniye'de doğan Pîremêrd öğrenim hayatına yine aynı şehirde başlamış, izleyen yıllarda İstanbul'a giderek yüksek bürokraside birçok görev üstlenmiş, Irak'ın kuruluşundan sonra doğduğu şehre dönerek Kürt Edebiyatı'nın canlandırılması için çalışmalar yürütmüştür.⁶⁵⁷ Süleymaniye doğumlu bir Osmanlı bürokratu, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti mensubu, Cemiyet gazetesinin imtiyaz sahibi/müdürü ardından Irak'ta yayıncılık ve örgütlenme faaliyetleri yürüten bir şahıs olması⁶⁵⁸ gibi birçok özelliğin bir kişi üzerinden izlenebildiği, Kürt Edebiyatı'nın en büyük şairlerinden biri olan Pîremêrd, İmparatorluk toplumundaki yatay ve dikey hareketliliğin bir misali olması bakımından oldukça çarpıcı bir karakterdir.

Dönemin cemiyet tipi yeni örgütlenme türlerinin bir örneği olarak düşünülebilecek başka bir kuruluş *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti*'dir. Malmîsanij'e göre üyeleri ziraat, mülkiye, tıp, veterinerlik, hukuk ve askeri okul öğrencilerinden oluşan Cemiyet'in eski Kürt örgütleriyle irtibatlandırılması mümkündür. Burckay'a göre aktif üyeler arasında Mahabad, Sine gibi İran kesimi dahil, Kürdistan'ın değişik illerinden ve çoğu daha sonraki yıllarda Kürt ulusal hareketinde önemli roller oynayacak birçok kişilik bulunmaktadır.⁶⁵⁹ Bajalan ise *Rojî Kurd*, *Hetaw-i Kurd* ve *Yekbun* gazetelerini çıkaran Hêvî'nin 1914 öncesi kurulan Kürt cemiyetlerinin en etkin olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁶⁰ Cemiyet'in İstanbul merkezli yayın organlarında, bir yandan Süleymaniye'den gönderilen okuyucu mektupları yer bulabilmekte diğer yandan Bağdat'ta yayımlanan *Bangî Kurd* dergisinin cemiyet idarehanesinde satışa sunulduğu ilan edilmektedir.⁶⁶¹

⁶⁵⁷ Mehmed Emin Zeki Bey, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahir-i Kurd u Kurdistan)*, Çev.: M. Baban, M. Yağmur ve S. Kutlay, Özge Yayınları, 1998, ss.172-173. Pîremêrd'in kuruluşunda yer aldığı *Komeley Zanistî Kurdistan* (Kürt Bilim Topluluğu) bu hususta yürütülen faaliyetlerin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Topluluğun gazete, çeviri ve ders kitabı basımı, okul ve kütüphane kurulması, öğrencilerin eğitimlerini tamamlaması için gelişmiş ülkelere gönderilmesi, seminer ve derler aracılığıyla insanların aydınlatılması, okur yazarlık oranının artırılması gibi değişik alanlarda faaliyet yürüttüğü kaydedilmektedir (Mahroo Raşidîrostamî, "Kürdistan'da Tiyatronun Ortaya Çıkışı", içinde: *Kürt Tiyatro Tarihi*, Haz.: Çetoyê Zêdo ve Yavuz Akkuzu, Çev.: Bilge Tanrısever ve diğerleri, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2016, s.34).

⁶⁵⁸ Malmîsanij, 1999, ss.65-95.

⁶⁵⁹ Kemal Burckay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, Deng Yayınları, İstanbul, 1997, s.451.

⁶⁶⁰ Bajalan, 2010, s.129.

⁶⁶¹ Malmîsanij, Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti (1912-1922), Avesta Yayınları, İstanbul, 2002, ss.71-73, s.143, s.152. Ahmed'e göre Bangî Kurd (Kürdün Çağrısı) savaştan kısa süre önce Cemaleddin Baban tarafından

1912 Senesinde İstanbul’da kurulan Hêvî’nin beyannamesinde “*yeni uyanmaya başlayan tüm ulusların önce ‘dernekler’ kurarak işe başladığı*” belirtilmektedir.⁶⁶² Bununla birlikte Cemiyet’in I. Dünya Savaşı’na kadar olan dönemde, ilgilenmek üzere kurulduğu sorunları, saltanat ve hilafet sınırları dahilinde ele alması -tüzüğünde siyaset alanının dışında olduğunun açıkça belirtilmesi- söz konusudur.⁶⁶³ Bajalan Cemiyet’in Osmanlı sistemine tamamıyla sadık kaldığını belirttikten sonra ayrılıkçı olmaktan ziyade adem-i merkeziyetçi bir karakter taşıdığını iddia etmektedir.⁶⁶⁴ Malmîsanij ise savaşın başlamasıyla birlikte faaliyetlerine son veren Hêvî’nin, 1919’da yeniden kurularak belirgin biçimde bağımsızlık yanlısı milliyetçi bir çizgi izlemeye başladığını belirttikten sonra üyeleri üzerinden Cemiyet ile dönemin Kürt siyasal partileri/örgütlenmeleri arasındaki geçişkenliğe dikkat çekmektedir.⁶⁶⁵ Gerçekten 1919’da yeniden faaliyete geçen Hêvî’nin bağlantılı olduğu örgütlenmelerden biri de *Kürdistan Teâli Cemiyetidir*.⁶⁶⁶ Kürdistan Teâli Cemiyeti dönemin Kürt örgütlenmeleri arasında bir siyasal parti olarak da nitelendirilmeye en uygun olanıdır. Milliyetçilik terimini devlet kurma amacına dönük hareketlerle sınırlı tutmayı tercih ettiğini belirten Bajalan, ulus-devletlerin doğuşunun dönemin Kürt hareketini de etkilediğini belirttikten sonra kuruluşu, *ilk gerçek Kürt milliyetçi cemiyeti* olarak nitelendirmektedir.⁶⁶⁷ 1918’de İmparatorluğun başkentinde kurulan Cemiyet üyelerinin çizdiği profili iyi okumak çok

Türkçe-Kürtçe olarak Bağdat’ta Edebiyat Matbaası’nda basılmış olan bir dergidir. Dergi Kürt dernekleri ve okulları kurulması için çağrıda bulunmaktadır (Kemal Mazhar Ahmed, I. Dünya Savaşında Kürtler, çev.: M. Hüseyin, Doz Yayınları, 1996, s.97).

⁶⁶² Malmîsanij, a.g.e., s.55, s.56, s.74. Hêvî’nin üyelerinden Kerküklü Necmeddin’in Cemiyet’in yayını olan Rojî Kurd’teki yazısında bu konuya yaklaşımı ise burada anılmalıdır: “Bir milletde cemiyetin teessüsü (derneğin kurulması) o milletin refah ve saâdete nâil olmasına yegâne bir alâmettir. Cemiyetsiz bir milletin terakkisi görülmemiş ve görünemez.”

⁶⁶³ Malmîsanij, a.g.e., s.59, s.116.

⁶⁶⁴ Bajalan, 2010, s.135, s.138

⁶⁶⁵ Malmîsanij, 2002, s.60, ss.163-164.

⁶⁶⁶ Bilal Altan ve Mehmet Akbaş, “Kürdistan Teâli Cemiyeti’nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6. Cilt, 1. Sayı, 2019, s.331.

⁶⁶⁷ Bajalan, 2010, s.141. Bozarslan da “bir Kürt devletinin yapılanması programı olarak Kürt milliyetçiliğinin ancak 1918-1919 yılları arasında ortaya çıktığını” ileri sürmektedir (Hamit Bozarslan, “Türkiye’de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Husular”, içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, Der.: Abbas Vali, Çev: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005, s.36

önemlidir. Bruinessen'e göre üyeler yalnızca eski kuşaktan (eski Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti Üyeleri) ve orta sınıf kökenli şehirli milliyetçilerden değil, aşiret çevrelerinin temsilcilerinden de oluşmaktadır. Bruinessen bunu savaştan sonra, sıradan halktan ziyade aşiret reisleriyle olsa bile, şehirli Kürt milliyetçilerinin öncellerine nazaran Kürt köylü nüfusu ile daha iyi ilişkiler geliştirebildiğinin belirtisi olarak kabul etmektedir.⁶⁶⁸ Her ne kadar bölgesel teşkilatının zayıflığına dikkat çekse de Göldaş'ın kuruluşun faaliyetleriyle ilişkilendirilebilen kişiler ve üyelerine dair oluşturduğu listenin incelenmesi⁶⁶⁹, Cemiyet'in İmparatorluğun farklı bölgelerine yayılma amacı taşıdığını düşündürmektedir. Mesela Göldaş Süleymaniye'de kurulan Kürt hükümetiyle ilişki kurulmasının Cemiyet'in ağırlıklı çalışmaları arasında yer aldığını ileri sürmektedir.⁶⁷⁰ Öte yandan *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti*'nin yanında *Kürt Kadınları Teâli Cemiyeti*, *Kürt Tamîm-i Maârif ve Neşriyyât Cemiyeti*, *Kürt Millet Fırkası* da Kuruluş'un bağlı örgütlenmeleri arasında sayılmaktadır.⁶⁷¹ Kürdistan Teâli Cemiyeti hakkında dikkat çeken başka bir husus da kuruluşun iki ayrı hizbe bölünmesidir. Bu bölünmenin konuya dair çalışmalarda *özerklik yanlıları* ile *ayrılık yanlıları* arasında gerçekleşen bir yarıлма olarak işlendiği görülmektedir. Mesela Özoğlu'na göre, bir yanda Şemdinanlı Seyyid Abdülkadir önderliğinde İmparatorluk bünyesinde özerk bir yönetimi savunanlar, diğer tarafta Emin Ali Bedirhan liderliğinde İmparatorluk'tan bağımsız bir yönetimi destekleyenler olmak üzere iki hizbin varlığı söz konusudur. Özoğlu bu bölünmede, her iki tarafta da aşiret/akrabalık/tarikat bağlarının etkili olduğunu ileri sürmektedir. Ancak ayrılıkçı kanadın modern öğrenim görmüş, Balkan/Türk/Arap milliyetçileriyle teması

⁶⁶⁸ Bruinessen, 2010, s.408.

⁶⁶⁹ İsmail Göldaş, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s.21, ss.39-45. Bahsi geçen listede yer alan kişilerin mensup oldukları meslek ve statü grupları açısından değerlendirilmesi de önemlidir. Listede mebus, şeyhülislam, müfettiş, kaymakam, savcı, mutasarrıf, müdür, komiser, müftü, müderris, eczacı, doktor, yazar, şair, binbaşı, yüzbaşı, üsteğmen, öğrenci, aşiret reisi, eşraf gibi unvan ya da gruplara rastlanmaktadır.

⁶⁷⁰ Göldaş, a.g.e., s.81. Göldaş'ın Süleymaniye'deki Kürt Hükümeti ile işaret ettiği, 1918'de bir ayaklanma başlattıktan sonra 1919 yılında Süleymaniye Valisi olarak atanan ve 1921'de kendini Kürdistan Kralı ilan Şeyh Mahmud Berzenci'nin Süleymaniye merkezli kısa süreli yönetimidir.

⁶⁷¹ Altan ve Akbaş, 2019, s.329.

bulunan kişilerden oluştuğuna, diğer kanadın ise medrese tedrisatından geçmiş, Nakşibendîlikle irtibatlı ve sarayla yakın ilişki içindeki kişilerden geldiğine dikkat çekmektedir.⁶⁷² Bahsi geçen bölünmenin ayrılık yanlılarının yeni bir cemiyet kurmalarıyla sonuçlandığı görülmektedir.⁶⁷³ Bu bölünme birçok açıdan yorumlanmaya müsaitse de bir yandan modernleşme süreçlerinin etkilerini gösterirken öte taraftan cemiyet tipi yeni örgütlenmelerin geleneksel örgütlenme formlarıyla iç içe geçmişliğini yansıtmaları açısından oldukça manidardır.

20. Yüzyılın ilk çeyreği boyunca, kadim bir devletin başkentinde serpilip gelişen bu *cemiyetleşme eğiliminin* yarattığı etkinin -dönemin hayli geniş İmparatorluk coğrafyası düşünüldüğünde- belirli sınırlılıklara tabi olduğu muhakkaktır. Fakat hem yatay hareketlilik yani şahıs ve ailelerin göç ile yer değiştirmeleri hem de bu dönem Kürdistan coğrafyasının birçok yerinde benzer örgütlenmelerin kurulduğuna dair iddiaların sayısındaki artış gözden kaçırılmamalıdır.⁶⁷⁴ Bu minvalde Klein'in gelişmeye

⁶⁷² Özoglu, 2017, s.213, s.214. Ayrıca İmparatorluk coğrafyasındaki milliyetçilik hareketleri ile İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürtler üzerindeki etkisi için bkz.: Martin Strohmeier, *Crucial images in the presentation of a Kurdish national identity: heroes and patriots, traitors and foes*, Brill, 2003, s.21, s.25.

⁶⁷³ Djene Rhys Bajalan, "The First World War, the End of the Ottoman Empire, and Question of Kurdish Statehood: A Missed Opportunity?", *Ethnopolitics*, 18: 1, 2019, s.17. Göldaş bölünmenin neticesinde 1920 yılında Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti kurulduğunu belirtmektedir. Cemiyet bünyesinde Emin Ali Bedirhan, Ekrem Cemil Paşa, Ferit Bey, Şükrü Baban, Fuad Baban, Hikmet Baban, Abdullah Cevdet, Necmeddin Hüseyin, Mevlanazade Rıfat Bey, Memduh Selim gibi modern öğrenim görmüş, dönemin önemli Kürt seçkinlerin yer aldığı görülmektedir (Göldaş, Kürdistan Teâli Cemiyeti, s. 196). Özerklik yanlıları arasında ise Şemdinanlardan Seyyid Abdülkadir ve Şeyh Şefik Arvasi ile Said-i Nursi gibi dikkat çekici isimler bulunmaktadır.

⁶⁷⁴ Bu dönem itibarıyla bölgede kurulan örgütlenmelere yönelik birçok iddia ispata muhtaç olmanın yanı sıra bazen aynı örgütlenmenin farklı adlandırmalar nedeniyle farklı bir örgüt olarak kabul edildiği ya da farklı örgütlenmelerin isim benzerliğinden dolayı aynı örgüt sayılarak birbirine karıştırılabildiği ileri sürülebilmektedir. Ancak dönem itibarıyla Kürdistan coğrafyasının farklı bölgelerinde kurulduğu ileri sürülen örgütlenmeler hakkındaki iddiaların sayısında yaşanan artış başlı başına ilginç görünmektedir. Mesela Nikitine yukarıda sayılanların dışında Kahire merkezli Kürt Bağımsızlık Komitesi ile Kürt Millet Fırkasını anmaktadır (Nikitine, Kürtler, 2015, s.365). Göldaş yüzyılın başında Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti'nin varlığını ileri sürmenin yanında Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti ve Kürt İrşat ve İrtika Cemiyeti gibi örgütlenmelerin adını da zikretmektedir (Göldaş, 1991, s.85, s.207). Malmisanij İstanbul'da Süreyya Bedirhan önderliğindeki Kürt Komitesi ve Kürdistan Muhibban Cemiyeti'ne ilaveten, 1913'te İran'da meşhur Şikak Reisi Simko'nun yardımıyla Abdülrezzak Bedirhan'ın başkanlığında kurulan Gihandin Derneği gibi örgütlenmelerin isimlerini vermektedir (Malmisanij, 2002, s.39, s.41). Menteşasvili I. Dünya Savaşı yıllarında İran'da Kürdistan Özgürlük Partisi'nin -Hizb Rızgari Kurdistan- etkinlik gösterdiğini ileri sürmektedir (Menteşasvili, 2004, s.193). Yüzyılın ilk on yılında bölgenin her yerinde komite ve kulüplerin kurulduğunu belirten Lazarev İran'da etkili olan Komala Kurdistan (Kürdistan Birliği) cemiyeti ve bugün Irak Kürdistanı olarak bilinen bölgede de etkili olduğunu iddia ettiği İstihlase Kurdistan (Kürdistan Kurtuluşu) komitesinin adlarını saymaktadır (M.S.Lazarev, "Osmanlı İmparatorluğunun İflasının Arefesinde Kürdistan", içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mıhoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010, ss.180-192). Safrastian Bağdat, Musul ve Diyarbakır'da kurulan

başlayan modern örgütlenme ve iletişim araçlarının 1908'den sonra çeşitlenerek çoğalmasının yanında siyasi parti, kulüp ve çeşitli platformların bölgedeki farklı grup ve kişiler arasında otorite pazarlığının yeni forumlarını oluşturmaya başladığına dikkat çekmesi oldukça önemli bir tespittir.⁶⁷⁵ İlerleyen yıllarda yaygınlaşmayı sürdürecektir bu yeni örgütlenmelerin literatürde daha çok ideolojik yönelimleri bakımından nasıl sınıflandırılması gerektiği üzerinden irdelendikleri dikkat çekmektedir. Bu tartışmalar büyük ölçüde Kürt milliyetçiliğinin doğuşunu belirleme sorunu etrafında yoğunlaşmaktadır.⁶⁷⁶ Cemiyetlerin taşıyıcısı olduğu ideolojinin irdelenmesi elbette konunun önemli bir boyutunu oluşturmaktadır. Fakat cemiyetlerin bu boyutuyla ele alınışı, *yeni bir form* olarak toplumun örgütlenme dokusundaki dönüşümle ilişkileri açısından irdelenmeleri gerekliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Cemiyetler geleneksel ve modern aidiyetlerin rekabet alanı olduğu kadar bunların iç içe geçerek bir arada bulunabildiği yeni örgütlenme formlardır.⁶⁷⁷ Bir yandan modernleşmenin ürünüyken öte yandan bu sürecin taşıyıcılarındandır. Bir yönüyle cemiyetler siyasal alanda, geleneksel müesseselerden partilere uzanan örgütlenme formları zincirinin önemli bir halkası olarak düşünülmeye yatkındır. Çünkü cemiyetlerin feshedilmek, siyasi otoritelerce kapatılmak

çeşitli Kürt kulüplerinden bahsetmektedir (Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, The Harvill Press, 1948, s.71). Yine Minorsky 1917-1918'den sonra her yerde kurulan Kürt komitelerine dikkat çekmektedir (Viladimir Minorsky, *Kürt Milliyetçiliği*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s.75). Benzer biçimde Noel de henüz doğmakta olan Kürt komiteleri sisteminden bahsetmektedir (Noel, 1999, s.32). Sayıca artan Kürt dernek ve örgütlerinin halk ve aydınlar üzerindeki etkisinin gittikçe güçlendiğini belirten Ahmed, o dönem Amadiye'de mutasarrıf yardımcısı olan ve isyanın lideriyle de görüşen Sıddık ed- Demeluci'nin tanıklığına dayanarak, 1914'teki Şeyh Abdüsselam Barzani'nin ayaklanmasında Kürt derneklerinin yürüttüğü yayın çalışmalarının olayların gelişimini etkilediğini aktarmaktadır (Mazhar Ahmed, 1996, s.93, s.103). Bruinessen literatürde şaşırtıcı bir şekilde adından çok az söz edilmesini örgütün gizlilik niteliğinden kaynaklanabileceğini kaydettiği 1923'te kurulan Kürt Özgürlüğü Cemiyeti (Jiwata Azadiya Kurd) ya da kısaca Azadi ile 1927'de Suriye'de Ermeni Taşnak örgütüyle yakın işbirliği içinde olduğunu belirttiği Hoybun'a çalışmasında yer ayırmaktadır (Bruinessen, 2010, s.411).

⁶⁷⁵ Klein, 2014, s.177.

⁶⁷⁶ Bu tartışmaya dair bir değerlendirme için bkz.: Janet Kein, "Kurdish nationalists and non-nationalist Kurds: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909", *Nations and Nationalism*, Vol. 13, No. 1, 2007, ss.135-138.

⁶⁷⁷ 1920'li yıllarda Bedirhan kardeşlerin İstanbul'da kurdukları *Bedirhani Ailesi Derneği* bu hususta oldukça çarpıcı bir misaldir. Bir sülalenin dernek kurmak suretiyle cemiyetleşme eğilimi gösterdiği bu örnek üzerinde ne kadar düşünülse azdır. Geleneksel aidiyetlerin modern bir form altında tanzim edilmesi olarak da okunabilecek bu cemiyetleşme edimi bahsi geçen iç içe geçmişliğin çok duru bir misali olarak okunmalıdır. Dernekle ilgili tafsilatlı bir inceleme için bkz.: Malmîsanij, *Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2000.

yahut zamanla dağılmak suretiyle sanki hiç var olmamışçasına salt bir arşiv kaydına dönüşerek unutulup gitmeleri zayıf bir ihtimaldir. Teşkilat olarak sona erseler bile toplumun örgütlenme hafızasındaki yerlerini bir süre daha muhafaza etmeleri ise daha kuvvetli bir olasılıktır. Çalışmanın konusunu oluşturan bölge açısından, toplumsal hafızada yer etmeye başlayan bir örgütlenme pratiği olarak cemiyetlerin yanında, dönemin etkin örgütlenme formlarının başka bir türü olan şeyhliklere de biraz daha yakından bakılması gerekmektedir. Çünkü 20. Yüzyıl'da -bugünkü Irak topraklarının İmparatorluğun egemenlik alanından çıkmasıyla- Irak Kürdistanı olarak adlandırılmaya başlanacak olan bölgede, siyasal partilerin doğuşunun anlaşılabilmesi hem cemiyetlerin hem de geleneksel bir örgütlenme formu olarak kabul gören şeyhliklerin izlerinin birlikte sürülmesini icap ettirmektedir.

İmparatorluğun son yılları yalnızca modern örgütlenme türlerinin serpilip geliştiği bir dönem değildir. Aynı zamanda -önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere- mirliklerin yıkılışını müteakip şeyhlik kurumu da belirginleşen başka örgütlenme formlarının varlığına işaret etmektedir. 19. Yüzyıl'ın sonlarında gerçekleşen büyük isyanla etkinliği görünür hale gelen Şeyh Ubeydullah, izleyen dönemlerde siyasal alanda sık sık boy gösterecek olan şeyhliklerin bir anlamda prototipi gibidir. Önderlik ettiği isyanın dini mi yoksa milliyetçi nitelikli mi veya ayrılık yanlısı mı değilse özerklik yönelimli mi olduğuna dair tartışmalar⁶⁷⁸, Şeyh'in gelenekle modernleşmenin kaynaşarak iç içe geçtiği muğlak alanın melez figürlerinden biri olarak okunabileceğinin göstergesi addedilmelidir. Önceki bölümdeki modern Kürt cemiyetleri bahsinde ismi geçenlerden biri olan Şeyh'in oğlu Seyyid Abdülkadir örneğinden anlaşılabilen üzere, sülaleden dönemin siyasal ikliminde öne çıkan karakterlerin yetişmeye devam ettiği görülmektedir.⁶⁷⁹ Bu noktada bazı şeyh sülalelerinin dönemin iktidar ağlarında edindiği

⁶⁷⁸ Bu konudaki tartışma için bakınız: Kamal Soleimani, *Islam and Competing Nationalism in the Middle East 1876-1926*, Palgrave Macmillan, 2016.

⁶⁷⁹ Şeyh Ubeydullah'ın isyanında da yer alan oğlu Seyyid Abdülkadir Osmanlı bürokrasisinde Meclis-i Umumi'de Heyet-i Âyân üyeliği, Şûrâ-yı Devlet Reisliği gibi görevler üstlenmenin yanında Kürt Teavün

ayrıcalıklı konum üzerine yapılan çalışmalara daha yakından bakmakta yarar vardır. Faroghi'nin 16. ve 18. Yüzyıllar'ın İmparatorluk coğrafyasındaki şeyhlikleri, antropolojik çalışmalardan yararlanarak sınıflandırdığı analizi, şeyhliklere dair büyük resmin görülebilmesi için iyi bir başlangıç sunmaktadır. Faroghi bu analizinde, Kuzey Afrika'daki Atlas Dağları'ndan Ortadoğu'daki Lübnan köylerine, Doğu Anadolu'dan Irak Kürdistanı'na varan geniş İmparatorluk coğrafyasına yayılmış farklı şeyhlik tipleri ayırt etmektedir. Bunların ortak bir özelliği olarak devlet ile reaya arasında, *ara bulucu* ve *meşru müdafaa aracı* olarak şeyhliğin üstlendiği rollere dikkat çekmektedir. Faroghi'nin çizdiği bu büyük tablo, şeyhliğin yaygınlığını ve çeşitliliğini göstermenin yanında, 20. Yüzyıl'ın iktidar ağlarında bir tür simgesel sermayeye dönüşen unvanın köklü geçmişini hatırlatması yönünden de kıymetlidir. Ancak Faroghi, Nehrili Şeyh Ubeydullah'ı örnek göstererek, neden bazı şeyhlerin eriştiği “dünyevî güce” diğerlerinin erişemediği gibi kritik bir soru ortaya atmaktadır. Soruyu Bruinessen'i izleyerek “aşiretleşme düzeyinin yüksek oluşu”na işaret ederek yanıtlamaktadır.⁶⁸⁰ Bazı şeyhlerin iktidar ağlarındaki ayrıcalıklı konumlarının anlaşılması, şeyhlik kurumunun aşiretlerle olan ilişkisini hesaba katmayı gerektirmektedir.

Önceki bölümlerde daha detaylı değinildiği üzere mirliklerin ardından aşiret ve şeyhlik bölgenin baskın örgütleyici ilkeleri⁶⁸¹ arasında yer almaya başlamıştır. Bu iki ilkenin ister rekabet ister dayanışma halindeki ilişkiselliği, bölgenin iktidar ağlarında nüfuz adaları yaratılmasında hayli etkili olmuş gibi görünmektedir. Nikitine'in 20.

ve Terakki Cemiyeti ile Kürdistan Teali Cemiyeti başkanlıklarına seçilmiştir. 1925 Yılında Şeyh Said İsyanı ile bağlantısı bulunduğu iddiasıyla İstiklal Mahkemesi kararıyla idam edilmiştir. Seyyid Abdülkadir'in kardeşi Şeyh Muhammed Sıddık'ın da bölgenin etkili şeyhlerinden biri olarak öne çıktığı görülmektedir. Muhammed Sıddık'ın oğlu II. Seyyid Taha yüzyılın ilk çeyreğinde İran ve Irak'taki milliyetçi hareketlerin öncülerinden biri haline gelecek, aşiretler üzerindeki etkisi nedeniyle Britanya manda idaresi tarafından Irak'ta Revanduz yöneticisi tayin edilecektir. Bkz.: “Nehriler” maddesi, *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*, İbrahim S. Işık, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.

⁶⁸⁰ Suraiya Faroghi, *Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, Çev.: Hamide K. Bejsovec, Alfa Yayınları, 2016, s.83, s.85, s.95, s.100.

⁶⁸¹ Ortadoğu'da aşiretin “örgütleyici ilkelerden biri” olarak düşünülmesi hakkında bkz.: Daniel G. Bates ve Amal Rassam, *Ortadoğu Halkları ve Kültürleri*, Çev.: M. Barış Gümüşbaş, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018, s.329.

Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde, bölgede işterek kayda geçirdiği *Suto ve Tato'nun Hikayesi* bu ilişkiselliğe tutulan bir büyüteç gibidir. Hikaye özetle şöyledir:

Suto Horamar Köyünde Mele Miri soyundan bir Duşkani ağasıdır, Tato ise Razga Köyünde Mele Mikail soyundan Rekani ağasıdır. Tatonun aşireti Suto'nun hakimiyetindedir. Tato Suto'ya başkaldırmak üzere kardeşleriyle anlaşır ve Suto'nun kardeşi Haio'yu Rekani'de öldürerek kan davası başlatmış olur. Bunun üzerine Suto Duşkani-Horamar birlikleriyle Razga (Rekani) Köyüne saldırır, iyi bir savaşçı olan Tato bu saldırıyı püskürtse de Suto Tato'nun birliklerini kuşatır. Kuşatma Amediye'de duyulunca bölgenin jandarma komutanı kuşatmanın olduğu yere gelir fakat silahlı müdahale ile buna son veremeyeceğini anlayınca Sutoya; “Musul'da durumun işitildiğini ve iki müfrezenin kendi birliklerini yok etmek üzere gönderileceğini ancak kuşatmayı sona erdirir birliklerini dağıtırsa hükümeti ikna edebileceğini” söyleyip ondan bir miktar para alır, diğer taraftan Tato'ya da; “ailesiyle Amediye'ye taşınırsa orada korunacağını” söyleyip ondan da bir miktar para alır. Taraflar bunu kabul edince kuşatma kaldırılır ve Tato Amediye'ye ailesiyle birlikte göç eder ve onun topraklarına bölgenin etkili isimlerinden birisi olan Şeyh Muhammed Sadık yerleşir. Şeyh Amediye Kaymakamı'na bir mektup yazıp Tato'yu himaye edeceğini ve onu Neri'ye göndermelerini ister. Tato Şeyh'in huzuruna çıkar ve Şeyh ona Razga'daki tahkimatı güçlendireceğini, adamlarına Martini ve mavzer dağıtacağını, yirmi koruma vereceğini ve hükümetten koruma sağlayacağını vaat edip karşılığında da Rekani hasadının her yıl yüzde onunu istediğini söyler, Tato bu öneriyi itaatkar bir şekilde kabul eder. Bu arada olayların bu şekilde gelişmesinden dolayı Suto da Razga'nın güçlenmesinden ve ticaret yolları üstündeki Rekani'nin kontrolünü yitirmekten korkmaktadır ve Razga'ya saldırır fakat o da Şeyhe tabi olur ve Rekani Şeyh'in eline düşer. Bir yıl sonra Suto Tato'ya Şeyh'in ikisinin de sonunu getireceğini söyleyip barış önerir, kendisine güvenmesi için ve sözünün teminatı olarak kızını Tato'yla evlendirmeyi teklif etmesi üzerine bir düğün ile taraflar barışır. Tato Şeyh'in adamlarının silahlarını alıp onları geri gönderir, bunun üzerine Suto ve Tato Şeyh Muhammed Sadık'ın hasmı olan Barzan Şeyhi'nin himayesine girerler. Şeyh Muhammed Sadık bir süre sonra ölür, Barzan Şeyhi de isyan ettiği için bir süreliğine gücünü yitirir. Ardından Suto, Tato'ya hayvanları için hükümete ödediği

verginin tümünü ödemesinin gereksiz olduğunu söyleyip onu vergi kaçırmaması için ikna eder ancak diğer taraftan da vergi kaçırdığı için onu Amediye'ye ihbar edip cezalandırılması gerektiğini ve bunu kendisinin yapabileceğini belirtir. Amediye'den bu hususta müsaade aldıktan sonra ölüm döşeğinde olduğunu duyurup tüm yakınlarını son bir kez görmek için köyüne çağırır ve o gece Tato'yu öldürtür. Hikaye Suto'nun emniyet içinde intikamını aldığı ve düşmanını öldürdüğü için Allah'a şükretmesiyle sonlanır.⁶⁸²

Klanlar arası rekabet ve dayanışma hali, bir ittifak stratejisi olarak evlilik bağı kurulması, bir ihtilafı tetiklemek üzere kan davası başlatılması, aşiret aidiyetinin çatışmalar üzerinden inşa edilmesi, aşiretler arası uzlaşmazlıklardan beslenen hakem/hami rolünün şeyhlikte birleşmesi, yerel nüfuz mücadelesiyle resmi kurumlar şebekesinin çeşitli şekillerde birbirine eklemlenmesi, hem isyanlarda hem de devletle uzlaşmada gerek isyancı gerek aracı rolleriyle güçlü bir şekilde şeyhlerin belirmesi, şeyhlikler arasında da kıyasıya bir çekişmenin sürüp gitmesi gibi birçok ilmekten oluşan bu girift olay örgüsü, bölgenin iktidar ağlarında sık rastlanan bir örüntüdür. Kürdistan coğrafyasının vilayet, kaza ve köyden oluşan kısmına tutulan bu büyütecin sahaya biraz daha uzaktan tutulması halinde, -hem komşu devletlerden hem de etkileri gittikçe derinleşen emperyal devletlerden oluşan- bölgedeki diğer iktidar ağlarıyla etkileşim ya da kurulan ittifak/ihtilaf örüntüleri de görüntüye dahil olmaktadır.⁶⁸³ Hikayenin kayıt altına alınması meselenin bir yönüyle bu tarafına işaret eder gibidir; her ikisi de yetkin birer oryantalist olmanın yanında Basil Nikitine Rusya'nın, Elly Bannister Soane Britanya'nın sahadaki resmi görevlilerindendir. Sonuç itibarıyla, ilk bakışta haritada pek geniş bir yer kaplamayan Irak Kürdistanı bir çırpıda özetlenmesi hiç de kolay olmayan bir ilişkiler ağıyla örtülüdür. Ancak yukarıdaki eskiz nitelikli tasvirin, belli başlı şeyh sülalelerinin

⁶⁸² B. Nikitine ve E. B. Soane, "The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 3, No. 1, 1923, ss.69-106.

⁶⁸³ Almanya, Rusya, Britanya, Fransa ve ABD'nin 19. yüzyıl boyunca bölgedeki nüfuz alanlarını genişletmeleri ve derinleştirmelerinin detaylı bir tasviri için bkz.: Mazhar Ahmed, 1996, ss.28-60.

yükselişle bağlantılı bazı olaylar üzerinden detaylandırılması tablonun biraz daha belirginleştirilmesini kolaylaştıracaktır.

2.2. Irak Kürdistanı'nın Yükselen Şeyh Sülaleleri ve Siyasal Partilerin Belirışı

20. Yüzyıl'da Irak Kürdistanı'nın etkili şeyh sülalelerinin hemen hepsinin önceki yüzyıl içinde iktidar ağlarında belirgin konumlar edinmeye başladıkları görülmektedir. Baban Mirliği'nin egemenlik merkezi olan Süleymaniye'de *Hemavend Aşireti* ile Halepçe merkezli *Caf Konfederasyonu* öne çıkarken *Berzenci şeyhleri* sivrilmekte, Kerkük'te *Talabani şeyhlerinin* güçlendiği görülmektedir. Mithat Paşa'nın valiliği döneminde uygulamaya geçirilen tapu sisteminin ardından II. Abdülhamid döneminde Süleymaniye Sancağı'ndaki toprakların büyük kısmının *Caf* reislerinden Mahmud ve Osman Beyler arasında paylaşıldığı arşiv kayıtları üzerinden izlenebilmektedir.⁶⁸⁴ Bu dönemde paşalık uvanı verilen Mahmud Bey, aşiretinin bulunduğu idari merkez olan Gülanber Kazası'na kaymakam atanmakta ancak yörenin idari amirleri ve mahalli yönetim için sıkıntı oluşturmaları üzerine, konuyla ilgili kurulan komisyon raporuna istinaden, Bâb-ı Âli'nin kararıyla Urfa mutasarrıflığına terfi ettirilerek aşiretinden uzaklaştırılmakta, yerine kardeşi kaymakam olarak tayin edilmektedir.⁶⁸⁵ İzleyen senelerde Mahmud Bey'in, kardeşinin topraklarını da sahiplenmesi üzerine Osman Bey'in şikayetçi olduğu görülmektedir.⁶⁸⁶ Yörenin en kalabalık ve farklı kollardan mürekkep Caf konfederasyonu hakkında⁶⁸⁷ Bâb-ı Âli'de, reisleri aşiretlerinden uzaklaştırmanın yanında iskân politikasının da değerlendirilen seçenekler arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.⁶⁸⁸ Cafların yanında dönemin arşiv kayıtlarında en çok zikredilen aşiretlerden bir diğeri ise Hemavendler'dir. Caflara nispeten daha küçük bir topluluk olmakla birlikte adının geçtiği hemen her kaynakta *Hemavend Aşireti*'nin savaşçılığından bahsedilmektedir.⁶⁸⁹ 1859 Yılında üç mensubunun yargısız infaz edilmesi üzerine,

⁶⁸⁴ Marufoğlu, 1998, s.126.

⁶⁸⁵ Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak'da Tarikat, Aşiret ve Siyaset", *Divan*, 1999, s.158.

⁶⁸⁶ Marufoğlu, 1998, s.127.

⁶⁸⁷ Barth, 2001, ss.44-48.

⁶⁸⁸ Çetinsaya, 1999, s.158.

⁶⁸⁹ Aşiretin savaşçılığının vurgulandığı bir örnek için bkz.: Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 38, 1908, s.456.

Bağdat Valisi Ömer Paşa'nın görevinden alınarak Harput'ta mecburi ikâmetle cezalandırılması hakkındaki karar⁶⁹⁰ aşiretin Bâb-ı Âli tarafından da ciddiye alındığının göstergesidir. Hemavendler tipik bir sınır aşireti olarak düşünmek mümkündür.⁶⁹¹ Baban Mirliği'nin sönümlenmesini izleyen yıllarda Bağdat-Kirmanşah-Musul üçgenindeki bölgenin, Hemavendler'in sistematik yağma sahası haline gelmesinden ötürü aşiretin hem Osmanlı hem de Kaçar yönetimi için sorun teşkil eder hale gelmesi söz konusudur.⁶⁹² Hemavend sorununu bertaraf etmek üzere alınan önlem, İmparatorluğun izlediği aşiret siyaseti kapsamındaki başka bir uygulamaya örnek teşkil etmektedir. Arşiv kayıtlarında, 1885 yılında Hemavendler'in Diyarbakır'a sürüleceklerini haber alan Süleymaniye ve Kerkük halkının “bunların birkaç yıl önce de Yemen'deki bir hapisanede olmalarına rağmen kaçarak bölgeye döndüklerini bu nedenle İşkodra'ya ya da Bingazi'ye sürülmelerini talep ettikleri” yer almaktadır. Bu kapsamda aşiretin haneler halinde İmparatorluğun farklı bölgelerine dağıtılmış olmasına rağmen⁶⁹³ bölgeden gelen şekavet haberlerinin ardının kesilmediği görülmektedir.⁶⁹⁴ Öte yandan Soane önceki yıllarda, zorla haksız biçimde vergi tahsil eden hükümetle işbirliği yapan şeyhlere karşı Süleymaniye halkının kenti kuşatmaları için Hemavend Aşireti'ni çağırarak şeyhleri kentten kovduğunu, Kerkük'ten gelen bir taburla asayişin sağlanabildiğini aktarmaktadır. Bu ayaklanmanın bastırılmasından sonra, şeyhlerin güçlerini daha da artırarak kendilerine bağımlı bir tüccar grubu yarattıklarını ve aşiretlerin önemini kavrayan Şeyh Said Berzenci'nin bir dizi evlilikle aşiretleri birleştirerek üzerlerinde hakimiyet kurduğunu eklemektedir.⁶⁹⁵ Bruinessen Berzenci şeyhlerinin aşiret reisleri ve toprak ağaları

⁶⁹⁰ Marufoğlu, 1998, s.163.

⁶⁹¹ Gökhan Çetinsaya, “Hemavend Aşireti”, içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s.76.

⁶⁹² Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge, 2006, s.74.

⁶⁹³ Marufoğlu, 1998, s.171. Marufoğlu arşiv kayıtlarına istinaden aşirete mensup 144 hanenin Musul'a, 100'ünün Sivas'a, 50'sinin Adana'ya, 50'sinin Ankara'ya, 46'sinin Hakkari'ye, 33'ünün Mardin'e, 23'ünün Konya'ya, bir kısmının Bingazi'ye sürüldüğünü ancak 1901'de Bingazi ve Anadolu'ya sürülenlerin tekrar bölgeye dönerek Musul Valiliği'nden sığınma talep ettiklerini aktarmaktadır.

⁶⁹⁴ Çetinsaya, 1999, s.160.

⁶⁹⁵ E.B.Soane, *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, Çev.: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, 2007, ss.210-211.

üzerindeki etkilerinden dolayı pek çok toprağa ve hatırı sayılır dünyevi güce sahip olduğu saptamasında bulunmaktadır.⁶⁹⁶ Soane de Şeyh Said Berzenci'nin toprak ve köy satın alarak güçlenmeye başladığı, bunun II. Abdülhamid döneminde de sürdüğü notunu düşmektedir.⁶⁹⁷ Barth ise Berzenci ailesinin ekonomik gücünün Baban Mirliği döneminde mütevazı bir şekilde ortaya çıkışından beri sürekli arttığını belirtmekte, 1950'li yıllarda bile Süleymaniye çarşısının dörtte birinin ailenin elinde olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁹⁸ Çetinsaya, Şeyh'in İran ile yapılan ticarete üretilen malları imal eden Süleymaniyeli tüccarların yanında, Berzenci sülalesi içinde de rakiplerinin olduğunu ancak asıl rekabetin Kadirîlerin başka bir kolu olan Talabani sülalesiyle yaşandığını kaydetmektedir.⁶⁹⁹ Kadirî Tarikatı'nın bölgedeki en önemli temsilcilerinden olan *Berzenci Şeyhlerinden Said*'in II. Abdülhamit nezdinde kuvvetli şekilde himaye gördüğü, başkente davet edildiği hatta şifreli telgrafla Sultan'a doğrudan erişme ayrıcalığına sahip olduğu kaydedilmektedir.⁷⁰⁰ Çetinsaya İkinci Meşrutiyet'in ardından Hemavendler'in çıkardığı isyanın arkasında, aşirete evlilikle hakim olan Şeyh Said Berzenci'nin bulunduğu malum olduğunu, “meşru vasıtaların yetersiz kaldığını gören hükümetin klasik ittihatçı taktiğine başvurduğunu” belirtmektedir. Önce Şeyh'in Musul'a gitmeye ikna edildiğini ardından kente varışından kısa süre sonra “ahalinin galeyana gelmesi” sonucu “linç edildiğini” fakat bunun meseleyi çözüme kavuşturmadığını çünkü bölgedeki karışıklığın iki yıl daha sürdüğünü ilave etmektedir.⁷⁰¹ Babasının yerini alan Şeyh Mahmud Berzenci ise Britanya'nın bölgeyi işgal etmesinin ardından önce Süleymaniye Hükümdarı olarak tayin edilecek sonrasında birkaç kez ayaklanarak kendini *Kürdistan Kralı* ilan edecektir. Şeyh Mahmud Berzenci Kürt milliyetçi söyleminin en önemli birkaç

⁶⁹⁶ Bruinessen, 2010, s.327.

⁶⁹⁷ Soane, 2007, s.208.

⁶⁹⁸ Barth, 2001, s.81.

⁶⁹⁹ Çetinsaya, 2006, s.74

⁷⁰⁰ Refik Hilmi, *Anılar: Tanığının Dilinden Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, Çev.: Abdullah Pişder, Peri Yayınları, İstanbul, 2010, s.25.

⁷⁰¹ Çetinsaya, 1999, s.167.

figüründen biridir. Ancak bu konuya girmeden önce Irak Kürdistanı'nın hâlihazırdaki en etkili iki ailesi Talabani ve Barzaniler'in ait olduğu şeyh sülalelerinin de bu dönemki durumları üzerinde göz gezdirmekte yarar vardır.

Hem manda idaresi hem de Irak Devleti'nde çeşitli görevlerde bulunan Edmonds, 1920'li yıllardaki saha izlenimlerini derlediği eserinde, “modern zamanlarda, derviş olan kurucularının sağladığı dinsel nüfuz sayesinde, oldukça yakın bir tarihte dünyevi bir güce ve zenginliğe kavuşan ailelerin mükemmel bir örneği” olarak *Talabaniler*'i göstermektedir.⁷⁰² 1900 tarihli bir arşiv kaydında, Kerkük ve Süleymaniye civarında huzursuzluk çıkaran, sürekli mücadele halindeki Bernzenciler ve Talabaniler hakkında bir değerlendirmeye rastlanmaktadır. Bu iki sülale hakkındaki Fırka-i İslahiyye raporunda; bunların aslında aşiret olmadıkları, yirmi civarı haneden ibaret bulundukları, kendilerine aşiret namı vererek bazı idarecilerle menfaat birliği içinde olmaları sebebiyle bölgede bu huzursuzlukların yaşandığı yer almaktadır. Bu kapsamda Talabaniler'den on üç kişinin Bağdat ve Basra'ya uzaklaştırılmaları önerilmektedir.⁷⁰³ Talabaniler'in Berzencilerle mücadelesi, sülalenin ekonomik ve siyasal anlamda artan gücünün bir göstergesidir. Bu dönemde çeşitli alanlarda yörenin önde gelen simaları arasında Talabani sülalesi mensuplarına rastlamak mümkündür.⁷⁰⁴ Mesela Hay'in Kürt edebiyatından bahsederken, yörenin en tanınmış yazarı olarak takdim ettiği, dört dilde şiir kaleme alabilen Şeyh Rıza, bu sülalenin en ilginç karakterlerinden biridir.⁷⁰⁵ Kürt dilinin hiciv

⁷⁰² C.J.Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-doğu Irak'ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)*, Çev.: Serdar Şengül ve Serap Rüken Şengül, Avesta Yayınları, 2003, s.354.

⁷⁰³ Marufoğlu, 1998, s.169.

⁷⁰⁴ Talabani mensupları çağdaş dönemde de bölgenin öne çıkan simaları arasında yer almayı sürdürmektedir. Sülaleye mensup olanların arasında meşhur şair Şeyh Rıza Talabani'nin yanında, torunu Hasan Talabani'nin Irak'ta bakan olduğu görülmektedir. Benzer biçimde Mükerrrem Talabani de Irak Komünist Partisi'nin önde gelenlerinden olup Irak'ta bakanlık görevi üstlenmiştir (Bkz.: “Talabaniler” maddesi, *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*). Celal Talabani ise PDK'nın politbüro üyesi, ardından Kürdistan YNK'nın kurucularındandır. 2005-2014 Yılları arasında Irak Cumhurbaşkanlığı görevinde bulunmuştur. Bugün YNK'nın yönetici kadroları ve etkili isimleri arasında Celal Talabani'nin eşi ve oğulları da yer almaktadır. Mesela Celal Talabani'nin oğullarından biri Bafel Talabani kuzeni Lahur Şeyh Cengi Talabani ile birlikte YNK'nın 2020 yılı itibarıyla seçilen eş başkanlarıyken, diğer oğlu Kubat Talabani KBY Başbakan Yardımcılığı görevini yürütmektedir.

⁷⁰⁵ William Rupert Hay, *Kürdistan'da İki Yıl (1918-1920)*, Çev.: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005, s.47.

mimarı olarak kabul edilen ve İstanbul'daki edebiyat çevreleriyle yakın ilişkileri bulunan Şeyh'in kaleme aldığı bir şiirden kendisine İmparatorluk idaresince ödenek tahsis edildiği çıkarılabilmektedir. Bununla birlikte şiirlerinde, II. Abdülhamid'i övmenin yanında verdiği, Kanun-u Esasî'nin yanında tekke ve tarikatları da eleştirdiği görülmektedir.⁷⁰⁶ Şeyh'in Nakşibendîlik ile Kadirîlik arasındaki rekabet, yörenin bürokrat ve memurlarındaki yozlaşma, bölgedeki asayiş sorunu⁷⁰⁷ gibi birçok konuya temas eden şiirleri, bu dönem bölgenin genel hali hakkında fikir edinebilmek açısından zengin bir içeriğe sahiptir.⁷⁰⁸ Ayrıca Şeyh Rıza Talabani, bahsi geçen sülâlerin her durumda birlikte hareket etmediklerinin, kendi içinde farklılıklar ve mücadeleler barındırabildiğinin hatırdâ tutulmasına dair duru bir örnektir. Temo İstanbul'dan döndüğünde kardeşinin tüm malvarlığına el koyduğunu gören Şeyh'in Kerkük'te hamallık yaptığına, şeyh ve beyleri eleştiren şiirler yazdığına değinmektedir.⁷⁰⁹ Öte yandan Hay ise, Şeyh'in oğlunun Britanya işgali sırasında Raniye'nin Bâb-ı Âli tarafından atanan kaymakamı olduğu notunu düşmektedir.⁷¹⁰ Edmonds, Şeyh Rıza'nın birinci kuşaktan kuzeni Şeyh Hamid'in 1918'deki Britanya işgali sırasında yöredeki en önemli kişi haline geldiğini

⁷⁰⁶ Salih Uçak, "Şeyh Rıza Talabani'nin Türkçe Şiirlerinde Sosyal ve Siyasal Hiciv", içinde: *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, 3. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss.157-164.

⁷⁰⁷ Uçak, a.g.m., ss.157-164.

⁷⁰⁸ Şeyh Rıza Talabani'nin "Süleymaniye ki Baban Mülküydü" adlı şiiri Baban Mirliği'ne bir methiye olmakla beraber hem mirliklerin otonom karakterine hem de mirlerin baskın olduğu iktidar ağlarındaki şeyhlerin konumuna işaret etmesi açısından önemlidir. Şiirin kaleme alındığı dönemki şeyhlerle mirlikler döneminin şeyhleri arasında, iktidar ağlarındaki konumlanışları yönünden bir fark olduğu görülmektedir. Bir yönüyle şiir, mirliklerin ardından şeyhlerin yükseldiğine dair argümanı destekler nitelikte bir statüler konfigürasyonu sunmaktadır. Şiirin ilgili kısımları şöyledir:

"Hatırlıyorum da Süleymaniye Baban mülkü idi
Ne Aceme mahkûm, ne de Osmanlıya maskara idi
Sarayın kapısında dizilmiş on sıra şeyh, molla, zahid
Seywan'ı sanki Ka'be'yi tavaf eder gibi dönerlerdi
.....

Baban hanedanının nurlu mezarlarına rahmet olsun
Ki ihsanlarının yağmuru da Nisan bulutu gibiydi
Ebdullah Paşa, Sinê valisine karşı savaşıırken
Bu Rıza, beş altı yaşında bir mektep çocuğu idi"

Şiirin Türkçe'ye kazandıran Selim Temo, şiirde geçen 'Seywan'ın Süleymaniye'deki meşhur bir tepe olduğu notunu düşmektedir. Sinê valisi ise İran'ın egemenlik sahasında kalan başka bir Kürt mirliği olan Erdalan'ın Miri'dir. Şiirin Türkçesi için bkz.: Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, 1. Cilt, Agora Kitaplığı, 2013, s.519.

⁷⁰⁹ Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, 2. Cilt, s.1460.

⁷¹⁰ Hay, 2005, s.47.

belirtmektedir. Hamid'in "Türklerin amansız bir düşmanı olarak bütün gücünü Britanya'nın lehine seferber ettiğini, karşılığında kendisine yöredeki Talabani köylerini manda idaresinin müdahalesi olmaksızın yönetme ve cüzi bir imtiyaz hissesi karşılığında ilkel petrol kuyularından yararlanma ayrıcalıkları verildiğini" aktarmaktadır.⁷¹¹ Bruinessen'e göre, sülalenin en büyük rakipleri olan Berzenciler'in sık sık Britanya karşıtı tutum sergilediği hesaba katıldığında, Talabaniler'in Britanya yanlısı olmalarında şaşılacak bir yan yoktur. Ancak her iki sülalenin de izlediği ruhani silsile olan Kadirîliğin asıl rakibi Barzaniler'in de bağlı olduğu Nakşibendilik'tir.⁷¹²

Bruinessen Nakşibendiliğin Kadirîlik karşısındaki süratli yayılımının, tarikatın örgütlenme modelinden ve Kürdistan coğrafyasına girdiği dönemdeki sosyal durumun özgün koşullarından kaynaklandığını ileri sürmektedir.⁷¹³ Nikitine'in çalışmasında bu yayılımın özlü bir tasviri bulunmaktadır: Gerçek öğretiyi elinin altında tutan etrafı çömezleriyle sarılı şeyh, öğretiyi kendi hanesinde müritlerine aktarmakta, müritlerinin en iyileri ileride aşiretler içinde halifelere dönüşmekte ve böylelikle *aşiretlerin coğrafi dağılımına uygun biçimde mistik bir hücreler ağı* her yere sirayet etmektedir.⁷¹⁴ Aşiret ile şeyhlik arasındaki bu kaynaşma oldukça ilginç görünmektedir. Bu bağlamda döneme

⁷¹¹ Edmonds, 2003, s.356, s.382.

⁷¹² Bruinessen, 2010, s.328, s.330.

⁷¹³ Bruinessen iki tarikat arasındaki farkları incelikli bir şekilde tahlil etmektedir. Buna göre Kadirîlik'te tarikatın halifeleri bağımsız şeyhler haline gelemedikleri gibi oğulları da kendiliğinden halife olamamaktadır, bu nedenle şeyhlik Berzenci ailesinin tekelinde kalmaktadır. Bruinessen bu örüntünün dışında kalan bildiği tek örneğin, Talabani ailesinin kurucusu olan Sadate Nehri olduğunu belirtmektedir. Çünkü Sadate Nehri'nin, kendisinin bağlı bulunmadığı Kürt olmayan Hintli bir müşşidden icazet alarak şeyh olmuş tek Kürt Kadirî şeyhi olduğunu söylemektedir. Bunun aksine Nakşibendilik'te, tarikatı Kürdistan'da yaygınlaştıran Mevlana Halid'in birçok halifesi kendi haklarına sahip şeyhler haline gelmekte, kendi halifelerine icazet verebilmektedir. Bu halifeler de şeyh olarak kendi halifelerini atayabilmektedir. Bu tarz bir şeyh-halife ilişkisinden müteşekkil örgütlenme modeli hızla büyüyen bir ağına şekillenmesine zemin oluşturmaktadır. Bruinessen Nakşibendiliğin bölgede yayılmaya başladığı döneme denk gelmesiyle birlikte diğer tarikatların da güçlenmelerine yol açan ikinci etmenin Avrupa emperyalizminin bölgeye girişiyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu kapsamda bir yandan Kürt mirliklerinin ortadan kaldırılmasında Alman subaylarının yardımına, öte yandan Avrupalı devletlerin bölgedeki hristiyan halklarla kurduğu ilişkinin yarattığı tedirginliğin yabancı ve hristiyan düşmanı duygulara hitap etmek için yarattığı elverişli koşullara değinmektedir. Ayrıca mirliklerin ardından oluşan otorite boşluğunun ve toprakların kayda geçirilmesi suretiyle tapu dağıtımının şeyhlerin güçlerini pekiştirmesinin önemine dikkat çekmektedir (Bruinessen, 2010, s.335, s.336, ss.340-347).

⁷¹⁴ Basil Nikitine, *Kürtler: Sosyolojik-Tarihi İnceleme*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2015, s.388.

ilişkin kimi kaynaklarda rastlanan *aşiret şeyhi*⁷¹⁵ ifadesi kavramlar konusundaki bir kafa karışıklığının yansımasından ibaret değildir. Esasında melez nitelikli bu ifade, bir örgütlenme formu -aşiret- ile bir liderlik tipinin -şeyh- kaynaşmasına göndermede bulunmaktadır. Bu kaynaşmada, tarikatın aşiretin içinde erimesine reisin şeyhe dönüşmesi eşlik etmektedir. Barzaniler bu sosyolojik tepkimenin iyi bir örneğidir. Irak Kürdistanı'nın dağlık kuzey kesimlerinde, güneydeki ova bölgelerine nispeten aşiretlerin daha yaygın ve güçlü olduğu sıklıkla dile getirilen bir husustur.⁷¹⁶ Günümüzde adları yer yer bu yöredeki belirli mıntikalarla anılmaya devam eden bazı aşiretlerin, 16. yüzyıldan başlayarak neredeyse kesintisiz biçimde yazılı kaynaklar üzerinden izleri sürülebilmektedir. Bunların en önemlilerinden biri Zebari Aşireti'dir. Kaplan'a göre Barzaniler'in adını aldığı Barzan vaktiyle Zebari Aşireti'ne ait köylerden biridir ve Barzanlılar aslen Zebari Aşireti mensubudur.⁷¹⁷ 19. Yüzyıl'ın ilk yarısında başka bir Nakşibendî molladan icazet alınarak Barzan'da tekke kurulmasının ardından, yüzyılın ikinci yarısında Barzan şeyhlerinin civardaki diğer şeyhler ve başta Zebariler olmak üzere başka aşiretlerle nüfuz mücadelesine giriştikleri anlaşılmaktadır.⁷¹⁸ *Suto ve Tato'nun Hikayesi*'ndeki şeyhlerin çekişmesiyle ilgili kısım, bu mücadelenin sözlü kültürdeki kalıntısı olarak okunmaya oldukça yatkındır. Barzaniler'in dönemin diğer güçlü şeyhlikleriyle karmaşık bir ittifak ve ihtilaf ilişkisi içinde olduğu ve adlarının bölgedeki bazı isyanlarla anıldığı görülmektedir.⁷¹⁹ Ancak Barzan şeyhlerinin yükselişini asıl ilginç

⁷¹⁵ Aşiret şeyhi nitelemesinin kullanıldığı kaynaklardan biri olarak Marufoğlu'nun *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)* adlı çalışmasına (s.90, s.126, s.170, s.226) bakılabilir.

⁷¹⁶ Leach, 2006, ss.22-28.

⁷¹⁷ Yaşar Kaplan, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüsselam Barzani (1908-1914)", İçinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler*, Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali, Kitap Yayınevi, 2017, s.180. Kaplan, 1872'de ölen I. Şeyh Abdüsselam Barzani'nin, Kürtçe kaleme aldığı bir kasidede, "tarikat olarak Halidi'yim, aşiret olarak Zebari'yim, köy ve meskenim Barzan'dır" diyerek bunu teyid ettiğini belirtmektedir.

⁷¹⁸ Kaplan, a.g.m., s.179 Kaplan I. Şeyh Abdüsselam Barzani'nin yerine geçen oğlu Şeyh Muhammed Barzani döneminde, Barzan Tekkesi çevresindeki Nehri Tekkesi'nden Şeyh Muhammed Sıddık, Surçi şeyhleri ve Zebari ağaları arasındaki nüfuz çekişmesinden bahsetmektedir. Önceki dipnotta kasidesi aktarılan Şeyh Abdüsselam'ın oğlu Muhammed'in Zebari ağalarıyla giriştiği mücadele, bir kuşak içinde bölgedeki himaye ilişkilerinde yaşanan keskin değişimin göstergesi olsa gerektir.

⁷¹⁹ Bruinessen'e göre Nehrili Şeyh Ubeydullah'ın çağdaşı ve rakibi olan Barzan Şeyhi I. Abdüsselam'ın müridleri onu mehdi olarak kabul ettiklerinden, ondan İstanbul'u ele geçirip halife olmasını telep etmişler, bu talep karşısında istekli davranmaması üzerine şeyhi feci şekilde dövmüşlerdir. Hatta bir söylentiye göre mehdi olup olmadığını anlamak isteyen müridleri, uçup uçmadığını görmek için şeyhi pencereden atarak

kılan yan, Zebari ve diğer aşiretlerin ağalarına karşı, sömürülen aşiretsiz köylülerin savunucusu olarak ortaya çıkışlarıdır.⁷²⁰ Bruinessen bir şeyhin siyasal güç kazanmasında aşağı sınıftan köylülerin pek de önemli olmadığını ancak bunun belki de tek istisnasının Barzan Şeyhleri olduğunu belirtmektedir. Bu tespitiyle Barzan şeyhlerinin yükselişi konusunda, ekonomik ve sosyal koşullara dair oldukça önemli bir parantez açmaktadır. Aslında bu parantez, aşiretler hakkındaki çalışmaların ekseriyetle kör noktasını oluşturan tâbi tabakanın konuya dahil edilmesi anlamına gelmektedir. Bakış açısı riyaset ve şeyhlikten topluluğun sıradan mensuplarına doğru kaymaktadır. Örgütlenme pratiğinin bu açıdan görünümü, İbn Haldun'un asabiyet türlerinden biri olarak *ilticaya* atıf yapan satırlarını akla getirmektedir.⁷²¹ Barzan şeyhlerinin yükselişi hakkında, bu kısacık paragrafa sığabilen hususlar bile, bir bütün olarak düşünüldüğünde, meselenin çok katmanlı yanını gözler önüne sermektedir. Yukarıda değinilen aşiretsiz köylüler, aşiretli, reisler ve şeyhlerden oluşan katmanlara ancak yerel idareciler, tabi olunan devletin yanında komşu ve Batılı devletlerin yer aldığı başka bir katman dizisinin eklenmesiyle, bölgenin belli belirsiz de olsa bütünlüklü bir siyasal görünümüne erişilebilmektedir. Edmonds yakın geçmişte aşiret reisleri haline gelen şeyhlerin dini nüfuzlarını ancak daha yüksek bir dünyevi otorite tarafından atandıklarında etkili bir şekilde kullanabildiklerine dikkat çekerken bu katman dizisine işaret etmektedir.⁷²² Burada, bu çok katmanlı zemin üzerinde, kısa sayılabilecek bir sürede yükselen bir

ölümüne sebep olmuşlardır. I. Abdüsselam'ın, Nehrili Şeyh Ubeydullah'ın yanında yer alan oğlu Şeyh Muhammed Barzani ise Ubeydullah'tan icazet alarak, Nakşibendiliğin ana merkezi ile daha güçlü ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. Başlattığı isyanın bastırılmasından sonra Ubeydullah'ın sürgüne gönderilmesiyle Şeyh Muhammed Barzani aşiretler nezdinde manevî önder sayılarak mehdi ilan edilmiştir. Bruinessen izleyen süreçte, Zebari, Şirvani ve Mizuri gibi savaşçı aşiretlerin Şeyh Muhammed önderliğinde Revanduz ve Akra'yı ele geçirerek Musul'a yürüdüklerini, valinin ancak tuzak kurarak şeyh ve yakınlarını tutuklayabildiğini aktarmaktadır. Bu bağlamda, Bruinessen bu dönemdeki ayaklanmaların milliyetçi karakterinin yanında mesianik niteliğine de dikkat çekmektedir (Bruinessen, Ağa Şeyh Devlet, s.373). Çağdaş dönemde Barzaniler, Molla Mustafa Barzani ile daha bilinir hale gelmiştir, bundan önceki geçmişlerine değinen çalışmalar nadirdir. Bu açıdan Molla Mustafa Barzani'nin Şeyh Muhammed'in oğullarından biri olduğunu belirtmekte yarar vardır.

⁷²⁰ Bruinessen, 2010, s.346. Bruinessen, Barth'ın Hemavend ağalarının miskenlerin (aşiretsiz köylüler) kendilerine karşı örgütlenmek üzere Kadirliği kullanmalarından korktuğuna dönük tespitinde de benzeri bir durumun söz konusu olduğunu belirtmektedir.

⁷²¹ İbn Haldun, 2009, s.337.

⁷²² Edmonds, 2003, s.294.

cemaate atfen kullanılan *Barzaniler* ibaresindeki çoğul ekinin neyi karşıladığı netleştirilmelidir. İbaredeki çoğul ekinin bir topluluğa işaret ettiğine kuşku yoktur. Aslanan bu topluluktaki baskın örgütlenme formunun türünü belirlemektir. Bir tekke etrafında topluluğun bir aşirete ve ardından aşiret konfederasyonuna evrildiğinin göz önüne alınması, 20. yüzyıl boyunca Irak Kürdistanı'nın önde gelen kimi simalarının içinden çıktığı Barzaniler'in⁷²³, aşiret ile tarikat -ya da şeyhlik ile reislik- arasındaki kaynaşmanın bir örneği olduğunu ortaya koymaktadır. Topluluğu niteleyen baskın örgütlenme tipinin aşiret olmasının temel nedeni *bir aşiret mensubu olmanın* bölgede taşıdığı anlam olsa gerektir. Hay'ın deyiimiyle *eşîretim, civis Romanus sum* benzeri bir anlama sahip olup saygı gösterilmesi ve hesaba katılması gereken bir aidiyete gönderimde bulunmaktadır.⁷²⁴ Nitekim McDowall, ilerleyen yıllarda uzunca bir süre Irak'taki Kürt hareketinin en önemli siması olduğu düşünülebilecek Molla Mustafa Barzani'nin ağalığının seküler otoritesi ile babası ve dedesinden miras aldığı dini aurayı kaynaştıran karizmatik karakterine dikkat çekmektedir.⁷²⁵ Bununla birlikte ilk bakışta, aşiret ve tarikat gibi geleneksel karakterli iki örgütlenme formunun kaynaşması olarak beliren bu topluluğun modernleşme süreçlerinden yalıtık olmadığı unutulmamalıdır. Çünkü bu örgütsel terkinin bileşenlerinden şeyhliğin mekanı olarak da düşünülebilecek tekkeler, milliyetçilik gibi modern bir ideolojinin de dolaşımında olduğu kılcal damarlardan birini oluşturmaktadır.⁷²⁶

⁷²³ Barzaniler 20. yüzyılda Irak Kürdistanı'nın önemli siyasal figürlerinin çıktığı sülalelerden biri olmuştur. 1930'lu yıllarda Şeyh Ahmed Barzani, izleyen yıllarda ise Molla Mustafa Barzani Irak Kürdistanı'nda çıkan birçok isyana önderlik etmişlerdir. Molla Mustafa'nın oğullarından biri olan Ubeydullah Barzani 1970'li yıllarda Irak'ta bakanlık görevinde bulunmuştur. Molla Mustafa'nın yeğeni Edhem Barzani 1980'li yıllarda Kürdistan Devrimci Hizbullah Partisi'nin lideridir. Bugün Molla Mustafa'nın diğer oğlu olan Mesud Barzani PDK'nın başkanıdır. Mesud Barzani'nin oğullarından Mesrur Barzani Irak KBY Başbakanı ve Mensur Barzani peşmerge birliklerinde generaldir, yeğeni Neçirvan Barzani KBY Devlet Başkanlığı görevini yürütmektedir.

⁷²⁴ Hay, 2005, s.71.

⁷²⁵ David McDowall, "The Kurdish Question: a historical review", içinde: *The Kurds: a contemporary overview*, Der.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Speri, Routledge, 1992, s.26

⁷²⁶ Jwaideh, 2009, s.212. Jwaideh yüzyıl başlarından bahsederken milliyetçi fikirlerin yavaş yavaş tekkelere sızmasından bahsetmektedir. Milliyetçi ideolojinin şeyhler arasında güçlü destekçiler kazandığını, bunun Kürt milliyetçiliğinin tarihinde büyük önemi olduğunu kaydetmektedir. Bu nedenle tekkelerin milliyetçi fikirlerin yayılmasında oynadıkları rolün abartı sayılmaması gerektiğini ileri sürmektedir. Çünkü tekkelerden yayılan bu fikirlerin şeyhlerin irfanlarının ve eleştirilemez yetkilerinin eşliğinde Kürtler arasında çabucak ve yaygın olarak kabul gördüğüne değinmektedir. Ayrıca şeyhlerin dini önder olma

Bruinessen'e göre, Barzan Köyü uzun bir zaman müslüman ya da hristiyan, malını mülkünü yitirmiş mültecilerin sığınabildiği, toprakların kolektif olduğu ütöpik bir cemaat gibidir. Kürdistanı'nın çeşitli bölgelerinden aktivist Kürt milliyetçilerinin şeyhlerin güvencesinde geçici olarak ikâmet edebilmesi, bu mntıkanın milliyetçi hareketin merkezlerinden birine dönüşmesini beslediği bir sosyal ortam söz konusudur.⁷²⁷ Buraya kadar bahsedilen örgütlenme formlarının bundan sonra izlediği seyri, 20. yüzyılın ilk yarısındaki bazı isyanlarla birlikte takip etmekte yarar vardır. Böylelikle hem bu örgütlenmelerin dönemin siyasal gelişmelerindeki konumlanışı hem de siyasal partilerin belirişiyile ilişkisi açıklık kazanacaktır.

20. Yüzyıl'ın ilk çeyreği sarsıcı dönüşümlerin yaşandığı bir geçiş evresidir. Bu evre aynı zamanda, I. Dünya Savaşı'nın ardından Ortadoğu'da kurulan manda rejimlerini yeni devletlerin kuruluşunun takip ettiği bir dönemin başlangıcıdır. İşte bu koşullarda yavaş yavaş bölgedeki ulus-devletlerin hâlihazırdaki sınırları belirmeye başlamaktadır. Savaşın öncesinde batı hududunda parçalanma eğilimlerinin güçlendiği İmparatorluğun Ortadoğudaki egemenlik sahaları da bu açıdan durgun değildir. Bu hareketlilik bölgede gerçekleşen isyanlar üzerinden izlenebilmektedir. Bu dönemde Irak Kürdistanı'na biraz daha yakından bakıldığında, İkinci Meşrutiyet'in ardından II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini izleyen günlerde, Musul Vilayeti'nde Barzaniler ve Hemavendler gibi aşiretlerle İmparatorluk idaresi arasında çıkan karışıklıkların arşiv kayıtlarına yansıdığı görülmektedir.⁷²⁸ 1909 Yılında Şeyh II. Abdüsselam'ın üzerine gönderilen birliği Musul'un Akre kazasında yenilgiye uğratmasının ardından, Musul Valisi'nin verdiği bilgiye istinaden Bağdat Dördüncü Ordu Kumandanlığı'ndan Bâb-ı Âli'ye gönderilen telgrafta, isyanın Meşrutiyet'e karşı bir irtica hareketi olduğu, Hakkari Sancağı'ndaki

özelliklerinin ve nüfuzlarının hükümetin müdahale ve baskılarından tekkeleri koruyan bir tür dokunulmazlık sağlamasının etkisini eklemektedir.

⁷²⁷ Bruinessen, 2010, s.372.

⁷²⁸ Olayın ve ardından yaşanan gelişmelerin arşiv kayıtlarına dayanan yukarıdaki aktarımı için bkz.: Kaplan, 2017, ss.182-185, s.193, s.196.

aşiretlerin de ayaklanmaya katıldığı ve gerekli tedbirler alınmaz ise diğer aşiretlerin de etkilenebileceği belirtilmektedir. Bunun üzerine yardımcı aşiretlerin katıldığı daha büyük bir askeri birliğin bölgeye sevk edilmesiyle isyancıların Barzan bölgesine çekilmek zorunda kaldığı, ilerleyişini sürdüren askeri birliğin Barzan Köyü'ne girerek konuşlandığı görülmektedir. Ancak geri çekilen Şeyh bir yıl geçmeden, yanına sığındığı Pinyanişi Aşireti Reisi'nin adamlarıyla geri dönerek buradaki diğer aşiretlerle birleşip Barzan'da bırakılan taburları yenilgiye uğrattıktan sonra, bölgedeki hakimiyetini yeniden tesis etmektedir. Meclis-i Âyân üyesi Seyyid Abdülkadir'in araya girmesiyle Şeyhle görüşmelerin başladığı ve izleyen yıllarda Şeyh'in affedilerek Osmanlı nişanıyla taltif edildiği görülmektedir.⁷²⁹ Jwaideh olayların tanığı olan Demeluci'ye dayanarak, izleyen yıllarda Şeyh II. Abdüsselam'ın da aralarında yer aldığı bölgenin ileri gelenleri tarafından Meclis-i Umumi ve Bâb-ı Âli'ye gönderilen bir arzuhâle dikkat çekmektedir. Arzuhâlde beş Kürt kazasında eğitim dilinin Kürtçe olması, yöreye Kürtçe konuşan memur ve idarecilerin atanması, adalet ve vergi hizmetlerinin şer'i hükümlere uygun yürütülmesi, dini görevlilerin Şafi mezhebine mensup olanlardan atanması gibi talepler yer almaktadır.⁷³⁰ Kaplan bu dönemde Şeyh'in askeri gücü sayesinde Musul bölgesinde geniş bir nüfuz alanına sahip olduğunu belirtmektedir. İşte bu nüfuz alanını daraltmak isteyen İmparatorluk idaresi 1914'te başlattığı bir dizi askeri harekâtla Şeyh'i İran'a çekilmeye mecbur bırakmıştır.⁷³¹ Ardından yakalanan Şeyh, Musul divanı harp-i örfiyesi tarafından idama mahkum edilerek asılmıştır. İmparatorluk çağının son demlerinde bölgenin başlıca siyasi gelişmelerinden biri sayılabilecek Şeyh II. Abdüsselam Barzani'nin 1908 ve 1914 yılları arasına yayılan isyanları şeyhlikler, aşiretler, yerel idareciler ve devletler

⁷²⁹ 1913 Yılına tarihlenen arşiv kaydında, II. Abdüsselam'ın Bâb-ı Âli'ye on iki bin müridiyle Balkan Savaşları'na katılmak üzere emre amade olduğunu belirten bir yazı gönderdiği, bunun üzerine Dahiliye Nezareti'nce Musul Vilayeti tarafından Şeyh'in vatana sadakati ve hükümete itaatının artması nedeniyle dördüncü rütbeden Osmanlı nişanıyla taltifinin uygun görüldüğü yer almaktadır.

⁷³⁰ Jwaideh, 2009, ss.213-214. Jwaideh'e göre dile getirilen talepler arzuhali kaleme alanların dini karakterleriyle harmanlanan milliyetçi bir itkidenden doğmuştur.

⁷³¹ Kaplan, 2017, s.197, s.200.

arasındaki girift ilişkinin başka bir örneği olarak yörenin hafızasındaki yerini almıştır. Bu dönemde Şeyh'in bölge aşiretlerinin yanında diğer şeyhlerle, dönemin siyasi partileri yanında İstanbul'daki Kürt milliyetçi hareketinin önde gelenleriyle ilişki içinde olduğu görülmektedir. Buna ilaveten Osmanlı Parlamentosu ve Bâb-ı Âli ile etkileşim halinde olmanın yanında İran ve Rusya ile irtibat kurmaktadır.⁷³² Bu dönemde Irak Kürdistanı'nın kuzey kesimlerinde Barzaniler'in, güneyde ise Berzenciler'in isyanları öne çıkmaktadır. Şeyh II. Abdüsselam Barzani'nin isyanlarının başlangıcıyla Hemavendlerin yarattığı karışıklıktan ötürü Musul'a davet edilen Şeyh Said Berzenci'nin şaibeli şekilde öldürülüşü 1909 yılına rastlamaktadır. Hilmi, Şeyh'in öldürülmesinin ardından, hükümetin oğlu Şeyh Mahmud Berzenci'nin babasının intikamını almasından çekindiğini aktarmaktadır.⁷³³ Ancak Şeyh Mahmud Berzenci, hafızalarda daha çok ilerleyen yıllarda Süleymaniye havalisinde başlattığı isyanlarla yer etmiştir.

Berzenci şeyhlerinden Mahmud'un isyanları, I. Dünya Savaşı'nda bugünkü Irak topraklarının Britanya tarafından işgal edilmesine rastlamaktadır. Bu yönüyle Şeyh'in isyanlarının, öncekilerden farklı bir siyasi ve askeri bağlamda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. İşte bu noktada savaşın ve ardından kurulan sömürge idaresinin, Irak Kürdistanı üzerindeki etkilerine dair bazı hususların altının çizilmesinde yarar vardır. Tucker'ın ifadesiyle 20. yüzyılın en önemli tekil olayı olarak kabul edilebilecek savaş Osmanlılar'ın da dahil olduğu Kıta Avrupası'ndaki bütün hanedan imparatorluklarının

⁷³² Şeyhin bölge aşiretlerinden aldığı destek düşünüldüğünde, geniş bir sahada aşiretler üzerinde hakimiyet kurduğu ve diğer şeyhlerle ittifak halinde olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Herki ve Zebari örneklerinde görüldüğü üzere bölgenin bazı aşiretleriyle de husumet içinde olduğu, bazı aşiretlerin Şeyh'e karşı düzenlenen askeri harekâtlarda İmparatorluk birliklerine katıldığı unutulmamalıdır. Mesela Şeyh İran sınırında başka bir aşiret tarafından önce köye davet edilip sonra yakalanarak İmparatorluğa teslim edilmektedir. Diğer yandan Kaplan 1909'da Şeyh hakkında Bâb-ı Âli'ye yapılan şikayetlerin Akre ağalarının tezgâhladığı bir oyun olduğundan bahsetmektedir. Bunun yanında yukarıda bahsi geçen arzuhalin İstanbul'daki Seyyid Abdülkadir, Emin Ali Bedirhan ve Şerif Paşa gibi kişilere gönderilmesi, dönemin Kürt milliyetçi hareketleriyle ilişki kurduğunu göstermektedir. Yine Kaplan'ın, Şeyh'in ademi merkezîyet yanlısı Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin bölgedeki yerel temsilcileriyle iyi ilişkiler geliştirdiğine dikkat çekmesi, partilerle kurulan ilişkiye bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca Şeyh'in İran'da bulunduğu sırada hem buradaki yetkililerle hem de Rus konsolosla irtibat kurduğuna dair arşiv kayıtları meselenin diğer devletlerle kurulan ilişkiler düzlemini işaret eder mahiyettedir.

⁷³³ Hilmi, 2010, s.28

parçalanmasıyla sonuçlanmıştır.⁷³⁴ Bu bağlamda savaş, imparatorluk rejimlerinin parçalanmasıyla yeni devletlerin doğuşunun iç iç içe geçtiği bir siyasal sürecin belirleyici uğraklarından birini oluşturmaktadır. İlk bakışta bölge, savaşla gelen kuvvetli vakumun eşliğinde sınırların buharlaştığı, farklı egemenlik iddialarının tedavüle girebildiği bir sahayı andırmaktadır. ‘Wilson İlkeleri’ ve ‘halkların kendi kaderini tayin hakkı’ gibi self determinasyon prensiplerinin dolaşımında olduğu bir devletler arası konjonktürde, bölge emperyal devletlerin yanında yerel iktidar öbeklerinin de egemenlik tasavvurlarının konusu olan bir yeniden inşa sürecinin biçimlendirilmeyi bekleyen nesnesi gibidir. Sykes-Picot’dan San Remo Konferansı’na bölgeye dair üretilen başka başka siyasi haritaların varlığı bunun kartografik dışavurumu olsa gerektir. Savaşın sonlanmasıyla birlikte Irak Kürdistanı Britanya manda idaresinin egemenlik sahasına dahil olmuştur. Manda idaresinin izlediği hakimiyet stratejileri, bölge üzerinde birçok açıdan derin izler bırakmış olmakla birlikte bunlardan ikisine burada hasseten değinilmelidir. Mezkûr stratejilerden ilki konuya dair incelemelerde *aşiretlendirme siyaseti* -tribalization- olarak da adlandırılmaktadır. Strateji en basit ifadesiyle, manda idaresinin hakimiyetinin aşiret reislerinin desteklenmesi suretiyle tesisi anlamına gelmektedir.⁷³⁵ Bazı görüşlere göre kalıcı etkileri olan⁷³⁶ bu strateji zayıflamış olan aşiretlerin yeniden güçlenmesiyle sonuçlanmış, hatta yer yer *yeniden aşiretlendirme* -retribalization- olarak da adlandırılmıştır.⁷³⁷ Ancak bu stratejinin sahadaki işleyişi hiç de yukarıda tanımlandığı

⁷³⁴ Spencer Tucker, “1914-1918 Birinci Dünya Savaşı”, içinde: *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000*, Der.: Jeremy Black, Çev.: Yavuz Alogan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.114.

⁷³⁵ Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, I.B.Tauris & Co.Ltd., 2007, s.165. Sluglett İslam ve Osmanlı hukukunun aksine Britanya idaresi döneminde topraklar üzerindeki hakların aşiret liderlerine devredilmesinin reislerin otoritesini restore ettiğini hatta yarattığını belirtmektedir.

⁷³⁶ Judith S. Yaphe, “The View from Basra: Southern Iraq’s Reaction and Occupation, 1915-1925”, içinde: *Creation of Iraq 1914-1921*, Der.: Reeva Spector Simon ve Eleanor H. Tejiran, Columbia University Press, 2004, s.25. Yaphe’ye göre Britanya’nın aşiret siyasetinin Irak’ın siyasal gelişimi üzerinde uzun erimli yıkıcı sonuçları olmuştur. Yaphe, Britanya tarafından uygulamaya konulan Cezaî ve Medenî Aşiret Uyuşmazlıkları Düzenlemesi’ni (Tribal Criminal and Civil Disputes Regulations) kast ederek ülkedeki hukuki rejimin çift karakterli yanından kaynaklı sorunlara dikkat çekmektedir. Özellikle aşiret geleneklerinin resmi anlamda tanınması ve konsolide edilmesi ile kasaba ve aşiret arasındaki etkileşim asgari düzeye indirgenmiş, 1918’den 1958’e değin Irak, hukuki anlamda biri kasabalar diğeri aşiretler için geçerli olan iki hukuk rejiminin uygulandığı bir ülke olmaya devam etmiştir.

⁷³⁷ Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, 2012, s.19. Marr’e göre Osmanlı İmparatorluğu’nun aşiret reislerini zayıflatma ve merkezi idarenin kontrolü altına alma siyasetinin aksine

gibi basit bir görünüm arz etmemektedir. Çünkü stratejinin bir ucunu oluşturan aşiret kadar diğer ucunda bulunan manda idaresinin de homojen bir karakter taşımadığı görülmektedir.⁷³⁸ Bazı aşiretlerin manda idaresince desteklenmesi, bunların rakipleri olan diğerlerinin -bazen başka devletlerle ittifak da kurarak- manda idaresine karşı ayaklanmasına ve aşiretler arası çatışmaların baş göstermesine neden olmuştur.⁷³⁹ Diğer yandan manda idaresinin de bölgede izlediği strateji çeşitli düzeylerde çatalanma eğilimleri sergilemektedir. Dodge’a göre Britanya’nın Irak’ta devlet inşa etme girişimi, büyük ölçüde iki devlet tasarımı arasındaki bir tartışma alanında belirlenmiştir: Bunlardan biri devletin bireylerle doğrudan kurumsal bağlantılar oluşturmaya çalıştığını savunan *rasyonel bireycilikten* beslenirken iken diğeri devletin aşiretler ve şeyhler dolayısıyla hükmetmesinin yerinde olduğunu ileri süren *romantik kolektivizme* yaslanmaktadır.⁷⁴⁰ Bu iki uç arasındaki gerilim sahadaki gelişmelere göre şekillenen değişken siyasetin gel gitlerinde yakalanabilmektedir. Bu durum, Britanya’nın 1918’de Irak Kürdistanı’na *dolaylı yönetim* siyasetini benimseyerek girişinin ardından bir yıl sonra 1919’da *doğrudan yönetim* siyasetine geçişinde ve nihayet 1921-1923 yılları arasında *tampon devlet* siyasetini uygulamaya koymasında kendini göstermektedir.⁷⁴¹ Öyle ki Arıkanlı’ya göre 1918 ve 1926 yılları arasında kalan dönemde, mezopotamya ve Kürtlere yönelik

Britanya aşiret aidiyetini yeniden canlandırmaya girişmiştir. Başlıca şeyhleri kendi mıntukalarında asayişin sağlanması ve vergi tahsiliyle yetkilendirirken ayrıcalık ve bağışlarla yeni kurulan manda idaresine bağlamaya çalışmıştır.

⁷³⁸ G. M. Lees, “Two years in Sout Kurdistan”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, Vol. 15, No. 3, 1928, s.269. Bu dönemde sahada havacı yüzbaşı olarak görev yapan Lees, Kürdistan’ın Irak’a doğrudan tabi olması gerektiğini düşünen Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox’ın aksine buna hep direnmiş olan Elly Bannister Soane’nin görevden alınışının ardından, uzun süredir uğruna mücadele verdiği Kürdistan’ın refahını amaçlayan idealin terk edilmesiyle kendisinin de istifasını verdiğini kaydetmektedir.

⁷³⁹ Manda idaresinin izlediği siyasetin, aşiretler arası çatışmaları kışkırtması meselenin aşiretler cephesinde yarattığı yankının çok biçimli karakterinin yalnızca bir yanını oluşturmaktadır. Aynı zamanda aşiretlerin devlet müdahalesini içselleştirme biçimlerinin aşiretten aşirete farklılık göstermesinden kaynaklı bir çok biçimlilik de söz konusudur. Tapper’in genel olarak aşiret ve devlet ilişkilerine dair belirttiği üzere, devlet kontrolü aşiretin örgütlenmesinde önemli bir belirleyendir fakat devletin etkisinin aşiret üyelerince nasıl içselleştirildiği de önemlidir ve aşiretler bu konuda birkaç seçeneğe sahiptir (Richard Tapper, “Introduction”, içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, s.53).

⁷⁴⁰ Toby Dodge, *Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied*, Columbia University Press, 2003, s.2.

⁷⁴¹ Saad Basheer Eskander, *Britain’s Policy Towards The Kurdish Question, 1915-1923*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2014, s.9.

belirli bir siyasetin yokluğunda Kürt milliyetçiliği, poliyaşık bir örgüt mimarisinin parçası olan Britanya manda idaresinin bölgede izlediği değişken siyasetin prizmasında evrilerek şekillenmiştir.⁷⁴² Bu değişken siyasetin eşliğinde izlenen aşiretlendirme stratejisinin tetiklediği bölünmeler, uygulamada yalnızca aşiretler arası düzlemle sınırlı kalmamıştır. Bunun manda idaresinin saha yetkilileri arasındaki çekişmelerle iç içe geçtiği de olmuştur.⁷⁴³ Bu yönüyle dönemin Irak Kürdistanı'nın gerek aşiretler gerek manda idaresi cephesinden görünümü, devletin *sabit bir kurumlar dizisinden* ziyade failer arasındaki *dinamik bir mücadele alanı* gibi düşünülmesini öneren yaklaşımlara oldukça iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bununla birlikte manda idaresi tarafından izlenen aşiret siyasetinin, Britanya açısından bölgenin hakimiyet altına alınmasının süratli ve düşük maliyetli bir yolu olarak görüldüğü de belirtilmelidir.⁷⁴⁴ Bu minvalde Dodge, romantik biçimde premodern bir figür olarak tasavvur edilen aşiretin rasyonel yönetim metodlarının bir aracı olarak kullanılmasının izleyen süreçte modern hava kuvvetleri teknolojisinin zoruyla nasıl “başarılı” bir şekilde empoze edildiğine dikkat çekmektedir.⁷⁴⁵ İşte manda idaresinin yukarıda bahsedilen hakimiyet stratejilerinin ikincisini -yalnızca bölge için değil çağın da yenilikleri arasında sayılabilecek⁷⁴⁶ - *hava kuvvetlerinin* Irak Kürdistanı'ndaki kullanımı oluşturmaktadır. Bu açıdan uygulamaya koyduğu birçok yeniliğin modernitenin sonuçları arasında sayılabileceği Birinci Dünya Savaşı, alışılmadık silah teknolojilerinin kullanılmaya başlaması yönünden⁷⁴⁷ bölgeyi

⁷⁴² Zeynep Arıkanlı, “British Legacy and Evolution of Kurdish Nationalism in Iraq (1918-1926), *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol. 9, No. 4, 2010, s.119.

⁷⁴³ Dodge, 2003, s.109. Ayrıca bkz.: McDowall, 2004, s.221.

⁷⁴⁴ McDowall, 2004, s.217.

⁷⁴⁵ Dodge, 2003, s.83.

⁷⁴⁶ Williamson A. Murray, “Batı Savaşta (1914-1918)”, içinde: *Cambridge Savaş Tarihi*, Der.: Geoffrey Parker, Çev.: Füsun Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, ss.307-308. Burada Murray'in deyiimiyle 1914'te Avrupa ordularının savaş alanında teknolojik bir devrimle karşılaştığını söylemek abartılı kaçmayacaktır. Önceki on yıllar içinde geliştirilen mekanizmalı ve makineli tüfekler, modern obüslerin daha önce görülmemiş ölçüde ateş gücü sağlamalarının yanında savaş boyunca gaz, tank ve uçak gibi yeni teknolojilerin kullanımı da Birinci Dünya Savaşı'nı öncellerinden ayıran bir dizi sonuç yaratmıştır.

⁷⁴⁷ Cemil Oktay, *Modern Toplumlarda Savaş ve Barış*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.31, s.33.

derinden etkileyecek bir tekniğin doğum sahalarından biri olduğu için de önemlidir. Bu etki savaşı izleyen yıllarda Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin yalnızca Kürdistan bölgesinde değil Irak genelinde baş gösteren isyanların bastırılmasındaki belirleyici rolünde görünür hale gelmektedir.⁷⁴⁸ Olson'a göre hava kuvvetlerinin bu tarz kullanımı Britanya'nın bütün sömürgeleri çapındaki ilk örneklerden biridir ve Irak Kürdistanı bu savaş sonrası denemenin ilk yeridir.⁷⁴⁹ Hava kuvvetlerinin kullanımı bir tekniğin hakimiyet stratejisine dönüşümünün modern karakterini daha belirgin biçimde yansıtmakla birlikte tıpkı aşiretlendirme siyaseti gibi o da egemenlik kurmanın etkili ve ucuz bir yöntemi olarak tasavvur edilmiştir.⁷⁵⁰ Ayrıca hava sahasının kullanımı, savaşa üçüncü bir boyut eklediğinden, Irak Kürdistanı'nın askeri kartografyasının eskiden beri belirleyici unsurlarından biri olagelen dağlık topografyanın etkisini zayıflatmıştır. Uzun vadede bugün bile yer yer bölgedeki egemenlik alanlarının sınırlarını tayin edebilen bir hakimiyet stratejisinin ilk perdesi ya da habercisi olmuştur. Genel anlamda bir bütün olarak düşünüldüğünde, birer hakimiyet stratejisi olarak *aşiretlendirme* ve *hava kuvvetleri*,

⁷⁴⁸Dodge, 2003, ss.131-132, s.149. Dodge'a göre hava kuvvetlerinin zor esaslı kullanımı 1922'de Irak Kürdistanı'ndaki askeri harekâtlar ile başlamaktadır. Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri yalnızca, Irak genelinde çıkan isyanların bastırılmasında tahrip gücü yüksek düşük maliyetli bir teknolojik araç olarak düşünülmemelidir. Aynı zamanda Dodge'un da belirttiği üzere yarattığı sembolik etki de hesaba katılmalıdır. Bu dönemde Bağdat yakınlarında bir aşiret mensubunun Britanya'nın sahadaki memurlarından birine "korkacak iki şey var; Allah ve hükümet tayyareleri" deyişinde bunun özlü bir dışavurumu olduğu söylenebilir. Silverfarb ise Britanya yöneticilerince hava yolunun ticaret, seyahat ve posta iletişimini kolaylaştırarak imparatorluğun genişçe bir alana yayılan parçalarını birbirine bağladığına inanıldığını belirtmektedir. Ayrıca yöneticilerin hava yolu ulaşımının askeri potansiyelinin de farkında olduğunun altını çizmekte, acil bir durum halinde Britanya'nın Hindistan, Mısır, Filistin, Ürdün, Aden, Sudan ve Irak'taki garnizonlarını diğer bölgelerde konuşlanmış olan uçaklarla hızlıca takviye edebildiğini eklemektedir. Silverfarb Britanya'nın egemenlik sahasının tamamına işaret ederek hava yolu ulaşımını daha geniş bir perspektif üzerinden değerlendirmektedir (Daniel Silverfarb, *Britain's Informal Empire in The Middle East: A Case Study of Iraq 1929-1941*, Oxford University Press, 1986, s.3).

⁷⁴⁹ Robert Olson, *Kürt Milliyetçiliği 1925*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s.382, s.425. Olson hava kuvvetlerinin kullanımının Britanya Devleti'nin kurumları arasındaki rekabette de etkili olduğuna dair tespitleri çok önemli görünmektedir: "Hava Bakanlığı'nın ve Cox'un planları aynı çizgide buluşmaktaydılar. Hava Planı, kaderin bir oyunu olarak Churchill tarafından kuvvetle desteklenmişti ve bu destek kendisinin 1921'de uygulamak istemiş olduğu Kürt politikasının başarısızlığına neden oldu. İngilizlerin Kürt politikası ile ilgili Kahire Konferansında belirtilmiş çoğunluk çoğunluk görüşü, RAF'ın etkinliği, çabaları ve başarısıyla devre dışı kalmış oluyordu. Hava Kuvvetleri ve bu teknolojiyi kontrol edenler arasındaki başarılı bağlantı, İmparatorluğun genişlemesini savunanlar elinde önemli bir silah durumuna gelecekti. ... 1920-1923 döneminde yaşanan Irak deneyimi, bir anlamda, yeni hava teknolojisi taraftarlarının eski deniz teknolojisi taraftarlarına karşı bir başarısı olacaktı"

⁷⁵⁰ Reeva Spector Simon, *Iraq Between the Two World Wars: The Militarist Origins of Tyranny*, Columbia University Press, 2004, s.107

Britanya'nın Irak Kürdistanı'nda tesis etmekte olduğu iktidarın *zor* ve *rızaya* bakan yüzlerinin berrak bir görünümünü sunmaktadır. Şeyh Mahmud Berzenci, hem güçlenişi hem de isyanlarının bastırılma yöntemi itibariyle bu iktidarın her iki yüzünün de kolaylıkla seçilebildiği en yalın örneklerden biri olarak tarihe geçmiştir.

Dönemin tanıklarından Hilmi'nin anlatımına göre, 1918 yılında Britanya'nın Kerkük'e girişinin ardından, Süleymaniye valisi Musul'a çağrılmış, kentin yönetimi nakip unvanı verilen Şeyh Mahmud Berzenci'ye teslim edilmiştir.⁷⁵¹ Aynı günlerde Britanya henüz hakimiyet altına almadığı bölgelerin önde gelenleriyle temas halinde kademeli ilerleyişini sürdürmektedir. Edmonds bu kapsamda Binbaşı Noel'in Süleymaniye'deki Şeyh Mahmud Berzenci ile sürekli yazıştığını kaydetmektedir.⁷⁵² İlerleyen günlerde Süleymaniye'ye gönderilen Binbaşı Noel, yeni idari sisteminin ihdas edilmesi amacıyla çalışmalara başlamıştır. Jwaideh, Noel'in bu konuda yürüttüğü faaliyetlere etraflıca değinmektedir: Şeyh Mahmud Berzenci *Süleymaniye Hükümdarı* olarak görevlendirilmiş, reisler Şeyh'e karşı sorumlu olmak kaydıyla kendi aşiretlerinin idaresiyle vazifelendirilmiş, Britanya siyasi komiserlerinin denetimindeki diğer Kürt yetkililer küçük nahiyelerin yönetimine tayin edilmiştir.⁷⁵³ Ardından bölgeye gelen Sivil Komiser Arnold Wilson'ın ve önde gelen yaklaşık altmış aşiret reisiyle Şeyh Mahmud Berzenci'nin katıldığı bir toplantıda, taraflar taleplerini içeren bir mektup alışverişinde bulunmuşlardır. Wilson tarafından verilen mektupta, bugünkü Irak Kürdistanı'nın önemli bir bölümünü kapsayan bölgedeki Kürt aşiretlerinden hür iradeleriyle Şeyh'in liderliğini kabul edenlerin bu iradelerini gerçekleştirmekte serbest oldukları ve manda idaresine tabi olan Şeyh'in bu bölgeleri denetlerken Britanya'nın manevi desteğini alacağı belirtilmektedir.⁷⁵⁴ Jwaideh'e göre böylelikle Şeyh Mahmud Berzenci'nin Kürdistan

⁷⁵¹ Hilmi, 2010, s.31. Jwaideh'te bu sürecin farklı bir anlatımı bulunmaktadır: 1918 yılının sonbaharında kentteki Osmanlı mutasarrıfının ve garnizonunun Şeyh Mahmud Berzenci'ye teslim olarak Osmanlı idaresinin resmen sonlandırıldığını aktarmaktadır (Jwaideh, 2009, s.322).

⁷⁵² Edmonds, 2003, s.53.

⁷⁵³ Jwaideh, 2009, s.324.

⁷⁵⁴ Jwaideh, a.g.e., s.330.

Valisi olarak atanması resmiyet kazanmıştır. Bu koşullar altında ihdas edilen yönetim sistemi bir taraftan Britanya'nın düşük maliyetli hakimiyet stratejisini uygulanabilir kılarken öte taraftan Şeyh'in otoritesinin pekişmesiyle sonuçlanmıştır.⁷⁵⁵ Mesela Hilmi'nin anılarında, bu dönem Şeyh'in hükümeti *aşiret yapısı bir idare ile yönetmesinden ve çevresinde bulunan aşiretçi ve gerici kimselerin aydınlara engel olmasından* yakındığı görülmektedir.⁷⁵⁶ Diğer taraftan Şeyh'in, hakimiyet alanını, manda idaresinin kendisini yönetici tayin ettiği bölgeyle sınırlı görmediği anlaşılmaktadır. McDowall bu nedenlerle Şeyh'in iktidarını sınırlandırmak isteyen manda idaresinin Binbaşı Noel'i görevden alarak yerine Binbaşı Soane'yi atadığını kaydetmektedir. Bu görev değişikliği, Şeyh'in Kürdistan Yöneticisi tayin edilmesinin ardından hem aşiretlerin hem de manda idaresi yetkililerinin içinde belirginleşen bölünmelerle ilişkili bir bağlamda anlaşılır hale gelmektedir.⁷⁵⁷ Çünkü aşiretlendirme stratejisinin karşı kutbunda yer alan Soane'nin ataması, bir anlamda bölgenin yönetim modelinin -aşiretler aracılığıyla- *dolaylı yönetimden* -manda idaresince- *doğrudan yönetime* kaydırılmasına karşılık gelmektedir.⁷⁵⁸ Bu değişikliğin kaçınılmaz biçimde Şeyh'in yetkilerinin sınırlandırılmasıyla sonuçlanacağı aşikârdır. Bu da Şeyh'in 1919'da çoğunluğu İran sınırından gelen aşiret kuvvetleriyle ayaklanarak Süleymaniye'deki Britanya askerlerini hapse attırması, hazineyi yağmalaması, kendi bayrağını çekerek kendini Kürdistan Hükümdarı ilan etmesiyle sonuçlanmıştır.⁷⁵⁹ Jwaideh isyanın gerçekleştiği siyasal atmosferin hayli özlü bir tasvirini yaptıktan sonra Şeyh'in gönderilen takviye kuvvetlerle yenilgiye uğratıldığını ve ardından önce idama mahkum edildiğini, sonrasında hükmün

⁷⁵⁵ Jwaideh, a.g.e., s.334.

⁷⁵⁶ Hilmi, 2010, s.34.

⁷⁵⁷ McDowall, 2004, s.219. McDowall'a göre Şeyh Mahmud'dan hoşlanmayan yalnızca Soane değildir. Şeyhin tüm Süleymaniye'de muhalifleri vardır, bunlar arasında Jaf ve Bajalan aşiretleri ve özellikle Kadiri rakipleri olan KerkükTalabani şeyhleriyle Biryari ve Tawila'nın Nakşibendi şeyhleri bulunmaktadır. Aslında Kerkük ve Kifri, kent halkı ve aşiret mensuplarının muhalif tutumu nedeniyle Şeyh Mahmud'un yetki bölgesinden kendi izniyle özellikle ayrı tutulmuştur.

⁷⁵⁸ Saad Eskander, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2000, Vol. 27, No. 2, s.149.

⁷⁵⁹ Jwaideh, 2009, s.354.

evvela uzun süreli hapse 1921’de de sürgüne çevrildiğini kaydetmektedir.⁷⁶⁰ Hay, Şeyh’in isyanının Kürdistan’da Britanya’nın prestijine ciddi bir darbe vurduğunu belirtmektedir.⁷⁶¹ 1919 Senesi yalnızca Süleymaniye’de değil, Irak Kürdistanı’nın neredeyse her yerinde isyanlar baş göstermiştir.⁷⁶² İzleyen sene, belirli bölgelerde Kürt yönetimlerinin kurulabileceğini öngören Sevr Antlaşması’nın akdedilmesinin yanı sıra Britanya’nın Irak’taki manda idaresi Milletler Cemiyeti’nin onayıyla hukuki bir nitelik kazanmaktadır. Öte yandan bu sürece Irak’ın geneline yayılan bir isyan silsilesinin eşlik ettiği görülmektedir.⁷⁶³ 1921’de Faysal’ın Irak Kralı olarak seçilmesi hakkında yapılan referanduma Süleymaniye’den katılım olmazken, ülke genelindeki olumsuz oyların büyük kısmı Kerkük’ten çıkmış, Bağdat’taki taç giyme törenine bu iki livadan hiçbir temsilci iştirak etmemiştir.⁷⁶⁴ Bu dönem bir yandan Emir Faysal’ın taç giymesi ile Irak’ta partileşme eğilimlerinin belirginlik kazanmasına⁷⁶⁵ paralel biçimde parlamenter monarşi

⁷⁶⁰ Jwaideh, a.g.e., ss.356-360. Jwaideh’in isyanın gerçekleştiği siyasal atmosfere dair tasviri, dönemin koşullarının daha geniş bir perspektiften görünümü sunması açısından önemlidir: “Şeyh Mahmut’un yaptıkları ancak, İngiliz işgali altındaki Mezopotamya’nın şaşırtıcı durumu göz önüne alındığında açıklanabilir. Yeni ve bölgeye ters gelen fikirlerin yarattığı karmaşa, birbirleriyle çekişen grup ve ideolojilerin çatışan iddiaları, birbirini takip eden siyasi entrikalar ve karşı entrikalar birçok insanın kafasını meşgul etmeye ve kalbine şüphe salmaya yeterliydi. 8 Kasım 1918 tarihli İngiliz-Fransız Beyannâmesi ve Başkan Wilson’ın On Dört Maddesi gibi Müttefiklerin savaş amaçlarını bildiren çeşitli beyannameler, özellikle Osmanlı İmparatorluğundaki Türk olmayan tebaa için kendi geleceğini tayin etme doktrinini geçerli kılan Wilson’ın on ikinci maddesi; Türklerin Pan-İslamist ve Kürt yanlısı imalar taşıyan ajitasyonu; Şeriflerin Arapça konuşulan bölgelerde pan-Arap, Kürtçe konuşulan bölgelerde pan-İslamist propaganda yapması; çeşitli mihraklardan ve çeşitli şekillerde yayılan Kürt milliyetçiliği hareketleri; Rusya’daki ayaklanmadan sonra bölgeye sızan komünist devrimci karışıklık ... tüm bunlar o anki umutları, korkuları arttırmaktan ve bölgedeki genel karmaşa havasını yoğunlaştırmaktan başka bir işe yaramadı. Bütün bu karmaşanın ortasında, hâlâ bilinmeyen niyetlerine kuşku ve şüpheyle bakılan, kararsız ve tereddütlü İngilizler durmaktaydı.”(Jwaideh, 2009, s.347)

⁷⁶¹ Hay, 2005, s.187.

⁷⁶² Hilmi, 2010, s.76. Refik Hilmi 1919’da Amediye’de Hacı Şaban Ağa önderliğindeki ayaklanmadan ve Akra’da Barzaniler’in gerçekleştirdiği isyanlardan bahsetmekte, bu tür olayların yaygınlaştığını kaydetmektedir.

⁷⁶³ Thair Karim, “Aşiretler ve Milliyetçilik: Irak’ta Aşiret Siyasal Kültürü ve Davranışı, 1914-1920”, içinde: *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.284.

⁷⁶⁴ Edmonds, 2003, s.163.

⁷⁶⁵ M. M. al-Adhami, “The Elections for the Constituent Assembly in Iraq 1922-24”, içinde: *The Integration of Modern Iraq*, Der.: Abbas Kelidar, St. Martin’s Press, 1979, s.16. Al-Adhami’ye göre Irak’ın Kürdistan bölgesi dışında kalan kısımlarında ilk partilerin kurulmaya başladığı bu evrede, manda idaresinin bölgede izlemeyi tercih ettiği yönetim stratejisi nedeniyle Kürdistan bölgesi seçimlerin kurumsallaştığı bu sürecin dışında kalmıştır. Kürt sorunu, Sevr Antlaşması’nın uygulamaya geçirilmesindeki başarısızlığı müteakip Asya’da bağımsız bir Kürt devleti fikrinin terk edilmesiyle tümüyle değişmiştir. Irak sınırları dahilinde Kürtlerin haklarının tanındığı deklare edilmiş ve bu sınırlar dahilinde bir Kürt hükümetinin kurulması amaçlanmıştır (Al-Adhami, 1979, s.20).

döneminin başlangıcı işaretlenirken, diğer yandan Irak Kürdistanı'nda işgalin başından bu yana süregelmekte olan isyanların arttığı görülmektedir. Bilhassa 1922'de milis Yarbay Ali Şefik Özdemir komutasındaki bir Türk müfrezesinin Revanduz'a ulaşmasıyla bu isyanlar iyice şiddetlenmiştir.⁷⁶⁶ Öyle ki Britanya bir süreliğine Süleymaniye'yi boşaltarak kentten tümüyle çekilmiştir.⁷⁶⁷ Manda idaresi bu krizi aşmak için piyade güçlerinin tüm sorumluluğunu Kraliyet Hava Kuvvetleri'ne devretmek ve Kürtleri birleştireceği düşünülen bir lideri yetkilendirmek zorunda kalmıştır.⁷⁶⁸ İşte bu koşullar altında lider adayları gözden geçirildikten sonra, Şeyh Mahmud Berzenci'nin Kürdistan Hükümdarı olarak yeniden Süleymaniye'ye getirilmesine karar verilmektedir. Kutschera'nın deyimiyle Yüksek Komiser'in bu kararı, *doğrudan yönetim* yerine *dolaylı yönetimi* ikame etmek anlamına gelmektedir.⁷⁶⁹ Britanya'nın geri çekilişinin ardından oluşan otorite boşluğunda, Süleymaniye'de kurulan geçici yönetimin yapısı ve Şeyh'in çöküşü bir karşılama eşliğinde kente girişi Hilmi'nin anıları üzerinden izlenebilmektedir.⁷⁷⁰ İzleyen günlerde sekiz üyeli bir kabinenin kurulduğu ilan edilmekte, posta pullarının yanı sıra Roji Kürdistan adında bir gazetenin çıkarılmasına başlanmaktadır.⁷⁷¹ Dönüşünün ardından Şeyh hem Süleymaniye'deki taraftarlarını hem de manda idaresini tedirgin eden girift ittifak ilişkileri kurmaktadır.⁷⁷² Bağdat'ta Irak Kralı ve Britanya yetkilileriyle görüşükten sonra Binbaşı Noel eşliğinde Süleymaniye'ye gelen Şeyh'in, kısa süre önce kendini İran'da Kürdistan Kralı ilan eden Şikak Reisi Simko

⁷⁶⁶ Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 17. Cilt, No: 49, 2001, s.57. Musul sorununun belirsizliğini korumayı sürdürdüğü bu dönemde, Milis Yarbayı Özdemir'in bölgedeki aşiretleri örgütleyerek Britanya'ya karşı isyan çıkarmak üzere Erkân-ı Harbiye-i Umumi Reisi'nin talimatıyla bölgeye gönderildiği görülmektedir. Ali Şefik Özdemir'in 'Özdemir Paşa' unvanıyla Revanduz'ta yürüttüğü faaliyetlerin Süleymaniye'den görünümü için Refik Hilmi'nin anılarının ilgili kısımları paha biçilmez kıymettedir (Refik Hilmi, Anılar, s. 162-183).

⁷⁶⁷ Hilmi, 2010, s.150.

⁷⁶⁸ McDowall, 2004, s.225.

⁷⁶⁹ Chris Kutschera, *Kürt Ulusal Hareketi*, Fransızca'dan çev.: Fikret Başkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2013, s.81.

⁷⁷⁰ Hilmi, 2010, s.149-154.

⁷⁷¹ Jwaideh, 2009, s.384.

⁷⁷² Jwaideh, a.g.e., s.389. Jwaideh'e göre Şeyh amacına en iyi hizmet edecek yolun Britanya'ya karşı Türkleri kullanmak olduğunu düşünmüşse benzemektedir.

ve Ali Şefik Özdemir ile irtibat halinde olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Edmonds, Talabani şeyhlerinin Şeyh'in hakimiyet alanlarını genişletme girişiminden ötürü şikayette bulunduğunu ve şeyhlerin yüksek görevlere atanması sebebiyle Kürt subayların küstürüldüğünü belirtmektedir.⁷⁷³ Bu girift ilişkiler ağında Şeyh Mahmud Berzenci 1922 yılında kendini Kürdistan Kralı ilan etmektedir. 1923'te Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin desteğiyle önce Ali Şefik Özdemir'in faaliyet yürüttüğü Revanduz bölgesindeki isyanlar bastırılmış ardından Şeyh'e karşı askeri harekât başlatılmıştır. 1924 yılında Süleymaniye'nin Kraliyet Hava Kuvvetleri tarafından bombalanmasının ardından şehir bir kere daha bir siyasi komiserin *doğrudan yönetimi* altına girmiştir.⁷⁷⁴ Ancak Şeyh'in direnişi, 1927'de Britanya'ya biat ederek bulunmakta olduğu İran'dan Irak'a dönmesine izin verilinceye değin aralıklarla sürmüştür.⁷⁷⁵ İzleyen süreçte Britanya ile imzalanan antlaşmayla Irak'ın bağımsız devlet statüsünün kabul edildiği 1930 yılında, Süleymaniye bir dizi ayaklanmaya sahne olmuştur.⁷⁷⁶ Ayaklanmaların manda idaresinin sona erdirilmesinin ardından Kürt bölgelerinin bağımsız olması talebiyle gerçekleştirildiğini kaydeden Kutschera, bu dönem gerçekleştirilecek seçimlere karşı geliştirilen protesto hareketine ve bağımsızlık istemiyle Milletler Cemiyeti'ne gönderilen dilekçelere dikkat çekmektedir. Ayaklanmayı izleyen günlerde Şeyh Mahmud Berzenci Bağdat'taki Britanya Yüksek Komiseri'ne gönderdiği mektupta, *Arapların Süleymaniye'deki vahşetini* protesto ederek *Kürtlerle Arapların bir arada yaşamalarının bütünüyle olanaksız olduğunu* dile getirmektedir.⁷⁷⁷ Bu dönemde Şeyh, aynı zamanda Milletler Cemiyeti'ne de *Güney Kürdistan Halkı adına* bir dilekçe göndermektedir. Dilekçede *Kürt ve Arap halklarının arasındaki farklılıklara değinerek Kürtlerin ayrı bir ulus olduğunu, 1925'te alınan kararı hatırlatarak Cemiyet'in mandası altında Bağımsız Güney Kürdistan*

⁷⁷³ Edmonds, 2003, s.397.

⁷⁷⁴ Kutschera, 2013, ss.95-96.

⁷⁷⁵ Jwaideh, 2009, s.402.

⁷⁷⁶ Kutschera, 2013, 134.

⁷⁷⁷ Kutschera, a.g.e., s.136.

Hükümeti'nin tanınması gerekliliğini, Araplaştırılmaya karşı silaha sarılmak zorunda kalındığını ve Irak'ta oluşan *devrim durumunun* ancak böylelikle sonlandırılabilceğini dile getirmektedir.⁷⁷⁸ Kutschera Milletler Cemiyeti'nce, Majestelerinin tavsiyeleri ve desteğiyle, Süleymaniye'den gönderilen dilekçelerdeki taleplerin reddedilmesinin ardından, bölgede askeri harekâtın başlatıldığını belirtmektedir. Askeri harekâtın ardından Şeyh'in son isyanı 1931'de teslim olmasıyla sonuçlanmıştır.⁷⁷⁹ Ancak Şeyh Mahmud Berzenci'nin 1920'li yıllardan 1930'lu yıllara uzanan bu isyanları bölgenin kolektif hafızasında ayrıcalıklı bir yer edinmiştir. Öyle ki bugün dahi Süleymaniye'deki eski şehir merkezinde Şeyh'in dev posterleriyle karşılaşmak mümkündür.⁷⁸⁰ Şeyh'in isyanları aşiretçilik, İslam ve milliyetçiliğin iç içe geçtiği bir örüntü arz etmektedir. Bununla birlikte isyanların gerçekleştiği dönem cemiyetleşme eğilimlerinin de giderek yaygınlaştığı bir bağlama işaret etmektedir.⁷⁸¹ Eppel Britanya cephesinden Şeyh'in önderlik ettiği isyanın aşiretçilik esasına dayalı görünse de gerçekte Kürt entelektüellerin oluşturduğu küçük milliyetçi örgütlenmelerce desteklendiğini ve başlangıç aşamasındaki milliyetçiliğin bir ifadesi olduğunu belirtmektedir.⁷⁸² Gorgas ise bilhassa 1930'da gerçekleşen ayaklanmanın başlangıçtaki kentli karakterine ve yurtsever ajitasyondan milliyetçi kitle siyasetinin konsolidasyonuna geçiş evresinde Cenova'ya Milletler Cemiyeti'nin mandası altında bir Kürt hükümetinin kurulması için dilekçe gönderen *Zanistî-i Kürdistan* ile *Cemiyet-i Kürdistan* örgütlenmelerinin kolektif eylem

⁷⁷⁸ Mektubun tam metni için bkz.: Nikitine, 2015, ss.524-527.

⁷⁷⁹ Kutschera, 2013, s.138.

⁷⁸⁰ Şeyh, Irak Kürdistanı'ndaki müfredatta bulunan tarih dersi kitaplarında önemli bir yer tutmaktadır. Şeyh'in Kürt milliyetçi söyleminin güçlü sembollerinden biri olmayı sürdürdüğünü, M. R. Izady'nin 'Irak Kürdistanı'nın Sorani lehçesi konuşulan, daha az aşiretin bulunduğu, daha kentli bir parçası olan Süleymaniye'de üslenen Şeyh Mahmud Berzenci'yi Celal Talabani'nin ve partisi Kürdistan Yurtseverler Birliği'nin habercisi' olarak değerlendirmesinde duru biçimde kendini göstermektedir. Bkz: M.R.Izady, "Kurds and the Formation of the State of Iraq 1917-1932", içinde: *Creation of Iraq 1914-1921*, Der.: Reeve Spector Simon ve Eleanor H. Tejiran, Columbia University Press, 2004, s.105.

⁷⁸¹ Mesela Hashem Ahmadzadeh'in 1920'li yıllarda Süleymaniye'de kaleme alınmış olan iki öykü üzerinden, belirlemekte olan ancak gerekli modern sosyal ve kültürel zeminden yoksun orta sınıfların düşünce dünyasına dikkat çektiği çalışması bu hususta oldukça ilginç saptamalar içermektedir (Hashem Ahmedzadeh, "Fact and Fiction in Modern Kurdish Narrative Discourse", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.102-103)

⁷⁸² Eppel, 2016, s.133.

repertuarındaki yeniliğe dikkat çekmektedir.⁷⁸³ Bu tarz örgütlenmelerin kurulmasına dönük çabaların önceki yıllarda da bulunduğu görülmektedir. Ancak dönemin isyanlarının ve önde gelen şahsiyetlerinin, kalem darbeleriyle devasa kraterlere dönüştüğü büyük tarih anlatılarında bu tarz küçük örgütlenmelerin izleri silinip gitmektedir. Yine de dönemin siyasal gelişmeleri içinde yer alan “sıradan şahsiyetler”e farklı bir gözle ve biraz daha yakından bakıldığında, kolayca cemiyetleşme eğilimlerinin izleri yakalanabilmektedir. Bu bağlamda Refik Hilmi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki modernleşme süreçlerinden başlayarak Irak Kürdistanı’ndaki cemiyetleşme eğilimlerine varan bu oldukça uzunca sürecin şahsında billurlaştığı figürlerden biridir. Babası da Osmanlı ordusunda görev almış olan Hilmi, Bağdat’taki Osmanlı askeri lisesi mezunlarından. İsyânlarında yanında yer almasına ilaveten Şeyh Mahmud’un Süleymaniye’de kurulan hükümetinde de görevlendirilmiştir. Anılarında, 1920’li yılların başlarında Süleymaniye’de, kendisinin de üyesi olduğu *Kürdistan Bağımsızlık Cemiyeti* adı altında bir örgütlenme girişiminden bahsetmektedir. Cemiyet’in gizli toplantılarla bir araya gelen yedi kişilik bir yönetim kurulu bulunduğunu, Britanya karşıtı aydın ve aşiret reisleriyle ilişki kurarak yurtseverlik düşüncelerini halk arasında yaymayı ve insanları cemiyet bayrağı altında toplamayı amaçladıklarını aktarmaktadır. Cemiyet başkanlığı için giriştikleri arayışın, halkın mir ya da bey gibi unvan sahibi ailelerden gelenleri izlemeye yatkın olması nedeniyle sonuçsuz kaldığından yakınmaktadır. Ardından örgütlenme çalışmalarının zamanla zayıflaması ve üyelerinin bir bir hükümet görevlerine atanmasıyla cemiyetin sonunun geldiğini belirtmektedir.⁷⁸⁴ Hilmi’nin anılarında Kürdistan Bağımsızlık Cemiyeti’nin kurulmasına yönelik bu çabalarının yanında, 1922 yılında Süleymaniye’de hükümetten izin alınması suretiyle *Kürdistan Cemiyeti* adında bir

⁷⁸³ Jordi Tejel Gorgas, “Urban Mobilization in Iraqi Kurdistan during the British Mandate: Sulaimaniya 1918-30”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 4, 2008, s.542.

⁷⁸⁴ Hilmi, 2010, s.95, s.102, s.103

örgütlenmenin kurulduğu da yer almaktadır.⁷⁸⁵ Hilmi'nin aktarımı, Irak Kürdistanı'ndaki cemiyetleşme eğilimlerinin erken evrelerine işaret etmesinden ötürü kıymetlidir.⁷⁸⁶ Çünkü hatırlanacağı üzere siyasal partileri bu türden örgütlenmeler ile aynı grupta sınıflandırmak olanaklıdır ve dahası partiler bunlarla geçirgen bir ilişki içinde de bulunabilmektedir. 1920'ler, Irak Kürdistanı'nda siyasal partilerin belirdiği başka bir damarın da oluşmaya başladığı yıllardır. Bunun için bu dönem Irak'ta yaşanan dönüşüme hızlıca göz atmakta yarar vardır.

1920'li yıllar devletler arası sınırların nihai biçimlerini almasının yanı sıra bir dizi önemli dönüşüme sahne olmaktadır. Manda idaresi altında devlet inşası ivme kazanırken Irak kademeli olarak bağımsız devlet statüsüne girmektedir.⁷⁸⁷ Britanya modeline uygun anayasal monarşi rejimiyle birlikte parlamento ihdas edilen kurumlar arasında yerini almaktadır⁷⁸⁸ ki bu siyasal partiler açısından özel bir öneme sahiptir.⁷⁸⁹ Çünkü ülkede Arap partilerinin kurulmasının yanı sıra Kürdistan bölgesinden seçilen vekiller parlamento deneyiminin ve partili siyaset pratiğinin bir parçası haline gelmektedir. Bu vekillerin, Arap milliyetçiliği yönelimli ulus inşasını hedefleyen kurumsallaşma pratiklerine karşı yer yer informel bir parlamento grubu gibi hareket ederek Kürdistan bölgesi adına önergeler sundukları görülebilmektedir.⁷⁹⁰ Ayrıca Irak Komünist

⁷⁸⁵ Hilmi, a.g.e., s.145. Hilmi anılarında İstanbul'dan dönen Mustafa Paşa Yamulki'nin Türklerin propagandaları ile Özdemir'in Süleymaniye'ye saldırılarını önlemek, Kürtlerin milli duyguları ve yurtseverliklerini yaşatmak için siyasi dernekler kurma çabası içinde olduğunu aktarmaktadır. Bu amaçla 21 Temmuz 1922'de Süleymaniye'de hükümet makamlarının izni alınarak halka açık bir toplantı yapıldığını ve ardından Kürdistan Cemiyeti'nin kurulması kararı alındığını ve cemiyet için seçim yapılarak kurucu meclis üyelerinin seçildiğini belirtmektedir. Hilmi de bahsi geçen kurucu meclis üyeliğine seçilenler arasında yer almaktadır. Öncesinde Şeyh Mahmud Berzenci'nin hükümetinde maarif vekilliği yapan Mustafa Paşa Yamulki ise cemiyetin başkanlığına seçilmektedir. Cemiyet'in kuruluş ruhsatı ile birlikte gazete için de ruhsat alınmış ve Kürtçe, Türkçe ve Farsça dillerinde çıkarılan Bangî Kürdistan yayımlanmaya başlamıştır.

⁷⁸⁶ McDowall 1920'li yıllarda şehirlerde küçük ama giderek çoğalan meslek sahiplerinden oluşan bir sınıfa dikkat çekerek 1922'de Süleymaniye'de kurulan *Kürdistan Bağımsızlık Cemiyeti*'ne değinmektedir (McDowall, 2004, s.244).

⁷⁸⁷ George Antonius, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, J. B. Lippincott Company, 1939, s. 360, s.363.

⁷⁸⁸ Reeva Simon, "Iraq", içinde: *Political Parties of the Middle East and North Africa*, Der.: Frank Tachau, Mansell Publishing Limited, 1994, s.175.

⁷⁸⁹ Adeed Dawisha, *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, 2009, ss.60-61.

⁷⁹⁰ Cahrls Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, 2007, s.51, s.63.

Partisi'nin kurulmasıyla sonuçlanacak örgütlenme çabalarında görüldüğü üzere, partileşme eğilimlerinin yalnızca parlamento alanıyla sınırlı kalmadığı belirtilmelidir.⁷⁹¹ Siyasal partilerle dolayimsız bir ilişki içinde olan bu katmanın altında, ülkenin çehresini usul usul değiştirmekte olan dönüşümler gözden kaçırılmamalıdır. Çünkü cemiyetleşme eğilimleri bir yandan bu dönüşümlerden beslenirken öte yandan bunları besleyen öğelerden biri olarak düşünülmelidir. Artan ulaşım ve alt yapı yatırımları⁷⁹², canlanan yayıncılık faaliyetleri⁷⁹³ ve yaygınlaşan modern eğitim kurumları⁷⁹⁴, kasabalarda yoğunlaşmaya başlayan nüfusun yanında yeni yeni belirmeye başlayan bir orta sınıfın varlığı⁷⁹⁵ ve sendika gibi kuruluşların varlık göstermeye başlaması⁷⁹⁶ aynı dönüşümün cüzleri olarak düşünülmelidir. Kökleri Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinin son yıllarına değin uzanan bu modernleşme süreci, 1920'lerin geçmişten köklü bir kopuş olmaktan ziyade daha hızlı ve eksiksiz yürütülen reformalara uyarlanma süreci olduğunu düşündürmektedir.⁷⁹⁷ Batatu Irak'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşmeyle başlayıp manda idaresi altında Britanya'nın emperyal pazarına eklenmesiyle devam eden süreçte, eski sınıfların yanı sıra ulus inşasının idari gereksinimleri doğrultusunda orta sınıf entelektüellerin nasıl geliştiğini etkili biçimde analiz etmektedir.⁷⁹⁸ Bu uzun süreç boyunca, geleneksel nitelikli olanların yanında, partileşme eğilimleriyle yakinen ilişkili modern karakterli sosyal iletişim ağlarının da dönemin siyasal gelişmelerinde etkili

⁷⁹¹ Tareq Y. Ismael, *The Rise and Fall of the Communist Party*, Cambridge University Press, 2008, s.21.

⁷⁹² A. M. Hamilton, *Kürdistan'dan Geçen Yol (Bir Mühendisin Irak Hikayesi)*, Çev.: Zeki Yaş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, s.52.

⁷⁹³ 1920'li yıllar Irak Kürdistanı'nda çıkarılan yayınlarda bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Bu yayınların bazıları şunlardır: Peşkewtin / 1920-1922, Rojî Kurdistan / 1922-1923, Bangî Kurdistan / 1922, Bange Hak / 1923, Ümidi İstiklâl -Refik Hilmi-, Diyarî Kurdistan / 1925-1926, Jiyanêve / 1926), Zanisti (Bois, 2008, s.202).

⁷⁹⁴ Hourani, 2005, s.383.

⁷⁹⁵ Stephen Hemsley Longrigg ve Frank Stoakes, *Iraq*, Frederick A. Praeger, 1958, s.26. Longrigg ve Stoakes geçen yıllarda dikkat çeken Süleymaniye, Erbil ve Kerkük'teki kasabalara yönelimin tarihte ilk defa bir orta sınıf oluşumuna yol açtığını vurgulamaktadır.

⁷⁹⁶ Ilario Salucci, *Irak'ta solun tarihi: Komünist partisi, işçi hareketleri ve sol 1924-2004*, Çev.: Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, 2005, s.14.

⁷⁹⁷ Nelida Fuccaro, *Öteki Kürtler: Sömürge Irak'ında Ezidiler*, Çev.: Şerif Derince ve diğerleri, BGST Yayınları, İstanbul, 2010, s.26.

⁷⁹⁸ Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press, 1978, s.8, 25.

olduğu görülmektedir.⁷⁹⁹ Bu dönüşümün Irak Kürdistanı üzerinden de izlenmesi mümkündür. Bruinessen 1920'lerde Kürdistan'ın her bölgesinde siyasi partilerin ve milliyetçi birliklerin şeyhlerin yerini aldığına dikkat çekmekte, bunun her üç ülkede eşzamanlı yaşanan sosyo-ekonomik gelişmeler ve subay, memur, doktor, avukat, mühendis, öğretmenden oluşan yeni bir orta sınıfın ortaya çıkışıyla ilgili olduğunu belirtmektedir:

“Gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse İran yüzyılın ilk yarısında anayasal devrimler yaşadı. Jön Türkler ve İranlı benzerleri, bu yeni orta sınıfın Batı düşüncesini almış üyeleri arasından çıktılar ve ilk modern siyasi partileri kurdular. Aynı sosyal tabakadan olan bazı Kürtler Türk ve İranlı siyaset arkadaşlarıyla ilişkilerini sürdürürlerken, diğerleri zamanla Kürt milliyetçiliği politikalarına yönelerek geleneksel Kürt elitinin daha aydın kesimi (şeyhler ve aşiret reisleri) ile birleşip Kürt siyasi partilerini kurdular. Dönemin siyasi gelişmeleri -Birinci Dünya Savaşı, Türk Kutuluş Savaşı, Irak ve Suriye’de manda yönetiminin kurulması, İngilizlerin kısa bir süre için de olsa bağımsız bir Kürt devletinin kurulmasını desteklemeleri, Türkiye ve İran’da Batılılaşmaya yönelmiş rejimlerin kurulması- Kürt milliyetçiliği düşüncesinin Kürt halkı içinde geniş çapta yayılmasını sağladı. Öyle ki milliyetçi partiler ve örgütler sadece liderlerinin geleneksel prestijinden dolayı değil, ama aynı zamanda ideolojileri nedeniyle taraftar toplamayı başardılar.”⁸⁰⁰

Bu açıdan 1920’li yıllar Irak Kürdistanı’nda partileşme eğilimlerinin belirttiği bir dönemin başlangıçlarını işaretlemektedir. Bu eğilimler yukarıda değinilen kurumsal, demografik, ekonomik ve teknik alanlarda yaşanan değişimlerden oluşan bir bütünün parçasıdır. Bu bütünsellik aynı zamanda bazı örgütlenme pratiklerinin, üzerinde partileşme eğilimlerine evrildiği sosyolojik zeminin genel bir görünümünü sunmaktadır. Bu genel görünüme aynı dönemde farklı ülkelerdeki benzeri örgütlenme deneyimlerinin

⁷⁹⁹ Keiko Sakai, *Political Parties and Social Networks in Iraq 1908-1920*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Durham University, 1994, s.38.

⁸⁰⁰ Bruinessen, 2013, s.99.

Irak Kürdistanı ile etkileşimi de dahil edilmelidir.⁸⁰¹ Diğer taraftan milliyetçilik gibi modern ideolojilerin, -geleneksel karakterlerine sıklıkla dikkat çekilen- mevcut seçkinlerin, kitleleri seferber etmek üzere iktidarlarının türediği örgütlenme formlarına adapte ettikleri bir dünya görüşünden ibaret olmadığı unutulmamalıdır. Bu ideolojilerin benimsenmesiyle aynı zamanda toplumsal dokuya yeni örgütlenme formlarının da sızmakta olduğu hatırd tutulmalıdır. Bu tarihsel arka plan zemininde, izleyen on yıllar, Irak Kürdistanı'ndaki çağdaş siyasal partilerin aşiret örgütlenmesiyle arasındaki yoğun ilişkinin daha kolay yakalanabildiği bir dönem oluşturacaktır.

⁸⁰¹ Nelida Fuccaro, "Manda Yönetimi Suriyesi'nde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür, Kimlik", içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*, Der.: Abbas Vali, çev: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005, s.238, s.242, s.248. Hoybun Cemiyeti 1920'li yıllardaki bu etkileşim için oldukça aydınlatıcı bir örnektir. 1927'de Beyrut merkezli kurulan Hoybun Cemiyeti'nin Şam, Halep, Haseke, Paris, Londra'nın yanı sıra Türkiye ve Irak'ta da şubeleri bulunmaktadır. Irak'taki merkezi Bağdat'ta bulunmakla birlikte Kerkük, Süleymaniye, Zaho ve Revanduz bölgelerinde de etkin olduğu belirtilmektedir. Ermeni milliyetçisi Taşnak Partisi'nden etkilendiği kaydedilen Hoybun farklı tabakalardan gelen Kürt eylemcileri, entelektüelleri, eski Osmanlı memurlarını ve aşiret liderlerini bir araya toplayabilmiştir. Kent merkezli bir hareket olmakla birlikte temel hedef olarak aşiretler arasında milliyetçi bilinci yaymayı benimsemiştir. Türkiye'de 1928-1930 yılları arasındaki Ağrı Dağı İsyanı'nın örgütleyicisi olan Cemiyet, Fransa'nın manda idaresi altındaki Suriye Parlamentosu ile de etkileşim halindedir. Fuccaro'ya göre 1928'de Suriye Parlamentosu'nda Kürtçe'nin Kürt bölgelerinde resmi dil ve eğitim dili olarak tanınması için önerge veren beş Kürt milletvekilinin Hoybun'un söyleminden etkilenmiş olmaları muhtemeldir.

III. MODERN FAY HATLARININ GELENEKSEL ÇATLAKLARI

*“Kalkın da yola düşün ey Koy gençleri
Uyanın, kervanınız çoktan dizildi
Bilimin ışıyla yola başla sen
Yükünü kaldırıp da omuzuna koy sen*

...

*Cehaleti bırak, irfan çağı bu
Korkular yok olsun, Kur'an çağı bu
Atam babam okulu bilmezdi
İyi ahlâklı, alim ve terbiyeli
Yollu yordamlı, tam kardeş gibi
Bir olun siz, ruhla beden gibi*

...

*Söyle ey şeyhim, kıyametiniz geldi
Cehalet ve tembellik yıktı evimizi*

...

Kürt halkı sahip olamaz bayrakla tahta

...

*Neden diğer halklar doğru iş tutar
Ha Hindu olmuş, ha ateşetapar
Laz olsun, Türk olsun, ya da Yahudi
Boyunduruktan kurtuldular gitti
Yalan dünya deyip durman doğru ise
Şu çift çubuk işleri de nedir böyle
Eğer kıyametin yaklaştığı doğru ise
Neden zâtınız dünyaya bağlıdır böyle
Eğer halkınız istiyorsa bunca emekten
Düşüncen yok, bakmak yok ve mahrum kıymetten
Bütün milletler birleşsin, bir olsunlar
Kalem erbabından askerlere kadar
Hakkınızı alıncaya kadar durmayın
Bir değiliz diye zayıfız, unutmayın*

802

....

Yukarıdaki dizeler Mela Mihemed Koyî'nin “Ey Koy Gençleri” isimli şiirindendir. 19. Yüzyılın son çeyreğinde Koye kasabasında doğan, İmparatorluk idaresinin kadılarından olan Mela Mihemed aynı zamanda 1920'lerin Irak Meclisi'nin Musul parlamenterlerinden biridir.⁸⁰³ Koyî'nin bu şiirinde İslamî bir dünya görüşüyle bilimin bağdaştırılması çabasının yanında şeyhliğe yöneltilen eleştirinin gözden kaçırılmaması önemlidir. Diğer yandan şairin gençliğe seslenişi ulus olma yolunda birleşmenin önemini koyu tonlarla vurgulamaktadır. Şeyhliğe yöneltilen eleştiriye takip eden bütünleşme ya da birlik çağrısının hangi örgütlenme formu üzerinde yükseleceği ise şiirin yanıtsız bıraktığı bir sualdir. Şairin öldüğü 1940'ların örgütlenme pratiklerinde yaşanan dönüşüm ise yanıtın gömülü olduğu tarihsel bağlama işaret eder gibidir.

⁸⁰² Temo, Kürt Şiir Antolojisi, 1.Cilt, ss.559-603.

⁸⁰³ Temo, Kürt Şiir Antolojisi, 2.Cilt, s.1398.

1. SİYASAL BİR BÖLÜNMENİN SOYKÜTÜĞÜ

1.1. Partide Bütünleşme: Kürdistan Demokrat Partisi'nin Kuruluşu

Önceki bölümde bahsedilen dönüşümün Kürdistan bölgesinde ülkenin diğer bölgeleriyle mukayese edilemeyecek ölçüde zayıf olmakla ⁸⁰⁴ birlikte bir dizi sonucu olduğunu kestirmek güç olmasa gerektir. Yapımı 1930'lu yılların başında tamamlanan bir karayolu bu dönüşümün Kürdistan bölgesindeki sembolik ifadesi gibidir. Erbil'den başlayıp kuzeydoğu istikametine tırmandıktan sonra doğuya yönelerek kıvrımlı derin vadilerin izinden İran sınırına uzanan bu karayolu Irak Kürdistanı'nın en dağlık ve ulaşımı zor bölgelerinden birini baştan başa katetmektedir. *Hamilton Yolu* olarak bilinen karayolunun inşasından sorumlu mühendisin anıları ⁸⁰⁵, modern bir ulaşım teknolojisinin ardındaki siyasal bilinçaltından yolun güzergâhına gömülü yerel iktidar ağlarının geçmişine uzanan bir yolculuğu andırmaktadır. Mühendisin hikayesi 1920'lerin sonlarında *Kürt aşiretlerinin barıştırılması ve hükümetin iyi niyet göstergesi olarak talep edilen yolun acilen yapılması için Kürdistan'a nakledileceğinin kendisine bildirilmesiyle* başlamaktadır. Başlangıçta *ray aralığı dar olan bir demiryolu olarak planlanan* bu ulaşım yatırımı, Irak'ın yanında İran, Britanya ve SSCB'nin de hesaba katılmasını gerektiren bir denklemin konusudur. Yola geniş bir perspektiften bakıldığında bölgenin emperyal pazar ekonomisinin ulaşım ağına konumlandırılışının kuşbakışı görünümüyle karşılaşılmaktadır. Hamilton ellerinin altındaki *emekten tasarruf sağlayan buharlı ve elektrikli makinelerle, patlayıcı ve dinamitlerle geçmiş koca koca hanedanlıkların yüzbinlerce esiri çalıştırarak çağdaş döneme değin yaptırdıklarının hepsinin beş on sene*

⁸⁰⁴ Albert A. Hourani, *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, 1947, ss.115-116. Yine Rambout da bahsedilen dönüşümün unsurları olan kamu yatırımlarının Kürdistan bölgesinde Irak'ın diğer bölgeleriyle mukayese edilemeyecek ölçüde yetersiz olduğu hususuna dikkat çekmektedir (Lucien Rambout, *Kürdistan 1918-1946*, Komal Yayınları, İstanbul, 1978, ss.87-90).

⁸⁰⁵ Yolun inşasından sorumlu mühendis Archibald Milne Hamilton'ın *Kürdistan'dan Geçen Yol (Bir Mühendisin Irak Hikayesi)* adlı eserinde derlediği anıların izleyen satırlarda italik karakterlerle belirtilmek suretiyle aktarılan ve değinilen kısımları için bkz: Hamilton, 2001, s.52, ss.70-74, s.99, s.109, ss.126-131, s.142, s.297, s.334.

içinde yapılabileceğinden gururla bahsederken, bir anlamda modern teknolojinin zeminini oluşturduğu dönüşüme işaret etmektedir. Çünkü heyecanlı bir bekleyişin konusu olan bu romantik yol, teknik zorluklardan ama esas olarak burada yaşayanların kolayca yola gelmez karakterlerinden dolayı geçmiş uygarlıklardan hiçbirinin hiçbir zaman yapmaya cesaret edemediği dağlardan geçecektir. Hamilton'ın ekibinde, bir yandan yatırımın ardındaki aklın bir sömürge imparatorluğu olduğunu hatırlatırcasına Hintli bir müfettiş ama öte yandan kendisinin aynı anda mühendisi, mutemedi, doktoru ve kanun koyucusu olduğunu belirttiği altı bin işçinin bulunduğu şantiyesinde çalışanların üstünde otorite kurmak için desteğini aldığı Şeyh Mahmmud Berzenci'nin isyancı önderlerinden olan ustabaşı Sabri Efendi de yer almaktadır. Hamilton yol çalışmasının izlediği güzergâhta evvela Nehrili Şeyh Ubeydullah'ın torunu olan ve sömürge idaresince Revanduz yöneticiliğine tayin edilen Seyyid Taha ile karşılaşmaktadır. İlkel topraklardaki aşiretleri yöneten bir prens benzettiği hatta potansiyel kral olarak nitelediği Seyyid Taha'nın kendisini güçten düşürecek olsa da ülkesine yararlı olacağına kani olduğundan ya da Britanya'nın himayesine muhtaç olduğundan yolun inşasını desteklediğini aktarmaktadır. Diğer yandan ister Türk, ister Rus, ister İngiliz, isterse de Arap olsun Revanduz'da kim iktidar olursa olsun belediye reisliğini işi kitabına uydurarak hep elinde tuttuğunu belirttiği Muhammed Ali Ağa ile birlikte öğrencilerin yapılan işi görmesi amacıyla inşaat alanlarına düzenledikleri gezilerden bahsetmektedir. Bu ziyaretleri tasvir ederken gezilerin katılımcıları arasında, bölgedeki yerel Kürtçe gazetenin basılması ve ciltlenmesi yanında yazar ve editörlüğünü de üstlenen Seyyid Hüseyin Efendi'ye de şaşkınlıkla yer vermektedir ki Hamilton'a göre neredeyse bir kişinin çıkardığı gazete bu haliyle dünyada kendi türünde bir ilktir. Ancak uzun aktarımlarından anlaşıldığı kadarıyla Hamilton'ın bu yolculukta en çok etkilendiği karakter Soran Mirleri'nin soyundan geldiğine inanılan İsmail Bey'dir. İsmail Bey geçmişte sömürge idaresinin siyasi komiserince yönetici olarak tayin edilse de o an için

bölgede idari bir görevde bulunmamakta fakat Revanduz'un en güçlü aşiret reisi olmasının yanı sıra yeni kurulan Irak Parlamentosu'nda da milletvekilliği yapmaktadır. Hamilton'ın Kraliyet Hava Kuvvetleri için iniş pisti ve Britanya Devşirme Asuri Birlikleri'nin konuşlanması için bir üs yeri olmak üzere arazilerini kiraya verdiğini aktarmasından anlaşılaçağı üzere, İsmail Bey'in mevcut yönetim ile iyi ilişkileri olduğı görölmektedir. Revanduz baronlarının sonuncusu diye nitelediğı İsmail Bey'in kan davalısı tarafından Hamilton Yolu'nda pusuya düşürölerek öldürölmesini, yapımında epeyce yardımlarının olduğı yola kanının karışmasıyla bir gün halkına esenlik ve ilerleme getireceğini hayal ettiğı yolun genç hükümdarı anıtlastırdığını dile getirerek tasvir etmektedir. Bununla birlikte bu yol inşaatının yöredeki toplulukların bakış açısından nasıl göröndüğü yukarıda aktarılanlardan ibaret değildir. Hamilton en başından yolun mühendislik açısından daha uygun olan güzergâhtan, uygarlıkla temasın onları çok daha barışçıl kılmasının umulduğı en tehlikeli adamların bulunduğı köyün yakınından hatta içinden geçmek üzere daha elverişsiz bir istikamete kaydırıldığını itiraf etmektedir. Nitekim Şeyh Ahmed Barzani'nin etkisindeki topraklara varıldığında, tehlikeli olduğı söylenen bir yörenin sınırına girdikleri notunu düşmektedir. Açıktan Britanya düşmanı olmasa da geçmişte pek dostane bir tavır da sergilemediğini belirttiğı ve biraz fanatik bir aşiret lideri olarak nitelediğı Şeyh'in topraklarına polis karakollarının inşaatına ilaveten yalıtılmış karakolların irtibatını temin eden bir yolun er geç yapılacağını eklemektedir. Böylelikle alacağı kararlar ve girişeceği eylemler yol projesi açısından çok önemli olan dehşetli Şeyh dağlık kalelerini terketmeye ikna edilebilecek ve belki de dağlarının arkasındaki dünyayı keşfedebilecektir. Esasında Hamilton'ın Barzan yöresine dair tasviri, bir yanıyla 1930'lu yıllarda Şeyh Ahmed liderliğinde baş gösteren isyanların habercisi gibidir.

Şeyh Ahmed Barzani isyanı, hakkında birbirinden oldukça farklı açıklamaların bulunduğı tartışmalı bir konudur. İsyana dair bu açıklamaları bir bir irdelemek suretiyle

en kapsayıcı değerlendirmeyi Jwaideh yapmaktadır.⁸⁰⁶ İsyanı İngiliz, Arap ve Kürt yazarların değerlendirmeleri üzerinden irdeleyen Jwaideh, Irak Hükümeti'nin konuyla ilgili tartışmaları engellemenin yanında bu husustaki birçok bilgiyi sakladığına dikkat çekmektedir. Buna göre isyanın sebepleri hakkında, müritlerine domuz eti yemelerini salık veren Şeyh'in garip ve karmaşık kişiliğiyle dini sapkınlıklarını öne çıkaran açıklamaların yanında, Hristiyan Asurî topluluklarının Barzan bölgesine yerleştirileceğine dair söylentilerden duyulan tedirginlik ve Irak kolluk kuvvetlerinin Şeyh'in hakimiyet mıntıkasında gösterdiği etkinliğe ağırlık veren yorumlar da bulunmaktadır. 1927'den beri istikrasızlığın hüküm sürdüğü bölgede isyan, Şeyh'in domuz eti yiyerek Hristiyanlığı kabul etmesi ve müritlerine yeni inancına uymaları emri vermesi üzerine Bradost Şeyhi Raşid'in Şeyh Ahmed Barzani'ye karşı aşiretler arası savaşı başlatan saldırılar düzenlemesiyle 1931 yılında patlak vermektedir. Jwaideh Şeyh Raşid'in esrarengiz bir ajan tarafından Şeyh Ahmed Barzani'ye saldırması için kışkırtıldığı bilgisine de yer vermektedir. 1931 Yılında Şeyh Ahmed'in Şeyh Raşid'e ağır kayıplar verdirmesi üzerine Irak Hükümeti çatışmalara müdahale kararı almakta ve askeri harekât başlatılmaktadır. Irak ordusu tarafından düzenlenen kara harekâtlarının başarısız olması üzerine Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin desteğiyle Şeyh Ahmed Barzani'nin Bradost bölgesinden geri çekildiği ve ertesi yıl bir kez daha hava kuvvetlerinin desteğiyle yeniden başlatılan harekâtın ardından Şeyh Ahmed ve kardeşi Molla Mustafa Barzani'nin önce Türkiye'ye sığındığı ve sonrasında 1934'te Irak'a teslim edildiği görülmektedir. Jwadih askeri harekâtlarla Barzan bölgesinin harap edildiğini ve Şeyh'in çok sayıda müridinin öldürüldüğünü kaydetmektedir. Bununla birlikte bölgedeki karışıklıklar sona ermemektedir. 1934 ve 1935 yıllarında tartışmalı olmakla birlikte bölgede Barzani isyanlarının devamı niteliğinde olduğu kabul edilen bir dizi karışıklık yaşanmaktadır. Bu karışıklıkların ardından isyancıların Barzan'da ikâmet etmelerine izin

⁸⁰⁶ Jwaideh, 2009, ss.435-455.

verilirken Şeyh Ahmed ve Molla Mustafa Barzani'nin sürgün edildikleri Nasıriye'den Süleymaniye'ye nakledilmelerine karar verilmektedir. Milletler Cemiyeti tarafından Irak'ın bağımsız devlet statüsünün kabul edildiği 1930'lu yılların ilk yarısına yayılan bu isyanlar birbirinden hatırı sayılır derecede farklı değerlendirmelerin konusu olmakla birlikte⁸⁰⁷, isyanları Irak Devleti'nin yoğunlaşan merkezileşme eğilimleriyle aşiret liderlerinin hakimiyet mıntıklarında sahip oldukları otonomi arasındaki sürtünme⁸⁰⁸ ve komşu mıntıkları kontrol eden şeyhler arasındaki rekabetle ilişkili düşünmek makûl görünmektedir. Molla Mustafa Barzani'nin zorunlu ikâmete tabi tutulduğu Süleymaniye'den kaçarak Barzan bölgesine dönmesinin ardından yaşanan gelişmelerle bir kere daha Barzanilerin adları Irak Kürdistanı'nda baş gösteren isyanlarla anılır hale gelecektir. Gunter Molla Mustafa'nın Süleymaniye'den Barzan bölgesine geçişinde Hiwa örgütünden yardım gördüğünü belirtmektedir.⁸⁰⁹ Jwaideh ise Şeyh Mahmud Berzenci'nin oğlu Şeyh Latif ile İran-Irak sınırındaki aşiretlerden yardım gördüğünü ve kaçışından önce milliyetçi Kürt örgütlerle temasa geçtiğini aktarmaktadır. Hatta Jwaideh'e göre Molla Mustafa Barzani'nin bu örgütlerle temasa geçmiş olmasının doğru olması halinde bunun Süleymaniye'den kaçışındaki en belirleyici etken olması muhtemeldir.⁸¹⁰ Bu

⁸⁰⁷ İsyanın sebepleri konusunda Jwaideh, Jiyawuk'un konu hakkındaki incelemesine referansla Irak Hükümeti'nin askeri harekâta geçme gerekçelerinin mesnetsiz mazaretlere karşılık geldiğini aktarmaktadır. Buna göre merkezi hükümetin gerekçeleri arasında Barzanilerin yıllık koyun sayımını kabul etmemeleri, bölgelerinde polis karakollarının kurulmasına karşı çıkmaları, kanun dışı eylemlerde bulunmaları, Şeyh Raşid'in şikayetleri ve Barzanilerin kabul görmeyen dini inanış ve alışkanlıkları yer almaktadır. Kutschera ise Şeyh'in dini açıdan benimsediği garip tutumun Irak Hükümeti tarafından askeri harekâtı meşrulaştırmak üzere başarılı bir şekilde kullanıldığı bir dönemde yeni belirlemekte olan Kürt milliyetçiliğini dikkate alan bir araştırmanın yapılmamış olmasını eleştirmektedir. Kutschera aynı dönemlerde gerçekleşen Ağrı Dağı İsyanı ve Hoybun Cemiyeti ile Şeyh Ahmed Barzani arasındaki ilişkinin yeterince araştırılmadığını belirterek isyanın Kürt milliyetçiliği ile olası ilişkisine dikkat çekmektedir (Kutschera, 2013, s.143). Ancak McDowall bu isyanın Arap milliyetçiliğine karşı yeni uyanan ulusal duygularla pek ilgisi bulunmadığını daha çok hükümetin kendi toprakları içinde yaptığı müdahaleye duyulan geleneksel aşiret husumeti ile ilgili olduğunu ileri sürmektedir (McDowall, 2004, s.249). Bruinessen ise Barzan şeyhleri ve köylü müridlerinin gerçekleştirdiği ayaklanmalarda gelişmekte olan milliyetçiliğin yanısıra mesihçi fikirlerin daha belirgin olduğunu ileri sürerek bir açıdan konunun karmaşıklığının başka bir boyutuna işaret etmektedir (Bruinessen, 2010, s.372).

⁸⁰⁸ Sa'ad N. Jawad, "The Kurdish Problem in Iraq", içinde: *The Integration of Modern Iraq*, Der.: Abbas Kelidar, St. Martin's Press, 1979, s.171.

⁸⁰⁹ Michael Gunter, *The Kurds of Iraq: Tragedy and Hope*, St. Martin's Press, 1992, s.9.

⁸¹⁰ Jwaideh, 2009, s.457, s.459. Jawad da Jwaideh'e benzer bir tespitte bulunmaktadır (Jawad, 1979, s.172). McDowall ise Molla Mustafa Barzani'nin Süleymaniye'den kaçışının kesin surette hükümetin kendisi ve kardeşine akılsızca yönelttiği baskıların sonucu gerçekleştiğini ileri sürmektedir (McDowall, 2004, s.389).

dönemde yaşanan gelişmelerde adları yavaş yavaş anılmaya başlayan -ve Irak Kürdistanı'ndaki örgütlenme belleğinde önemli bir yeri olduğu düşünülebilecek- bu örgütlenmelerin veya cemiyet ya da partilerin belli başlılarına kayıt altına alınabildikleri ölçüde kısaca değinmekte yarar vardır.⁸¹¹

Irak Kürdistanı'nda cemiyetleşme eğilimlerinin 1930'lu yıllarda izlediği seyir bazı siyasal örgütlerin kuruluşu üzerinden takip edilebilmektedir.⁸¹² Kutschera bu dönem için, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce hikayelerini saptamanın zor olduğu küçük milliyetçi Kürt grupların mantar gibi bittiğini belirtmekte ve 1930'lu yıllardan başlayarak faaliyet göstermekte olan bu tipteki örgütlerden bazılarına hasseten yer vermektedir.⁸¹³ Bunlardan ilki İstanbul'daki dernek modeline göre örgütlendiğini belirttiği Şeyh Latif tarafından kurulan *Komala Birayeti (Kardeşlik Cemiyeti)*'dir. Kutschera kent aydınlarının ve ileri gelenlerinin önemli bir rol oynadığı bu derneğin gizli toplantılarına katılanlar arasında Molla Mustafa Barzaninin de yer aldığını ileri sürmektedir.⁸¹⁴ Aynı dönemde Süleymaniye'de genç kuşakların yaş ve ideoloji temelli farklılıklar nedeniyle *Azadi* etrafında toplandıklarını eklemektedir. Diğeriyse Komala Birayeti'nin aksine Süleymaniye dışında Erbil, Bağdat ve Musul gibi merkezlerde gizli hücreler halinde örgütlenen, mensuplarını yine genç entellektüellerin oluşturduğu *Darker (Oduncular)*

⁸¹¹ McDowall 1936'ya gelindiğinde Kürtlerin hâlâ herhangi bir toplumsal faaliyette bulunmamalarıyla anıldığını, bu dönem Irak'ta resmen kurulan yüz elli dernekten yalnızca beşinin Kürdistan bölgesinde bulunduğunu ve bunların da ikisinin Kürt kimliği değil İslami bir kimlik taşıdığını aktarmaktadır. McDowall, 1970'li yıllarda YNK'nın kurulmasında baş rolü üstlenecek olan İbrahim Ahmed ile yaptığı özel röportaja da dayanarak, bu dönemin pek dikkat çekmemekle birlikte laik eğitim almış kentli Kürtlerinin ilk kuşağı arasında ulusal bilincin uyandığı bir dönüm noktası olduğuna dikkat çekmektedir. Süleymaniye'deki bir avuç orta sınıf Kürt genci gibi İbrahim Ahmed'in de mesleki eğitim almak üzere Bağdat'a gidişinin ardından diğer bazıları gibi öğrenciler tarafından 1930'da kurulmuş bulunan Komala Liwan (Genç Adamlar Cemiyeti) adında görünüşte kültürel ve edebi meselelerle ilgilenen ama açıklanmayan bir siyasi programı da olan gayri resmi bir örgüte katıldığını eklemektedir. Açık bir Kürt partisi bulunmadığı için bazı öğrencilerin 1934'te kurulan ve 1935'te kısa süreliğine Kürtlerin tam bağımsızlığını savunan Irak Komünist Partisi'ne katıldığını, partinin birkaç yıl içinde Erbil, Kerkük ve diğer yerlerde yerel örgütler oluşturduğunu belirtmektedir (McDowall, 2004, s.386).

⁸¹² Aram Rafaat, "The 1926 Annexation of Southern Kurdistan to Iraq: The Kurdish Narrative", *American Research Journal of History and Culture*, Vol.3, No:1, 2017, s.5. Ayrıca bkz.: Aziz, 2013, ss.101-102.

⁸¹³ Kutschera, 2013, ss.163-164. Bu dönemde oluşmaya başlayan Hiwa benzeri Kürt milliyetçi örgütlerine dair başka bir değerlendirme için bkz.: Tripp, 2007, s.108.

⁸¹⁴ McDowall ise Kutschera'nın aksine Molla Mustafa Barzani'nin milliyetçi örgütlerden ziyade Şeyh Latif gibi tanınmış yerel liderler ile bağ kurmuş olması olasılığının daha yüksek olduğu kanaatindedir (McDowall, 2004, s.389).

Cemiyeti'dir. Kutschera örgütün milliyetçi bir kanada sahip olmanın yanında Irak Komünist Partisi'nden etkilenmiş ideolojik anlamda berrak olmayan sol renkler de taşıdığını belirtmektedir. Yine McDowall, Darker'in Irak Komünist Partisi ve özellikle bu partinin Azadi dergisiyle tanınan Kürt kanadıyla yakın bağlarına dikkat çekmektedir.⁸¹⁵ Kutschera'ya göre 1940'lı yılların başında Refik Hilmi'nin Darker Partisi'ne katılmasıyla bu farklı örgütler kendilerini feshetmek suretiyle toplandıkları bir konferansta *Hiwa (Umut) Partisi*'nde birleşmişler ve böylelikle milliyetçi militanlar, aydınlar, işçiler, köylüler ve subaylar bu örgüt bünyesinde bir araya gelmişlerdir.⁸¹⁶ McDowall, Darker açısından Hiwa'nın başlangıçta çalışacağı bölgelerin Erbil, Kerkük, Kifri, Kalar ve Hanekin gibi merkezlerin yanı sıra Bağdat'taki üniversiteler olarak belirlenmesini, Kürt kimliğinin bilinen dağ ve aşiret bağlamından uzaklaşarak coğrafi ve toplumsal anlamda bir değişim geçirmekte olduğunu göstergesi addetmektedir. McDowall'a göre Darker gibi Hiwa'nın da İran Kürdistanı'ndaki Mahabad eylemcileriyle geleneksel Irak liderliğinden daha iyi ilişkileri bulunmaktadır ki Hiwa'nın 1942'de İran'da faaliyet yürütecek olan Komele Jiyanewey Kürdistan'ın -Kürdistan Diriliş Cemiyeti- kuruluş toplantısına delege olarak iki subay göndermiş olması ve çöküşüne değin Mahabad Cumhuriyeti ile irtibat halinde olması bunun göstergesidir.⁸¹⁷ Jwaideh'e göre ilk kez 1935'te faaliyete geçen Hiwa Partisi, Molla Mustafa Barzani'nin Süleymaniye'den kaçışının ardından baş gösteren isyanlar boyunca da faaliyetlerini

⁸¹⁵ McDowall, 2004, s.388.

⁸¹⁶ Kutschera, 2013, s.164. McDowall'a göre Komala Birayeti üyeleri büyük ölçüde kentli eşraf ve tanınmış birkaç din adamıyla sınırlı olan bir örgütlenmeyken, Süleymaniye'deki daha genç ve radikal milliyetçiler Carbonari modelinden esinle Darker Partisi'ni kurmuşlardır. Irak Komünist Partisi'nin bir bileşeni olan ve hem Kürtler hem Araplar için özgürlük isteyen Azadi ile yakın bağları olan Darker ideolojik anlamda daha açık bir milliyetçi bir çizgiye sahiptir. Farklı grupları bir araya getirmek amacıyla kurulan Hiwa Partisi'nin çekirdeğini Darker mensupları oluşturmuştur.

⁸¹⁷ McDowall, 2004, ss.388-389. McDowall Hiwa'nın kısa sürede bin beş yüz üyeye ulaştığını ve üyelerinin Bağdat'ın yeni üniversitelerinin genç öğrencileri, yeni palazlanan Irak ordusundaki subay ve astsubaylar, toprak sahibi birkaç şeyh ve aşiret ağasından oluştuğunu ancak neredeyse hiç köylünün bulunmadığını ve bu durumun Parti'yi zayıflattığını belirtmektedir.

sürdürmüşe benzetilmektedir.⁸¹⁸ Jwaideh ve McDowall, kaçışının ardından aşiretinin hakim olduğu mıntıkada ve komşu bölgelerinde cereyan eden gelişmelerin Molla Mustafa Barzani'yi bir "kaçak" olmaktan çıkararak isyankâr bir kahramana dönüştürdüğü hususunda birleşmektedir.⁸¹⁹ 1943 Yılında kolluk kuvvetleri ile çıkan bir silahlı çatışmanın sonrasında Irak Hükümeti ile yapılan görüşmelerle dönem dönem kesilen çatışmaların 1945 yılına değin sürdüğü görülmektedir. Kutschera'ya göre gelişmelerden endişe duyan Britanya'nın baskıları sonucu Başbakan Nuri Said tarafından Süleymaniye'nin önde gelen Kürtlerinden olan Mecid Mustafa, Molla Mustafa ile yapılan bu görüşmeleri yürütmek amacıyla 1943 yılında kabineye alınmıştır.⁸²⁰ Bu süreç boyunca Molla Mustafa'nın bir yandan Kürt bölgelerinin genel anlamda koşullarının iyileştirilmesinden başlayıp özerkliğinin tanınmasına doğru taleplerini artırırken diğer yandan Zebari Ağalarından Mahmud Ağa'nın kızıyla evlenmesinde görüldüğü üzere Bahdinan mıntikasındaki aşiretlerle ittifak kurmak suretiyle bölgedeki otoritesini güçlendirme yoluna gittiği anlaşılmaktadır. Mecid Mustafa'nın aracılığıyla yürütülen görüşmelerde üzerinde mutabık kalındığı iddia edilen hususların kabineden destek görmemesi 1944 yılında Nuri Said kabinesinin istifasıyla sonuçlanarak bir hükümet krizine yol açmıştır. Hiwa Partisi'nin bu isyan dönemi boyunca faaliyet yürüttüğüne dönük iddialar büyük ölçüde Irak hükümeti ile Molla Mustafa arasında arabuluculuk rolü oynayan Mecid Mustafa'nın Hiwa üyeleriyle bağlantısına dayandırılarak ileri sürülmektedir. Bu minvalde Jwaideh, Ardelan ve Jiyawuk'a istinaden hükümetle aşiretler arasındaki irtibatı sağlamak üzere Mecid Mustafa tarafından atanan subayların Hiwa'nın verdiği emirleri uygulamakla yükümlü sadık parti üyeleri olduğunu ve her birinin parti

⁸¹⁸ Jwaideh, 2009, s.474. Molla Mustafa'nın oğlu Mesud Barzani'ye ait eserde de Hiwa'nın bu yıllarda yürüttüğü faaliyetlere dair önemli aktarımlar bulunmaktadır. Bu aktarımlar için bkz.: Mesud Barzani, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi I*, 4. Basım, Doz Yayınları, 2006, s.93, ss.105-112.

⁸¹⁹ Bkz.: Jwaideh, 2009, s.461 ve McDowall, 2004, s.389. Kutschera ise "sıradan silahlı isyanlar olan Barzani'nin hareketinin giderek siyasi nitelik kazanmaya başladığını" belirtmektedir (Kutschera, 2013, s.168).

⁸²⁰ Kutschera, 2013, s.170.

tarafından kendi sorumluluk bölgelerindeki milliyetçi duyguları kuvvetlendirmekle görevlendirildiğini aktarmaktadır. Jwaideh 1945 yılında Barzan’da düzenlenen toplantıda parti tüzüğünün kabul edildiği, yetkililerinin seçildiği, üyelerin kaydedildiği ve Hiwa adının resmen benimsendiğini belirterek devam etmektedir. Toplantıda benimsendiği ileri sürülen programda, isyanın sonradan izlemiş olduğu seyirle paralellik arz eden oldukça çarpıcı maddeler bulunduğu görülmektedir: Barzan mıntikasından başlayarak tüm Kürt aşiretlerinin tek bir çatı altında birleştirilmesi, örgütsel yayınlar vasıtasıyla geniş çaplı propaganda yürütülmesi, diğer partilerle temas kurulması ve yabancı devletlerin diplomatik temsilcileriyle irtibat kurularak desteklerinin kazanılması, Irak Kürdistanı’na siyasi bağımsızlık kazandırılması, Irak’ın sömürgeci siyasetine karşı savaş verilmesi ve bir Kürt ordusunun kurulması. Jwaideh bu program doğrultusunda etkili bir savaş kuvvetinin oluşturulduğunu, 1945 yılında çatışmalar yeniden patlak verdiğinde Molla Mustafa’nın savaş alanına çoğunluğu Barzani Konfederasyonu’ndan oluşan beş bin kişilik bir savaşçı grubu sürebildiğine dikkat çekmektedir.⁸²¹ İsyancılara yerel Kürt demokratik ve ulusal örgütlerinin yardım etmiş olmasının ilginç olduğu notunu düşen Menteşasvili ise silahlı Kürt aşiretleri ve demokratik Kürt örgütlerinin ortak eylemlerinin hem aşiret hem de siyasi partilerin büyük bir hareket serbestisi kazanmaları sonucunu doğurduğuna dikkat çekmektedir.⁸²² McDowall’a göre başlangıçta ağır kayıplara uğrayan Irak ordusu dost aşiretleri, esas olarak da Şeyh Raşid’in Bradostilerini kullanarak kısa süre içinde Molla Mustafa’yı yenilgiye uğratmış, ilerleyen günlerde Zebari Aşireti’nin de eski müttefiklerine karşı ordunun saflarına geçmesiyle Molla Mustafa ve kardeşi Şeyh

⁸²¹ Jwaideh, 2009, ss.473-477. Jwaideh’e göre Hiwa Partisi’nin bu programı uygulamaya koymaya çalıştığını söylemek mümkündür. Molla Mustafa’nın Akre, Bahdinan, Bradost, Balik ve diğer bölgelerdeki aşiretleri ziyaret ederek birleştirmeye çalışması, İran’daki Kürt siyasi örgütleri ve Suriye’deki Hoybun ile ilişki kurulması, Iraklı Kürt komünistlerle temasa geçilmesi, Bağdat’taki yabancı elçilerle bağlantı kurulması bunun göstergesidir.

⁸²² A. M. Menteşasvili, *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu, Evrensel Yayınları, 2004, s.196.

Ahmed İran sınırını geçerek Mahabad'a çekilmiştir.⁸²³ 1943 ile 1945 yılları arasında yayılan bu isyanların taşıdığı nitelik üzerine yürütülen tartışmalar⁸²⁴ bir kenara bırakılacak olursa izleyen sene içinde İran Kürdistanı'ndaki önemli bir kuruluş tecrübesine karşılık gelen Mahabad Cumhuriyeti'ne, bölgenin parti tarihinde ayrıcalıklı bir yeri olan PDK'nın kuruluşu açısından burada kısaca değinilmelidir.

Mahabad Cumhuriyeti İran'da İkinci Dünya Savaşı yıllarında kurulmuştur. Kısa ömürlü bir devlet provası olarak da değerlendirilebilecek Cumhuriyet'e ismini veren Mahabad, Rıza Şah idaresi üzerindeki Alman etkisinin kırılması amacıyla Britanya ve SSCB tarafından İran'ın işgal edilmesini takiben iki nüfuz alanı arasında sıkışıp kalan bölgedeki küçük bir yerleşimdir. Mahabad'ın yer aldığı iki emperyal gücün işgal alanları arasında bulunan bölgede bu dönem itibariyle İran devletinin hakimiyeti çökmüştür. Öyle ki Rıza Şah döneminde izlenen aşiretsizlendirme siyasetiyle⁸²⁵ sindirilen bazı reislerin eski mntıkalarında yer yer yeniden hakimiyet kurdukları görülmektedir.⁸²⁶ Bu dönem bölgede aşiretlerin yanında dikkat çeken diğer bir örgütlenme tipini ise cemiyetler oluşturmaktadır. Bu anlamda Roosevelt'in aşiret savaşları, rakip emperyalizmlerle ortaçağ şecaati ve milliyetçi idealizmin iç içe geçtiği bu tablonun Mahabad deneyiminin karmaşıklığını yansıttığına yönelik tespiti⁸²⁷ belirli bir haklılık payı taşımaktadır. Bu karmaşık tablonun cemiyetleşme eğilimlerine karşılık gelen kısmı Irak'taki sürece benzer

⁸²³ McDowall, 2004, s.393. Kutschera Barzani'nin kayınpederi ve müttefiki Zebari Aşiretinden Mahmut Ağa'nın Irak otoritelerine teslim olduğunu belirttikten sonra Bağdat'taki Britanya elçiliğinin kayıtlarına istinaden İçişleri Bakanlığı'nın Zebarileri ve Barzanileri destekleyen diğer aşiretleri kazanma konusundaki çabalarının başarılı olduğuna dikkat çekerek hükümetin bu aşiretlere para ve silah dağıttığını aktarmaktadır. Kutschera'ya göre bu Irak-Kürt koalisyonu ile Irak kuvvetlerinin ateş gücüne şefleri taraf değiştiren bölgeyi iyi bilen aşiretlerin savaş tecrübelerinin eklenmesi Barzani'nin yenilgisini kaçınılmaz hale getirmiştir (Kutschera, 2013, s.179). Benzeri bir değerlendirme için bkz.: Jwaideh, 2009, s.474.

⁸²⁴ McDowall, a.g.e., s.389.

⁸²⁵ Farian Sabahi, "Beyaz Çadır Programı: Muhammed Rıza Şah Yönetiminde Aşiret Eğitimi", içinde: *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.230.

⁸²⁶ W. G. Elphinston, "The Kurdish Question", *International Affairs (Royal Institute of International Affair)*, Vol. 22, 1946, s. 97

⁸²⁷ Archie Roosevelt, "The Kurdish Republic of Mahabad", içinde: *A People Without A Country*, Der.: Gerard Chailand, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Michael Pallis, Zed Books, 1993, s.122.

biçimde İran'daki modernleşme⁸²⁸ ve bölgenin dünya piyasasına eklenme süreciyle⁸²⁹ yakinen ilişkilidir. Bahsi geçen cemiyetleşme eğilimlerinin partileşme süreciyle ilişkisini göstermesi açısından Kürdistan Diriliş Cemiyeti'nin *-Komele Jiyanewey Kurdistan-* ya da kısaca Komele'nin kuruluş süreci oldukça önemli içerimlere sahiptir. Daha en başından *komele* sözcüğünün bünyesinde barındırdığı çok anlamlılık bile bu içerimlere dair önemli çağrışımlarla yüklüdür. Izady'nin belirttiği üzere komele İngilizce *society* ile aynı ikili anlama sahip olup bir yandan *toplumu* ifade ederken diğer yandan *siyasal ya da sosyal kulüp veya birlik* anlamına gelmektedir.⁸³⁰ 1942'de kurulan Komele, Vali'ye göre daha önce kurulmuş başka bir örgüt olan *Kürdistan Özgürlük Cemiyeti*'nden doğmuştur ve kurucularının büyük kısmı modern devletin siyasi, ekonomik ve idari fonksiyonlarıyla ortaya çıkan ya da bunlarla ilişkili meslek gruplarından gelmektedir.⁸³¹ Komele'nin kuruluşundan başlayarak Irak Kürdistanı'ndaki Hiwa Partisi ile ilişkisi bulunmaktadır.⁸³² Dahası Komele'nin kuruluşunun ardından yalnızca İran'da değil Musul, Kerkük, Erbil, Süleymaniye, Revanduz, Şaklava gibi Irak yerleşimlerinde de

⁸²⁸ Stephanie Cronin, *Tribal Politics in Iran: Rural conflict and the new state 1921-1941*, Routledge, 2007, s.197. Ayrıca bkz.: Marouf Cabi, *The Formation of Modern Kurdish Society in Iran: Modernity, Modernization and Social Change 1921-1979*, I.B.Tauris, 2021, ss.101-102; McDowall, 2004, s.324.

⁸²⁹ Abdurrahman Qasımlo, *Kürtler ve Kürdistan*, Çev.: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2014, ss.130-132.

⁸³⁰ Izady, 2011, s.369.

⁸³¹ Abbas Vali, *Kürdistan Cumhuriyeti: İran'da Kürt kimliğinin oluşumu*, Çev.: Zeri İnanç, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s.42. Komele'nin kurucularının meslek gruplarına göre dağılımı için bkz.: Kutschera, 2013, ss.197-198 ve Eagleton, 1990, ss.82-83.

⁸³² William Eagleton Jr., *Mehabad Kürt Cumhuriyeti*, Çev.: M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, 1990, ss.84-85, s.90, s.91. Eagleton Hiwa Örgütü'nü temsilen Mir Hac'ın da Komele'nin kurulduğu toplantıda bulunduğunu ve burada İran'da hücre usulüne göre teşkilatlanacak gizli bir örgüt kurulmasını tavsiye ettiğini ileri sürmektedir. Eagleton 1944'te Komele ile Hiwa arasında karşılıklı yardımlaşma ve gelecekteki çalışma planlarının belirlenmesi hususunda bir toplantı düzenlendiğini, izleyen aylarda Suriye ve gelecekte Irak'ta PDK'nın kurucuları arasında yer alacak kişilerin de aralarında bulunduğu Irak'tan gelen Kürt heyetlerinin Mahabad'ı ziyaret ettiğini belirtmektedir. 1944'te İran ve Irak Kürtleri arasında Türkiye, İran ve Irak sınırlarının birleştiği dağlık bir alanda Kürdistan'ın birleşmesini sembolize eden gizli bir görüşmenin ardından tarafların Üç Sınır Antlaşması diye bilinen bir antlaşma imzaladığını eklemektedir. Eagleton'ın eserinin Türkçe'ye çeviren M. E. Bozarslan da bu kısma düştüğü dipnotta, gelecekte önce PDK'nın sonrasında ise YNK'nın kurucuları arasında yer alacak İbrahim Ahmed tarafından bu dönemde Süleymaniye'de Komele'nin bir şubesinin açıldığı bilgisine yer vermektedir. Bu açıdan İran'daki Komele ile Irak'taki Hiwa'nın arasında çok yönlü ve karşılıklı bir etkileşimin olduğunu söylemek mümkündür. Kutschera ise Komele'nin Hiwa içinde bir kolu olduğu iddialarının dahi bulunduğunu belirterek her durumda iki örgüt arasında yoğun ilişkilerin bulunduğu dikkat çekmektedir (Kutschera, 2013, s.199). Yine McDowall'ın bahsi geçen örgütler arasındaki ilişkiye değindiği görülmektedir (McDowall, 2004, s.326). Irak Kürdistanı'nda 2009 yılında kurulan Goran Partisi'nin kurucusu olan Newşîrwan Mustafa da döneme ilişkin kaleme aldığı eserinde iki örgüt arasındaki ilişkiye yer vermektedir (Newşîrwan Mistefa Emîn, *Sovyetlerin Oyunları Karşısında Kürdistan Hükümeti*, s.80-82).

şubeler oluşturarak hızlı bir yayılım gösterdiği belirtilmektedir.⁸³³ Vali'ye göre kabaca kuruluşunun üstünden altı ay gibi kısa bir sürenin geçtiği 1943 yılına gelindiğinde örgüt, üye sayısındaki artışa paralel biçimde Mahabad'daki varlığını güçlendirerek etki alanını Britanya'nın kontrolündeki bölgelerin kuzeyine değin genişletmiştir. Bu da üyelerden müteşekkil yerel bir örgüt olan Komele'nin siyasal ve örgütsel gelişimi üzerinde kalıcı izler bırakmıştır: Modern kitle siyasetinin gerektirdiği kurumsal yapıya duyulan ihtiyacın yarattığı basınç 1943'te örgütün merkez komitesinin oluşturulmasıyla sonuçlanmış ve örgüt aşiret liderliği, büyük toprak sahipleri, ileri gelen din adamları gibi geleneksel güçler ve kurumlara da açık hale gelmiştir.⁸³⁴ Vali'ye göre Komele'nin ideolojik söylemiyle siyasal pratiği arasındaki farkın büyümesiyle sonuçlanan bu süreç, Kürt toplumundaki siyasal otorite ve yönetim yapısında geleneksel toplumsal güçlerin özellikle aşiret liderliğinin öneminin arttığının göstergesidir; Mahabad'ın ileri gelen ailelerinden birine mensup olan Kadı Muhammed'in örgüte kabul edilerek etkin hale gelmesi bu değişimle ilişkilidir.⁸³⁵ Cemiyetteki bu değişim sürecinin en önemli uğrağını hiç kuşkusuz Komele'nin PDK'ya dönüşmesi oluşturmaktadır.

⁸³³ Roosevelt, 1993, s.123.

⁸³⁴ Vali, 2010, s.75, s.76, s.77. Bu yıl Mahabad'da yaşananlara dair Eagleton'ın aktarımları da burada anılmaya değerdir. Eagleton Mahabad'taki polis karakolunun basılmasının ardından İran Devleti'nin kasabadaki sembolik varlığının da son bulduğu 1943 yılında, Komele'nin olağan toplantılarından birinin bir siyasal parti toplantısına dönüştüğünü ve -katılımcıları farkında olmasa da- sol partilere has yöntemlerle merkez komite üyelerinin seçildiğini kaydetmektedir. Karakol baskınıyla sonuçlanan olayın siyasal bir kıskırtma sonucu patlak verdiği konusunda kesin bir delil bulunmadığını belirten Eagleton, bununla birlikte gizli bir Kürt partisinin bölgede sekiz aydan beri faaliyette bulunduğunun bilindiğini eklemektedir (Eagleton, 1990, s.68, s.69, s.87)

⁸³⁵ Vali, a.g.e., s.78. Roosevelt'te Kadı Muhammed'in Komele'ye katılımının oldukça farklı bir anlatımı bulunmaktadır. Roosevelt'e göre Kadı Muhammed kuruluşundan bir yıl sonra varlığından haberdar olduğu Komele'ye katılmak üzere örgütün liderlerine aracılar göndermiş ancak reddedilmiştir: Örgütün yetkilileri güçlü ve otoriter karakterinin yanında çocukluk yıllarından başlayarak kendisine ve ailesine itaat etmeye alışkın oldukları Kadı Muhammed'in parti üzerinde tahakküm kurarak demokratik karakterini ortadan kaldırmasından çekindikleri için bu red kararını almışlardır. Komele'nin, bölgedeki etkinliği işgal sonrası artan SSCB ile de yakın ilişkiler geliştirdiği görülmektedir. Roosevelt'in, SSCB'nin uluslararası propaganda örgütü olan VOKS'un -Komele'nin teklifiyle- Mahabad'ta kurduğu Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Topluluğu'nda 1945'te düzenlenen bir törenle, Komele'nin gizli bir örgüt olmaktan çıktığını belirtmesi bu ilişkinin yoğunluğunu yeterince gösterir niteliktedir. Diğer taraftan yine bu dönemde Komele'nin başına getirmek üzere öncelikle yöredeki güçlü aşiretlerin reislerini değerlendirdikleri anlaşılan SSCB'nin sahadaki yetkililerinin ısrarı sonucu, Mahabad'ın seçkin ailelerinden birine mensup olan Kadı Muhammed, mensuplarının tereddütlerine rağmen örgüt üyeliğine kabul edilmektedir ki izleyen süreçte, Kadı Muhammed yalnızca Komele üzerindeki hakimiyetini sağlamlaştırmakla kalmamış SSCB yönelimli bir siyasetin izlenmesinde de etkili olmuştur (Roosevelt, 1993, s.125, s.126). Eagleton'ın eserinde

Komele'nin PDK'ya dönüşümünün berrak bir tasvirine ulaşmak hayli güç görünmektedir. Çünkü PDK'nın kuruluş sürecine dair dönemin tanıklarının birbirleriyle çelişen aktarımlarının üstüne sonradan konu üzerine çalışan araştırmacıların meseleyi değişik açılardan ele aldıkları farklı yorumların bindiği bir bulanıklık söz konusudur. Partinin kuruluş tarihinin bile tartışmaya açılabiliyor oluşu⁸³⁶ bu bulanıklığın göstergesi sayılmalıdır. Bununla birlikte kesin tarihi hakkında farklı iddialar bulunsa da Komele'nin 1945 yılı içinde PDK'ya dönüştüğü kesindir. Eagleton'a göre Komele'nin PDK'ya dönüşmesi örgütün yapısında esaslı bir değişikliğe yol açmamış hatta merkez komite üyeleri değişmediği gibi parti tüzüğünde de yeni bir düzenlemeye gidilmemiştir.⁸³⁷ Ancak bağımsız ve birleşik bir Kürt devletinin kurulmasını hedefleyen Komele'nin aksine PDK'nın kuruluşuyla İran Anayasası'na uygun biçimde özerk bir Kürt yönetimi kurulmasını hedefleyen yeni bir parti programı kabul edilmiştir.⁸³⁸ Bununla birlikte Vali'nin PDK'nın kuruluşuna dair incelikli analizi bu dönüşümün önemini ortaya koyması açısından oldukça kıymetlidir. Vali'ye göre modern milliyetçi bir siyasal sürecin ideolojik zeminine sahip olan Komele bu sürecin siyasal ve kurumsal gerekliliklerinin getirdiği baskılar karşısında varlığını sürdürememiştir. Ülke çapında kurumsal bir tabana sahip merkezi bir siyasal otorite ihtiyacının artması, Komele'nin yerel örgütsel yapısıyla ve yarı siyasal liderlik biçimiyle çelişir hale gelmiştir. Sovyet devletinin stratejik ve güvenlikle ilgili çıkarlarıyla Kürt toprak sahibi sınıfın ekonomik ve siyasal çıkarlarının istemeyerek de olsa çakıştığı istisnai bir tarihsel kavşakta olunması bu sürecin sonucunu belirlemiştir: PDK'nın doğuşu ve parti liderliğinin özerklikten yana bir siyasal projeyi

ise Kadı Muhammed'in Komele'ye katılımının oldukça farklı bir anlatımı bulunmaktadır (Eagleton, 1990, ss.98-100).

⁸³⁶ Vali, a.g.e., s.84. Kutschera da PDK'nın kuruluş koşullarının belirsizliğine değinmektedir (Kutschera, 2013, s.201).

⁸³⁷ Eagleton, 1990, s.143.

⁸³⁸ Roosevelt, 1993, s.127. Ayrıca bkz.: Eagleton, 1990, s.144. Bu programda İran'daki Kürt halkının özerk bir yönetime sahip olması, resmi dil olarak Kürtçe'nin benimsenmesi, İran anayasasına uygun biçimde bir yasama meclisinin kurulması, devlet memurlarının Kürt olması, Kürdistan'da toplanan vergilerin Kürdistan için harcanması, partinin bölgedeki Azerbaycalılarla ve diğer azınlıklarla iyi ilişkiler geliştirmesi ile halkın maddi ve manevi gelişimini sağlamak üzere çalışmalar yapması gibi hususlara yer verilmektedir.

benimsemesi, İran'da egemen olarak pre-kapitalist niteliklere sahip Kürt toplumunun modern milliyetçilik siyasetinin parametrelerini belirleyen çelişkilerin giderilmesinde bir çözüm olarak öne çıkmıştır.⁸³⁹ Vali'nin analizinden anlaşılacağı üzere PDK'nın kuruluşunu konu alan çalışmalarda -biçimi ve yoğunluğu tartışmalı olmakla birlikte- sıklıkla dikkat çekilen başka bir husus da SSCB'nin etkisi olmuştur.⁸⁴⁰ Komele'nin yer yer sol eğilimli örgütlenme olarak nitelendirilmesi büyük ölçüde SSCB ile kurulan temasla ilgili görünmektedir.⁸⁴¹ Gizli bir örgüt yapısına sahip Komele'nin 1945 yılında halka açık bir gösteriyle yer altından resmen çıkışı⁸⁴² bu temasın özlü bir dışavurumu gibidir. Komele'nin PDK'ya dönüşmesinin arefesinde, Komele üyelerinden bir topluluk tarafından Mahabad'taki Kürdistan-Sovyet Kültürel İlişkiler Topluluğu'nun salonunda Dayke Niştıman (Ana vatan) adlı bir opera sahnelenmiştir. Operada ana vatani temsilen bir Kürt kadınının İran, Irak ve Türkiye devletlerini temsilen üç haydut tarafından kaçırıldıktan sonra maruz kaldığı eziyet işlenmekte ve yiğit oğulları tarafından kurtarılmasıyla sona ermektedir.⁸⁴³ Eagleton operanın yoğun ilgi gördüğünü, derin bir

⁸³⁹ Vali, 2010, s.78.

⁸⁴⁰ Bu etki ağırlıklı olarak gerek Kürt ileri gelenlerinin gerek Komele mensuplarının SSCB'nin işgalinin ardından Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile geliştirdiği ilişkiler üzerinden tartışılmaktadır. PDK'nın kurulduğu günlerde İran'ın Azeri bölgesinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin etkisiyle bölgede Tudeh Partisi'nin yerini alacak olan Azerbaycan Demokrat Partisi'nin kurulduğu ve Tebriz merkezli Azerbaycan Milli Hükümeti'nin özerklik ilan ettiği görülmektedir ki bu, Kürdistan Demokrat Partisi'nin ve izleyen günlerde Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşlarının ilan edilmesiyle çarpıcı bir benzerlik taşımaktadır. Hatta Eagleton ve Roosevelt'in iddiasına göre PDK'nın kurulmasına, Kürt ileri gelenlerinin Bakü'ye gerçekleştirdikleri ziyaret esnasında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti lideri Mir Cafer Bağirov'un Demokratik Parti kurulması önerisi üzerine karar verilmiştir (Eagleton, 1990, s.141 ve Roosevelt, 1993, s.127). Vali ise olayların sıralamasının tarihi açıdan sorunlu olduğuna dikkat çekerek bu iddiayı tartışmaya açmaktadır (Vali, 2010, s.84).

⁸⁴¹ Bu açıdan Komele'nin yayını olan Niştıman'ın söylem yapısını irdeleyen Vali Niştıman'ın milliyetçi mesajının radikal karakterinin örgütün ideolojik formasyonunda Marxizm-Leninizmin gizli bir etkisi olduğu yönünde bir yanlış anlamaya neden olduğunu belirtmektedir (Vali, 2010, s.44). Komele'ye katılacak bir kişinin üyeliğe kabulünün, öncelikle adayın hamama gidip yıkanarak arınmasıyla başladığı ardından üç kişinin huzurunda örgütün altı şartına bağlı kalacağına dair Kuran üzerine yemin etmesiyle sona erdiği aktarılmaktadır. Gerek bu altı şartta gerek Komele'nin tüzüğünde sol eğilimleri düşündürecek herhangi bir hususa rastlanmamaktadır. Bununla birlikte hemen her sayısında kapağında bir Kuran ayetiyle yayımlanan Niştıman dergisinde yer alan konular arasında yer yer Ekim Devrimi, Lenin ve Stalin hakkında kaleme alınmış yazılar da bulunmaktadır. 1943 yılında yayımlanan sayılarından birinde örgütün genel sekreterince kaleme alınan bir yazıda, kendilerinin komünist ve Sovyet Devleti yanlısı olduğuna dönük iddiaların faşistlerin propagandalarından ibaret olduğu, komünist olmadıkları ama olsaydılar bile halkın buna itirazı olmayacağı dile getirilmektedir. Bu yazı Komele'nin sol eğilimli bir örgüt olduğuna yönelik algının yalnızca sonradan konu üzerine araştırma yapanların çıkarımlarında değil 1940'larda da var olduğunu göstermektedir (Mistefa Emîn, 2019, ss.64-66, ss.85-87).

⁸⁴² McDowall, 2004, s.328.

⁸⁴³ Roosevelt, 1993, ss.125-126.

etki yarattığını, aylarca süren temsil sırasında opera salonunun dolup taşıtığını ve oyun esnasında dinsel törenlerin yapıldığı tapınakları andırdığını kaydetmektedir. Öyle ki oyunun Sovyetlerin denetimindeki diğer bölgelerde de sahnelenmeye başladığını ve sonradan temsilde küçük değişiklikler yapılarak anavatanı kurtaran oğulların yanında SSCB'nin de temsil edildiğini eklemektedir.⁸⁴⁴ İzleyen aylarda kurulacak olan PDK'nın da bünyesinde sol eğilimler barındırdığına yönelik görüşlerin⁸⁴⁵ ileri sürülebilmesi benzer biçimde yine partinin SSCB ile olan bu temasıyla ilişkili düşünülmelidir. En az Komele'nin PDK'ya dönüşmesi kadar önemli başka bir tarihsel uğrağa karşılık gelen Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşunda da benzeri bir tartışmaya rastlanmaktadır. Mahabad Cumhuriyeti'nin ilan edilişini SSCB'nin bölgede izlediği siyasetin bir yan ürününe indirgeyen bakış açısında⁸⁴⁶ görüldüğü üzere Sovyetlerin Cumhuriyet'in kuruluşundaki etkisinin abartılması kadar azımsanmasının da kimi eksiklikler barındırabileceği gözden kaçırılmamalıdır. Komele'nin kurularak güçlenmesinde ve PDK'ya dönüşmesinde, SSCB'nin işgalinin ardından bölgede oluşan otorite boşluğunun yanında resmi sovyet yetkilileriyle kurulan temasın Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşundaki etkisini akılda tutmakta yarar vardır. Bununla birlikte Vali'nin İran Kürdistanı'ndaki Sovyet siyasetinin ne tek ne de sabit olmayıp siyasal ve stratejik öncelikler doğrultusunda farklı biçimler alarak hatırı sayılır ölçüde değişime uğradığına yönelik ihtarının yanında, Mahabad Cumhuriyeti'nin ilan edilişinde PDK bileşenlerinin de türdeş bir yapıda olmadığını düşündüren tespiti hesaba katılmalıdır:

⁸⁴⁴ Eagleton, 1990, ss.100-101. McDowall sahnelenen oyunu şöyle aktarmaktadır: “Sahnelenen tiyatro oyunu, Daik-i Nishtiman’da (Anayurt) bir kadın (Kürt vatani), Orak Çekiç taşıyan bir el, sahnenin arkasından gelip zincirlerini çözünceye kadar üç kötü adamın (Irak, İran ve Türkiye) tecavüzüne uğruyordu. Peçesi düştü ve göğsünden üzerinde ‘Yaşasın Küçük Ulusların Kurtarıcısı Stalin’ yazılı bir Kızıl Bayrak çıkardı.” (McDowall, 2004, s.328).

⁸⁴⁵ Thomas Bois, “Kürtler ve Yurtları”, içinde: *Kürt Milliyetçiliği, V. Minorsky ve T. Bois*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2008, s.128. Eagleton örgütlenme biçiminde örnek olarak komünist partilerin seçildiği PDK'nın iç işleyişinde komünist yöntemleri benimsediğini ama hemen her türden siyasal yönelime açık ve bu yapısıyla da neredeyse liberal bir parti görünümü arz ettiğini belirtmektedir (Eagleton, 1990, ss.238-240).

⁸⁴⁶ Izady, 2011, s.139. Mahabad Cumhuriyeti'nin SSCB'nin kukla devleti olarak ele alındığı değerlendirmelere dair bir aktarım için ayrıca bkz.: Voller, 2014, s.47.

“Kürt milliyetçi hareketinin özerk bir yönetim kurma isteğine Sovyet ve Azeri yönetimlerinin muhalefet etmesi, İPDK liderliğinde bir gedik açtı. Sovyet ve Azeri yönetimlerinin bu muhalefeti, Sovyetlerin Azeri Cumhuriyeti’nin bir parçası olarak kalmaları önerisini kabul etmeye hazır ılımlılar ile Sovyetlerin bu önerisine karşı çıkan ve hukuki yetkilere sahip Mahabad merkezli özerk bir Kürt Cumhuriyeti ilan etmek isteyen radikaller arasında bir bölünme yarattı. Ama Kürtlerin yaşadıkları topraklarda ayrı bir özerk yönetim talebini desteklemek üzere halkın yönetime el koyduğu 17 Aralık, radikal milliyetçilerin gerçek bir galibiyet sağladıkları gündü.”⁸⁴⁷

Eagleton’ın parti üyeleri arasında yapılan bir toplantının İran’ın Mahabad’taki kalıntılarından olan adliye sarayına doğru bir yürüyüşe dönüşerek binanın çatısına Kürt bayrağı dikilmesiyle sonuçlandığını aktardığı 17 Aralık’ta, Vali’ye göre halkın özerk bir cumhuriyet kurulmasına güçlü bir destek vermesinin Kadı Muhammed ve partideki ılımlılar için bile şaşırtıcı olması muhtemeldir. Vali, Kadı Muhammed’in özerk bir cumhuriyet ilanının SSCB’ye kabul ettirilmesi halinde, bunun hem Mahabad’ın kendi idarelerine tabi olması gerektiğini düşünen Azeri demokratlarının hem de harekete karşı olan aşiret liderlerinin Cumhuriyet karşı tutumlarının açık bir muhalefetten gönülsüz de olsa bir kabule dönüşmesinde ikna edici olabileceğini hesap ettiğini ileri sürmektedir.⁸⁴⁸ Bu koşullar altında Tebriz merkezli özerk Azerbaycan Milli Hükümeti’nin kurulmasından kısa bir süre sonra 22 Ocak 1946’da özerk Mahabad Kürt Cumhuriyeti ilan edilmektedir.⁸⁴⁹

Cemiyetleşme eğilimlerinin kristalize olduğu Komele ile başlayan örgütlenme sürecine Mahabad Cumhuriyeti’nin kurulmasıyla yeni bir boyut eklenmektedir. Bir cemiyet olarak beliren Komele, zaman içinde partileşme eğilimlerini taşır hale gelmekte ve kısa bir süre sonra PDK’nın kurulması için gerekli zemini oluşturmaktadır. PDK’nın kuruluşu üzerinden henüz aylar geçmişken Mahabad Cumhuriyeti’nin ilan edilmesiyle

⁸⁴⁷ Vali, 2010, s.63, s.85.

⁸⁴⁸ Vali, a.g.e., s.86.

⁸⁴⁹ Eagleton, 1990, s.154.

partinin devletleşmesi süreci deneyimlenmektedir. Bu yönüyle kısa ömürlü Mahabad Cumhuriyeti cemiyetleşme, partileşme ve devletleşme süreçlerinin iç içe geçtiği bir kesişim alanı oluşturmaktadır ki yalnızca İran’da değil Irak’taki Kürt hareketleri üzerinde de bu denli derin iz bırakmış olmasının nedenlerinden biri bu olsa gerektir.⁸⁵⁰ Vali’nin Mahabad Cumhuriyeti’nin kurumsal yapısının PDK tarafından oluşturulduğu, bu yüzden Cumhuriyet’in PDK’nın siyasal otoritesinin kurumsal biçim almış halini andırdığı saptamasını⁸⁵¹ bir açıdan partinin devletleşmesi süreciyle ilişkili düşünmek mümkündür. Kuruluşundan kısa bir süre sonra devlet başkanı ve kabine üyelerinin PDK Merkez Komitesi tarafından seçilmesiyle⁸⁵² Kürdistan Hükümeti’nin yaklaşık bir yıl sürecek olan de facto egemenliği başlamaktadır. BM tarafından tanınmayan Mahabad Cumhuriyeti’ni de jure bir devlet niteliği taşımasa da de facto bir devlet olarak nitelendirmek mümkündür. Roosevelt’in deyimiyle minyatür bir devlete benzeyen⁸⁵³ Mahabad Cumhuriyeti bayrak ve millî marş gibi siyasal iktidarın kurumsallaşmasının sembolik açıdan alameti farikaları sayılabilecek nitelikleri taşımaktadır. Bunun yanında sınırları belirli bir toprak parçasında vergi toplanması⁸⁵⁴, ulusal bir dil ve eğitim siyasetinin uygulanması, radyo ve matbaa kurulması⁸⁵⁵ gibi hususları da kapsayan bir idari işleyişin⁸⁵⁶ varlığı söz konusudur. Yine bu kapsamda esasında silahlı güç varlığı ağırlıklı olarak aşiret birliklerinden oluşsa da bunlardan bağımsız düzenli askeri birliklerin oluşturulması için de adım atıldığı görülmektedir. Aralarında Molla Mustafa Barzani’nin

⁸⁵⁰ Hussein Tahiri, “The Nostalgic Republic: The Kurdish Republic of 1946 and Its Effect on Kurdish Identity and Nation Building in Iran”, içinde: *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland*, Der.: Ofra Bengio, University of Texas Press, 2014, s.257, s.261. Bu tarihsel izleri bilhassa günümüzdeki KBY üzerinde yakalamak oldukça kolaydır. Irak KBY’nin millî marşı olan Ey Reqîb Mahabad Cumhuriyeti’nin millî marşıdır. Yine arması farklı olmakla birlikte bayrağının fonundaki temel renkler Mahabad Cumhuriyeti’nin bayrağının aynısıdır. Yönetimin silahlı kuvvetlerinin ismi olan peşmergenin de ilk defa Mahabad Cumhuriyeti’nin düzenli askeri birliklerini adlandırmak üzere kullanılması söz konusudur. Mahabad Cumhuriyeti’nin Irak Kürdistanı ve diğer ülkelerdeki Kürt hareketlerine etkisi hakkında ayrıca bkz.: Vali, 2013, s.186.

⁸⁵¹ Vali, 2010, s.81.

⁸⁵² Eagleton, 1990, s.164.

⁸⁵³ Roosevelt, 1993, s.137.

⁸⁵⁴ Vali, 2010, s.96-97. .

⁸⁵⁵ Newşîrwan Mistefa Emîn, *Sovyetlerin Oyunları Karşısında Kürdistan Hükümeti*, Kürtçe’den çev.: Mihemed Ronahî ve Muhsin Özdemir, Dara Yayınları, 2019, ss.159-182.

⁸⁵⁶ Tahiri, 2014, s.258.

de bulunduğu aşiret reislerine general rütbesi verilmesinin yanı sıra *peşmergeliğ*in yalnızca bir kurum olarak değil yeni bir terim ya da sözcük olarak da Mahabad deneyimiyle birlikte doğduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵⁷ Dahası aşiretler yalnızca Mahabad Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetlerini teşkil etmekle kalmayıp aynı zamanda yönetim erkinin paydaşlarını oluşturmaktadır.⁸⁵⁸ Mahabad liderliğiyle gevşek bir siyasal ittifak kurmuş olan aşiret liderleri kırsal bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunu siyasal ve ekonomik denetimleri altında tutmaktadır.⁸⁵⁹ Ancak meseleye diğer yandan bakıldığında, birçok aşiret reisinin Kadı Muhammed'in alışılmadık parti mekanizması ve kırsal nüfusun desteği vasıtasıyla tek başına iktidara gelmesinden huzursuz olması söz konusudur.⁸⁶⁰ Vali geleneksel ilişkilerle sürdürülen modern bir sistem olarak nitelediği Mahabad Cumhuriyeti'nin sosyal yapısı ile ideolojik anlamda modern görünümü arasındaki bu zıtlığın ya da paradoksal karakterinin konuyu inceleyen çeşitli yorumcular tarafından işlendiğini kaydetmektedir.⁸⁶¹ Bu minvalde Mahabad deneyimi, Koohi-Kamali'nin deyişiyle, yüz yüze ilişkilerin egemen olduğu aşiret toplumu ile topluluğun kendini hayali cemaat ya da ulus olarak kurduğu toplum arasındaki bir geçiş evresini temsil etmektedir.⁸⁶² Kızıl Ordu'nun bölgeden çekilmesinin ardından Mahabad Cumhuriyeti'nin çöküşünde, sona eren Sovyet himayesinin⁸⁶³ yanında Mahabad deneyiminin bünyesinde taşıdığı bu çelişkiler de bölünme teması etrafında sıkça işaret edilen bir diğer bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Çeşitli biçim ve düzeyde işlenen bölünme temasını özlü ve kapsayıcı bir biçimde McDowall'ın şu tespitinde yakalamak

⁸⁵⁷ Aziz ve Cottey, 2021, ss.233-235. Ayrıca bkz.: Mistefa Emîn, 2019, s.171, ss.187-194. Mahabad Cumhuriyeti'nin resmî yayını olan Kürdistan gazetesine yayımlanmak üzere gönderilen resmî mektupta, askeri terminolojinin Kürtleştirilmesi kapsamında, asker anlamına gelen *serbaz* sözcüğünün yerine *peşmerge* sözcüğünün kabul edildiği belirtilmektedir.

⁸⁵⁸ Qasimlo, 2014, s.103. Kasimlo PDK'nın kurucularının yarısını orta ve küçük toprak sahipleri ile aşiret reisleri ve mensuplarının oluşturduğu tespitinde bulunmaktadır.

⁸⁵⁹ Vali, 2010, s.103.

⁸⁶⁰ Jwaideh, 2009, s.511.

⁸⁶¹ Vali, 2010, s.102, s.120.

⁸⁶² Farideh Koohi-Kamali, *The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism*, Palgrave Macmillan, 2003, s.11, 123.

⁸⁶³ O. İ. Jigalina, "İkinci Dünya Savaşından Sonra Kürdistan (1945 - 1960)", içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010, s.277.

mümkündür: “Milliyetçi birleşme Komele’nin dağıldığı andan itibaren eşrafın, aşiret reislerinin güttüğü siyasetin ve aşiret kolları arasındaki, aşiret mensubu kürtler ile kentli Kürtler arasındaki, kentli eşraf ile orta sınıf arasındaki bölünmenin kurbanı oldu”.⁸⁶⁴ Burada siyasal partilerin belirgin bir rol üstlenmeye başladıkları bu tarihsel dönemde, bölünme meselesinin tartışılmasına aşiretlerin yanında modernleşme süreçlerinden beslenen öğelerin dahil edilişindeki yenilik gözden kaçırılmamalıdır. Mesela bu açıdan Bruinessen’in Mahabad Cumhuriyeti’nden yaklaşık yirmi beş yıl önce Şikak Aşireti Reisi Simko’nun İran Kürdistanı’nda başlattığı isyan hareketinin en ciddi zayıflığı olarak *formal bir örgütlenmenin ya da partinin yokluğuna* dikkat çekiyor oluşu manidardır.⁸⁶⁵ Bir açıdan iki savaş arası dönemde işlemekte olan birçok bölünme hattının varlığından bahsetmek olanaklıdır. Bu minvalde Yüksel’in iki savaş arası dönem için gerek yeni kurulmuş olan devletlerin gerek Kürtlerin homojen ve sabit entiteler olmadıklarına dair tespiti önemli görünmektedir: Kürtler kır-kent, sosyal sınıflar, dil, din, ideolojik ve aşiret temelli ayrımlar boyunca bölünmüştür ki buna sınırların hâlâ akışkanlığını koruduğu bir dönemde yeni kurulan devletlerdeki tedrici asimilasyondan kaynaklı yeni bir bölünme hattı daha eklenmektedir.⁸⁶⁶ Bu bölünme hatları, 1940’lı yıllar gibi erken bir dönemden başlayarak, Kürtlerdeki siyasal bölünmelerin açıklayıcı ilkesinin yalnızca aşiret kültürüne indirgenmesindeki eksikliklere işaret etmesi yönünden çok önemlidir. Mahabad aşiret, parti, devletin üst üste bindiği bir siyasal uğrağa karşılık gelmektedir ve McDowall’ın tespiti Yüksel’in bu dönem için işaret ettiği bölünme hatlarıyla birlikte ele alındığında, aşiretin Cumhuriyet’in çöküşünde etkili olduğu düşünülen siyasal bölünmelere dair açıklık kazandırmadığı bir alanın varlığını düşündürmektedir. Ancak Kızıl Ordu’nun bölgeyi terk etmesinin ardından İran ordusunun ilerleyişi karşısında Mahabad

⁸⁶⁴ McDowall, 2004, s.337.

⁸⁶⁵ Bruinessen, 2013, s.213.

⁸⁶⁶ Metin Yüksel, “Kurds and Kurdish Nationalism in the Interwar Period”, içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.208

Cumhuriyeti'nin çözüldüğünde, aşiret birliklerinin hızlıca taraf değiştirmesi veya dağılması daha sık işaret edilen bir husus olmuştur.⁸⁶⁷ Bununla birlikte gerek Mahabad Cumhuriyeti gerek sonrasında İran Devletiyle ilişkileri açısından aşiretler kategorisi esasında ardında bir çeşitlilik barındırmaktadır. Çünkü bu ilişki aşiretten aşirete farklı biçimler alabilmenin yanında bir aşiretin yaşanan gelişmeler karşısındaki konumlanışını zamanla değiştirmesi sebebiyle de çeşitlenebilmektedir. Bu açıdan Mahabad Cumhuriyeti'ni destekleyen aşiretlerin yanında muhalefet edenlerine veya İran Devleti tarafından affedilenlerin yanında idam edilen aşiret reislerine rastlamak şaşırtıcı olmasa gerektir. Esasında İran Devleti'nin Mahabad'da hakimiyetini yeniden tesis etmesinde bu yönüyle aşiretlerin izlediği değişken siyasetin de etkili olduğunu söylemek olanaklıdır. Ancak bölgedeki bir aşiretin durumu Mahabad Cumhuriyeti'nin sona ermesinden sonra da bir süre daha belirsizliğini korumaktadır.

Hatırlanacağı üzere 1945 yılında Irak Kürdistanı'ndaki isyanın ardından Molla Mustafa önderliğindeki Barzani Aşireti sınırı geçerek İran'a çekilmiştir. Tam da bu dönemde Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşunda ve hakimiyetini pekiştirmesinde Barzani Aşireti oldukça kritik bir rol üstlenmektedir. Sovyet tarzı üniforması içinde ve fakat başında sarığıyla kürsüye çıkan Kadı Muhammed tarafından Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ilan edildiği gün çekilen fotoğrafta, kürsünün hemen

⁸⁶⁷ McDowall çalışmasının Mahabad Cumhuriyeti ile ilgili olan kısmını "Aşiret mi Etnisite mi?" alt başlığı altında kaleme almıştır. McDowall'a göre gerçekte etnik milliyetçiliğin ifadesi olarak Mahabad'ın başarısı, Kürtlerin yaptıklarını belirlemeye devam eden aşiret kültürünce engellenmiştir (McDowall, 2004, ss.315-337). Vali ise Mahabad Cumhuriyeti'nin sosyal yapısını değerlendirirken "aşiret bakış açısı" olarak nitelediği bir eksen etrafında Mahabad Cumhuriyeti'nde aşiretlerin konumunu değerlendirmekte aşiretlerin yarattığı bölünmelere değinmektedir (Vali, 2010, ss.107-120). Roosevelt'in de bu konuyu "aşiret muhalefeti" ve "aşiret anlaşmazlıkları" etrafında irdelediği görülmektedir (Roosevelt, 1993, ss.134-135). Jwaideh de Mahabad Cumhuriyeti'nde "parçalanmaya ve uyumsuzluğa yol açan unsurlar" başlığı altında "Kürt siyasi faaliyetlerinin en belirgin özelliği" olarak nitelediği "bütünleşme eksikliği"ni aşiretler arası ve liderlik için mücadele eden "geleneksel ve aydın tabaka" arasındaki "bölünmüşlük" üzerinden değerlendirmektedir (Jwaideh,2009, ss.501-502). Bruinessen'e göre Kürt milliyetçi hareketinin genellikle siyasal partiler şeklinde oluşturduğu, aşiret birliklerine nispeten daha kalıcı örgütsel çerçeveler oluşturulması tarihte önemli bir evreyi işaretlemektedir. Ancak bu hareketlerin de büyük ölçüde aşiret desteğine dayanmaya devam etmesi sebebiyle aşiret reisleri harekete hakim olmak suretiyle hareketi aşiret siyasetinin bir uzantısı durumuna sokmuştur. Bu da parti çerçevesine rağmen birçok hareketin hızlı çöküşüne katkıda bulunan bir zayıflık teşkil etmiştir ki Mahabad Cumhuriyeti bunun bir örneğidir. Bu açıdan Mahabad Cumhuriyeti'nin yıkılmasına İran ordusunun harekâtı kadar aşiretçilik neden olmuştur (Bruinessen, 2013, s.216).

önünde hazır bulunan aşiret reisleri arasında aşiretine has geleneksel kıyafetleriyle Molla Mustafa da yer almaktadır.⁸⁶⁸ Barzani savaşçılarının Mahabad Cumhuriyeti'nin silahlı güçlerinin çekirdeğini ya da en kalabalık ve savaş kabiliyeti en yüksek kısmını oluşturduğu dile getirilmektedir.⁸⁶⁹ Bu açıdan İran'daki varlıkları yerli aşiretlerin tepkisine neden olan Barzaniler'in, Kadı Muhammed'in Cumhuriyet idaresiyle birlikte hareket ederek karşıt aşiretler üzerinde hakimiyet kurulmasını kolaylaştırdığı görülmektedir.⁸⁷⁰ İran ordusunun Mahabad'a girmesinin ardından varlıkları İran Devleti açısından bir krize dönüşen Barzani Aşireti'nin Şeyh Ahmed Barzani öncülüğündeki büyük kısmı Irak'a dönerken, Molla Mustafa önderliğindeki bir grup savaşçı İran'da kalmakta ve kısa bir süre sonra bu grupla ordu arasında çatışmalar başlamaktadır.⁸⁷¹ Bu süreç Molla Mustafa'nın beraberindeki savaşçılarla artık neredeyse efsaneleşmiş bir şekilde Türkiye İran sınırı boyunca geri çekilmek suretiyle tamamladıkları uzun yürüyüşün ardından SSCB'ye iltica etmesiyle sona ermektedir.⁸⁷² İşte Irak'ta da PDK'nın kuruluşu Barzani Aşireti'nin İran'da bulunduğu bu döneme rastlamaktadır. Kutschera, Mahabad Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bir ay sonra aralarında Molla Mustafa'nın da bulunduğu bir grup tarafından "*İran'daki Barzanilerin akıbeti için Kürdistan Demokrat Parti Komitesi*"nin kurulduğunu, başlangıçta Kadı Muhammed'in yeni komiteye destek verdiğini ancak sonrasında Molla Mustafa ve Hamza Abdullah'ı "sadece bir parti var, isterseniz bizimkinde çalışabilirsiniz ama başka yerde değil" diyerek uyardığını aktarmaktadır. Kısa bir süre sonra Molla Mustafa Hamza Abdullah'ı iki mektupla Irak'a göndermektedir. Mektuplardan birinde kendisinin Irak'a dönebilmesi için Şeyh Mahmud Berzenci'nin oğlu Şeyh Baba Ali'den Bağdat ile görüşmesini talep ederken, diğerinde

⁸⁶⁸ Bir görüşe göre Molla Mustafa Barzani bölgedeki Sovyet yetkililerin talimatı üzerine Kadı Muhammed'in emrine girmiştir (McDowall, 2004, s.330).

⁸⁶⁹ Eagleton, 1990, s.186.

⁸⁷⁰ Vali, 2010, s.118. Ayrıca bkz.: McDowall, 2004, s.329.

⁸⁷¹ Necefkuli Pisyan, *Kanlı Mahabad'dan Aras'ın Kıyılarına*, Kürtçe'den çev.: Evdila Piştderî, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, ss.81-105, s.135.

⁸⁷² Jamal Jalal Abdulla, *The Kurds: A Nation on the Way to Statehood*, Author House, 2012, ss.99-100.

Irak'ta PDK'nın kurulmasını önerdiği kaydedilmektedir.⁸⁷³ Bu dönemde Irak'ta, Barzaniler'in İran'a çekilmesini müteakip Hiwa'nın dağılmasıyla⁸⁷⁴ partinin sol kanadı diğer solcu unsurlarla birleşerek *Şoreş (Devrim) Partisi*'ni kuruluşunda yer almaktadır⁸⁷⁵ ki Molla Mustafa'nın mektuplarını taşıyan Hamza Abdullah da Şoreş üyelerinden biridir.⁸⁷⁶ Irak'ta Şoreş'in de desteğiyle milliyetçi cephe partisi oluşturmak üzere kurulan etkili bir diğer örgütlenme *Rızgarî Kürt (Kürt Kuruluş) Partisi*'dir.⁸⁷⁷ McDowall'a göre hem Şoreş hem de Rızgarî partilerinin kendilerini feshetme kararı almalarında hükümetin baskılarından çok Molla Mustafa'nın Irak'ta PDK'nın kurulmasına yönelik önerisinin yarattığı ikilem etkili olmuştur. Çünkü bu öneri, bir yandan iki partide de -bazı üyelerinin Irak Komünist Partisi gibi diğer partilere katılmalarında görüldüğü üzere- *bölünmelere yol açmış*, hâlihazırda İran'daki mevcut PDK'nın Süleymaniye temsilcisi İbrahim Ahmed tarafından *Kürt birliğini böldüğü ve Mahabad idaresi Molla Mustafa'nın bölünmeye yol açmadan kendisine bağlı kalmasını istediği için reddedilmiştir*.⁸⁷⁸ Bu koşullar altında Kutschera'nın aktarımına göre 16 Ağustos 1946'da Molla Mustafa'nın önerisini benimseyen örgütlerin PDK'nın birinci kongresi için Bağdat'ta gizilice toplanmalarının ardından, Sovyet Komünist Partisi modeline uygun biçimde genel sekreter, merkez

⁸⁷³ Kutschera, 2013, s.227.

⁸⁷⁴ Kutschera, a.g.e., ss.180-183. Kutschera bu dönem Hiwa'daki bölünme hatlarının hayli kapsamlı bir tasvirini yapmaktadır. Kutschera'nın aktarımına göre Britanya'nın yardımına bel bağlayan Molla Mustafa ile Britanya emperyalizmine karşı olup SSCB'den gelecek yardıma daha yatkın olan Hiwa militanları arasında mesafeli bir ilişki söz konusudur. Bu açıdan Hiwa az çok karşıt çok sayıda eğilime bölünmüş durumdadır. Hiwa'nın oynadığı temel rol Kürt ileri gelenlerinin milliyetçi duygularına hitap ederek Molla Mustafa için mali kaynak yaratmak iken örgütün birçok genç militanı açısından Molla Mustafa gerici bir şeyhten ibarettir fakat geleneksel Kürt ileri gelenleri açısından ise tehlikeli derecede devrimcidir. Bu açıdan Kutschera'ya göre Hiwa sağ ve sol kanatları arasında bölünmüştür ki Refik Hilmi'nin onu komünist olarak gören sağ kanadın baskısıyla istifa etmek zorunda kalması bunun bir göstergesidir. Hiwa'daki bu bölünmeyi izleyen ikinci bir bölünme hattı vardır ki bu da her iki kanadın kendi içinde de bölünmüş durumda olmasıdır. Hiwa'nın sol kanadı Şoreş, Rızgarî, Azadi ve Irak Komünist Partisi içindeki unsurlar olmak üzere en az dört fraksiyona bölünmüş durumdadır.

⁸⁷⁵ "Muhammed Shirzad, *Nizal al-Akrad*, Kahire, 1946"dan aktaran: Jwaideh, 2009, s.478. Ismael ise Irak Komünist Partisi'nin parti birliğini vurgulayarak üyelerin yerel gruplar halinde örgütlenmelerini engelleyen kararına muhalefet eden Kürt seksiyonunun *Kürt Komünist Partisi* olarak çalışmaya devam ettiğini, *Şoreş Grubu* olarak anılan bu grubun aynı adla bir dergi yayımladığını aktarmaktadır. Ismael'e göre Şoreş Grubu 1946'da ilk popüler demokratik Kürt partisi olan Rızgarî Kürt Partisi'nin kuruluşunda da önemli bir rol oynamaktadır. Rızgarî'nin büyük çoğunluğu ve Şoreş'in bir bölümü aynı yıl kurulan PDK ile bütünleşmektedir (Ismael, 2008, s.30)

⁸⁷⁶ McDowall, 2004, s.397.

⁸⁷⁷ "Muhammed Shirzad, *Nizal al-Akrad*, Kahire, 1946"dan aktaran: Jwaideh, 2009, ss.478, 480.

⁸⁷⁸ McDowall, 2004, s.397.

komite ve politbüro üyelerinin seçimi gerçekleştirilerek parti programı kabul edilmiştir.⁸⁷⁹ Bruinessen partinin kurucu üyelerinin çoğunun Kürt milliyetçiliğinin en önemli merkezi olan Süleymaniye'den gelen aydın ve subaylardan oluştuğunu belirtmektedir.⁸⁸⁰ Izady Irak'ta kurulan PDK'nın güçlenmesinin ardından parti isminin üzerinde hak iddia etmesi sebebiyle, İran'da daha öncesinde kurulmuş olan partinin adını İran Kürdistan Demokrat Partisi anlamına gelecek şekilde PDK-İ ya da İPDK olarak değiştirmek zorunda kaldığını belirtmektedir.⁸⁸¹ Tarihsel seyri içinde birbiri ardınca akıp giden bu gelişmelerin eşliğinde kurulan PDK'nın ardında esasen partinin ortaya çıkışını besleyen girift bir tarihsel kılcal damar ağı bulunmaktadır. Irak'ta PDK'nın kurulduğu yıl olan 1946'da duraksayıp yarım asırlık geçmiş serinkanlı bir şekilde gözden geçirildiğinde, bu ağın bir ucunun Osmanlı modernleşmesiyle oluşmaya başlayan cemiyetleşme sürecine uzanırken başka bir ucunun Irak modernleşmesi boyunca devam ederek Britanya manda idaresi dönemindeki partileşme eğilimlerine sarktığını tahayyül etmek olanaklıdır. Bu uçlar Mahabad deneyimiyle iyiden iyiye genişleyerek İran'daki modernleşme sürecine doğru salınan diğer bir uç ile birbirine dolanmaktadır. Buna İran ve Irak'ta anayasal rejimlerin kuruluşuyla partili siyasal yaşama geçişin yanında parlamento dışı alanda varlık bulan sovyet deneyiminin izlerini taşıyan başka bir damar daha eklenmektedir. Görece yeni sayılabilecek ve daha da genişletilebilecek bu ağın, Irak Kürdistanı'nda daha derin bir geçmişi olan aşiret ve şeyhlik kurumlarından oluşan başka bir ağ ile olan ilişkisi de hesaba katıldığında, PDK'nın kuruluşunun ardındaki tarihsel kılcal damar ağının kabataslak bir görünümüne ulaşılabilmektedir. Demokrasi, solculuk ve liberalizm gibi modern ideolojileri Kürt toplumuna takdim eden modern örgütlenmelerin yaratıldığı bir dönemde kurulan ve Irak tarihinin en önemli Kürt

⁸⁷⁹ Kutschera, 2013, ss.229-230.

⁸⁸⁰ Bruinessen, 2013, s.283.

⁸⁸¹ Izady, 2011, s.367. Bağdat'taki kuruluş kongresinde parti başlangıçta *Kürt Demokrat Partisi* adıyla kurulmakta, ilerleyen yıllarda *Kürdistan Demokrat Partisi* olarak isim değişikliğine gidilmektedir (Babekr ve Shehtman, 2010, s.107).

partilerinden biri olan PDK izleyen yıllarda uzunca bir süre Irak Kürdistanı'nın başlıca siyasi partisi olmayı sürdürecektir.⁸⁸² Öyle ki Stansfield'e göre Irak Kürdistanı'ndaki çağdaş dönem karakteristiklerinin birçoğunun izlerini hem yapısal hem de ideolojik anlamda bu partinin kuruluşuna değin sürmek olanaklıdır.⁸⁸³ 1960'lı yıllara gelindiğinde, Molla Mustafa önderliğindeki PDK peşmergelerinin, isyan bölgesine uygulanan ambargo nedeniyle Kürtler açısından -ironik bir şekilde- nefes borusuna dönüşmüş Hamilton Yolu'nu kontrol etmek üzere⁸⁸⁴ Irak ordusu ile neredeyse bir cephe savaşı yürütüyor oluşu partinin ne denli güçlendiğinin göstergelerinden biridir. Ancak izleyen yıllar, Irak'taki tüm Kürt örgütlerinin bir partide bütünleşmesi amacıyla⁸⁸⁵ yukarıda kaba hatlarıyla belirtilen tarihsel arka plan zemininde kurulan PDK bünyesinde, bölünme eğilimlerinin de belirdiği bir döneme karşılık gelecektir.

⁸⁸² Rafaat, 2017, s.4.

⁸⁸³ Gareth R. V. Stansfield, *Iraqi Kurdistan: Political development and emergent democracy*, Routledge Curzon, 2003, s.61.

⁸⁸⁴ Xoşevi Babekr ve Pael Shehtman, *Kürdistan Bayrağının Altında: Mustafa Barzani: Yaşamı ve Eylemi*, Rusça'dan Çev.: Kamiz Şeddadi, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, ss.217-220.

⁸⁸⁵ McDowall, 2004, s.397.

1.2. Partinin Bölünmesi: Kürdistan Yurtseverler Birliği Partisi'nin Kuruluşu

20. Yüzyıl'da boy gösteren birçok siyasi partinin resmi kuruluş tarihini ya da görünür hale geldiği anı saptamak gayretkeş bir arşivciliğin görece basit etkinliklerinden birine indirgenebilirse de örgütün belirişinin ardındaki derin ve bulanık geçmişi berrak bir şekilde resmetmek her örnekte bu denli kolay olmayabilmektedir. PDK'nın resmi kuruluş tarihi olan 1946 yılını besleyen farklı ülkelerdeki sızıntıların birleşerek oluşturduğu yaklaşık yarım asırlık geçmiş bunun güzel bir misalidir. Ancak diğer taraftan bazı örneklerde bir siyasi partinin kuruluş anı bile doğduğu toplumun tarihindeki önemli uğrakları işaretleyebilen bir mahiyet arz edebilmektedir ki PDK da bu türden değerlendirmelerin konusudur. Mesela Eppel'e göre klan, aşiret ve yerel dayanışma biçimlerinin baskın konumlarını sürdürmeye devam ettiği Kürt toplumunda, ancak PDK'nın kuruluşuyla ki modern anlamda ulusal hareket toplumun merkezi gücü haline gelebilmiştir.⁸⁸⁶ Eppel'in tespitine benzer biçimde, toplumu kuşatan iktidar ağının ağırlık merkezinin aşiret ve yerel dayanışma biçimlerinden örgütlü modern bir harekete doğru kaymasında, partinin kuruluşunun önemli uğraklardan birini işaretlediğinin konuya dair çalışmalarda genel kabul gördüğünü söylemek mümkündür.⁸⁸⁷ Bu dönem Kürt

⁸⁸⁶ Michael Eppel, "Historical Setting: The Roots of Modern Kurdish Nationalism", içinde: *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland*, Der.: Ofra Bengio, University of Texas Press, 2014, s.62.

⁸⁸⁷ Mesela Ghareeb'e göre PDK içinde Kürtler ilk defa milliyetçi harekete önderlik eden ve amaçlarını belirleyen öncü bir partiye sahip olmuştur (Ghareeb, 1981, s.36). Bengio ise Kürt hareketini tarihsel açıdan dönemselleştirirken, Kürt hareketine bir örgüt çatısı, ideolojik bir doğrultu ve siyasi bir merkez sunan

milliyetçiliği kırsal kesimlerde rahatça eylem yapabilen ve siyasal alana hakim olan otonom siyasal partiler halini alarak örgütlenmekte ve birleşmektedir.⁸⁸⁸ Bununla birlikte aşiret partinin kuruluşundan başlayarak, ilerleyen dönemlerde bilhassa parti içi mücadelelerin değerlendirilmesinde başvurulan başlıca kavram olmayı sürdürmektedir. Partinin ilk kongresinde merkez komite ve politbüro üyelerinin seçimine Hamza Abdullah'ın genel sekreter, Molla Mustafa Barzani'nin parti başkanı, Şeyh Mahmud Berzenci'nin oğlu Şeyh Latif ve Ziyad Muhammed Ağa'nın başkan yardımcıları olarak seçilmeleri eşlik etmektedir.⁸⁸⁹ Babekr ve Shehtman'a göre tüzüğünün Hamza Abdullah tarafından kaleme alındığı sanılan partinin, Leninist bir prensip olan demokratik merkeziyetçilik temelinde örgütlenmesi öngörülmüştür.⁸⁹⁰ Kutschera'ya göre ise komünist modele uygun örgüt yapısına sahip gizli bir devrimci teşkilatı olan parti, Şores'in marxist aydınlarının melez ürününü andırmaktadır.⁸⁹¹ Bu yönüyle partinin örgüt yapısıyla başkan ve başkan yardımcılıklarında aşiret reislerinin bulunması arasında bir çelişki bulunduğu yer yer dikkat çekilen bir husustur.⁸⁹² McDowall'a göre bu çelişki, ülkede aşiretlerin yegâne askeri güç olması sebebiyle partinin ancak saygın aşiret reisleri ve tanınmış din adamları tarafından yönetilmesi halinde milliyetçi hareketin destek bulabileceği görüşüyle gerekçelendirilmiştir ve bu husus 1970'lere değin Irak'taki Kürt hareketini etkileyecek bir ikilem olmuştur. Bu nedenle başlangıçta Irak'ın bütünlüğü içinde özerkliği savunan milliyetçi bir parti programı benimsenmiş, aşiret reisleriyle toprak ağalarını rahatsız etmemek için programda sosyal ve ekonomik içerikli maddelere

PDK'nın kuruluşunun önemli bir dönemin başlangıcını işaretlediğini belirtmektedir (Bengio, 2012, s.13). Farouk-Sluglett ve Sluglett 1947-1958 yılları arasındaki en önemli gelişmenin kuşkusuz Irak PDK'sının kuruluşu ve olgunlaşması olduğu notunu düşmektedir (Marion-Sluglett ve Sluglett, 2001, s. 29).

⁸⁸⁸ Rafaat, 2018, ss.53-54.

⁸⁸⁹ Kutschera, 2013, s.229.

⁸⁹⁰ Babekr ve Shehtman, 2010, s.104.

⁸⁹¹ Kutschera, 2013, s.230.

⁸⁹² Mesela Babekr ve Shehtman'a göre parti örgütüne dair tasarıda icrai nitelikli yetkilerin genel sekreterde toplanması, parti başkanının ise temsili nitelikli bir konumunun olması öngörülmüştür. Fakat Molla Mustafa Barzani'nin bu koşullarda partiye kesinlikle katılmayacağını açıklaması üzerine tüzük yeniden ele alınıp parti başkanının yetkileri güçlendirilmiştir. Yazarlara göre bu tartışma yıllar sonra partiyi derinden sarsacak olan parti aydınları ile Molla Mustafa Barzani arasındaki zıtlışmanın habercisi niteliğindedir (Babekr ve Shehtman, 2010, s.104).

yer verilmemiştir.⁸⁹³ Fakat PDK'nın kuruluşundan -hatta önceki bölümden hatırlanacağı üzere bunu önceleyen örgütlenme aşamalarından- başlayarak Irak Komünist Partisi (IKP) ile yoğun bir ilişki içinde olduğu hatırd tutulmalıdır. Hatta bir bakış açısına göre Irak Kürdistanı'nda Kürt hareketinin uzunca bir süre ayakta kalabilmesi ve örgütlülüğüyle diğer ülkelerdeki Kürt hareketlerinden farklılaşmasının temel nedenlerinden biri IKP ile ilişkilendirilmesidir.⁸⁹⁴ Ne var ki iki parti arasındaki ilişki oldukça değişken bir seyir izlemektedir. Bu ilişkinin başlangıç evrelerine rastlayan PDK'nın kuruluş döneminde, IKP'nin içindeki -toplam üyelerinin yaklaşık yüzde otuz beş kırkına karşılık gelen- Kürt üyelerin parti içinde ayrı bir seksiyon oluşturmak suretiyle anti-emperyalist mücadeleyi zayıflatan *ayrılıkçı eğilimler* taşımakla suçlanarak *bölünmenin havarileri* olarak nitelendirildikleri ve sonradan bunların bir kısmının kuruluşunun hemen ardından PDK'ya katıldığı görülmektedir.⁸⁹⁵ Fakat IKP birçok Kürt için bir çekim alanı oluşturmaya devam etmenin⁸⁹⁶ yanında Kürdistan bölgesindeki etkinliğini de sürdürmektedir ki bu durum 1940'lı yılların sonunda ve 1950'li yıllardaki köylü ayaklanmalarında iyiden iyiye görünür hale gelmektedir.⁸⁹⁷ Salucci, Irak toplumunda yaşanan köklü bir değişimin dışavurumu olarak değerlendirdiği köylü isyanlarının aşiret

⁸⁹³ McDowall, 2004, 398. Kutschera'ya göre PDK kuruluşunda anti-emperyalist, gericiilik karşıtı ve Irak Komünist Partisi ve Ulusal Demokrat Parti ile birlikte ortak cephe oluşturma yanlısı yönelime sahiptir (Kutschera, 2013, s.230).

⁸⁹⁴ Şekroyê Xudo Mihoyî, *Irak Kürdistanı'nda Kürt Ulusal Kurtuluş Mücadelesi*, Rusça'dan çev.: Pelin Zerdali, Apec Yayınları, 2006, s.7, ss.70-71

⁸⁹⁵ Walter Z. Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East*, Frederick A. Praeger, New York, 1956, ss.225-230.

⁸⁹⁶ Majid Khadduri, *Republican 'Iraq: A Study in 'Iraqi Politics since the Revoluiton of 1958*, Oxford University Press, 1969, s.174. Khadduri Kürtlerin 1946'da bir Kürt siyasal partisi kurmak üzere yaptıkları başvurunun, böyle bir partinin milliyetçi ve ülkedeki diğer partiler ile uyumsuz olduğu gerekçesiyle reddedildiğini belirtmektedir. Ülkedeki bazı partiler Arap milliyetçiliğini vurguladığından bu başvurunun reddedilmesi doğal olarak Kürt haklarına getirilen bir kısıtlama anlamına gelmektedir. Khadduri'ye göre ulusal karakterlerini yitirmeksizin legal ya da illegal yalnızca sol kanat partilere katılabildikleri için bu partiler gençleri cezbetmiştir. Benzer bir değerlendirme için ayrıca bkz.: Zubaida, 1991, s.203.

⁸⁹⁷ McDowall daha çok Erbil, Kerkük ve Süleymaniye'de işçiler arasında örgütlenen IKP'nin bu dönemde köylüler arasında da taban bulmaya başladığını belirttiikten sonra, 1947 yılında Süleymaniye yakınlarındaki Arbat'ta köylülerin ağaları Şeyh Latif'e karşı ayaklanmasında partinin oynadığı role değinerek IKP'nin Arbat'ı ağalarla mücadelenin savaş alanı haline getirdiğine değinmektedir. McDowall bu tip olayların istisnai bir nitelik taşıdığını vurgulasa da Arbat'ın bir dönüm noktası oluşturduğunu, altı yıl sonra köylülerin Dizai ağalarına karşı ayaklanmasında IKP'nin yine gelişmelere dahil olduğunu belirtmekte ve bunu IKP içindeki üst düzey Kürt yetkililerin sayısındaki artışla ilişkilendirmektedir (McDowall, 2004, s.400)

kavgaraları döneminin bitişini işaretlediğini ve değil aşiret reisleri tarafından yönetilmek bizzat onları hedef aldığını belirtmektedir.⁸⁹⁸ Bu açıdan Bruinessen gerçekleşen ayaklanmalara işaret ederek bu evrede, Kürtlerin yaşadıkları ülkelerin siyasal hareketleriyle bütünleşme eğiliminde olduklarına ve etnik çatışmadan ziyade sınıfsal çatışma içerisinde yer aldıklarına dikkat çekmektedir.⁸⁹⁹ Bu dönem itibariyle -ilerleyen yıllarda uzunca bir süre partinin genel sekreterliğini üstlenecek olan- İbrahim Ahmed'e göre iki parti arasındaki yakınlaşma o denli yoğundur ki PDK'yı IKP'nin yedeği olarak düşünmek dahi mümkündür.⁹⁰⁰ Yine 1940'lı yılların sonlarında bazı PDK liderlerinin de komünistlikten tutuklanarak hüküm giymesi⁹⁰¹ iki parti arasındaki geçirgen ilişkinin başka bir göstergesi sayılmalıdır. IKP'nin bölgedeki etkinliğinin beslendiği ve beslediği bu sosyolojik arka planın PDK üzerinde bir dizi etkisi olmuştur. Kürtlerin parti kadrolarındaki etkinliğine dikkat çeken Natali, IKP'nin 1949'dan 1950'ye kadar Bağdat'tan değil Kürdistan'dan yönetildiğine ve sol örgütlerin Kürt ulusal duygularında sola kaymayı teşvik eden yeni kanallar yarattığına değinmektedir.⁹⁰² Daha en başından partinin kuruluşunda etkili olan ideolojik yönelimlerden birinin Marxizm olması bu etkinin en yalın göstergesidir. Bu bağlamda Marxist fikirlerin Kürt milliyetçiliği içindeki mükerrer etkisine dikkat çeken Halliday, Marxizmin ideolojik açıdan, Irak'taki Batı yanlısı Haşimi Monarşisi'ne muhalefet etme ve Kürt halkının mücadelesini aynı toplumdaki diğer ezilen grupların mücadelesiyle birleştirebilecek bir zemin oluşturma

⁸⁹⁸ Salucci, 2005, s.15.

⁸⁹⁹ Bruinessen, 2013, s.49.

⁹⁰⁰ Kutschera, 2013, s.232.

⁹⁰¹ Kutschera, a.g.e., s.231, s.235. Kutschera bu dönem itibariyle, 1930 Anglo-Irak Anlaşması'nın revizyonunu öngören 1948 Portsmouth Anlaşması'na karşı yapılan protestoların bastırılması ve Arap-İsrail Savaşı'nın ardından ilan edilen sıkıyönetim dönemi boyunca aralarında İbrahim Ahmed'in de olduğu bazı PDK liderlerinin komünistlikten tutuklanarak hapse mahkum edildiğini, bazılarının yurtdışına kaçtığını veya saklandığını aktarmaktadır. Bu baskı döneminden sonra 1950 yılında partinin yeniden örgütlenmesi girişiminin başlatıldığını ve bu kapsamda 1951'de ikinci kongrenin toplandığını kaydetmektedir.

⁹⁰² Denise Natali, *Kürtler ve Devlet: Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, Çev.: İbrahim Bingöl, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s89.

işlevi gördüğünü belirtmektedir.⁹⁰³ Yine Jwaideh'in milliyetçilikle komünizm arasındaki kaynaşmaya ilaveten Süleymaniye'ye işaret ederek liderliğin ağa, şeyh ve eski nesil milliyetçilerden yavaş yavaş aydın tabakaya geçtiğine yönelik tespiti, söz konusu sosyolojik arka plana gönderimleri olması açısından önemlidir.⁹⁰⁴ Bu arka plana yaslanarak 1950'li yıllarda Irak Kürdistanı'nda parti siyasetinin izlediği seyre biraz daha yakından bakmakta yarar vardır.

1950'li yıllarda PDK'nın izlediği seyri parti içi bölünme eğilimlerinin okunması açısından oldukça zengin bir deneyim alanı olarak düşünmek olanaklıdır. Molla Mustafa'nın ülkeye girişinin yasaklı olması sebebiyle parti başkanlığının temsili bir nitelik arz etmekten öteye geçmediği koşullarda tertip edilen hemen her kongre, ya partideki kilit önemi haiz genel sekreterlik ve politbüro üyelikleri üzerinde kıyasıya bir mücadelenin sürdüğü ya da parti programında oldukça önemli değişikliklerin yapıldığı bir anı işaretlemektedir. Hatırlanacağı üzere partinin ilk kongresinde genel sekreter olarak seçilen Hamza Abdullah'ın yerine, 1951'deki ikinci kongreyle birlikte Kutschera'ya göre bir tür *parti içi darbe* sonucunda İbrahim Ahmed seçilmektedir.⁹⁰⁵ İbrahim Ahmed ve Hamza Abdullah izleyen yıllarda parti içi bölünmenin tarafı olan iki grubun bir süreliğine etrafında toplandığı liderler olacaktır. Nitekim İbrahim Ahmed'in genel sekreter seçilmesinin ardından ikisi arasındaki mücadele 1953'teki üçüncü kongrede Hamza Abdullah'ın *bölücü taktikler izlediği* gerekçesiyle resmen partiden

⁹⁰³ Fred Halliday, "Kürt Milliyetçiliğinin Modernist bir Tarihini Yazabilir miyiz?", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Faliş A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s.18.

⁹⁰⁴ Jwaideh, 2009, s.535. Jwaideh 1948'de Süleymaniye'de öğrencilerin çıkardığı kargaşayı bu yeni eğilimin belirtisi olarak okumaktadır. Jwaideh'e göre bu dönem Süleymaniye komünist faaliyetlerin merkezi haline gelmiştir. Bunda kentteki Bağdat'a muhalefet geleneğinin yanında kentin başkente uzaklığı, okur yazar oranının yüksek olması, İran ve diğer yerlerle sınır geçişkenliği etkili olmuştur. Edmonds bu dönemdeki kuşaklar arası farka ve modernleşme sürecine dikkat çekerek Jwaideh'in tasvirindekine benzer bir kaynaşmadan bahsetmektedir. Milliyetçi ajitasyonun kırsal ayaklanmalardan yararlanma umudu taşıdığını ve bu milliyetçiliğin komünist olduğunu iddia eden gizli toplulukların broşürlerinde veya ara sıra öğrenci ve işsizlerin çıkardığı ayaklanmalarda ifadesini bulduğunu belirtmektedir (C. J. Edmonds, "The Kurds of Iraq", *Middle East Journal*, Vol. 11, No.1, 1957, s.62).

⁹⁰⁵ Kutschera, 2013, s.235. Kutschera'ya göre kongrede Hamza Abdullah'a karşı bir tür iç darbe sonucunda İbrahim Ahmed genel sekreter olarak seçilmektedir.

atılmasıyla sonuçlanmaktadır.⁹⁰⁶ Aynı kongrede *Kürt Demokrat Partisi* olan parti adı *Kürdistan Demokrat Partisi* olarak değiştirilmekte⁹⁰⁷ ve partinin daha solda yer almasını benimseyen bir program benimsenmektedir.⁹⁰⁸ Bu süreçte PDK'nın IKP ile ilişkilerine bakıldığında ise 1954'teki seçimlere ittifak halinde girmelerinde görüldüğü üzere⁹⁰⁹ iki parti yer yer birlikte hareket etmektedir. İzleyen yıl parti içi bölünmenin keskinleştiği bir dizi olay yaşanmaktadır ki bu noktada Kutschera'nın buna dair aktarımı burada anılmalıdır.⁹¹⁰ Kutschera bu dönemde PDK'nın *ilerici kanat* olarak adlandırılan bir hizbe liderlik eden Hamza Abdullah ve büyük ölçüde partiyi kontrol etmeye devam eden İbrahim Ahmed yanlıları arasında ikiye bölündüğünü belirttikten sonra *ulusal soruna* mı yoksa *sosyal soruna* mı öncelik verilmesi gerektiğinin partinin kuruluşundan beri var olan bir ikilem olduğunu vurgulamaktadır. Kutschera *milliyetçiler* ve *ilericiler* olarak adlandırmayı uygun bulduğu bu iki parti içi grubun 1955'te anlaşmazlığın çözümü için İran-PDK'nın hakemliğine başvurduğunu, ardından sosyal ve ulusal sorunların birlikte çözülmesiyle iki grubun birleşmesine karar verildiğini belirtmektedir. 1956'da *PDK-İlerici Cephe* olarak da adlandırılan Hamza Abdullah hizbi parti üyeliğine yeniden kabul edilmekte ve bir yıl sonra da Kürt seksiyonunun IKP'den ayrılarak PDK'ya katılmasının ardından 1957 yılında partinin adı *Birleşik Kürdistan Demokrat Partisi* olarak

⁹⁰⁶ McDowall, 2004, ss.398-399.

⁹⁰⁷ M. Sıraç Bilgin, *Barzani*, yayınevi belirtilmemiş, Stockholm, 1990, s.124.

⁹⁰⁸ Kutschera, 2013, s.235. Kutschera'nın aktarımına göre bu program değişikliğiyle bazılarının göre PDK IKP'nin dahi solunda konumlanmış, Marxist-Leninist bir parti olarak ilan edilen parti Irak Cumhuriyeti içinde federe devlet statüsü için silahlı mücadeleyi benimsemiştir. McDowall ise toprak reformu, sendikaların kurulması, köylü ve işçilerin haklarının tanınması gibi hususları içeren sol içerikli bir programın benimsendiğini ancak parti köylüler arasında kök salamadığı ve toprak sahibi sınıf çok güçlü olduğu için, sınıf mücadelesinin açık şekilde savunulmasından kaçınıldığını belirtmektedir (McDowall, 2004, s.399).

⁹⁰⁹ McDowall, 2004, s.402. McDowall PDK ile IKP'nin bu dönemki yaklaşmasını uluslararası arenada yaşanan gelişmeler eşliğinde değerlendirmektedir. 1955 Yılında Sovyet tehdidine karşı Irak'ın da taraflarından olduğu Bağdat Paketi'nin imzalanmasıyla PDK Merkez Komitesi Antlaşma'yı, -1937 tarihli Sadabad Antlaşması'na benzeterek- Kürtlerin ayrılma hakkına olduğu kadar Sosyalist Blok'a karşı emperyalist bir ittifak olarak niteleyip yeni bir devletler arası manevra olarak görmüştür. Ancak diğer yandan Pakt'a Arap milliyetçilerinin, sosyalistlerin, sol kanat liberallerin ve hatta sağ kanat İslamcı grupların karşı çıkması Kürtlerin kimlik farkının belirginleşmesini de besleyerek ilerleyen yıllardaki birleşme eğilimlerinde görüleceği üzere bir tür Kürt dayanışmasını daha arzulanır hale getirmiştir.

⁹¹⁰ Kutschera, 2013, ss.236-238.

değiştirilmektedir.⁹¹¹ PDK'nın buraya kadar izlediği seyirde bölünme ve bütünleşme eğilimlerinin iç içe geçtiği çok katmanlı bir işleyişin olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Dahası Kutschera'nın aktardığı bölünme, aşiret kavramının açıklayıcılığının karşılamadığı ideolojik bir boyut barındırmaktadır. PDK'nın bu dönemde izlediği seyir parti kavramının gömülü olduğu bölünme bütünleşme eksenini anımsatmaktadır. Ancak bu işleyişe Irak'ta monarşinin yıkılarak cumhuriyetin ilan edilmesiyle sonuçlanan 1958 Devrimiyle yeni bir boyut daha eklenmektedir. 14 Temmuz'da Abdülkerim Kasım önderliğindeki Hür Subaylar grubunun yaptığı darbenin ardından, Irak'ta ideoloji ve siyasal yönelim açısından, Marr'ın deyişiyle dönemin siyasal faileri arasında fena şekilde bölünmüş bir siyasal alan ortaya çıkmaktadır; bir yanda diğer Arap devletleriyle birleşmeden yana olan Arap milliyetçileri, diğer tarafta daha çok Irak'a ve radikal sosyal değişime odaklanan komünistler ve son olarak olarak da yeniden canlanarak otonomi ve daha fazla ayrılık talep eden Kürt hareketi bulunmaktadır.⁹¹² Bu parçalı yapının parti siyasetine yansması devrimden önce gizlice kurulmuş olan Ulusal Birlik Cephesi'nin bileşenleri üzerinden izlenebilmektedir. Başlangıçta PDK'nın katılımını reddeden Cephe Irak'taki IKP, Ulusal Demokratik Parti, Baas Partisi ve İstiklâl Partisi'nden oluşmaktadır.⁹¹³ McDowall bu tabloya PDK ve lider kişiliklerinin yanında, ayrılmaz bir parçası haline geldikleri monarşinin yıkılmasını bir felaket olarak gören Kürt ağalarını da eklemektedir.⁹¹⁴ Gerek devrimi müteakip kurumsallaşma sürecinde⁹¹⁵ gerek sonraki yıllarda cereyan eden siyasal gelişmelerde bu parçalı alanın yönlendirici etkisini fark etmemek elde değildir. Devrimin hemen ardından Kürtlere yönelik baskıcı tedbirlerin kaldırılmasını, Kürtlerin ihdas edilen yeni rejimde temsil edilmelerini gözetken yüksek

⁹¹¹ McDowall, 2004, s.402.

⁹¹² Marr, 2012, s.82.

⁹¹³ Jawad, 1979, s.173.

⁹¹⁴ McDowall, 2004, s.405.

⁹¹⁵ Marr, 2012, s.86. Marr darbenin ardından egemenlik konseyinin Şii, Kürt ve Sünni Araplardan bir kişi olmak üzere ülkenin üç büyük etnik topluluğunu temsil etmek üzere oluşturulurken kabinenin ise liberaller, Marxistler, Arap milliyetçileri ile daha güçlü bir otonomi talep eden Kürtleri kapsayacak şekilde kurulduğunu belirtmektedir.

mevkilere yapılan bir dizi atama takip etmektedir; bu gelişmeleri izleyen günlerde ilan edilen geçici anayasada Irak, Arap dünyasının bir parçası olarak nitelense de Kürtler Irak'ın bütünlüğü içinde Araplarla birlikte ülkenin şerikleri olarak kabul edilmekte ve haklarının anayasal güvence altında olduğu ifade edilmektedir.⁹¹⁶ Arap ve Kürtlerin birliğini temsilen Cumhuriyet Anayasası'nın üzerine Arap kılıcıyla birlikte çaprazlama Kürt hançeri de yerleştirilmekte ve armalı yelek eklenmektedir.⁹¹⁷ Vanlı'ya göre böylelikle Kürdistan'ın bir parçasının dahil olduğu bir devletin anayasasında ilk defa Kürt halkının ulusal hakları tanınmaktadır. Ayrıca izleyen sene aralarında PDK'nın çıkardığı Xebat, Kürdistan, Jin gibi dergilerin yanında IKP'nin Kürt seksiyonuna ait Azadi'nin de bulunduğu bir dizi süreli yayının çıkarılmasına izin verilmekte⁹¹⁸, 21 Mart Newroz günü tatil ilan edilmektedir.⁹¹⁹ Ancak 1958 Devrimi'nin Irak Kürdistanı açısından en önemli sonuçlarından birini, 1947'de iltica etmelerinden bu yana on yılı aşkın süredir SSCB'de bulunan Molla Mustafa Barzani ve beraberindekilerin Irak'a dönüşüne izin verilmesi oluşturmaktadır. Molla Mustafa hakkında bir biyografi kaleme alan Bilgin, Barzani'nin SSCB yılları hakkında PDK politbürosunun hazırladığı bir derleme dışında fazla belge bulunmadığını belirtmektedir.⁹²⁰ Molla Mustafa'nın SSCB'de geçirdiği dönemin belirsizliği bir yana dönüşünün ardından hem Irak'ta hem de Kürdistan bölgesindeki iktidar ağında önemli bir ağırlık merkezi oluşturduğunu söylemek mümkündür. Irak'a dönüşünün ardından bir devlet adamı gibi karşılanan Molla Mustafa⁹²¹, cumhuriyetin

⁹¹⁶ C. J. Edmonds, "The Kurds and The Revolution in Iraq", *Middle East Journal*, Vol. 13, No. 1, 1959, s.3 Darbenin ardından kurulan üç kişilik Egemenlik Konseyi'nin üyeleri arasında Amediye'nin önde gelen Kürt ailelerinden gelen Halid el-Nakşibendi yer alırken Şeyh Mahmud Berzenci'nin oğlu Baba Ali yeni kurulan hükümetin bakanları arasındadır; Şeyh'in hapis cezasına çarptırılan diğer oğlu Şeyh Latif ile sürgündeki Şeyh Ahmed Barzani için ise af çıkarılmaktadır.

⁹¹⁷ Natali, 2009, s.97.

⁹¹⁸ Ismet Sheriff Vanly, "Kurdistan in Iraq", içinde: *A People Without A Country*, Der.: Gerard Chailand, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Michael Pallis, Zed Books, 1993, s.150.

⁹¹⁹ Edgar O'Ballance, *1961-1970 Irak Kürdistanı Kurtuluş Mücadelesi*, Çev.: Mehmet Görel, Yöntem Yayınları, 1977, s.87

⁹²⁰ Bilgin, 1990, s.127.

⁹²¹ Kutschera, 2013, s.243. O'Ballance Molla Mustafa'nın Irak'a dönüşünü izleyen sene onunla birlikte SSCB'de sürgünde bulunan yüzlerce takipçisinin de bir Sovyet gemisiyle Basra'ya gelişlerinde kahramanlar gibi karşılandığını aktarmaktadır (Edgar O'Ballance, 1997, s.87).

ilanıyla ihdas edilen yeni rejimin ilk başkanı olan Abdülkerim Kasım'ın muarızlarına karşı mücadelesinde bir denge unsuru oluşturmaktadır.⁹²² Bir aşiret reisi olmanın yanında silahlı mücadele geçmişinden kaynaklanan şöhreti⁹²³, SSCB'de geçirdiği yılların⁹²⁴ ardından Irak'a dönerek yeni rejimle Abdülkerim Kasım üzerinden geliştirdiği ilişkiden kaynaklı prestijle⁹²⁵ birleşerek Molla Mustafa'nın 1960'lı yılların Kürt hareketinin karizmatik önderi haline gelişle sonuçlanmaktadır. Öyle ki Bruinessen'e göre 1960'lı yılların sonunda ve 1970'lerin başında Kürt milliyetçiliğinin bir kitle hareketi haline gelmesinin asıl nedenini Kürdistan'ın her köşesinde efsanevi kahramanlık hikayeleri anlatılan ve türkölere konu olan Molla Mustafa'nın kazandığı siyasal ve askeri başarılar oluşturmaktadır.⁹²⁶ Bunun Irak Kürdistanı'ndaki parti siyaseti açısından da bir dizi sonucu olacağını kestirmek zor olmasa gerektir.

Molla Mustafa Irak'a döndüğünde Stansfield'in deyimiyle PDK'da ardında bıraktığından oldukça farklı bir örgütle karşılaşmaktadır.⁹²⁷ Benzer biçimde Bozarslan da sosyalizmin anayurdundan önceden olduğundan daha muhafazakâr dönen Molla

⁹²² McDowall, 2004, s.407. McDowall Abdülkerim Kasım'ın PDK ve IKP'yi Arap milliyetçileri ile Baas karşısında dengeleyici bir ağırlık olarak desteklediğine değinmektedir. Fakat McDowall'ın bu tespiti, PDK'nın savaşçı özünü kontrol etmenin yanında Kürt halkı üzerindeki karizmatik etkisi nedeniyle Abdülkerim Kasım'ın partinin politbürosunu değil Molla Mustafa'yı muhatap aldığı tespitiyle birlikte okumakta yarar vardır. Öte taraftan devrimden sonra Bağdat'taki farklı grupların iktidar mücadelesi düşünüldüğünde Molla Mustafa'nın Bağdat'a gelerek Abdülkerim Kasım'ın yanında yer alması önemlidir. Bağdat'ta bir villa tahsis edilerek maaş bağlanması devrimi izleyen günlerde Bağdat'taki iktidar mücadelesinde Molla Mustafa'nın hesaba katılması gereken siyasal faillerden biri olduğunu gösteriyor olsa gerektir.

⁹²³ Bruinessen, 2010, s.459.

⁹²⁴ O'Ballance, 1997, s.87. O'Ballance o dönemki PDK politbüro üyelerinin SSCB'de geçirdiği sürenin Molla Mustafa'yı komünistleştirdiğini ya da en azından komünizme karşı hassas kıldığını ümit ettiğinden bahsetmektedir.

⁹²⁵ Yeni rejimin ilk başkanı ile arasındaki ikili ilişkilerin Molla Mustafa'ya Kürdistan bölgesinde ve PDK'nın parti içi siyasetinde birtakım avantajlar sunduğunu düşünmek olanaklıdır. Mesela O'Ballance'ın Abdülkerim Kasım tarafından yeni rejime karşı gerçekleşmesi olası kalkışmaların önünü alabilmek için oluşturulan silahlı Halk Direniş Güçleri'nin Kürdistan bölgesinde Molla Mustafa ile SSCB'de bulunan taraftarlarının hakimiyetinde olduğuna yönelik tespiti bunun somut göstergelerinden biridir (O'Ballance, 1997, s.89).

⁹²⁶ Bruinessen, 2010, s.459. Molla Mustafa'nın bu dönem itibarıyla sahip olduğu şöhretin sınırlarının anlaşılması açısından İsmail Beşikçi'nin 1960'lı yıllarda Türkiye'deki göçebe Alikan Aşireti üzerine yaptığı antropolojik saha çalışması kapsamında, “bu isimleri biliyor musunuz” sorusuna aldığı yanıtlar oldukça çarpıcıdır: Sorunun yöneltildiği aşiret üyelerinin verdiği yanıtlara istinaden oluşturulan listede ilk sırada yüzde yüz oranla yer alan Koçero'yu yüzde seksen dokuzla Molla Mustafa izlemekte, ardından sırasıyla yüzde elli dokuzla Cemal Gürsel, yüzde elli dörtle Atatürk, yüzde otuz yediyle II. Abdülhamit ve yüzde yirmi birle Şeyh Said gelmektedir (İsmail Beşikçi, *Göçebe Alikan Aşireti: Doğu'da Değişim ve Yapısal Sorunlar*, İsmail Beşikçi Vakfı yayınları, 2021, ss.225-227).

⁹²⁷ Stansfield, 2003, s.67.

Mustafa'nın tarihsel ve sosyolojik profiline tezat oluşturan İbrahim Ahmed ve Celal Talabani gibi sol kanat düşüncelerden etkilenen yeni parti kadrolarıyla karşılaştığını belirtmektedir.⁹²⁸ Bilgin, üye sayısı hatırı sayılır ölçüde azalmış olan partinin Molla Mustafa'nın dönüşüyle tabanını genişleterek yeniden güçlendiğini kaydetmektedir.⁹²⁹ Dönüşünün hemen ardından 1959'da Kutschera'ya göre SSCB desteğinin verdiği prestijle 1959'da İbrahim Ahmed'i görevden uzaklaştırarak, Hamza Abdullah ve diğer bazı komünistlerin parti yönetimini ele geçirmelerine ön ayak olmaktadır.⁹³⁰ Bilgin bu değişikliği bir tür *parti içi darbe* olarak nitelendirmektedir.⁹³¹ McDowall İbrahim Ahmed'in partinin genel sekreterliğinden bu şekilde uzaklaştırılmasında, Abdülkerim Kasım'ın muarızı olan Birleşik Arap Cumhuriyeti yanlısı milliyetçilerle kurduğu temasın etkili olduğunu ileri sürmektedir. Molla Mustafa'nın genel sekreterlik makamına İbrahim Ahmed'in yerine Hamza Abdullah'ı getirmek için partinin politbürosundan müttefik bulmakta zorlanmadığını eklemektedir.⁹³² Bu gelişmelerden birkaç ay sonra Musul'da Arap milliyetçilerinin başlattığı ayaklanmanın bastırılmasında, PDK da IKP ile beraber Abdülkerim Kasım'ın oluşturduğu Halk Direniş Güçleriyle birlikte yer almaktadır.⁹³³ Musul'daki karışıklıklardan birkaç ay sonra bu sefer de Kürdistan'daki bazı aşiretler yeni rejime karşı ayaklanmaktadır. Gerek bir yıl önce kabul edilen Toprak Reformu uygulamalarından, gerek geleneksel düşmanları olup kendilerine karşı husumetini saklama lüzumu duymayan Molla Mustafa'nın Abdülkerim Kasım ile kurduğu ittifaktan tedirginlik duyan Kürt aşiret reislerinin ayaklanması da Halk Direniş Güçleri, Irak ordusu ve hava kuvvetlerinin desteğiyle bastırılmaktadır.⁹³⁴ Ancak ayaklanmanın bastırılmasının ardından yurtdışına kaçan aşiret reislerinin bir kısmı bir ay sonra ilginç bir şekilde

⁹²⁸ Hamit Bozarslan, "Being in Time: The Kurdish Movement and Universal Quests", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017(a), s.68.

⁹²⁹ Bilgin, 1990, s.206.

⁹³⁰ Kutschera, 2013, s.245

⁹³¹ Bilgin, 1990, s.142.

⁹³² McDowall, 2004, s.406.

⁹³³ O'Ballance, 1997, ss.92-93.

⁹³⁴ McDowall, 2004, 410.

Abdülkerim Kasım tarafından affedilmektedir.⁹³⁵ Kürt aşiretlerinin çıkardığı ayaklanmanın bastırılmasını izleyen aylarda ise Kerkük'te aylar önce Musul'da yaşananlara benzer biçimde etnik ve sınıfsal çelişkilerin iç içe geçtiği çatışmalar patlak vermektedir ki bu olaylara yaygınlıkla Abdülkerim Kasım'ın IKP'yi etkisizleştirme siyasetinin başlangıcı olarak işaret edilmektedir.⁹³⁶ Abdülkerim Kasım'ın IKP'ye karşı izlediği siyasetteki bu makas değişikliğine paralel biçimde PDK'da bir kere daha parti içi darbe olarak isimlendirilebilecek bir değişiklik gerçekleşmektedir. McDowall'a göre Molla Mustafa Kerkük'te yaşananların ardından partinin IKP ile ilişkilerini tartışmak üzere genel sekreteri davet etmekte ancak Hamza Abdullah'ın daveti geri çevirmesi üzerine, PDK genel merkezini basarak Hamza Abdullah'ı kovmaları için bir Barzani birliği göndermektedir.⁹³⁷ Kutschera Molla Mustafa'nın bu dönemdeki IKP Kürt seksiyonunun etkinliğinden ürkmüş olmasının muhtemel olduğu yorumunda bulunmaktadır.⁹³⁸ Bilgin'e göre bu dönemde politbüronun parti faaliyetlerini durdurmasına ilaveten iki ay boyunca parti genel sekreterlik kalmaktadır. Bu süreçte de izleyen kongrede yeniden başkan olarak seçilecek olan Molla Mustafa'nın desteğiyle tekrar genel sekreterliğe gelen İbrahim Ahmed'in gurubu parti içinde etkin hale gelmektedir.⁹³⁹ Aynı kongrede PDK'nın "siyasal mücadelesi ve sosyal analizinde Marxizm-Leninizmden esinlenen"; "ulusal ve anti-emperyalist bir siyaset izleyen" ve "Irak'ın birliği içinde Kürdistan'da otonom yönetim kurulmasını hedefleyen"; "işçilerin, köylülerin, memurların, emekçilerin ve Kürt devrimcilerinin partisi" olduğunu beyan eden bir program kabul edilmektedir. Ancak 1960 yılının ilk ayında partinin legalleşmesi için yapılan başvuru -Abdülkerim Kasım'ın müdahalesiyle Kürt delegasyonunca- otonomi ve Marxist-Leninist öğretiyeye bağlılığa dair ifadelerin çıkarılmasıyla kabul

⁹³⁵ Bilgin, 1990, s.148.

⁹³⁶ Tripp, 2007, s.152.

⁹³⁷ McDowall, 2004, s.409.

⁹³⁸ Kutschera, 2013, s.249.

⁹³⁹ Bilgin, 1990, s.145.

edilmektedir ve Birleşik PDK olan parti adı birleşik ifadesinin çıkarılmasıyla yeniden PDK olarak tescil edilmektedir.⁹⁴⁰ Fakat diğer taraftan 1960 yılındaki beşinci PDK kongresinin düzenlendiği gün Surçi ve Herki aşiretlerinin temsilcilerini kabul ederek ertesi gün basında bu haberlerin kongreye dair haberleri gölgede bırakmasını temin etmesinde aşikâr biçimde görüldüğü üzere Abdülkerim Kasım, Molla Mustafa'nın Kürdistan bölgesinde artan nüfuzunu kırmak üzere Barzanilerin ezeli düşmanı olan aşiretleri desteklemeye başlamaktadır.⁹⁴¹ Burada Bruinessen'in 1960'lı yılların, devlet tarafından silahlandırılan aşiret birliklerinin süvari anlamına gelen Fursan Birlikleri adıyla ordunun komuta yapısına düzensiz birlikler olarak eklendiği ve sayılarının arttığı bir döneme karşılık geldiği tespiti hatırlatmakta yarar vardır.⁹⁴² Bozarslan ise resmi adları Fursan Selahaddin olan bu birliklerin Molla Mustafa'nın 1961'deki ayaklanmasından bu yana aşağılayıcı biçimde Kürtçe sıpa anlamına gelen *caş* diye adlandırıldıklarını kaydetmektedir.⁹⁴³ Bu arada Ekim Devrimi'nin yıl dönümü etkinlikleri için SSCB'de bulunan Molla Mustafa aylar sonra Irak'a dönmekte ancak hükümetin Kürt hareketine yönelik baskıcı tedbirler almaya başlaması üzerine Bağdat'tan ayrılarak Barzan bölgesine yerleşmektedir ki izleyen günlerde yeniden çatışmalar başlamaktadır.⁹⁴⁴ Başlangıçta rejime karşı aşiretlerin ayaklanmasıyla başlayan olaylar 1961 yılında *Eylül Devrimi* olarak anılan Molla Mustafa önderliğindeki geniş çaplı isyana dönüşmektedir.⁹⁴⁵

⁹⁴⁰ Bilgin, a.g.e.,s s.145-146.

⁹⁴¹ McDowall, 2004, s.411.

⁹⁴² Bruinessen, 2013 (b), s.168.

⁹⁴³ Hamit Bozarslan, "Sosyotarihsel Bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017(b), s.137.

⁹⁴⁴ Kutschera, 2013, s.251.

⁹⁴⁵ McDowall, 2004, ss.414-417. Bu olaylarda Abdülkerim Kasım dönemindeki toprak reformu uygulamasına direnen aşiret reislerinin başlattığı ayaklanmanın önemine dikkat çeken McDowall'ın bu husustaki tespitlerine burada değinilmelidir. Bu dönem Abdülkerim Kasım'ın otoritesinin sarsıldığını hisseden bazı reislerin Irak'a dönerek *Şoreş* isimli sağcı bir parti kurduklarını ve bir aşiret heyeti oluşturarak taleplerde bulunduklarını ancak reddedilince vergi ödememe kararı aldıklarını belirten McDowall bu kararlar isyanın başladığını vurgulamaktadır. McDowall bu süreçte Abdülkerim Kasım'ın sınır boyunca dost aşiretler çemberi oluşturmaya çalıştığına ancak bunu başaramadığına dikkat çekmektedir. İsyanının bastırılmasında Barzan dahil bölgedeki köylere hava saldırısı düzenlenmesinin ardından Molla Mustafa da isyana katılmaktadır. McDowall'a göre bu, esas olarak topraklarını korumak isteyen *gerici aşiret reisleri* ile aşiretçilikle milliyetçiliğin karışımından oluşan bir gündemi olan Molla Mustafa'nın bir araya gelmesine yol açmıştır. Bu da isyanın ekonomik gerekçelerinin ağırlıklı olarak çıkarlarının çok ötesine geçmesiyle

O'Ballance bu dönemde PDK'nın kapatılmasının ardından partinin de Abdülkerim Kasım'a karşı silahlı mücadeleye katılma kararı aldığını belirtmektedir. İsyanın başlarında PDK'da, Molla Mustafa'nın başlattığı silahlı direnişe katılıp katılmama hususunda İbrahim Ahmed ve Celal Talabani arasında parti içi tartışmalar yaşanmasının yanı sıra Molla Mustafa da başlarda partinin silahlı direnişte yer almasına müsaade etmemektedir.⁹⁴⁶ Öyle ki bu dönemde Kürdistan'ın Molla Mustafa'nın önderliğindeki aşiret birlikleri tarafından hakimiyet altında tutulan kuzey bölgesi ile PDK komutasındaki peşmergelerin etkin olduğu güney bölgesi olmak üzere neredeyse iki ayrı ordu arasında bölündüğüne konuya dair çoğu değerlendirmede rastlanabilmektedir.⁹⁴⁷ Ancak Molla Mustafa, PDK ve aşiretler şeklindeki bu kategorizasyonun hiç de katı bir mahiyete sahip olmayıp oldukça geçirgen bir ilişkisellikle işlediğini düşünmek için epey sebep vardır. Bir yandan Molla Mustafa'ya katılanların arasında aşiretten gelenlerin yanında PDK'nın şehirli üyelerinin de yer aldığı⁹⁴⁸, diğer yandan PDK'nın hakim olduğu bölgeleri genişletmek için aşiretlerle işbirliğine gidebildiği⁹⁴⁹ görülebilmektedir. Mesela Kinnane, Molla Mustafa'nın isyan üzerindeki tartışmasız otoritesini belirtmekle birlikte aşiret güçlerinin askeri anlamda yeniden örgütlenmesi olarak gelişen partileşme eğiliminin gittikçe yaygınlık kazandığına dikkat çekmektedir.⁹⁵⁰ Molla Mustafa'nın isyan üzerindeki etkisini teslim eden Jawad, partinin katılımının isyana -önceki isyanlarda bulunmayan- iki unsur eklediğine dikkat çekmektedir; ulusal bir nitelik ve yeni bir

sonuçlanmaktadır. McDowall açısından bu gelişmelerin ardından, PDK'nın hükümete yönelik operasyonlara başlaması, akıbeti partinin değil amaçları partiden farklı olan Molla Mustafa ve aşiret reislerinin elinde olan isyana katılması anlamına gelmektedir. İsyanın önderliğini üstlenen Molla Mustafa'nın gündemini milliyetçi taleplerden çok toprak reformu ve aşiretler arası çatışmaların oluşturduğunu ileri süren McDowall'a göre Molla Mustafa hâlâ Britanya ile anlaşmanın peşindedir ki bu, partiyle arasındaki *ideolojik uçurumu* göstermektedir. Diğer yandan PDK'nın isyana katılması, isyanı Britanya-Amerikan emperyalizminin desteklediği gerici bir ayaklanma olarak gören IKP ile ilişkilerin gerilmesine ve çok sayıda IKP üyesinin partiden ayrılarak isyana dahil olmasıyla sonuçlanmaktadır.

⁹⁴⁶ O'Ballance, 1997, ss.111-112.

⁹⁴⁷ Shehtman ve Babekr, 2010, s.228. Ayrıca bkz: Jawad, 1979, 176; O'Ballance, 1997, s.122; Kutschera, 2013, s.260; McDowall, 2004, s.416.

⁹⁴⁸ Dana Adams Schmidt, *Cesur Adamların Ülkesine Yolculuk*, Çev.: Burcu Yalçinkaya, Avesta Yayınları, İstanbul, 2011, s.93.

⁹⁴⁹ McDowall, 2004, s.416.

⁹⁵⁰ Derek Kinnane, *The Kurds and Kurdistan*, Oxford University Press, 1964, s.70.

örgütlenme mantığı. Bu açıdan PDK'nın etkisi eğitimli ve düzenli birliklerin oluşturulması ile belirli ulusal talep ve hedeflerin benimsenmesinde açıkça kendini göstermektedir ki Jawad, Molla Mustafayla müttefik aşiretlerin hızlı bir şekilde bu konularda partinin ortaya koyduğu örneği izlediğini belirtmektedir.⁹⁵¹ İsyan döneminde bölgeyi ziyaret eden bir gazeteci olan Schmidt gözlem yönünden oldukça zengin çalışmasında, 1963 yılında aşiret temsilcileri, PDK merkez komite ve politbüro mensuplarıyla Kürt gençlik ve kadın örgütleri üyelerinin katıldığı Kürt Milli Konferansı esnasında, Molla Mustafa'nın aşiret ve parti arasındaki farklılıkları yok etmek için küçük çapta bir toplantı düzenlediğini aktarmaktadır. Toplantı sonucunda aşiret temsilcilerinin başarıya ulaşmak için partinin önemini kabul etmesinin ve fakat partinin de aşiretin ihtiyaçlarına karşılık verilmesini dikkate almasının kararlaştırıldığını belirtmesi⁹⁵², parti ve aşiret arasındaki ilişkinin geçirgen mahiyetini göstermesi açısından manidardır. Başka bir açıdan bakıldığında bu, aşiretle gerilimli birliktelik içinde olan partinin toplumun iktidar ağlarındaki yaygınlaşan ve derinleşen etkisini göstermektedir ki Schmidt partinin Kürtlere aşiret yapısına alternatif bir örgütlenme sunduğu kanaatindedir.⁹⁵³ Aynı yıl Irak'ta gerçekleşen darbe öncesinde, Kürt hareketinin Abdülkerim Kasım'ın muarızlarıyla zaten irtibata geçmiş olduğu görülmektedir. 1963 Darbesi ile Abdülkerim Kasım dönemi sona ermekte, darbenin ardından 1958'i anımsatan biçimde Bağdat'taki farklı gruplar arasında yaşanan bir iktidar mücadelesinin eşliğinde Abdülislam Arif dönemi başlamaktadır.

Yukarıda kaba hatlarıyla değinilen 1958-1963 yılları arasına yayılan gelişmeler, Irak Kürdistanı ile Bağdat arasındaki ilişkilerde, izleyen yıllarda da tekrar eden bir örüntünün yakalanabilmesi açısından oldukça elverişli bir çerçeve sunmaktadır. Önce 1963, ardından 1968 yılındaki darbelerin sonrasında, 1958'dekine benzer biçimde

⁹⁵¹ Jawad, 1979, s.176.

⁹⁵² Schmidt, 2011, ss.261-262

⁹⁵³ Schmidt, a.g.e., s.272.

ülkenin başkentinde mücadele halinde olan hiziplerin hakimiyetlerini tahkim etme süreci⁹⁵⁴ Kürt liderlere kültürel, idari ve teritoryel hakları hususundaki taleplerini iletme için düzenli biçimde fırsatlar sunmanın⁹⁵⁵ yanında Kürt hareketinin *partileşmek suretiyle kurumsallaşarak* güçlenmesiyle sonuçlanmaktadır. 1958'in ardından Kürtlerin Araplarla birlikte ülkenin paydaşları olduğu anayasal güvence altına alınırken, 1963'teki darbeyi izleyen yıllarda Bazzaz Deklarasyonu'nun ilanı (1966) ve Baas'ın iktidara geldiği 1968 darbesinin ardından yapılan 11 Mart Anlaşmasıyla (1970) Kürdistan Bölgesi'nin özerkliği kayıt altına alınmaktadır. Ne var ki uzun soluklu olmayan bu anlaşmaları Irak Devleti'nin gittikçe şiddetlenen asimilasyon siyaseti ve birbirini izleyen Bağdat hükümetleriyle Kürt hareketi arasında yeniden başlayan çatışmalar takip etmektedir. Fakat diğer yandan 1970'lerin ortalarına uzanan bu süreç boyunca parti artan oranda kurumsallaşarak güçlenmektedir. İlerleyen yıllarda tekrar edecek bu örüntünün billurlaştığı 1958-1963 dönemi, esasında bu örüntünün gömülü olduğu bölünme eğilimlerini daha okunaklı kılan bir yana da sahiptir. Dahası bu örüntünün 1958 öncesi döneme sarktığını düşünmek olanaklıdır.⁹⁵⁶ Bununla beraber Irak Kürdistanı'ndaki bölünme eğilimlerinin çok katmanlı karakterini gösteren bu dönemi, bu eğilimlerin ikizi

⁹⁵⁴ Stephen C. Pelletiere, *The Kurds: An Unstable Element in the Gulf*, Westview Press, 1984, s.125. Pelletiere'e göre Abdülkerim Kasım yönetimindeki Irak'ta realite ulusal birliğin olmadığını göstermektedir. Bu dönemde mebzul miktarda hizip var olmuş ve Abdülkerim Kasım bu hiziplere karşı kendini korumak durumunda kalmıştır. Ancak diğer taraftan Abdülkerim Kasım'ın iktidarı bu hiziplerin varlığına bağlı olmuş ya da gereksinim duymuştur. Bu bağlamda Abdülkerim Kasım'ın Molla Mustafa'yı SSCB'den döndüğünde ülkede iktidar arayışında olan tüm hiziplere karşı bir set olarak desteklediğini iddia etmek mümkündür. Abdülkerim Kasım'ın PDK ve Molla Mustafa arasındaki rekabeti kendi çıkarına kullandığına dikkat çeken Bruinessen ise Abdülkerim Kasım'ın Kürtlerin desteğine ihtiyacı olduğunu ama fazla güçlenmelerini istemediğini belirtmektedir (Bruinessen, 2010, s.49).

⁹⁵⁵ Brendan O'Leary ve Khaled Salih, "Denial, Resurrection, and Affirmation of Kurdistan", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, Der.: Brendan, O'Leary, John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania, 2005, s.20.

⁹⁵⁶ Brendan O'Leary ve Khaled Salih, "Denial, Resurrection, and Affirmation of Kurdistan", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, der.: Brendan O'Leary, John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, s.20. Bu açıdan O'Leary ve Salih'in Irak'taki Kürt hareketinin diğer ülkelerdekine nazaran daha dayanıklı ve sürekli oluşunun nedenlerine dair getirdikleri açıklama oldukça önemlidir. Yazarlara göre bunun nedenlerinden birini de Irak'taki Arap toplumu arasındaki Britanya taraftarlığı ve karşıtlığı, cumhuriyetçilik ve monarşi yanlılığı, pan Arabizm ve Irak yurtseverliği, toprak reformunu destekleyenler ve muhalif olanlar gibi karşıtlıklar üzerinden varlık bulan bölünmeler ve bunlar arasındaki mücadeleler oluşturmaktadır. Özellikle Bağdat siyasetçilerinin hükümetlerine verilen desteği artırmak istediklerinde Araplar arasındaki bu çatışmalar Kürt liderlere kültürel, idari ve teritoryel haklarına dair taleplerini artırmak için düzenli fırsatlar sunmuştur.

olarak düşünölebilecek bütünleşme eğilimlerinden bağımsız düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Bu minvalde bölünme eğiliminin üst katmanı, Irak'ın bütünleşme eğilimlerine mütenazır bir düzleme karşılık gelmektedir. Bu düzlemi genel anlamda Irak'ın bütünleşmesi bağlamında birbirileriyle rekabet halinde olan farklı eğilimlerin bulunduğı ya da farklı bütünleşme stratejileri arasında bölünmüş bir siyasal alan olarak düşünmek mümkündür. Mesela Irak'ın önce Ürdün ile Haşimî Arap Federasyonu'nun kuruluşu hususunda anlaşıp ardından 1958 Darbesiyle bu antlaşmayı feshettikten sonra, kavmiye esaslı veya pan-Arap bir milliyetçilikten beslenen Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne katılma yanlısı bir siyaset izlemesi, ancak bunun da Irak'ın bütönlüğünü gözetten vataniye veya Irak yurtseverliği esaslı bir milliyetçi muhalefetle karşılaşması, farklı bütünleşme stratejilerinin rekabet halinde olduğı bu siyasal alanın kuş bakışı görünümünü sunmaktadır. Bu tabloya Irak'ın birliği bağlamında IKP'nin ileri sürdüğü başka türden bir bütünleşme eğilimi de eklenmelidir. İşte ölkedeki Kürt hareketi, *Irak'ın birliğini* gözetten Bağdat merkezli bu bütünleşme stratejilerinin hasım ikizi olarak bu katmanın bölünme eğilimlerine karşılık gelmektedir. Başka bir deyişle Longrigg ve Stoakes'in kısaca belirttiğı üzere Kürt milliyetçiliğı *devleti bölmeyi amaçlarken* Arap milliyetçiliğı onu *daha geniş bir birlikle bütünleştirmenin yollarını aramaktadır*.⁹⁵⁷ 1958 Devrimi'nin ardından ilan edilen geçici anayasadaki "Irak Devleti'nin Arap birliğinin bir parçası olması" hükmüyle "milletin Araplar ve Kürtlerden oluştuğı" hükmü arasındaki çelişkiye ve birinin uygulanmasının diğeri geçersiz kılacağına dikkat çeken Kırmızıtoprak'ın belirlemesi⁹⁵⁸ de esasında bir yanıyla bütünleşme ve bölünme eğilimleri arasındaki

⁹⁵⁷ Longrigg ve Stoakes, 1958, s.209.

⁹⁵⁸ Sait Kırmızıtoprak (Dr. Şivan), *Kürt Millet Hareketleri ve Irak'ta Kürdistan İhtilali*, El Yayınları, İstanbul, 2014, s.164, s.169. Kırmızıtoprak 1960'da Bağdat'ta düzenlenen Uluslararası Üniversite Öğrencileri Birliği'nin kongresinde, Avrupa Kürt Öğrencileri Birliği'ni temsilen yer alan İsmet Şerif Vanlı'nın yaptığı konuşmanın bir kısmını aktarmaktadır: "Irak Anayasası, Irak halkının iki milletten yani Araplardan ve Kürtlerden meydana geldiğini yazmaktadır. Aynı Anayasa'nın diğeri bir maddesi ise, Irak Devletinin, Arap milletinin bir parçası olduğunu ifade ediyor. Kanaatimizce bu sonuncu yargı doğru değildir. Zira, bu memlekette yan yana Irak Milletinin iki fraksiyonu vardır: Bunun biri Kürt Milleti, diğeri de Arap Milletidir. Ve eğer Irak Arapları, Arap Milletinin bir parçası iseler, Irak Kürtleri de Kürt Milletinin bir parçasıdır." Kırmızıtoprak bu sözlerin kongredeki (Komünisti, Kasımcısı, Nasırcısı, Baasçısı dahil) Iraklı Arap öğrenciler tarafından yoğun biçimde protesto edildiğini, aynı gece PDK Merkez Komitesi'nin

birlikteliğin gerilimli karakteri bağlamında düşünülmelidir. Tersten düşünüldüğünde Kürtler hem devlet milliyetçiliğinin hem de muhalif milliyetçiliklerin belirlenmesi ve yayılmasında önemli bir rol oynamaktadır.⁹⁵⁹ Dahası bunun yalnızca açıkça milliyetçi bir ideoloji temelinde örgütlenmiş siyasal partilerle Kürt hareketi arasındaki ayrımla sınırlı olmayıp parti içindeki Kürt seksiyonuna yöneltilen *bölücülük suçlaması* hatırlanacak olursa IKP ile PDK arasındaki ayrıma doğru genişletilmesi de mümkündür. Bu bağlamda Bağdat'a muhalefet geleneğinden beslenerek varlık bulan PDK'nın üzerinde kurulduğu zeminin, siyasal parti kuramındaki *bölünmeler (cleavages) modelinin* merkez-çevre aksıyla okunabilen bir yanı bulunmaktadır. Lipset-Rokkan'ın uluslaşma süreciyle de tetiklenebildiğini ileri sürdüğü, ülkenin merkezi ile çevresi arasındaki teritoryel aks partinin varlık bulduğu düzlemlerden birini işaretlemektedir. Diğer taraftan gerek IKP'nin Kürdistan bölgesindeki etkinliği gerek PDK'nın kuruluşuna içkin komünist eğilimler, bölünmeler modelindeki merkez-çevre aksıyla üst üste binebilen ve bölünmelerin fonksiyonel karakterine işaret eden ikinci aksı akla getirmektedir. Merkezin iktidar ağlarında birbiriyle mücadele halindeki her biri farklı bir bütünleşme stratejisinin taşıyıcısı olan hiziplerden birinin baskın hale gelmesiyle her defasında yenilenen bölünme hatları, PDK'nın hem Irak'ın hem de Kürdistan bölgesinin birliği ya da bütünlüğü dahilinde taşıdığı bütünleşme eğilimlerini etkilemekte ve PDK'daki bölünme hatlarıyla iç içe geçmektedir. Bu açıdan PDK'daki parti içi hiziplerin varlığı, bölünme eğilimlerinin az önce değinilen üst katmanının altında uzanan başka bir katmana işaret etmektedir. Bir yönüyle burada da alternatif bütünleşme eğilimlerinin var olduğunu düşünmek olanaklıdır. Mesela O'Leary ve Salih'in nitelendirmesiyle *büyük Kürdistan* ve Kürt hareketlerinin bulundukları devlet sınırları dahilindeki siyasal uzam tasavvurlarına atfen kullanılan *küçük Kürdistanları*⁹⁶⁰ ya da Izady'nin nitelendirmesiyle *bir pan-Kürt devleti*

toplantıya çağrıldığını ve ertesi gün Vanlı'nın sözlerinin Xebat'ın ilk sayfasını boydan boy kaplayan manşette yayımlandığını aktarmaktadır.

⁹⁵⁹ O'Shea, 2004, s.19.

⁹⁶⁰ O'Leary ve Salih, 2005, s.7.

ve birçok Kürdistan şeklinde⁹⁶¹ ifade edilebilecek farklı siyasal uzam tasavvurlarını farklı bütünleşme stratejilerinin işaretleyicileri olarak düşünmek mümkündür. *Parti içi bölünme hatları* paradoksal biçimde her biri farklı bir *bütünlük vurgusuyla öne çıkan hizipler* boyunca biçimlenerek parti siyasetinin bölünmüş ya da parçalı zeminini oluşturmaktadır. Bu bölünme eğilimleriye ağırlıklı olarak aşiret kavramı rehberliğindeki bir okumanın konusudur. Fakat sıklıkla bir yanında aşiret ileri gelenlerinin diğerinde kentli aydınların bulunduğu değinilen bu bölünmenin yalnızca aşiret kavramı eşliğinde okunmasında, taraflardan birine karşı diğerinin ve buna paralel biçimde aşiret karşısında partinin ihmal edildiği bir noksanlık bulunmaktadır. Bu açıdan Rafaat'ın aşiret ile parti arasındaki ilişkiye partinin cephesinden yaklaşan değerlendirmeleri çok önemlidir. Çünkü ağaların parti kadrolarına dahil edilmesini PDK'da aşiretçi/kırsal toplulukların çıkarlarına yer açılmasına ve partinin yalnızca aşiret topluluklarının tüm kesimlerini kapsamaya istekli olmakla kalmayıp bu kesimlere sosyo-ekonomik statülerine uygun pozisyonlar temin etmesine dönük bir mesaj olarak okumak da olanaklıdır.⁹⁶² Bununla birlikte izleyen yıllar, partiyle aşiret arasındaki kaynaşmada partinin artan ağırlığının belirginleşmesi sebebiyle, bu noksanlığın eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutulabilmesi açısından daha okunaklı bir deneyim alanı vaat etmektedir. Bu açıdan 1960'lı yılların yukarıda bahsi geçen belli başlı uğraklarında yavaşlayarak yaşanan bazı gelişmelere biraz daha yakından bakmakta yarar vardır.

Irak'ta 1960'lı yılların en önemli uğraklarından birinin 1963 yılındaki darbeyle işaretlendiğini söylemek mümkündür. Darbeyle beraber rejim klasik Soğuk Savaş tarzına uygun biçimde, komünistlik suçlamasıyla toplumdaki tüm ilerici güçleri kapsayan geniş kesimlere (komünistler, solcular, Kasım yanlıları) yönelik çok sayıda kişinin öldürüldüğü ve tutuklandığı bir cadı avı başlatmaktadır.⁹⁶³ Bu da birçok komünistin Kürdistan

⁹⁶¹ Izady, 2011, ss.352-354.

⁹⁶² Rafaat, 2018, s.80.

⁹⁶³ Ismael, 2008, s107.

bölgesine sığınarak Kürt hareketine katılmasıyla sonuçlanmaktadır.⁹⁶⁴ Bununla birlikte mevcut rejimin devrilmesi hususunda ittifak halinde hareket eden bloğu oluşturan gruplar arasındaki ayrımlar darbeye birlikte belirginlik kazanmaktadır. Arap milliyetçileri, Nasır yanlıları, asker ve sivil grupların yanı sıra sağ ve sol kanatlar ile lider kişilikler arasındaki ayrımlar boyunca bir dizi hizbe bölünmüş Baas mensuplarından oluşan blok içindeki iktidar savaşımı ancak darbeden yaklaşık bir yıl sonra Abdülsemam Arif'in Baas mensuplarını bertaraf etmesiyle bir süreliğine durulmaktadır.⁹⁶⁵ Zaten 1963'ten önce Abdülkerim Kasım yönetimine muhalif farklı siyasal gruplarla irtibata geçmiş bulunan PDK⁹⁶⁶ darbeyi selamlayarak ateşkes yapılmasını ve bir dizi şartlar ileri sürerek görüşmelerin başlatılmasını talep etmektedir.⁹⁶⁷ Bunun üzerine iktidar bloğuyla müzakerelerin yürütülmesi amacıyla PDK tarafından başında Celal Talabani'nin olduğu bir heyet oluşturulmaktadır.⁹⁶⁸ Marr müzakerelerde Irak'ın Arap Birliği'ne katılması halinde, PDK'nın özerkliği artırılmış bir Kürdistan Bölgesi'ne dair talebini açıkça belirtmiş olmasına rağmen Irak'ın Mısır ile birlikte gelecekte kurulması öngörülen Arap Birliği'ne katılması hususunda bir prensip anlaşması imzalandığını kaydetmektedir. Kürt sorununa dair bir hüküm içermeyen bu anlaşmanın ardından Kürt hareketince neredeyse çift uluslu devlet yapısının öngörüldüğü bir memorandumun yayımlanmasını izleyen günlerde, Irak ordusu tarafından Kürdistan bölgesine yönelik askeri harekât başlatılmaktadır.⁹⁶⁹ Başlangıçta ordu birliklerinin ilerleyerek belirli bölgeleri hakimiyet

⁹⁶⁴ Vanly, 1993, s.174.

⁹⁶⁵ Tripp, 2007, ss.164-168.

⁹⁶⁶ Tripp, a.g.e., s.162. Tripp 1961 ve 1962 yıllarında, PDK içindeki unsurların Bağdat ile olan anlaşmazlıkları çözmenin tek yolunun rejimi değiştirmek olduğuna karar verdiklerini belirttikten sonra ideolojik açıdan kendilerine yakın olan Ulusal Demokrat Parti ve IKP tarafından reddedildikten sonra yönlerini pan-Arapçı gruplara ve Baas'a çevirdiklerini kaydetmektedir (Tripp, *A History of Iraq*, s.162). Marr ise PDK'nın darbeden önce irtibat halinde olduğu Baas ile darbeye örtük bir destek vermek üzere anlaştığını belirtmektedir (Marr, 2012, s.117).

⁹⁶⁷ McDowall, 2004, s.419.

⁹⁶⁸ Bilgin, 1990, s.180. Irak'ın Arap Birliği'ne katılması halinde Kürdistan Bölgesi'nin sahip olacağı statünün belirginleştirilmesinde, Arap Birliği düşüncesinin mimarlarından olan Mısır Cumhurbaşkanı Abdünnasır'ın önemli bir figür olduğunu düşünen Kürt heyetinin başkanı Celal Talabani, müzakerelerin devam ettiği günlerde Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin kuruluş yıl dönümü kutlamalarına katılmak ve meseleyi Abdünnasır ile görüşmek üzere Kahireye gitmektedir. Bu ziyaret Molla Mustafa'nın Celal Talabani'yi sert bir şekilde eleştirmesine neden olmaktadır.

⁹⁶⁹ Marr, 2012, s.117.

altına aldığı bu çarpışmalar Kürt hareketine bağlı birliklerin ilerlemesiyle tersine dönmektedir. O'Ballance'a göre yalnızca belirli merkezleri kontrol altına alabilen Irak ordusunun zamanla güç kaybetmesi ve ilerleyen günlerde gerçekleştirilecek darbeyi desteklemek üzere geri çekilmesiyle Kürt hareketine bağlı birlikler ilerleyerek öncesinde kontrol ettikleri sahadan daha geniş bir alan üzerinde hakimiyet kurmuşlardır.⁹⁷⁰ İşte bu çatışmaların bir tür pat durumunda sıkışıp kaldığı günlerde Abdüselam Arif'in Baas grubunu sindirmesiyle sonuçlanan darbe gerçekleşmektedir. Bilgin darbe öncesinde, bölünmenin eşiğinde olan Kürt hareketinin iki kanadının iktidar bloğundaki iki ayrı grupla ilişki kurduğunu ileri sürmektedir. PDK politbürosu Baas ile temastayken Molla Mustafa Abdüselam Arif ve Hür Subaylar grubuna Baas'ın tasfiyesi için destek verir bir pozisyon benimsemektedir ki bu durum Abdüselam Arif'in PDK aracılığını atlaması ve Molla Mustafa'nın politbüroyu etkisizleştirmesinin kolaylaşmasıyla sonuçlanmaktadır.⁹⁷¹ Nitekim darbeden günler sonra Mareşal Abdüselam Arif'in ve Molla Mustafa Barzani'nin iradelerine binaen barış anlaşması yapıldığı duyurulmaktadır. Molla Mustafa'nın PDK'ya danışmadan ateşkes ilan etmesi parti ile başkanı arasında bir ihtilaf yaratarak aralarındaki bölünme hattını net bir şekilde belirginleştirmektedir.⁹⁷² Tarafların birbirine yönelttikleri suçlamaların üzerine konuya dair farklı öncelikler gözetilerek sonradan yapılan değerlendirmelerin binmesiyle oluşan karışıklık, parti içi bölünmenin en önemli uğrağı olduğu tartışma götürmeyen bu olayın serin kanlı bir şekilde okunmasını güçleştirmektedir. Anlaşmayı izleyen günlerde konu hakkında tamamıyla farklı görüşleri⁹⁷³ olan Molla Mustafa ve PDK yetkilileri arasındaki -yer yer

⁹⁷⁰ O'Ballance, 1997, s.169.

⁹⁷¹ Bilgin, 1990, s.204. McDowall Abdüselam Arif'in darbeden önce Molla Mustafa ile görüştüğünü ve Baas grubu devrilene kadar ordunun saldırılarına direnerek kendisiyle işbirliği yapmasını istediğini ve karşılığında PDK'yı zayıflatmayı önermiş olabileceğini ileri sürmektedir (McDowall, 2004, s.423).

⁹⁷² Edmund Ghareeb, *The Kurdish Question*, Syracuse University Press, 1981, s.40.

⁹⁷³ PDK Genel Sekreteri ve politbüro üyeleri anlaşmanın içerdiği düzenlemeler bir yana daha en başından, hükümetin istikrarsızlaştığı, ordunun zayıfladığı bir dönemde silahlı mücadeleyi sürdürmek için elverişli koşullara dikkat çekerek anlaşma yapılmasının hatalı bir karar olduğunu ileri sürmektedir (O'Ballance, 1997, s.178). Bunun yanında partinin yetkili organları devre dışı bırakılarak anlaşmaya varılması da eleştirilen başka bir husustur (Bilgin, 1990, s.213). Anlaşma, içerik olarak özerklik bir yana özyönetimden bile bahsedilmemesi, Kürdistan deyimi yerine kuzey bölgesi teriminin tercih edilmesi gibi bazı yönlerden

tarafların birbirini suçladıkları- görüşmeler hiçbir sonuca bağlanmamaktadır. İzleyen ay genel sekreter İbrahim Ahmed'in çağrısıyla Mavata'da katılımın az olduğu PDK'nın altıncı kongresi toplanmaktadır. Kongre sonuç bildirgesinde Molla Mustafa tarafından alınan kararlarının halk ve devrimin çıkarına olmadığı, parti başkanı olarak yetkisini aştığı ve parti tüzüğünü ihlal ettiği, dolayısıyla başkan sıfatıyla aldığı kararlara peşmerge ve üyelerin karşı gelebilecekleri belirtilerek, Molla Mustafa geçmişteki emir ve fiillerinden ötürü öz eleştiri vermeye davet edilmektedir.⁹⁷⁴ Bilgin, gizli tutulması kararlaştırılan bu sonuç bildirgesinin yanında parti içinde kalması gerektiği belirtilen, sadece üyelere dağıtılmak üzere ayrıca bir de benzer bir içeriği olan genelgenin yayımlandığını eklemektedir. Bununla birlikte kongrede alınan kararların ilan edilmediği anlaşılmaktadır. Hatta kongreyi izleyen günlerde Molla Mustafa ile görüşmek üzere Raniye'ye gelen Irak Başbakanı başkanlığındaki heyetle yapılan görüşmelere PDK genel sekreteri ve politbüro üyeleri de katılmaktadır.⁹⁷⁵ Aynı dönemde Molla Mustafa yeni bir kongre toplanmasını görüşmek üzere İbrahim Ahmed ve Celal Talabani'yi Raniye'ye davet etmekte, Mavata kongresinin yeterli çoğunluk sağlanmadan toplandığı gerekçesiyle kongrenin yeniden tertip edilmesi için tarafsız bir hazırlık komitesinin oluşturulması hususunda anlaşmaya varılmaktadır.⁹⁷⁶ Bununla birlikte McDowall, komite üyelerini tek başına belirleyen Molla Mustafa'nın sessizce Raniye'den ayrıldığını öğrenen İbrahim

Kürt hareketinin mücadele hedeflerine aykırıdır (McDowall, 2004, s.423). Molla Mustafa ise anlaşmanın savaş yorgunluğunun hafifletilmesi için muhakkak gerekli olduğu düşüncesindedir (Kutschera, 2013, s.290). Bilgin'in aktarımına göre anlaşmanın yazılı olmayan maddeleri uyarınca, başlayacak müzakerelere göre sürecin sonuçlanacağı belirtilmektedir (Bilgin, 1990, s.213). Bunun yanında O'Ballance anlaşmanın Kürt ulusal haklarının yeni bir anayasayla tanınması ve siyasi bir af çıkarılması şartlarıyla yapıldığına, ateşkesin tam bir silahsızlanma anlamına gelmediğine dikkat çekmektedir (O'Ballance, 1997, s.174).

⁹⁷⁴ Bilgin, 1990, s.216.

⁹⁷⁵ Kutschera, 2013, ss.294-295. Kutschera görüşmelerde bulunan Eric Rouleau'ya atfen, Molla Mustafa'nın bir saatlik tartışmadan sonra hükümet yetkililerine PDK yetkililerini işaret ederek "baylar şu andan itibaren görüşmeleri halkın temsilcileriyle sürdürmek gerekiyor" dediğini aktarmaktadır. Temel siyasi sorunların çözüme kavuşturulduğu dolayısıyla savaşın askeri sonuçlarının ortadan kaldırmasına sıra geldiği kanaatinde olan hükümet heyetinin aksine PDK yetkilileri ilke düzeyindeki sorunlarda netlik sağlanması gerektiğini vurgulayarak bilhassa Kürdistan'ın sahip olacağı özerkliğin açıkça tanımlanması talebinde bulunmaktadır. Bu talebe sinirlenen Başbakan ise "ayrılık yolu açılmadan Irak'ın kuzeyinin bu şekilde adlandırılmayacağı"nı belirtmektedir. Bunun üzerine tansiyonu hızlı ve tehlikeli biçimde yükselen ve geç saatlere kadar süren görüşmeler sonuçsuz bir şekilde tamamlanmaktadır.

⁹⁷⁶ Bilgin, 1990, s.219.

Ahmed ve Celal Talabani'nin tutuklanmaktan korktukları için gece Mavata'ya kaçtıklarını belirtmektedir. İbrahim Ahmed'in daha önce yayımlamadığı Molla Mustafa'yı lanetleyen Mavata kongresi sonuç bildirgesini bu olaydan sonra yayımladığını ilave etmektedir.⁹⁷⁷ Ardından Molla Mustafa'nın çağrısıyla Kaladize'de, Mavatadaki geçersiz sayan başka bir altıncı kongre toplanmaktadır. Merkez komiteyle politbüro üyelerinin katılmadığı ve gönderdikleri birkaç temsilcinin tutuklandığı kongrede, alınan kararlar *parti içerisinde ve ulusal partizan birlikleri arasında iğrenç bölücülük girişimlerinden dolayı* İbrahim Ahmed ve Celal Talabani'nin de bulunduğu merkez komite üyeleri görevden alınırken genel sekreterliğe Molla Mustafa'ya yakınlığıyla bilinen biri seçilmektedir.⁹⁷⁸ Bilgin aralarında birçok eski IKP mensubunun da bulunduğu onsekiz kişiden oluşan yeni bir merkez komitesi oluşturulduğunu kaydetmektedir. Bunun üzerine İbrahim Ahmed politbüronun elinde bulunan parti radyosundan yaptığı konuşmada peşmergeleri Molla Mustafa ve yeni seçilen merkez komiteye karşı mücadeleye çağırılmaktadır.⁹⁷⁹ Birkaç gün sonra Molla Mustafa'nın emriyle Mavata'daki parti karargâhına ilerleyen peşmergelerle yaşanan çatışmaların ardından, İbrahim Ahmed ve Celal Talabani beraberindeki peşmergelerle geri çekilerek İran'a sığınmaktadır.⁹⁸⁰ *Mavata-Kaledize bölünmesi* olarak adlandırılabilen bu olay, *PDK'daki parti içi bölünmeler tarihinin en önemli anını* işaretlemektedir. Bu dönem, Irak Kürdistanı'ndaki çağdaş bölünmelerin ve çatışmaların kökenlerine işaret edilen bir evreye karşılık

⁹⁷⁷ McDowall, 2004, s.424.

⁹⁷⁸ Babekr ve Shehtman, 2010, s.304.

⁹⁷⁹ Bilgin, 1990, s.221-222.

⁹⁸⁰ Kutschera, 2013, s.296. Molla Mustafa emrindeki birliklerin İbrahim Ahmed ve Celal Talabani grubundan tartışmasız biçimde üstün olduğu muhakkak olmakla birlikte konuya dair çalışmalarda farklı rakamlar verilmektedir. İbrahim Ahmed ve Celal Talabani grubunun sayısına dair McDowall dört bin taraftardan bahsederken, Bilgin bu grubun peşmerge sayısını altıyüz otuz, O'Ballance altıyüz elli, Kutschera yaklaşık bin olarak vermektedir.

gelmektedir.⁹⁸¹ Zira bu dönem yaşanan gelişmeler, 1975'te YNK'nın kurulmasının ardından nihai kopuşla sonuçlanacak ayrışmanın başlangıç evresini teşkil etmektedir.⁹⁸²

Mavata-Kaledize çekişmesiyle önemli bir anı işaretlenen bu bölünme üzerine yapılan değerlendirmelerin meselenin farklı yönlerinin birlikte ele alındığı geniş bir çerçevesi bulunmaktadır. Mavata-Kaledize çatışmasında, bir partinin içinde neredeyse iki ayrı partinin belirmesini *partilere bölünme eğiliminin* başlangıcı olarak okumak mümkündür. Bölünme hakkındaki değerlendirmelerde, tarafların birbirilerini hainlikle suçlayarak bölünmenin ihanetle ilişkilendirildiği bir bağlamın yanı sıra grupların etrafında toplandığı liderler arasındaki şahsi husumet ve rekabete yer verildiği de görülmektedir. Şahsî niteliklerinin ötesinde iki liderin geldiği bölgeler arasındaki tarihi ve kültürel ayrım da bölünmenin değerlendirilmesine dahil edilebilmektedir:

“1960'ların ortalarında, Kürt hareketinin liderliği için, Barzani ve müttefiki aşiretler ile Kürdistan Demokrat Partisi (PDK) politbürosunun şehirli, üniversite eğitimi görmüş ve Sorani lehçesini konuşan üyeleri arasında şiddetli bir mücadele vardı. Rakipler sadece kimi zaman çatışan sınıf çıkarlarına ve siyasî görüşlere sahip farklı sosyal zümreleri değil aynı zamanda Irak Kürdistanı'nın iki temel bölgesini de temsil ediyorlardı. Barzani, önce askerî alanda, hemen ardından da politik alanda mücadeleyi kazandı. Bazı eski rakipleri ve kimi güneyli politikacılarla işbirliği yaparak bütün bölgelerdeki Kürtleri kendi liderliği altında birleştirmeyi başardı. 1960'ların sonundan başlayarak birliğin Mart 1975'teki çöküşüne kadar, dilsel ve dinsel farklılıklar bir daha hareketi bölemedi.”⁹⁸³

⁹⁸¹ Karwan Salih Waisy, “The Roots of the Iraqi Kurdish Rivalries, Conflicts and Peace Process 1964-2000”, *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, Vol.10, No:3, 2015, s.220.

⁹⁸² Stansfield, 2003, s.73, s.81. Marr ise bu olayla Kürt hareketinde uzun süredir alttan alta süregelen yarılmının su üstüne çıktığını belirtmektedir (Marr, 2012, s.128).

⁹⁸³ Martin van Bruinessen, *Kürtlük ,Türklük , Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, Çev.: Hakan Yurdakul, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.80. Bu tarz bir okumanın başka bir özlü örneği Babekr ve Shehtman'ın konuya dair değerlendirmelerinde de bulunmaktadır: “Barzani, kendileri için cahil ve yılgın köylü kitlesine dayanan bir feodaldi; Barzani ise onları, kendini beğenmiş, burnu havada ve gerçeklikten uzak teoriler olarak görmektedir. ... Tüm bunlar, her yönüyle Barzani ile İbrahim Ahmed arasında mevcut olan kişilik bağdaşmazlığının verdiği sonuçlardı. Bu bağdaşmazlık kendi başına ilginç olmakla kalmayıp, aynı zamanda Barzani ile partinin radikal aydın tabakasını birbirinden ayıran sosyokültürel uçurumun bariz bir göstergesiydi. Gerçekten de bu iki mümtaz şahsiyet mutlak anlamda her yönüyle; köken

Bruinessen'in analizinde *çatışan sınıf çıkarları ve siyasi görüşlere sahip farklı sosyal zümrelerin yanında, Irak Kürdistanı'ndaki Bahdinan ve Soran bölgelerini kast ederek iki temel bölge* arasındaki bölünmeye atıf yapması oldukça önemlidir. Benzeri bir tahlil McDowall'ın meseleyi ele alış biçiminde de açıkça seçilebilmektedir. McDowall bu bölünmenin ardından bölgenin *parça parça olduğunu* belirtmekte, bir yanda Ahmed, Talabani ve PDK önde gelenlerinin geçen yirmi yıl boyunca şekillenen ideolojik konumlarını savunurken diğer yanda Molla Mustafa'nın muhafazakârları, aşiret ve dini liderleri bir araya getirdiğine dikkat çekmektedir. McDowall'a göre taraflar açısından mesele *dini ve laik olanlar, ümmetçi ve milliyetçi olanlar, geleneksel olan ve ateist Marxizm* arasındaki mücadeleden ibarettir.⁹⁸⁴ Çandar ise ABD ve İsrail'in desteklediği Şah'ın İran'ının "sağcı-muhafazakâr" Barzani ile ilişki kurması ile zaten Kürt hareketi içinde ideolojik bir eksen oluşturan "solcu" İbrahim Ahmed-Celal Talabani ikilisinin SSCB'nin desteklediği ve kendisini "sosyalist" olarak tanımlayan Bağdat rejimiyle ilişkiye geçtiğine dikkat çekerek meselenin başka bir boyutuna işaret etmektedir.⁹⁸⁵ Mavata-Kaledize bölünmesinin yaşandığı 1963 yılından bakıldığında, Duverger'nin henüz yayımlanmasının üzerinden on yıl geçmemiş Siyasal Partiler adlı klasikleşmiş eserinde, *her yerde bir partiler dualizmi olmasa da bir eğilimler dualizmi bulunduğunu* belirtirken ileri sürdüğü *dualizmin mezkûr bölünmenin yalnızca aşiret kavramıyla görünür kılınamayan kör noktalarını okunaklı kılan bir yanı* bulunmaktadır. Bu yanıyla aşiret örgütlenmesi meselenin önemli bir boyutunu aydınlatmakta ve fakat tümünü

olarak (sadece sosyal olarak değil, yöresel ve dil açısından da; Barzani Behdinalı iken, Ahmed ise Talabani ve çoğunluk taraftarı gibi Sorandı), eğitim, kültür ve nihayet karakter olarak farklıydılar. Örneğin Ahmed, Barzani'nin kendi düşüncelerini itiraz kabul etmez bir edayla ve vecizelerle ifade etmesine öfkeleniyordu. 1974'te Barzani hakkında şu görüşleri dile getirecekti: 'Kendi düşüncelerini geliştirme alışkanlığından yoksundu. Sadece, genellikle oldukça kısa dile getirdiği vargılarını geliştirmişti. Bu anlamda kötü bir yöneticiydi'. Barzani ise, Genel Sekreteri kendini beğenmiş, kibirli bir geveze olarak görüyordu. İbrahim Ahmed'e, rafine edilmiş davranış tarzından dolayı yüzüne karşı 'yumuşak' diyor, Ahmed de 'Barzan ayısı'nın adresine az göndermeler yapmıyordu. Ahmed ve çevresi giderek, Barzani'nin, hareketi asıl devrimci yayılmadan alıkoyarak feodal aşiretsel isyana çektiği, devrimin gelişimi önünde temel engel olduğu görüşünde netleşmekteydiler" (Babekr ve Shehtman, 2010, ss.291-292).

⁹⁸⁴ McDowall, 2004, s.424.

⁹⁸⁵ Cengiz Çandar, *Mezopotamya Ekspresi: Bir Tarih Yolculuğu (Türkiye-Kürtler-Ortadoğu-Batı)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.72.

açıklamamaktadır. PDK'nın kökenlerinin bir tür *aşiret militanlığı*nın yanı sıra bilhassa Barzani Aşireti ve Molla Mustafa ile *Kürt milliyetçiliğini destekleyen kentli aydınların* ortaya çıkışı gibi kompleks bir dizi siyasal dinamiğin birlikteliğine gömülü olduğu sıklıkla değinilen bir saptamadır.⁹⁸⁶ Ne var ki partinin kökenlerine uzanan bu birlikteliğin istikrarsız, zoraki ve kırılğan karakterine yapılan vurgu da⁹⁸⁷ bu saptamanın mütemmim cüzünü andırmaktadır. İşte 1960'lı yılların ilk yarısındaki bir dizi gelişmenin etkisiyle bu birliktelikteki çelişkinin bölünmeyle sonuçlandığı çıkarımında bulunmak oldukça kolaydır. Çünkü bu dönemde bir yandan Molla Mustafa'nın partinin başkanı olmadığına yönelik açıklama yapmasına⁹⁸⁸ tanık olunabildiği gibi öte yandan partiyle başkan arasındaki kopukluğu vurgulayan aktarımlara⁹⁸⁹ da rastlanabilmektedir. Dahası Molla Mustafa'nın partiyi yıpratmak için Abdülselem Arif ile alttan alta ittifak halinde olduğu dahi iddia edilmektedir.⁹⁹⁰ Kürdistan bölgesinin büyük kısmının kuzeyde konuşlanmış Molla Mustafa önderliğindeki peşmergeler ve *aşiret birlikleri* ile bundan daha küçük bir alanı kontrol eden güneydeki *parti peşmergeleri* olmak üzere iki ayrı ordu tarafından kontrol edildiği⁹⁹¹ ve bu iki birliğin farklı bir siyasal motivasyonla hareket ettikleri de⁹⁹² yukarıdaki listeye eklenmelidir. Meseleye bu açıdan yaklaşıldığında, bölünmenin aşiret ve partiden oluşan iki örgütlenme formu yahut aklı ya da aşiret ve aydınlar arasındaki

⁹⁸⁶ Stansfield, 2003, s.61. Ayrıca bkz.: O'Leary ve Salih, 2005, s.23; A. Sherzad, "The Kurdish Movement in Iraq", içinde: *The Kurds: a contemporary overview*, Der.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Speri, Routledge, 1992, s.136.

⁹⁸⁷ Bruinessen, 2010, s.49. Ayrıca bkz.: O'Leary ve Salih, 2005, s.23; Marr, 2012, s.105; Kinnane, 1964, s.18; Stansfield, 2003, s.70; McDowall, 1992, s.26.

⁹⁸⁸ David Adamson, *The Kurdish War*, George Allen & Unwin Ltd., 1964, s.148.

⁹⁸⁹ Kinnane, 1964, s.69. Ayrıca bkz.: Kutschera, 2013, s.253-254.

⁹⁹⁰ McDowall, 2004, s.423.

⁹⁹¹ Adamson, 1964, s.93. Adamson'a göre Irak Kürdistanı'nın güney kesimlerindeki partizan gruplarının liderlerinin tümü parti mensubudur ve silahlı güçleri partiyle ilişkilidir, fakat merkez ve kuzey bölgelerinde aşiretler etkindir ki bu da Molla Mustafa'nın önemini açıklamaktadır.

⁹⁹² O'Ballance, 1997, s.179. O'Ballance 1964'te Molla Mustafa'nın gönderdiği birliklerin PDK politbüroünün karargâhlarının bulunduğu bölgeye ilerleyişini tasvir ederken ilginç ayrıntılara yer vermektedir: "Molla Mustafa kendi gücü dışında tutucu aşiret reislerine dayanıyordu. Diğer yandan PDK politbüro'su ve Merkez Komitesi aşiretlerin düşünce yapılarına çok uzak olmakla kalmayıp sosyal reformları da arzulayan şehir aydınlarına dayanıyordu. Bunlar normal aşiret otoritesini hiçe sayarak sosyal reformları ileri sürüyorlardı. ... Mayıs'ta Pêşmerge, yeni müttefikleriyle birlikte PDK kesiminin güneyine doğru ilerlemeye başladı. İlerlerken, PDK'nın kurmuş olduğu 'seçilmiş köylü konseyleri'ni ortadan kaldırmaya başladılar. Böylece Molla Mustafa'nın aşiret reislerinden aldığı destek arttı. Ayrıca PDK'nın kendi 'kurtarılmış bölgeler'inde uygulamaya geçirdiği 'tarım reformu tedbirleri'ni de ortadan kaldırdı."

ayrışma⁹⁹³ üzerinden okunaklı kılınmasına kestirme bir yol açılmaktadır. Ne var ki Mavata-Kaledize bölünmesi, iki tarafın silahlı çatışmaya girmesiyle sonuçlanan bir kopuş barındırdığı kadar aşiret ve parti arasında bir kaynaşmayı da düşündürür niteliktedir. Burada Molla Mustafa'nın Mavata'daki kongreyi etkisiz kılmak üzere Kaledize'de bir kongre toplamasındaki yenilik gözardı edilmemelidir. Otoritesinin büyük ölçüde aşiret savaşçılarından beslendiği tartışma götürmez bir gerçek olmakla birlikte, Molla Mustafa'nın parti siyasetinin repertuarındaki bir araç olan kongreyi kullanmasında *aşiret aklının* mı yoksa *parti aklının* daha baskın olduğu oldukça kışkırtıcı bir tartışma vaat etmektedir. Dahası Mavata kongresini geçersiz kılmak üzere tertip edilen Kaledize kongresi, yalnızca parti başkanının hareketin tartışmasız lideri haline gelmesiyle sonuçlanmakla kalmayıp, aynı zamanda Molla Mustafa'nın -eski IKP mensuplarının becerilerini kullanarak- partinin toplumsal yaşamdaki etkisini yaygınlaştırmak suretiyle PDK'yı tanıması anlamına da gelmektedir.⁹⁹⁴ Kaledize kongresinde alınan kararla PDK, peşmerge, halk ve aşiret temsilcilerinden oluşan ve başkanlığında Molla Mustafa'nın bulunduğu⁹⁹⁵ Devrimci Komuta Konseyi oluşturulmaktadır. PDK'nın harekete sağlam bir siyasi, idari ve askeri yapı kazandırdığını düşünen Vanlı, 1964 yılında kabul edilen bir anayasa ve çeşitli yasalar uyarınca, Devrimci Komuta Konseyi'nin yürütme makamı, yargı teşkilatı, sivil idare, mali sistem ve vergi sistemi tesis etmek üzere yetkilendirildiğinden bahsetmektedir. İcra organı ulusal eğitim, kamu sağlığı, adalet,

⁹⁹³ Gareth Stansfield ve Liam Anderson, *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division?*, Palgrave Macmillan, 2004, s.166

⁹⁹⁴ McDowall, 2004, s.425.

⁹⁹⁵ Bilgin, 1990, s.221. Babekr ve Shehtman bu konseyin parti, partizan, halk temsilcilerinin yer aldığı bir konsey olduğunu belirtirken Bilgin ise PDK, peşmerge ve aşiret temsilcilerinden oluştuğunu kaydetmektedir (Babekr ve Shehtman, 2010, s.307). Bilgin, Devrimci Komuta Konseyi'nin üç organdan müteşekkil bir teşkilatı olduğunu belirtmektedir: parti, yürütme ve devrimci halk ordusu. PDK'nın kendi alt organları varlığını devam ettirmektedir. Maliye ve adalet hizmetlerinin bağlı bulunduğu yürütme organında, başında Abbas Mamend Ağa'nın bulunduğu bir de aşiret temsilciliği bulunmaktadır. Bilgin Devrimci Komuta Konseyi'nin yirmi yedi PDK'lı, on iki kuvvet komutanı, iki Asuri, iki Yahudi, iki Luri, bir Arap, on iki aşiret reisi, Avrupa temsilcisi ve Avrupa öğrenci temsilcisi, Cenevre Kürt Halkını Savunma Komitesi Başkanı, Amerika Kürt Öğrenci Teşkilatı Başkanı ve Molla Mustafa olmak üzere toplam altmış üç kişiden oluştuğunu kaydetmektedir. Ayrıca Bilgin'in aktarımında, kongrenin sonuç bildirgesinde Abdünnasır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti'ni geliştirme çabasıyla ve Almanya'nın birleştirilmesiyle ilgili çalışmalarla dayanışma içinde olunduğu; Filistin, Kıbrıs, Güney Afrika, Küba, Angola ve Umman kurtuluş mücadelelerine duyulan yakınlığın belirtildiğini aktarmaktadır.

finans, dış işleri, savunma ve -sonradan Parastın olarak anılacak istihbarat birimine eklenecek olan- ulusal güvelik departmanlarından oluşmaktadır.⁹⁹⁶ Bu kurumsallaşma sürecinin teşrii parçasını Marr *embriyonik bir parlamento*, McDowall *senato*, O'Ballance ise *yasama organı* olarak ifade ederken, icrai kısmı için ise *embriyonik kabine*, *yürütme komitesi* ve *yürütme organı* adlandırmalarını tercih etmektedirler.⁹⁹⁷ Bengio ise Devrimci Komuta Konseyi'nin *de facto bir Kürt parlamentosu*, İcra Komitesi'nin ise bir *yarı hükümet* teşkil ettiği kanaatindedir.⁹⁹⁸ Bunun yanında gerilla taktikleriyle savaşılan silahlı kuvvetlerin nizami ordu düzenine göre örgütlenmesine⁹⁹⁹ her ne kadar büyük kentler dışındaki alanlarda etkinliği daha belirgin olsa da *de facto* Kürt yönetiminin inşasıyla sonuçlanan¹⁰⁰⁰ idari gövdenin oluşturulması süreci¹⁰⁰¹ eşlik etmektedir. Bu kurumsallaşma pratiklerinin toplumun gündelik yaşamında da dönüştürücü bir etkisi olduğunu tahmin etmek güç olmasa gerektir. 1970 yılında bölgeyi ziyaret eden ve PDK'nın programındaki en önemli hususlardan birinin Kürt dilinde eğitim olduğunu belirten Alman fotoğrafçı Gérard Klijin'in oğlan ve kız çocuklarının uygun adım eşliğinde PDK posterleri ve afişlerinin olduğu sınıflara girişini konu alan fotoğrafı bu etkiyi oldukça iyi yansıtmaktadır.¹⁰⁰² Irak Kürdistanı'nda ilerleyen yıllarda kurulacak *de facto* devletin kökenlerinin bu dönemde bulunduğuna işaret eden değerlendirmeler¹⁰⁰³ bir yönüyle haklılık payı taşımaktadır. Rafaat'a göre Eylül Devrimi ile başlayan süreç Kürdistan'da *de facto* bir devletin kuruluşunun ilk aşamasını oluşturmaktadır. Rafaat

⁹⁹⁶ Vanly, 1993, 152. Burada o dönem itibarıyla İsmet Şerif Vanlı'nın, Kamuran Ali Bedirhan ile birlikte yukarıda bahsi geçen dış işleri departmanında Avrupa temsilciliğiyle görevlendirilmiş bulunduğunu belirtmekte yarar vardır (Babekr ve Shehtman, 2010, s.310).

⁹⁹⁷ O'Ballance, 1997, s.184; Marr, 2012, s.128; McDowall, 2004, s.425.

⁹⁹⁸ Ofra Bengio, *The Kurds of Iraq: building a state within a state*, Lynne Rienner Publishers, 2012, s.31.

⁹⁹⁹ Babekr ve Shehtman, 2010, s.312.

¹⁰⁰⁰ Marr, 2012, s.128.

¹⁰⁰¹ O'Ballance, 1997, s.184. O'Ballance Kürt bölgesinin kendi askeri yönetimiyle mali ve adli idaresine sahip beş eyalet yönetimine bölündüğünü aktarmaktadır. Babekr ve Shehtman ise bu dönem oluşturulan sivil yönetim komitelerinin teşkilini şöyle tarif etmektedir: "Böylece, 1964'ün Ocak ayında, 1958 devrimi sonrası kendiliğinden gelişen komiteler örnek alınarak, Sivil Yönetim Komitelerine seçimler yapıldı. Komite, küçük köylerde sayısı üç kişi halk temsilcilerinden seçiliyor; büyük kasabalarda ve şehirlerde ise, üçü halk arasından seçilmekle ve ikisi de PDK tarafından atanmakla beş kişiden oluşuyordu."

¹⁰⁰² Susan Meiselas, *Kurdistan: In the Shadow of History*, Random House, 1997, s.266.

¹⁰⁰³ Voller, 2014, s.47.

1961'den 1975'e uzanan dönemde, sarsılan otoritesi düşünül­dü­ğünde Irak'ın tanınmış bir yarı-devlet, Kürdistan'da biçimlenen siyasal entitenin ise tanınmayan bir yarı-devlet olarak kabul edilebileceğini ileri sürmektedir.¹⁰⁰⁴ Hem partinin hem de Devrimci Komuta Konseyi'nin başkanlığında bulunan ya da O'Ballance'ın nitelemesiyle siyasi ve askeri liderliği üstlenen Molla Mustafa'nın kilit önemi haiz mevkilere yapılan görevlendirmelerde sadakat esasını gözeterek¹⁰⁰⁵ hakimiyetini tahkim ettiği bu süreç, diğer yandan *parti ile devlet örgütlenmeleri arasındaki bir yakınsamanın* eşlik ettiğini düşünmek olanaklıdır. Başka bir deyişle, O'Leary ve Salih'in nitelemesiyle liderin karizmatik otoritesinin kurumsallaşmasıyla¹⁰⁰⁶ *partinin devletleşmesi süreci* üst üste binmektedir. Bengio'nun, bu siyasal gövdenin yürütme organı olarak düşün­üle­bilecek İcra Komitesi'nin 1966 itibarıyla, yalnızca bir aşiret temsilcisinin aksine çoğunluğunun parti üyelerinden oluştuğu ve parti tarafından yönetildiğine yönelik tespiti¹⁰⁰⁷ bu süreçte gönderimleri olması açısından burada anılmalıdır. Bu açıdan partinin bölünmesinin uzun erimli olumsuz sonuçlarının yanında kısa vadede Molla Mustafa'nın hükümetle yürütülen çatışma ve müzakerelerde daha bütünleşik bir duruş geliştirmesini kolaylaştırmak gibi bir avantajı olduğu da dile getirilmektedir.¹⁰⁰⁸ Daha en başından Kaledize kongresinde, Irak hükümetine sivil yönetime dönülmesinin mümkün olmadığına bildirilmesi ve özerklik talebinin yinelenmesi kararı alınmaktadır.¹⁰⁰⁹ Esasında başlangıçta bu hususların yokluğu, McDowall'ın işaret ettiği üzere tam da İbrahim Ahmed ve Celal Talabani'nin şiddetli eleştirilerinin hedefini oluşturmaktadır. Bu minvalde izleyen yıl Molla Mustafa ile hükümet arasındaki -yer yer çatışmalarla kesilen- müzakerelerde bir uzlaşmaya varılamaması üzerine yeniden savaş başlamaktadır.

¹⁰⁰⁴ Rafaat, 2018, ss.89-97.

¹⁰⁰⁵ O'Ballance, a.g.e., s.184.

¹⁰⁰⁶ O'Leary ve Salih, 2005, s.23.

¹⁰⁰⁷ Bengio, 2012, s.31.

¹⁰⁰⁸ Marr, 2012, s.128.

¹⁰⁰⁹ McDowall, 2004, s.425.

1965 Yılında Irak hükümetiyle savaşın yeniden başlaması üzerine İran sürgünündeki Celal Talabani hizbi yeniden Kürt hareketine katılmak üzere ülkeye dönmekte ve yeni yönetim içinde görevlendirilmektedir.¹⁰¹⁰ Ancak bu grubun bir süre sonra Molla Mustafa ile ilişkisinin yeniden gerildiği anlaşılmaktadır. Kutschera'nın aktarımına göre Celal Talabani ve beraberindekiler 1966 yılının başlarında, Molla Mustafa'nın emriyle gözetim altında tutuldukları köyden kaçarak hükümet yetkilileriyle temasa geçmektedir.¹⁰¹¹ Bu dönemde Irak hükümetleriyle Molla Mustafa'nın önderlik ettiği PDK arasındaki ilişki, Bağdat'ta Kürt sorununa dair farklı stratejileri olan mücadele halindeki grupların baskın hale geldikleri dönemlere göre takibi zor biçimde müzakereyle çatışma arasında gidip gelmektedir. Aynı yıl bir helikopter kazasında ölen Abdülselam Arif'in başbakan olarak atadığı ve Kürt sorununun müzakereyle çözümünden yana olan Abdurrahman el-Bazzaz, Bağdat'ta sivillerden oluşan bir kabine kurarak göreve başlamaktadır. Abdülselam Arif'in ölümünden sonra Molla Mustafa yeni rejimin Kürt hareketinin talepleri konusunda izleyeceği siyaseti belirginleştirmesi ve savaş yorgunluğunun dindirilmesi için ateşkes ilan etmektedir.¹⁰¹² Ne var ki kardeşinin yerine seçilen Abdülrahman Arif dönemi de savaşla başlamaktadır. Ancak Irak ordusu bu savaşta Kürt hareketi karşısında en yıkıcı yenilgisini almaktadır.¹⁰¹³ Yüzlerce askerin öldürüldüğü, peşmergelerin ağır silahlar ele geçirdiği ve cephe düzenine göre yürütüldüğü kuşku götürmeyen bu savaşı izleyen ay, hükümet temsilcileriyle Kürt heyeti arasında yapılan müzakereler Bazzaz Anlaşması -veya namı diğer Bazzaz Deklarasyonu-

¹⁰¹⁰ O'Ballance, 1997, s.190. Bununla birlikte Bilgin Molla Mustafa'nın İbrahim Ahmed ve diğer bazı kişilerin dönüşüne müsaade etmediğini aktarmaktadır (Bilgin, *Barzani*, s.235).

¹⁰¹¹ Kutschera, 2013, s.305. O'Ballance ise bu dönem Celal Talabani'nin Irak hükümetiyle PDK adına bir anlaşma yapmak suretiyle Molla Mustafa'ya karşı çıkarak hareketin liderliğini ele geçirme hazırlığı yaptığını ancak Molla Mustafa'nın bundan haberdar olduğunu aktarmaktadır. Bunun üzerine Celal Talabani'yi tutuklamak üzere peşmerge birliği gönderildiğini fakat Celal Talabani'nin önceden İran'a kaçmış olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir. O'Ballance ardından Celal Talabani'nin Başbakan Bazzaz ile irtibata geçerek Irak hükümetiyle bir anlaşma imzalama çabasına girdiğini kaydetmektedir (O'Ballance, 1997, ss.203-204). Bilgin ise Bazzaz Anlaşması öncesinde hükümetle kurulan temaslarda, Molla Mustafa'nın, "adi bir hain" olarak nitelediği Celal Talabani'nin yetkililerce muhatap alınmasına öfkelenildiğini ve görüşmelere dahil edilmesine şiddetle karşı çıktığını aktarmaktadır (Bilgin, 1990, s.244).

¹⁰¹² McDowall, 2004, s.426.

¹⁰¹³ Babekr ve Shehtman, 2010, ss.349-354; Kutschera, 2013, s.306; McDowall, 2004, s.427.

ile sonuçlanmaktadır. Mihoyan’a göre Kürt sorununun çözümünde izlenen siyasette askeri yöntemler karşısında barışçı yöntemler izlenmesinin zorunluluğunu kanıtladığından, anlaşma Kürt hareketinin yürüttüğü mücadelede önemli bir olay olarak kabul edilmelidir.¹⁰¹⁴ Kutschera ise Bazzaz Anlaşması’nın Molla Mustafa ile hükümet arasındaki ilişkileri düzenleyen temel belgelerden birini oluşturduğu saptamasında bulunmaktadır.¹⁰¹⁵ Yıkıcı bir savaşın izlerini taşıdığı, *kuzeyin belirli kesimlerindeki anormal koşullara son verilmesi arzusunun* belirtilmesinden kolaylıkla yakalanabilen deklarasyon, Irak’ın *toprak bütünlüğü ve ulusal birliğini*, Araplarla birlikte *yekpare vatanda* yaşayan bir ulus olarak Kürtlerin ve ulusal haklarının tanınmasıyla bağdaştırmaya çalışan bir içerik ve üsluba sahiptir. Oldukça detaylı on iki maddeden oluşan deklarasyon, nüfusa dayalı nispi temsil ilkesine göre işleyen seçim sisteminin kabulüne ilaveten yerel yönetimlerin desantralizasyon temelinde güçlendirilmesi ve parlamenter demokrasinin işletilmesiyle sorunun aşılmasını hedeflemektedir. Bunun yanında bir ulus olarak ülkenin paydaşı kabul edilen Kürtlerin tüm devlet organları ve kamu görevlerinde nüfusları oranında bulunmaları, Kürtçe’nin resmi dil ve eğitim dili olarak kabulü yanında *kuzey bölgesindeki şiddet olaylarının* yol açtığı zararların giderilmesi, genel bir siyasi af ilan edilmesi gibi hususlar ihtiva etmektedir.¹⁰¹⁶ Bunların dışında anlaşmanın gizli maddeleri arasında PDK’nın legalleşmesi de yer almaktadır. Ancak Khadduri’nin belirttiği üzere, Bazzaz hükümetini izleyen dört hükümetin hepsi de

¹⁰¹⁴ Ş. X. Mihoyan, “1960-1970 Yıllarında Kürdistan”, içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010(a), s.313.

¹⁰¹⁵ Kutschera, 2013, s.313.

¹⁰¹⁶ Deklarasyonda basın ve örgütlenme hürriyetlerinin tanınması, yüksek öğretim olanaklarından Kürt öğrencilerin yararlanmasının temin edilmesi, Bağdat Üniversitesi’nde Kürt dili ve edebiyatı ile geleneklerinin çalışılmasına özel bir önem verilmesinin yanı sıra kuzeyde üniversitenin bölümlerinin açılması, kuzeydeki şiddet olaylarına katılanların tümü için geçerli bir af ilan edilmesinin yanında görev ya da işinden ayrılmış olan çalışanlar, kamu görevlileri, kolluk güçleri, silahlı kuvvetler mensuplarının silahlarıyla birlikte önceki görevlerine dönmeleri, bunların dışındaki silahlı unsurların hükümet kuvvetlerine dahil edilerek normal bir yaşama dönmelerinin temin edilmesi, yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalanların ya da tahliye edilenlerin geri dönüşlerinin sağlanması ve zararlarının tazmin edilmesi; zor kullananlara karşı direniş için gereksiz yere harcanmakta olan bütçenin kuzeyin yeniden imarı ve oluşan mağduriyetin giderilmesi için kullanılması hususları da düzenlenmektedir. Deklarasyon metni için bkz.: Khadduri, 1969, ss.274-276; Mihoyan, 2010(a), ss.314-315; Babekr ve Shehtman, 2010, ss.355-356.

deklarasyona uyulacağını açıklamakla birlikte, ne bunun uygulanması için ne de yeni bir anlaşmanın düzenlenmesi için gereken zaman ve kararlılığa sahip olabilmıştır.¹⁰¹⁷ Nitekim Deklarasyon'un ertesi günü Bağdat'ta bir darbe girişimi başarısız olurken, yaklaşık bir ay sonra Bazzaz'ın istifasının ardından yeni bir hükümet kurulmaktadır. Bir yandan Bağdat'ta sorunun savaşıyla çözümünden yana olan bir general anlaşmayı *yeni bir Balfour Deklarasyonu* olarak nitelendirmektedir.¹⁰¹⁸ Diğer yandan PDK genel sekreteri kendisiyle yapılan röportajda, anlaşmanın özerklikten vazgeçilmesi anlamına geldiğinin söylenmesi üzerine, deklarasyonun nihai bir uzlaşma anlamına gelmeyip sadece müzakereler için bir temel teşkil ettiğini açıklamaktadır.¹⁰¹⁹ Öte taraftan bu dönemde Kürdistan bölgesindeki kurumsallaşma sürecinin belirginlik kazandığı görülmektedir. Khadduri, Molla Mustafa'nın merkezi hükümette birkaç temsilcisinin bulunduğu ve hükümetle ilişkilerin nispeten sakin seyrettiği bu dönemde, bilhassa devletin yalnızca ismen varlık gösterdiği dağlık bölgelerde, de facto bağımsız bir idarenin kurulduğunu, şehir ve kasabalardaysa Kürtlerin hükümetten ziyade Molla Mustafa'ya itaat etmeye ve vergi ödemeye meyilli olduğunu belirtmektedir.¹⁰²⁰ Fakat diğer taraftan 1966 yılında, Celal Talabani hizbinin Irak ordusunun koruması altında PDK adına bir kongre tertip etmenin yanı sıra Fursan Birlikleri eşliğinde Molla Mustafa liderliğindeki PDK'nın kontrol ettiği bölgelere saldırı düzenlediği görülmektedir.¹⁰²¹ Bu dönemde Talabani önderliğindeki PDK hizbi, Molla Mustafa'nın liderliğindeki PDK taraftarlarınca 66 *caşları*¹⁰²² olarak adlandırılmaktadır. Bengio'nun deyişiyle bu dönemde PDK, ikisi de

¹⁰¹⁷ Khadduri, 1969, s.277.

¹⁰¹⁸ Mihoyan, 2010(a), s.316.

¹⁰¹⁹ Babker ve Shehtman, 2010, s.356. Babekr ve Shehtman'nın aktarımından deklarasyonun Molla Mustafa önderliğindeki Kürt hareketi açısından nihai bir barıştan ziyade bir nevi ateşkes olarak kabul gördüğünü ya da Kürt hareketinin hedefleri açısından bir nihai bir anlaşma olmayıp sadece bir aşama olarak kabullenildiğini düşünmek olanaklıdır.

¹⁰²⁰ Khadduri, 1969, s.277.

¹⁰²¹ Bilgin, 1990, ss.249-250.

¹⁰²² Meseleye Molla Mustafa'nın cephesinden yaklaşan Kutschera'nın konuya dair aktarımı şöyledir: "Çok geçmeden, savaş meydanında Irak ordusunun düzenli birlikleri yanında yeni tip bir paralı asker türü *Caş 66*'lar peydah oluyor ama bu defa söz konusu olan General Barzani'yle düşmanlığından ötürü Bağdat hükümeti tarafından kullanılan aşiretler değil, PDK'nın aydınlarıdır. 'Kürt hareketini geri, aşiret yönetiminden kurtarmak' bahanesiyle -ki gazeteleri *El Nur*'da (Işık) söyledikleri budur- İbrahim Ahmed,

kendini *parti* olarak adlandıran iki kanada bölünmüş durumdadır.¹⁰²³ Bu koşullar altında 1960'ların sonuna yaklaşılırken Baas'ın 1968 yılında gerçekleştirdiği darbeye gerek Irak gerek Kürdistan bölgesi açısından çok önemli başka bir tarihsel uğrak işaretlenmektedir.

1968'de de öncekilerini andırır biçimde, mevcut rejimi deviren koalisyon bileşenleri arasındaki bir mücadelenin ardından hakim grup belirginleşmektedir. 17 Temmuz'daki darbenin ardından, Kürt sorununun çözülmesini de içeren vaatlerin sıralandığı mutad bir numaralı bildirgenin ilanını izleyen günlerde, Kürtlerin de temsil edildiği bir kabine kurulduğu duyurulmaktadır.¹⁰²⁴ Ancak bu kısa ömürlü kabineyi, Baas Partisi'nin tam anlamıyla hakimiyetini tesis ettiği 30 Temmuz'da gerçekleşen darbeyi müteakip başka bir hükümetin kuruluşu izlemektedir.¹⁰²⁵ Farouk-Sluglett ve Sluglett, dönemin başlıca iki siyasal örgütlenmesi IKP ve PDK'nın Baas'la ilişkilerine güvensizliğin hakim olduğu bir atmosferde, rejim açısından bu iki grubun birleşerek yahut ayrı ayrı oluşturabilecekleri potansiyel muhalefetin etkisizleştirilmesinin hayati önem taşıdığına dikkat çekmektedir.¹⁰²⁶ Bu açıdan 30 Temmuz'un ardından da Ahmed Hasan el-Bekir'in başkanlığındaki Irak Devrimci Komuta Konseyi'nin, Kürt sorununun Bazzaz Deklarasyonu esas alınarak çözüme kavuşturulmasına hazır olduğu açıklanmaktadır.¹⁰²⁷ Ancak tıpkı selefinde olduğu gibi yeni hükümetin oluşturulmasında da Kürt adaylar için ayrılan üyeliklerin belirlenmesi, Celal Talabani ve İbrahim Ahmed hizbi adına kabineye dahil edilmek istenen bir üyenin bulunması sebebiyle -her ne kadar hükümetle ilişkilerini sürdürmeye devam etse de- Molla Mustafa'nın protestosuna yol

Celal Talabani, Ali Askeri ... bütünüyle Irak hükümeti tarafından oluşturulup silahlandırılan -yaklaşık iki bin kişilik- bir birlik oluşturuyorlar ve Barzani'ye karşı sürdürülen savaşta 1970'e kadar görece önemli bir katkıda bulunuyorlar." (Kutschera, 2013, s.305). McDowall da *Caş 66* yakıştırmasının Molla Mustafa taraftarlarınca yapıldığını belirtmektedir (McDowall, 2004, s.434). Bruinessen ise 1966 yılına işaret ederek Molla Mustafa'nın Celal Talabani'yi hükümetle işbirliği yapmakla suçlayarak düşman cephesine geçen Kürt anlamına gelen *caş* (sıpa) lakabı taktığını belirtmektedir (Bruinessen, 2010, s.52).

¹⁰²³ Bengio, 2012, s.32.

¹⁰²⁴ Batatu, 1978, ss.1075-1076.

¹⁰²⁵ Dawisha, 2009, s.210.

¹⁰²⁶ Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship*, I.B.Tauris Publishers, 2001, s.126.

¹⁰²⁷ Ghareeb, 1981, s.73.

açmakta ve temsilcilerinin geri çekilmesiyle sonuçlanmaktadır.¹⁰²⁸ Burada PDK'daki bölünme hatlarıyla Bağdat'taki bölünme hatlarının birbirilerinden beslendikleri karşılıklı bir etkileşimin varlığından bahsetmek olanaklıdır. 1969 tarihli bir parti yayını¹⁰²⁹ Baas'ın bu dönemdeki Kürt cephesi algısını oldukça iyi yansıtmaktadır. Buna göre Kürt cephesi üç güçten oluşmaktadır. İlki tabanı işçi ve köylülerden oluşan; gücü eğitilmiş, iyi donatılmış, sahayı tanıyan ve erişimi zor dağlık bölgelerde konuşlanmış peşmerge savaşçılara dayanan; medikal, askeri ve finansal açıdan çeşitli kaynaklardan beslenen; rakipsiz bir liderlik pozisyonunda bulunan Molla Mustafa'nın önderliğindeki Kürt ulusal hareketinin temel direği olan *Barzani hareketi*dir. İkincisi Süleymaniye bölgesinde yoğunlaşmakla birlikte Bağdat bölgesi ve kuzeydeki birkaç şehirle sınırlı etkinliği olan; hafif silahlarla donatılmış ve Irak ordusunun koruması altında faaliyet gösteren savaşçılara sahip, Marxist öğretiyi kabullenmiş ve Barzani hareketine karşı keskin bir savaş yürütmekte olan *Talabani grubu*dur. Üçüncüsü ise monarşi döneminden beri otoriteleri destekleyen Kürt aşiretlerinden oluşup, Irak ordusu tarafından hafif silahlarla donatılan ve reislerine ödenen maaş karşılığında Kürt hareketine karşı savaşmak üzere örgütlenmeyi kabul etmiş *Salahaddin kuvvetleri* ya da Fursan Birlikleridir. Bu dönemde Irak ordusu tarafından desteklenen İbrahim Ahmed ve Celal Talabani liderliğindeki PDK hizbiyle İran'ın desteklediği Molla Mustafa liderliğindeki PDK birlikleri arasında ikincisinin bariz biçimde baskın olduğu çatışmalar yaşanmaktadır.¹⁰³⁰ Bu çatışmalara hükümetin Kürt sorununun çözümüne yönelik aldığı bir dizi kararla Molla Mustafa'yı zayıflatmayı amaçladığı başka bir süreç eşlik etmektedir.¹⁰³¹ Ancak çatışmalar, PDK'nın 1969 yılında Kerkük'teki petrol tesislerine yönelik çok büyük zarara yol açan saldırısını

¹⁰²⁸ Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.128.

¹⁰²⁹ Bengio, 2012, s.33.

¹⁰³⁰ Ghareeb, 1981, s.77.

¹⁰³¹ McDowall, 2004, s.434. Bu kararlar tüm Irak okullarında ve üniversitelerinde Kürtçe öğretmesinin kabul edilmesi, Süleymaniye'de yeni bir üniversite kurulması, savaşa katılanlar için bir af çıkarılacağıının beyan edilmesi, Newroz gününün tatil ilan edilmesi, Kürtlerin kendi milliyetlerini koruma haklarının tanınması ve Irak Devrimci Komuta Konseyi'ne bağlı Kuzey İlişkileri Bürosu kurulması gibi hususlardan oluşmaktadır.

izleyen aylarda, Irak ordusunun başlattığı bir dizi askeri hareketle yeniden bir savaşa dönüşmektedir. Bununla birlikte etkili bir direnişle karşılaşan ordunun harekâtı İran sınır hattının kontrol altına alınması hedefine ulaşamamaktadır.¹⁰³² Bengio, İran devletinin Molla Mustafa'nın kampına silah göndermesiyle başlayan işbirliğinin İran ordusunun küçük çapta da olsa doğrudan savaşa dahil olmasına evrilmesinin, bu dönemde Irak ordusunun saldırılarının neden başarısız olduğunu açıkladığı kanaatindedir.¹⁰³³ Bu dönem Molla Mustafa'nın komutasındaki birliklerin, sadece İran değil İsrail ve ilerleyen yıllarda ABD tarafından da desteklendiğine ve ağır silahlar edinerek askeri kapasitesini artırdığına dikkat çekilmektedir.¹⁰³⁴ Molla Mustafa liderliğindeki PDK ile Irak hükümeti arasındaki savaşın bir kere daha bir pat durumunda kaldığı ve Baas'ın yayınlarında sorunun barışçı yollarla çözümüne dair yazıların yayımlanmaya başladığı günlerde müzakereler yeniden başlamaktadır.¹⁰³⁵ Bu süreçte taraflar arasındaki anlaşmazlıklar, yalnızca Kürt ulusal haklarının belirlenmesi üzerine odaklanmamaktadır. PDK heyeti, hükümetin Celal Talabani ve İbrahim Ahmed liderliğindeki PDK hizbiyle ilişkilerini kesmesi ve Fursan Birlikleri'ni silahsızlandırması koşullarını ısrarla ileri sürmektedir.¹⁰³⁶ Bir uzlaşya varılması üzerine, müzakereler İçişleri Bakanı'nın muhalefetine rağmen Irak hükümetini temsilen Başkan Yardımcısı Saddam Hüseyin ve PDK'yı temsilen Molla Mustafa'nın

¹⁰³² Kutschera, 2013, ss.315-316, s.321.

¹⁰³³ Bengio, 2012, s.36.

¹⁰³⁴ Ghareeb, 1981, ss.142-145. Ayrıca bkz.: Bengio, 2012, ss.68-78; Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.130; McDowall, 2004, s.442-443; Kutschera, 2013, ss.332-333.

¹⁰³⁵ Bilgin, 1990, s.278. Ayrıca burada Bilgin'in müzakerelerin başlamasında SSCB'nin arabuluculuk yaptığına yönelik belirlemesine değinilmelidir. Bunun için hem Baas hem de PDK'nın güvenilebileceği, geçmişte Lenin Barış Ödülü almış ve ilerleyen günlerde adalet bakanlığı görevine getirilecek olan Aziz Şerif'in SSCB'nin teklifi üzerine taraflar arasında ara buluculuk yaptığını belirtmektedir. Aziz Şerif'in arabuluculuğu SSCB'nin teşvikiyle üstlenmesi ve Sovyet Komünist Partisi'nin resmi yayın organı olan Pravda'da "sorunun Kürt halkının ulusal taleplerinin karşılanması yoluyla Irak'ın bütünlüğü çerçevesinde çözülmesi"ne dair Baas'a yapılan çağrı için ayrıca bkz.: Bengio, 2012, s.39.

¹⁰³⁶ Ghareeb, 1981, s.86. Müzakerelerden önce ön görüşmeleri yapmak üzere görevlendirilen Dara Tevfik Bağdat'ta bulunduğu temaslarda, -PDK'nın İbrahim Ahmed ve Celal Talabani hizbini kast ederek- *Celaliler* konusuna da değinildiğini belirtmektedir. Tevfik kendisine *Celaliler*'e verilen hükümet desteğinin durdurulduğunun beyan edildiğini ve anlaşma sağlanırsa *Celaliler*'e karşı savaşa bile girilebileceğini ancak erken hareket edilmesi halinde Fursan Birlikleri ve *Celaliler*'in PDK saflarına geçmesinden endişe edildiğinin aktarıldığını ileri sürmektedir. Görüşmelerde *Celaliler*'e ait cezaevlerinde bulunan -kendi taraftarlarını kast ederek- tutukluların devlet cezaevlerine sevk edileceğinin hükümet temsilcilerinin vaatleri arasında yer aldığından da bahsetmektedir (Babekr ve Shehtman, 2010, s.384).

oğulları Mesud Barzani ile İdris Barzani tarafından imzalanan 11 Mart 1970 Anlaşması'yla sonuçlanmaktadır.¹⁰³⁷ Anlaşmada, Irak halkının Arap ve Kürt olmak üzere iki ulustan oluştuğunun anayasal hükme bağlanması; Kürtçe'nin ülkenin ikinci resmi dili ve Kürt nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde eğitim dili olarak kabul edilmesi ve ülkenin diğer bölgelerinde ikinci dil olarak öğretilmesi; Kürt milletinin eğitim ve kültür alanında yıllardır yitirmiş olduğu zeminin oluşturulmasını desteklemek üzere Kürt dili öğretiminin ilerlemesi için gereken kararların alınması; Kürt bölgelerindeki kolluk kuvvetlerinin Kürtlerden seçilmesi; çatışmalara katılan çalışanların, sivil ya da askeri kamu görevlilerinin koşul aranmaksızın önceki çalışma yerlerine dönmesi; Kuzey İşleri Bakanlığı'na dahil edilecek özel bir komisyon ve bunun için tahsis edilecek özel bir bütçeyle Kürt bölgelerinin kalkındırılması için gereken çalışmaların yürütülmesi; Kürtlerin her düzeydeki kamu yönetimine eşit biçimde katılmalarının ve yasama organında nüfusları oranında temsil edilmelerinin sağlanması; toprak reformunun uygulanması; Kürt halkının örgütlenme özgürlüklerinin tanınması; Kürt ve Arapların terk ettikleri yerleşim yerlerine geri dönüşlerinin temin edilmesi; Kürt hareketinin elindeki radyo istasyonu ve ağır silahların hükümete teslim edilmesi; Cumhuriyet'in başkan yardımcılarında birinin Kürt olması; idare hukuku mevzuatında anlaşmanın özüne uygun biçimde gerekli değişikliklerin yapılması; Kürt yerleşim yerleri ve idari birimlerinin öz yönetime sahip olacak biçimde birleştirilmesi hususları yer almaktadır.¹⁰³⁸

Vanlı'nın iki tarafta da tarihi bir olay olarak kutlandığını aktardığı¹⁰³⁹ 11 Mart Anlaşması'nın, SSCB ile Arap devletlerinin yanı sıra siyasal partileri, siyasal kişilikleri ve Filistin direniş hareketi gibi farklı gruplarca olumlu bir gelişme olarak karşılandığı, İran, Suriye, Türkiye ve İsrail rejimlerini ise rahatsız ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁴⁰ Anlaşma

¹⁰³⁷ O'Ballance, 1997, s.242.

¹⁰³⁸ Anlaşma metni için bkz.: Vanly, 1993., ss.154-155. Anlaşma metni için ayrıca bkz.: Mihoyan, 2010(a), ss.320-322. Anlaşma maddelerinin kısaltılarak özetlenmiş hali için bkz.: Ghareeb, 1981, s.87; McDowall, 2004, ss.437-438.

¹⁰³⁹ Vanly, 1993, s.155.

¹⁰⁴⁰ Ghareeb, 1981, ss.90-92.

sonraki yıllarda oldukça uzun bir süre Kürt hareketinin atıfta bulunduğu bir çerçeve metin olmaya devam edecektir. Bengio'ya göre anlaşmayla ilk defa 20. yüzyılda Irak rejimi Kürtlerin teritoryel özerkliğini kabul etmiş olmaktadır.¹⁰⁴¹ Anlaşmanın müzakerecilerinden biri Sami Abdülrahman anlaşmayı *de facto bir özerkliğin uygulandığı altın çağın* başlangıcı olarak nitelendirmektedir ki Stansfield anlaşmayla başlayıp izleyen dört yıl boyunca süren dönemde *yönetim ve idare tekniklerinin öğrenildiğinin* altını çizmektedir.¹⁰⁴² İmzalandığı tarihin anısına günümüzde KBY tarafından 11 Mart gününün resmi tatil ilan edilmiş olması anlaşmanın bölgenin siyasal hafızasında ne denli önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir.¹⁰⁴³ İzleyen günlerde taraflar anlaşmanın tatbik edilmesi kapsamında bir dizi karar alarak bunları uygulamaya geçirmektedir.¹⁰⁴⁴ Bu dönemde Celal Talabani ve İbrahim Ahmed önderliğindeki PDK hizbi, kurdukları partinin feshedilmesinin ardından yeniden PDK saflarına katılmaktadır.¹⁰⁴⁵ Ancak izleyen yıllar Baas ile PDK arasında anlaşmanın tümüyle uygulanması hususunda nihai bir uzlaşuya varılamamaktadır ki anlaşmazlıkların birçok etmenin iç içe geçtiği çok yönlü bir muhteviyatı bulunmaktadır.¹⁰⁴⁶ Anlaşmazlıkların

¹⁰⁴¹ Bengio, 2012, s.49.

¹⁰⁴² Stansfield, 2003, s.75.

¹⁰⁴³ Susan Meiselas'ın çalışmasında 11 Mart Anlaşması'nın birinci yıl dönümünde Süleymaniye'de tertip edilen kutlamalara dair yer verdiği fotoğraf anlaşmanın toplumda o dönem itibarıyla nasıl karşılandığını oldukça iyi yansıtmaktadır (Fotoğraf için bkz.: Meiselas, 1997, s.267).

¹⁰⁴⁴ McDowall anlaşmanın uygulanması için imzalanmasını izleyen aylarda, Saddam Hüseyin tarafından Kürtlerden ve Araplardan oluşan bir komisyon oluşturulduğunu, kabineye beş Kürt bakanın atandığını, PDK üyelerinin başlıca Kürt illerine vali atanmasının yanında alt kademelere de yoğun biçimde Kürtlerden atama yapıldığını, Kürdistan'da Kürt dilinin kullanılmaya ve Kürtçe gazetelerin yayımlanmaya başladığını, çeşitli sivil toplum kuruluşlarının faaliyete geçtiğini, Kürdistan bölgesine yapılacak yatırımlar için kaynak ayrıldığını ve toprak reformunun uygulanması için adım atıldığını, Fursan Birlikleri'nin silahsızlandırıldığını, altı bin peşmergeye ödeme yapılmasının kabul edildiğini ve Molla Mustafa'ya yüklü bir maaş bağlandığını, bazı yerleşim yerleriyle tahrip olan köylerin yeniden inşa edildiğini aktarmaktadır (McDowall, 2004, s.439). Vanlı, Kürt hareketinin bir iyi niyet göstergesi olarak, 1964'te kurulan idari yapılanmasını bilhassa İcra Komitesi ve Devrimci Komuta Konseyi'ni kadırlarak yalnızca PDK'nın örgütsel yapısını muhafaza etme kararı aldığını aktarmaktadır (Vanly, 1993, s.155).

¹⁰⁴⁵ Babekr ve Shehtman, 2010, s.401.

¹⁰⁴⁶ Anlaşmazlıkların taraflar arasındaki ilişkilerin, -Baas, PDK ve diğer siyasal partiler arasındaki ilişkilerden izlenebildiği üzere- bunların diğer örüntülerle olan ilişkileriyle her tarafın kendi içindeki ilişkiler ve devletler arası ilişkilerle kesiştiği çok katmanlı bir düzlemde beslenen hayli karışık bir örüntüsü vardır. Burada bunlara kısaca değinmekte yarar vardır. Anlaşmazlıkların düğümlendiği temel meselelerden birinin özerk yönetimin sınırlarının belirlenmesi kapsamında tartışmalı bölgelerin bilhassa Kerkük'ün statüsünün netleştirilmesi olduğunu söylemek mümkündür. Mesela Bengio'ya göre Kerkük meselesinin tartışmaya açılması Pandora'nın Kutusunun açılması anlamına gelmektedir (Bengio, 2012, s.53). Anlaşmayı izleyen yıl Molla Mustafa'ya karşı, taraflar arasındaki güven bunalımını güçlendirdiği kuşku

çözümü için PDK ile Baas arasında yürütülmekte olan müzakere süreci, Baas'ın 1973 yılında gündemine aldığı Özerklik Yasası'nın 11 Mart 1974'te ilan edilmesiyle sona ermektedir.

1973 Yılında özerk yönetim hakkında farklı tasarıları olan taraflar arasındaki görüşmeler bir uzlaşuya varılamadığı için sonuçsuz kalmaktadır. McDowall özerklik yasası hakkında, PDK'nın yanında altı yüz bağımsız ve Molla Mustafa karşıtı Kürt temsilcinin katıldığı tartışmaların tertip edilmesinin, Baas'ın gerektiğinde PDK'yı devre dışı bırakabileceğinin bir göstergesi olduğunu ileri sürmektedir. Aynı günlerde Saddam Hüseyin'in PDK ve Kürt halkının aynı anlama gelmediği, PDK'nın içine karşı devrimci güçlerin sızdığı yönündeki açıklamalarına dikkat çekmekte ve bu izlenimi doğrularcasına bu dönemde partinin -Savak tarafından eğitilen- güvenlik örgütü Parastın'ın komünistleri öldürmeye başladığını ilave etmektedir.¹⁰⁴⁷ Burada Molla Mustafa'nın eğer hareket başarıya ulaşırsa ABD'nin elli birinci eyaleti olmaya hazır olduklarına yönelik sözünün¹⁰⁴⁸ bu yıllarda sarf edilmiş olduğu belirtilmelidir. Bu koşullar altında süren müzakereler boyunca, bir yandan Iraklı üst düzey bir yetkili PDK tasarısının “özyönetim

götürmeyen bir suikast girişiminde bulunmaktadır (Kutschera, 2013, s.329). Diğer taraftan PDK'nın Kürdistan bölgesindeki tüm ordu birliklerinin çekilmesi, Irak Devrimci Komuta Konseyi'nde ve ordusunda Kürt temsilcilerin bulunmasını talep ettiği görülmektedir (McDowall, 2004, s.441). Molla Mustafa'ya karşı bir kez daha suikast girişiminde bulunulan 1972 yılına gelindiğinde (Kutschera, 2013, s.335), Irak ile SSCB arasında Dostluk ve İşbirliği Antlaşması'nın akdedilmesine İran'la olan sınır ilişkisini kesmeyi reddeden PDK'nın İran'ın yanında ABD ve İsrail'den destek almayı sürdürmesi eşlik etmektedir (Marr, 2012, s.152). Aynı yıl tarafların birbirlerine gönderdikleri memorandumlar üzerinden ilişkilerin rahatsız edici derecede gerildiği izlenebilmektedir (Ghareeb, 1981, ss.115-123). Bu süreçte Baas Kürtlere yönelik ayrımcılık ve bazı bölgelerin Araplaştırılması siyasetini sürdürmeye devam etmektedir (Vanly, 1993, ss.159-161). 1973'te Baas'ın oluşturmak istediği ulusal cepheye katılma daveti, PDK tarafından özerklik anlaşmasının coğrafi boyutlarının sonuca bağlanması, partiye hükümette etkin biçimde yer verilmesi ve Irak'ta serbest genel seçimlerin düzenlenmesi talepleri ileri sürülerek reddedilmektedir. Bu sene içinde Molla Mustafa'nın ABD yanlısı açıklamaları basında yer alırken Irak hava kuvvetlerinin düzenlediği saldırılar eşliğinde taraflar savaşın eşiğine gelmektedir (McDowall, 2004, s.444, s.445).

¹⁰⁴⁷ McDowall, 2004, s.446. Vanlı ise bu olayların, IKP içindeki parti çoğunluğunu teşkil eden Moskova yanlısı, Baas'la ittifak kurmaya meyilli *merkez komite* ile Çin yanlısı, PDK'nın yanında yer alan *merkez liderlik* arasındaki bölünme eşliğinde okunması gerektiği kanaatindedir. İşte bu dönemde PDK peşmerge birliklerinin IKP merkez komite grubu güçlerini kendi kontrolündeki bölgelerden zorla çıkarması, komünist partilerin PDK'yı Kürdistan'da komünistlere baskı yapmakla suçlayan uluslararası bir kampanya başlatmasına yol açmıştır (Vanly, 1993, s.158). Bilgin de benzer biçimde IKP'deki *merkez komite* ve Maocu bir çizgi benimseyen *merkez liderlik fraksiyonları* arasındaki bölünmeden bahsetmektedir. Merkez komite fraksiyonunun Irak hükümeti ile uzlaştığını ancak merkez liderlik fraksiyonunun sonuna kadar Kürdistan bölgesinde kalmaya devam ettiğini aktarmaktadır (Bilgin, 1990, s.292).

¹⁰⁴⁸ Kutschera, 2013, s.334.

değil, devletin üstünde devlet olmak” anlamına geldiğini ifade etmekten¹⁰⁴⁹ diğer yandan Baas’ın tasarısının merkezi hükümete özerkliğin uygulanmasını engelleyebilecek denli güçlü yetkiler veren hükümler ihtiva ettiği görülmektedir.¹⁰⁵⁰ Her ne kadar taraflar arasındaki görüşme trafiği son günlere değin sürmüş olsa da 11 Mart’ta Irak Devrimci Komuta Konseyi’nin kabul ettiği özerklik yasası Devlet Başkanı Hasan el-Bekir tarafından PDK’ya rağmen ilan edilmektedir.¹⁰⁵¹ Diğer taraftan hem yasa hem de ilanından bir gün önce hükümetin yasanın kabul edilmesi için verdiği on beş günlük süre PDK tarafından reddedilmekte, Irak hükümetindeki beş Kürt bakan görevlerinden ayrılarak Kürdistan bölgesine dönmektedir.¹⁰⁵² İzleyen günlerde dört yılın ardından yeniden faaliyete geçen Radyo Kürdistan’ın ilk yayınında, Kürdistan’ı Kürt topraklarına uzanan Irak ellerinden korumak üzere halk silaha sarılmaya çağrılmaktadır.¹⁰⁵³ Vanlı yasanın ilanını izleyen dört gün içinde yaklaşık yüz bin kişinin silahlı direnişe katılmak için hükümetin kontrolündeki bölgeden zaten neredeyse bir buçuk milyon kişinin yaşamakta olduğu PDK kontrolündeki bölgeye geçtiğini ileri sürmektedir.¹⁰⁵⁴ Bu denli geniş bir kitle desteğinin oluşmasının yanında, özerklik yasasıyla birlikte aralarında Molla Mustafa’nın en büyük oğluyla PDK merkez komite ve politbüro üyelerinin bulunduğu bir grup partiden ayrılmaktadır.¹⁰⁵⁵ Taraftarlarını yeni bir *Kürdistan Demokrat*

¹⁰⁴⁹ Ghareeb, 1981, s.151.

¹⁰⁵⁰ McDowall, 2004, s.449.

¹⁰⁵¹ Ghareeb, 1981, ss.156-157. Yasada Kürt nüfusun çoğunluğu oluşturduğu mıntıkanın, Irak Cumhuriyeti’nin ekonomik, siyasi ve yasal birliğiyle sınırlı olmak üzere özerklikle yönetileceği belirtilmektedir. Arapçayla birlikte Kürtçe bölgenin resmi dili ve eğitim dili olarak kabul edilmekte ancak Arapça öğretimi zorunlu tutulmakta, merkezi otoritelerle Kürt bölgesi arasındaki ilişkilerde Arapça’nın resmi dil statüsü korunmaktadır. Bölgeye devletin mali bütünlüğü kapsamında mali bağımsızlık tanınmaktadır. Özerk bölgenin yönetim organlarının Yasama Meclisi ve Yürütme Kurulundan oluşması öngörülmektedir. Bölgedeki seçimi engelleyen koşullar sebebiyle Başkan tarafından atanacak olan ilk dönemi hariç olmak üzere seksen üyeli meclis halk tarafından seçilecektir. Yürütme kurulu bakan seviyesindeki başkan ve üyelerden oluşacaktır. Yönetim organlarının işlemleri merkezi hükümetin çıkardığı yasalarla sınırlı ve Irak Yüksek Mahkemesi’nin denetimine tabi olacaktır. Kolluk güçleri içişleri bakanlığına bağlı ve merkezi hükümetin yasalarıyla düzenlemelerine tabi olacaktır. Irak Devlet Başkanı Yasama Meclisi’ni feshetme ve başkanını atama yetkisine sahip olacaktır. Özerlik yasasının Arapça’dan çevrilmiş tam metni için bkz.: Bilgin, 1990, ss.353-358.

¹⁰⁵² Vanly, 1993, s.165.

¹⁰⁵³ Bengio, 2012, s.119.

¹⁰⁵⁴ Vanly, 1993, s.165.

¹⁰⁵⁵ Ghareeb, 1981, ss.154-155.

Partisi içinde yeniden örgütleyen politbüro üyesinin Molla Mustafa'ya yönelttiği suçlamalar arasında, partiden kopan diğerlerine benzer biçimde, “emperyalizme hizmet etmek ve Kürt halkına zarar vermenin yanında PDK içinde demokratik, meşru parti pratiklerini reddetmek” de yer almaktadır.¹⁰⁵⁶ Bruinessen'in sadece kağıt üzerinde kaldığını belirttiği ve *Bağdat merkezli PDK* olarak nitelediği bu parti bir yıl sonra dağıtılmaktadır.¹⁰⁵⁷ Kutschera partiden kopan diğer bazılarının kısa süre sonra Baas'ın “ulusal cephesine katıldıklarını ve aslında hayali bir parti olan *Kürt Devrimci Partisi*”ni kurduklarını belirtmektedir.¹⁰⁵⁸ Ghareeb kendi deyimiyle “Kürtlerin saflarındaki bölünmelere”, geleneksel olarak Barzanilere karşı olan aşiretlerin hükümet yanlısı bir konum benimsemelerini de eklemektedir.¹⁰⁵⁹ İlerleyen günlerde partiden ayrılanların yanı sıra PDK'ya muhalif olan Kürtlerin Baas'ın özerklik yasası kapsamında Erbil merkezli oluşturulan yönetim organlarında yer aldığı görülmektedir.¹⁰⁶⁰ Bengio'ya göre pratik açıdan rejimin, özerklik taslağını Kürt halkının desteğini kazanarak isyanı boğma, gerilla direncini etkisizleştirerek savaşmaksızın bölgeyi kontrol altına alma ve Kürt liderliğiyle halkı arasında bir yarılma oluşturarak bu liderlikten kurtulma amaçlarına ulaşmak için bir sıçrama tahtası olarak kullanmanın yollarını aradığını söylemek mümkündür.¹⁰⁶¹ Bu koşullar altında, 1971 yılından başlayarak taraflar arasındaki ilişkilerin ağır bir kuşku ikliminde seyrettiği müzakere süreci, 1974'te savaşa evrilecek olan çatışmaların yeniden başlamasıyla sonuçlanmaktadır.¹⁰⁶² Yaklaşık bir yıl süren çatışmalarda Irak ordusunun ilerleyişi karşısında, sınırdaki birliklerini PDK'yı desteklemek üzere konuşlandırmış olan

¹⁰⁵⁶ Ghareeb, a.g.e., s.155.

¹⁰⁵⁷ Bruinessen, 2013, s.286.

¹⁰⁵⁸ Kutschera, 2013, s.353.

¹⁰⁵⁹ Ghareeb, 1981, s.154.

¹⁰⁶⁰ McDowall, 2004, s.453. McDowall Baas'ın özerklik yasasını uygulamaya koymak ve Kürdistan'da bir kalkınma ortamı yaratmak için hızla harekete geçtiğini aktarmaktadır. Buna göre savaşın başlamasıyla Molla Mustafa'nın bakan adaylarının görevine son vererek yerlerine tanınmış Kürt hareketi karşıtları atanmaktadır. Savaş koşulları gerekçe gösterilerek seçim yapılamayacağından Erbil'deki yasama meclisinin üyeleri atanmakta ve yürütme kurulunun seçilmesi ve yönetilmesi için başına PDK'nın eski politbüro üyelerinden olan Haşim Aqravi getirilmektedir.

¹⁰⁶¹ Bengio, 2012, s.118.

¹⁰⁶² Marr, 2012, s.152.

İran ordusu küçük çapta olsa da doğrudan savaşa dahil olmaktadır.¹⁰⁶³ Ancak Irak ile sınır anlaşmazlığının 1975'te imzalanan Cezayir Anlaşmasıyla çözülmesinin ardından sınırdaki birliklerini geri çeken İran, PDK'ya verdiği desteği sonlandırmaktadır.¹⁰⁶⁴ Bengio Saddam Hüseyin'in isyana son verme kararlılığının Irak'ın İran ile uzlaşmaya gitmesinin en önemli nedenini oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁰⁶⁵ Molla Mustafa'nın İran Şahıyla görüşmesini müteakip savaşa devam etmeyeceğini açıkladığını belirten Bruinessen Kürt hareketinin askeri anlamda olmasa bile siyasal açıdan çöktüğüne dikkat çekmektedir.¹⁰⁶⁶ 1975'deki iki taraf için yıkıcı sonuçları olan bu savaşı izleyen yenilgiyi tasvir etmek üzere *bozgun*, *felaket*, *çöküş* gibi nitelemelerin kullanılması Kürt hareketinin içinde bulunduğu durumu yeterince ifade ediyor olsa gerektir. Ölümcül koşullar altında, ardında binlerce ölü bırakarak peşmergelerin kontrolünde bulunan İran'daki sahaya geri çekilmeye çabalayan kabilelerin göç yolculuğunu *exodus*'a benzeten Bilgin, başına konulan ödül nedeniyle bir komutanın emrindeki peşmerge tarafından öldürülmesinin yarattığı kargaşaya ve aşiretler arasında baş gösteren çatışmaların neden olduğu kaos ortamına değinmektedir.¹⁰⁶⁷ Çöküşün değerlendirilmesinde, hareketin kurumsallaşarak güçlenmesine askeri ve finansal açıdan yabancı devlet desteğine artan bağımlılığın eşlik ettiği ve bunun da direnişi kırılanaştırdığı koyu tonlarla vurgulanan bir husustur.¹⁰⁶⁸ Mesela Farouk-Sluglett ve Sluglett çatışmanın gerilla savaşıdan güçlü bir yabancı devletin desteklediği konvansiyonel bir savaşa dönüşmesi ve Molla Mustafa'nın kendini

¹⁰⁶³ Ghareeb, 1981, ss.169-170. Bruinessen bu dönemde Kürt gerilla ordusunun CIA tarafından sağlanan silahlarla güçlendiğini ve sonradan İran topçu birlikleri, İsrail askerî eğitmenleri ve İngiliz balistik uzmanları tarafından desteklendiğini belirtmektedir. Hatta Bruinessen *dağ krallığı* olarak nitelediği özerk bölgenin Molla Mustafa tarafından bir yıl boyunca *İran'ın vassalı* olarak yönetildiğini dile getirmektedir (Bruinessen, 2013, s.168).

¹⁰⁶⁴ Nader Entessar, "Kurdish Conflict in a Regional Perspective", içinde: *Change and Continuity in the Middle East: Conflict Resolution and Prospects for Peace*, Der.: M. E. Ahrari, Macmillan Press Ltd., 1996, ss.50-53.

¹⁰⁶⁵ Bengio, 2012, s.141.

¹⁰⁶⁶ Bruinessen, 2010, s.55.

¹⁰⁶⁷ M. Sıraç Bilgin, *Barzani'nin Son Yılları: Kürdistan'da Çok Partili Sistem*, Berfin Yayınları, 1993, ss.34-35.

¹⁰⁶⁸ Tripp, 2007, s.204. Ayrıca bkz.: Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.165; McDowall, 2004, ss.452-453; Ghareeb, 1981, s.187; Jawad, 1979, s.179.

neredeyse tümüyle İran Şahı ve ABD'nin iyi niyetine bağlı oldukça bir kırılğan bir duruma sokmasının belirleyiciliğine dikkat çekmektedir.¹⁰⁶⁹ Vanlı da çöküşte yabancı devletlerle geliştirilen ilişkilerin önemine dikkat çekmekle birlikte partinin bu konuda ve direnişin yönetilmesine dair diğer konularda yanlış kararlar almasının nedenlerini sorgulamaya açarak *çöküşün* tahlilini biraz daha derinleştirmektedir. Bu minvalde yalnızca diplomatik satrançta yapılan hatalı hamleler değil Irak hükümetiyle müzakerelerin kötü yönetilmesi, komünistlerin harekete yabancılaştırılması ve hükümete karşı yürütülen propaganda savaşının kaybedilmesi, toprak reformunun uygulanmaması ve savaş anı için yeterince hazırlık yapılmaması, kitlelerin hareketin kontrolündeki bölgelere akın etmesine yol açarak hükümet kontrolündeki bölgelerin tümüyle boşaltılması ve dahası kitlelerin savaşı sürdürme iradesi ve araçlarına sahipken direnişi sonlandırarak İran'a çekilme kararı alınması partide belirginleşen bir eğilimle ilişkilendirilmeye yatkındır.¹⁰⁷⁰ Söz konusu eğilimi biraz daha açmakta yarar vardır. Vanlı'nın riyasete dayalı soylu bir geçmişi ve bir ulusal kahraman olması sebebiyle Molla Mustafa'nın harekette oynadığı rolün, bir parti başkanının çok ötesinde olduğuna yönelik belirlemesi bir açıdan *lider ile taban arasındaki bölünmeye* işaret etmektedir. 1963'teki Baas zulmünden kaçan komünistlerin direnişe dahil edilmesinin siyaseten çok önemli bir dönemeç noktası olduğunu belirten Vanlı, ilerleyen yıllarda politbüronun kolektif karar alma ilkesine aykırı biçimde önemli kararların başta lider olmak üzere bir avuç insan tarafından alınmasını temin etmek üzere oluşturulmasına ilaveten partinin üst kademelerinde belirginleşen elitizm ve bürokratikleşme eğilimlerine değinerek devam etmektedir.¹⁰⁷¹ Kutschera tepede karar alan bir paralel yönetimin varlığından bahisle *bir siyasi parti olarak artık PDK'nın mevcut olmadığına* değinirken¹⁰⁷² veya McDowall

¹⁰⁶⁹ Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.165.

¹⁰⁷⁰ Vanly, 1993, s.167, s.174, s.175, s.176, s.177.

¹⁰⁷¹ Vanly, a.g.m., s.175.

¹⁰⁷² Kutschera, 2013, s.367.

*Molla Mustafa'nın bizatihi kendisinin PDK haline geldiğinden bahsederken*¹⁰⁷³ aynı noktaya temas etmektedir. Esasında PDK'daki *liderle tabanın yanında yönetenlerle yönetilenler arasındaki ayrım ve bürokratikleşmeye* değinen Vanlı'nın tespitlerini *partinin içinde belirginleşen bir nevi oligarşi eğilimi* olarak okumak olanaklıdır. PDK liderliğinin aldığı İran'a çekilme kararının siyasal bir hata olduğunu ileri süren Vanlı, halkın henüz savaşmak için gerekli istek ve araçlara sahip olduğu bir aşamada, üzücü bir şekilde liderliğin kararının izlenmesiyle sonlanan başka bir halk savaşı bilmediğini belirtmektedir. Vanlı'ya göre bu sonuç, sıradan üyelerince tutkuyla benimsense de liderliği ilgilendirdiği kadarıyla taktik değerlendirmeler dışında hiçbir kıymeti olmayan parti programındaki temel seçimlerin partinin tabanı için erişilmez olduğu bir durumda ortaya çıkabilir.¹⁰⁷⁴ Diğer yandan Vanlı'nın bu şekilde tahlil ettiği çöküş, Irak Kürdistanı'nda parti siyasetinin izlediği seyirdeki başka bir önemli aşamanın başlangıcı anlamına gelmektedir. Çöküşü izleyen Haziran ayında, en uzun soluklu PDK hizbinin iki liderinden biri olan Celal Talabani önderliğinde YNK'nın kurulduğu ilan edilmektedir. McDowall bu dönemde Celal Talabani'nin, Molla Mustafa'nın mücadeleyi bırakma kararının Kürt milliyetçilerinde yarattığı derin bölünmeyi yeni bir parti kurmanın başlangıcı olarak kullanabilecek durumda olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁷⁵ Böylelikle PDK'nın geçmişinde geniş bir yer kaplayan hizipler tarihi ya da parti içi bölünme geçmişi yeni bir partinin kurulmasıyla sonuçlanmaktadır. YNK'nın kuruluşu partinin bölünmesinin nihayetine erdiği yerde partilere bölünmenin parti siyasetinin eksenini teşkil etmeye başlayacağı bir uğrağın başlangıçlarını işaretlemektedir.

¹⁰⁷³ McDowall, 1992, s.26.

¹⁰⁷⁴ Vanly, 1993, s.177. Nitekim Babekr ve Shehtman'ın aktarımında Molla Mustafa'nın Tahran'da bulunduğu sırada toplanan PDK yönetiminde partizan savaşına geçmek ve İran'a iltica etmek seçeneklerinin değerlendirildiği ancak ilkinin ağır bastığına yer verilmektedir.

¹⁰⁷⁵ McDowall, 1992, s.28.

2. BİR BÜTÜNLEŞME/BÖLÜNME DİLEMMASI: AŞİRET, PARTİ, DEVLET

2.1. Partilere Bölünme: Kürdistan Bölgesel Yönetimi'nin Kuruluşu

Kürdistan bölgesinin çağdaş partilerinin kurularak toplumsal dokuya kök salmaya başladığı yüzyılın ilk yarısının sonlarından başlayıp üçüncü çeyreğinin bitimine uzanan kabaca çeyrek asırlık süreç, aynı zamanda Irak'ın toplumsal yapısının çok önemli dönüşümlere sahne olduğu bir döneme karşılık gelmektedir. Bu dönem ve izleyen yıllar, süratli sanayileşme ve artan kente göçle birlikte toplumun demografik dengesi ve sınıf yapısında önemli değişiklikler gerçekleşirken, geniş çaplı kalkınma projeleriyle devlet kontrolünün belirleyici olduğu bir ekonominin belirginleşmesine paralel -askeri açıdan ağırlığını korusa da- SSCB'ye bağımlılığın dünya pazarıyla hızlı bir bütünleşme süreciyle azaldığı görülmektedir.¹⁰⁷⁶ Yeraltı kaynaklarının ulusallaştırılmasıyla petrol gelirlerindeki olağanüstü artışın rejimin görülmedik derecede geniş bir patronaj ağı oluşturmaları ve devlet güdümlü bir ekonominin belirginleşmesini beslerken, devletin baskı ve gözetim aparatları güçlenmektedir.¹⁰⁷⁷ Marr'ın deyimiyle 1970'lerin ortalarıyla birlikte neredeyse tüm toplumu kontrol eden bürokrasinin gelişmesi, ordunun yeniden örgütlenmesi ve Baaslaştırılması, her yerde hazır ve nazır gizli polis teşkilatının belirmesi, sıkı biçimde disipline edilmiş kitle temelli bir partinin oluşturulması eşliğinde gücünün doruğunda bulunan parti, totaliter bir devletin temellerini oluşturma yolunda ilerlemektedir.¹⁰⁷⁸ Öyle ki Natali'ye göre 1970'lerin sonuna gelindiğinde Irak vatandaşı olmak Baas Partisi mensubu olmak demektir.¹⁰⁷⁹ Esasında bu dönem Irak, -İgnazi'nin totaliter rejimler için işaret ettiğine benzer biçimde- anlam yüklüğünde *parçanın* da bulunduğu partinin, *monizm* ve *holizmin* intikamıyla fakat paradoksal şekilde ontolojik

¹⁰⁷⁶ Marr, 2012, s.159, s.161, s.164.

¹⁰⁷⁷ Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.173, s.254.

¹⁰⁷⁸ Marr, 2012, s.137.

¹⁰⁷⁹ Natali, 2009, s.108.

düşmanı olan partinin bir türü olarak geri dönüşüne tanıklık etmektedir. Diğer yandan bu yapı, zirvesinde konumlanan -Saddam Hüseyin'in de mensubu olduğu- Tikriti klan bağlarıyla iç içe geçmiş halde bulunmaktadır.¹⁰⁸⁰ Hakikaten izleyen yıllarda toplumun tümüne yayılan parti ağının merkezinde işleyen aşiret bağlarının artan ağırlığına sıkça dikkat çekildiği görülmektedir.¹⁰⁸¹ Bu açıdan Marr'a göre Saddam Hüseyin'in partideki pozisyonu ve şahsi hükümranlılığı parti hatlarıyla birlikte örülen ve sık sık onun ötesine de geçen akrabalık ve klan ağlarından beslenmektedir.¹⁰⁸² Bu örüntü dahilinde yıllar içinde Irak'taki gerçek gücün, tedricen lidere aşiret veya aile yakınlığı olanların ellerinde birikeceği bu yeni yönetim sisteminin 1980'li yıllar itibariyle cari olduğunu söylemek mümkündür.¹⁰⁸³ Bunun yanında Irak'ın ekonomik kaynaklarındaki artış ve uluslararası alanda izlemeye yöneldiği pragmatik dış siyasete parti ideolojisindeki belirgin bir kayma eşlik etmektedir: Buysa sadece yukarıda belirtildiği üzere parti liderliğinin yanında bir kişinin liderliğinin baskın hale gelmesi eğiliminden oluşmayıp, vurgunun Arap

¹⁰⁸⁰ Marr, 2012, s.137.

¹⁰⁸¹ Tripp, 2007, s.188. Baas Partisi'nin tabandan tepeye örgüt şebekesinin Marr'ın çalışmasındaki aktarımına burada kısaca değinilmesinde yarar vardır. Buna göre örgütün en küçük birimini üç ila yedi üyeden oluşan *parti hücre*si oluşturmaktadır ki hücre komşuluk esasına göre teşkilatlanmıştır. Birkaç hücrenin birleşmesiyle köy ya da semtlerde faaliyet yürüten *fırka* denilen *parti birimleri* oluşmaktadır. Birimler aynı zamanda resmi daire, fabrika, okul gibi kuruluşlar temelinde de teşkil edilebilmektedir. Bunlar bürokrasi ve orduda partinin gözü kulağı rolünü oynamaktadır. Parti birimlerinin birleşmesiyle *şubeler*, şubelerin birleşmesiyle şehir genelini kapsayan *bölümler* oluşmaktadır. Marr 1968'de birkaç yüz kişiden oluşan parti üyelerinin sayısının 1976'da on bin kişiye yükseldiğini ve 1980'lerde partinin resmi kayıtlarına göre yirmibeş bin üyenin bulunduğunu belirtmektedir (Marr, 2012, s.147). Burada Baas Partisi'nin başlangıçtaki aşiret karşıtı tutumunun yanında Yaphe'nin işaret ettiği üzere aşiret bağlarının bizatihi Saddam Hüseyin'in iktidara gelişinde etkili olduğunu kaydetmek oldukça ilginç görünmektedir (Judith Yaphe, "Tribalism in Iraq, the old and the new", *Middle East Policy*, Vol. 7, No. 3, 2000, s.51). Dahası devletin aşiretle kaynaşması eğiliminin Saddam Hüseyin ile birlikte ilerleyen yıllarda güçlenmesine işaret etmek üzere bir tür *aşiretin devletleşmesi* veya *devletin aşiretleşmesi* sürecine dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır (Hosham Dawod, "Aşiretin 'devletleşmesi' ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği", *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, ss.109-129). Aşiretle partinin kaynaştığı bu iktidar örüntüsünün yanında Baas'ın başlangıçtaki aşiret siyasetinin 1980'lerle birlikte bir kontrol aracı olarak aşiretlerin kullanılması doğrultusunda değişmeye başladığını söylemek mümkündür. Sakai'ye göre bu değişim parti hiyerarşisine dayanan bir kontrol sisteminden Saddam Hüseyin tarafından yönlendirilen tek kişilik bir kontrol sistemine geçişin sonucudur (Keiko Sakai, "Irak'ta Devletin Kontrol Aracı Olarak 'Aşiretleşme': Ordu, Kabine ve Ulusal Meclis Üzerine Gözlemler", *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik*, Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod, Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.134).

¹⁰⁸² Marr, 2012, s.150.

¹⁰⁸³ Dawisha, 2009, s.214, s.216.

birliğinden Arap dünyasının lideri bir devlet olarak Irak'a kayması ve ülkedeki etnik-mezhebi grupların bir ideolojik çatı altında birleştirilmesi hususlarını kapsamaktadır.¹⁰⁸⁴

Bu dönüşüm aynı zamanda bir ulus olarak Kürtlerin tanınmasıyla asimile edilmeleri arasında salınan Baas'ın Kürt siyasetinde¹⁰⁸⁵ yeniden bir aks değişikliği anlamına gelmektedir. Bu açıdan Bruinessen Irak hükümetinin 1975'ten sonra hem çok sayıda Kürdü saflarına çekmek hem de Kürt husumetinin canlanmasını engelleyecek zecri önlemlere başvurmak gibi iki ucu keskin bir siyaset izlemeye başladığına dikkat çekmektedir. Bu koşullar altındaki Kürt toplumundaysa Irak rejimiyle bütünleşme ve hükümete karşı direnme olmak üzere iki temel eğilimin belirginlik kazandığını söylemek mümkündür.¹⁰⁸⁶ 1975'ten sonra Irak'ın kontrolündeki bölgelerde küçük grupların gerilla taktikleriyle sürdürdüğü çatışmalar ikinci eğilime işaret etmektedir.¹⁰⁸⁷ Bu noktada Vanlı'nın 1976 yılında bölgede Irak ordusuyla Kürt partizanlar arasında çatışmaların baş gösterdiğine yönelik aktarımları oldukça önemli görünmektedir. Vanlı'ya göre önceden var olan herhangi bir siyasal örgütün koordinasyonu veya yönlendirmesi olmaksızın *partizanlar* silaha sarılmış ancak sonrasında hareketin önderliğini üstlenmek arzusunda olan, her ikisi de kendini Marxist-Leninist olarak nitelendiren rakip siyasal gruplar, bir çeşit *maquis* rolü üstlenerek, İran'a geri çekilişin ardından oluşan siyasal boşluğu

¹⁰⁸⁴ Marr, 2012, s.167.

¹⁰⁸⁵ Ofra Bengio, *Saddam's Word: Political Discourse in Iraq*, Oxford University Press, 1998, s.110.

¹⁰⁸⁶ Bruinessen, 2013, s.268, s.270. McDowall da 1975'in ardından, Baas'ın özerklik yasasının öngördüğü kurumların oluşturulması ve kalkınma ortamı yaratmak üzere girişilen yatırım hamleleri ile atbaşı giden asimilasyon ve sindirme siyasetine dikkat çekmektedir. Bu kapsamda bir yandan özerklik yasasında öngörülen yasama meclisi üyelerinin belirlenmesinin yanında Irak Devlet Başkanı Yardımcılığı'na bir Kürt atanmaktadır. Diğer yandan izlenen baskı siyasetini dengelemek üzere kolektif köy programı kapsamında binlerce evin yanı sıra okul, hastane, turistik tesis inşa edilmesi ve kalkınma amaçlı bütçe tahsis edilmesini kapsayan bir yatırım seferberliğine girilmektedir. McDowall bu dönemde hükümetin Kürdistan bölgesinde ülkenin başka hiçbir yerinde yapılmayan kişi başına harcamayı yaptığı notunu düşmektedir. Ancak sınır bölgesinde bir kordon oluşturmak üzere yüzbinlerce kişinin yerinden edilmesi ve mücemma adı verilen kolektif kamplara yerleştirilmesi, bölgedeki bazı yerleşimlerin Araplaştırılması, Kürt kadınlarla evlenen Arap erkeklere para desteği verilmesi, Kürt kolluk ve kamu görevlilerinin Kürdistan bölgesi dışına çıkarılması ve Kürtçe yerleşim isimlerinin Arapçalarıyla değiştirilmesi gibi bir dizi uygulama Baas'ın izlediği siyasetin keskin yüzünü oluşturmaktadır (McDowall, 2004, ss.453-455)

¹⁰⁸⁷ David Romano, *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*, Cambridge University Press, 2006, s.197.

doldurmaya çabalamışlardır.¹⁰⁸⁸ Burada Ortadoğu'daki Kürt aktivizminin başlıca merkezi haline gelen Irak Kürdistanı'nda¹⁰⁸⁹ kabaca 20. yüzyılın üçüncü çeyreğini oluşturan dönemin, aşiretlerin varlığını koruduğu ve fakat Kürtlerin taleplerinin Marxizmden esinlendiği, kentliler ve genç öğrenciler gibi yeni fail türlerine ilaveten, bir devlet isteminden kültürel haklar yoluyla evrensel özgürleşme taleplerine uzanan yeni söylemlerin ortaya çıktığı bir geçiş dönemi olduğunu¹⁰⁹⁰ hatırlamakta yarar vardır. Ghareeb bu dönemde yaşanan değişimin önemine dikkat çekerken, Kürt hareketinin yüz yüze olduğu yeni bölünmelerin ve en önemlilerini PDK ve YNK'nın oluşturduğu bir dizi yeni partinin ortaya çıkışının altını çizmektedir.¹⁰⁹¹ Dönemin bu özelliği YNK'nın kurulduğu siyasal bağlama da kısmen ışık tutar gibidir. YNK'nın kurucularından olan Sheikhmous, İran ve Irak arasındaki yakınlaşmanın bölgedeki çıkar ve nüfuzlarını etkileyeceğinden hareketle Suriye, Libya, SSCB gibi devletlerin partinin kuruluşuna verdiği desteğe ve bu dönem sol/modernist eğilimlerin Kürt hareketinin liderliğini ele geçirmek için yakaladığı tarihi fırsata değinmekle beraber YNK'nın kuruluşunu tetikleyen en önemli hususun PDK liderliğinin uğradığı bozgun ve Kürt hareketinin 1975'teki çöküşüne verilen reaksiyon olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁹² Molla Mustafa ile PDK politbüro arasındaki 1964 tarihli ayrışmanın belirleyiciliği üzerinde mutabık olan birçok tahlilin partinin kuruluşuna dair kısmi bir açıklayıcılığı olduğunu belirten Stansfield, belki de Irak'ın en kompleks *gerilla hareketi* veya *siyasal partisi* olduğu söylenebilecek YNK'nın oluşumunu anlamak açısından bir başına bu açıklamanın yeterli

¹⁰⁸⁸ Vanly, 1993, s.187. 1975'ten sonra küçük savaşçı grupların Irak'ın kontrolündeki bölgelerde yürüttüğü gerilla savaşına dair ayrıca bkz.:

¹⁰⁸⁹ Cengiz Güneş, "Kurdish Politics across the Middle East during the 1970's", içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.251.

¹⁰⁹⁰ Adnan Çelik ve Béatrice Garapon, "From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975", içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.246.

¹⁰⁹¹ Edmund Ghareeb, "The Kurdish Issue", içinde: *Iraq: It's history, people and politics*, der.: Shams C. Inati, Humanity Books, 2003, s.173.

¹⁰⁹² Omar Sheikhmous, "The Patriotic Union of Kurdistan in Iraq: Origins, Ideologies, Visions and Realities", Draft Paper for the Conference *The Kurds and Kurdistan: History, Politics, Culture*, University of Exeter, 2009, s.1.

olmadığına dikkat çekmektedir. YNK'nın resmi kuruluş amacının halkın devrimci, yurtsever ve demokratik güçlerini avangard Kürt devrimci önderliğinde birleştiren geniş bir cephe halinde örgütlemek olduğunu aktaran Stansfield, partiyi vücuda getiren eğilimlerin geçmişine değinmektedir ki bu açıdan YNK kuruluş anı itibariyle PDK benzeri bütünleşik bir partiden çok geniş bir yarı cephe görünümündedir.¹⁰⁹³ Bilgin ise YNK'nın bir *cephe-parti* şeklinde örgütlendiğini ve bu haliyle bunun Kürdistan'da ilk defa görülen bir örgütlenme modeli olduğuna dikkat çekmektedir.¹⁰⁹⁴ Diğer yandan Hama, örgütün önde gelenleriyle yaptığı mülakatlar eşliğinde partiyi incelediği yakın dönemli çalışmasında, YNK içindeki hizip ve hizipçiliğin bizatihi parti kadar eski olduğuna dikkat çekerek partinin kurucu bileşenlerini hizip kavramı etrafında incelemektedir.¹⁰⁹⁵ Stansfield'e göre partinin köklerini belirgin biçimde besleyen üç damarın varlığını ayırt etmek mümkündür: Bunlar başta Celal Talabani'nin olmak üzere İbrahim Ahmed-Celal Talabani hizbinin etkisi, bunların dışındaki diğer PDK politbüro üyelerinin etkinlikleri, Marxist ve artan ölçüde Maoist yönelimli siyasal grupların oluşumu ve sol eğilimlerin etkisinden oluşmaktadır. Bu eğilimler örgütsel karşılığını partinin kurucu bileşenlerinde bulmaktadır: YNK, Newşîrwan Mustafa'nın da aralarında olduğu lider kadrosu tarafından kurulan *Komala (Kürdistan Marxist-Leninist Birliği)*, Ali Askari gibi PDK'nın eski lider kişiliklerinin öncülük ettiği *Bizutnewa (Kürdistan Sosyalist Hareketi)* ve Celal Talabani'nin temsil ettiği *Xeti Gıştî (Genel Çizgi)* olmak üzere üç grubun ittifakıyla kurulmaktadır.¹⁰⁹⁶ Dahası YNK şemsiyesi altında birleşen bu üç grubun Irak Kürdistanı'nın farklı bölgelerinde etkili olmaları ve toplumun farklı kesimlerine hitap etmeleri partinin toplumsal desteğini ve etkinlik alanını

¹⁰⁹³ Stansfield, 2003, ss.80-84.

¹⁰⁹⁴ Bilgin, 1993, s.69.

¹⁰⁹⁵ Hawre Hasan Hama, "Factionalism within Patriotic Union of Kurdistan", *Journal of Asian and African Studies*, 2019, s.17.

¹⁰⁹⁶ Stansfield, 2003, ss.80-84. Partinin kuruluşu için ayrıca bkz.: Hama, 2019, ss.4-6; Bilgin, 1993, ss.68-69, ss.76-77; Bruinessen, 2013, ss.287-288; Kutschera, 2013, s.407; Babekr ve Shehtman, 2010, s.460.

genişletmektedir.¹⁰⁹⁷ Stansfield bu dönemde Irak Kürdistanı'na İran'daki sol kanat partiler üzerinden ulaşan, komünist enternasyonalizmi milliyetçi hissiyatla etkili bir şekilde kaynaştıran sol eğilimlerin etkisine değinerek bilhassa Maoist düşüncenin YNK kadroları üzerindeki etkisinden bahsetmektedir.¹⁰⁹⁸ Bu açıdan -Bruinessen'in aktarımına göre- 1976 yılında Irak hükümetinin Kürt köylüleri sınır bölgelerinden sürmeye başlaması üzerine sürgüne direnen köylülere katılan ve çöküşten beri ilk gerilla eylemlerini başlatan grubun Komala mensupları olması¹⁰⁹⁹ tesadüf olmasa gerektir. Karadaghi ise 1975'teki çöküş sırasında, Molla Mustafa adına Suriye temsilciliğinde bulunan Celal Talabani'nin Filistinli liderlerle geliştirdiği ilişkilere dikkat çekerek, *Filistin Kurtuluş Örgütü*'nün de YNK'nın kuruluş biçimini esinleyen unsurlardan biri olabileceğine değinmektedir.¹¹⁰⁰ Diğer taraftan ortaya çıkışından kısa bir süre sonra gerilla faaliyetlerine başlayan ve farklı grupların birleşmesiyle kurulan YNK'nın aksine PDK'nın bu dönemde birkaç hizbe bölünmüş olduğu görülmektedir. PDK'daki bölünmeler, 1975'in ardından partinin yönetici kadrolarındaki lider kişiliklerin oluşturduğu hizip hatları boyunca şekillenmektedir. Partinin eski genel sekreterinin aralarında bulunduğu bir hizip Bağdat'a dönmeyi tercih ederken, Molla Mustafa'dan

¹⁰⁹⁷ Stansfield, a.g.e., s.85. Stansfield'e göre Genel Çizgi daha çok yerleşik aydın grubuna odaklanmaktayken, Komala Mao'nun öğretisinden esinlenen yeni tarz milliyetçiler açısından caziptir ve Bizutnewa ise artan biçimde orta sınıflarla ilişkilenebilir. Diğer taraftan YNK'nın erken dönemdeki eylemleri parti tarafından belirli düzeyde koordine edilmekle birlikte birbirinden bağımsız hareket eden Komala ve Bizutnewa'nın etkinliklerinden oluşmaktadır: 1977'de Irak Kürdistanı'na dönüşünün ardından İran sınır hattı ve Kandil'de üslenen Celal Talabani buradan Komala'nın Süleymaniye'deki ve Bizutnewa'nın daha batıdaki silahlı eylemlerini yönetebilmektedir.

¹⁰⁹⁸ Stansfield, a.g.e., s.81. Irak Kürdistanı'ndaki siyasal hareketlerin asli rengini milliyetçi bir ideolojinin oluşturduğu genel kabul görmekle birlikte soğuk savaş dönemi itibarıyla bunun hafife alınmayacak ölçüde sol düşünce geleneğine ait renklerle harmanlanmış olduğunu söylemek mümkündür. Mesela Khadduri, Abdülkerim Kasım'ın iktidara gelişinin ardından, genç Kürtlerin kısa süre içinde Bağdat'ta etkin hale geldiğinden ve komünist harekete yakınlık duyanlarının birçoğunun Komünist Parti'ye katıldığından veya onunla birlikte hareket ettiğinden bahsetmektedir. Khadduri bu gruplar açısından Kürt milliyetçiliği ve komünizmin bağdaşmaz olmadığına dikkat çekerek bu dönem Kürt Kulübünün desteğiyle basılan Hiwa adlı aylık bir dergide Kürt milliyetçiliğinin açıkça Marxist terminolojiyle yorumlanmakta olduğundan bahsetmektedir (Khadduri, 1969, s.176). Celal Talabani'nin Sovyet-Çin pozisyonları arasındaki ayrışmada Mao Zedong'un görüşlerine daha yakın olduğuna ve 1970'li yıllarda kendini bir Maoist olarak tanımladığına ilişkin bir aktarım için bkz.: Çandar, 2012, s.68.

¹⁰⁹⁹ Bruinessen, 2013, s.288.

¹¹⁰⁰ Kamran Karadaghi, "The Two Gulf Wars: The Kurds on the World Stage, 1979-1992", içinde: *A people without a country: The Kurds and Kurdistan*, Der.: Gerard Chaliand, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Michael Pallis, Olive Branch Press, 1993, s.219. Celal Talabani'nin PDK Şam temsilciliği görevi sırasında Filistin Kurtuluş Cephesi ile kurduğu ilişkiye dair bir aktarım için ayrıca bkz.: Çandar, 2012, s.68.

ayrılan Mahmud Osman hem Baas hem de Barzani liderliğini eleştiren *PDK Hazırlık Komitesi*'ni (PDK-HK) oluşturmakta, Sami Abdülrahman ise Molla Mustafa'nın oğulları Mesud ve İdris ile birlikte *PDK Muvakkat Kumanda* (PDK-MK) ismiyle başka bir örgüt kurmaktadır¹¹⁰¹ ki 1980'li yıllarda PDK-MK ile YNK arasında mücadele şiddetlenerek deyim yerindeyse ölümcül bir hâl almaktadır.

PDK ile YNK arasındaki 1980'li yıllara yayılmakla kalmayıp ötesine uzanan mücadelenin aşiretlerin, partilerin ve devletlerin dahil olduğu girift örüntüsünü ortaya koyması bakımından, 1978 ilkbaharında yaşanan çatışma oldukça özlü bir kesit sunmaktadır.¹¹⁰² Buna göre 1977 yılında YNK, karargâhını Şam'dan Irak Kürdistanı'nda İran sınırına yakın bir bölgeye taşımaktadır. Bruinessen YNK'nın iddiasına göre Suriye devletince gönderilen desteğin Türkiye sınırlarından da geçen takviye yollarının emniyete alınması amacıyla sekiz yüz peşmergeden oluşan bir birliğin Türkiye sınırına gönderildiğini belirtmekte ancak PDK-MK'nın cephesinden ise bunun karargâhlarına saldırı amaçlı bir harekât olarak algılandığını eklemektedir. McDowall ise YNK'nın bu seferi Suriye'den Türkiye sınırındaki köylere gönderilen önemli miktarda silahı almak için düzenlediğini ve Celal Talabani'nin, birliklere komuta eden Ali Askari'ye yol üzerindeki PDK-MK üslerinin yok edilmesi emri verdiğini aktarmaktadır. Türkiye'de üsleri bulunan PDK-MK, YNK'nın harekâtını önceden öğrenerek hükümet yetkililerine ihbarda bulunan bölge aşiretleri üzerinden durumdan haberdar olmaktadır. Celal Talabani'nin emrine rağmen PDK-MK ile iyi ilişkiler geliştirdiği için bölgedeki üslerine saldırmaksızın ilerleyen Ali Askari komutasındaki YNK peşmergeleri hem İran hem de Irak hava kuvvetlerinin tacizi altında Hakkari'ye doğru yönelmekte ve burada Türkiye'deki Kürt aşiretleriyle Sami Abdülrahman komutasındaki PDK-MK peşmergeleri tarafından pusuya düşürülmektedir. YNK peşmergelerinin çoğu çatışma

¹¹⁰¹ Ghareeb, 1981, s.181.

¹¹⁰² Bu çatışmanın izleyen satırlardaki anlatımının dayandığı aktarımlar için bkz.: Bruinessen, 2013, ss.286-287; McDowall, 2004, ss.458-461. Ayrıca çatışmanın farklı anlatımları için bkz.: Bilgin, 1993,ss.133-134 ve Dağlı, 1994, s.20.

esnasında ve aralarında Ali Askari'nin de bulunduğu PDK-MK tarafından esir alınan diğer bazıları ise sonradan öldürülürken, üç yüz kadar peşmerge Irak ve Türkiye ordularına teslim olmaktadır. Anderson ve Stansfield, Ali Askari'nin öldürülmesiyle YNK'nın belki de en yetenekli siyasetçisini kaybettiğini belirtmektedir.¹¹⁰³ Yaşananların *Hakkari katliamı* olarak da anılıyor oluşu çatışmaların YNK açısından ne denli yıkıcı olduğunu yeterince ifade ediyor olsa gerektir. Öyle ki Dağlı bu olayın o zamana kadarki modern Kürt tarihinin *en büyük iç çatışması* olduğunu kaydetmektedir.¹¹⁰⁴ Stansfield, 2000'li yılların başında kaleme aldığı bir çalışmada, katliamın iki parti arasındaki ilişki üstünde güçlü bir olumsuz etki bıraktığına değinmektedir.¹¹⁰⁵ McDowall ise çatışmanın hem hizip içi hem de hizipler arası düzlemde yarattığı *şiddet mirasına* dikkat çekmektedir.¹¹⁰⁶ Nitekim Bruinessen yaşananların ardından, mensuplarının büyük çoğunluğunun partiden ayrılmasıyla YNK bileşeni Kürdistan Sosyalist Hareketi'nin bölündüğünü ve ayrılanların PDK-HK'yı örgütleyen Mahmud Osman ile birleşerek *Irak Kürdistan Sosyalist Partisi*'nin kuruluşunda yer aldığını kaydetmektedir. Diğer taraftan hem 1978'de yaşananlar hem de PDK-MK'nın yeniden PDK adını aldığı kongrede İdris Barzani ile arasındaki mücadelenin doruk noktasına ulaşması nedenleriyle, Sami Abdülrahman PDK'dan ayrılarak *Kürdistan Halkçı Demokratik Parti*'yi kurmaktadır.¹¹⁰⁷

Bunun dışında bu dönemde Irak Kürdistanı başka partilerin de etkinlik gösterdiği bir bölge haline gelmektedir. Bu yıllarda Baas'ın oluşturduğu ulusal cephenin bileşenlerinden olan IKP, rejimin partiye karşı başlattığı saldırı dalgasının ardından karargâhını Irak Kürdistanı'na taşımaktadır.¹¹⁰⁸ Bunlara ilerleyen süreçte İran'da bulunan Komala ve PDK-İran'ın kampları da eklenmektedir ki Bruinessen bu dönem Irak

¹¹⁰³ Anderson ve Stansfield, 2004, s.168.

¹¹⁰⁴ Faysal Dağlı, *Birakuji: Kürtlerin İç Savaşı*, Belge Yayınları, 1994, s.21.

¹¹⁰⁵ Gareth Stansfield, "Governing Kurdistan: The Strengths of Division", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, der.: Brendan O'Leary, John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, s.215.

¹¹⁰⁶ McDowall, 2004, s.460.

¹¹⁰⁷ Bruinessen, 2013, s.286.

¹¹⁰⁸ Bruinessen, a.g.e., s.291.

Kürdistanı'ndaki boşaltılmış bölgelerin partiler için ana üs alanı oluşturduğunu belirtmekte hatta Süleymaniye'nin kuzeyindeki Kırinevzeng veya Nevzeng Vadisi'nin bu yüzden *partiler vadisi* diye anılmaya başladığı notunu düşmektedir.¹¹⁰⁹ Bu açıdan ilerleyen süreçte birçok bileşenden oluşan Irak Kürdistanı'ndaki parti siyasetinin, önce İran Devrimi ve ardından İran-Irak Savaşı'nın başlamasıyla biçimlenen bir dizi yeni ittifak-ihtilaf örüntüsü içinde devindiğini söylemek mümkündür. Savaşın başlamasıyla Irak hükümeti ve YNK İran'da rejime karşı savaşmakta olan PDK-İran'ı desteklerken İran hükümeti de PDK'yı desteklemektedir ki bu ilişki 1983'te İran ordusuyla PDK'nın Irak Kürdistanı'nda yürüttükleri ortak bir askeri harekât halini almaktadır.¹¹¹⁰ Aynı yıl Molla Mustafa'nın rejim yanlısı oğlu Ubeydullah'ın da aralarında olduğu mücemmalardan toplanan sekiz bin Barzani erkeği Bağdat sokaklarında dolaştırıldıktan sonra infaz edilmektedir.¹¹¹¹ Bu açıdan 1980'li yılların ilk yarısında, Bruinessen'in belirttiği üzere İran rejimi, PDK, IKP ve Irak Kürdistan Sosyalist Partisi birlikteliğinden oluşan bir cephenin karşısında Irak rejimi, PDK-İran ve YNK yakınlaşmasından oluşan başka bir cephenin belirmesiyle devlet sınırlarını kesip geçen iki yeni ittifak ağının oluştuğu görülmektedir.¹¹¹² Bu tabloya YNK'nın bir dönem Suriye ile Libya devletlerinden de destek aldığı ve bu dönem Türkiye devletiyle birlikte hareket ettiğinden kuşulanılması¹¹¹³ da eklendiğinde söz konusu ittifak-ihtilaf ağlarının ne denli girift bir mahiyet arz edebildiği ortaya çıkmaktadır. Dağlı bu dönem yaşanan ve bölgeyi Lübnanlaştırdığını ifade ettiği çatışmaların, Kürtçe *kardeşler savaşı* veya *kardeş katli* anlamına gelen *birakuji* olarak anılan savaşlardan biri olduğunu aktarmaktadır.¹¹¹⁴ Dahası

¹¹⁰⁹ Bruinessen, 2010, s.67. Burada Bruinessen'in İran merkezli Komala ile Irak Kürdistanı'ndaki YNK bileşenlerinden biri olan Komala'nın iki ayrı örgüt olduğuna dair düştüğü nota dikkat edilmelidir. Bruinessen Irak Kürdistanı'ndaki Komala'nın 1970'lerin başından itibaren gizli bir örgüt olarak faaliyet yürütmekte olduğuna değinmektedir. 1960'lı yılların sonunda varlık göstermeye başlayan ağırlıklı olarak Maoist yönelimli Marxis-Leninist bir çizgisi olan İran'daki Komala için bkz.: Entessar, 1992, ss.43-48.

¹¹¹⁰ Nader Entessar, *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Reinner Publishers, 1992, s.131-132.

¹¹¹¹ McDowall, 2004, s.465.

¹¹¹² Bruinessen, 2013, s.289.

¹¹¹³ McDowall, 2004, s.462, 463.

¹¹¹⁴ Dağlı, 1994, s.20. Dağlı, Irak Kürdistanı'nda *birakuji* diye anıldığını belirttiği 1980'lere yayılan bu savaşların, esasında PDK'da 1960'lı yıllarda başlayan bölünmeye dayandığını ileri sürmektedir. Bu açıdan

yukarıdaki belirleme yalnızca 1980’lerin belli bir kesiti için geçerlidir çünkü söz konusu ittifak-ihtilaf ağları koşullara göre zaman içinde süratli biçimde değişebilmektedir. Mesela 1986’ya gelindiğinde, Irak hükümetiyle görüşmelerini sonlandırmış olan YNK’nın -Bruinessen’in ifadesiyle herkesi şaşırtarak- PDK ile birlikte Tahran’da düzenlediği ortak basın toplantısında, tarafların işbirliği hususunda anlaştığı açıklanmaktadır.¹¹¹⁵ Bengio aynı yıl içinde iki partinin de Irak’taki tüm muhalif grupların bulunduğu ve İran tarafından rejim karşıtı etkinlikleri koordine etmek amacıyla desteklenen bir konferansa katıldığı notunu düşmektedir. Böylelikle 1980’lerin ikinci yarısında YNK ile PDK arasında sağlanan *modus vivendi* iki partinin self determinasyon amacıyla mücadele eden bir *cephe* altında birleşmeleriyle *modus operandi*ye evrilmiştir.¹¹¹⁶

McDowall’a göre aynı yıllarda caşların sayısını arttırmak için çalışan Irak rejiminin gayretleriyle Fursan Birlikleri’nin sayısı Kürt hareketi saflarında savaşanların yaklaşık üç katına ulaşmış bulunmaktadır. Bununla birlikte caşları oluşturan grupların Kürt hareketini açık ya da gizli biçimde desteklemekten, ona karşı yürütülen savaşa hırslı bir şekilde katılmaya varan geniş bir yelpazede birbirinden oldukça farklı konumlar benimsemiş olduklarını eklemektedir.¹¹¹⁷ Böylesi ittifak ve ihtilafların derinleşmesi

Dağlı’nın bu savaşlara dair aktarımı burada anılmaya değerdir: “1975’deki PDK yenilgisinin ardından YNK, Kürdistan Sosyalist Partisi, Kürdistan Halkçı Demokratik Parti, IKP gibi örgütlerin kurulmasıyla birlikte iç çatışmalar yeniden başladı. 1978’de Beytüşşebab yakınlarındaki Suvarî Xelil’de Suriye’ye geçmek isteyen YNK peşmergelerine PDK ve Bahdınanlı aşiret ağalarının kurduğu pusuda yüzlerce peşmerge öldürüldü. Bu olay modern Kürt tarihinde o zamana kadarki en büyük ‘iç çatışma’ idi.” PKK’nın bölgeye yerleştiği dönemdeki çatışmalara da değinen Dağlı, 1980’li yılların ilk yarısında PDK ve YNK’nın ayrı ayrı oluşturdukları parti cephelerinin de birbirine karşı savaştığını aktarmaktadır. 1983 Newrozundaki çatışmaların ardından büyük bir iç savaşın başladığına dikkat çeken Dağlı, bu yıl Erbil yakınlarındaki bir köyde peşmergelerin bir kutu cola için birbirilerini öldürdükleri olayların yaşandığını, halkın “cola için kış ayında da kavga edilir mi” diyerek bu çatışmaları alay konusu haline getirdiğini aktarmaktadır. Burada Dağlı’nın aktarımı dışında, bölgedeki görünürde bu denli önemsiz olduğu belirtilen anlaşmazlıklardan kaynaklanan çatışmaları, partiler arasındaki teritoryel hakimiyet mücadelesinin yarattığı gerilim eşliğinde değerlendirmekte yarar vardır. Esasında ilk bakışta hayli önemsiz nedenlerle patlak verdiği düşünülebilecek bu çatışmaları, örgütlerin rekabet halindeki teritoryal hakimiyet iddiaları arasındaki sürtünme eşliğinde düşünmek makûl görünmektedir.

¹¹¹⁵ Bruinessen, 2010, s.70.

¹¹¹⁶ Bengio, 2012, s.173.

¹¹¹⁷ McDowall, 2004, s.472. McDowall bu dönem caş liderleriyle yaptığı röportajlara dayanarak Fursan Birlikleri’nin sayısının en az yüz elli bin muhtemelen iki yüz elli bin civarında olduğunu ileri sürmektedir. Ancak caşlara katılanların sayısının muhtemelen şişirilmiş olduğunu ilave etmektedir. Diğer yandan

eşliğinde sürmekte olan çarpışmaların bir ateşkesle sonuçlandığı yıl, savaşın dönüm noktasını Irak Kürdistanı'nın tarihindeki en trajik hadise işaretlemektedir. 1988 Yılı ilkbaharında, savaşın kuzey cephesindeki Kürt müttefikleriyle Irak Kürdistanı'nın önemli kısmını ele geçiren İran ordusunun ilerleyişi karşısında ağır kayıplar veren Irak rejimi sivil yerleşimleri de hedef alan kimyasal silahların kullanıldığı bir dizi saldırı başlatmaktadır.¹¹¹⁸ Irak rejiminin *Enfal Operasyonları* adını verdiği soykırım düzeyine varan geniş çaplı saldırılarda binlerce insan hayatını kaybetmekte çok daha fazlası komşu ülkelere iltica etmektedir.¹¹¹⁹ Yaklaşık altı aylık bir zaman dilimine yayılan Enfal Saldırıları'nın devam ettiği süre zarfında, İran ordusu ve YNK birliklerinin Halepçe'yi ele geçirmesinin ardından kasabaya geniş çaplı başka bir kimyasal silah saldırısı düzenlenmektedir ki yaşananların Kürtler tarafından *Kürtlerin Hiroşiması* yahut *Nagazakisi* olarak anılıyor oluşu¹¹²⁰ ya da *Kürt Auschwitz'i* yakıştırmasına konu edilebilmesi¹¹²¹ tanık olunan trajedinin ne denli ölümcül olduğuna işaret eder mahiyettedir. Irak Kürdistanı'ndaki bu saldırı dalgası, bir yıl önceki BMGK kararına istinaden İran'ın ateşkes ilan etmesinden sonra da Irak rejiminin yakıştırmasıyla *temizlik operasyonları* adı altında devam ettirilmektedir.¹¹²² Hilterman'ın gelecek kuşakların, yaşanan trajedinin derinliklerinden yeni bir Kürt ulusunun doğduğu sonucunu çıkarabildiklerini ifade etmesinden¹¹²³ anlaşılacağı üzere, Enfal Saldırıları ve Halepçe Katliamı'nın ilerleyen yıllarda ritüelize edilerek halkın bir ulus olarak bütünleşmesine yönelik kurucu bir işlevle donatıldığını söylemek mümkündür. Mesela günümüzde her

çaşların oluşumu farklılık arz etmektedir. McDowall aşiret reislerinin denetimindeki aşiretlilerin yanında şeyhlerin kontrolündeki müridlerin, aşiret bağlarının etkin olmadığı kırsal alanlarda ise toprak sahiplerinin yanında müsteşar olarak bilinen eşrafın topladığı grupların da çaş olarak kaydedildiğini aktarmaktadır.

¹¹¹⁸ Edgar O'Ballance, *The Kurdish Struggle 1920-94*, Palgrave Macmillan, 1996, s.169-170.

¹¹¹⁹ *Irak'ta Soykırım: Kürtlere Karşı Yürütülen Enfal Askeri Harekatı*, Middle East Watch (Orta Doğu İzleme Örgütü), Çev.: Ümit Aydoğmuş, Avesta Yayınları, İstanbul, 2003, s.195-198.

¹¹²⁰ Sheri Laizer, *Into Kurdistan: Frontiers under fire*, Zed Books Ltd., 1991, s.95.

¹¹²¹ Harvey Morris ve John Bulloch, *No friends but mountains: The tragic history of the Kurds*, Oxford University Press, 1992, s.142.

¹¹²² Jonathan Randall, *Bunca bilgiden sonra ne bağışlaması?: Kürdistan İzlenimlerim*, Çev.: Faysal Nerse, Avesta Yayınları, İstanbul, 2001, ss. 295-302. Ayrıca bkz.: Entessar, 1992, s.136.

¹¹²³ Joost R. Hilterman, "The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan", *Online Encyclopedia of Mass Violence*, SciencesPo., 2008, s.7.

yıl Nisan'ın 14'ü, 16'sı ve 24'ü ile 31 Temmuz ve 25 Ağustos günleri Enfal Saldırıları'nı, 16 Mart günü ise Halepçe Katliamı'nı anmak üzere resmî törenler tertip edilmekte ve KBY'nin bakanlıklarından birini *Şehitler ve Enfal Kurbanları Bakanlığı* oluşturmaktadır.

Bengio Kürt hareketinin en büyük destekçisi İran'ın siyasi nedenlerle desteğini sonlandırması, bir mülteci akınına yol açması, Baas otoritelerinin intikam amaçlı operasyonlar düzenlemesinden duyulan korkunun eşliğinde isyanın bastırılmasının ardından bölgede rejimin hakimiyetinin yeniden tesis edilmesi açılarından 1975 ve 1988 yenilgileri arasındaki benzerliklerin¹¹²⁴ altını çizirken, McDowall Halepçe'nin sembolü haline geldiği soykırımın psikolojik açıdan 1988'deki yenilgiyi 1975'dekinden çok daha yıkıcı kıldığı saptamasında bulunmaktadır.¹¹²⁵ Bu açıdan Karadaghi, Mesud Barzani'nin yaşananları benzersiz ve liderler arasındaki her türden rekabet hırsını ve anlaşmazlığı önemsizleştiren bir vaka olarak tarif ettiğini aktardıktan sonra, bütünleşik şekilde hareket edilmemesinin tüm partiler için ölümcül neticelere gebe olduğunun fark edildiği belirlenmesinde bulunmaktadır.¹¹²⁶ Bu koşullar altında Gunter'in nitelendirmesiyle prensip olarak bir yıl önce üzerinde uzlaşılan *Irak Kürdistan Cephesi*'nin (IKC) 1988'de formel anlamda da teşkil edildiği görülmektedir. Cephe PDK, YNK, Irak Kürdistan Sosyalist Partisi, Kürdistan Halkçı Demokratik Parti, Kürt Sosyalist Partisi, IKP Kürt Seksiyonu, Kürdistan Emekçileri Partisi ve Asuri Demokratik Hareketi bileşenlerinden oluşmaktadır.¹¹²⁷ Bulloch ve Harvey cephenin, sık sık rakip partiler arasında sıcak çatışma halini alan Kürt hareketindeki *kronik bölünmelerin* düşmana hizmet etmek dışında bir anlamı olmadığını gecikmiş kabullenilişini temsil ettiği yorumunda bulunmaktadır.¹¹²⁸ Öte yandan izleyen yıllarda mültecilerin ülkeye dönüşlerini temin

¹¹²⁴ Bengio, 2012, s.186.

¹¹²⁵ McDowall, 2004, s.488.

¹¹²⁶ Karadaghi, 1993, s.227.

¹¹²⁷ "Iraqi Kurdistan Front (IKF)" maddesi, *Historical dictionary of the Kurds*, Michael M. Gunter, Rowman & Littlefield Publishing Group, 2018. Ayrıca bkz.: Izady, 2011, s.377; Dağlı, 1994, s.21, ss.49-50.

¹¹²⁸ Morris ve Bulloch, 1992, s.6.

etmek üzere liderlerin hariç tutulduğu bir af ilan edilmesine ilaveten 1989'da Baas'ın rejimle Kürtler arasındaki ilişkinin yeni bir döneme girdiğinin göstergesi olarak ilan ettiği özerk bölge parlamento seçimleri düzenlenmekte, PDK ve YNK'nın katılmadığı bu seçimlerde elli vekilli meclis üyeliklerinin otuzuna Baas Partisi adayları seçilmektedir.¹¹²⁹ Bu yönüyle dönemin parti siyaseti, bölünme ve bütünleşme stratejilerinin yönlendirdiği bir manevra uzamında devinmeyi sürdürmektedir. *Partilere bölünen bu siyasal uzam* üzerinde, siyasal partilerin gündelik yaşam ve toprak üzerinde işlettiği örgütlenme pratikleri ile dönemin diğer bazı partilerine de kısaca değinmekte yarar vardır.

1980'li yılların Irak Kürdistanı'ndaki parti mevcudiyeti, yukarıda bahsi geçenlerle sınırlı değildir, bu dönem bölgede başka bazı partilerin boy gösterdiğine tanık olunmaktadır. Mesela Sherzad bu dönem sol düşüncelerin yayılmasıyla bölgede kurulan birçok küçük siyasal partinin varlığından bahsetmektedir.¹¹³⁰ Bruinessen 1980'li yılların başlarında *Kürdistan İşçi Partisi*'nin (PKK) PDK'nın koruyucu şemsiyesi altında bölgede askerî üsler kurduğunu belirtirken¹¹³¹ Izady ise PKK'nın ilerleyen yıllarda mevcut partiler için önemli bir rakip olarak bölgedeki güçlenen varlığına değinmektedir.¹¹³² Bu dönemde *Kürdistan Emekçileri Partisi* gibi sol kanat partilerin yanında İran tarafından desteklenen *Kürt Hizbullahı* gibi gruplara da rastlanmaktadır. Bruinessen, Mesud Barzani'nin kuzeni Şeyh Halid Barzani'nin öncülüğündeki İran tarafından silahlandırılmış, *Kürt Hizbullahı* diye anılan grubun, 1980'li yıllarda IKP ve Kürdistan Sosyalist Partisi gerillalarını Barzanilerin geleneksel hakimiyet mıntıkası Bahdinan'dan sürdüklerinden bahsetmektedir. İlerleyen yıllarda Kürt Hizbullahı'ndan Edhem Barzani'nin öncülüğünde ayrılan bir grubun *Kürdistan Devrimci Hizbullahı* isimli başka

¹¹²⁹ Entessar, 1992, s.141.

¹¹³⁰ A. Sherzad, "The Kurdish Movement in Iraq", içinde: *The Kurds: A contemporary overview*, Der.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Speri, Routledge, 1992, s.137.

¹¹³¹ Bruinessen, 2013, s.280.

¹¹³² Izady, 2011, s.377. PKK ve PDK arasında işbirliği olarak başlayıp rekabete dönüşen ilişkinin seyrine dair ayrıntılı bir aktarım için bkz: Dağlı, 1994, ss.35-47.

bir örgüt kurduğu görülmektedir.¹¹³³ Yine Leezenberg'in aktarımından -eski bir YNK peşmergesi olan Molla Ali'nin gelecekte liderliğini üstlendiği ve ilerleyen yıllardaki seçimlerden bölgenin üçüncü büyük partisi olarak çıkan- *Kürdistan İslami Hareketi*'nin, tam da bu yıllarda partileşme sürecinden geçmekte olduğu çıkarsanabilmektedir.¹¹³⁴ 1990'lı yılların hemen başında ise aşiretin partileşmesinin yalın bir misali olarak *Kürdistan Muhafazakar Partisi* kurulmaktadır. Barzanilerin geleneksel düşmanlarından olan Surçi Aşireti'nin öncülüğünde kurulan partinin önde gelenlerinden Hüseyin Ağa Surçi ilerleyen yıllarda gizlice YNK'yı desteklediği gerekçesiyle öldürülmekte ve parti PDK kontrolündeki sahada faaliyette bulunmaktan men edilmektedir.¹¹³⁵ Aynı yıllarda Saddam Hüseyin'in partiyle aşiret arasındaki ilişkiye güçlü gönderimleri olan *Baas aşiretlerin aşiretidir*¹¹³⁶ sözünün tarihin sayfalarındaki yerini aldığını kaydetmek hayli ilginçtir. Bununla birlikte partilere bölünmüş bu siyasal uzamın -Bruinessen'in tespitini izleyerek- savaşıyla birlikte bunlardan birkaçının diğerleri karşısında baskın hale gelişine sahne olduğu da belirtilmelidir. Bruinessen bilhassa İran'dan aldığı destekle Türkiye sınırına yakın geniş bir bölgeyi kontrol altına alan PDK'nın, yaşadıkları yerlerden sürülen köylüleri kendine çekmek suretiyle hakimiyet alanında normal bir iktisadi hayatı yeniden tesis ettiğine ve gerilla kuvvetlerine daha güçlü bir taban temin ettiğine dikkat çekmektedir. YNK'nın da rakipleriyle girdiği sert rekabetle kendi bölgesinde üstünlük kurduğunu belirten Bruinessen, bunun başlangıçta *örgüte yabancı olan aşiret düzenine özgü bir siyasal tarz olduğu* kanaatindedir.¹¹³⁷ Karadaghi ise 1961'deki Kürt silahlı direnişinden itibaren en başından, çeşitli örgütlerin siyasi ve askerî yönleri arasında gerçek bir ayrımın bulunmadığına dikkat çekmektedir ki bu açıdan 1945'te kurulan PDK

¹¹³³ Bruinessen, "The Kurds and Islam", Working Paper no.13, *Islamic Area Studies Project*, Tokyo, Japan, 1999, s.18..

¹¹³⁴ Michiel Leezenberg, "Kürtlerde Siyasal İslam", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017(a), s.216, 219.

¹¹³⁵ "Surçi" maddesi, *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*, 2017.

¹¹³⁶ Amatzia Baram, "Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hussein's Tribal Policies 1991-1996", *International Journal of Middle East*, Vol. 29, No.1, 1997, s.18.

¹¹³⁷ Bruinessen, 2013, ss.281-282.

haricinde *tüm Kürt hareketlerinin savaş alanında doğduğunu* söylemek abartı sayılmamalıdır.¹¹³⁸

Bu dönemde Irak rejimi tarafından oluşturulan insansızlaştırılmış sınır kuşağının Sherzad'ın belirlemesine dayanarak, her biri etkinliğine göre değişen sayıda peşmerge savaşçısına sahip siyasal partilerin üslenerek hakimiyet iddia ettiği *kurtarılmış bölgelere*¹¹³⁹ bölünmüş olduğu sonucuna varmak olanaklıdır. Bölünmüş bu siyasal uzam aynı zamanda partiler arası çatışmaların hüküm sürdüğü bir mücadele alanını andırmaktadır. Kabaca Irak Kürdistanı'nın kuzey ve batı kesimlerine karşılık düşen Bahdinan bölgesini kontrol eden PDK ile doğu ve güney kesimleri boyunca uzanan Soran bölgesinin baskın partisi YNK arasındaki çatışmalar¹¹⁴⁰ bahsi geçen parti savaşlarının en göze çarpanıdır. Dahası bu çatışma genel anlamda Irak muhalefet cephesiyle kesişen bir yan da barındırdığından Kürdistan bölgesini aşan bir niteliğe sahiptir. Bu minvalde Karadaghi 1980'lerin ilk yarısında bu iki parti arasındaki çatışmalar üzerinden, Kürt cephesinin kendi içindeki bölünmenin nasıl Irak muhalefetindeki -İslamcı Şiiler, Kürtler, Suriye yanlısı Baasçılar ile Nasırcıların ve diğerlerinin dahil olduğu Arap milliyetçilerine ilaveten komünistler gibi bloklardan oluşan- daha geniş ve akışkan bir bölünmenin parçası olabildiğini hatırlatmaktadır.¹¹⁴¹ Kürdistan cephesindeki gittikçe güçlenen *partiler arası savaş eğiliminin*, mütemediyen etkisi zamanla zayıfladığı şerhi düşülen *aşiret düzeni* veya *aşiret akli* üzerinden açıklanıyor oluşunda üzerinde düşünölmeye değer bir noksanlık bulunmaktadır. Mesela Sherzad da Bruinessen'in tespitine benzer biçimde 1976 sonrası dönemde vuku bulan partiler savaşının geçmiş yüzyıllardaki *aşiret savaşlarını* anımsattığını belirtmektedir. Sherzad'a göre öncekilerden farklı olarak bu çatışmalarda geçmişteki imparatorlukların yerini ulus-devletler almıştır. Fakat Sherzad bu dönemde, Kürt hareketinin liderliğinin çoğunluğunu kentli unsurların oluşturduğunu,

¹¹³⁸ Karadaghi, 1993, s.220.

¹¹³⁹ Sherzad, 1992, s.138.

¹¹⁴⁰ Karadaghi, 1993, s.220.

¹¹⁴¹ Karadaghi, a.g.m., ss.221-222.

bunun komuta kademelerinde öğretmen, öğrenci, tıp personeli gibi kentli unsurların bulunduğu hareketin askerî kadrolarına doğru genişletilebileceğini ve dahası artık geleneksel karizmatik bir figürle sembolize edilemeyecek bu siyasi liderliğin önceki sosyal yapıdan açık bir kopuş anlamına geldiğini de bir diğer fark olarak eklemektedir. Aşiret ve dinin liderliğin merkezî öğeleri olmaktan çıktığını belirten Sherzad, aşiret kökenli bir figür olarak Mesud Barzani'nin babasına nostaljik bir yakınlık hissedene kır kökenli destekçileri üzerindeki etkisine dair bir şerh düşmekle birlikte liderlik ettiği kesimlerin artık Barzani aşiretiyle dayanışma ve destek ilişkisi içinde olmayan kentli kesimleri kapsadığını anımsatmayı da ihmal etmemektedir. Sonuç olarak Sherzad açısından siyasal partiler arasındaki çatışma belki kaçınılmaz da olsa bu çatışmalar, modern kompozisyonuna rağmen liderliğin Kürt toplumunun geleneksel siyasal düşünme tarzından tümüyle kopmadığını göstermektedir. Bununla birlikte yine de 1975-1988 deneyimi, geleneğin etkisinin zayıfladığına dair belirtiler içermekte ve gelecek kuşaklar için yeni bir siyasal kavrayışın formüle edilmesi olasılığına açık gibi görünmektedir.¹¹⁴²

Burada genişlemesine uzama yayıldığı düşünülebilecek bu çatışmalarda, örgütlenme pratiği soy ilkesinin yanında teritoryel hakimiyet esası üzerine de kurulu olduğu sıkça belirtilen Kürt aşiretleri arasındaki mücadelelerin yarattığı bölünmelerle, partilerin alan hakimiyeti üzerindeki savaşlarının yarattığı bölünmeler arasında belirli yakınlıklar bulgulamak elbette mümkündür. Ancak bu yakınlıklara dair vurgunun *savaşın partiler arasında cereyan etmekte olduğu olgusunu* karartmamasına dikkat edilmelidir. Irak Kürdistanı'ndaki siyasal uzamın yüzeyine genişlemesine yayılan bu bölünmüşlüğü altında, partinin bu uzama derinlemesine işlediği örgütlenme pratiklerine de bakılmalıdır. Çünkü partinin bu uzama derinlemesine nüfuz eden örgütlenme pratikleri, toplumun örgütlenme belleğinde yaşanan dönüşümü yakalayabilmek açısından -pek değinilmeye değer görülme de- daha elverişli bir katman sunar gibidir. Bu açıdan silahlandırdıkları

¹¹⁴² Sherzad, 1992, ss.137-139.

peşmergelerle *kurtarılmış bölgeleri* kontrol altında tutan partilerin, bunun yanında bölgedeki *iktisadi yaşam* üzerinde de etkin olduklarını Bruinessen'in yukarıdaki saptamalarından çıkarmak mümkündür. Bunun yanında Sherzad kurtarılmış bölgelerdeki köy ve küçük kasaba sakinlerinin *sosyal yaşamlarının komaleyeti* -heyet- diye bilinen idari birimler temelinde örgütlendiğini aktarmaktadır. Komaleyeti bir siyasal parti temsilcisinin yaklaşık yirmi köy veya küçük kasaba idaresiyle görevlendirilmesiyle teşkil edilmekte ve seçimle belirlenen bu temsilcilikler için her parti aday gösterebilmektedir. Sherzad bu şekilde idare edilen köylerin savaşçılar için hayati önemde bir iletişim ve iae ağı oluşturduğunu vurgulamanın yanında köy sakinlerinin aynı zamanda rejimin büyük saldırıları esnasında birer peşmerge olarak savaşabildiğini eklemektedir.¹¹⁴³ Dahası partilerin gündelik yaşam üstünde yarattığı dönüştürücü etkinin izlerini başka bazı etkinlik türleri üzerinden de sürmek mümkündür. Zangana'nın bu dönem itibariyle bölgede yürütülen tiyatro performanslarını konu alan değerlendirmeleri bu etkinlik alanlarını oldukça iyi yansıtmaktadır. Başlangıçta tiyatro oyunlarının geleneksel şenliklerde ve muhalif partilerin toplantılarında olduğu gibi büyük organizasyonlar çevresinde sahnelendiğini belirten Zangana partilerin çoğunun bu toplantı ve şenlikler dışında sahne alan kendi tiyatro gruplarını oluşturduğuna dikkat çekmektedir. Eğlence merkezleri, sinema, büyük kültürel etkinlikler ve medyanın bulunmadığı bu dönemde yalnızca parti buluşmaları ve parti medyasının bulunduğunu kaydeden Zangana'ya göre tiyatro direniş mücadelesinin ve yaşamın bir parçası haline gelmektedir. Zangana'nın aktarımlarından, gerillaların köylü erkekleri toplayarak verdiği konferanslardan farklı olarak kadın, erkek, yaşlı, genç herkesin katılabildiği tiyatro gösterilerinin bir mücadele aracı olmanın ötesinde etkili bir iletişim aracı olarak da işlev gördüğü çıkarılabilmektedir.¹¹⁴⁴ Esasında Zangana'nın konferans ve tiyatro oyunları üzerinden

¹¹⁴³ Sherzad, a.g.m., ss.138-139.

¹¹⁴⁴ Hawre Zangana, "Güney Kürdistan'da Bir Direniş Biçimi Olarak Tiyatro", içinde: içinde: *Kürt Tiyatro Tarihi*, Haz.: Çetoyê Zêdo ve Yavuz Akkuzu, Çev.: Bilge Tannısever ve diğerleri, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2016, s.98, s.100.

tasvir ettiği etkinlikler, partilerin gündelik yaşamda nüfuz ettiği alanların pek de değinilmeyen bir boyutuna ışık tutar mahiyettedir.

Rejimin otoritesine alternatif oluşturan bu örgütlenme zeminini yok etmek üzere, 1970’li yıllardan başlayarak, Baas’ın binlerce yerleşim yerinin ortadan kaldırılmasını, koruların yakılmasını ve kaynakların kurutulmasını kapsayan sistematik bir insansız bölge oluşturma siyaseti izlediği görülmektedir.¹¹⁴⁵ Bu minvalde Zubaida, savaşın sona ermesinin gerek Irak gerek İran’daki Kürt direnişinin artan kırılğanlığının sinyallerini verdiğini ve kimyasal silah saldırılarıyla yaşam alanlarının yok edilmesi neticesinde Irak’taki Kürt birliklerinin İran sınırının öte yanına geçmeleriyle etkinliklerinin büyük ölçüde azaldığını belirtmektedir.¹¹⁴⁶ Bruinessen Enfal saldırılarının doruk noktasını oluşturduğu bu siyaset karşısında Kürt hareketinin çabalarını silahlı mücadeleden ziyade dış siyaset ve diplomasi alanlarında yoğunlaştırdığını kaydetmektedir.¹¹⁴⁷ McDowall ise Kürt hareketinin elinde toprak tutmaksızın vurkaç tarzı saldırılar düzenleyerek mücadele stratejisini değiştirdiğini ve her iki partinin de hâlâ savaşmak isteyen yüzlerce gerilla için dağlardaki zulalarda gıda ve silah sakladığını belirtmektedir.¹¹⁴⁸ Bu açıdan 1990’lı yılların arefesinde Irak Kürdistanı’ndaki silahlı mücadelenin önceki yıllara nispeten durgun seyrettiğini söylemek mümkündür. Ancak buraya kadar aktarılanlardan kolaylıkla çıkarsanabileceğe üzere, devletler arası ilişkiler düzlemindeki türbülans anlarına karşı hayli hassas olan Kürdistan bölgesindeki siyasal basıncın Körfez Savaşıyla birlikte yeniden artacağını kestirmek zor değildir.

1990’lı yıllar söz konusu olduğunda, Körfez Savaşı yalnızca Irak Kürdistanı değil dünya çapında hafızalarda en fazla yer eden siyasal olaylardan biridir. Televizyon

¹¹⁴⁵ Ferhad İbrahim Seyder, “The Iraqi Kurds: Historical Backgrounds of a Nonstate Nation”, içinde: *Between State and Non-State: Politics and Society in Kurdistan-Iraq and Palestine*, Der.: Ferhad İbrahim Seyder, Gülistan Gürbey ve Sabine Hofmann, Palgrave Macmillan, 2017, s.31.

¹¹⁴⁶ Sami Zubaida, “Introduction”, içinde: *The Kurds: A Contemporary Overview*, Der.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl, Routledge, 1992, s.2.

¹¹⁴⁷ Bruinessen, 2010, s.74.

¹¹⁴⁸ McDowall, 2004, s.488.

kanallarından canlı yayında izlenmesi bakımından ilkler arasında sayılan Körfez Savaşıyla ¹¹⁴⁹ başlayan dönemin, iletişim teknolojileri açısından Irak Kürdistanı'nda radyo çağından televizyon çağına geçiş evresine ¹¹⁵⁰ denk gelmesi kaydedilesi bir örtüşmedir. 1990 Yılı'nın Ağustos ayındaki Kuveyt işgalinin ardından, ABD öncülüğündeki otuzu aşkın devletin katılımıyla oluşan koalisyon güçlerinin, 1991'in ilk ayındaki operasyonlarıyla başlayan savaş sonucunda işgalci Irak ordusu Şubat ayının son günlerinde yenilgiye uğratılmaktadır. ¹¹⁵¹ Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinin ardından Kürdistan Cephesi tarafından tüm gerilla eylemlerini durdurma kararı alınmış olmasına rağmen yenilgiyi izleyen ateşkes ilanından birkaç gün sonra Irak'ın güneyinde Şiiler kuzeyindeyse Kürtler tarafından başlatılan geniş çaplı ayaklanmalarla rejimin otoritesi çökertilmektedir. ¹¹⁵² Ülkenin siyasal tarihindeki en önemli anlardan birini işaretlediğine dikkat çekilen, Irak'ın önce güney bölgelerinde başlayıp sonra kuzey kesimlerinde patlak veren bu ayaklanmalar *intifada* olarak da bilinmektedir. ¹¹⁵³ Kısa sürede Irak Kürdistanı'nın tamamına yayılan isyanın başlangıcını oluşturan Raniye'deki 5 Mart tarihli ayaklanma bölgenin siyasal hafızasındaki önemli günlerden biri olarak günümüzde dahi tazeliğini korumaktadır ki bu gün *Kürt Halkının Ayaklanmasının Başlangıç Günü* ismiyle KBY'nin ilan ettiği ve kutlamaların tertip edildiği resmî tatil günlerindendir.

¹¹⁴⁹ Aslı Özkaya, "Medya ve Körfez Savaşı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52. Cilt, 1. Sayı, 1997, s.567.

¹¹⁵⁰ Burada 1930'lı yıllardan başlayarak kısa süreli Kürtçe yayın da yapan Irak Devleti'nin kontrolündeki radyo programlarından ziyade Irak'taki Kürt hareketi tarafından gizli yayın yapan radyo istasyonlarının kurulduğu 1960'lı yılları (Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, Çev.: İbrahim Bingöl ve Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul, 1997, s.412, s.429) Irak Kürdistanı'ndaki radyo çağının başlangıç dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Garapon ve Çelik'e göre tam da bu yıllarda, radyo yayınları Kürdistan'ın kültürel anlamda bütünleşik bir uzam olarak inşasında önemli bir önemli bir rol oynamaya başlamaktadır (Garapon ve Çelik, 2021, s.241). Televizyon yayıncılığı ise Irak'taki iletişim teknolojileri açısından 1990'lı yıllar söz konusu olduğunda bir yenilik değildir. Ancak bu yıllar, Körfez Savaşı'nın bitimini müteakip 1991 yılında bölgedeki devlete ait istasyonların ele geçirilmesiyle PDK ve YNK gibi milliyetçi hareketler için program üretiminin başlaması açısından önemli bir dönemeçtir (David Romano, "Modern Communications Technology in Ethnic Nationalist Hands: The Case of the Kurds", *Canadian Journal of Political Science*, 35. Cilt, No: 1, 2002, s.135).

¹¹⁵¹ Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.281, s.283.

¹¹⁵² O'Ballance, 1996, s.183, 185.

¹¹⁵³ Marr, 2012, s.221.

Yaygın biçimde -Kürtçe ayaklanma anlamına gelen- *Raperin* olarak anılan isyanın herhangi bir yönlendirme olmaksızın *kendiliğinden* başladığı, siyasi liderler tarafından bile beklenmedik bir olay olduğu sıkça değinilen bir husustur.¹¹⁵⁴ Bruinessen ayaklanmanın bu defa partilerin değil, Baas rejimiyle işbirliği yapmış olan şehirli birçok Kürdün inisiyatifiyle hayata geçirildiğini, partilerin sonraki safhada belli ölçüde isyanın önderliğine katılabildiklerini belirtmektedir.¹¹⁵⁵ McDowall ise ayaklanmada caşların oynadığı rolün altını çizmektedir. Kürdistan Cephesi'nin caşların affedileceğine yönelik isyandan günler önceki açıklamasına dikkat çeken McDowall, Raniye'deki ayaklanmayı, Irak ordusuna saldırarak 1961 yılındaki isyanı tetikleyen Ako Aşireti Reisi Abbas Mamand'ın başlatmış olması ihtimaline değinmektedir. Diğer bazı caş reislerini de ayaklanmanın başlangıcını tespit etmek üzere olasılık değerlendirmesine tabi tutan McDowall, caş liderlerinin çoğunluğunun rejime başkaldırarak Bağdat'ın utanç verici işbirlikçileri olmaktan çıkıp Raperin'in önderlerine dönüştüklerini, böylelikle birkaç gün içinde Kürt birliklerinin sayısının onbeş bin kişiden yüzbinin üzerine çıktığını belirtmektedir. Bununla birlikte caş birliklerinin başında bulunan müsteşarların Kürdistan Cephesi'ni oluşturan partilere sebatla kaydedilmesinin çok uzun sürmediğini ekleyerek¹¹⁵⁶ siyasal partilerin caş birlikleri açısından da çekim alanı oluşturduğunu düşündüren bir belirlemede bulunmaktadır. Raniye'deki ilk hareketlenmenin

¹¹⁵⁴ Mesela bu hususta McDowall, Mesud Barzani'nin ayaklanmayı bizzat halkın başlattığına ve bunun beklenmediğine yönelik açıklamasına yer verirken (McDowall, 2004, s.492), Bengio da Celal Talabani'nin ayaklanmanın spontan bir karakter taşıdığına dair beyanını aktarmaktadır (Bengio, 2012, s.197). Ayaklanmanın kendiliğinden başladığına dair ayrıca bkz: O'Ballance, 1996, s.185; Marr, 2012, s.230; Tripp, 2007, s.248; Dağlı, 1994, s.55.

¹¹⁵⁵ Bruinessen, 2010, s.75.

¹¹⁵⁶ McDowall, 2004, s.493. McDowall'ın ayaklanmayı müteakip caş birliklerinin siyasal partilere katıldığına yönelik tespiti, aşiret ile partiler arasındaki ilişkinin yanı sıra siyasal partilerin Kürdistan Bölgesi'ndeki hakim siyasal örgütlenme formu haline geldiğinin bir göstergesi olarak okunmaya yatkındır. Bu açıdan McDowall'ın bu konudaki aktarımı burada anılmalıdır: "Müsteşarların Cephe'de yer alan partilere sebatla kaydedilmesi çok uzun sürmedi, her biri savaş alanında diğer cephe üyeleri karşısındaki gücünü artırmaya çalışıyordu. Örneğin, Anwar Bitwarta Khusnaw aşiretinden 10.000 kişiyi KSP'ye getirdi. Umar Surchi Bikhmar, Barzani liderliğini kabul etmediği halde pragmatik davranarak 15.000 adamını PDK'ya getirdi. Barzaniler ile yaşadığı sert kan davasını aklında tutan Kerim Han Bradust YNK'ya katıldı, izleyen aylarda çoğu caş ortadan kaybolurken müsteşarlar en cazip teklifin peşinde koşular. Daha sonraları bazı aşiret reisleri girdikleri partilerden kendi partilerini kurmak amacıyla ayrıldılar" (McDowall, 2004, s.493).

kendiliğinden başladığını belirten Dağlı ise iki gün sonra isyanın Süleymaniye'ye sıçrayışını tasvir ederken YNK'nın Denge Gele Kurdistan Radyosu'nun heyecanlı çağrısının kenti ayaklandırdığını aktarmaktadır.¹¹⁵⁷ Schmidt de başta Duhok olmak üzere kuzeyde ayaklanmayı başlatanın *silahlı aşiretler* olduğunu, ancak özellikle Süleymaniye olmak üzere güneyde ise *fabrika ve mahalle komitelerinin* önemli bir rol üstlendiğini, daha sonra ülkeye gelen onbinlerce peşmergenin ele geçirilen kentlerin savunmasını ve yönetimini üzerlerine aldığını aktarmaktadır.¹¹⁵⁸ Leezenberg ise ayaklanmayı takip eden günlerde, sosyalizmden esinlenmiş gruplar tarafından Erbil ve Süleymaniye'de *kent konseylerinin* (şuralar) kurulduğunu ama kentlerde öz yönetime yönelik bu girişimlerin geri dönen Irak ordusunun şiddeti ve IKC partilerinin müdahalesiyle hızla bastırıldığını belirterek¹¹⁵⁹ meselenin başka bir boyutuna dikkat çekmektedir. Konunun tartışmalı olduğunu belirten Stansfield, PDK ve YNK'nın ayaklanmanın örgütlenmesine en iyi ihtimalle sınırlı biçimde katılmış olabileceğini belirttikten sonra isyanı başlattığı söylenebilecek bir siyasal örgüt varsa bunun ancak Kürdistan Sosyalist Partisi olabileceğini ileri sürmektedir.¹¹⁶⁰

Raperin'in farklı yönlerine ışık tutan bu aktarımların her birinin meselenin bütününe görmek açısından kısmi fakat paha biçilmez bir değer taşıdığı ortadadır. Aktarımlar arasındaki farkın, günlerle sayılı ömrü olan ayaklanmanın farklı evrelerine ve farklı bölgelerdeki deneyimlenme biçimlerine dayanan verileri esas alıyor olmasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir. Raperin'in partilerin doğrudan ya da açık bir müdahalesi olmaksızın gerçekleştiği, hem PDK hem de YNK liderliğinin ayaklanmanın

¹¹⁵⁷ Dağlı, 1994, s.55.

¹¹⁵⁸ Lissy Schmidt, *Özgürlüğün Bedeli: Kendi Yönetimini Kuran Kürt Bölgesinden Röportajlar 1991-1993*, Çev.: Zeynep Herkmen ve Süheyla Kaya, Belge Yayınları, 1996, s.21, 24.

¹¹⁵⁹ Michiel Leezenberg, "Kentleşme, Özelleştirme ve Patronaj: Irak Kürdistanı'nın Siyasal İktisadı", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017 (b), s.159.

¹¹⁶⁰ Gareth Stansfield, "Netameli Bir Denge Tutturmak: Irak Kürdistanı'nda İç Politika-Partiler, Aşiretler, Din ve Etnisiteyi Yeniden Düşünmek", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017(a), s.259.

spontane karakterini vurgulayan açıklamalarından kolaylıkla anlaşılabilir. Fakat burada Leezenberg'in dikkat çektiği kent konseyleri oluşturma edimini akılda tutarak, ayaklanmanın -anonim de olsa- faillerinin siyasal kültürlerinin biçimlenmesi üzerindeki parti tesiri hakkında biraz daha düşünmekte yarar vardır. Belki de bu açıdan Vanlı'nın rejime karşı kendiliğinden başladığını belirttiği direnci tasvir ederken bu hareketlenmeyi *partizan* eylemleri olarak nitelemeyi ihmal etmediği 1976 yılındaki direnişten, Lezeenberg'in açıkça partiler tarafından bastırıldığını belirtse de *kent konseyleri kurma* edimine dikkat çektiği 1991 yılındaki ayaklanmaya varan zaman kesitini, bir partizanın bu döneme ilişkin anıları üzerinden kat etmeye yeltenmek, Raperin'in parti siyasetiyle ilişkilendirilebileceği bir damarın da bulunduğunu düşünmeye kapı aralayabilecektir. Esasında bu, -yukarıda da değinilen- parti siyasetinin genişlemesine yayılarak parçaladığı siyasal uzamın yüzeyinin altındaki katmanda, partinin bu uzama örgütlenme pratikleriyle derinlemesine işleyişine odaklanan bir bakış atmayı kolaylaştıracaktır. Bu bağlamda 1990'lı yıllarda Irak Kürdistanı'na gerçekleştirdiği ziyaretleri kaleme alan Teresa Thornhill'in Raperin'den birkaç yıl sonra bölgede eski bir *IKP'li kadın peşmerge*yle yaptığı görüşme üzerinden aktardıkları, bu türden bir bakışa oldukça elverişli görünmektedir.¹¹⁶¹ Pexşan Zengene (Bachshan Zinganeh)¹¹⁶² isimli kadın, ailesinin komünist olmasa da Komünist Parti'nin siyasetine çok uzak olmadığını, 1958 Devrimi zamanlarında IKP'nin oldukça güçlü olduğunu ve 1963 yılında onaltı veya onyediyi yaşlarındayken partiye katıldığını söyleyerek söze başlamaktadır. Zengene'nin önceki kuşaklardan başlayarak kendi yaşamına uzanan sülale tarihini tasvir etme biçimi, Irak'taki Kürt toplumunun modern tarihine tutulan küçük bir merceği andırmasının yanı

¹¹⁶¹ Teresa Thornhill, *Sweet tea with cardamom: A journey through Iraqi Kurdistan*, Pandora, 1997, ss.53-57.

¹¹⁶² Pexşan Abdulla Hüseyin 2000'li yıllarda Kürdistan Parlamentosu Kadın Komitesi Başkanlığı ve Irak Kürdistan Bölgesel Hükümeti'nde Kadın İşleri Yüksek Komitesi Başkanlığı görevlerinde bulunmuş siyasetçi ve kadın hakları aktivistidir. Burada Pexşan'ın Irak'ta resmi soyadı yerine geçen baba ile büyük baba adlarından oluşan ilk ve ikinci isimler yerine sülalesinin dahil olduğu aşiret olan Zengene'yi kullanmayı tercih ettiği belirtilmelidir.

sıra aşiretten partiye uzanan kuşaklar arası bir köprüyü betimler gibidir. Zengene büyük büyük babasının Germiyan bölgesindeki Zengene Aşireti'nden geldiğini, büyük babasının bir Kürt milliyetçisi olduğunu, babasının ise liberal ve demokrat bir insan olmakla birlikte resmi dairede çalışan bir orta sınıf mensubu olması nedeniyle yoksulluk çekmeden büyüdüğünü ancak sınıf ayrımlarından hep rahatsız olageldiğini anlatmaktadır. Bunun yanında partide kadınların üstlendiği rollere de değinmektedir. Zengene partide güvenli evler hazırlamak, mesaj taşımak, gösteri tertip etmek gibi görevler üstlenen kendisi gibi birçok kadının bulunduğunu ancak 1960'lı yıllarla birlikte bir yandan Marxist düşünce ve sosyal bilimler konusunda çalışırken diğer yandan kendini daha çok yazmaya, insanları teşvik etmeye ve örgütlemeye verdiğini aktarmaktadır. IKP'nin Baas ile koalisyon ortağı olduğu, açıktan parti çalışması yapabildikleri dönemlerin aksine 1978'deki baskı yıllarında öldürülme riski bulunması nedeniyle çocuğunu annesine bırakarak IKP peşmergelerine katıldığına ve 1990'lara değin dağlarda kaldığına değinmektedir. Zengene'nin 1991 yılında Körfez Savaşı'nın başlamasıyla yolculuk yapma hususunda kendini daha rahat hissederek Raperin'e hazırlanmak üzere Süleymaniye'ye gelişi ise belki de ayaklanmada birleşerek bir sele dönüşen ve birbirinden hayli farklı kaynaklardan beslenen binlerce sızıntıdan biri olarak düşünölmeye oldukça yatkındır.

Bir yönüyle kimliğindeki soyadının yerine sölalesinin dahil olduğu aşiretin adı olan Zengene'yi kullanmayı tercih eden bu kadın peşmergenin geçmişindeki on beş yıllık kesiti, Irak Kürdistanı'nın tarihindeki 1976'dan 1991'e iki direniş döneminin arasında kalan geçmiş katmanına, partinin siyasal uzama derinlemesine işleyen örgütlenme pratiklerinden oluşan damarı bulmak üzere salınan bir sonda olarak düşünmek mümkündür. Başka bir açıdan bu damar parti siyasetini yalnızca partinin programı yahut tüzüğü, yönetici kadroların veya liderlerin beyanatları, resmî açıklamalar ve major siyasetteki parti manevraları üzerinden ele alan bakış açısının kör noktalarından birine

ışık tutar gibidir. Diğer yandan her ne kadar Zengene'nin parti geçmişi Irak'taki Kürt toplumunu temsil etme yeteneği açısından itiraza açık olsa da, örgütlenme pratiklerinin bireylerin gündelik yaşamlarına nüfuz eden etkisini göstermesi açısından, parti siyasetini partilerin programlarına ne denli sadık olduklarının veya parti mensuplarının taşıyıcısı oldukları ideolojik formasyonu ne denli içselleştirdiklerinin ölçülmesine odaklanan bakış açısının eksik bıraktığı noktaları hatırlatması açısından manidardır.¹¹⁶³ Yeniden yalnızca ne partiler ne de aşiretlerle açıklanabilen daha çok kitlelere mâl edilen Raperin'e dönülecek olursa ayaklanmanın çok kısa süre içinde sona erdiği belirtilmelidir. Bununla birlikte Marr, kendiliğinden gerçekleşmesi yönünden kuzey ve güneydeki ayaklanmaların birbirine benzediğini ve fakat kuzeydeki deneyimin güneydekine göre *geleneksel Kürt siyasal partilerinin liderliği ve daha üst seviyede örgütlü olması* açılarından güneydekinden farklılaştığının altını çizmektedir.¹¹⁶⁴ Irak'ın güneyinde ayaklanmanın bastırılmasını müteakip rejim birliklerinin kuzeye kaydırılmasıyla Raperin'den günler sonra hükümet otoritesinin çöktüğü Kürdistan bölgesindeki kentler yeniden ordu birliklerinin kontrolüne geçmektedir.¹¹⁶⁵ Ayaklanmaların kanlı biçimde bastırılmasının yol açtığı korku dalgasının tetiklediği sayıları milyonlara ulaşan mülteci akının yarattığı baskının etkisiyle Irak Kürdistanı'nın önemli kısmını kapsayan bölgenin de dahil olduğu

¹¹⁶³ Burada bilhassa Irak Kürdistanı'nda kurulan sol kanat siyasal partilerin bir nevi *ideolojiye sadakat* temelinde sorgulanmaları üzerinden yapılan değerlendirmeler kast edilmektedir. Bu, sol dünya görüşünü benimseyen bir retorik kullanan parti veya seçkinlerin bir nevi *sol ideolojiyi ne denli temsil edebildikleri veya içselleştirebildiklerinin* sınanması anlamına da gelmektedir (Bu tarz bir değerlendirme için bkz.: Saladdin Ahmed, "The Inauthenticity of the Left in the Kurdish Liberation Movement in Iraqi Kurdistan", *Critique*, Vol. 46, No.1, 2017, s.65-67). Bilgin'in 1970'li yıllarda PDK'da yaşanan parti içi mücadeleyi, ideolojik mücadelenin post kavgasına dönüşmüş hali olarak tarif etmesi ve Marxizm'e yakınlığın belli bir yerlere gelmenin garantisi haline geldiğini ifade etmesini (Bilgin, 1993, s.71) bu türden bir yaklaşımın örneklerinden saymak mümkündür. Belli açılardan anlamlı olduğu söylenebilecek bu tipteki sorgulamaların bir partinin gündelik yaşama nüfuz eden örgütlenme pratiklerinin açığa çıkarılabilmesi açısından pek de işlevsel olmadığı ortadadır. Mesela Bruinessen'in YNK'nın net bir siyasal programı olmadığını belirttikten sonra, olsa bile hareketin güncel politikaları, pragmatik kaygıları ve taktik manevralarının soyut ilkeleri daima çiğnemek durumunda olduğuna yönelik tespitini ya da bir parti programının sınıfsal açıdan yanıltıcı olabileceğini çünkü partilerin sınıf mücadelesi doğrultusunda hareket ettiğini sergileyen tek ölçütün gerçek sınıf mücadelesi koşullarında takındığı tavır olduğuna yönelik belirlemesini bu türden değerlendirmelerin başka bir örneği olarak düşünmek mümkündür (Bruinessen'in bu değerlendirmeleri için bkz.: Bruinessen, 2013, s.266, s.290).

¹¹⁶⁴ Marr, 2012, s.230.

¹¹⁶⁵ Farouk-Sluglett ve Sluglett, 2001, s.289.

geniş bir saha BM kararıyla rejim birliklerinin müdahalesine kapalı *güvenli bölge* olarak ilan edilmektedir.¹¹⁶⁶ Bu süreçte Irak rejimiyle yeniden görüşmeye başlayan Kürdistan Cephesi bileşenleri PDK ve YNK tarafından ayrı ayrı yürütülmekte olan müzakerelerden, rejim güçleriyle peşmergeler arasında yaşanan çatışmaların ardından bir sonuç alınamamaktadır.¹¹⁶⁷ Bu çatışmaların ardından peşmerge birlikleri Erbil ve Süleymaniye kentlerinde yeniden hakimiyet kurmaktadır.¹¹⁶⁸ Rejim birliklerinin ülkenin kuzeyinde savunulabilir bir hat oluşturmak üzere geri çekilmesiyle sağlanan ateşkesle Kürdistan Bölgesiyle rejim arasında ülke içi dahili bir sınır ortaya çıkmakta ancak merkezi hükümet bölgeyi ekonomik abluka altına almaktadır.¹¹⁶⁹ Burada özellikle BMGK kararıyla 36. paralelin kuzeyini de kapsayan hava sahasının *uçuşa yasak bölge* ilan edilmesinin önemine değinilmelidir. Yer yer bir Kürt atasözü olduğu dile getirilen *Kürtlerin dağlardan başka dostu yoktur*¹¹⁷⁰ deyişi bir yönüyle dağlık topografyanın savaşlarda sağladığı stratejik üstünlüğü de akla getiren bir içerime sahiptir. Ancak önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere manda idaresinden başlayarak neredeyse tüm yüzyıl boyunca hava kuvvetleri teknolojisindeki yaşanan ilerlemeler Kürdistan bölgesindeki direniş hareketlerinin bu stratejik üstünlüğünü ciddi ölçüde zayıflatmıştır. Bu açıdan yüzyılın sonlarına doğru koalisyon güçlerinin hayli gelişmiş hava kuvvetlerinin koruyucu şemsiyesinin, merkezi hükümet karşısında bir kere daha ilan edilen özerk yönetimin istikrarının ve teritoryel bütünlüğünün başlıca teminatı olarak ortaya çıkışı tarihin ironilerinden biri sayılmalıdır. Bu koşullar altında rejimin yalnızca askeri değil idari anlamda da bölgeden tümüyle çekilmesinin ardından oluşan boşluğun yarattığı sorunların giderilmesi amacıyla Kürdistan Cephesi parlamento ve liderlik seçimlerinin yapılacağını

¹¹⁶⁶ Bill Frelick, "Operation Provide Comfort: False Promises to the Kurds", içinde: *A People Without a Country: The Kurds and Kurdistan*, Der.: Gerard Chaliand, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Michael Pallis, Olive Branch Press, 1993, s.235.

¹¹⁶⁷ Entessar, 1992, ss.147-150.

¹¹⁶⁸ McDowall, 2004, s.499.

¹¹⁶⁹ Marr, 2012, s.233.

¹¹⁷⁰ Robert L. Brenneman, *As strong as the mountains: A Kurdish cultural journey*, Waveland Press, 2007, s.59.

duyurmaktadır.¹¹⁷¹ Böylelikle tamamlanması neredeyse bir karnaval havasında kutlanan seçimler¹¹⁷² KBY'nin doğuşunu işaretleyen tarihî olaylardan biri olarak bölgenin siyasal geçmişindeki ayrıcalıklı yerini almaktadır. Irak Kürdistanı'nda parti siyasetinin odağında bulunan tek parti egemenliğinin dağılmasıyla başlayan bu dönem, partilere bölünmüş bir siyasal uzamın belirişiyi neticelenmekte, *de facto bir hükümetin* kuruluşuyla partiler ve devletin iç içe geçtiği bir kurumsallaşma sürecinin deneyimleneceği yeni bir evreye adım atılmaktadır.

¹¹⁷¹ McDowall, 2004, s.504.

¹¹⁷² Mary Ann Smothers Bruni, *Journey through Kurdistan*, Texas Memorial Museum, 1995, ss.74-75.

2.2. Partîye Bölünme: Bütünleşik Zamanlar Bölünmüş Uzamlar

Merkezi hükümetin Kürdistan Bölgesi'nden 1991 yılında çekilişle oluşan yönetim boşluğunun yörenin en etkin örgütlenmeleri olan siyasal partiler tarafından doldurulacağı dönem, Irak Kürdistanı'nın tarihinde siyasal iktidarın kurumsallaşması yönünden yeni bir evrenin açılışını temsil etmektedir. Bununla birlikte bu evre, yıkıcı savaşların yanında merkezi hükümetin yıllara yayılan sistematik insansızlaştırma siyasetinin üstüne, bölgeden çekilişini müteakip uygulamaya başladığı ambargonun eklenmesiyle yaşam koşullarının katlanılmaz bir hâl aldığı döneme karşılık gelmektedir.¹¹⁷³ Gunter, bu koşulların yanı sıra merkezi hükümetle bölge partilerinin oluşturduğu IKC arasındaki görüşmelerin sonuçsuz kaldığına, gıda stoklarının soyulduğu ve araçların çalındığına, bazı Kürt yetkililerin taşıyabildikleri malları satmak üzere İran sınırına taşıdığına ve kimi yerel milis komutanlarının kontrolündeki bölgeleri kendilerine tahsis edilmiş tımarlar gibi gördüğüne dikkat çekmektedir.¹¹⁷⁴ McDowall ise çeşitli bölgelerde, “Ne Saddam’ı ne Kürdistan Cephesi’ni, biz ekmek ve tereyağı istiyoruz” sloganlarıyla sokaklara dökülen kitlelerin yarattığı tedirginliğe yer vermektedir.¹¹⁷⁵ Bu yönüyle bölge, Irak sivil otoritelerinin çekildiği ancak merkezi bir Kürt otoritesinin de varlık göstermediği, yönetim faaliyetinin felç olduğu bir görünüm arz etmektedir.¹¹⁷⁶

Fakat bu genel görünümün ardında yine de bölgenin en örgütlü unsurlarını siyasal partilerin oluşturduğunu akılda tutmakta yarar vardır. Stansfield, kentsel alanların IKC bileşeni farklı partilerden gelen üyelerin oluşturduğu komiteler tarafından yönetilen

¹¹⁷³ 1992 itibarıyla bölgenin içinde bulunduğu kötü koşulların kısa bir tasviri için bkz.: Rend Rahim Francke, “Political Impact of Sanctions in Iraqi Kurdistan”, içinde: *Kurdish Identity: Human Rights and Political Status*, Der.: Charles G. McDonald ve Carole O’Leary, University Press of Florida, 2007, s.137. Newşîrwan Mustafa, bölgenin bu evredeki durumunu özetlerken, İran-Irak Savaşı’nın köyleri köyleri silip süpürdüğü ve arta kalanın Enfal saldırılarıyla yok olup gittiği, bölgede yalnızca şehirlerin ve kolektiflerin kaldığı, bu yönüyle esasında ortada yönetilecek bir şeyin bulunmadığı notunu düşmektedir (Stansfield, 2003, s.123).

¹¹⁷⁴ Michael Gunter, “A de facto Kurdish State in Northern Iraq”, *Third World Quarterly*, Vol.14, No:2, 1993, s.296.

¹¹⁷⁵ McDowall, 2004, s.503.

¹¹⁷⁶ Gunter, 1992, s.88. IKC ile merkezi hükümet arasındaki görüşmelerin detaylı bir aktarımı için ayrıca bkz.: McDowall, 2004, ss.498-503 ve Ghareeb, 2003, ss177-179.

bölgelere bölündüğünü belirtmektedir. Bu olağanüstü dönemde, komitelerin büyük ölçüde bölgedeki baskın partiyi yansıttığını, bunun da pratik açıdan, her bölgenin belirli bir siyasal partinin kontrolünde olduğu anlamına geldiğini ilave etmektedir.¹¹⁷⁷ O’Leary ve Salih ise PDK ile YNK’nın, 1990’ların başında, tüm kusurları ve parçalanma geçmişlerinin yanında askerî kapasiteleri, ürettiği mitolojileri, yetiştirdiği ideologları ve yerleşik sosyal tabanları itibarıyla hükümeti devralmaya hazır birer parti olduğu saptamasında bulunmaktadır.¹¹⁷⁸ Diğer yandan Yıldız, KBY’nin köklerinin, cephe bileşeni siyasal partilere atfen *Gökkuşağı İttifakı* yakıştırması yapılan IKC yapılanmasında bulunduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁷⁹ McDowall ise her partinin bağımsız hareket edebildiğine, kararların oybirliğiyle alınabilmesi yani her partinin veto yetkisine sahip olması sebebiyle IKC’deki karar alma sürecinde yaşanan tıkanıklıklara değinmektedir.¹¹⁸⁰ Bu koşullar altında, IKC tarafından seçimlerin düzenlenmesine karar verilmektedir. Bu karar, Irak Kürdistanı’ndaki parti siyasetine seçimle beraber yeni bir rekabet düzleminin ve tekniğinin eklenmesi anlamına da geldiğinden, bölgenin siyasal tarihindeki mühim eşiklerden birini teşkil etmektedir.

Cephenin seçim kararı almasında bir dizi etken belirleyici olmaktadır. Bunların ilki seçimin, Kürt otonomisinin oluşturulmasına yönelik uluslararası meşruiyetin kazanılması için gerekli bir adım olarak görülmüş olmasıdır. Diğeriyse IKC liderliği tarafından, seçimlerin farklı gruplar bilhassa PDK ve YNK arasındaki uzlaşmazlıkların çözümünü kolaylaştıracağına umulmuş olmasıdır.¹¹⁸¹ Bu yönüyle ardında birçok saikin

¹¹⁷⁷ Stansfield, 2003, s.123. Stansfield’in bu dönemde PDK ve YNK’nın örgütlenme yapılarına dair detaylı incelemesi, partilerin hakim oldukları bölge üstündeki etkinlikleri ve bu bölgeleri idare etme biçimleri hakkında oldukça aydınlatıcıdır. PDK tepesinde politbüro üyelerinin olduğu merkez komitenin altındaki çeşitli bölgelere yayılan şube örgütlenmeleriyle mekana yayılmaktadır. Şubelerin altında gerek coğrafi gerek meslek örgütü gibi kuruluşlar temelinde örgütlenmiş alt bölümler bulunmaktadır. Bu açıdan alt bölüm komitelerinin şube komitelerine, şube komitelerinin de üyelerini politbüro mensuplarının oluşturduğu merkez komiteye bağlandığı bir idari zincirin varlığı söz konusudur. Farklılıklar göstermekle birlikte mekana yayılma tarzı açısından YNK’nın da benzer bir örgüt zincirine sahip olduğu söylenebilir (Partilerin teşkilat yapılarının detaylı bir analizi için bkz.: Stansfield, 2003, s.106, s.113).

¹¹⁷⁸ O’Leary ve Salih, 2005, s.24.

¹¹⁷⁹ Kerim Yıldız, *Irak Kürtleri*, Çev.: A. H. Engin Urcan, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2004, s.59.

¹¹⁸⁰ McDowall, 2004, s.504.

¹¹⁸¹ Voller, 2014, s.68.

bulunduğu seçim kararının, bölgenin iç siyaseti açısından, IKC bünyesindeki karar alma krizini aşmanın bir yolu olarak görüldüğünü söylemek olanaklıdır. Diğer yandan seçimin Irak Kürdistanı'ndaki meşru otoriteyi tayin edecek yeni bir mücadele düzlemi olarak algılandığı belirtilmelidir ki bu gerek PDK gerek YNK liderliklerinin yaptığı açıklamalardan kolaylıkla çıkarılabilmektedir.¹¹⁸² Bu doğrultuda seçimlerin tertibi için gerekli düzenlemelerin yapılması amacıyla IKC tarafından, kurumsallaşma süreci açısından önemli sonuçları haiz bir dizi karar alacak olan *seçim yürütme kurulu* ihdas edilmektedir. Kurul 1991'de IKC'nin, Kürdistan Ulusal Parlamentosu'nun oluşumu ve inşası için en iyi yöntemi belirlemek üzere siyasetçiler yerine yargıç ve avukatlardan atadığı üyelerden oluşmaktadır.¹¹⁸³ Kurulun önerilerinin IKC tarafından onaylanmasıyla birlikte *Irak Kürdistan Ulusal Parlamentosu ve Kürdistan Özgürlük Hareketi Liderliği* başlıklı bir ve iki sayılı kararlar alınmaktadır. Stansfield'e göre alınan kararları, anayasa sözcüğünü içermemelerine ve parti yetkililerince anayasal nitelik taşımadıkları açıkça belirtilmiş olmasına rağmen, usûl ve pratik açısından de facto bir devlet için de facto bir anayasa olarak kabul etmek mümkündür.¹¹⁸⁴ Hakikaten seçme ve seçilme yeterlilikleri, seçim sistemi, hükümet sistemi ve devlet organlarının yapısına dair düzenlemeler içeren bu kararları alan IKC'yi, hukuk sistematığı açısından, asli kurucu iktidar veya kurucu meclis olarak kabul etmek için hiçbir mani bulunmamaktadır.

Seçimler üç defa ertelenmesinin ardından nihayet 19 Mayıs 1992'te düzenlenmektedir. Oylamanın arefesinde cephe liderleri, seçimlerin adil şekilde düzenlenmesi ve seçim sonuçlarının yanında Kürdistan Ulusal Parlamentosu'nun alacağı

¹¹⁸² Gunter, 1993, s.297. Mesud Barzani bu hususta Kürdistan Cephesindeki karar alma krizine işaret ederek, bir karar alma merkezinin teşkili ve meşruiyetinin temini için, hangi parti veya partilerin kitlelerin güvenini hak ettiğini belirlemek üzere seçimlerin tertip edilmesine karar verdiklerini açıklamaktadır. Celal Talabani ise, seçimlerin Kürt halkını temsil ve Irak Kürdistanı'ndaki siyasal karar alma mekanizmasını teşkil edecek meşru, anayasal ve yasal meclisin kuruluşuyla sonuçlanacağını umduğunu belirtmektedir.

¹¹⁸³ Seçim yürütme kurulunun yapısı, üyelerinin listesi, hukuki ve siyasi niteliğine ilişkin izleyen satırlardaki tespit ve değerlendirmeler için bkz.: Stansfield, 2003, ss.124-129.

¹¹⁸⁴ Stansfield, 2003, s.129. Çıkarılan yasaların içeriği ve ayrıntılı bir değerlendirme için bkz.: Stansfield, 2003, ss.124-128.

kararların koşulsuz biçimde kabul edilmesi hususunda and içmektedir.¹¹⁸⁵ Dönemi konu alan çalışmalarda, uluslararası gözlemcilerin izlediği seçimlerin serbest ve adil bir şekilde gerçekleştiğine yönelik aktarımların yanında yaşanan usulsüzlüklere işaret eden değerlendirmelere de rastlanabilmektedir.¹¹⁸⁶ Seçim partiler arasında yeni ittifak ve ihtilaf ilişkileri kurulmasını tetikleyerek bölgenin parti siyasetinde bir hareketlenme yaratmaktadır. Bu minvalde Irak Ulusal Türkmen Partisi ve PKK seçimlere katılmazken, Kürdistan Sosyalist Partisi Kürt Sosyalist Partisi ile birlikte saf tutmakta, Kürdistan Emekçileri Partisi ise YNK listelerinden yarışa katılmaktadır. Hristiyanlar için ayrılmış beş vekillik için seçime katılan azınlık partilerinin bile PDK, YNK ve IKP yanlısı partiler olarak ayrıldıkları seçilebilmektedir.¹¹⁸⁷ Yüz beş vekilli parlamento için yüzde yedi barajlı nisbi temsil sistemine göre yapılan seçimler, yalnızca her ikisi de yüzde kırkın üstünde oy alan PDK ve YNK'nın barajı geçmesiyle sonuçlanmaktadır. İki partiyi sırasıyla Kürdistan İslamî Hareketi, Kürt Sosyalist Partisi, IKP ve Kürdistan Halkçı Demokratik Parti izlemektedir. Baraj altında kalan partilerin oyları yeniden dağıtıldığında PDK'nın yüzde ellinin biraz üstünde, YNK'nın ise biraz altında oy aldığı bir tablo ortaya çıkmaktadır. Dört adayın yarıştığı liderlik seçimlerinde de Mesud Barzani ve Celal Talabani birbirine yakın oy almakta ancak ilk turda seçilmek için gerekli çoğunluk

¹¹⁸⁵ Gunter, 1993, s.297, 298. Gunter IKC bileşeni parti liderlerinin, Erbil'de *Kutsal Tarihî Kürt Mutabakatı* adı altında, seçim güvenliğinin sağlanması, sonuçları ne olursa olsun seçimlere ve Kürdistan Ulusal Parlamentosu'nun alacağı kararlara koşulsuz riayet edilmesine dair uzlaştığından bahsetmektedir. Dağlı ise Kürt liderlerin Süleymaniye'de bir araya gelerek seçim sonuçları ne olursa olsun itiraz etmeyeceklerine dair söz vererek Kur'an'a el bastıklarını aktarmaktadır (Dağlı, 1994, s.65).

¹¹⁸⁶ Bengio seçimlerin uluslararası gözlemciler tarafından izlendiğini, serbest ve adil kabul edildiğini aktarmaktadır (Bengio, 2012, s.202). Stansfield de insan hakları örgütleri, yabancı devletlerden gelen parlamenterler ve yabancı gazetecilerin izlediği seçimlere ilişkin katılımın tahminlerin ötesinde olduğunu ve Ortadoğu'daki en demokratik seçimlerden biri olduğu belirlemesine yer vermektedir (Stansfield, 2003, s.129). O'Leary ve Salih seçimleri Irak'ın tarihindeki ilk özgür seçimler olarak nitelendirmektedir (O'Leary ve Salih, 2005, s.24). Gunter ise bir yandan Kürdistan Sosyalist Partisi lideri Mahmud Osman'ın seçimlerde hile ve usulsüzlük yapıldığına dair açıklamasına yer verirken diğer yandan Londra merkezli bir sivil toplum kuruluşu tarafından seçimlerin serbest ve adil olduğunun duyurulduğuna yer vermektedir (Gunter, 1992, s.91). Dağlı seçim öncesindeki propaganda faaliyetleri sırasında çıkan çatışma ve kısıtlamaların yanında seçimlerin ertelenme nedenlerinin ardındaki güvensizlik ortamına dikkat çekmektedir (Dağlı, 1994, s.65). McDowall seçimlerin aceleyle hazırlanmış, yer yer sahteciliklere ve yolsuzluklara rastlanmış olsa da tarihsel bir an olduğu, bunun dışarıda Türkiye ve İsrail dışında Ortadoğu'da barışçı bir ortamda gerçekleşen çok partili seçim uygulamasının tek örneği olarak algılandığı notunu düşmektedir (McDowall, 2004, s.506).

¹¹⁸⁷ Gunter, 1993, s.298. Ayrıca bkz.: Stansfield, 2003, s.126.

sağlanamamaktadır.¹¹⁸⁸ Seçimlerin bir tür pat durumuyla sonuçlanması, Hristiyan partileri için ayrılan beş sandalye dışında kalan yüz vekilliğin iki parti arasında yarı yarıya bölüşüldüğü uzlaşmanın zeminini oluşturmaktadır. Liderlik seçimlerinin izleyen turuysa Mesud Barzani ve Celal Talabani'nin yeni kurulan yönetim sisteminin dışında kalmalarıyla hiçbir zaman tertip edilememektedir. Yalnızca yasama organının değil yürütme organını oluşturan hükümetin de iki parti arasında üleşildiği bu informel paylaşım düzenine *yüzde elli yüzde eli* veya *yarı yarıya sistemi* adı verilmiştir.¹¹⁸⁹

İki parti arasındaki paylaşımın bir yüzünü oluşturduğu bu sürecin diğer yüzü ise bölgenin tamamında yetki sahibi olacak şekilde bir dizi kurumun ihdasına dönük yasama faaliyetinden oluşmaktadır. KBY'nin federal Irak'ın kurucu devletlerinden biri olarak ilan edildiği¹¹⁹⁰ bu yasama faaliyetinin önceliğini, bölgede bir hükümet ve bakanlıkların kuruluşunun oluşturduğu 1992 yılında çıkarılan yasalar üzerinden kolaylıkla seçilebilmektedir.¹¹⁹¹ Bengio kurumsallaşma sürecinin beraberinde getirdiği *Kürt hükümeti*, *başbakan* ve *kabine* gibi bir dizi yeni sözcüğün Kürtçe'de yaygın biçimde kullanılmasıyla birlikte devletleşme sürecinin bölgenin siyasal dilinde yarattığı dönüşüme dikkat çekmektedir.¹¹⁹² İlk yılları itibariyle yapılan değerlendirmelere bakıldığında, bu kurumsallaşma sürecinin fiilen Irak devletinden bağımsız bütünleşik bir egemen siyasal gövdenin doğuşu olarak okunduğunu söylemek mümkündür. Irak Kürdsitanı'nın *de facto* devlet bağlamında incelendiği literatür açısından 1992 yılının neredeyse bir milat olarak kabul görmesinin arkasında, bölgeden Irak devletinin

¹¹⁸⁸ Ş. X. Mihoyan, "Üçüncü Binyılın Eşiğinde Kürdistan", içinde: *Kürdistan Tarihi*, Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan, Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010(b), s.368. Ayrıca bkz.: McDowall, 2004, s.506; Stansfield, 2003, ss.129-131, ss.201-203; Gunter, 1993, ss.299-300; Ghareeb, 2003, s.179.

¹¹⁸⁹ Stansfield, 2003, ss.146-147.

¹¹⁹⁰ Michael M. Gunter, "Federalizm ve Irak Kürtleri: Çözüm mü Sorun mu?", içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s.230.

¹¹⁹¹ Bu dönem Kürdistan Parlamentosunun kuruluşu ile seçimleri konu alan ilk iki yasayı KBY Hükümeti'nin ve bakanlıkların kuruluşunu izleyen bir dizi yasanın çıkarılışı izlemektedir. Çıkarılan yasalar için bkz.: "https://www.parliament.krd/english/parliament-activities/legislation/1992/", erişim tarihi: 11.05.2019.

¹¹⁹² Ofra Bengio, "Autonomy in Kurdistan in Historical Perspective", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, Der.: Brendan O'Leary John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, s.177.

çekilişle oluşan siyasal vakum kadar bu boşlukta biçimlenen yukarıdaki kurumsallaşma süreci bulunmaktadır. Ancak Irak Kürdistanı'ndaki dahili parçalanma ve hizipler arasındaki dinamik etkileşim bu sürecin bahsi geçen literatürde yeteri kadar ilgi görmediği söylenebilecek diğer yüzünü oluşturmaktadır.¹¹⁹³

Seçimlerin gerek iki partinin geleneksel hakimiyet bölgelerinde tartışmasız üstünlük göstermesi, gerek baraj nedeniyle küçük partilerin parlamentonun dışında kalmasıyla sonuçlanması, kartelvarî bir paylaşım düzeninin zeminini oluşturmaktadır. Kefelerinde sandık ve silahın bulunduğu hassas bir teraziye göre biçimlenen yarı yarıya sistemi, seçimin ardından yaşanan kurumsallaşma sürecinin parti hatları boyunca baştan başa ikiye bölünmesiyle sonuçlanmaktadır. Parlamento vekilliklerinin iki parti arasında eşit biçimde paylaşılmasına benzer biçimde, yürütme organı da tepeden tırnağa iki parti arasında üleşilmektedir. Eşitliği koruyabilmek adına kamu görevlilerinin iki parti arasında bölüşüldüğüne dikkat çeken McDowall, tepesinde bakanın partilerden birine yardımcısının ise diğerine mensup olduğu bu bölüşüm düzeninin caddedeki polis ve okuldaki öğretmene kadar uzanan iki paralel yönetim gibi işlediğini kaydetmektedir.¹¹⁹⁴ Ancak bu bölüşüm düzenine rağmen 1992'de kurulan ilk kabinenin başbakanının her iki parti cephesinden de eleştiri aldığı görülmektedir. KBY'nin ilk başbakanı olan Fuad Masum¹¹⁹⁵, yalnızca PDK değil kendi partisi olan YNK tarafından da gizli kapaklı hareket etmekle suçlandığını, iki tarafın da kendisinin teknokratik yaklaşımına kuşkuyla

¹¹⁹³ Palani, 2023, s.17. *De facto* devlet literatüründe, dahili parçalanmanın bu devletlerin ortaya çıkışı ve varlığını sürdürmesini nasıl etkilediğine dair sistematik bir açıklama sunan çalışmaların kıtlığına dikkat çeken Palani, bu hususta yapılan öncü çalışmalara dikkat çekerek, *de facto* devlet hareketlerini incelerken bakış açısının bütünlük fail kurgusuna yaslanan devletçi çözümlemelerden bu devletlerin içindeki fail ve hizipler arasındaki dinamik etkileşimi hesaba katan çözümlemelere kaydırılmasına duyulan gereksinime dikkat çekmektedir.

¹¹⁹⁴ McDowall, 2004, s.512. Stansfield de bakanlık düzeyindeki hemen aynı yetkilere sahip bakan ve yardımcısı arasındaki bu bölünme uygulamasının kabineden köy heyetlerine ve hatta eğitim, sağlık ve kolluk görevlilerine kadar varlık gösterdiğini kaydetmektedir (Stansfield, 2003, s.147).

¹¹⁹⁵ Irak Kürdistanı'nda dinî nüfuzu olan bir ailede dünyaya gelen Fuad Masum, İslamî çalışmalar ve İslam felsefesi alanında yüksek öğrenim görmüştür. 1962'de IKP üyesi olmuş, 1964'te ayrılarak PDK'ya katılmıştır. 1960'lı yıllarda bir yandan Basra Üniversitesi'nde ders verirken diğer yandan şehrin PDK temsilciliğini yürütmüştür. YNK'nın kuruluşunda yer almış ve ilerleyen yıllarda partinin çeşitli kademelerinde temsilcilik görevi üstlenmiştir. 2014 Yılında Celal Talabani'nin ardından, 2018'e değin sürdüreceği Irak Cumhurbaşkanlığı'na seçilmiştir (*The Statesman's Yearbook: Politics, Cultures and Economies of the World*, Palgrave Macmillan, 2015, s.645)

yaklaştığını ve daha siyasi bir tavır almasını umduklarını ifade etmektedir.¹¹⁹⁶ Liderlerin yürütme organının dışında kalmasının da etkisiyle hükümetteki karar alma mekanizmasının partilerin politbürosuna kaydığına dikkat çeken Stansfield, kabinedeki gerçek karar alma sürecinin iki politbüro arasındaki bir tür koordinasyonla sağlanabildiğine dikkat çekmektedir. Tarafların birbirini teknokratik kadrolara peşmerge kökenli personel atamakla suçlamasıyla, iki gruplaşma arasındaki dengenin sağlanmasında beliren gerilimin ilk işaretlerini verdiğini eklemektedir.¹¹⁹⁷ Bu açıdan 1992’de kurulan ve halefine göre daha teknokratik olduğu ileri sürülen ilk kabineyi, bir yıl sonra daha partizan olduğuna dikkat çekilen Kosret Resul¹¹⁹⁸ başkanlığındaki ikinci kabinenin izlemesi manidardır.¹¹⁹⁹ İkinci kabinenin kurulduğu yıl olan 1993’te partiler arasındaki mücadele silahlı çatışmaya dönüşerek yıllarca sürecektir olan savaşı başlatmaktadır. Ancak PDK ile YNK arasındaki bu savaşı, 1992’de PKK ile Irak Kürdistanı’ndaki partiler arasındaki çatışmalar öncelemektedir.

Kürtçe *kardeş katli* anlamına gelen *brakuji* nitelemesi büyük ölçüde bu dönemde gerçekleşen girift çatışmalara atfen kullanılmaktadır. PDK/YNK ile PKK arasında 1992 yılında patlak veren çatışmalar bu sürecin ilk perdesini teşkil etmektedir. 1980’lerin

¹¹⁹⁶ Stansfield, 2003, s.149.

¹¹⁹⁷ Stansfield, a.g.e., s.149.

¹¹⁹⁸ Kosret Resul YNK politbürosunun kıdemli üyelerinden biridir. 1980’li yıllarda yer aldığı çatışmaların yanında 1991’deki ayaklanmada üstlendiği rol ile sivrilmiştir. İkinci kabinenin başbakanı olmakla birlikte Irak Kürdistanı’nın iki idareye bölünmesinin ardından Süleymaniye merkezli YNK kabinesinin başbakanlığını 2001 yılına değin sürdürmüştür. İki idarenin birleşmesini müteakip 2006’da KBY başkan yardımcılığı görevinde bulunmuştur (“Rasul, Kosrat” maddesi, *Historical Dictionary of the Kurds*, Michael M. Gunter, Rowman & Littlefield, 2018). Stansfield gücünü Erbil’deki işçi sınıfından alan, halk adamı ve meşhur bir peşmerge komutanı olarak nam salan Kosret Resul’ün, 1990’lı yıllarda Erbil’de PDK için olduğu kadar YNK için de bir sorun oluşturduğunu fakat yine de YNK içinde önemli bir figür olmanın yanısıra PDK kadrolarınca da saygı duyulan bir kişilik olduğunu kaydetmektedir (Stansfield, 2003, s.119). Gerek YNK’nın üst kademelerinde gerek KBY’de önemli makamlarda bulunan Kosret Resul, 2015 yılında IŞİD’e karşı verilen savaşta da yer almış olup sağlık durumu kötü olmasına rağmen bugün halihazırda YNK’daki parti içi siyasetin lider kişiliklerinden biri olarak kabul edilmektedir.

¹¹⁹⁹ Michael M. Gunter, “The KDP-PUK Conflict in Northern Iraq”, *Middle East Journal*, Vol. 52, No:2, 1996(a), s.232. Ayrıca bkz.: Stansfield, 2003, s.149. Stansfield Fuad Masum’un hükümette izlediği yöntemin PDK ve hatta YNK’daki karar alma yapısından dışlanmasına yol açtığını belirtmektedir. Stansfield Fuad Masum’un bu sebeple görevinden uzaklaştırıldığını belirttiğini ancak Kosret Resul ve diğer bazı YNK üyelerinin ise siyasi sistemin kutuplaştığı bir ortamda kabineyi tarafsız biçimde idare etme girişiminden ziyade Masum’un ilerleyen yaşı sebebiyle bu değişikliğin gerekli görüldüğünü ileri sürdüklerini aktarmaktadır.

başlarından itibaren Irak Kürdistanı'nda örgütlenmeye başlayan PKK bu dönem boyunca büyük ölçüde bölge partileriyle geçici ittifaklar kurmakta ancak yer yer PDK ile hakimiyet mücadelesine de girmektedir.¹²⁰⁰ 1990'lı yılların başındaysa PKK'nın varlığı her iki parti için -ama bilhassa Türkiye'nin düzenlediği operasyonlara katılması için yoğun baskı yaptığı PDK için- bir sorun haline gelmektedir.¹²⁰¹ 1992 yılına gelindiğinde, KBY'nin kuruluşu PKK ile PDK/YNK arasında Türkiye'nin de dahil olduğu bir dizi çatışmayı tetiklemektedir. Černy 1991'de SSCB'nin dağılışıyla birlikte Marxist-Leninist dünya devriminin hiç olmadığı kadar kuşkuyla karşılanmaya başladığı, Huzur Temin Harekâtı'nın bir parçası olarak TSK'nın Irak Kürdistanı'na erişim kazandığı ve PDK/YNK ile Türkiye arasındaki ittifak olasılığının güçlendiği bir atmosferde, Abdullah Öcalan'ın Irak Kürdistanı'nda faaliyet yürütmek üzere Kürdistan Özgürlük Partisi'nin (Partiya Azadiya Kurdistan/PAK) kuruluşunu duyurduğunu belirtmektedir.¹²⁰² PAK'ın kuruluşunun o dönem itibariyle PDK/YNK liderlikleri tarafından kabul edilmesi güç bir provokasyon olarak algılanmış olabileceğini ilave etmektedir. Hakikaten ilerleyen günlerde PAK/PKK yanlısı aşiret reislerinin öldürülmesiyle tırmanan gerilim PKK ve özellikle PDK arasında yaşanan çatışmalara evrilmiştir.¹²⁰³ 1992'de başlayan çatışmalarda, Irak Kürdistanı'nın Türkiye ile olan sınır ticaretinin PKK tarafından bloke edilmesi üzerine, hem PDK hem de YNK liderleri, PKK'nın bölgede KBY'ye alternatif bir yönetim kurmaya çabaladığına yönelik benzer açıklamalar yapmaktadır.¹²⁰⁴ Černy'e göre Irak Kürdistanı'na yönelik yaşamsal bir tehdit niteliğindeki bu hamle KBY'nin yanıtsız bırakamayacağı bir meydan okuma anlamına gelmektedir. Aynı yıl PDK/YNK birlikleri PKK kamplarına yönelik Irak Kürdistanı'nın tamamında TSK'nın da dahil

¹²⁰⁰ Michael Gunter, "Kurdish Infighting: The PKK-KDP Conflict", içinde: *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: It's impact on Turkey and the Middle East*, Der.: Robert Olson, The University Press of Kentucky, 1996(b), ss.50-52.

¹²⁰¹ Entessar, 1996, s.67.

¹²⁰² Hannes Černy, *Iraqi Kurdistan, the PKK and International Relations: Theory and Ethnic Conflict*, Routledge, 2018, s.181.

¹²⁰³ Dağlı, 1994, ss.68-90.

¹²⁰⁴ Gunter, 1996(b), s.54.

olduğu geniş çaplı bir saldırı başlatmaktadır.¹²⁰⁵ Her ne kadar YNK ile ilişkisi hızlıca bir çatışmasızlık haline evrilmiş olsa da PKK ile PDK arasındaki husumet varlığını ilerleyen yıllarda da muhafaza etmektedir.¹²⁰⁶ Černy'e göre bu dönem kendini Irak'taki Kürt self-determinasyon ilkesinin en eski savunucusu olarak gören PDK sınırlı bir ayrılıkçılığı (seperatism) temsil ederken tüm Kürt topraklarının bağımsızlaştırılarak birleştirilmesinin sözcülüğünü üstlenen PKK ise etno-milliyetçi hareketi bölücülüğe (secessionism) ilerleten yegâne Kürt partisi olarak öne çıkmaktadır.¹²⁰⁷ 1993'te PDK ve YNK arasında başlayan çatışmaların yarattığı kaotik ortamın etkisiyle bölgedeki etkinliğini artıran PKK izleyen süreçte PDK'ya karşı savaşıyan partiler arasındaki yerini almaktadır.¹²⁰⁸

PDK ve YNK arasındaki çatışmalar 1993 yılında İran tarafından desteklendiği sanılan sosyalist bir grubun Süleymaniye'deki PDK birliklerine saldırmasıyla başlamaktadır. Gunter'e göre bu olay iki parti arasında nasıl hareket edileceği hususunda bölünmeye sebep olmaktadır. Bu olayı Barzani ve Talabani'nin bulunacağı başkanlık konseyinin kuruluşuna ilişkin stratejik anlaşmanın duyurulduğu günlerde, İran destekli Kürdistan İslamî Hareketi ile YNK arasında patlak veren daha büyük çatışmalar izlemektedir. Gunter, YNK mensubu peşmerge işlerinden sorumlu bakanın, Mesud Barzani'nin meselenin suhuletle çözülmesine yönelik girişimlerinin aksine Kürdistan İslamî Hareketi'ne karşı geniş çaplı bir saldırı başlatmasının, iki parti arasındaki bölünmeyi daha da derinleştirdiğine dikkat çekmektedir.¹²⁰⁹ 1994 yılına gelindiğinde, önce Kaledize'deki aşiret mensubu toprak sahipleri ile aşiretsiz köylüler arasındaki arazi anlaşmazlığı, izleyen aylarda ise Herki Aşireti'nden bir kesimin PDK'dan koparak YNK ile kurduğu ittifak iki parti arasındaki çatışmaları tetiklemektedir.¹²¹⁰ McDowall altı yüzden fazla sivil ve peşmergenin öldüğü, kentlere de yayılan çatışmalarda YNK

¹²⁰⁵ Černy, 2018, s.182. Ayrıca bkz.: Dağlı, 1994, ss.91-106 ve Gunter, 1996(b), ss.55-56.

¹²⁰⁶ Izady, 2011, s.372. Ayrıca bkz.: Gunter, 1996(b), s.55.

¹²⁰⁷ Černy, 2018, s.163.

¹²⁰⁸ Gunter, 1996(b), s.56.

¹²⁰⁹ Gunter, 1996(a), ss.232-235.

¹²¹⁰ Leezenberg, 2017(b), s.165.

birliklerinin önce Erbil'deki parlamento binasını ardından kentin kontrolünü ele geçirdiğini aktarmaktadır.¹²¹¹ Aşiretlerin yanında, çatışmalara kâh ara bulucu kâh taraf olarak dahil olan bölge devletlerinin de hesaba katılması mücadelenin cereyan ettiği bağlamın karmaşıklığını göstermektedir. Zira bir yandan İran, Türkiye ve Suriye arasında Irak Kürdistanı'ndaki gelişmelere yönelik koordinasyon toplantıları tertip edilirken¹²¹² diğer yandan bu devletler taraflarını siyasal partilerin oluşturduğu cephe hattı boyunca çatışmalara dahil olabilmektedir.

Uzun çatışma dönemi boyunca, değişkenlik gösteren ittifak örüntülerinin beslediği bu cepheleşme eğilimlerinin akışkan bir seyri bulunmaktadır. Her ne kadar aralarında topyekûn bir savaşın gerçekleştiğinden veya bir taraftaki tüm unsurların karşı taraftakilerin tümüne karşı savaş verdiği keskin bir cepheleşmeden bahsedilemezse de 1995 yılı itibariyle çatışmalar boyunca hizalanan iki hattın varlığından bahsetmek olanaklıdır: Bir tarafta Kürdistan İslamî Hareketi, PDK-İ, Türkiye ve PDK yer alırken diğer tarafta karşı cephe bileşenlerinin biri veya birkaçına karşı savaş vermekte olan YNK, PKK, Bağdat, İran ve Suriye'nin birbirine yakın pozisyonlar benimseyebildikleri görülebilmektedir. Aynı yıl içinde, Irak Kürdistanı'ndaki cephelerin asli unsurunu oluşturan partiler arasındaki savaşa yakından bakıldığında, bölgenin dörtte üçünü ele geçiren ve rakibini Erbil'den çıkaran YNK'nın Duhok ve Zaho gibi sınır ticaretinin önemli merkezlerine yöneleceği söylentilerinin yayıldığı görülmektedir.¹²¹³ Çatışmaların sürüp gittiği bu döneme kesintilerle olsa da PDK ile YNK arasındaki barış görüşmeleri eşlik etmekte ancak uzun süreli bir ateşkes sağlanamamaktadır. Görüşmelerin İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin ev sahipliğinde gerçekleştirilmesi yanında Bağdat ve rejim karşıtı Irak Ulusal Kongresi'nin veya Türkiye ve İran gibi bölge devletlerinin ara buluculuk rolü üstlendikleri ya da bu yönde girişimde bulundukları görülmektedir.¹²¹⁴

¹²¹¹ McDowall, 2004, s.515.

¹²¹² Entessar, 1996, s.65.

¹²¹³ Izady, 2011, s.374.

¹²¹⁴ Yıldız, 2004, ss.63-65. Ayrıca bkz.: Tripp, 2007, s.266; Gunter, 1996(a), s.236.

1996 yılına gelindiğinde, bir yanda Türkiye, Bağdat, PDK-İ ve PDK'nın diğer yandaysa YNK, PKK, Irak Ulusal Kongresi ve İran'dan oluşan iki kamp belirlemekte, Suriye kayıtsız bir ara bulucu gibi hareket ederken ABD'nin ikilemlerle dolu bir pozisyon benimsediği görülmektedir.¹²¹⁵ Stratejik önemi olan Hamilton Yolu'nu kontrol eden Surçi Aşireti'nin YNK ile kurduğu ittifak nedeniyle PDK'nın saldırı başlatarak yolun denetimini ele geçirmesiyle iki parti arasındaki çatışmalar yeniden başlamaktadır.¹²¹⁶ Taraf değiştirerek YNK'yı desteklemeye başlayan Surçi Aşireti ile PDK arasında yaşanan çatışmaları, Türkiye'nin PKK İran'ın ise PDK-İ kamplarına düzenlediği askeri hareketlerin izlediği 1996 yılında taraflar arasındaki kırılğan ateşkes sona ermekte ve çatışmalar yeniden başlamaktadır.¹²¹⁷ PDK'nın Irak ordusunun desteğiyle başlattığı saldırının ardından YNK, önce Erbil sonraysa geleneksel hakimiyet bölgesi Süleymaniye'den çekilmek zorunda kalmaktadır. Çatışmaların zaten Bağdat ile taktik bir anlaşmaya varmış olan PDK'nın yeni savaş planını uygulamak için bahane oluşturduğunu dile getiren McDowall, ilk başta YNK'nın tümüyle yenildiğinin sanıldığını ancak kısa süre sonra İran'ın desteğiyle toparlanarak önceki hakimiyet bölgesini yeniden ele geçirdiğini aktarmaktadır.¹²¹⁸

1996 yılında taraflar arasında ABD ve Türkiye'nin arabuluculuk girişimleriyle Ankara'da gerçekleştirilen toplantıların ardından başlayan kısa süreli ateşkes 1997 yılında -yukarıdaki karmaşık örüntülere benzer biçimde- yeniden başlayan çatışmalarla sona ermekte kalıcı barış ancak 1998 yılındaki Washington Anlaşması ile sağlanabilmektedir.¹²¹⁹ PDK ve YNK arasındaki savaşı sona erdiren bu anlaşma ile günümüzde de Irak Kürdistanı'nı belirli açılardan ikiye ayırmaya devam eden bölünme

¹²¹⁵ Bengio, 2012, s.234.

¹²¹⁶ Selahaddin Uğur Işık, *Bağımsızlığa Doğru Irak Kürdistanı*, Avesta Yayınları: İstanbul, 2017, s.125.

¹²¹⁷ Bengio, 2012, s.234. Ayrıca bkz.: Tripp, 2007, s.255.

¹²¹⁸ McDowall, 2004, s.516.

¹²¹⁹ Tripp, 2007, ss.256-257.

hattı kalıcı bir karakter kazanmaktadır.¹²²⁰ Gerek çatışma gerek müzakere süreçlerine Bağdat hükümeti ve aşiretlere ilaveten Türkiye, İran, Suriye gibi bölge devletlerinin yanında ABD, Britanya ve Fransa gibi batılı devletlerin ve uluslararası kuruluşların da dahil olduğu, tarafların birbirini ihanetle suçladığı çatışmalar çok katmanlı dinamik bir sahada cereyan etmektedir. 1990'lı yıllara yayılan bu çatışmalar, Irak Kürdistanı'nı konu alan literatürdeki bölünme tezlerinin takibi açısından çağdaş dönemlerin en berrak kesitini sunmaktadır. Çünkü bu dönem, bölünme değerlendirmelerinin geçerliliğini ispatlamak üzere sıklıkla atıf yapılan bir evreyi temsil etmekle kalmamakta aynı zamanda bu değerlendirmelerin türetildiği tarihsel bağlamın en önemli çağdaş kesitini oluşturmaktadır. Bu nedenle çatışmaların sebeplerine bölünmeye dair belirlemeler eşliğinde biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

KBY'nin ilk yılları, hiçbir resmî sıfat üstlenmeksizin kurumsallaşma sürecinin hukuken dışında dışında kalan liderlerin yanında, güvenlik ve peşmerge birliklerinin ve bölge idaresinin kontrolündeki gelir kaynaklarının, lider esaslı katı bir merkezîyetçilik prensibiyle karar alan iki parti arasındaki kutuplaşma eğilimi boyunca bölündüğü bir dönemdir. Bu açıdan dönemin, devletin yerikpare bir kurumlar bütününden ziyade siyasal failer arasındaki dinamik bir mücadele alanı olarak ele alınması gerektiğini ileri süren yaklaşımları teyit eden bir tarafı bulunmaktadır. Bu ayrışmayı önce 1994'te kabinenin dolayısıyla yürütme erkinin bölünmesinin ardından üçüncü kabinelerin kuruluşu, 1996'da ise iki ayrı organın teşkiliyle yasama erkindeki ayrışma izlemektedir. Stansfield bölgenin iki fiilî devletçiğe bölünmesiyle sonuçlanan ayrışmayı 1994'ten başlatmaktadır.¹²²¹ Böylelikle taraflar arasındaki çatışmayı sona erdiren anlaşmanın imzalandığı yıl olan 1998 yılına gelindiğinde, biri Duhok ve Erbil'in büyük kısmını hakimiyeti altına almış

¹²²⁰ Stansfield, 2003, s.100. Taraflar arasındaki çatışmaları sona erdiren anlaşma iki partinin bölgenin tüm şehirlerinde faaliyet gösterebilmesi, Süleymaniye-Erbil seyahatinin normalleştirilmesi, gelirlerin paylaşımı, birleşik geçici hükümet kurulması, parlamentonun yeniden birleştirilmesi, yerlerinden edilenlerin geri dönüşü ve çok partili seçimlerin düzenlenmesi gibi hususlar içermektedir. Ancak anlaşma oldukça sınırlı biçimde uygulamaya geçirilebilmektedir (Stansfield, 2003, s.101).

¹²²¹ Stansfield, 2017(a), s.261.

PDK kontrolündeki yönetim ile diğeri Süleymaniye ve Kerkük'ün bir kısmında hakimiyetini tesis etmiş YNK kontrolündeki yönetim olmak üzere iki minyatür devlet ortaya çıkmış bulunmaktadır. Başka bir deyişle partilerin egemenlik mücadelesi Irak Kürdistanı'nda parti egemenliğindeki iki ayrı idari gövdenin kuruluşuyla sonuçlanmaktadır. 1990'lı yıllardaki çatışmalarla biçimlenen bu bölünme, bölgenin esasında iki ayrı *parti devleti/devletçiği* tarafından yönetildiğine yönelik ilerleyen yıllarda yapılacak değerlendirmelerin yaslandığı tarihsel arka planı oluşturmaktadır.

Irak Kürdistanı'na -literatürde fiilî anlamda devletin doğuşunu işaretlediğine sıkça dikkat çekilen- 1990'lı yıllardan bakıldığında, bölgenin bu döneme parti örgütlenmelerine ilişkin oldukça zengin bir siyasal mirasla girdiği görülmektedir. Gerek kurumsallaşma sürecinin beraberinde getirdiği hakimiyet pratikleri gerek de facto egemenliğin sunduğu yeni imkânlar partiler arasındaki iktidar mücadelesinin yürütüldüğü alanları çeşitlendirerek genişlettiği kadar aynı zamanda bu mücadeleyi şiddetlendirmektedir. KBY iki parti arasında süregelen husumet ile kaynak, nüfuz ve prestij rekabetinin üzerinde çatışmaya dönüştüğü bir sahne halini almaktadır.¹²²² Başka bir deyişle kaynaklar üstündeki yeni mücadele alanları partiler arasında süregelen mücadelenin sık sık silahlı çatışma halini almasında etkili olmaktadır. Tripp bu dönem uluslararası yardımların dağıtımı, kazançlı akaryakıt ticareti ve sınır kaçakçılığının partiler arasındaki başlıca anlaşmazlık konularını oluşturduğuna dikkat çekmektedir.¹²²³ Bu dönem Irak Kürdistanı, maruz kaldığı çifte ambargonun -yani Irak'a uygulanan BM ambargosuna ilaveten Bağdat yönetiminin Kürdistan Bölgesi'ne uyguladığı abluka siyasetinin- etkisiyle beslenme ve sağlık alanındaki temel ihtiyaç maddelerine bile erişimin hayli zorlaştığı bir bölge haline gelmektedir. Bu noktada bölgenin dış dünya ile irtibatını sağlayan sınır bölgeleri, bilhassa Türkiye sınırındaki İbrahim Halil Kapısı hayati derecede önemli bir nokta olarak öne

¹²²² Anderson ve Stansfield, 2004, s.173.

¹²²³ Tripp, 2007, s.255.

çıkılmaktadır. İnsani yardımların bölgeye ulaştırılmasında kritik bir geçiş noktası oluşturan sınır kapısı, bu dönemde aynı zamanda sağladığı gümrük gelirleri nedeniyle önemli bir kazanç kaynağına dönüşmektedir. Bu açıdan 1992’de PDK/YNK ile PKK arasında başlayan çatışmaların başlıca sebepleri arasında önemi artan bu sınır kuşağındaki hakimiyet mücadelesi yer almaktadır. Öyle ki bu dönem cereyan eden çatışmalara *gümrük savaşları* yakıştırması yapıldığı görülmektedir.¹²²⁴ Bruinessen’in partiler arasındaki gerilimin tırmanmasında, iktisadi kaynakların yanında yabancı devletlerin siyasal desteğine erişimdeki farklılıklara da işaret eden değerlendirmesinin¹²²⁵ yine sınır bölgelerinin artan önemini düşündüren bir tarafı bulunmaktadır.

Taraftar kazanma yarışıyla beraber bu mücadeleye demografik bir boyutun da eklendiğini söylemek mümkündür. Yani rekabet düzlemine seçim tekniğinin eklenmesinin ardından seçmen tabanını genişletme yarışı da bu mücadelenin önemli bir boyutunu oluşturmaya başlamaktadır. Bu açıdan küçük partilerin baskın partilerle birleşmeye dönük izlediği siyaset de PDK ile YNK arasındaki çatışmaların sebeplerinden biri olarak bölünme denkleminde dahil olmaktadır. 1992’de küçük partilerin birleşmesiyle kurulan Birleşik Kürdistan Partisi’nin 1993’te dağılmasını müteakip parti bileşenleri PDK ve YNK’ya katılmaktadır. Aziz bu gelişmelerin parti siyasetindeki güç dengelerine büyük etkisi olduğuna dikkat çekerken¹²²⁶ Stansfield ise PDK’yı YNK karşısında seçim aritmetiği açısından avantajlı duruma geçiren parti siyasetindeki bu birleşmelerin çatışmayla sonuçlanan kutuplaşma eğiliminin artmasında etkili olduğunu kaydetmektedir.¹²²⁷ Gruplar halinde seçmen desteği kazanma stratejisi olarak işlev gören

¹²²⁴ Seyder, 2017, s.33. Leezenberg başlangıçta IKC partileri arasında eşit bölüşülen gümrük gelirlerinin seçimlerin ardından PDK, YNK, hükümet arasında paylara bölünerek diğer partilerin bu gelir kaynağından mahrum bırakıldığını ve partiler arasındaki başlıca anlaşmazlığın sınır ticaretinden elde edilen kazancın bölüşümünden kaynaklandığını belirtmektedir (Leezenberg, 2017(b), s.174). Ayrıca bkz.: Bengio, 2012, ss.214-215; O’Ballance, 1996, s.201.

¹²²⁵ Martin van Bruinessen, “Kürtlerde Ulusa Giden Yollar”, içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika*, Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud, Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017, s.40.

¹²²⁶ Aziz, 2013, s.126.

¹²²⁷ Stansfield, 2003, s.151.

parti birleşmeleri küçük partilerin PDK ve YNK arasındaki hassas dengenin belirlenmesindeki rolünü ortaya koymanın yanında çatışmaların başlamasında parti siyasetinin artan önemini de göstermektedir. Bu minvalde Gunter'in parti siyasetindeki ittifakların tetiklediği denge değişikliğinin PDK tarafından nasıl yorumlandığına dair aktarımı çok önemli görünmektedir ki PDK'nın cephesinden YNK'yı 1995'teki parlamento baskınına yönelten, yaklaşan seçim öncesi kurulan ittifaklarla sandık üstünlüğünün rakibine geçmesinin yarattığı şok etkisidir.¹²²⁸ Bununla birlikte bu dönemde, gerek savaşçı gerek seçmen olarak grup desteği temin etmede parti sadakatinin dışında diğer aidiyet türlerinin de etkili olduğu belirtilmelidir. Bunların içinde en dikkat çekenini hiç kuşkusuz aşiret aidiyeti oluşturmaktadır. Bu yüzden aşiretlerin çatışmalarda işgal ettiği konuma ve bu vesileyle aşiret kavramının dönemin siyasal bölünmelerinin açıklanışındaki kullanım biçimlerine biraz daha yakından bakmakta fayda vardır.

1990'lı yıllardaki çatışmalar taraflarının süratli biçimde cephe değiştirebildiği dinamik bir çerçevede cereyan etmektedir. Başlangıcına dair yukarıdaki aktarımlardan hatırlanacağı üzere baskın partiler arasındaki çatışmaları tetikleyen olaylar arasında, küçük partilerin baskın partilerle birleşmesi ya da ittifak kurması yanında aşiretlerin parti siyasetindeki manevraları da etkili olabilmektedir. Ateşkes dönemleriyle kesintiye uğrasa da yıllarca süren çatışmaların birçok durumda, bir partinin hakimiyet mıntıkasındaki bir aşiretin rakip parti ile kurduğu ittifak veya bir aşiretin desteğini bir partiden diğerine kaydırması yahut aşiretler arasındaki rekabetin yol açtığı sürtüşmeler ile tetiklendiği görülmektedir. Aşiretlerin çatışmaların başlamasında oynadığı rol siyasal bölünmelerin aşiret refleksinden kaynaklandığına yönelik belirlemelerde yer yer değinilen bir husustur.¹²²⁹ Ne var ki savaş aşiretler çatışmasından ibaret olmadığı gibi militarize edilmiş aşiretler ne savaşın neticesini belirleyebilmiş ne de milis kuvvetler temelinde

¹²²⁸ Gunter, 1996(a), s.232.

¹²²⁹ David Romano, "Social Movement Theory and Political Mobilization in Kurdistan", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.23.

otonom bir iktidar elde edebilmiştir.¹²³⁰ Aksine partiler *mektebî komellayeî* gibi melez bir örgütlenmenin kuruluşunda berrak biçimde izlenebildiği üzere çatışmaların çözümünde ara bulucu rolü oynamak suretiyle aşiretler arası ilişkilere etkin biçimde müdahil olmaktadır.¹²³¹ Bu dönemde çatışmaları ve bölünmeleri çerçeveleyen asli örgütlenme formunu aşiretler değil siyasal partiler oluşturmaktadır. Dahası aşiretler taraflarını parti örgütlenmelerinin oluşturduğu bölünme hatlarına göre hizalanarak çatışmaya dahil olmaktadır. Daha doğrudan bir deyişle aşiret manevralarının ufkunu partilere bölünmüş bir siyasal uzam tayin etmektedir. Bununla birlikte bölünmeye yol açan çatışmalarda iki ayrı örgütlenme türü olarak aşiret ve parti arasında kurulan bu ilişki aşiret eksenli değerlendirmelerin sadece talî dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Çünkü bu değerlendirmelerin aslî dayanağı, iki ayrı örgütlenme türünün çatışmalar boyunca nasıl etkileşime girdiğine dair belirlemelerde değil, aşiret ve partinin ne denli iç içe geçmiş olduğuna yönelik vurguda kendini göstermektedir.¹²³² Bu vurgunun bölünmenin taraflarını oluşturan siyasal partilerin esasında aşiret hakimiyetindeki iki örgütlenme olduğuna yönelik kabulle ilişkili bir yanı bulunmaktadır; bir tarafta Barzani reislerinden Mesud'un liderlik ettiği ve aşiretinin ileri gelenlerinin partinin üst kademelerinde bulunduğu PDK, diğer tarafta Talabani reislerinden Celal'in başını çektiği ve aşiretinin mensuplarının rakibine benzer biçimde varlık gösterdiği YNK yer almaktadır. Böylelikle

¹²³⁰ Hamit Bozarslan, "Aşiretler ve Siyaset", içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İletişim Yayınları, İstanbul, 2022, s.30.

¹²³¹ Mektebî Komellayeî kurumunu 2013-2015 yıllarında yaptığı saha çalışması üzerinden irdeleyen Lalik, bu heyetlerin köklerinin, hem partilerle ilişkili aşiret reislerinin rakipleri hem de yerel liderlerin daha zayıf klanlar üstünde aşırı güç kullanmasına sebep olan 1990'lı yıllardaki PDK-YNK savaşına uzandığını belirtmektedir. Başlıca partilerin aşiret geleneğiyle ve çatışmaların çözümüyle hiçbir zaman tümüyle bağını koparmadığını belirten Lalik çatışmaların çözümünde uzlaştırmacı rolü oynayan kurumun üyelerinin büyük şehirlerdeki güçlü ailelerin saygın mensupları, en etkili aşiretlerin reisleri ve siyasal liderlerden oluşabildiğini kaydetmektedir. Lalik'e göre mektebî komellayeînin kuruluşuyla Kürdistan Bölgesi'nde aşiret ve akrabalık esaslı uygulamaların geri getirilerek yeniden yürürlüğe sokulmasını PDK ve YNK'nın bölgedeki iktidar arayışının tetiklediğini söylemek mümkündür. Bkz.: Krzysztof Lalik, "The Continuity of Settlement of Social Feuds among Kurds in the Kurdistan Region", *Anthropology of the Middle East*, Vol.12, No.2, 2017, s.101, s.102.

¹²³² Tahiri, 2007, s.344. Daha önce de belirtildiği üzere Tahiri'ye göre Kürt milliyetçiliğinin önündeki en zorlu engel modern Kürt siyaseti ve çeşitli Kürt partilerinde yeniden canlanan aşiretçiliktir; yüzyıllardır Kürt toplumunda bölünmelere sebep olan aşiretçilik sistemi bir ulus-devletin kuruluşunu önleyen en önemli engeldir.

bölünmenin çerçevesi olduğu örgütlenme formunun belirlenmesinde, vurgunun partiden aşirete kaydığı bir çözümleme hattı açılmış olmaktadır.

McDowall'ın 1990'lı yıllardaki çatışmalara dair değerlendirmesi bu çözümleme hattının oldukça özlü ve en nitelikli örneklerinden birini temsil etmektedir. Çünkü McDowall bu değerlendirmesinde yalnızca partinin zirvesinde konumlanmış olan aşiret riyasetine değil, tepeden tabana yayılan himaye ilişkisinin aşiret örüntülerine benzerliğine de dikkat çekmektedir. McDowall'a göre sosyo-politik örgütlenmenin ilk biçimi olan geleneksel aşiretçiliğin 1970'lerdeki yok oluşunun ardından Irak Kürdistanı'ndaki iki önemli *aşiret birliği*nin hegemonya mücadelesi 1990'larda neo-aşiretçiliğin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. Her iki parti de merkezinde lidere bağlı olanlardan oluşan bir çekirdeğin bulunuşu itibarıyla geleneksel aşiret birliklerine benzemektedir. Bu çekirdeğin dışında aşiret birliklerinin birini ya da diğerini daha dolaylı biçimde destekleyen gruplar yer almakta, bu nedenle ağalık sistemi ve güç tabana ağalardan yana taraf tutarak yandaş kazanan araçlar vasıtasıyla ulaşmaktadır. McDowall bu yeni *ağaların* taraftarlarına komuta eden peşmerge ya da *caş* komutanları olduğunu belirterek bu husustaki analizini sonlandırmaktadır.¹²³³ McDowall'ın değerlendirmesi 1990'lı yıllardaki çatışmanın ve bölünmenin aşiret üzerinden açıklığa kavuşturulmasının tercih edildiği çözümleme hattının en incelikli örneklerinden biridir. Meselenin bir tür *Talabanistan* ve *Barzanistan* arasındaki bölünmeden ibaretmişçesine ele alındığı belirmeler ise aşiret eksenli çözümlemelerin varabileceği indirgemeciliğin uç noktalarını işaretlemektedir.¹²³⁴ Ancak son kerte bu çözümleme hattındaki çoğu değerlendirme, bölünmenin partiler değil aşiretler arasında cereyan ettiği ya da parti

¹²³³ McDowall, 2004, s.512.

¹²³⁴ O'Leary ve Salih, 2005, s.27. Bengio 1990'lı yıllarda de facto devletin kuruluşunun Kürt hareketi açısından parlak bir gelişme olduğunu kaydetmektedir. Ancak Bengio'ya göre ulusal davanın aşiretçi/bölgesel çıkarların gölgesinde kalmış olması ve hareketin tam bir birlik olmaktan yoksun oluşu dönemin karanlık yönünü oluşturmaktadır. Ayrışmanın Kürtlerin Aşil topuğunu oluşturduğuna dikkat çeken Bengio, 1990'lardaki PDK/YNK bölünmesini tasvir ederken KBY'nin parçalanmış bir ulus tahayyülüne sebep olan Barzanistan ve Talabanistan olarak bilinen iki ayrı bölge olarak bilinir olmaya başladığına işaret etmektedir (Bengio, 2005, s.180, s.273).

siyasetinden ziyade aşiret refleksine yaslanarak açıklanabileceği hususunda ortaklaşmaktadır. Bölünmenin aşiret refleksine atfen açıklanışı, tarafların esasen siyasal parti örgütlenmesinden ziyade aşiret örgütlenmesine benzediği iması taşımaktadır. Bu minvalde, Natali'nin siyasal partileri neo aşiretçiliğe indirgeyen değerlendirmelere, Kürt milliyetçiliğindeki aşiret temelli olmayan grupların davranışının nasıl açıklanması gerektiği sorusuyla getirdiği eleştiri önemlidir.¹²³⁵ Ancak belki daha da önemlisi PDK ve YNK'nın gerçekten bir parti olup olmadığı ya da ne dereceye kadar bir partiyi temsil edebildikleri sorusunun bihakkın yanıtlanmasıdır. Bu noktada PDK'nın ve YNK'nın güttüğü amaç, üstlendiği işlev, örgütlenme biçimi, tabana erişim stratejisi, karar alma mekanizması ve liderlik örüntüsü yönlerinden dikkatli bir değerlendirmeye tabi tutulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Önceki bölümlerden hatırlanacağı üzere PDK'nın kurulduğu andan itibaren ister bağımsızlık ideali ister özerklik talebi doğrultusunda olsun siyasal iktidar talebiyle mücadele eden bir örgütlenme olduğunu söylemek mümkündür. Benzer biçimde YNK'yı da kuruluşundan başlayarak bu türden bir örgütlenme olarak nitelemekte hiçbir beis bulunmamaktadır. İki partinin hem Irak devletine direnişini hem de aralarındaki çatışmayı bir iktidar mücadelesi olarak tanımlamak için hiçbir mani bulunmamaktadır. Bu açıdan hem PDK hem YNK'nın daha en başından, -klasik tanımında partiyi diğer örgütlenme türlerinden ayırt etmek için işaret edilen niteliklerden biri olan- *siyasal iktidar mücadelesine dahil olma amacını* taşıyan örgütlenmeler olduğu apaçık ortadadır. Benzer biçimde her ikisinin de partinin tarih boyunca iktidar mücadelesi veren gruplardan ayırt edilmesinde başvuru olan *kalıcı ya da yerleşik bir örgütlenmeye sahip olma* özelliğini taşıdığını söylemeye bile gerek yoktur. Bu noktada PDK'nın kuruluşunun Kürt hareketinin örgütlenme geçmişinde temsil ettiği dönüşüme dair önceki bölümlerde yer verilen saptamaları hatırlatmak yeterli olsa gerektir. Öte yandan ideolojik omurgasını

¹²³⁵ Natali, 2009, s.21.

Kürt milliyetçiliğinin oluşturduğu PDK ve YNK'nın *kitlelerin bu yönde sosyalleşmesi/seferber edilmesinde* kritik bir rol oynamanın yanında *siyasal kadroların yetiştirilmesi/işlevi* de gördüğünü söylemek olanaklıdır. Buna her ikisinin de -bölünmelerin açıklanışında kullanılan argüman silsilesinde görüldüğü üzere- belirli bir dereceye kadar *toplumdaki ayrışmaları temsil/inşa etmenin yanında Irak devleti ile Kürt toplumu arasında aracılık işlevi* gördüğü de ilave edilmelidir. Bu hususlar PDK ve YNK'nın bölünmelerin temsili/inşası, siyasal sosyalleşme/mobilizasyon ve siyasal devşirme gibi partilere atfedilen temel işlevleri üstlenebilen örgütlenmeler olduğu anlamına gelmektedir.

Örgütlenme biçimi yönünden her iki partinin de geniş bir teşkilat ağı bulunmaktadır.¹²³⁶ Yer yönünden YNK *melbend*, PDK ise *lig* adı verilen birimlerle yalnızca Kürdistan Bölgesi'nde örgütlenmekle kalmamakta aynı zamanda Bağdat'ın yanında İran, Türkiye, Suriye, Avrupa ve ABD gibi yerlerde de temsilcilik üniteleri bulundurmaktadır. Diğer yandan her birim alt kısımlar halinde dallanarak sorumlu olduğu bölgeye kendi bünyesindeki teşkilat ağıyla yayılmaktadır. Bu açıdan partilerin tabanlarıyla kurduğu örgütsel ilişkinin izlerini teşkilât yapılanmaları üzerinden sürmek mümkündür. Partilerin tabanlarıyla irtibatına bu teşkilât ağı üzerinden işleyen himaye ilişkileri eşlik etmektedir. McDowall'ın iki partiden birine katılmanın ilerlemenin zorunlu koşulu haline geldiğine dönük saptaması bu ilişki ağlarının yaygınlığını göstermektedir.¹²³⁷ Aşiretlerin bu ağlarda varlık göstererek yeniden etkinliklerini artırdıklarına yönelik saptamalar, söz konu himaye ilişkilerinin neo-aşiretçiliğin belirişi olarak nitelendirildiği çözümlemelerin zeminini oluşturmaktadır. Çatışmaların ve parti rekabetinin aşiretlerin etkinliklerini artırmaları için yeni fırsatlar sunduğu kuşku

¹²³⁶ PDK ve YNK'nın örgütlenme yapılarına ilişkin aşağıdaki aktarımlar için bkz.: Stansfield, 2003, s.104, s.106, s.111.

¹²³⁷ McDowall, 2004, s.512.

götürmez olmakla birlikte himaye ilişkilerinin aşiretçilik yerine başka kavramsal araçlar eşliğinde okunmasını öneren çözümlemeler de bulunmaktadır.

Etnisite gibi görece statik makro kategorilerin ve geleneksel-modern ikiliğinin kısıtlılıklarına dikkat çeken Leezenberg, patronajı siyasal iktisat açısından bu dönemde gelişen himaye ilişkilerini anlamak için daha fazla imkan sunan bir kavram olarak önermektedir. Leezenberg iktidar elitlerinin tümüyle modern olan sermaye birikimi amaçları için geleneksel toplumsal yapı ve ilişkilerden kapsamlı biçimde istifade ettiğini dile getirmekle beraber 1991'in ardından PDK-YNK rekabetiyle birlikte *parti patronajının* birçok şehirli için en kazançlı hatta olası tek seçenek olarak kurumsallaştığını belirtmektedir.¹²³⁸ Bu açıdan bu dönem, hem PDK hem de YNK, bir başına aşiret sadakatiyle açıklanamayacak patronaj ağı dolayısıyla partilere bağımlı bir taban oluşturan örgütlenmeler olarak öne çıkmaktadır. Ancak ayrışmanın partiler arası değil de aşiretler arası bir bölünme olarak okunmasının belki de en önemli gerekçesini, parti ile taban arasında kurulan ilişkinin mahiyetinden ziyade PDK ve YNK'nın karar alma mekanizmaları ve liderlik örüntüleri oluşturmaktadır. Bu yüzden iki partinin karar alma mekanizmaları ve liderlik örüntülerine ilişkin değerlendirmelere biraz daha yakından bakmakta yarar vardır.

Dönemin Irak Kürdistanı'nın baskın partilerinin örgüt yapısı -çağdaşı birçok başka partide rahatlıkla gözlemlenebileceği üzere- iki ilkeye göre koşullanmaktadır. Bunlardan ilkinin yukarıda kısaca değinilen partinin yatay ya da bölge esaslı örgütlenmesine karşılık gelen teşkilatı oluşturmaktadır. İkincisini ise parti içindeki iş bölümünü temsil eden ve karar alma mekanizmasının karakterini tayin eden dikey örgütlenmesi oluşturmaktadır. Bu anlamda her iki partinin bünyesinde de belirli konularda uzmanlaşmış departmanların yanında parti kararı alınmasında nihaî otoriteye sahip mevkiler bulunmaktadır. PDK'da parti teşkilatı ya da alt kademelerce seçilen

¹²³⁸ Leezenberg, 2017(b), s.175.

merkez komitenin üstünde merkez komite tarafından seçilen politbüro yer almaktayken, politbüronun üstünde kendisine bağlı peşmerge/istihbarat birimleriyle danışman kadrosu ve ofislerin yer aldığı *başkanlık makamı* bulunmaktadır.¹²³⁹ YNK'da tepesinde peşmerge/istihbarat birimleriyle çeşitli konularda uzmanlaşmış büro ve danışmanların bağlı bulunduğu *genel sekreterlik makamının* altında liderlik kurulunun seçtiği politbüro, politbüronun altındaysa parti teşkilatınca seçilen liderlik kurulu bulunmaktadır.¹²⁴⁰ Bu açıdan 1990'lı yıllarla birlikte iki parti arasındaki farklılıkların silikleşmeye başlamasının yanı sıra örgütlenme ve karar alma mekanizmaları arasındaki benzerliklere sıkça dikkat çekildiği görülmektedir.¹²⁴¹ 1992 Seçimlerinin ardından deneyimlenen kurumsallaşma sürecine dair yukarıdaki aktarımlardan hatırlanacağı üzere, bu kısa ama kritik evre siyasal iktidarın partilerin politbürolarında mevkilenmesiyle sonuçlanmaktadır.

Dönemi konu alan çalışmaların çoğunda, partilerin karar alma sürecinin işleyişinde belirleyici mevki olarak politbüronun yanında güçlü liderlik örüntüleri üzerinden şahısların etkinliğine yapılan vurgu öne çıkmaktadır. Bu çalışmalarda, liderlik yapılarının güçlü patrimonial eğilimler taşıması ve karar alma süreçlerinin demokratik merkeziyetçilik ilkesiyle karakterize edilebilmesi yönlerinden iki partinin belli ölçülerde benzerlik gösterdiği belirtilmektedir. Bu özelliklerin demokratik merkeziyetçiliğin patolojik nitelikli bir görünümünü sunduğunu ileri süren saptamaların¹²⁴² yanında iki parti arasındaki farklılıklara dair değerlendirmeler de bulunmaktadır. Stansfield'e göre tüm yönleriyle birleşik bir parti olduğu söylenemeyecek ve Celal Talabani'nin hizipler arasındaki dengeyi sağlayarak liderlik ettiği YNK, tepe kadrolar içindeki bölünmelerin Mesud Barzani tarafından ustaca yönetildiği PDK'dan daha az merkeziyetçi bir görünüm sunmakla beraber iki partinin karar alma mekanizmasını da demokratik merkeziyetçilik

¹²³⁹ Stansfield, 2003, s.104.

¹²⁴⁰ Stansfield, a.g.e., s.112.

¹²⁴¹ Stansfield, 2005, s.197.

¹²⁴² Liam Anderson, "The Role of Political Parties in Developing Kurdish Nationalism", içinde: *The Evolution of Kurdish Nationalism*, Der.: Michael Gunter ve Mohammed M. A. Ahmed, Mazda Publishers, 2007, s.136.

ilkesi karakterize etmektedir.¹²⁴³ Černý ise YNK'nın örgüt yapısının ve karar alma süreçlerinin demokratik merkezîyetçilik ilkesiyle tanımlanabileceği hususunda Anderson ve Stansfield'e katılmakla beraber Barzani ailesinin hakimiyeti ve liderlikte ırsen intikal ilkesinin etkili olması sebeplerinden hanedan cumhuriyetçiliğinin (dynastic republicanism) PDK'yı daha iyi karakterize ettiği kanaatindedir.¹²⁴⁴ PDK'yı aşîret reisleri, yerel büyükler ve klan liderleri aracılığıyla güçlü kitle temeline sahip ailesel nitelikli bir örgütlenme olarak tanımlayan Izady, önemli kararların alınmasında aşîret büyüklerinin düşüncelerinin alınmasına değinerek partinin esasında aşîret tabanlı demokrasi geleneğini sürdürdüğünü ileri sürmektedir.¹²⁴⁵

Merceğin liderlik örüntüleri ve karar alma süreçlerine daha yakından tutulduğu bu türden değerlendirmeler, parti içi potansiyel bölünmelerin yönetilmesiyle liderlik tekniği arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu bağlamda Stansfield'in, Barzanilerin PDK içindeki hakimiyetini teslim etmekle birlikte Mesud Barzani'nin patronaj ilişkileriyle kendisine bağımlı olanların üstündeki bir *aşîret diktatörüne* indirgenemeyeceğine dair vurgusu önemlidir.¹²⁴⁶ Konuya dair literatürde, parti ile aşîret arasında kurulan yakınsama, ağırlıklı olarak demokratik merkezîyetçilik prensibindeki merkezîyetçilik ögesini karşılayanın aşîret riyaseti olduğuna yönelik kabulle ilişkilidir. Bu kabule ilişkin bazı hususlara dikkat çekmekte yarar vardır. Gerek başkanlığın devrinde işleyen ırsî intikal teamülü gerek parti kademelerindeki varlıkları düşünüldüğünde, Barzanilerin PDK üstünde tartışmasız bir etkinliği bulunmaktadır. Nitekim Stansfield bu hususun bir dereceye kadar haklılık payı taşıdığını belirttiği PDK'nın *parti gibi hareket eden bir aşîret* olduğu şeklindeki değerlendirmelere sebebiyet verdiğine dikkat çekmektedir.¹²⁴⁷

¹²⁴³ Stansfield, 2003, s.115, s.119.

¹²⁴⁴ Černý, 2018, s.135.

¹²⁴⁵ Izady, 2011, s.361.

¹²⁴⁶ Stansfield, 2003, s.178.

¹²⁴⁷ Stansfield, a.g.e., s.111. Bununla beraber Stansfield bu husustaki değerlendirmesini, parti organlarının güçlü bir kohezyon sergilediğini belirttikten sonra, en azından taban örgütlenmesi seviyesinde özellikle karar verici mevkilere geleceklerin seçiminde kurumsallaşmış olan kayda değer seviyedeki demokratik usûllerin varlığına dikkat çekerek sürdürmektedir.

Bozarslan ise Barzani ailesinin bir yandan devletin parçası haline gelen başlıca Kürt milliyetçisi aile olarak, diğer yandan bir aşiret olmayı sürdürerek kendini başat bir hanedana dönüştürme ihtimaline yer veren senaryoya dikkat çekmek suretiyle çubuğun aşiretten yana büküldüğü değerlendirmeleri bir adım daha ileri taşımaktadır.¹²⁴⁸ Ancak aşiret aidiyetinin partinin etkin kademelerine yükselmeyi belirleyen yegâne kriter olmadığını hatırd tutmakta yarar vardır. Parti içindeki kentli ve eğitimli profillerin varlığına yönelik önceki bölümlerde yer yer değinilen belirlemeler, PDK’da yeni kadroların yetiştirilmesini temin eden siyasal devşirme sürecinde geçerli olan kriterin bir başına soy bağı ilkesi olmadığını açık seçik göstermektedir ki bu YNK için de geçerlidir.¹²⁴⁹

Bunun yani parti içi görevlendirmelerle işleyen devşirme mekanizmasının, Barzanilerin parti içi yükselişlerinde de soy bağının yanında tamamlayıcı bir usûl olarak çalıştığını söylemek mümkündür. Bu noktada Molla Mustafa’nın ardılları olan İdris ve Mesud ikilisinin babalarının ardından başkanlık makamına yükselmeden önce partinin kritik kademelerinde uzun yıllar görev yaptıklarını anımsatmakta yarar vardır. Liderin devşirilmesindeki soy bağının parti içi görevlendirmelerle tamamlandığı bu melez usûl, günümüzde yalnızca PDK’daki değil KBY’deki üst kademelerde de görev yapmakta olan ve Barzanilerin Molla Mustafa’dan sonraki üçüncü kuşağını temsil eden Mesrur ve Neçirvan gibi lider kişilikler üzerinden de izlenebilmektedir. Bu minvalde Mesud Barzani’nin ardından partide yaşanması muhtemel bir liderlik mücadelesinde, adayların soy bağı uyarınca zaten belli olduğu ama liderin parti tekniğiyle belirleneceği bir sürecin işlemesi gözden çıkarılması kolay olmayan bir olasılıktır. YNK liderliği, partinin etkin kademelerine yükselmenin yalnızca aşiret mensubiyeti üzerinden açıklanamayacağına dair daha berrak bir görünüm sunmaktadır. Parti liderinin otoritesinin beslendiği

¹²⁴⁸ Bozarslan, 2017(b), s.143.

¹²⁴⁹ O’Leary ve Salih, 2005, s.27.

kaynaklar arasında hiç kuşkusuz Talabani reisliği de yer almaktadır. Ancak hukuk fakültesi mezunu olan Celal Talabani'nin, henüz bir çocukken PDK'ya katılıp YNK'nın kuruluşuna değin PDK'nın çeşitli kademelerinde görev alan kıdemli bir parti üyesi olduğunu unutmamak gerekmektedir.¹²⁵⁰ Bu yönüyle Celal Talabani'nin, lider olarak temayüz edişinde, parti adamı yakıştırmaları yapılabilecek geçmişinin aşiret reisliğinden daha etkili olduğunu düşündürecek bir biyografisi bulunmaktadır. Bu husus partinin diğer lider kişilikleri olan Newşîrwan Mustafa'nın ve Kosret Resul'un biyografilerinde çok daha belirgin biçimde kendini göstermektedir.¹²⁵¹

Yukarıdaki hususların hep birlikte göz önüne alınması amaç, işlev, örgüt, taban ve hatta karar alma mekanizması ile liderlik örüntüsü yönlerinden PDK ve YNK'yı bir siyasal parti olarak kabul etmek için epey gerekçe olduğunu göstermektedir. Bilhassa liderlik örüntüleri bakımından aşiret mensubiyetinin etkisi apaçık ortada olmakla birlikte bu husus PDK ve YNK'nın bir aşiret birliği olduğundan ziyade farklı düzeylerde aşiret aidiyetinin etkisine açık siyasal partiler olduğuna işaret etmektedir. Çünkü burada soybağı ilkesine göre tevarüs eden liderliğin hakimiyet stratejisinin omurgasını aşiret refleksleri değil, parti siyaseti ve tekniği oluşturmaktadır. Liderlik mevkiine yuvalanmış aşiret riyasetinin belirgin bir etkisi bulunmakla birlikte iki partinin tesis ettikleri hakimiyetin demografik ve teritoryel anlamda yalnızca aşiretçi örgütlenme ilkesiyle açıklanamayacak bir karakteri bulunmaktadır. Bu minvalde Kürt aşiretleri üzerine en yetkin otoritelerden biri olan Bruinessen'in bile bu dönem itibarıyla, Irak Kürdistanı'ndaki siyasal partilerin *aşiret konfederasyonları* olarak tanımlanmasındaki mübalağaya işaret etmesi manidardır.¹²⁵² 1990'lı yıllar yukarıdaki hususlar da gözetilerek ele alındığında aşiretler, devletler ve uluslararası kuruluşlar gibi değişik

¹²⁵⁰ Omar Sheikhmous, "The Concept of Nation and the Nation-State in the Thought and Writings of Mam Jelal Talabani on the Kurds", University of Sulaimani International Conference on Identity and Independence of Nations, 15-16 Mayıs 2016, s.3.

¹²⁵¹ Newşîrwan Mustafa ve Kosret Resul için bkz.: Stansfield, 2003, s.118.

¹²⁵² Bruinessen, 2013(b), s.169.

örgütlenme tiplerinin farklı derecelerde müdahil olduğu siyasal bölünmeleri en belirgin biçimde karakterize eden partiler arasındaki kümelenmeler olduğu sonucuna varmak olanaklıdır. Meseleye Irak Kürdistanı'nın dahili dinamikleri yönünden bakıldığında, ayrışmaya etkisi olan diğer hususların bu kümelenmeye göre dönemin bölünmelerine dahil olduğu bir siyasal bağlam belirlemektedir. 1990'lı yıllar, aşiret eksenli değerlendirmelerin yanı sıra odağında bir diğer örgütlenme tipinin yani devletlerin bulunduğu değerlendirmelerin de bölünme çözümlemelerinin tamamlayıcı parçalarından biri olarak öne çıktığı bir bağlamı temsil etmektedir. Bu açıdan siyasal bölünmelerin açıklanışında devletlere bölünmüşlük vurgusunun öne çıktığı değerlendirmelerin bu döneme dair kullanım biçimlerine de göz atmakta yarar vardır.

1990'lı yılların başlarında merkezi hükümetin tümüyle çekilmesinin ardından Kürdistan bir yandan Irak'taki mevcut rejime karşı mücadele eden gruplar ve komşu ülkelerdeki Kürt örgütlenmelerinin daha rahat üslendiği, diğer yandan yabancı devletlerin nüfuz alanlarını genişletmeye çalıştığı ve uluslararası kuruluşların faaliyette bulunmaya başladığı bir bölge haline gelmektedir. Bu, taraflarını partilerin oluşturduğu bölünmelere bölgede çeşitli şekillerde varlık gösteren başkaca fail türlerinin de etkin biçimde dahil olduğu bir siyasal bağlamın bulunduğu anlamına gelmektedir. Söz konusu bağlam bölünmelerin biçimlenişinde, Irak Kürdistanı'nın konumlandığı uluslararası ilişkiler ağının önemine işaret eden değerlendirmelerin zeminini teşkil etmektedir. Bu yüzden sınır coğrafyası veya devletlere bölünmüşlük vurgusunun belirginleştiği değerlendirmelerin zeminini oluşturan mezkûr bağlama ve Bağdat hükümetinin yanı sıra yabancı devletlerin bölünmelere olan etkisine ilişkin bazı hususlara dikkat çekmekte yarar vardır. Yukarıda bahsedilen koşullar altında muarızlarını sindirmeyi, ABD'nin yöredeki etkinliğini zayıflatmayı ve en önemlisi bölgede yitirdiği hakimiyeti yeniden tesis etmeyi hedefleyen Bağdat rejimi 1990'lı yıllardaki çatışmalara etkin biçimde müdahil olan devletlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Bir yandan Irak ordusunun desteğiyle PDK'nın

Erbil'in ardından kısa süreliğine Süleymaniye'yi ele geçirerek YNK'yı yenilgiye uğrattığı ve merkezi hükümetin bölgeye uygulanan ambargoyu kaldırdığı, diğer yandan Irak güvenlik güçlerinin Kürdistan Bölgesi'ndeki rejim muhaliflerine karşı geniş çaplı operasyonlar düzenlediği ve ABD'nin bölgede yürüttüğü faaliyetlerini bir süreliğine durdurmak zorunda kaldığı 1996 yılındaki gelişmeler¹²⁵³, Bağdat rejiminin çatışmalara doğrudan dahil olduğu en berrak kesiti oluşturmaktadır. Önceki kısımlardan hatırlanacağı üzere YNK, PDK-İ'nin Kürdistan Bölgesi'nde üslenmesini önlemeyi ve ABD'nin yöredeki nüfuzunu kırmayı amaçlayan Tahran hükümetinin desteğiyle geri dönüp PDK'yı püskürterek hakimiyet bölgesini yeniden ele geçirmektedir. Önceliği PKK kamplarına düzenlenen operasyonlar olmakla birlikte İran'ın bölgedeki etkinliğini dengelemeyi de amaçlayan Ankara hükümetiyse PDK'ya verdiği destekle bölgedeki nüfuzunu genişletme hedefiyle bölünme denklemine dahil olan bir diğer devlettir. Bölünmelerin oldukça belirgin olan bu bölge dışı uzantılarına, yukarıda bahsedilenlerden daha sınırlı etkisi olduğunu akılda tutarak, çatışmanın taraflarını yer yer destekleyen Suriye gibi diğer bölge devletleri¹²⁵⁴ ile finansal açıdan yabacı hükümetlerden yardım alan İslamcı parti ve örgütlenmeleri¹²⁵⁵ de eklemek olanaklıdır. Yine bu dönemde bölgedeki faaliyetlerini parti kanalları üzerinden yürüterek siyasal parçalanmayı besleyen uluslararası yardım kuruluşları¹²⁵⁶ da bölünmenin bölge dışı dinamikleri arasına eklenmeye oldukça yatkındır. Ancak yukarıdaki uzun listede bilhassa Bağdat, Ankara ve Tahran hükümetlerinin dönemin gelişmeleri üstündeki etkisi bölünmenin harici dinamiklerinin işlendiği tezler açısından diğerlerine nispeten oldukça ayrıcalıklı bir yerde durmaktadır.

¹²⁵³ Randall, 2001, ss.386-391.

¹²⁵⁴ Gunter, 1996(b), s.50.

¹²⁵⁵ Bengio, 2012, s.210.

¹²⁵⁶ Denise Natali, *The Kurdish Quasi-State: Development and Dependency in Post-Gulf War Iraq*, Syracuse University Press, 2010, s.46.

PDK ve YNK'nın sıkça birbirini merkezi hükümetle gizli görüşmeler yapmakla suçlamasından anlaşılabilceğe üzere Bağdat hükümetinin 1990'lı yıllardaki çatışmalar boyunca bölünmenin taraflarıyla irtibatını düzenli biçimde sürdürdüğünü düşünmek için epey sebep vardır. Dahası PDK ile YNK arasındaki savaşın, Bağdat hükümetine bölgeyi yeniden hakimiyet altına alma fırsatları sunduğu 1996'da Irak ordusunun PDK peşmergeleriyle birlikte Erbil'e girişiyle tescillenmektedir. Bu açıdan Bağdat hükümetinin izlediği siyaset Irak Kürdistanı'ndaki bölünmelerin açıklanışında işaret edilen harici dinamiklerden biri olarak okunmaya oldukça yatkındır. YNK'ya yanaşık bir siyaset izleyen Tahran hükümeti ile PDK'yı destekleyen Ankara hükümetinin çatışmalar üstündeki etkisine yer veren değerlendirmeler de benzer biçimde bölünmenin harici dinamiklerinin öne çıktığı açıklama bağlamının bir parçası sayılabilir. Bu açıklama bağlamı, Kürt nüfusları bulunan bölge devletlerinin izlediği böl-yönet siyasetiyle Kürtler arasındaki farklılıkların karşılıklı olarak birbirini beslediğine yönelik belirlemeler¹²⁵⁷ üzerinden izlenebilmektedir. Nitekim Türkiye ve İran'ın bölgedeki nüfuz mücadelesi, özellikle merkezi hükümetin bölgedeki etkisinin zayıflayacağı izleyen yüzyılda PDK/YNK bölünmesinin açıklanışında sıkça başlık açılan hususlardan biri olacaktır. Ancak farklı amaçlar doğrultusunda gelişmelere dahil olan devletlerin nasıl olup da her seferinde Irak Kürdistanı'nda birlikte saf tutabilecekleri farklı siyasal partiler bulabildikleri, -çatışmanın taraflarının istifade ettiği devlet desteğinin bölünmeler üstündeki etkisi apaçık ortada olmakla beraber- devletlere bölünmüşlük vurgusunun belirgin olduğu değerlendirmelerin yanıtsız bıraktığı bir sorudur. Yanıtsız kalan bu soru bir yönüyle dönemin bölünmelerini satranç metaforuyla izah etme kolaycılığının açmazlarını da gözler önüne sermektedir. Zira her bir taşın her yeni hamleyle müsabakanın akışını belirleme yeteneğinin yeniden belirlendiği dama oyunu bu dönem

¹²⁵⁷ O'Leary ve Salih, 2005, s.23. Ayrıca bkz.: Gunter, 1996(b), s.50.

yerel, bölgesel ve küresel faillerin bölünmüş oyun tahtasındaki etkinliklerini, şah/piyon ikiliğine hapsolmuş satranç benzetmelerinden daha iyi temsil etmektedir.

Öte taraftan tersten düşünüldüğünde 1990'lı yıllar, yaklaşık on bin kişinin ölümü ve onbinlercesinin yerinden edilmesiyle sonuçlanan yıkıcı partiler savaşının sona erdirilmesine yönelik yerel, bölgesel ve uluslararası baskı süreçlerinin de izlenebildiği bir dönemdir.¹²⁵⁸ Bu baskı iki parti arasındaki savaşın sona erdirilmesine yönelik toplumun geniş kesimlerinde oluşan beklenti¹²⁵⁹, bunun için tertip edilen gösteriler¹²⁶⁰, Kürdistan Parlamentosu'nun 1994'teki kısa süreli ateşte üstlendiği rol¹²⁶¹ ve bölgenin diğer partilerinin bu yöndeki girişimleri¹²⁶² üzerinden izlenebilmektedir. Harici faktörlere dair ise uluslararası kuruluşların yanında yabancı hükümetlerin ve yurtdışındaki Kürtlerin yer yer arabuluculuk rolü üstlendiği savaş dönemini sona erdiren 1998 tarihli anlaşmadaki belirleyici ABD etkisini anımsatmakta yarar vardır.¹²⁶³ Bu açıdan 1990'lı yılların aynı zamanda, iki partinin birleşmesine yönelik gerek Kürt toplumundan gerek uluslararası ilişkiler düzleminden kaynaklı teşvik ve baskı süreçlerinin işlediği bir dönem olduğunu gözden kaçırmamak gerekmektedir.

Bu husus partiler savaşının yabancı hükümetlere, uluslararası kamuoyuna ve hatta Kürt toplumunun geniş kesimlerine rağmen sürdürülen bir yan barındırdığı anlamına gelmektedir. Bölünmenin birleşmeye dönük harici basınca rağmen sürdürülüyor oluşu, açıklama bağlamının bu sefer de bölgenin yerel dinamiklerine kaydırıldığı bir makas değişikliğiyle sonuçlanmaktadır. Bu noktada uçlarında aşiret ve devletlere bölünmüşlük

¹²⁵⁸ Alan M. Noory, "Making Sense of Iraqi's Kurdistan's Civil War of 1990s", içinde: *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics*, der.: Mehmet Gurses, David Romano ve Michael M. Gunter, Lexington Books, 2020, s.185.

¹²⁵⁹ Romano, 2006, s.210.

¹²⁶⁰ Natali, 2010, s.34. Ayrıca bkz.: Leezenberg, 2017(b), ss.168-169.

¹²⁶¹ Stansfield, 2003, s.136.

¹²⁶² Stansfield, 2017(a), s.265.

¹²⁶³ Voller, 2014, s.82. Ayrıca bkz.: s.145; Natali, 2009, s.233; Natali, 2010, s.xv; Gunter, 1996(a), ss.233-238; Yıldız, 2004, ss.63-64.

eksenli değerlendirmelerin bulunduğu bir çözümleme bağlamının kısıtlılığı bariz biçimde ortaya çıkmaktadır:

“Açıklama hususunda yaşanan bu bariz yetersizliklerin en bilinen örneğinden bahsetmek gerekirse, Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ile Irak ordusunun oluşturduğu birleşik güçlerin 31 Ağustos 1996’da saldırı düzenlemesi ve bu saldırının ardından, Kürdistan Yurtseverler Birliği’nin (PUK) bölgedeki tüm müstahkem mevkieinden kovulması, birçok gözlemciyi şaşkınlık içinde bırakmıştır. Bu çarpıcı gelişmeye getirilen açıklamaların büyük kısmı, ya KDP lideri Mesud Barzani, ile PUK lideri Celal Talabani arasındaki sözde akıldışı ve tümüyle şahsi rekabete ya da arkaik aşiret ayrılıklarına dayandırılmış, hatta kuzey veya Bahdidan lehçesi konuşanlar ile güney veya Sorani lehçesi konuşanlar arasında öteden beridir var olduğu söylenen bölünmeyle açıklanmış ya da en iyi ihtimalle, uluslararası güç politikasının sinizmine bağlanmıştır. Bu türden açıklama girişimleri, bireylerin psikolojik motivasyonlarını, siyasi karar alma süreçlerini ve daha geniş çaplı toplumsal gelişmeleri aynı düzlemlermiş gibi kaynaştırma riski taşır ve partilerin siyasal çatışma yoluyla elde ettiği hatırı sayılır özerkliği önemsiz gösterme eğilimindedir.”¹²⁶⁴

Leezenberg’in yukarıdaki belirlemede partilerin çatışma yoluyla elde ettiği hatırı sayılır özerkliğe yaptığı vurgu çok önemlidir. Bu değerlendirmenin, partilere bölünmüş bir siyasal uzam hakkında parti siyasetine temas edilmeksizin yapılan çözümlemelerin kör noktasına işaret ettiğini düşünmek olanaklıdır. Bu kör noktaya tutulan ışık, ayrışmanın parti kavramına gömülü bölünme/bütünleşme ikileminden bağımsız ele alınamayacağı bir siyasal uzamın varlığını düşündürmektedir. Partiler savaşı yalnızca aşiret ve devletlere bölünmüşlük eksenli çözümlemelerin değil diğer bölünme argümanlarının takibi açısından da oldukça berrak bir kesit sunmaktadır ki bu değerlendirmelerin 1990’lı yılları konu alan çalışmalardaki bazı kullanım biçimlerine de göz atmakta yarar vardır.

¹²⁶⁴ Leezenberg, 2017(b), s.147.

1990'lı yıllar devletlere bölünmüşlük eksenli değerlendirmelerin türetildiği zeminle yakinen ilişkili biçimde tarafların birbirine sıklıkla ihanet suçlaması yönelttiği bir dönemdir. Bununla beraber ihanet, yalnızca tarafların birbirine yönelttiği bir suçlama olmayıp aynı zamanda dönemin siyasal bölünmelerini konu alan değerlendirmelerde nadiren de olsa temas edilen bir husus olabilmektedir.¹²⁶⁵ İhanet söyleminin, bölünmenin taraflarını oluşturan cephelerdeki biz kimliğini güçlendirdiğine şüphe yoktur. Zira bir tür hısım/hasım sınıflandırmasıyla biz/onlar ayrımını pekiştirdiği ortadadır. Fakat ihanet temelli açıklamaların bölünme tartışmasına bunun ötesinde taşıyabileceği anlamlı bir katkı bulunduğunu düşünmek için başkaca bir sebep bulunmamaktadır. Bölünmeler hakkında daha anlamlı ve kışkırtıcı bir tartışma alanına asıl işaret eden hain/yurtsever kategorizasyonu değil bunu çerçeveleyen siyasal ethostur. Başka bir deyişle tartışmayı, yurtseverliğin ve hainliğin nasıl taksim olunduğundan ziyade ihanet edilenin ne olduğu sorusu üzerinden ilerletmek, bölünmeler üstüne düşünmek açısından daha anlamlı bir kalkış noktası vaat etmektedir. Burada ihanete uğradığı iddia edilenin Kürt milleti veya

¹²⁶⁵ Carl Dahlman, "The Political Geography of Kurdistan", *Eurasian Geopgraphy and Economics*, Vol. 43, No: 4, 2002, s.296. Dahlman bölge devletlerinin Kürtler arasındaki bölgesel bölünmüşlüğü kullanarak isyanları başarılı bir şekilde zayıflatabildiğini belirttikten sonra bu ihanet tarihinin bir sonucu olarak Kürt partilerinin birbirine karşı beslediği derin güvensizliğe dikkat çekmektedir. İhanet temasının işlendiği başka bir örnek için bkz.: Randall, 2001, s.25, ss.45-47. Randall'ın değerlendirmesi bölünmelerin açıklandığı bağlama ihanetin de yerleştirildiği çözümlemelerin oldukça yalın bir örneğini temsil etmektedir. Randall Kürt tarihine dair değerlendirmesine şöyle başlamaktadır: "Kürt milliyetçileri, yalnız bir ülkede olsun ya da diğer bir ülkenin Kürtleriyle beraber olsun, başarı eksikliğine olan hayretlerini itiraf ediyorlar. Asla politik olarak birleşmemiş bir halk olarak derin ayrılıklardan ve kendi saflarında ihanete olan yerleşmiş heves yüzünden çok çektiler. Son derece iyi silahlanmış acımasız baskıcı hükmetlerle karşı karşıya olan Kürtler, geçmişin hatalarından ders çıkarmış izlenimi vermiyorlar." Eski çağların yanında Mezopotamya mitolojisinden motiflere de yer verdiği değerlendirmesinin çağdaş dönemleri konu alan kısmında yeniden ihanet meselesine dair bir hatırlatmada bulunan Randall tespitlerini şöyle devam ettirmektedir: "Fakat Kürt tarihi, kardeşine ihanet eden Kürtlerle doludur. Bu tür birbirileriyle kavgalı karakterler, bazen şehir entelijensiyasına karşı koyan cahil aşiret liderlerini bazen de kendi kısa süreli taktik çıkarları için hükümet oyunlarını oynamaya istekli her iki kategoriden kötü adamları önplana çıkardı. Bu yüzyılda dağlarda ganimet arzusu ve dar yerel endişelerle harekete geçen, ama sadece disipline edilmiş kuvvetleri toplayabilen ve onlara komuta edebilen aşiret reisleri, milli amaçlara öncülük eden fakat bunu gerçekleştirecek kuvvetten yoksun olan eğitilmiş şehirleşmiş elite karşı saf tuttular. ... Fakat, 1994'ün başlarına doğru, felaket sonuçları olan kan davasını başlatanlar aşiretler değil, hem YNK hem de PDK kamplarından milliyetçi savaşçılardı. Çatışmalardaki en önemli üç anlaşmazlık konusu coğrafik, linguistik ve sosyolojikti: YNK Büyük Zap'ın doğusunda Soranice konuşan Süleymaniye ve Erbil kentlerini kontrol ederken, PDK Türk sınırı boyunca nehrin kuzeyindeki ve batısındaki geniş ölçüde kırsal, Kurmanci konuşulan yerlere hükmediyordu." Randall çalışmasının bu bölümünü, -Amerikalı politikacı ve stratejistler ile Avrupa'daki Kürt dostlarının mahcup olmalarına sebebiyet verdiğini belirttiği- Mesud Barzani ile Saddam arasında kurulan 1996 tarihli ittifaka değinerek noktalamaktadır.

milliyetçi idealleri olduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Zira bu soru tartışmayı odağında Kürt milliyetçiliğinin bulunduğu değerlendirme bağlamının eşiğine taşımaktadır. Bu açıdan bölünme değerlendirmelerinin eksenlerinden birini oluşturan Kürt milliyetçiliği üzerinden ilerleyen çözümleme hattına bakmakta yarar vardır.

İlgili literatürde 1990'lı yıllardaki partiler arası silahlı çatışmalar yaygın biçimde bir savaş olarak kabul edilmektedir. Ancak bu savaşın nasıl nitelendirilmesi gerektiği tartışmaya açıktır. Hatırlanacağı üzere Kürtçe kardeş katli anlamına gelen ve *savaşın kardeşler arasında cereyan ettiğine* gönderimleri olan *brakuji* bu savaşlar için de kullanılmaktadır. Bu adlandırma tercihi geniş bir siyasal aile olarak tasavvur edilen toplum kurgusuna yaslanmaktadır. Buradaki kardeş sıfatının, savaşın niteliğinden ziyade çatışmanın hangi duruş noktası ya da dünya görüşünden hareketle değerlendirildiğine işaret eden bir yanı bulunmaktadır. Brakuji'deki ailenin gönderimde bulunduğu cemaat tasavvuru tabii ki millet yani Kürt milletidir. Burada brakuji nitelemesi ile milliyetçi siyasal bütünleşme stratejisinin söylem dağarcığı arasındaki örtüşmeyi gözden kaçırmamak gerekmektedir. Bunun elbette bölünmelerin anlamlandırılması üzerinde belirleyici bir etkisi bulunmaktadır. Tam da bu noktada brakuji nitelendirmesinin ardında işleyen ulus yönelimli bütünleşme stratejisinin takibi açısından, partiler arasındaki silahlı çatışmalara dair bir diğer adlandırma olan *iç savaş* üzerinden ilerleyen tartışmaya bakmak meseleye biraz daha açıklık kazandıracaktır.

1990'lı yıllardaki savaş söz konusu olduğunda, Kürt liderliğinin özgürlük şansını heba etmeye ve Kürt devletini henüz doğmadan öldürmeye eğilimli bir görünüm sergilediğini belirten Lawrence, tarafların birbirini elimine edemeyişlerini kesin olarak ispatlamış olmasının -şayet iyi bir yanı varsa- savaşın tek olumlu sonucu olduğunu ifade etmektedir. Taraflar arasında bir tür kurucu denge durumunun sağlanmış olduğunu vurgulamak üzere, hayal kırıklığına uğradığını belirttiği birkaç Kürdün Amerikalı ziyaretçilere “sizin bir iç savaşınız vardı, şimdi biz de bizimkine sahibiz” yorumunda

bulunduğunu ilave etmektedir.¹²⁶⁶ Bengio ise 1996'ya gelindiğinde çatışmaların tam bir iç savaşa dönüşmesiyle yalnızca birkaç Kürdün savaşın sonuçlarına dair olumlu bir çıkarımda bulunabilecek durumda olduğunu kaydetmektedir. Bengio Irak Kürtlerinin durumunun, Amerikan İç Savaşı üzerinden değindiği savaş ve devlet inşası arasındaki ilişkiye dair yaklaşımlara kısmen uygunluk gösterdiğine dikkat çekmektedir. Çünkü Bengio'ya göre Bağdat'a karşı verilen savaş Kürt kimliğine ilişkin hissiyatı güçlendirmekte, Büyük Kürdistan düşünüldüğünde Kürt milliyetçi hareketine zedelemiş olsa da PKK ile verilen savaş bir süreliğine KBY'nin varlığını muhafaza etmesini temin etmekte fakat PDK/YNK savaşının ilk elde tümüyle olumsuz bir etki yarattığı görülmektedir. Ancak aralarındaki farklılıklar tahkim edildikten sonradır ki bu iki parti dikkat ve enerjilerini ulus inşası ödevine yöneltebilmektedir. Yabancı gözlemcinin perspektifinden, bir iç savaşın ancak uzun erimli sonuçları gözetilerek değerlendirilebileceğini ifade eden Bengio, Amerikan İç Savaşı'nın Irak Kürdistanı'ndaki savaş açısından taşıdığı açıklayıcılık değeri hususunda oldukça temkinli bir tutum sergilemektedir.¹²⁶⁷ Konuya dair kısa değerlendirmelerinde, 1990'lı yıllardaki bölünmenin Kürt aşiretçiliğinin yeni koşullara uyarlanmış bir versiyonu ya da neo-aşiretçilik olarak okunduğu yaklaşımların yanlış olduğunu savunan Ertekin ve Yüce, bu yaklaşımların Alman milliyetçiliğini esas alan tekçi/merkezci hukuk ve devlet kavrayışına yaslandığını ifade etmektedir. Yazarlar Irak Kürdistanı'ndaki kurumsallaşma sürecini, rakibini tasfiye edemeyecek farklı güçlerin varlığının tanınması ve birbirini denetlemesini içeren Amerikan devrimindeki dengelere benzer dinamikler eşliğinde düşünmenin daha uygun ve makul olduğunu ileri sürmektedir.¹²⁶⁸

¹²⁶⁶ Quil Lawrence, *Invisible Nation: How the Kurds' quest for statehood is shaping Iraq and the Middle East*, Walker Publishing Company, 2008, s.87.

¹²⁶⁷ Bengio, 2012, s.231.

¹²⁶⁸ Orhan Gazi Ertekin ve İsmet Yüce, "Celal Talabani: Mehabd'dan Irak Cumhurbaşkanlığı'na 1: Kürtler erken büyür!", 03.10.2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/>, Erişim tarihi: 03.10.2020. Irak Kürdistanı'ndaki kurumsallaşma sürecinin "ilkel milliyetçiliğin" postmodern dönemlere taşınması değil gerçek bir hukuku ve demokrasiyi garanti edecek siyasal dengelerin kendi geleneklerini oluşturması olarak görülmesi gerektiğini belirten Ertekin ve Yüce konuya dair değerlendirmelerini şöyle devam ettirmektedir:

Irak Kürdistanı'ndaki çatışmalar ile Amerikan İç Savaşı'nın karşılaştırılmasına dair yukarıda yer verilen tartışma elbette birçok açıdan detaylandırılmaya ve derinleştirilmeye muhtaçtır. Fakat oldukça kısıtlı biçimde yer verildiği kadarıyla bile bu tartışma, ayrışmanın hangi başlangıç noktasından hareketle ele alındığının bölünmenin anlamlandırılışı üstündeki tayin edici etkisini göstermektedir. Esasında bunun ulus esaslı bütünleşme stratejisinden hareketle düşünüldüğünde, Amerikan İç Savaşı'nın bile *kardeş savaşı* olarak nitelendirilebileceği bir değerlendirme bağlamının varlığına işaret ettiği düşünülebilir.¹²⁶⁹ Bu minvalde Černy'nin 1990'lı yıllardaki çatışmaların kardeş savaşı olarak nitelendirildiği değerlendirmelerin *stratejik özcülükten* hareket ettiğine yönelik iddiası önemli bir bağlama oturmaktadır. Stratejik özcülüğü, etno-milliyetçi seçkinlerin söylemindeki homojen/bütünleşik toplum tasarımına işaret etmek üzere kullanan Černy, ilgili literatür ile milliyetçi söylem arasındaki örtüşmeyi eleştirmektedir. 1990'lı yıllardaki çatışmaların kardeş savaşı olarak nitelendirilmesinde işleyen stratejik özcülüğe dikkat çeken Černy'e göre PKK ile PDK/YNK arasındaki farklılıklar göz önüne alındığında çatışmaları, *etnik grup içi çatışma* veya *kardeş savaşı* olarak tasvir etmek hatta -aynı gruba dahil olmadıkları hesaba katılacak olursa- *hizipçilik teorileri* eşliğinde değerlendirmek dahi yanlış olacaktır. Bu açıdan Černy'e göre bütünleşme vurgusu brakuji'deki kadar yoğun olmamakla beraber aynı eleştirinin bölünmenin hizipçilik kavramı eşliğinde ele alındığı değerlendirmeler için de belli yönlerden geçerli olduğunu

"Nitekim 1991 sonrası süreçler bu benzetmeyi daha da güçlendirmektedir. 1994 yılında Kürtler arasında yaşanan ve sonuçları çok ağır olan iç savaş Ortadoğu'da Kürtler arasında oluşan yeni tür hukuk ve kurum inşa etme tecrübesinin bir ara aşamasıydı. Oldukça yıkıcı ve tamir edilmesi zor olmakla beraber kaçınılmaz biçimde dengelere dayalı hukukun devamını sağlamıştır. Deyim yerindeyse Irak Kürt Bölgesi'nin Türkiye, İran ve Suriye gibi bir "otoriter" yapının içinde kısıtlı kalmamasının sebebi buradadır. Kürt özerk yönetiminde bir "Sezar" çıkmamasını sağlayan şeydir bu durum aynı zamanda. Kürt liderliklerinin Kürt kurumsallaşması ve hukuksallaşmasını koşullandığı bu denge sayesinde Talabani Irak Cumhurbaşkanı olmuştur. KDP ile KYB arasındaki güç bölüşümü anlaşması bu dengelere dayalı yeni tür Anglo Sakson sürecin önemli bir parçasıdır. Bu yeni hukuk ve kurumsallaşma alanının ve Ortadoğu'daki bu yeni hukuk dinamiğinin bu nedenle akademik ve popüler düzeyde daha ciddi takip edilmesi gerekmektedir..."

¹²⁶⁹ Örneğin Allan Nevins, Henry Steele Commager ve Jeffrey Morris'in Amerika'nın kısa tarihine ilişkin kaleme aldığı yaygın biçimde okunan çalışmada iç savaş döneminin "brothers' war" başlığı altında işlenmesi tercih edilmektedir (Allan Nevins, Henry Steele Commager ve Jeffrey Morris, *A Pocket History of The United States*, 9th Edition, Simon & Schuster, 1992, ss.216-235).

düşünmek olanaklıdır. PDK ile YNK arasındaki çatışmaları ise kardeş savaşı değil iç savaş olarak nitelendirmek daha uygun olacaktır.¹²⁷⁰ Černý'nin saptamaları, bölünme meselesi yönünden milliyetçi söylem ile ilgili literatürdeki kesişim kümesini stratejik özcülük üzerinden belirginleştirmekte ve Kürt milliyetçiliği eksenli bölünme çözümlerinin kısıtlılığına işaret etmektedir. Konu bu yönden ele alındığında, birbiriyle savaşmakta olan örgütler arasındaki ayrımın açıklanışında etnisite ve milliyetçilik ile ilişkili kategorilerin sınırlılıkları bariz biçimde ortaya çıkmaktadır. Uçlarında brakujî ile iç savaşın bulunduğu yukarıdaki tartışma alanının bölünmenin içeriklendirilişi üstünde tayin edici bir etkisi bulunmaktadır. Çatışmanın taraflar arasındaki özdeşlik mi yoksa ayrımlar üzerinden mi tanımlanması gerektiği brakujî ile iç savaş arasındaki terminolojik gerilimde ifadesini bulmaktadır. Zaten bölünme çözümleri odağın özdeşlikten ayrımlara kaydığı noktada, büyük ölçüde tam da bu ayrımlar üzerinden bölünmenin açıklanması suretiyle değerlendirme bağlamına dahil olmaktadır.

Ayrıma yapılan vurgu en berrak biçimde bölünme çözümlerine iki farklı bölgenin veya bölgesel farklılıkların dahil edilişinde kendini göstermektedir. Bu ayrımı Irak Kürdistanı'nın Bahdinan ve Soran bölgeleri arasındaki dinsel, aşiretçi, linguistik, ekonomik ve kültürel farklılıklar oluşturmaktadır¹²⁷¹: Bir tarafta merkez üssü Duhok kenti olan PDK'nın hakimiyetindeki Bahdinan, diğer taraftaysa Süleymaniye merkezli YNK kontrolündeki Soran bölgesi bulunmaktadır. Buna göre Kurmanci lehçesinin konuşulduğu Bahdinan geri kalmış, kırsal, eğitim seviyesinin düşük olduğu, güçlü

¹²⁷⁰ Černý, 2018, s.186, s.188. Černý'nin stratejik özcülük üstüne dair başka bir çalışması için bkz.: Hannes Černý, "Ethnic Alliances Deconstructed: The PKK Sanctuary in Iraqi Kurdistan and the Internationalization of Ethnic Conflict Revisited", *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, Vol.13, Issue 4, 2014, ss.328-354.

¹²⁷¹ Bölünmelere dair izleyen satırlardaki aktarımlar için bkz.: Bruinessen, 2009, ss.79-81; Bruinessen, 2013, ss.263-264; Gunter, 2018, ss.30-31; McDowall, 2004, ss.511-520; Izady, 2011, s.361; Bengio, 2005, ss.179-180; Bengio, 2012, ss.213-215; Stansfield, 2003, s.20; Stansfield, 2005, s.199; Peshawa, 2020, ss.174-175; Romano, 2006, s.197.

aşiretlerin varlık gösterdiği, dindar ve muhafazakâr bir bölge olarak resmedilirken, Soranî lehçesinin konuşulduğu Soran ise Bahdinan'a göre daha gelişmiş, kentleşmiş, eğitim seviyesinin yüksek olduğu, aşiretlerin daha zayıf varlık gösterdiği, laik ve sol eğilimli bir bölge olarak tasvir edilmektedir. Nakşibendi şeyhlerinin silsilesinden gelen Mesud Barzani ve Kadiri şeyhlerinin silsilesini izleyen Celal Talabani'nin bu iki bölge arasındaki farklılıkları temsil ettiğine dikkat çekilmektedir. Bu farklılıkların işleniş bölünme çözümlemelerine belli bir düzeye kadar zenginleştirici katkı sunmakla birlikte beraberinde birtakım kısıtlılıklar da getirmektedir. Zira bu farklar kendiliğinden siyasal bölünmeye dönüşmemektedir. Farkın bölünmeye tahvil edilişinde dönüştürücü işlevi gören asli örgütlenme formunu parti oluşturmaktadır.

Buradaki farkın bölünmeye tercüme edilişinde partinin oynadığı rolün gözden kaçırılmaması önemlidir. Bu bağlamda PDK-YNK bölünmesine yani iki parti arasındaki bölünmeye açıklık getirmek üzere ileri sürülen çoğu çözümlemelerde parti kavramının/kuramının üstünden atlanıyor oluşu oldukça dikkat çekicidir. Çünkü bölünmenin açıklanışında, iki lider arasındaki kişisel husumetin anlamsızlığına veya iki aşiret arasındaki rekabetin kısırlığına dikkat çekilen naif saptamalara dahi yer verilebiliyorken parti siyasetine temas edilmiyor oluşu, üzerinde düşünülmesi gereken bir noksanlıktır. Oysa en yalın haliyle egemen gruplar arasındaki iktidar savaşımı olarak okunması gereken bu mücadeleyi çerçeveleyen asli örgütlenme formunu siyasal partiler oluşturmaktadır. Zira partilerin bu ayrımların temsili, siyasal anlamla donatılması ve hatta inşasında oynadıkları yapılandırıcı rol parti literatürünün yoğun biçimde işlenen temaları arasında yer almaktadır. Esasında PDK ve YNK'ya otantik bir fenalık olarak iliştirilen nitelik, parti literatüründe değişik açılardan yoğun biçimde işlenen aslî parti işlevlerlerinden birini oluşturmaktadır. Bu açıdan 1990'ların Irak Kürdistanı, sınıfsal ve toplumsal ayrımların parti siyaseti dolayısıyla bölünmeye tahvil edildiği çağdaş bir siyasal uzam olarak da düşünülmelidir. Bu uzam, bölünmelerin bir anomali olarak

kodlandığı milliyetçi tarih tasarımıındaki bütünleşik bir siyasal coğrafyadan ziyade partilere bölünmüş bir görünüm sergilemektedir. Bu, bölünmenin aşiret refleksiyle tetiklenen arkaik nitelikli bir sapma olmayıp, partilere pay edilmiş siyasal uzamda ifadesini bulan modern bir karakteri olduğu anlamına gelmektedir. Parti siyasetinin damga vurduğu bu dönem, bölünmenin tarihi bir sürekliliğin konusu olmaktan ziyade bizatihi bir tarihin konusu olduğunu teyit etmektedir. Başka bir deyişle bölünmeler, siyasal olanın veya daha doğrudan bir deyişle Irak Kürdistanı'nın siyasal tarihinin olumsal bir parçasını oluşturmaktadır. Ne var ki bölünme tezlerinde görüldüğü üzere, siyasal tarihin olumsal parçası olarak kabul edilmesi bir yana bölünmelerin ilerlemeyi engelleyen tarihi fenalık olarak okunmasına dair yerleşik bir alışkanlık vardır.

Irak Kürdistanı'nı konu alan literatürde, siyasal bölünmelerin en başından bir fenalık olarak işlendiği geniş bir değerlendirme bağlamı bulunmaktadır. Bu açıklamalar her ne kadar bölünmenin sebeplerine dair işaret edilen hususlar yönünden farklılık gösterebilir de bir sorun olarak bölünme kabulünden hareket ediyor olmaları bakımından ortaklık göstermektedir. Meselenin ihanet kültürü eşliğinde ele alındığı saptamalar, bölünmelerin bu şekilde değerlendirme bağlamına dahil edilmesinin en kolay yakalanabildiği açıklamaları oluşturmaktadır. Kürt milliyetçi hareketinin henüz yeterince olgunlaşmamış olduğuna değinilen değerlendirmeleri de bir bölünme sorununun sebeplerini teşhis etme amacının yönlendirdiğini söylemek mümkündür.¹²⁷² Irak Kürdistanı'ndaki milliyetçi hareketin hâlâ tam bir kohezyondan yoksun olduğuna ve aşiretçi/bölgeci önceliklerin ulusal çıkarı gölgede bırakabildiğine yönelik belirlemeler¹²⁷³

¹²⁷² Peshawa A. Muhammed, "The Kurdish Question", içinde: *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics*, der.: Mehmet Gurses, David Romano ve Michael M. Gunter, Lexington Books, 2020, s.167, s.177. Lazarev'in bölünmüşlüğü dair yorumu bu tür değerlendirmeleri oldukça iyi yansıtan bir örnektir. Bütün Kürt tarihinin bir bölünmüşlük tarihi olduğunu belirten Lazarev, Kürtlerin en büyük felakatinin çağdaş dönemde de varlığını bir kalıntı olarak sürdüren partikülarizm olduğunu ileri sürmektedir. Lazarev'e göre toplumun yapısal bir kurumu olarak feodal/aşiret grup ilişkileri geçmişte kalmış olsalar da çağdaş siyasal kültüre budalaca bir etki yapan geleneğin içinde yer almayı sürdürmektedir (Lazarev, 2010(b), ss.378-379).

¹²⁷³ Bengio, 2005, s.179.

yahut Kürt halkının liderlerin kısıkanç partizanlıkları ve hırslarının kurbanı olduğuna ilişkin saptamalar ¹²⁷⁴ bu türden değerlendirmelerin en yalın misallerindendir. Bölünmenin yerleşik bir demokrasi kültürü ve kurumsal tecrübe yoksunluğundan kaynaklandığını ileri süren açıklamaları da bu değerlendirme bağlamına dahil etmek olanaklıdır. ¹²⁷⁵ Örnekleri çoğaltılabilecek bu türden değerlendirmelerin en önemli gerekçelerinden birini hiç kuşkusuz parti rekabetinin bir iç savaş halini almış olması oluşturmaktadır.

Peshawa Kürt siyasal gruplarının Ortadoğu'nun demokratik nitelikli olmayan sosyalist, komünist ve milliyetçi partilerini model almış olmasının, iktidara gelmek ve hakimiyetlerini sürdürmek için şiddet kullanmalarına yol açtığına dikkat çekmektedir. Bu eğilim iktidarın tekelleşmesine yönelik mücadeleyi uç noktalarına taşıırken partilerin rakiplerine gösterdiği toleransın ölçsüz biçimde azalmasına sebebiyet vermektedir. ¹²⁷⁶ İdeoloji ve amaçları çok farklı olmayan birçok partinin aynı sınırlı destek için mücadele ettiği dünyanın başka birçok bölgesine benzer biçimde, partiler arası kavga ve düşmanlığın Kürt siyasal partilerinin tarihinin de ortak bir özelliği olduğunu belirten Izady ise bu kavgaların az sayıda ve sınırlı da olsa bazen parti gerillaları arasında silahlı çatışmalara dönüşmüş olması sebebiyle Kürdistan'ın diğer yerlerden ayrıldığını ileri sürmektedir. ¹²⁷⁷ Belirli bir dereceye kadar haklılık payı taşımakla beraber yukarıdaki değerlendime bağlamına dair iki hususa dikkat çekmekte yarar vardır. Ne iktidara

¹²⁷⁴ Gunter, 1996(a), s.240.

¹²⁷⁵ Natali'nin bu konuya dair saptamaların bu açıklamaların örneklerinden biridir. Natali'ye göre KBY parlamenter sistemi örnek olarak tasarlanmış olsa da esasında IKC'yi yansıtmaktan öteye geçememiş ve parti rekabetine sapanıp kalmıştır. Natali'ye göre muhalefetten yoksun bir parlamento ile başbakansız bir hükümetin karakterize ettiği bu sistemde, otoritenin gerçek sahibi Sovyet tarzı antika parti politbüroları olmuştur. Katılımın artırılacağına yönelik vaade rağmen KBY partizan olmayan kişi ve muhalefet gruplarının dışlandığı güçlü bir iki partili sistemi teşvik etmiştir (Natali, 2010, s.40). Gerçek anlamda kendini yönetme tecrübesi bulunmayan bir halkın çabucak modern bir demokrasi tesis ederek işletmesini ummanın naif bir beklenti olduğunu kaydeden Gunter'in belirlemesini de bu açıklamaların bir örneği saymak mümkündür (Gunter, 1996(a), s.239). Kürtlerin arasındaki çatışmaya sebep olan en önemli faktörlere işaret etmek üzere Irak Kürdistanı'ndaki parti ve hareketlerin demokratik ve çoğulcu bir kültürden yoksun oluşunun etkisine de değinen Peshawa'nın değerlendirmesi, bu açıklamaların başka bir özlü örneğini oluşturmaktadır (Peshawa, 2020, s.177).

¹²⁷⁶ Peshawa, 2020, s.175, s.177.

¹²⁷⁷ Izady, 2011, s.365.

ulaşmak için demokratik usuller yerine şiddet kullanmak bir örgütlenmeyi siyasal parti olmaktan çıkarmaktadır, ne de iç savaş biçiminde kendini gösteren şiddet devlet inşasına tümüyle yabancı bir kurucu edimdir.¹²⁷⁸ Bu sebeple 20. yüzyılın sonlarında, Irak Kürdistanı'nda devletin kuruluşuyla sonuçlanan, taraflarını partilerin oluşturduğu iç savaşla perçinlenen siyasal bölünmenin modern karakterinin silikleştiği her değerlendirmeye ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Çünkü 1990'lı yıllardaki parti siyasetinin çerçevelediği bölünme modern karakterli ve olumsal niteliklidir. Bu bağlamda bölünmenin olumsal bir nitelik arz etmesinin ötesinde, kurumsallaşma sürecine olumlu etkileri olduğunu ileri süren değerlendirmelere konu edildiğini belirtmekte yarar vardır.

Irak Kürdistanı'nı 1996'dan beri karakterize etmeye başlayan bölünmüş yönetim sisteminin, iki parti arasındaki sosyo-politik gerilimleri sıkı bir iktidar paylaşımı sistemiyle giderdiğini belirten Stansfield, böylelikle tarafların kendi bölgelerindeki yönetim faaliyetlerine yoğunlaşabildiğini kaydetmektedir. Bölünme sonucunda her iki parti ve idare kontrolü altında tuttuğu sahalardaki parti siyasetinden kaynaklı stresin azalmasıyla kendi bölgelerinde meşru, güçlü, iyi işleyen bir güvenlik ve adalet sistemi tesis etme çabası sergiler hale gelebilmektedir.¹²⁷⁹ KBY'nin bölünmesi yalnızca Irak Kürdistanı'ndaki yönetim performansını artırmakla kalmamaktadır. Aynı zamanda KBY'nin dış ilişkilerinin yoğunlaşmasına ve bölgesel siyasetteki etkinliğinin artmasına da olumlu etkide bulunmaktadır.¹²⁸⁰ Stansfield'e göre böylelikle bölünmüş sistem beraberinde, parti rekabetinden kaynaklı dahili ve kışkırtıcı komşulardan kaynaklı harici sorunların hafiflediği bir yerel/bölgesel siyasi atmosfer getirmektedir.¹²⁸¹ Hatta Stansfield açısından bu koşullarda devletin inşası sadece bölünmüşlüğün yönetilebildiği bir

¹²⁷⁸ KBY'nin özerkliğinin ortadan kalkmasına yol açmayan Irak Kürdistanı'ndaki iç savaşı da devletin doğuşunu örselemekten ziyade devlet inşası sürecinin organik bir parçası olarak düşünmek olanaklıdır (Voller, 2014, s.2).

¹²⁷⁹ Stansfield, 2003, s.165.

¹²⁸⁰ Voller, 2014, s.84. Ayrıca bkz.: O'Leary ve Salih, 2005, s.26; Stansfield, 2017(a), s.261.

¹²⁸¹ Stansfield, 2003, s.175.

çerçevede dahilinde mümkündür.¹²⁸² Devlet inşasının gerektirdiği kurumların ihdası, Baas rejiminin ardında bıraktığı enkazın kaldırılarak bölgenin yeniden inşa edilip kalkındırılması ve dış dünyayla irtibatının kurulması açılarından iki partinin 1996'dan sonra sergilemiş olduğu performansa işaret eden iyimser değerlendirmeler¹²⁸³ de yukarıdaki tabloya eklenmeye çok yatkındır. Stansfield'in özlü ifadesiyle, bu dönem PDK ve YNK partiden ziyade hükümet olmaya yoğunlaşan faaliyetleriyle ön plana çıkmaktadır.¹²⁸⁴ Fakat diğer taraftan bu döneme dair her iki parti hakkında da patrimonyalizm, otoriteryanizm¹²⁸⁵, nepotizm¹²⁸⁶, patronaj¹²⁸⁷, partizancılık¹²⁸⁸ ve yolsuzluk¹²⁸⁹ gibi başlıklardan oluşan hayli dolgun bir kritik listesi bulunmaktadır. Öyle ki bölgedeki demokratik olmayan eğilimleri besleyen hususlar arasında Baas döneminden tevarüs eden parti-devleti rejimi mirasına dikkat çeken değerlendirmeler dahi bulunmaktadır.¹²⁹⁰

Bu dönem Irak Kürdistanı bir yandan Gıda için Petrol Programı, sınır/akaryakıt ticareti ve bölgenin yeniden yapılandırılması kapsamındaki yatırımlar ile iktisaden dünya-ekonomiye, diğer yandan kurulan yarı diplomatik köprülerle siyaseten devletler arası ilişkiler düzlemine eklemlenmektedir. Irak Kürdistanı için tanınmayan devlet, de facto devlet, proto-devlet, yarı-devlet, devlet benzeri entite gibi nitelemeler bu dönemle birlikte yoğun biçimde kullanılmaya başlamaktadır. Bununla beraber meşruiyet ve

¹²⁸² Stansfield, 2005, s.214.

¹²⁸³ O'Leary ve Salih, 2005, s.27.

¹²⁸⁴ Stansfield, 2005, s.202.

¹²⁸⁵ Rachel Kantz Feder, "The Evolution of National Identity and Constitution-Drafting Process in the Kurdistan-Iraq", içinde: *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland*, Der.: Ofra Bengio, University of Texas Press, 2014, s.108.

¹²⁸⁶ Michael Rubin, "The continuing problem of KRG corruption", içinde: *Routledge Handbook on the Kurds*, Der.: Michael M. Gunter, Routledge, 2019, s.331.

¹²⁸⁷ Michiel Leezenberg, "Iraqi Kurdistan: A Porous Political Space", <https://journals.openedition.org/anatoli/>, erişim tarihi: 08.11.2021. Ayrıca bkz.: Owtram, 2019, s.309, s.312. Ayrıca bkz.: Leezenberg, 2017(b), s.175.

¹²⁸⁸ Bengio, 2012, s.318.

¹²⁸⁹ David L. Philips, *Kurdish Spring: A New Map of Middle East*, Transaction Publishers, 2015, ss.232-233. Ayrıca bkz.: Rubin, 2019, s.330, s.333.

¹²⁹⁰ Nicole F. Watts, "Democracy and self-determination in the Kurdistan Region of Iraq", içinde: *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq and Syria*, Der.: David Romano ve Mehmet Gürses, Palgrave Macmillan, 2014, s.143.

sermaye birikimindeki bu dönüşüm, büyük ölçüde partilerin yönetim kademelerinde bulunan egemen sınıfların sıkı kontrolü altında gerçekleşmektedir. Bu sınıfları patronaj ağıyla partilere tabi olan bağımlı gruplar izlemekte ancak toplumun geniş kesimleri bahsi geçen dönüşümden oldukça sınırlı biçimde yararlanabilmektedir. Kısacası yüzyılın sonlarına doğru Irak Kürdistanı, siyaseten ve iktisaden dış dünyaya hızla eklemlenmekte olan, egemen sınıfların bağımlı gruplarla toplumun geniş kesimlerini sıkı biçimde kontrol ettiği iki ayrı yarı meşru devletçiğin ortaya çıkışına sahne olmaktadır. Bu açıdan bölgenin esasında iki *parti devleti* ya da *parti devletçisi* tarafından yönetildiğine yönelik belirlemeler¹²⁹¹ belirli bir haklılık payı taşımaktadır. Buradaki parti devleti/devletçisi nitelemesinin eleştiri amaçlı kullanılan bir sıfat olduğunu söylemeye dahi gerek yoktur. Ancak ironik biçimde tam da iki parti devletçisine bölünmüş olmasının Irak Kürdistanı'nda otoriter diktatörlüğü temsilen bir parti devletinin ortaya çıkışını engellemiş olabileceği¹²⁹² kolayca göz ardı edilmemesi gereken bir olasılıktır. İzleyen yüzyılda, Irak Kürdistanı'nda benimsenecek hükümet sisteminin belirlenmesine dair tartışmaların parti siyasetinde izlediği seyrin ve tetiklediği gerilimin bu olasılığı düşündüren yanlar barındırdığı belirtilmelidir. Tarihe karışmış olan önceki yüzyıl ise parti siyasetine temas etmeyen bölünme çözümlemeleri zincirinin her hâlükârda bir halkasının eksik kalacağı bir dönemi temsil etmektedir.

20. Yüzyıl Irak Kürdistanı'nda bölünmeler denkleminde modern bir örgütlenme formu olarak partilerin eklendiği bir dönemdir ki 19. yüzyıl sonlarıyla birlikte belirginlik kazanan cemiyetleşme eğilimleri 20. yüzyıl ortalarına doğru çağdaş partilerinin kuruluşuyla sonuçlanmaktadır. Bu dönemde farklı katmanlarda belirginleşen birçok bölünme eğilimi örgütsel ifadesini siyasal partilerde bulmaktadır. Irak ulusunun bölündüğü katmanda devlete gösterilen direnç PDK'nın kuruluşuyla çerçevelenmektedir.

¹²⁹¹ Constantini ve O'Driscoll, 2021, s.221. Ayrıca bkz.: Watts, 2014, s.146.

¹²⁹² Bengio, 2005, s.180.

Bu katmanın altında ise ilgili literatürde, Kürt milliyetçiliğinin ulus tasavvurundaki parçalanma olarak okunan bölünme eğilimleri PDK içi hiziplerde ifadesini bulmaktadır. Hizip mücadeleleri yüzyılın üçüncü çeyreğinin sonlarına doğru, PDK'nın ilerleyen süreçteki başlıca rakibine dönüşecek başka bir partinin kuruluşuyla sonuçlanmaktadır. Yüzyılın son demlerinde Irak Kürdistanı'nda fiilen devletin inşa edildiği dönemiyse kutuplarını partilerin oluşturduğu bölünmenin iç savaş halini aldığı süreçten bağımsız düşünmek olanaksızdır. Bu yönüyle Irak Kürdistanı'nın bölünmeler tarihindeki bu çağdaş kesitin, devletleşme süreçlerinin belirginlik kazandığı her evreye eşlik eden bölünme eğilimlerinin takibi açısından çok berrak bir tablo sunduğu belirtilmelidir. Bu dönemde bölünme eğilimleri, Irak hükümetlerinin Kürdistan bölgesini devletin hakimiyet alanına entegre etme stratejilerine karşı PDK'nın kuruluşunda, PDK'nın devlet yönelimli kurumsallaşma stratejisine karşı parti içi hizip mücadelelerinde ve yüzyılın sonundaki devletleşme sürecine eşlik eden parti savaşlarında ifadesini bulmaktadır. Bu tarihin, bölünmenin bütünleşme stratejilerinin önünde beliren arkaik bir engel değil, bizzatıhi bütünleşme stratejileriyle tetiklenen bir eğilim olduğunu ve bölünme eğilimleriyle bütünleşme stratejilerinin diyalektik bir ilişki dahilinde ele alınması gerektiğini düşündüren bir yanı bulunmaktadır.¹²⁹³

Oysa ilgili literatürde, Irak Kürdistanı'nı bölünme/siyaset ilişkisinin berrak biçimde izlenebildiği bir sahadan ziyade bölünmenin en başından araz olarak kabul edildiği parçalanmış bir siyasal coğrafya olarak okumaya dair yerleşik bir alışkanlık

¹²⁹³ Burada Bozarslan'ın, dönemin Kürdistanı'nın tamamının bir şeklinden diğerine savaştan/şiddetten etkilenmiş olmasının Kürt çatışmasını radikalleştirdiği/militarize ettiğine dair saptaması ile Kürt tarihini belirleyen iki yapısal dinamik olarak merkezileşme ve merkezkaç eğilimlerine işaret eden çözümlemesi anılmalıdır. Bozarslan'a göre bu dönemi zıt doğrultuda işleyen iki dinamiğin karakterize ettiği düşünülebilir: Bir yanda Kürt uzamınının devlet sınırları, linguistik ve sekteryan alanlar, partizan gelenekler ve siyasal kültürler boyunca parçalandığı merkezkaç dinamiği, diğer tarafta bu sınırların barışçıl veya silahlı seferberlik şeklinde birçok biçimde Kürtlük ideali/düşüncesi altında aşılarak birleştirilmesine yönelik merkezileşme dinamiği (Hamit Bozarslan, "Dark Times: Kurdistan in the Turmoil of Middle East 1979-2003", içinde: *The Cambridge History of the Kurds*, Der.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı, Cambridge University Press, 2021, s.287). Bozarslan'ın bu çözümlemesinde işaret ettiği merkezileşme/merkezkaç dinamiklerinin bölünme/bütünleşme diyalektiğini düşündüren bir yanı bulunmaktadır.

bulunmaktadır. Bu alışkanlık bünyesinde -önceki satırlarda değinilen kritik listesinin başlıklarından anlaşılabilceğe üzere- bölünmenin kolaylıkla olumsuz bir içerikle doldurulabildiği bir değerlendirme bağlamı barındırmaktadır. Bahsi geçen alışkanlık elbette ki bölgenin demokratik/etik kriterlere (otoriteryanizm) ve devlet inşasına ilişkin idealize edilmiş standartlara (başarısız devlet) uygunluk yönünden incelendiği bir sağlama tahtasına indirgenmesiyle yakinen ilişkilidir. Bu eleştiri hattının Irak Kürdistanı'ndaki demokrasi mücadelesi ve devlet inşası açılarından kıymetli olduğuna şüphe yoktur. Ancak bu, bölünmenin bahsi geçen eleştiri hattına konumlandırılma biçimlerinin, bu türden değerlendirmelerin merkezinde duran millet, devlet ve en önemlisi siyaset gibi kavramların nasıl içeriklendirildiğine dair taşıdığı ipuçlarının gözden kaçırılmasına yol açmamalıdır. Bölünmenin siyasal olanın içkin yönelimlerinden biri olduğu kabul edildiğinde, Irak Kürdistanı'nın yalnızca bölünme/siyaset ilişkisinin değil millet/devlet fikirleri ile bölünme arasındaki ilişkinin takibi açısından da çok berrak bir gözlem sahası sunduğu belirtilmelidir.

Hatırlanacağı üzere parti kavramının değişik tarihsel uğraklardaki ve farklı düşünce geleneklerindeki içeriklendirilme biçimleri de yoğun bir bölünme/bütünleşme tartışmasıyla yüklüdür. Kavramın modern içerimlerini edinme sürecini bu tartışmadan bağımsız düşünmek olanaksızdır. Parti ister şiddet ister seçim yoluyla olsun siyasal olana içkin bölünme eğilimlerinin çerçevelendiği çağdaş örgütlenme formunu oluşturmaktadır ki bu, kavrama farklı biçimlerde mütemadiyen eşlik eden bölünme tartışmasının da gerekçesini teşkil etmektedir. Irak Kürdistanı'nı siyaset bilimi açısından bölünmeler üstüne düşünmek için önemli bir saha haline getiren de çağdaş bölünmelerin parti siyasetiyle çerçevelendiği yüzyılın ikinci yarısına yayılan geçmişidir. Ulusun bölünmesinin partinin kuruluşuyla açıldığı, partinin bölünmesinin ulusun parçalanmasıyla devam ettiği ve ulusun partilere bölünmesiyle nihayetine eren bu dönem, parti kavramının bölünmelerle muhtelif ilişkilendirilme biçimlerinin hemen hepsinin

berrak bir görünümünü sunan yoğun ve zengin bir deneyim kuşağı olarak düşünölmeye çok yatkındır. Bu kuşak, yalnızca partinin Irak Kürdistanı'nın siyasal tarihinin ele alınışında hesaba katılması gereken bir kavram olduğunu göstermekle kalmamakta, bir gözlem sahası olarak Irak Kürdistanı'nın bölünme ile parti arasındaki pratik ilişkinin takibi açısından sunduğı imkanları da gözler önüne sermektedir. Ne var ki bu kuşağın sunduğı kavram/pratik ilişkisinin berrak görünümü, dönemin betimlenişinde şiddet ve gelişmemişliğe yapılan vurgunun gölgesinde kalmaktadır.

Şiddet, -izleyen yüzyılın hemen başlarındaki ABD işgali de eklenecek olursa- üç savaşın yanında partiler arasında yıllarca süren iç savaşların yaşandığı bu dönemin karakterize edilışinde en yoğun dikkat çekilen niteliklerin arasında yer almaktadır. Bunu yolsuzluk ve yozlaşma eleştirileri vesilesiyle gelişmemişliğe yapılan vurgu izlemektedir. Tabiidir ki şiddetin ve gelişmemişliğin baskın renklerini oluşturduğu bu Irak Kürdistanı tasviri birçok haklı gerekçeye ve isabetli saptamaya yaslanmaktadır. Ancak bu gerekçeler yukarıdaki tasvirin bölünmelerin düşünölmesine tayin ettiğı çerçevenin sorgulaması mecburiyetini bertaraf etmemektedir. Burada bahsi geçen çerçevenin, değil bölünmenin olumsal bir eğilim olarak düşünölmesi aksine olumsuzlukla içeriklendirilmesine dönük barındırdığı katı determinizmi gözden kaçırmamak önemlidir. Bu determinizm, ayrışmanın parti siyasetinin içkin/olumsal yönelimlerinden biri olduğunu düşündüren kavramın geçmişine gömülü bölünme tartışmasıyla çelişmektedir. Oysa Irak Kürdistanı'nın PDK'nın kurulduğu 1946'dan başlayıp fiilen iki parti devletçığının ortaya çıktığı 1996'ya uzanan yarım asırlık geçmiş, parti kavramına refakat eden tüm bölünme olasılıklarının/biçimlerinin deneyimlendiğı bir evreye karşılık gelmektedir. Bununla beraber Irak Kürdistanı, şiddet/gelişmemişlik sarmalıyla karakterize edilen 20. yüzyılın aksine demokratikleşme/kalkınma hamlelerine ilişkin iyimser değerlendirmelerin sayısındaki artışın dikkat çektiğı 21. yüzyılın ilk yıllarında da parti siyasetine gömülü bölünme eğilimlerinin izlenebildiğı berrak bir siyasal uzam olmayı sürdürmektedir.

SONUÇ

İlk bakışta halkın geniş kesimlerini birleştirdiği düşünülebilecek bağımsızlık oylamasının bile bir yönüyle bölünmelerle tarihe geçtiği 2017 sonbaharından çıkarsanabileceğe üzere, 21. yüzyılda da Irak Kürdistanı bütünleşme-bölünme tartışmaları eşliğinde seyreden bir parti siyasetine sahne olmayı sürdürmektedir. Her ne kadar bölge meşru şiddet tekeli ve teritoryel açıdan bölünmüş karakterini muhafaza etmeyi sürdürse de bölünme eğilimlerinin parlamenter rekabetle daha belirgin biçimde çerçevelendiği 21. yüzyıl, savaşların gölgesinde sona eren selefinden belli açılardan farklılaşan bir siyasal panorama sunmaktadır. Bu dönem, yalnızca bölgenin tasvir edilmesinde şiddete yapılan vurgunun hafiflemesiyle önceki yüzyıldan farklılaşmamaktadır. Aynı zamanda hem KBY'nin statüsünün *de jure* nitelik kazanması ve bölünmüş idari/siyasi yapısının bütünleştirilmesine yönelik girişimler, hem de partileşme süreçlerinin yani yeni partilerin kuruluşunun, artık daha çok seçim rekabetinin yönlendirdiği bir siyasal bağlamda gerçekleşir hale gelmesi açılarından 20. yüzyıldan hatırı sayılır farklılıklar göstermektedir. Parti kavramını da akılda tutarak dönemin belli başlı gelişmelerine ya da başka bir deyişle parti siyasetinin 21. yüzyılda izlediği seyre bu evrenin önemli tarihlerinde duraklayarak göz atmakta yarar vardır.

1998 tarihli anlaşmayı izleyen yıllar, taraflar arasındaki esir takası, iç savaş boyunca yerlerinden edilenlerin geri dönüşü, KBY kurumlarının birleştirilmesi, Irak muhalefetiyle bütünleşik şekilde hareket edilmesi gibi başlıklardan oluşan bir müzakere sürecine sahne olmaktadır.¹²⁹⁴ 2002 senesinde bir yandan sekiz yıl aradan sonra ilk defa PDK ve YNK'nın katılımıyla toplanan Kürdistan Parlamentosu tarafından 1992 tarihli kararın ardından KBY bir kere daha Irak çatısı altında federe devlet olarak ilan

¹²⁹⁴ Gareth Stansfield, "The Evolution of the Political System of the Kurdistan Region of Iraq", içinde: *Between State and Non-State: Politics and Society in Kurdistan-Iraq and Palestine*, Der.: Ferhad İbrahim Seyder, Gülistan Gürbey ve Sabine Hofmann, Palgrave Macmillan, 2017, s.73.

edilirken¹²⁹⁵, diğer yandan Ensar El-İslam gibi örgütlere karşı yürütülen terörle mücadelede iki partinin birlikte hareket etmesinin temini için ortak operasyon karargâhı oluşturulmaktadır.¹²⁹⁶ Esasında İslamcı bir örgüte karşı verilen bu mücadele bir yanıyla PDK ve YNK arasındaki ilişkinin bölünmeden bütünleşmeye doğru salındığı anlardan birini işaretlerken, diğer yanıyla Irak Kürdistanı'nda etkinlik gösteren İslamcı hareket içindeki bölünmeleri yansıtmaktadır.

Irak Kürdsitanı'ndaki İslamcı ideolojinin parti siyasetindeki ifadesini büyük ölçüde Bizutnawai İslamî le Kurdistan'ın (Kürdistan İslami Hareketi) kuruluşuyla bulduğunu söylemek mümkündür. Bizutnawai'nin kuruluşu 1980'lerin ikinci yarısına rastlamaktadır.¹²⁹⁷ 1990'lı yıllarda ise bölgenin İslamcı örgütlenmelerinin hem 1994'te Bizutnawai'den ayrılarak kurulan Yekgirtîya İslamî ya Kurdistanê (Kürdistan İslami Birlik Partisi) örneğinde görüldüğü üzere bölünme eğilimleri¹²⁹⁸ hem de tek bir çatı altında birleşme eğilimi sergilediklerine tanık olunabilmektedir.¹²⁹⁹ Ensar El-İslam, ilerleyen yıllarda bölgenin en büyük İslamcı partilerinden birine dönüşecek olan Komele İslamî le Kurdistan Iraq (Kürdistan İslami Cemaati)¹³⁰⁰ ile aynı yıl içinde Bizutnawai'de yaşanan bölünmelerin ardından kurulan örgütlerden birini oluşturmaktadır.¹³⁰¹ Dolayısıyla bu, ideolojik omurgasını İslamcılığın oluşturduğu örgütlenmeler içindeki bölünmelerin yalnızca Ensar El-İslam gibi cihatçı örgütlerin doğuşuyla sınırlı olmadığını göstermektedir. Yüzyıl dönümünde Bizutnawai bünyesindeki bölünmeler önce 1994'te

¹²⁹⁵ O'Leary ve Salih, 2005, s.35.

¹²⁹⁶ Bengio, 2012, s.276.

¹²⁹⁷ David Romano, "An Outline of Kurdish Islamist Groups in Iraq", The Jamestown Foundation, 2007, s.8.

¹²⁹⁸ Michiel Leezenberg, "Religion Among The Kurds Between Naqshbandi Sufism and IS Salafism", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017(c), s.45.

¹²⁹⁹ Romano, 2007, s.10, s.13.

¹³⁰⁰ Komele'nin 2021 yılında düzenlenen dördüncü olağan kongresinde, *Kürdistan İslami Cemaati* olan partinin adı *Kürdistan Adalet Cemaati* olarak değiştirilirken *emir* olarak tanımlanan parti liderliği makamı *başkan* olarak yeniden tanımlanmış, partinin logosundaki *kelime-i tevhid* yerine *buğday başağının* getirilmesi kabul edilmiştir (Ahmed Kadir Ali, "Kürdistan Adalet Cemaati'nin (Komal) 4. Olağan Kongresi: Beklentiler ve Değişiklikler", 04.05.2021, <https://www.orsam.org.tr/tr/>, erişim tarihi: 08.06.2021

¹³⁰¹ Edith Szanto, "Islam in Kurdistan: Religious Communities and Their Practices in Contemporary Northern Iraq", içinde: *Handbook of Islam and Muslim Lives*, Der.: Ronald Lukens-Bull ve Mark Woodward, Springer, 2021, s.366.

Yekgirtîya'nın, 2001'deyse Komele'nin kuruluşunun gösterdiği üzere Irak Kürdistanı'nda İslamcı ideolojiyi temsil eden üç partinin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmaktadır. Bu, ideolojik omurgasını milliyetçiliğin oluşturduğu partilerin yanında İslamcı ideolojiye sahip olan örgütlenmeler arasındaki ayrışmaların da ifadesini parti siyasetinde bulduğu bir siyasal alanın varlığını gözler önüne sermektedir. Başka bir deyişle millet fikri etrafında bütünleşme stratejilerine benzer biçimde ümmet esaslı bütünleşme ideali de parçalanmış ifadesini parti siyasetiyle çerçevelenen bölünme eğilimlerinde bulabilmektedir. Bununla beraber dönemin parti siyasetini yalnızca partilere bölünme ve partiler arası bölünmeler karakterize etmemektedir. Bu dönem aynı zamanda partilerin birleşerek bütünleşik biçimde hareket ettiği tarihi uğraklar da barındırmaktadır.

21. yüzyılda partiler arasındaki askeri işbirliğinin terörle mücadelenin ötesine geçtiği bir dizi gelişmeye tanık olunmaktadır. ABD işgali beraberinde Irak Kürdistanı'nın rakip parti yönetimlerinin yeniden birleşmesini teşvik eden yeni fırsatlar getirmektedir.¹³⁰² Bu süreçte peşmerge birlikleri işgalin ardından direniş güçlerine karşı yürütülen savaşta ABD'nin Irak'taki en önemli müttefiki haline gelmektedir.¹³⁰³ Partilerin sunduğu bu bütünleşik cephe görünümü sadece askeri alanla sınırlı kalmamaktadır. Partiler işgali izleyen sene kurulan Geçici Hükümet'e ve anayasa yapım sürecine katılmak suretiyle Irak'ta devletin yeniden kuruluşunun ve ilerleyen yıllardaki ülke siyasetinin etkin paydaşlarından biri olarak öne çıkmaktadır.¹³⁰⁴ Bu 2003'ten başlayarak Kürtlerin kendi devletleri ve Irak devleti olmak üzere aynı anda iki devlet

¹³⁰² Palani, 2023, s.28. Ayrıca bkz.: Voller, 2014, s.101.

¹³⁰³ Robert Olson, *Koyun ve Kasap: Irak işgalinden bu yana Kürdistan-Irak'ta milliyetçilik ve devlet oluşumu*, Çev.: Muhittin Ataman, Orion Kitabevi, 2008, s.3.

¹³⁰⁴ Brendan O'Leary, "Power-Sharing, Pluralist Federation, and Federacy", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq*, Der.: Brendan O'Leary John McGarry ve Khaled Salih, University of Pennsylvania Press, 2005, ss.79-82. Ayrıca bkz.: Henri J. Barkey ve Ellen Laipson, "Iraqi Kurds and Iraq's Future", *Middle East Policy*, Vol.12, No.4, 2005, ss.66-69; Joost Hiltermann, "Iraq's Kurds have to choose", *Middle East Report Online*, 2008.

inşasına angaje olduğu bir sürecin başladığı anlamına gelmektedir.¹³⁰⁵ Bu süreç boyunca da önce geçici hükümetin kuruluşuna ardından anayasa yapım sürecine Kürdistan Bölgesi'ni temsilen birleşik bir cephe olarak katılmaktadırlar. Devletin yeniden inşasında önemli bir ağırlık noktası oluşturdıkları bu süreç KBY'nin 2005 Irak Anayasası uyarınca federe bir devlet olarak kabul edilmesiyle sonuçlanmaktadır. Böylelikle KBY'nin 1991-2005 yılları arasında sahip olduğu fiili egemenlik hukuki bir nitelik kazanmaktadır.

Ancak 2005 Anayasası'nda düzenlenen birçok husus, izleyen senelerde KBY ile merkezi hükümet arasındaki çekişmeli alanın konusu olmayı sürdürmektedir.¹³⁰⁶ Kürdistan Bölgesi'ndeki *doğal kaynakları işletme yetkisi*¹³⁰⁷, başta Kerkük olmak üzere federe devletle federal devlet arasında sınır tartışmalarına neden olan *ihtilaflı bölgeler*¹³⁰⁸ ve KBY'nin merkezi hükümet maliyesinden alması öngörülen *bütçe payı*¹³⁰⁹ bu anlaşmazlık konularının en belirgin biçimde sivrilenleridir. Yetki savaşımının konusu olan bu anlaşmazlıklar, KBY ile Irak merkezi hükümetleri arasındaki günümüze değin uzanan egemenlik mücadelesinin ana başlıklarını oluşturmaktadır. ABD işgalini izleyen dönem boyunca Kürdistan Bölgesi'nde, yeniden göç almaya başlaması ve *ikinci Dubai* yakıştırmasından anlaşılacağı üzere¹³¹⁰ Irak'ın geneline nispeten daha istikrarlı ve güvenli bir ortam tesis edilmektedir.¹³¹¹ Bu dönemde KBY'nin bölgedeki bir *istikrar adası*, *etnik ve dini hoşgörünün sembolü* ve bir tür *umut ışığı* olarak nitelendirildiği

¹³⁰⁵ Bengio, 2012, s.297.

¹³⁰⁶ Joost Hiltermann, "Baghdad and Erbil Battle for Iraq", <https://www.crisisgroup.org/>, erişim tarihi: 21.10.2016.

¹³⁰⁷ Hemdad Faisal Ahmad, "The Constitutionality of the Kurdistan Regional Government Petroleum Contracts under the 2005 Iraqi Constitution", *American International Journal of Contemporary Research*, Vol. 5, No. 2, 2015, ss.110-119.

¹³⁰⁸ Akiko Yoshioka, "Challenges for the Kurdistan Region: Disputed territories and Kurdistan identity", içinde: *Iraq since the invasion: People and politics in a state of conflict*, Routledge, 2020, ss.453-470.

¹³⁰⁹ Hemin R. A. Akreyi, "The paradox of federalism and Iraqi federation", içinde: *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan*, Der.: Alex Danilovich, Routledge, 2019, s.19-22.

¹³¹⁰ Orlando Crowcroft, "Diaspora returns to build Iraqi Kurdistan into the 'next Dubai'", *The Guardian*, 25.03.2014.

¹³¹¹ 2011 Yılında Irak Kürdistanı'nı ziyaret eden Simla Yerlikaya bölgenin yeni bir ulus-devletin kuruluşuna tanıklık ettiğini belirttikten sonra Erbil'in yeniden inşa edildiğini aktarmakta ve bölgede yaşanan dönüşümü "Ortadoğu'nun orta yerinde ufak bir Amerika yükseliyor" diyerek betimlemektedir (Simla Yerlikaya, *Yeni Komşumuz Kürdistan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.28, s.44).

değerlendirmelere konu olduğu görülmektedir.¹³¹² Bu evrede aynı zamanda KBY uluslararası ilişkiler alanında başta İran ve Türkiye gibi bölge devletleri olmak üzere birçok devletle yoğun bir diplomasi trafiği yürütürken¹³¹³ dünya-ekonomiyle bütünleşme hususunda federasyon prensibini aşan kararlar alabilen bir siyasal entite olarak öne çıkmaktadır.¹³¹⁴ Bu süreçte aralarındaki farklılıklara rağmen PDK ve YNK, KBY'nin merkezi hükümetle ilişkilerinde birleşik bir cephe olarak hareket etmektedir.

Kürt partilerinin Irak'ın yeniden inşasına ittifak halinde katıldığı süreci izleyen yıllarda, aralarında PDK ve YNK'nın da bulunduğu bir grup parti 2005 yılındaki Irak ve Kürdistan parlamentoları seçimine de ittifak halinde katılmaktadır.¹³¹⁵ Seçimleri izleyen sene iki parti Kürdistan Bölgesi'ndeki bölünmüş yönetim sisteminin konsolidasyonu hususunda anlaşmaya varmaktadır.¹³¹⁶ Kurumların bütünleştirilmesi yönündeki önemli gelişmelere rağmen iki parti arasındaki bölünme başta peşmerge birlikleri olmak üzere medya kuruluşları¹³¹⁷ ve büyük şirketler¹³¹⁸ gibi oldukça geniş bir yelpazeye yayılan ikiz örgütlenme ağları üzerinden iktisadi alanı da neredeyse baştan başa katetmektedir.¹³¹⁹ Parti siyasetini daha çok baskın partiler arasındaki ilişkinin karakterize ettiği bu dönem,

¹³¹² Palani, 2023, s.62.

¹³¹³ Türkiye ve KBY arasındaki ilişkilerin gelişimine dair bkz.: Emel Elif Tuğdar ve Serhun Al, "Iraqi Kurdistan independence aspirations and the neo-Ottomanist Turkish", içinde: *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan*, Der.: Alex Danilovich, Routledge, 2019, s.131, ss.134-138. İran ve KBY arasındaki ilişkilerin izlediği seyre dair bir değerlendirme için bkz.: Sardar Aziz ve Sherko Kirmanj, "Iran's regional hegemony and Kurdish independence", içinde: *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan*, Der.: Alex Danilovich, Routledge, 2019, s.156.

¹³¹⁴ Alessandro Tinti, *Oil and National Identity in the Kurdistan Region of Iraq: Conflicts at the Frontier of Petro-Capitalism*, Routledge, 2022, ss.86-120.

¹³¹⁵ Voller, 204, s.100.

¹³¹⁶ Mohammed M. A. Ahmed, *Iraqi Kurds and Nation-Building*, Palgrave Macmillan, 2012, s.12.

¹³¹⁷ Andrea Fischer-Tahir, "Media , Political Culture and the Shadows of the Militia War in Iraqi Kurdistan", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.499.

¹³¹⁸ Bölgedeki büyük şirketlerin de PDK ve YNK arasındaki bölünme hattına göre iki büyük blok oluşturduğunu düşünmek mümkündür. Bölgenin iki büyük telekomünikasyon şirketi olan PDK ile ilişkili KOREK Cell ve YNK ile ilişkili ASIA Cell arasındaki rekabet bu ayrışmanın iyi bir örneğini oluşturmaktadır. Bu konuda bir değerlendirme için bkz.: Philip Shiskin, "Kurdish Rivalries Play Out on Cellphones", 24.11.2007, <https://www.wsj.com/articles/>, erişim tarihi: 09.05.2020.

¹³¹⁹ Leezenberg etkili bir parlamento ve siyasal çoğulculuktan ziyade bazen Talabanistan/Barzanistan yakıştırması yapılan iki parti devletçiliğinin kurulduğuna dikkat çektikten sonra bölgenin başlıca partilerinin patronaj ağına tabi olan birçok sivil toplum kuruluşunun bulunduğunu belirtmektedir (Michiel Leezenberg, "Economy and Society in Iraqi Kurdistan: Fragile Institutions and Enduring Trends", *Adelphi Series*, 2003, s.3).

aynı zamanda farklı parti türlerinin ortaya çıkışında ifadesini bulan renkli partileşme girişimlerine de sahne olmaktadır. 2005 yılında kurulan ve medyada daha çok 2012 yılında Süleymaniye’de dikilen bronz eşek büstü vesilesiyle mizah konusu olarak işlenen Eşekler Partisi bu dönem kurulan küçük partilerden birini oluşturmaktadır. Eşeklerin haklarını koruma amacını benimsemesi, programında teşkilat birimleri ve yetkililerinin eşekle ilgili sözcükler üzerinden tanımlanması ve baskın partilere getirdiği eleştiriler düşünüldüğünde Eşekler Partisi’ni parti literatüründe niş parti olarak incelenen türün tipik bir örneği olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu dönem PDK ile YNK arasındaki diğer partileri dışlayan paylaşım düzeninin diğer partilerin eleştirilerine hedef olduğu görülmektedir.¹³²⁰ Bir yandan iki parti de kendi bölgesini neredeyse tartışmasız biçimde hakimiyeti altında tutarken, diğer yandan Kürdistan Bölgesi’ndeki kaynakların tahsisatı hususunda diğer partilerin dışlandığı yer yer PDK-YNK düopolü olarak da nitelenen çift partili bir paylaşım düzeninin varlığı söz konusudur. Bu açıdan parti-devletin yanında kartel parti kavramlaştırmasının da dönemin melez karakterli parti siyasetine açıklık kazandıran bir yanı bulunmaktadır. Bu evrede toplumun geniş kesimlerinde parti yönetimlerine duyulan güvensizliğin eşliğinde bir tür parti kayıtsızlığının derinleşmekte olduğunu ileri sürmek mümkündür.¹³²¹ Ancak partilere duyulan güvensizlik yalnızca kayıtsızlık biçiminde kendini göstermemekte KBY ve baskın partiler aleyhine düzenlenen protesto gösterilerinde de ifadesini bulabilmektedir.¹³²² Bu açıdan Halepçe gibi ulus inşasının en güçlü sembollerinden birine dönüşmüş bir kentin dahi, sakinlerinin yalnızca Baas geçmişinden değil Kürt partilerinin boyunduruğundaki çağdaş dönemden de kurtulma taleplerini seslendirdikleri bir gösteri alanına dönüşebilmesi ve anma törenlerinin fark gözetmeksizin tüm partilerden

¹³²⁰ Ahmed, 2012, s.13, s.17.

¹³²¹ Partilerin sahip olduğu popüleritedeki erozyona dair bkz.: Martin van Bruinessen, “Iraq: Kurdish Challenges”, içinde: *Looking into Iraq*, Der.: Walter Posch, Institute for Security European Union, 2005, s.67.

¹³²² Watts, 2014, s.153.

arındırılmasına yönelik parti karşıtı protestolara sahne olabilmesi ¹³²³ manidardır. Toplumun baskın partilerin hakimiyetine verdiği tepki parti kayıtsızlığı ve karşıtlığından ibaret değildir. 2009 yılında boy göstererek deyim yerindeyse parti siyasetinde tektonik bir etki yaratan Gorran Partisi, bu tepkinin kısa sürede geniş kesimlerin desteğine erişebilen sistem karşıtı bir partinin kuruluşuyla da çerçevelenebildiğinin yalın bir örneğidir.

Gorran 2007 yılında YNK'dan ayrılan Nevşirwan Mustafa'nın liderliğinde 2009 yılında kurulan bir partidir. Bu yüzden partinin kuruluşuyla sonuçlanan gelişmeleri YNK bünyesindeki parti içi dönüşümü savunan Nevşirwan Mustafa liderliğindeki reform kanadının başarısız olduğu 2006 yılıyla başlatmak mümkündür. ¹³²⁴ Parti resmen kurulduğu yıl tertip edilen 2009 tarihli parlamento seçimlerinde yirmi beş, 2013 yılındaki izleyen seçimlerdeyse yirmi dört vekillik kazanarak bölgenin en büyük partileri arasındaki yerini almaktadır. ¹³²⁵ İzleyen yıllarda izlediği siyaset birçok açıdan eleştirilmekle beraber Gorran'ın bölgedeki PDK-YNK duopolünün eleştirisi üzerine kurulan bir parti olduğunu söylemek mümkündür. ¹³²⁶ Hükümete katıldığı 2013 yılından efsanevi liderinin öldüğü 2017 yılına uzanan zayıflama dönemi ve dönüştürmek amacıyla kurulduğu sistemin bir parçası haline gelerek sönümlendiği Nevşirwan Mustafa'nın ölümünden sonraki dönemin aksine, bölgedeki yolsuzluk ve yozlaşmaya karşı köklü siyasal ve ekonomik reformları savunduğu 2009-2013 muhalefet dönemine partinin altın çağı olarak dikkat çeken değerlendirmeler ¹³²⁷ bu hususu teyit etmektedir. Bu dönem partiler arasındaki çatışmaların giderilmesi için dokuz partinin katılımıyla kurulan barış

¹³²³ Nicole F. Watts, "Re-claiming Halabja", içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.482, s.495.

¹³²⁴ Hawre Hasan Hama, *The Gorran Movement in the Kurdistan Region of Iraq*, Kurdistan Conflict and Crisis Research Center, 2020, s.9.

¹³²⁵ Partinin kuruluşuna ve seçimlerde elde sonuçlara ilişkin bkz.: <https://gorran.net/>, erişim tarihi: 13.04.2016. Ayrıca bkz.: Palani, 2023, s.34.

¹³²⁶ Hawkar Abdullah Azeez, "Gorran: A party of words, not deeds", <https://www.washingtoninstitute.org/>, erişim tarihi 30.10.2018.

¹³²⁷ Hama, 2020, ss.11-25.

komitesinin, 2011 yılında KBY'nin iç sorunlarına dış güçlerin müdahalesi ve partiler arası sorunların çözümünde şiddet kullanımını yasaklayan bir karar aldığı duyurulmaktadır.¹³²⁸ Bununla birlikte Gorran'ın yürüttüğü muhalefetin parlamento faaliyetleriyle sınırlı olmadığını akılda tutmakta yarar vardır. Çünkü parti aynı zamanda 2010'lu yıllarla birlikte yaygınlaşan gösterilerin örgütlenmesinde de etkin biçimde varlık göstermektedir.¹³²⁹

Hafızalardaki tazeliğini hâlâ koruyan Arap Baharı'nın başlangıcını işaretlediği 2010'lu yıllar Kürdistan Bölgesi'nde KBY aleyhine düzenlenen protestoların artış gösterdiği bir dönemdir. Hatta bu dönem gerçekleşen protestoların biraz da zamanın ruhuna uygun biçimde *Kürt Baharı* olarak nitelendirildiği çalışmalara¹³³⁰ da konu olduğu görülmektedir. Esasında bu niteleme, biri KBY aleyhine düzenlenen bu sokak gösterileriyle, diğeri bu dönemde Kürt siyasal hareketlerinin Ortadoğu genelinde elde ettiği siyasal kazanımlarla ilişkili çifte bir anlamla yüklüdür.¹³³¹ Arap Baharı'nın Arap Kışı nitelemesiyle yer değiştirdiği bu süreç akıllarda Irak ve Suriye devletlerinin egemenlik sahasında IŞİD'in sahnelediği devlet provasıyla yer etmektedir. Irak'taki yeniden kuruluş sürecine *başarısız devletler* başlığı altında dikkat çekilebilen bu dönemde¹³³², IŞİD'in 2014'te yoğunlaştırdığı saldırı dalgasıyla kırılğan yapısına dikkat çekilen ülkede iç savaş koşulları hakim olmaktadır.¹³³³ Suriye ve Irak'ın belirli bölgelerinde hakimiyet kuran IŞİD'in Kürdistan Bölgesi'ne ilerleyişi ABD ve Avrupalı devletlerin yanında İran tarafından da desteklenen peşmerge birliklerince önlenmektedir.

¹³²⁸ Ahmed, 2012, s.40.

¹³²⁹ Watts, 2014, s.161. Ayrıca bkz.: Ahmed, 2012, s.27.

¹³³⁰ Nicole F. Watts, "The Spring in Sulaimani: Kurdish Protest and Political Identities", içinde: *Political Identities and Popular Uprisings in the Middle East*, Der.: Shabnam J. Holliday ve Philip Leech, Rowman & Littlefield International Ltd., 2016, ss.37-57.

¹³³¹ Kürt Baharı nitelemesinin genel anlamda Kürt siyasal hareketlerinin elde ettiği siyasal kazanımlara işaret etmek üzere kullanıldığı çalışmalara örnek için bkz.: Michael M. Gunter ve Mohammed M. A. Ahmed (Der.), *The Kurdish Spring: Geopolitical Changes and the Kurds*, Mazda Publishers, 2013; Michael M. Gunter, "The Kurdish Spring", *Third World Quarterly*, Vol.34, No:3, ss.441-457; David L. Philips, *The Kurdish Spring: A new map of the Middle East*, Transaction Publishers, 2015.

¹³³² Tareq Y. Ismael ve Jacqueline S. Ismael, *Iraq in the Twenty-First Century*, Routledge, 2015.

¹³³³ Bu dönem üzerine bir değerlendirme için bkz.: David Romano, "Iraq's Descent into Civil War: A Constitutional Explanation", *Middle East Journal*, Vol.68, No:4, 2014, ss.547-566.

İŞİD’e karşı yürütülen savaş, yoğun biçimde destek gören KBY’nin Irak’taki hakimiyet sahasını ihtilaflı bölgelere doğru genişletmesinde ve uluslararası meşruiyetini artırmasında kaldıraç işlevi görmektedir.¹³³⁴ Bu ölüm kalım savaşı, farklı bölgelerdeki liderliklerin aralarındaki rekabete rağmen savaş baltalarını bir süreliğine gömmelerini ve Kürdistan’ın tüm parçalarındaki yurtseverlik/dayanışma hissiyatında kayda değer bir canlanmanın oluşmasını tetiklemektedir.¹³³⁵ Aynı zamanda Irak Kürdistanı’ndaki bölünmüş peşmerge güçlerinin de birlikte savaş verdiği¹³³⁶ tarihi uğraklardan birini işaretlemektedir.

İŞİD’in Irak’taki hakimiyet sahasını süratle genişlettiği 2014 yılında Mesud Barzani’nin yaptığı referandum çağrısıyla konu daha güçlü biçimde bir kere daha kamuoyunun gündemine getirilmektedir. Ne var ki bu dönem bölünme eğilimleri KBY Devlet Başkanı Mesud Barzani’nin görev süresinin uzatılması hakkında yaşanan anlaşmazlıklarla birlikte yeniden belirginlik kazanmaktadır.¹³³⁷ Uzatma istemi -2009’dan beri KBY Parlamentosu’ndaki en güçlü muhalefet grubu olan- Gorran Partisi’nin sert muhalefetiyle karşılaşmaktadır. Bu süreçte Mesud Barzani’nin istifasının istendiği ve PDK bürolarının saldırıya uğradığı Süleymaniye’deki gösterilerden Gorran Partisi’ni

¹³³⁴ Benjamin Isakhan, “The Iraqi Kurdish Response to The Islamic State: Political leverage in times of crisis”, içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.438 ve ayrıca bkz.: Palani, 2023, s.31, s.33.

Michael M. Gunter, “The Kurds in the changing political map of the Middle East”, *Kurdish Studies*, Vol.: 3, No: 1, 2015, s.68-69; Dylan O’Driscoll, “The Day After: Governing KRI”, *MERI Policy Brief*, Vol. 3, No. 19, 2016, s.3. İŞİD ile mücadelede İran’ın Kürdistan Bölgesel Yönetimi’ne verdiği destek için bkz.: Dina Esfandiary ve Adriane Tabatabai, “Iran’s ISIS policy”, *International Affairs*, Vol.91, No:1, 2015, s.7.

¹³³⁵ Ofra Bengio, “Seperated but Connected: The Synergic Effects in the Kurdistan Sub-Sysytem”, içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.86.

¹³³⁶ Gareth Stansfield, “The Kurdish Experience in Post-Saddam Iraq”, içinde: *The Kurdish Question Revisited*, Der.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, s.370. Bununla birlikte İŞİD’e karşı verilen mücadelenin ilk evrelerinde, PDK ve YNK’nın İŞİD’e karşı izlenmesi gereken siyaset konusunda farklı pozisyonlar benimsemiş olmasının ve peşmerge birliklerinin bölünmüş yapısının savaşın ilk evrelerinde önemli eksikliklere neden olduğunu belirten değerlendirmeleri de akılda tutmakta yarar vardır. Ancak İŞİD’e karşı yürütülen mücadele hem ortak harekât planlarının izlenmesi hem de ilerleyen süreçte peşmerge birliklerinin birleştirilmesine yönelik adımların atılması yönünden iki parti arasındaki işbirliğine olumlu bir katkı sunmuştur (Feike Fliervoet, *Fighting for Kurdistan?: Assessing the nature and functions of the Peshmerga in Iraq*, CRU Report, 2018, ss.17-19).

¹³³⁷ Bu sürecin izleyen satırlardaki aktarımı için bkz.: Bahar Başer ve Dylan O’Driscoll, “Referendum as a political party gamble: A critical analysis of the Kurdish referendum for independence”, *International Political Science Review*, 2019, s.9.

sorumlu tutan PDK, Gorran mensubu parlamento başkanının Erbil'e girişini yasaklayan ve kabinedeki Gorran Partisi'nden gelen bakanların azledildiği bir karar alınmasını sağlamaktadır. Bu sebeple 2015'ten sonra Irak Kürdistanı'nın bir parlamento ve temsilî bir hükümet olmaksızın, görev süresi dolmuş bir Başkan tarafından yönetildiğini söylemek mümkündür.

Görev süresi dolmuş Başkan'ın makamından uzaklaştırılması girişiminin başarısız olmasıyla alevlenerek bir yıl boyunca süren siyasal krizin ardından, PDK ile ilişkilerini sonlandıran Gorran Partisi'nin 2016'da YNK ile anlaşmasıyla birlikte gerek hükümet gerek bölge siyaseti üstündeki PDK hakimiyetine meydan okuyan güçlü bir ittifak ortaya çıkmaktadır.¹³³⁸ Bu açıdan hem ulusal hem de bölgesel parlamentolardaki vekil sayısı PDK'ninkileri aşan ve ajandasında Kürdistan Parlamentosu'nun koşulsuz biçimde yeniden açılmasıyla -başkanın meclis tarafından seçildiği- parlamenter sistemin ihdas edilmesi gibi hususlar bulunan ittifakın PDK karşıtı uzlaşısı yalnızca YNK ve Gorran birlikteliğinden oluşmayıp İslamcı partiler, medya kuruluşları ve birçok bağımsız figür tarafından destek görmektedir. İttifak bileşenlerinin PDK ile yeniden bir diyalog zemini oluşturamamasını önemli ölçüde etkileyen bu husus, aynı zamanda geçmişteki PDK/YNK husumetini noktalayan stratejik anlaşmanın geçerliliğini yitirmesi anlamına gelmektedir.¹³³⁹

Bu koşullar altında IŞİD'in zayıfladığı 2017'de Mesud Barzani'nin yeniden çağrıda bulunmasının ardından aynı yılın Eylül ayında oylamanın düzenlenmesi kararı alınmaktadır. Bu kararın alınmasında büyük ölçüde -IŞİD'le mücadelenin kazanımları yanında plebisitin merkezi hükümetle müzakerelerde sağlayacağı avantajları hesap

¹³³⁸ Bu cepheleşme ve ardından yaşananlara dair izleyen satırlardaki aktarım için bkz.: Mohammed A. Salih, "Will unity deal deepen rivalries in Iraqi Kurdistan?", <https://www.al-monitor.com/originals/2016/05/>, erişim tarihi: 9.1.2017. YNK ve Gorran'ın, PDK karşısında oluşturduğu blok hakkında ayrıca bkz.: Hüseyin Alptekin, "Intra-Kurdish Approaches to the Independence Referendum in Northern Iraq", <https://politicstoday.org/>, Erişim tarihi: 08.07.2017

¹³³⁹ Mohammed Salih, "The New Politics of Iraqi Kurdistan", <https://www.washingtoninstitute.org>, erişim tarihi: 4.2.2017.

ederek oylamayı erteleme çağrılarını reddeden- Mesud Barzani'nin iradesi belirleyici olmaktadır.¹³⁴⁰ Irak'ta *ülkenin bölünmezliği* ekseninde keskin bir muhalefetle karşılaşmış olduğunu tahmin etmenin pek de zor olmadığı plebisit kararı Kürdistan Bölgesi'nde de sert eleştirilerin hedefi olmaktadır.¹³⁴¹ Bu dönemde, erteleme çağrılarının da işaret ettiği üzere uluslararası desteğin olmadığı¹³⁴² ve KBY'nin ekonomik kriz yaşadığı bir evrede¹³⁴³ yer yer Irak'tan ayrılık anlamına gelmeyeceği deklare edilmiş bağımsızlık referandumunun¹³⁴⁴ zamanlama açısından hatalı bir karar olduğunun sıklıkla dile getirildiği görülmektedir. Bu koşullarda oylama çağrısının parlamento tarafından değil görev süresi dolmuş bir başkan tarafından yapıldığı plebisit, diğer partiler tarafından, siyasal ve ekonomik krizlerle karşı karşıya olan PDK'nın yeniden meşruiyet kazanma ve iktidarını konsolide etme hamlesi olarak görülmektedir.¹³⁴⁵

Bu açıdan plebisitin Irak Parlamentosu'nda aksi yönde karar alınmasından birkaç gün sonra, oylama tarihinden ise on gün önce iki yıl aradan sonra ilk defa toplanan KBY Parlamentosu'nun onayına sunulmuş olması manidardır. Karar, Gorran ve bölgenin İslamcı partilerinden biri olan Komele'nin -hukuksuz olduğu gerekçesiyle- boykot ettiği oturumda kabul edilmektedir. Bu noktada PDK-Gorran çatışmasının eski PDK-YNK mücadelesinde olduğu gibi bir iç savaşa halini almamış olmasında, bölünmenin taraflarından biri olan Gorran'ın kendine ait silahlı kuvvetleri bulunmamasının yarattığı farkı gözden kaçırmamak önemlidir.¹³⁴⁶ Bu dönem PDK'nın koalisyon ortağı olan

¹³⁴⁰ Amjed Rasheed, "The Kurdish Cause in Iraq: From the Second Republic to the Fall of Kirkuk (2003-2018)", içinde: *Iraq After ISIS: The Challenge of Post-War Recovery*, Der.: Jacob Eriksson ve Ahmed Khaleel, Palgrave Macmillan, 2019, s.71.

¹³⁴¹ Shak Hanish, "The Kurdish Referendum in Iraq: An Assessment", *Journal of Power, Politics & Governance*, Vol. 6 , No. 2, 2018, ss.20-21.

¹³⁴² Morgan L. Kaplan, "Foreign Support, Miscalculation, and Conflict Escalation: Iraqi Kurdish Self-Determination in Perspective", *Ethnopolitics*, Vol. 18, No. 1, 2019, s.39.

¹³⁴³ Dov Friedman, "This is not the time for an independent Kurdistan", <https://foreignpolicy.com/2016/04/22/>, erişim tarihi: 17.8.2017.

¹³⁴⁴ "Iraqi Kurdish leader says 'yes' vote won independence referendum", <https://www.reuters.com/>, erişim tarihi: 14.04.2018.

¹³⁴⁵ Bahar Başer ve Dylan O'Driscoll, "Independence referendums and nationalist rhetoric: the Kurdistan Region of Iraq", *Third World Quarterly*, Vol. 40, No. 11, 2019, s.2017..

¹³⁴⁶ Palani, 2023, s.36.

YNK'ya mensup parlamenterlerin üçte biri de oylamaya katılmamaktadır. Bu yönüyle plebisitin Irak Kürdistanı'nda yalnızca *partiler arası bölünmeyi* değil, YNK örneğinde görüldüğü üzere *parti içi bölünmeleri* de belirginleştiren bir yanı bulunmaktadır. Böylece sonuçlarının ilanını müteakip Mesud Barzani'nin KBY Devlet Başkanlığı'ndan istifa etmesiyle sonuçlanacak olan oylamanın arefesinde, plebisitin ardından yaşananlar üzerinde yönlendirici etkide bulunacak olan, partilere bölünmüş dama tahtasını andıran siyasal alan büyük ölçüde biçimlenmiş olmaktadır. Dahası bağımsızlık oylamasının ardından yaşananların etkisiyle Irak Kürdistanı'nda yeni partilerin de kurulduğu görülmektedir. Bölgenin en büyük medya kuruluşlarından birinin sahibi olan Süleymaniyeli iş insanı Şahsuvar Abdulvahit'in önderliğinde oylamadan önce başlatılan referandum karşıtı Şimdilik Hayır Kampanyası Yeni Nesil Hareketi adı altında bir siyasal partiye dönüşmektedir.¹³⁴⁷ Belirli açılardan şirket parti modelini anımsatan Yeni Nesil Hareketi'nin parti kuramı eşliğinde incelenmeyi bekleyen genç partilerden birini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Irak Kürdistanı'nda toplumun partilere, partilerin hiizlere bölünmeyi sürdürdüğü bu sürece yeni partilerin kuruluşu eşlik etmeye devam etmektedir. Ve bir dama tahtasını andıran bu siyasal alan farklı cephelerden irdelenen değişik okuma biçimlerine konu olmaya devam etmektedir. Aşiret bu okuma biçimlerinde dolaşıma giren kavramlardan biri olmayı sürdürmektedir.¹³⁴⁸

¹³⁴⁷ Palani, a.g.e., s.37.

¹³⁴⁸ Nigel M. Greaves'in referandumla birlikte belirginleşen bölünmeyi irdelediği çalışması bu değerlendirmelerin oldukça nitelikli bir örneğini temsil etmektedir. Greaves çalışmasına Irak Kürdistanı'ndaki müzmin iç bölünmenin geniş ölçüde Kürt siyasal hayatını karakterize eden ve belirleyen bir sorun olduğuna dikkat çekerek başlamaktadır. Bölgenin iki partiye ayrılmış yapısını *güney-kuzey bölünmesi* olarak adlandırmayı tercih eden Greaves, bölge partilerinin hiçbirinin Gramsci'nin argümanındaki gibi ulusal topluluğu temsil eden bütünleştirici bir rol oynayamadığını belirtmektedir. Aksine iki partinin kendi hakimiyet bölgesinde bir devlet veya kendi kentine yeten müstakil devletçikler olmayı sürdürürken parçalanmış geleneksel aidiyetleri muhafaza ettiğini ve bu yüzden Kürt bağımsızlık hareketinin pasif devrim kavramının izlerini taşıyor hale geldiğini ileri sürmektedir. Greaves KBY'deki bu parçalanmış siyasal yapıyı Schmittyen ve Weberyen egemenlik/meşruluk kabulleri açısından değerlendirerek ilerlettiği analizini, KBY'yi Gianfranco Poggi'nin modern devletlerin ortaya çıkışına dair saptamaları eşliğinde ele alıp bölgenin *doğu despotizmini* andıran niteliklerinin altını çizerek sürdürmektedir. KBY'yi Murray Bookchin'in görüşlerinden esinlenen Rojava'daki siyasal örgütlenme modeliyle de mukayese eden Greaves, Irak Kürdistanı'ndaki sosyal, siyasal ve ekonomik iktidarı kontrol eden baskın partilerin iki paralel küçük aristokratik estate olarak düşünülebileceğini iddia etmektedir. Greaves açısından referandum sonuçlarının açıklanmasıyla ölümcül şekilde görünür hale gelen temel bölünmenin sebepleri bölgedeki yöre ve yerellikten kurtulamamış kimliklerle ilişkili feodal kültürel

Aşiret, üzerinde müspet ya da menfi içeriklendirmelerin yuvalanabileceği birçok nişin bulunduğu bir kavramdır. Aşiretlerin geleneklerin zamanın aşındırıcı etkisinden korunmasında yahut bir kültürün tarihi açıdan muhafaza edilmesinde üstlendiği rollerin ve ulusal kurutuluş hareketlerinin askeri omurgasını oluşturmasının vurgulandığı değerlendirmeler, kavramın üstündeki müspet içeriklendirmelerin yuvalanabileceği nişlere ışık tutmaktadır. Öte yandan kavramın üstünde aynı anda hem ıllıllığın hem de toplumdaki bölünme eğilimlerinin vurgulanabileceği nişler de bulunmaktadır. Bu yönüyle kavramın bölünmenin ıllıllıkla ilişkilendirildiği kullanımları da mevcuttur. Gerek genel anlamda Kürt çalışmalarda gerek spesifik olarak Kürt aşiretlerini konu alan çalışmalarda, kavramın bu aynı anda birden fazla anlam yükelenebilme özelliği veya çok anlamlılığı belirgin biçimde kendini göstermektedir.

Yüzlerce yıl süren mirlikler çağındaki bölünmeler hakkındaki çoğu değerlendirme, bölünmenin ıllıllıkla menfi anlamda ilişkilendirilişine dair birçok örnek sunmaktadır. Ancak yakın dönemli kimi çalışmalarda, aşiretin bölünmeyle menfi anlamda ilişkilendirilişinin eleştiriden muaf olmadığını ve konunun başka bir açıdan da değerlendirilebileceği bir duruş noktası bulunduğunu vurgulayarak aşiret, bölünme, ıllıllık ilişkisinin yeniden düşünülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Başka bir deyişle aşiret ile bölünme eğilimleri arasındaki ilişki açıklığa kavuşturulsa da siyasal bölünmelerin normatif anlamda içeriklendirilişi, hakkında daha fazla tartışmanın yürütülmesi gereken bir alan olarak ortada durmaktadır. Zira aşiretin devletleşme

pratiklerde ve buna mütenazır zihniyet dünyasında bulunmaktadır. Bu yüzden Greaves'e göre bölgedeki siyasal bölünmüşlüğün kökleri büyük ölçüde feodal üretim, bölüşüm ve değişim biçimlerine gömüldür ki aşiretçi bölge kimliklerinin belirleyici olduğu bu muhafazakar ve durağan toplum yapısı bölgedeki bölünmelerin beslendiği ana damarı oluşturmaktadır (Nigel M. Greaves, "United we stand, divided we fall: Transcending the obstacle to internal sovereignty in Iraqi Kurdistan", içinde: *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan*, Der.: Alex Danilovich, Routledge, 2019, ss.53-56, ss.59-61, ss.65-66). Konunun birçok yönüne temas eden Greaves'in çalışması kullandığı kavramsal setle bölgedeki siyasal bölünmelere ilişkin çoğu açıdan zengin bir değerlendirme niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte en başından siyasal bölünmenin bir sorun olarak kodlanıp ardından bunun dayanaklarının Irak Kürdistanı'ndaki geleneksel, aşiretçi, feodal ve pre-modern toplumsal yapı ve ilişkiler ağına oturtularak izah edildiği ve durağan bir toplumsal yapıdan hareketle değişimin Irak Kürdistanı'na uzaklığının altının çizildiği bu kısa analiz, aşiret kavramının bölünme okumaları üstündeki yönlendirici etkisinin nasıl devam etmekte olduğunu berrak biçimde gözler önüne sermektedir.

yeteneksizliğiyle ilişkilendirildiği -devlete rağmen toplum kurgusundan hareket eden-baskın yaklaşımın, bölünme eğilimlerinin bir tür devletten kaçınma yeteneği ya da devlete karşı toplum kurgusu bağlamında düşünülmesini öneren görece yakın dönemli bazı çalışmalarda sorgulandığı görülmektedir. Bu bağlamda devlete karşı toplum kurgusu eşliğinde düşünülen aşiret kavramının bölünmelerin siyasal olanın olumsal yönelimlerinden biri olarak düşünülmesini olanaklı kılan bir yanı bulunmaktadır. Bu, bölünmelerin tarihin durduğu anları işaretleyen kesintilerden ibaret olmadığı aksine bölgenin siyasal tarihinin bir parçası olduğu anlamına gelmektedir.

İmparatorlukların ulus-devletlere evrildiği uzun süreçte Kürdistan coğrafyasında mirliklerin ardından oluşan boşluk şeyhlikler tarafından doldurulmaktadır. Aşiret kavramının bölünme ve ilkelliğin iç içe geçtiği kullanımları şeyhliklerin sivrildiği bu döneme yönelik değerlendirmelerde de varlığını sürdürmektedir. Bu değerlendirmeler de normatif açıdan farklı okumaların konusu olmaya yatkınlık göstermekle birlikte aşiret/bölünme ilişkisinin açıklığa kavuşturulmasına belirli yönlerden zenginleştirici bir katkı sunmaktadır. Özellikle aşiretler üstünde hakimiyet kuran şeyhliklerin varlıklarını 20. yüzyıla da taşıyarak, yüzyılın ilk yarısı boyunca merkezileşme eğilimlerine karşı en dayanıklı direnç odakları haline geldiği Irak Kürdistanı söz konusu olduğunda bu katkının önemi daha da belirginleşmektedir. Fakat bu dönemin aralarında Irak'ın da bulunduğu ulus-devletlerin kurulduğu, modernleşme süreçlerinin etkisiyle şeyhlik ve aşiret gibi örgütlenme formlarının dönüşüm geçirmesine paralel toplumda yeni örgütlenme formlarının belirdiği bir evre olduğunu hatırd tutmak gerekmektedir.

Bu çalışma kapsamında cemiyetleşme eğilimleri olarak işaret edilen söz konusu yeni örgütlenme pratiklerinin en önemli sonuçlarından birini de siyasal partilerin kuruluşu oluşturmaktadır. Yüzyılın ilk yarısı boyunca toplumun örgütlenme dokusunda önemli dönüşümlere sebep olan bu eğilimler, 1940'lı yılların Irak Kürdistanı'nda bir dizi siyasal partinin kuruluşuyla sonuçlanmaktadır. Siyasal alanda boy göstermelerinin ardından

partiler bölgenin ilerleyen yıllardaki tarihi üstünde derin izler bırakan bir örgütlenme türü olmuşlardır. Öyle ki bölgenin yüzyılın ikinci yarısından sonraki siyasal tarihini partilere temas etmeksizin tahlil etmek bir kenara tasvir etmek dahi oldukça güçtür. Bu çalışma kapsamında da ziyadesiyle istifade edilen ve bazıları Irak Kürdistanı'na dair kendi alanında bir klasik haline gelmiş birçok çalışmanın, odağında siyasal partiler olmamasına rağmen partilere dair barındırdığı tasvir ve tahlil zenginliği bu hususu teyit eder mahiyettedir. Bu sebeptendir ki 20. yüzyılın ikinci yarısı, siyasal bölünmeler üstüne düşünme etkinliğine bir kavram olarak partinin de dahil edilmesinin elzem olduğu bir dönemin başlangıcını işaretlemektedir.

Siyasal bölünmeler söz konusu olduğunda köken itibariyle parti belki de en zengin içeriğe sahip kavramlardan birini oluşturmaktadır. Özellikle bölünme-bütünleşme geriliminin modern dönemde yüklendiği içeriği en berrak şekilde yansıtan kavramlardan birinin parti olduğunu söylemek mümkündür. Kavramın etimolojik terekkesinin yanı sıra farklı entelektüel gelenekler dahilindeki düşünülme biçimleri de siyasal bölünmelere dair zengin bir içeriğe sahiptir. İster odağında seçimin olduğu parlamenter gelenek ister şiddetin belirleyici olduğu devrimci gelenek dahilinde düşünülün partinin farklı şekillerde siyasal bölünmelerle ilişkilendirildiği güçlü bir tartışma damarı mevcuttur. Dahası bu türden bir damarın izlerini siyasal partilere dair akademik literatürdeki bazı yaklaşımlar üzerinden de sürmek olanaklıdır. Bu açıdan parti kavramının siyasal bölünmelere dair oldukça kışkırtıcı bir anlam ufku bulunmaktadır. Giriş kısmından anımsanacağı üzere çağdaş dönemde Irak Kürdistanı'nda gözlenen siyasal bölünmeler ve bölünme fenomenine getirilen açıklamalar bütünü ya da bölünme tezleri bu çalışmanın başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bahsi geçen tezlerden farklı olarak bu çalışmada çağdaş siyasal bölünmeler ilk bakışta göze çarpmayan oldukça yalın bir sorudan hareketle ele alınmaktadır; bu Irak Kürdistanı'nda çağdaş dönemde toplumun nelere bölündüğü ya da başka bir deyişle bölünmenin ne ile neyin arasında olduğu yahut bir bölünmeden

bahsedilebilmesini mümkün kılan parçaları oluşturan asli unsurun ne olduğu sorusudur. Her ne kadar konuya ilişkin literatürde bölünmeyi karşılamak üzere yer yer Barzani-Talabani, meleyî-celâlî, Erbil/Duhok-Süleymaniye, Kurmanci-Sorani, Nakşibendi-Kadiri, kuzey-güney, dağ-ova, kır-kent, sarı-yeşil gibi farklı ikiliklerin kullanıldığı görülmekteyse de en yaygın biçimde tercih edilen adlandırmayı tartışmasız şekilde *PDK-YNK ikiliği* oluşturmaktadır.

Bu tercih bölünmenin taraflarını en etraflı biçimde tanımlayanın siyasi partiler olmasından kaynaklanmaktadır. Zira bölünme en yalın haliyle partiler arasında cereyan etmektedir. Partiler yalnızca toplumdaki farkları temsil edilmesinde değil aynı zamanda bunların bölünmelere tercüme edilerek örgütsel anlamda kalıcı hale getirilmesinde, yani kurumsallaştırılarak inşa edilmesinde başat rolü oynayan unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Aslında oldukça zengin bir içeriği olan bölünme tezlerinde siyasi partiler üzerinden ilerleyen bir çözümleme hattının bulunmayışının haklı bir kuşkuyla konu olması gerekliliği tam da bu noktada ortaya çıkmaktadır. En yalın haliyle ortada partiden bahsedilmesi gerekli görülmeyen partilere bölünmüşlük açıklamaları ya da başka bir deyişle partilere bölünmüş siyasi alanın partiden bahsedilmeksizin izah edildiği bir çözümleme bağlamı bulunmaktadır. Kısacası *parti-parti ikiliği* olarak adlandırılan bir bölünmenin partiye değinmeden açıklandığı mebzul sayıda bölünme tezinin varlığı söz konusudur.

Bölünme tezlerinin partiden yoksun karakteri, kuşkuyla yaklaşılması gereken alanı, bölünmelere getirilen açıklamalardan bölünmelerin bu açıklamalar üzerinden normatif açıdan içeriklendirildiği düzleme doğru genişletmektedir. Çünkü modern bir kavram olan partinin tarihine gömülü zengin bölünme/bütünleşme tartışması, bölünmenin parti siyasetinin içkin yönelimlerinden biri olduğunu teyit etmektedir. Bölünme tartışmasından ari düşünilemeyen parti kavramının siyasi alanın toplumdaki karşıtlıklara içkin olduğunu savunan yaklaşımlarla örtüşen bir yanı bulunmaktadır. Irak

Kürdistanı'nın yarım asırlık geçmişi parti, bölünme ve siyasal olanın ne denli iç içe geçmiş ya da nasıl ilişkili olduğunun berrak biçimde izlenebildiği zengin kesitler barındırmaktadır. Partinin bölünme ile değişik biçimde ilişkilendirildiği birçok tartışmanın pratik izdüşümü bu kesitler üzerinden izlenebilmektedir. Yani Irak Kürdistanı'nın bu ilişkiyi oldukça iyi yansıtan bir yakın dönem geçmişi bulunmaktadır. Meselenin bu açıdan ele alınışı, Irak Kürdistanı'nın bölünmeyle lanetlenmiş bir istisna coğrafyasına indirgendiği okumaların kısıtlılığını göstermektedir.

Parti kavramının hesaba katıldığı bir bölünme okuması, Irak Kürdistanı'nda siyasal olanın düşünülmesinde yalnızca bölgeyi dünyanın diğer yerlerinden ayıran farklılıkların değil ortaklıkların da gözetilmesi gerektiğini ima etmektedir. Dünyanın diğer bir çok yerine benzer biçimde Irak Kürdistanı'nda da çağdaş bölünmelerin parti kavramı ile açıklığa kavuşturulabilen yanlar barındırıyor oluşu, siyasal bölünmelerin bölgeye has endemik bir soruna indirgendiği yaklaşımların sınırlılığını göstermektedir. Parti kavramı siyasal bölünmeleri yalnızca bölgenin otantik özellikleri ile açıklamanın sınırlılıklarını görünür kılarken bölünmenin modernleşme süreçlerine içkin sistemik bir fenomen olarak düşünülmesi gerekliliğini de hatırlatmaktadır. Aynı zamanda bu husus çağdaş dönemde gözlenebilen siyasal bölünmelerin ilkel değil modern bir fenomen olarak düşünülmesi gerektiği anlamına gelmektedir. Bu anlamda parti kavramının üstünden atlandığı bölünme okumaları -siyasal partilerin hem modernleşmenin ürünü hem de modernleştirici bir aygıt olduğu hatırlanacak olursa- ardında Irak Kürdistanı'ndaki modernleşme süreçlerinin tarihine ya da bölgenin tarihindeki modernleşme süreçlerine ilişkin kör noktalar bırakmaya yazgılıdır. Bu, partinin bölgenin örgütlenme tarihinde tuttuğu yerin öneminden kaynaklanmaktadır. Irak Kürdistanı'nın yakın dönem geçmişine dair partinin dahil edilmediği bir tarih yapbozu modern parçalarının birinden yoksun kalmaktadır.

Farkı -yani bir bölgenin karakteristik niteliklerini- teşhis etme gayesi, belirli bir bölgeyi konu alan başka birçok inceleme alanına benzer biçimde Irak Kürdistanı'na ilişkin hızla genişlemekte olan literatürü de yönlendiren temel eğilimlerden birini oluşturmaktadır. Bunun olağan dışı bir yanı yoktur. Zira farkın bulunmadığı bir dünyada farklı bölgeler üzerine çalışmanın/uzmanlaşmanın da bir anlamı olmayacaktır. Farkın izini süren araştırma gayesi, bölge çalışmalarının konu edindiği sahanın kavranışına taşıdığı zenginleştirici katkıyı besleyen temel eğilimlerden biridir. Ancak ironik biçimde bölgeye ilişkin kavrayışı derinleştiren bu eğilim aynı zamanda mütemadiyen farka yapılan vurgunun ortaklıkları kararttığı içe kapanık çözümlemelerin de temel nedenini oluşturabilmektedir. Ortaklıkları anımsatmanın dengeleyici işlevi tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Bu çalışmadaki bölünmeleri parti kavramıyla birlikte düşünme ya da Irak Kürdistanı'ndaki siyasal bölünmelerin düşünülmesine parti kavramını taşıma çabası da bir ortaklığı anımsatma amacı taşımaktadır.

Belirtmekte yarar var ki parti kavramının Irak Kürdistanı'nı konu edinen bölünme çözümlemelerine sunduğu zenginleştirici katkıyı teslim eden bir bölünme okuması, tersten düşünüldüğünde, partinin Batı dışı coğrafyalardaki tarihi üstüne düşünmeye başlamak için de elverişli kalkış noktalarından birine işaret etmektedir. Bu iki yönelim arasındaki ilişkinin güçlenmesi hiç kuşkusuz Irak Kürdistanı'ndaki partiler ve parti tarihleri üzerine yapılan çalışmaların sayısındaki artışa bağlıdır. Bu da paradoksal biçimde parti incelemelerinin zaten kıt olduğu bir çalışma alanı olarak Irak Kürdistanı'na ilişkin çalışmalarda, parti literatürünün de ayırdında olan bir tür parti farkındalığının gelişmesine bağlıdır. Daha önce de defaatle belirtildiği üzere Irak Kürdistanı'nın, yakın dönem tarihi konu alan çalışmalarla teyit edilebilen, oldukça zengin bir parti geçmişi bulunmaktadır. Siyasal bölünmeler söz konusu olduğunda ise partinin önemi katmerlenmektedir. Bütünleşme-bölünme geriliminin modern dönemde yüklendiği içeriğe dair partiden daha zengin semantik terekeleri olan başka bir kavram daha bulmak

güçtür. Bu yüzden partilere ayrılmış bir siyasal alana dair parti kavramının hesaba katılmadığı her bölünme çözümlemesinin yakın dönemli bölünme eğilimlerinin modern karakterini ıskalaması kuvvetle muhtemeldir. Bu açıdan yakın dönemli bölünme eğilimlerinin modern bir karakteri olması bölünmenin tarihi bir sürekliliğin değil bir tarihin konusu olduğu anlamına gelmektedir. Ve bu tarih Irak Kürdistanı'nın siyasal tarihini oluşturmaktadır.

Siyasal parti, bölünme tartışmasının aşiret eksenli değerlendirmeler üzerinden tüketildiği her durumda, Irak Kürdistanı'nın aşiretin de bir parçasını oluşturduğu tarih yapbozunun yeri boş kalan eksik parçasıdır. Öte yandan tüm yapbozların yalnızca her bir parçasının ait olduğu boşluğa konulmasıyla değil yuvasına doğru biçimde oturtulmasıyla tamamlanacağını unutmamakta yarar vardır. Bu noktada hem aşiret eksenli bölünme tezinin normatif içeriğine getirilen yakın dönemli eleştirilerde hem de parti kavramının sunduğu imkanlar dahilindeki düşünülme biçimlerinde, bölünmelere siyasal olanın olumsal eğilimlerinden biri olarak işaret edildiğini gözden kaçırmamak önemlidir. Bir eleştiri ve imkan hattının yollarının kesiştiği bu kavşak, bölünmelerin tarihsel bir anomali olarak kodlandığı çözümlemelerin yaslandığı siyasal olan kabulünün sorunlu yanını görünür kılmaktadır. Milliyetçilik çalışmaları söz konusu olduğunda, homojen bir bütünlük olarak ulus kurgusunun eleştirildiği stratejik özcülük temalı tartışmaların bir dereceye kadar bu soruna ışık tuttuğunu söylemek mümkündür. Ancak devlet inşasını konu edinen literatürde devlet kavramı etrafında yürütülen buna benzer güçlü bir tartışmanın bulunduğunu söylemek zordur. Siyasal bölünme ve bütünleşme arasındaki gerilimi oldukça iyi yansıtan parti kavramı bu türden bir tartışma üstüne düşünmeye başlamak için ilham verici bir kalkış noktası vaat etmektedir.

KAYNAKÇA

A) Kitaplar ve Makaleler

- Abdulla, Jamal Jalal, *The Kurds: A Nation on the Way to Statehood*, Author House, 2012.
- Abdulla, Nejat, *İmparatorluk Sınır ve Aşiret*, çev.: Mustafa Aslan, Avesta Yayınları, 2009.
- Abdullah, Ferhad Hassan, “The political system in Iraqi Kurdistan: Party rivalries and future perspectives”, *Asian Affairs*, 2018, Vol.49, No.4, s.606-624.
- Abedi, Amir, *Anti-Political Establishment Parties: A Comparative Analysis*, Routledge, 2004.
- Abou-El-Haj, Rifa’at ‘Ali, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, Çev.: Oktay Özel ve Canay Şahin, Ankara, İmge Kitabevi, 2018.
- Adamson, David, *The Kurdish War*, George Allen & Unwin Ltd., 1964.
- al-Adhami, M. M., “The Elections for the Constituent Assembly in Iraq 1922-24”, *The Integration of Modern Iraq* (Der.: Abbas Kelidar), St. Martin’s Press, 1979.
- Ahmad, Hemdad Faisal, “The Constitutionality of the Kurdistan Regional Government Petroleum Contracts under the 2005 Iraqi Constitution”, *American International Journal of Contemporary Research*, 2015, Vol.5, No.2, s.110-119.
- Ahmed, Kemal Mazhar, *I.Dünya Savaşında Kürtler*, Çev.:M.Hüseyin, Doz Yayınları, 1996.
- Ahmed, Mohammed M.A., *Iraqi Kurds and Nation-Building*, Palgrave Macmillan, 2012.
- Ahmed, Mohammed M.A. ve Gunter, Michael (Ed.), *The Kurdish Spring: Geopolitical Changes and the Kurds*, Mazda Publishers, 2013.

- Ahmed, Saladdin, “The Inauthenticity of the Left in the Kurdish Liberation Movement in Iraqi Kurdistan”, *Critique*, 2017, Vol.46, No.1, s.65-76.
- Ahmedzadeh, Hashem, “Fact and Fiction in Modern Kurdish Narrative Discourse”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.93-104.
- Akreyi, Hemin R.A., “The paradox of federalism and Iraqi federation”, *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan* (Ed.:Alex Danilovich), Routledge, 2019, s.15-34.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Ala’Aldeen, Dlawer, “State-Building in Iraq”, *MERI Policy Report*, 2021.
- Al, Serhun, “İsrail 2017 Irak Kürdistanı Bağımsızlık Referandumunu Neden Destekledi? Ontolojik Güvenlik Çerçevesinden Bir Değerlendirme”, *Mülkiye Dergisi*, 2021, Cilt.45, No.3, s.559-586.
- Al, Serhun, “Kürt Çalışmaları Ortadoğu Çalışmaları’nın Neresinde?”, *Mülkiye Dergisi*, 2021, 45. Cilt, No: 1, s.89-124.
- Al, Serhun, “Kurdish Politics in the Global Context”, 22.12.2021, <https://oxfordre.com/internationalstudies/>, erişim tarihi: 07.01.2022.
- Al, Serhun ve Tuğdar, Emel Elif, “Iraqi Kurdistan independence aspirations and the neo-Ottomanist Turkish”, *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan* (Ed.:Alex Danilovich), Routledge, 2019, s.127-145.
- Alptekin, Hüseyin, “Intra-Kurdish Approaches to the Independence Referendum in Northeen Iraq”, <https://politicstoday.org/>, Erişim tarihi: 08.07.2017.

- Altan, Bilal ve Akbaş, Mehmet, “Kürdistan Teâlî Cemiyeti’nin Şubeleri ve Bağlı Kuruluşları”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6.Cilt, 1.Sayı, 2019, s.314-339.
- Amarilyo, Eli, “The Dual Relationship between Kurdish Tribalism and Nationalism”, *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland* (Ed.:Ofra Bengio), University of Texas Press, 2014, s.63-80.
- Anderson, Jon W., “Khan and Khal: Dialectics of Pakhtun Tribalism”, *Tribe and State in Iran and Afghanistan* (Ed.:Richard Tapper), Routledge, 2011, s.119-149.
- Anderson, Liam, “The Role of Political Parties in Developing Kurdish Nationalism”, *The Evolution of Kurdish Nationalism*, (Ed.:Michael Gunter ve Mohammed M. A. Ahmed), Mazda Publishers, 2007.
- Andeweg, R.B., “Party Government, State and Society: Mapping Boundaries and Interrelations”, *The Nature of Party Government: A Comparative European Perspective* (Ed.:Jean Blondel ve Maurizio Cotta), Palgrave Macmillan, 2000, s.38-55.
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement*, J. B. Lippincott Company, 1939.
- Anweiler, Oskar, *Rusya’da Sovyetler (1905-1921)*, Fransızca’dan çev.: Temel Keşoğlu, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1990.
- Aradalan, Sheerin, *Osmanlı ve İran İmparatorluğu Arasında Erdalan Kürtleri*, Çev.: Heval Bucak, İstanbul, Avesta Yayınları, 2011.
- Arıkanlı, Zeynep, “British Legacy and Evolution of Kurdish Nationalism in Iraq (1918-1926)”, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 2010, Vol.9, No.4, s.91-132.
- Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, The Harvill Press, 1948.
- Arslan, Ahmet, *İbni Haldun*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

- Ascher, Abraham (Haz.), *Rus Devriminde Menşevikler*, Çev.: Celal Kanat, Metis Yayınları, 1992.
- Ateş, Sabri, *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary 1843-1914*, Cambridge University Press, 2013.
- Ateş, Sabri, “The Sheikh Ubeidullah Rebellion of 1880”, içinde: *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017.
- Atmaca, Metin, “Frenk Keygan’ın Çocukları: Babanlar”, *Kürt Tarihi*, 2015, Sayı 20, s.36-41.
- Atmaca, Metin, “Three Stages of Political Transformation in the 19th century Ottoman Kurdistan”, *Anatoli*, 2017, Issue 8, s.43-57.
- Atmaca, Metin, “Change and Continuity in the Perception of the Kurdish Lands in European and Ottoman Sources”, *The Journal of Mesopotamian Studies*, 2018, Vol.3, No.1, s.77-93.
- Atmaca, Metin, “Resistance to centralisation in the Ottoman periphery: The Kurdish Baban and Bohtan emirates”, *Middle Eastern Studies*, 2019, Vol.54, Issue 4, 2019, s.519-539.
- Atmaca, Metin, “Negotiating Political Power in the Early Modern Middle East: Kurdish Emirates between the Ottoman Empire and Iranian Dynasties (Sixteenth to Nineteenth Centureis)”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.45-72.
- Atmaca, Metin, “Origins of the ‘Kurdish Question’?: The Revolt of Yezdanşêr (1854-1855)”, *The Routledge Handbook of the Crimean War* (Ed.:Candan Badem), Routledge, 2022, s.357-370.

- Aydın, Suavi ve Erhan, Selahattin, “Aşiret”, *Antropoloji Sözlüğü* (Der.: Kudret Emiroğlu ve Suavi Aydın), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2003.
- Aydın, Suavi ve Çiftçi, Erdal, *Fihristü'l Aşâir: Yorumlar ve Çeviriyazım*, İletişim Yayınları, 2021, İstanbul.
- Aydın, Suavi, “Tori ve Boti: Dicle’nin Kestiği Coğrafyada Aşiretler ve Aşiret İlişkileri”, *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri* (Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak), İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.33-49.
- Azeez, Govand Khalid, “The ‘Kurd’ between capitalist-statist nationalism and class conflict”, *Critique*, 2019, Vol.47, No.3, s.411-432.
- Azeez, Hawkar Abdullah, “Gorran: A party of words, not deeds”, <https://www.washingtoninstitute.org/>, erişim tarihi 30.10.2018.
- Aziz, Mahir A., *Irak Kürtleri: Irak Kürdistanı’nda Milliyetçilik ve Ulusal Kimlik*, Çev.: Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, 2013.
- Aziz, Serdar ve Kirmanj, Sherko, “Iran’s regional hegemony and Kurdish independence”, *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan* (Ed.: Alex Danilovich), Routledge, 2019, s.146-163.
- Aziz, Serdar ve Cottey, Andrew, “The Iraqi Kurdish Peshmerga: Military reform and nation-building in a divided polity”, *Defence Studies*, 2021, Vol.21, No.2, s.226-241.
- Babekr, Xoşevi ve Shehtman, Pael, *Kürdistan Bayrağının Altında: Mustafa Barzani: Yaşamı ve Eylemi*, Rusça’dan Çev.: Kamiz Şeddadi, İstanbul, Avesta Yayınları, 2010.
- Başçı, Nezahat, “Osmanlı-Safevi İlişkileri Bağlamında ‘Selimnâmeler’de Kürtler”, İçinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.

- Bajalan, Djene Rhys, “Pan-Kurdish Nationalism: Theory or Praxis?”, *ASEN Conference Paper*, 2009.
- Bajalan, Djene Rhys, *Jön Kürtler: Birinci Dünya Savaşı’ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, Çev.: Burcu Yalçınkaya, İstanbul, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Bajalan, Djene Rhys, “Şeref Xan’s Sharafnama: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, Its Meaning and Its Legacy”, *Iranian Studies*, 2012, Vol.45, No.6, s.795-818.
- Bajalan, Djene Rhys, “The First World War, the End of the Ottoman Empire, and Question of Kurdish Statehood: A Missed Oppurtunity?”, *Ethnopolitics*, Vol.18, No.1, 2019, s.13-28.
- Bajalan, Djene Rhys, “The elusive quest for a Kurdish State”, *Middle East Report* 295 (Summer 2020).
- Bakker, Edwin, Khidir, Jaafar, Palani, Kamaran ve Dechesne, Mark, “The development of Kurdistan’s de facto statehood: Kurdistan’s referendum for independence”, *Thirld World Quarterly*, 2019, Vol.40, No.12, s.2270-2288.
- Bakker, Edwin, Khidir, Jaafar, Palani, Kamaran ve Dechesne, Mark, “De facto states engagement with parent states: Kurdistan’n engagement with the Iraqi Government”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2021, Vol.48, No.4, s.770-788.
- Balandier, Georges, *Siyasal Antropoloji*, Fransızca’dan çev.: Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Ball, Terrence, “Party”, *Political Innovation and Conceptual Change* (Ed.:Terrence Ball, James Farr ve Russel L. Hanson), Cambridge University Press, 1995.
- Baram, Amatzia, “Neo-Tribalism in Iraq: Saddam Hussein’s Tribal Policies 1991-1996”, *International Journal of Middle East*, 1997, Vol.29, No.1, 1997, s.1-31.

- Barfield, Thomas J., “Tribe and State Relations: The Inner Asian Perspective”, *Tribes and State Formation in the Middle East* (Ed.: Philip Khoury ve Joseph Kostiner), University of California Press, 1990, s.153-185.
- Barker, Rodney ve Howard-Johnston, Xenia, “The Politics and Political Ideas of Moisei Ostrogorski”, *Political Studies*, 1975, Vol. 23, No.4, s.415-429.
- Barkey, Henry J. ve Laipson, Ellen, “Iraqi Kurds and Iraq’s Future”, *Middle East Policy*, 2005, Vol.12, No.4, s.66-76.
- Barkey, Karen, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Cornell Univesity Press, 1994.
- Barkey, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu Osmanlılar: Karşılaştırmalı Bir Perspektif*, Çev.: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, 2011.
- Başer, Bahar ve O’Driscoll, Dylan, “Independence referendums and nationalist rhetoric: the Kurdistan Region of Iraq”, *Third World Quarterly*, 2019, Vol.40, No.11, s.2016, s.2034.
- Başer, Bahar ve O’Driscoll, Dylan, “Referendum as a political party gamble: A critical analysis of the Kurdish referendum for independence”, *International Political Science Review*, 2019, Vol.45, Issue 5, s.1-15.
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton University Press, 1978.
- Barth, Fredrik, *Kürdistan’da Toplumsal Örgütlenmenin İlkeleri*, Çev.: Serap Rûken Şengül ve Hişyar Özsoy, İstanbul, Avesta Yayınları, 2001.
- Barzani, Mesud, *Barzani ve Kürt Ulusal Özgürlük Hareketi I*, 4. Basım, Doz Yayınları, 2006.
- Bates, Daniel G. ve Rassam, Amal, *Ortadoğu Halkları ve Kültürleri*, Çev.: M. Barış Gümüşbaş, Ankara, Dipnot Yayınları, 2018.

- Bayraktar, Uğur Bahadır, “Erken 19. Yüzyılda Kürt-Osmanlı İlişkileri: Zirki Beyleri ve Hazro’da Yerel Siyaset”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Bengio, Ofra, *Saddam’s Word: Political Discourse in Iraq*, Oxford University Press, 1998.
- Bengio, Ofra, “Autonomy in Kurdistan in Historical Perspective”, *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.: Brendan O’Leary John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania Press, 2005.
- Bengio, Ofra, “On the Brink: State and Nation in Iraqi Kurdistan”, *Iraq Between Occupations: Perspective from 1920 to the present* (Der.: Amatzia Baram, Achim Rohde ve Ronen Zeidel), Palgrave Macmillan, 2010, s.61-78.
- Bengio, Ofra, *The Kurds of Iraq: building a state within a state*, Lynne Reinner Publishers, 2012.
- Bengio, Ofra, “Seperated but Connected: The Synergic Effects in the Kurdistan Sub-Sysytem”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.77-92.
- Berkes, Niyazi, *Siyasal Partiler*, Yurt ve Dünya Yayınları, 1946.
- Berwari, Azad, ve Ambrosio, Thomas, “The Kurdistan Referendum Movement: Political Oppurtunity Structures and Natioanl Identity”, *Democratization*, 2008, Vol.15, No.5, ss.891-908.
- Beşikçi, İsmail, *Göçebe Alıkan Aşireti: Doğu’da Değişim ve Yapısal Sorunlar*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2021.
- Biebuyck, Daniel P., “On the Concept of Tribe”, *Civilisations*, 1966, Vol.16, No.4, 1966, s.500-515.
- Bilgin, M. Sıraç, *Barzani*, yayınevi belirtilmemiş, Stockholm, 1990.

- Bilgin, M. Sıraç, *Barzani'nin Son Yılları: Kürdistan'da Çok Partili Sistem*, Berfın Yayınları, 1993.
- Blondel, John, "Introduction", *The Nature of Party Government: A Comperative European Perspective* (Ed.: Jean Blondel ve Maurizio Cotta), Palgrave Macmillan, 2000, ss.1-17.
- Bogaarnds, Matthijs, "Comperative strategies of political party regulation", *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development* (Ed.: Benjamin Reilly ve Per Nordlund), United Naitons University Press, 2008, s.48-66.
- Bois, Thomas, "Kürtler ve Yurtları", *Kürt Milliyetçiliği, V. Minorsky ve T. Bois*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008.
- Bois, Thomas, "1920'ye Kadar İslamiyet Dönemi", *Kürtler ve Kürdistan* (T.Bois, V.Minorsky ve D.N. Mc Kenzie), Çev.: Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, 2014.
- Bonnie, Michael E., "The Kurds and Kurdistan: A Commnetary", *Eurasian Geography and Economics*, 2002, Vol.43, No.4, s.300-304.
- Boot, Max, *Görünmeyen Ordular: Gerilla Tarihi*, Çev.: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Yayınevi, 2014.
- Bozarslan, Hamit, "Türkiye'de (1919-1980) Yazılı Kürt Tarihi Söylemi Üzerine Bazı Husular", *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* (Der.: Abbas Vali), Çev: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005.
- Bozarslan, Hamit, *Lüks ve Şiddet, İbn Haldun'da Tahakküm ve Direniş*, Çev.: Melike I. Durmaz, İstanbul, İletişim Yayınları, 2016.
- Bozarslan, Hamit, "Being in Time: The Kurdish Movement and Universal Quests", *The Kurdish Question Revisited* (Ed.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017(a), s.61-76.

- Bozarslan, Hamit, “Sosyotarihsel Bir Perspektiften Aşiret Asabiyyesi ve Kürt Politikası”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017(b), s.126-145.
- Bozarslan, Hamit, *Türkiye Tarihi: İmparatorluktan Günümüze*, Çev.: Işık Ergüden, İstanbul, İletişim Yayınları, 2018.
- Bozarslan, Hamit, “Dark Times: Kurdistan in the Turmoil of Middle East 1979-2003”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.:Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.269-288.
- Bozarslan, Hamit, “Aşiretler ve Siyaset”, içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.21-32.
- Brenneman, Robert L., *As strong as the mountains: A Kurdish cultural journey*, Waveland Press, 2007.
- Brewer, John, “Party and Double Cabinet: Two Facets of Burke’s Thoughts”, *Edmund Burke* (Ed.: Iian Hampsher-Monk), Routledge, 2016.
- Bruinessen, Martin van, “The Kurds and Islam”, Working Paper no.13, *Islamic Area Studies Project*, Tokyo, Japan, 1999.
- Bruinessen, Martin van, “Osmanlıların Diyarbekir’i Fethi ve 16. ve 17. Yüzyıllarda Vilayetin İdari Organizasyonu”, *Evliya Çelebi Diyarbekir’de* (Der.: Martin Van Bruinessen ve Hendrik Boeschoten), Çev.: Tansel Güney, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s.44.
- Bruinessen, Martin van, “Iraq: Kurdish Challenges”, *Looking into Iraq* (Ed.: Walter Posch), Institute for Security European Union, 2005.
- Bruinessen, Martin van, “Ehmedê Xanî’nin Mem û Zîn’i ve Kürt Milli Uyanışının Ortaya Çıkışındaki Rolü”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar*

- (Der.: Abbas Vali), Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005(a).
- Bruinessen, Martin van, *Kürtlük ,Türklük , Alevilik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, Çev.: Hakan Yurdakul, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
 - Bruinessen, Martin van, *Ağa Şeyh Devlet*, 6. Basım, Çev.: Banu Yalkut, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010.
 - Bruinessen, Martin van, “Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko Revolt”, içinde: *Tribe and State in Iran and Afghanistan*, (Ed.:Richard Tapper), Routledge, 2011, s.364-400.
 - Bruinessen, Martin van, *Kürdolojinin Bahçesinde*, Çev.: Mustafa Topal, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
 - Bruinessen, Martin van, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, Çev.: Nevzat Kılıç ve diğerleri, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
 - Bruinessen, Martin van, “Kürtler, Devletler ve Aşiretler”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013 (b).
 - Bruinessen, Martin van, “Kürtlerde Ulusa Giden Yollar”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017, s.21-48.
 - Bruinessen, Martin van, “Kürt Aşiretleri, Etnik Kimlik ve Ortadoğu’da Devlet”, içinde: *Türkiye’de Aşiret Tartışmaları*, Haz.: Suvat Parin, Bağlam Yayınları, 2019, s.29.
 - Bruinessen, Martin van, “Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri”, içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri*, Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak, İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.13-20.
 - Bryce, James, *The American Commonwealth*, Vol.2, Liberty Found, 1995.

- Burkey, Kemal, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul, Deng Yayınları, 1997.
- Burke, Edmund, “Thoughts on the cause of the present discontents”, *Select Works of Edmund Burke: A New Imprint of The Payne Edition*, Vol.1, Liberty Fund, 1999.
- Cabi, Marouf, *The Formation of Modern Kurdish Society in Iran: Modernity, Modernization and Social Change 1921-1979*, I.B.Tauris, 2021.
- Callinicos, Alex, *Marx’ın Devrimci Fikirleri*, Çev.: Atilla Tuygan, İstanbul, Anti Kapitalist Yayınlar, 2009.
- Canlı, Cemalettin ve Uçak, Halil İ., *Hattın Dört Yanında Cemilpaşazadeler*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2012, s.17.
- Carr, Edward Hallet, *Bolşevik Devrimi I: 1917-1923*, Çev.: Orhan Suda, İstanbul, Metis Yayınları, 2006.
- Carr, Edward Hallet, *1917 Öncesi ve Sonrası*, Çev.: Begüm Adalet, Birikim Yayınları, 2007.
- Casinelli, C.W., “The Law of Oligarchy”, *American Political Science Review*, 1953, Vol. 47, No., s.773-784.
- Caspersen, Nina ve Stansfield, Gareth, “Introduction: Unrecognized states in the international system”, *Unrecognized States in the International System* (Ed.: Nina Caspersen ve Gareth Stansfield), Routledge, 2011, s.1-9.
- Cavatorta, Francesco ve Durac, Vincent, *Politics and Governance in the Middle East*, Palgrave Macmillan, 2015.
- Cavatorta, Francesco ve Storm, Lise, “Do Arabs not do parties? An introduction and exploration”, *Political Parties in the Arab World: Continuity and Change* (Ed.: Francesco Cavatorta ve Lise Storm), Edinburgh University Press, 2018, s.1-20.

- Celîlê Celîl, *Kürt Aydınlanması*, Çev.: Arif Karabağ, İstanbul, Avesta Yayınları, 2003.
- Ceylan, Ebubekir, *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth-Century Middle East*, I.B.Tauris, 2011.
- Chandra, Kanchan, “What is an ethnic party?”, *Party Politics*, 2011, Vol.17, No.2, s.151-169.
- Charountaki, Marianna, “The GCC in Kurdish Politics”, *Journal of Arabian Studies*, 2016, Vol.6, No.2, s.201-215.
- Charountaki, Marianna, “Non-state actors and change in foreign policy: the case of a self-determination referendum in the Kurdistan Region of Iraq”, *Cambridge Review of International Affairs*, 2019, Vol.33, No.1, s.385-409.
- Chhibber, Pradeep, “Dynastic Parties: Organization, finance and impact”, *Party Politics*, 2011, Vol. 19, No. 2, s.277-295.
- Clastres, Pierre, *Devlete Karşı Toplum*, Çev.: Mehmet Sert, Nedim Demirtaş, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Cliff, Tony, *Rosa Luxemburg*, Çev.: Yurdakul Fincancı, Ankara, Anadolu Yayınları, 1968.
- Cliff, Tony, *Lenin, I. Cilt: Partinin İnşası*, Çev.: Tarık Kaya, Z Yayınları, 1994.
- Colson, Elizabeth, “Political Organization in Tribal Societies: A Cross-Cultural Comparison”, *American Indian Quarterly*, 1986, Vol.10, No.1, s.5-19.
- Constantini, Irene, ve O’Driscoll, Dylan, “Party Politics in Quasi-States”, *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa* (Ed: Francesco Cavatorta, Lise Storm ve Valeria Resta), Routledge, 2021, s.218-228.

- Cook, Philip J., “Robert Michels Political Parties in Perspective”, *The Journal of Politics*, 1971, Vol.33, No.3, s.773-796.
- Cronin, Stephanie, *Tribal Politics in Iran: Rural conflict and the new state 1921-1941*, Routledge, 2007.
- Crowcroft, Orlando, “Diaspora returns to build Iraqi Kurdistan into the ‘next Dubai’”, *The Guardian*, 25.03.2014.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Der.: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, 2006.
- Çalışkan, Sercan, Mercan, Aylin ve Ummahan, Merve Sevim, “Tarihsel süreçte KYB ve parti içi liderlik mücadelesi”, ORSAM, 2021, s.3.
- Çandar, Cengiz, *Mezopotamya Ekspresi: Bir Tarih Yolculuğu (Türkiye-Kürtler-Ortadoğu-Batı)*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Çelebi, Aykut, *Devlet, Toprak, Egemenlik: Carl Schmitt’in Düşüncesinde Siyasal Kavramı ve Kurucu İktidar Sorunu*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2008.
- Çelik, Adnan ve Garapon, Béatrice, “From Tribal Chiefs to Marxist Activists: Kurdistan from 1946 to 1975”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.229-249.
- Çetinsaya, Gökhan, “II. Abdülhamid Döneminde Kuzey Irak’da Tarikat, Aşiret ve Siyaset”, *Divan*, 1999, Sayı 7, s.153-168.
- Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, Routledge, 2006.
- Çetinsaya, Gökhan, “Hemavend Aşireti”, içinde: *Aktör, Müttefik, Şakî: Kürt Aşiretleri* (Der.: Tuncay Şur ve Yalçın Çakmak), İstanbul, İletişim Yayınları, 2022, s.75-90.

- Çiftçi, Erdal, “Bir Hamidiye Aşiret Alayı Örneği: II. Abdülhamid Devrinde Heyderan Aşireti”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017, s.155-178.
- Çobanoğlu, Osman V. (Der.), *Bölünme Üzerine: RSDİP’te Bölünmenin Kısa Tarihçesi: V.İ.Lenin*, İstanbul, Yar Yayınları, 1994.
- Černý, Hannes, *Iraqi Kurdistan, the PKK and International Relations: Theory and Ethnic Conflict*, Routledge, 2018.
- Dağlı, Faysal, *Birakuji: Kürtlerin İç Savaşı*, Belge Yayınları, 1994.
- Dahlman, Carl, “The Political Geography of Kurdistan”, *Eurasian Geopgraphy and Economics*, 2002, Vol.43, No.4, s.271-299.
- Dalton, Ruusell J., ve Wattenberg, Martin P., “Unthinkable Democracy: Political Change in Advanced Industrial Democracies”, *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies* (Ed.: Russell J. Dalton ve Martin P. Wattenberg), Oxford University Press, 2000, s.3-18.
- Danilovich, Alex, *Iraqi Federalism and the Kurds: Learning to live together*, Ashgate Publishing Company, 2014.
- Dawod, Hosham, “Aşiretin ‘devletleşmesi’ ve Devletin Aşiretleşmesi: Irak Örneği”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Öğünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, ss.109-132.
- Dawisha, Adeed, *Iraq: A Political History from Independence to Occupation*, Princeton University Press, 2009.
- Dehqan, Mustafa ve Genç, Vural “Şeref B. Şah Muhammed’ten Fatih Sultan Mehmed’e Mektup”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Demir, Eyüp, *Referandum: Bağımsızlığın Anahtarı*, Havîn Yayınları, 2018.

- Diamond, Larry ve Gunter, Richard, “Introduction”, *Political Parties and Democracy* (Der.:Larry Diamond ve Richard Gunter), The John Hopkins University Press, 2001, s.ix-xxxiv.
- Dinç, Fasih, “Osmanlı-İran Sınır Boyunda Sadakat Sağlama Biçimi Olarak Rehine Siyaseti”, içinde: *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Dilek, Şerif, “Expectation and realities in the Kurdish quest for indepedence in Iraq; 25 September indepedence referendum”, *Ortadoğu Etüdleri*, 2018, Vol.10, No.2, s.114-138.
- Dodge, Toby, *Inventing Iraq: The Failure of Nation Building and a History Denied*, Columbia University Press, 2003.
- Dumont, Paul, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Der.:Robert Mantran), Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler*, Çev.: Ergun Özbudun, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Duverger, Maurice, *Politikaya Giriş*, Çev.: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları, 1984.
- Eagleton Jr., William, *Mehabad Kürt Cumhuriyeti*, Çev.: M. Emin Bozarslan, Koral Yayınları, 1990.
- Edmonds, C. J., “The Kurds of Iraq”, *Middle East Journal*, 1957, Vol.11, No.1, s.52-62.
- Edmonds, C.J., “The Kurds and The Revolution in Iraq”, *Middle East Journal*, 1959, Vol.13, No.1, s.1-10.
- Edmonds, C.J., *Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzey-doğu Irak’ta siyaset, seyahat ve inceleme (1919-1925)*, Çev.: Serdar Şengül ve Serap Rûken Şengül, Avesta Yayınları, 2003.

- Ehmedê Xanî, *Mem ile Zîn*, Çev.: Selim Temo, Everest Yayınları, 2016.
- Ehrenberg, John R., “Lenin and the Politics of Organization”, *Science and Society*, 1979, Vol. 43, No.1, s.70-86.
- Ekeh, Peter P., “Social Anthropology and Two Contrasting Uses of Tribalism in Africa”, *Comperative Studies in Society and History*, 1990, Vol.32, No.4, s.660-700.
- Eklund, Karna, O’Leary, Brendan ve Williams, Paul R., “Negotiating a Federation in Iraq”, *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.: Brendan O’Leary John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania Press, 2005, s.130-132.
- Elischer, Sebastian, *Political Parties in Africa*, Cambridge University Press, 2013.
- Elphinston, W.G., “The Kurdish Question”, *International Affairs (Royal Institute of International Affair)*, 1946, Vol.22, Issue 1, s.91-103.
- Emecan, Feridun M., *Osmanlı Klasik Çağında Savaş*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010.
- Emîn, Newşîrwan Mistefa, *Sovyetlerin Oyunları Karşısında Kürdistan Hükümeti*, Kürtçe’den çev.: Mihemed Ronahî ve Muhsin Özdemir, Dara Yayınları, 2019.
- Engels, Friedrich, “Almanya’da Köylü Savaşı’na Önsöz”, Çev.: Kenan Somer, içinde: *Seçme Yapıtlar*, 2. Cilt, Karl Marx ve Friedrich Engels, Sol Yayınları, Ankara, 1977.
- Engels, Friedrich, “Engels’ten Stuttgart’taki K. Kautsky’e”, *Seçme Yazışmalar 2: 1870-1895* (Karl Marx ve Friedrich Engels), Çev.: Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 1996.
- Engels, Friedrich, “Giriş (Fransa’da Sınıf Mücadeleleri için kaleme alınan 1895 tarihli metin)”, *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Entessar, Nader, *Kurdish Ethnonationalism*, Lynne Reinner Publishers, 1992.

- Entessar, Nader, “Kurdish Conflict in a Regional Perspective”, *Change and Continuity in the Middle East: Conflict Resolution and Prospects for Peace* (Ed.: M. E. Ahrari), Macmillan Press Ltd., 1996.
- Eppel, Michael, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan during the First Half of the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, 2008, Vol.44, No.2, s.237-258.
- Eppel, Michael, “Historical Setting: The Roots of Modern Kurdish Nationalism”, *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland* (Ed.: Ofra Bengio), University of Texas Press, 2014, s.37-62.
- Eppel, Michael, *A People Without A State: The Kurds from the Rise of Islam to the Dawn of Nationalism*, Universtiy of Texas Press, 2016.
- Eppel, Michael, “The Kurdish Emirates”, *Routledge Handbook on the Kurds* (Ed.:Michael M. Gunter), Routledge, 2019.
- Eroğul, Cem, “Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i”, *Marksist Klasikleri Okuma Klavuzu*, İstanbul, Yordam Kitap, 2013.
- Ertekin, Orhan Gazi ve Yüce, İsmet, “Celal Talabani: Mehabd’dan Irak Cumhurbaşkanlığı’na 1: Kürtler erken büyür!”, 03.10.2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/>, Erişim tarihi: 03.10.2020.
- Esfandiary, Dina ve Tabatabai, Adriane, “Iran’s ISIS policy”, *International Affairs*, 2015, Vol.91, No.1, s.1-15.
- Eskander, Saad, “Britain’s Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2000, Vol.27, No.2, s.139-163.
- Eskander, Saad Basheer, *Britain’s Policy Towards The Kurdish Question, 1915-1923*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics and Political Science, 2014.

- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu ve Etrafındaki Dünya*, Çev.: Ayşe Berktaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2010.
- Faroughi, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Çev.: Ercan Ertürk, Ankara, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- Faroqhi, Suraiya, *Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720*, Çev.: Hamide K. Bejsovec, Alfa Yayınları, 2016.
- Farouk-Sluglett, Marion ve Sluglett, Peter, *Iraq Since 1958: From Revolution to Dictatorship*, I.B.Tauris Publishers, 2001.
- Feder, Rachel Kantz, "The Evolution of National Identity and Constitution-Drafting Process in the Kurdistan-Iraq", *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland* (Ed.: Ofra Bengio), University of Texas Press, 2014, s.99-118.
- Fırat, Nuri, *Aşiret ve İsyan, Batı'nın Kürt Algısı*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2015.
- Fliervoet, Feike, *Fighting for Kurdistan?: Assessing the nature and functions of the Peshmerga in Iraq*, CRU Report, 2018.
- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğunda Bürokratik Reform: Babıâli 1789-1922*, Çev.: Ercan Ertürk, Alfa Yayınları, 2019.
- Fischer-Tahir, Andrea, "Media , Political Culture and the Shadows of the Militia War in Iraqi Kurdistan", *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.497-508.
- Florea, Adrian, "Kurdistan's referendum won't lead to independence – so why hold it?", <https://theconversation.com/>, erişim tarihi: 22.10.2018.
- Fontana, Benedetto, *Hegemonya ve İktidar: Gramsci ve Machiavelli Arasındaki İlişki Üzerine*, Çev.: Onur Gayretli, İstanbul, Kalkedon Yayınları, 2013.

- Francke, Rend Rahim, “Political Impact of Sanctions in Iraqi Kurdistan”, *Kurdish Identity: Human Rights and Political Status* (Ed.:Charles G. McDonald ve Carole O’Leary), University Press of Florida, 2007.
- Frelick, Bill, “Operation Provide Comfort: False Promises to the Kurds”, *A People Without a Country: The Kurds and Kurdistan* (Ed.:Gerard Chaliand), Fransızca’dan İngilizce’ye çev.: Michael Pallis, Olive Branch Press, 1993.
- Fried, Morton H., “On The Notion of ‘Tribe’ and ‘Tribal Society’”, *Transactions of New York Academy of Science*, 1966, Vol.28, No.4, s.527-540.
- Fried, Morton H., *The Notion of Tribe*, Cummings Publishing Company, 1975.
- Friedman, Dov, “This is not the time for an independent Kurdistan”, <https://foreignpolicy.com/2016/04/22/>, erişim tarihi: 17.8.2017.
- Fuccaro, Nelida, “Manda Yönetimi Suriyesi’nde Kürtler ve Kürt Milliyetçiliği: Siyaset, Kültür, Kimlik”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* (Der.:Abbas Vali), Çev: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005.
- Fuccaro, Nelida, *Öteki Kürtler: Sömürge Irak’ında Ezidiler*, Çev.: Şerif Derince ve diğerleri, İstanbul, BGST Yayınları, 2010.
- Garthwaite, Gene R., *İran Tarihi*, Çev.: Fethi Aytuna, İstanbul, İnkılâp Kitabevi Yayınları, 2011.
- Garthwaite, Gene R., “Tribes, Confederation and The State: An Historical Overview of Bakhtiari and Iran”, *Tribe and State in Iran and Afghanistan* (Ed.:Richard Tapper), Routledge, 2011, s.314-330.
- Gauja, Anika, *The Politics of Party Policy: From Membership to Legislators*, Palgrave and Macmillan, 2013.

- Gergeon, François, “Son Canlanış (1878-1908)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Der.: Robert Mantran), Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Geary, Dick, “Ondokuzuncu ve Erken Yirminci Yüzyılda Devrimci Gelenek”, içinde: *Batı’da Devrimci Gelenek* (Der.: David Parker), Çev.: Kemal İnal, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Gellner, Ernst, *Saints Of The Atlas*, Great Britain, Weidenfeld and Nicolson, 1969.
- Genç, Vural, “İdris-i Bidlîsî’nin II. Bayezid ve I. Selim’e Mektupları”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLVII, 2016, S.147-208.
- Genç, Vural, *Acem’den Ruma’a Bir Bürokrat ve Tarihçi İdris-i Bidlîsî (1457-1520)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Ghalib, Sabah Abdullah, *The Emergence of Kurdistan with Special Reference to the Three Kurdish Emirates within the Ottoman Empire*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Exeter, 2011.
- Ghareeb, Edmund, *The Kurdish Question*, Syracuse University Press, 1981.
- Ghareeb, Edmund, “The Kurdish Issue”, *Iraq: It’s history, people and politics* (Ed.: Shams C. Inati), Humanity Books, 2003.
- Gingrich, Andre, “Tribe”, *International Encyclopedia of Social and Behavioural Science* (Ed.: N.J. Smelser ve B. Baltes), Elsevier, 2001.
- Gledhill, John, *Power and It’s Diguises: Anthropological Perspectives on Politics*, Pluto Press, 2000.
- Godelier, Maurice, “Perspectives In Marxist Anthropology”, İngilizceye Çev.: Robert Brain, Cambridge University Press, 1977.
- Gordon Hands, “Roberto Michels and the Study of Political Parties”, *British Journal of Political Science*, Vol.1, No.2, April, s.155-172.

- Gorgas, Jordi Tejel, “Urban Mobilization in Iraqi Kurdistan during the British Mandate: Sulaimaniya 1918-30”, *Middle Eastern Studies*, 2008, Vol.44, No.4, s.537-552.
- Gourley, William, “*Kurdayetî: Pan-Kurdish Solidarity and Cross-Border Links in Times of War and Trauma*”, *Middle East Critique*, 2017, Vol.27, Issue 1, s.25-42.
- Göldaş, İsmail, *Kürdistan Teâli Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991.
- Görentaş, Bilal, *Nation, Bordering and Identity on the border between Turkey and Iraq*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Faculty of Social, Human and Mathematical Science, University of Southampton, 2016.
- Gramsci, Antonio, *Modern Prens: Siyaset ve Devlet Üzerine*, İtalyanca’dan çev.: Pars Esin, Ankara, Dipnot Yayınları, Ankara, 2018.
- Greaves, Nigel M., “United we stand, divided we fall: Transcending the obstacle to internal sovereignty in Iraqi Kurdistan”, *Federalism, secession and international recognition regime: Iraqi Kurdistan* (Ed.: Alex Danilovich), Routledge, 2019, s.53-71.
- Gregory, Robert J., “Tribes and Tribal: Origin, Use, and Future of The Concept”, *Studies of Tribes and Tribals*, 2003, Vol. 1, No.1, s.1-5.
- Gryzmala-Busse, Anna, *Rebuilding Leviathan: Party Competition and State Exploitation in Post-Communist Democracies*, Cambridge University Press, 2012.
- Gunter, Michael, *The Kurds of Iraq: Tragedy and Hope*, St. Martin’s Press, 1992.
- Gunter, Michael M., “A de facto Kurdish State in Northern Iraq”, *Third World Quarterly*, 1993, Vol.14, No.2, s.295-319.
- Gunter, Michael M., “The KDP-PUK Conflict in Northern Iraq”, *Middle East Journal*, 1996(a), Vol.52, No.2, s.224-241.

- Gunter, Michael, “Kurdish Infighting: The PKK-KDP Conflict”, *The Kurdish Nationalist Movement in the 1990s: It’s impact on Turkey and the Middle East* (Ed.: Robert Olson), The University Press of Kentucky, 1996(b).
- Gunter, Michael M. ve Yavuz, Hakan, “The Continuing Crisis in Iraqi Kurdistan, *Middle East Policy*, 2005, Vol.12, No.1, s.122-133.
- Gunter, Michael M., “The Kurdish Spring”, *Third World Quarterly*, 2013, Vol.34, No.3, s.441-457.
- Gunter, Michael, “Unrecognized De Facto States in World Politics: The Kurds”, *The Brown Journal of World Affairs*, 2014, Vol.20, No.2, s.161-178.
- Gunter, Michael M., “The Kurds in the changing political map of the Middle East”, *Kurdish Studies*, 2015, Vol.3, No.1, s.64-81.
- Gunter, Michael M., “Federalizm ve Irak Kürtleri: Çözüm mü Sorun mu?”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017, s.227-254.
- Gunter, Michael, “Kurdish Disunity in Historical Perspective”, *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, 2018, s.26-45.
- Gunter, Michael M., “Thinking theoretically about the Kurds”, *Middle East Critique*, 2021, Vol.30, Issue 3, s.287-306.
- Gunter, Richard ve Diamond, Larry, “Species of Political Parties: A New Typology”, *Party Politics*, 2003, Vol. 9, Issue 2, 2003, s.167-199.
- Güneş, Cengiz, “Kurdish Politics across the Middle East during the 1970’s”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.250-268.
- Hadji, Philip S., “The Case for Kurdish Statehood in Iraq”, *Case Western Reserve Journal of International Law*, 2009, Vol.41, Issue 2/3, s.513-541.

- Hallas, Duncan, *Troçki'nin Marksizmi*, Çev.: Melike Çakırer, İstanbul, Z Yayınları, 1997.
- Halliday, Fred, “Kürt Milliyetçiliğinin Modernist bir Tarihini Yazabilir miyiz?”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017, s.11-20.
- Hama, Hawre Hasan ve Abdulla, Farhad Hassan, “Kurdistan’s Referendum: The Whithdrawal of the Kurdish Forces in Kirkuk”, *Assian Affairs*, 2019, Vol.50, No.3, ss. 374-380.
- Hama, Hawre Hasan, “Factionalism within Patriotic Union of Kurdistan”, *Journal of Asian and African Studies*, 2019, Vol.54, Issue 7.
- Hama, Hawre Hasan ve Abdullah, Farhad Hassan, “The nature of the political system in the Kurdistan Region of Iraq”, *Asian Journal of Comperative Politics*, 2019, ss.1-16.
- Hama, Hawre Hasan, *The Gorran Movement in the Kurdistan Region of Iraq*, Kurdistan Conflict and Crisis Research Center, 2020.
- Hamelink, Wendelmoet ve Barış, Hanifi, “Dengbêjs on borderlands: Borders and the state as seen through the eyes of Kurdish singer-poets”, *Kurdish Studies*, 2014, Vol.2, No.1, s.34-60.
- Hamilton, A. M., *Kürdistan’dan Geçen Yol (Bir Mühendisin Irak Hikayesi)*, Çev.: Zeki Yaş, İstanbul, Avesta Yayınları, 2001.
- Hanioglu, M. Şükrü, *A Brief History of The Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2008.
- Hanish, Shak, “The Kurdish Referendum in Iraq: An Assessment”, *Journal of Power, Politics & Governance*, 2018, Vol.6 , No.2, s.17-29.
- Hardi, Choman, “The Kurdish referendum: Dream of independence and fear of dictatorship”, <https://www.middleeasteye.net/>, Erişim tarihi: 07.11.2019.

- Harding, Neil, “Lenin on Socialism and the Party in the Long Revolution”, *Handbook of Leninist Political Philosophy* (Ed.:Tom Rockmore ve Norman Levine), Palgrave Macmillan, 2018, s.313-352.
- Harman, Chris, *Parti ve Sınıf*, Çev.: Tarık Kaya, Z Yayınları.
- Hasan, Harith, “Intra-Kurdish division and Abadi’s options”, <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/>, Erişim tarihi:18.10.2017.
- Hasan, Harith ve Khaddour, Kheder, “The Making of the Kurdish Frontier: Power, Conflict, and Governance in the Iraqi-Syrian Borderlands”, Carneige Middle East Center, 2021, ss.1-28.
- Hassan, Ümit, *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi*, 2. Baskı, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları,1998.
- Hassan, Ümit, *Osmanlı: Örgüt-İnanç-Davranış’tan Hukuk-İdeolojiye*, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Hassanpour, Amir, *Kürdistan’da Dil ve Milliyetçilik 1918-1985*, Çev.: İbrahim Bingöl ve Cemil Gündoğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1997.
- Hassanpour, Amir, “Kürt Kimliğinin İnşası: Yirminci Yüzyıl Öncesi Tarihsel ve Edebi Kaynaklar”, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* (Der.: Abbas Vali), Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005.
- Hay, William Rupert, *Kürdistan’da İki Yıl (1918-1920)*, Çev.: Fahriye Adsay, İstanbul, Avesta Yayınları, 2005.
- Heberle, Rudolf, “Ferdinand Tönnies’ Contributions to the Sociology of Political Parties”, *American Journal of Sociology*, 1955, Vol.61, No.3, s.213-220.
- Hehir, Aidan ve Robinson, Neil (Ed.), *State-Building: Theory and Practice*, Routledge, 2007.

- Hennerbichler, Ferdinand, “Future Options of the Kurds.Part I: The Current Situation”, *Advances in Anthropology*, 2018, No.8, s.175-234.
- Hilmi, Refik, *Anılar: Tanığının Dilinden Şeyh Mahmud Berzenci Hareketi*, Çev.: Abdullah Pişder, İstanbul, Peri Yayınları, 2010.
- Hiltermann, Joost, “Iraq’s Kurds have to choose”, *Middle East Report Online*, 2008.
- Hilterman, Joost R., “The 1988 Anfal Campaign in Iraqi Kurdistan”, *Online Encyclopedia of Mass Violence*, SciencesPo., 2008.
- Hiltermann, Joost, “Baghdad and Erbil Battle for Iraq”, <https://www.crisisgroup.org/>, erişim tarihi: 21.10.2016.
- Hinnebusch, Raymond, “Political Parties and Trade Unions”, *A companion to the history of the Middle East*, (Ed.:Youssef M. Choueiri), Blackwell Publishing Ltd, 2005, s.334-354.
- Hinnebusch, Raymond A., “Political Parties in MENA: their functions and development”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2017, Vol. 44, No.2, s.159-175.
- Hinnebusch, Raymond, Cavatorta, Francesco ve Storm, Lise, “Political Parties in MENA: an introduction”, *Routledge Handbook on Political Parties in the Middle East and North Africa* (Ed.:Francesco Cavatorta, Lise Storm ve Valeria Resta), Routledge, 2021, s.1-14.
- Hippel, Karin von, “State-Building After Saddam: Lessons Lost”, *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.: Brendan O’Leary John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania Press, 2005, s.251-267.
- Holy, Ladislav, *Antropolojinin Akrabalık Yaklaşımları*, Çev.: Çağlar Enneli, Ankara, Heretik Yayınları, 2016.

- Hopkin, Jonathan ve Paolucci, Caterina, “The business firm model of party organisaiton: Cases from Spain and Italy”, *European Journal of Political Research*, 1999, Vol.35, s.332-335.
- Hourani, Albert A., *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, 1947.
- Hourani, Albert, “Ottoman Reform and the Politics of Notables”, *The Modern Middle East: A Reader* (Der.: Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Marcy C. Wilson), University of California Press, 1993, s.83-110.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005.
- Houston, Christopher, “An anti-history of a non-people: Kurds, colonialism, and nationalism in the history of anthropology”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 2009, Vol.15, No.1, s.19-35.
- Hume, David, “Of Parties in General”, *Perspectives on Political Parties: Classic Readings* (Ed.:Susan E. Scarrow), Palgrave Macmillan, 2002.
- Ignazi, Piero, *Party and Democracy: The Uneven Road to Party Legitimacy*, Oxford University Press, 2017.
- Isakhan, Benjamin, “The Iraqi Kurdish Response to The Islamic State: Political leverage in times of crisis”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.437-448.
- Ismael, Tareq Y., *The Rise and Fall of the Communist Party*, Cambridge University Press, 2008.
- Ismael, Tareq Y. ve Ismael, Jacqueline S., *Iraq in the Twenty-First Century*, Routledge, 2015.
- Işık, M.Kemal (Torî), *Kürtlerin Yakınçağ Tarihi*, İstanbul, Doz Yayıncılık, 2006.
- Işık, Selahaddin Uğur, *Bağımsızlığa Doğru Irak Kürdistanı*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2017.

- Izady, M.R., “Kurds and the Formation of the State of Iraq 1917-1932”, *Creation of Iraq 1914-1921* (Ed.:Reeva Spector Simon ve Eleanor H. Tejiran), Columbia University Press, 2004, s.95-109.
- Izady, Mehrdad, *Kürtler: Bir El Kitabı*, Çev.: Cemal Attila, Doz Yayınları, 2011.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I. Cilt, Çev.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, 6. Basım, 2009, s.349.
- İdrîsi Bidlîsî, *Selim Şah-nâme*, Haz.: Hicabi Kırlangıç, Ankara, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- İnalçık, Halil, “Centralization and Decentralization in Ottoman Administration”, içinde: *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Der.: Thomas Naff ve Roger Owen), Southern Illinois University Press, 1977.
- İnalçık, Halil, *Şair ve Patron*, Doğu Batı Yayınları, 2003.
- İnalçık, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkiler”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Der.: Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, 2006.
- İnalçık, Halil, *Akademik Ders Notları*, Timaş Yayınları, 2016.
- Jabar, Faleh Abdul ve Dawod, Hosham, “Giriş”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Jacoby, Tim, *Sosyal İktidar ve Türk Devleti*, Çev.: Devrim Evcı, Ankara, Birleşik Yayınları, Ankara, 2016.
- James, Boris, “The Rise and Fall of the Kurdish Emirates (Fifteenth to Nineteenth Centuries”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.: Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.25-44.
- Jasim, Dastan ve Connelly, Megan, “Not all Iraqi Kurds are on board with Referendum”, <https://www.mei.edu/>, Erişim tarihi: 22.09.2017.

- Jawad, Sa'ad N. "The kurdish Problem in Iraq", *Integration of Modern Iraq* (Ed.: Abbas Kelidar), St. Martin's Press, 1979.
- Jigalina, O.İ., "İkinci Dünya Savaşından Sonra Kürdistan (1945 - 1960)", *Kürdistan Tarihi* (Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan), Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010.
- Jongerden, Joost, "Governing Kurdistan: Self-Administration in the Kurdistan Regional Government in Iraq and the Democratic Federation of northern Syria", *Ethnopolitics*, 2019, Vol.18, No.1, s.61-75.
- Jupp, James, *Political Parties*, Routledge & Kegan Paul Ltd., 1968.
- Jüde, Johannes, "Contesting borders? The formation of Iraqi Kurdistan's de facto state", *International Affairs*, 2017, Vol.93, No.4, s.847-863.
- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi*, Çev.: İsmail Çekem ve Alper Duman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Kane, Sean, Hitermann, Joost R. Ve Alkadiri, Raad, "Iraq's Federalism Quandary", *National Interest*, 2012, No.118, s.20-30.
- Kaplan, Morgan L., "Foreign Support, Miscalculation, and Conflict Escalation: Iraqi Kurdish Self-Determination in Perspective", *Ethnopolitics*, 2019, Vol.18, No.1, s.29-45.
- Kaplan, Yaşar, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Şeyh Abdüsselam Barzani (1908-1914)", *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), Kitap Yayınevi, 2017.
- Karadaghi, Kamran, "The Two Gulf Wars: The Kurds on the World Stage, 1979-1992", *A people without a country: The Kurds and Kurdistan* (Ed.: Gerard Chaliand), Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Michael Pallis, Olive Branch Press, 1993.

- Karademir, Nihat, *Osmanlı'nın Son Yüzylında Kürtler: Modernleşme Merkeziyetçilik ve İsyan*, İstanbul, Nûbihar Yayınları, 2017.
- Karadeniz, Sıtkı, "Türkiye Sosyolojisinde Aşiret Çalışmaları", *Sosyoloji Divanı*, 2014, Sayı 4, s.387-414.
- Kardam, Ahmet, *Cizre Bohtan Bedirhan: Direniş ve İsyan Yılları*, Ankara, Dipnot Yayınları, 2011.
- Karim, Thair, "Aşiretler ve Milliyetçilik: Irak'ta Aşiret Siyasi Kültürü ve Davranışı, 1914-1920", *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu'da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.275-300.
- Karpat, Kemal H., *Studies on Ottoman Social and Political History : Selected Articles and Essays*, Leiden ; Boston ; Koln : Brill, 2002.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev.: Dilek Özdemir, Ankara, İmge Kitabevi, 2006.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi: Âyanlar, Bürokrasi, Demografi ve Modernleşme*, Çev.: Muharrem Varol, Timaş Yayınları, 2019.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, Çev.: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, 1993.
- Kasaba, Reşat, *Bir Konargöçer İmparatorluk*, Çev.: Ayla Ortaç, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.
- Katz, Richard S. ve Mair, Peter, "Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party", *Party Politics*, 1995, Vol. 1, No. 1, s.5-28.
- Katz, Richard S. ve Mair, Peter, "The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth Century Democracies", *Political*

- Parties: Old Concepts and New Challenges* (Ed.: José Ramon Montero ve Richard Gunter), Oxford University Press, 2002, s.113-135.
- Katz, Richard S. ve Mair, Peter, *Democracy and Cartelization of Political Parties*, Oxford University Press, 2018.
 - Keyder, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu”, *İmparatorluk Sonrası: Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Der.: Karen Barkey ve Mark Von Hagen), Çev.: Ebru Kılıç, Versus Yayınları, 2012.
 - Khadduri, Majid, *Republican Iraq: A Study in Iraqi Politics since the Revolution of 1958*, Oxford University Press, 1969.
 - Khan, Shamsul ve Kirmanj, Sherko, “Engineering confederalism for Iraq”, *National Identities*, 2015, Vol.17, No.4, s.371-385.
 - Khoury, Dina Rızık, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul 1540-1834*, Çev.: Ülkü Tansel, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
 - Khoury, Philip ve Kostiner, Joesph, “Introduction: Tribes and Complexities of State Formation in the Middle East”, *Tribes and State Formation in the Middle East* (Ed.:P. Khoury ve J. Kostiner), University of California Press, 1990, s.1-23.
 - Kırmızıtoprak (Dr. Şivan), Sait, *Kürt Millet Hareketleri ve Irak’ta Kürdistan İhtilali*, İstanbul, El Yayınları, 2014.
 - King, Diane E., *Kurdistan On The Global Stage: Kinship, land and community in Iraq*, Rutgers University Press, 2014.
 - Kinnane, Derek, *The Kurds and Kurdistan*, Oxford University Press, 1964.
 - Kirchheimer, Otto, “The Transformation of the European Party Systems”, *Political Parties and Political Development* (Ed.:Joseph La Palombara ve Myron Weiner), Princeton University Press, 1966, s.177-200.

- Kitschelt, Herbert, “Movement Parties”, *Handbook of Party Politics* (Ed.: Richard S. Katz ve William Crotty), Sage Publications, 2006, s.278-290.
- Klein, Janet, “Kurdish nationalists and non-nationalist Kurds: rethinking minority nationalism and the dissolution of the Ottoman Empire, 1908-1909”, *Nations and Nationalism*, 2007, Vol. 13, No. 1, s.135-153.
- Klein, Janet, *Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*, Çev.: Renan Akman, İstanbul, İletişim Yayınları, 2014.
- Klein, Janet, “Journalism Beyond Borders: The Bedirxhans and The First Kurdish Gazette 1898-1902”, içinde: *The Kurdish Question Revisited* (Ed.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.173-186.
- Kollontay, Aleksandra, *Rusya’da İşçi Muhalefeti*, Çev.: Haldun Karyol ve Süleyman Özçiftçi, Belge Yayınları, 1991.
- Koohi-Kamali, Farideh, *The Political Development of the Kurds in Iran: Pastoral Nationalism*, Palgrave Macmillan, 2003.
- Koselleck, Reinhart, *Kavramlar Tarihi: Politik ve Sosyal Dilin Semantiği ve Pragmatiği Üzerine Araştırmalar*, Almanca’dan çev.: Atilla Dirim, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s.46.
- Köksal, Yonca, “Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire”, *Middle Eastern Studies*, 2009, Vol.42, No.3, s.469-491.
- Kuper, Adam, “Lineage Theory: A Critical Retrospect”, *Annual Review of Anthropology*, 1982, Vol.11, No.1, s.71-95.
- Kuper, Adam, *İlkel Toplumun İcadı: Bir İllüzyonun Tarihi*, Çev.: İsmail Türkmen, İnsan Yayınları, 1995.

- Kurubaş, Erol, “Kuzey Irak’ta olası bir ayrılmanın meşruluğu ve self-determinasyon sorunu”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 2004, Cilt. 59, Sayı.3, s.147-179.
- Kurtz, Donald V., *Political Anthropology: Paradigms and Power*, Westview Press, 2001.
- Kutschera, Chris, *Kürt Ulusal Hareketi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2001.
- Kutschera, Chris, *Kürt Ulusal Hareketi*, Fransızca’dan çev.: Fikret Başkaya, İstanbul, Avesta Yayınları, 2013.
- Kürdoloji Çalışmaları Grubu, *Osmanlı Kürdistanı*, İstanbul, bgst Yayınları, 2011.
- Lacoste, Yves, *İbni Haldun*, Çev.: Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınları, 2012.
- Laizer, Sheri, *Into Kurdistan: Frontiers under fire*, Zed Books Ltd., 1991.
- La Palombara, Joseph ve Weiner, Myron, “The Origin and Development of Political Parties”, *Political Parties and Political Development* (Ed.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner), Princeton University Press, 1966 (a), s.3-42.
- La Palombara, Joseph ve Weiner, Myron, “The Impact of Parties on Political Development”, *Political Parties and Political Development* (Ed.:Joseph La Palombara ve Myron Weiner), Princeton University Press, 1966(b), s.399-438.
- Lalik, Krzysztof, “The Continuity of Settlement of Social Feuds among Kurds in the Kurdistan Region”, *Anthropology of the Middle East*, 2017, Vol.12, No.2, s.92-107..
- Lapidus, Ira M., “Tribes and State Formation in Islamic History”, *Tribes and State Formation in the Middle East* (Ed.: Philip Khoury ve Joseph Kostiner), University of California Press, 1990, s.25-47.
- Laqueur, Walter Z., *Communism and Nationalism in the Middle East*, Frederick New York, A. Praeger, 1956.

- Lawrence, Quil, *Invisible Nation: How the Kurds' quest for statehood is shaping Iraq and the Middle East*, Walker Publishing Company, 2008.
- Lazarev, M.S., “Yüzyılda 19. Kürdistan (1800-1880 Yılları)”, *Kürdistan Tarihi*, (Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan), Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010 (a).
- Leach, Edmund, “Tribal Ethnography: Past, Present, Future”, *The Cambridge Journal of Anthropology*, 1986, Vol.11, No.2, s.1-14.
- Leach , Edmund R., *Social and Economic Organization of The Rowanduz Kurds*, Berg, 2006.
- Lees, G. M., “Two years in Sout Kurdistan”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, 1928, Vol.15, No.3, s.253-277.
- Leezenberg, Michiel, “Economy and Society in Iraqi Kurdistan: Fragile Institutions and Enduring Trends”, *Adelphi Series*, 2003, ss.1-9.
- Leezenberg, Michiel, “Kürtlerde Siyasal İslam”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Faliş A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, , 2017(a), s.199-225.
- Leezenberg, Michiel, “Kentleşme, Özelleştirme ve Patronaj: Irak Küdistanı'nın Siyasal İktisadı”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Faliş A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017 (b), s.147-175.
- Leezenberg, Michiel, “Religion Among The Kurds Between Naqshbandi Sufism and IS Salafism”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017(c), s.33-46.
- Leezenberg, Michiel, “Iraqi Kurdistan: A Porous Political Space”, <https://journals.openedition.org/anatoli/>, erişim tarihi: 08.11.2021.

- Lefebvre, Henri, *Sosyalist Dünya Görüşü: Marksizm*, Fransızca'dan çev.: G. Doğan Görsev, Yordam Kitap, 2010.
- Leiserson, Avery, *Parties and Politics: An Institutional and Behavioral Approach*, Alfred A. Knopf, 1958.
- Lenin, V.İ., "Parti Örgütü ve Parti Yazını", *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, Çev.: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1979.
- Lenin, V.İ., "Peki Yargıçlar Kimdir?", *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, Çev.: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1979.
- V.İ.Lenin, "Vera Zasuliç Tasfiyeciliğin İşini Nasıl Bitiriyor?", *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, Çev.: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1979.
- Lenin, V.İ., "Yeni Görevler ve Yeni Güçler", *İşçi Sınıfı Partisi Üzerine: Marx Engels Lenin*, Çev.: Arif Gelen, Ankara, Sol Yayınları, 1979.
- Lenin, V.İ., *Seçme Eserler*, 2. Cilt, Çev.: Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1993.
- Lenin, V.İ., *Seçme Eserler*, 2. Cilt, Çev.: Süheyla Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1993.
- Lenin, V.İ., *Demokratik Devrimde Sosyal Demokrasinin İki Taktiği*, Çev.: Saliha Kaya ve İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1994.
- Lenin, V.İ., *Halkın Dostları Kimlerdir ve Sosyal Demokratlara Karşı Nasıl Mücadle Ederler?*, Çev.: İsmail Yarkın, İnter Yayınları, 1996.
- Lenin, V.İ., *Bir Adım İleri İki Adım Geri*, Çev.: Yurdakul Fincancı, Ankara, Sol Yayınları, 2009.
- Lenin, V.İ., *Ne Yapmalı?*, Rusça'dan çev.: Arif Berberoğlu, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 2011.
- Lentz, Carola, "'Tribalism' and Ethnicity in Africa", *Chaiers des Sciences Humaines*, 1995, Cilt 31, Sayı 2, 1995, s.303-328.

- Lewis, M.I., “Tribal Society”, *International Encyclopedia of Social Sciences* (Ed.: David L. Sills), Vol.16, New York: MacMillan Company, 1968.
- Lewis, Paul G., “Party States and State Parties”, *Handbook of Party Politics* (Ed.: Richard S. Katz ve William Crotty), Sage Publications, 2006, s.471-481.
- Liebman, Michael, *Lenin Döneminde Leninizm: Muhalefet Yılları*, 1. Cilt, çev.: Osman Akınhay, Belge Yayınları, 1990.
- Liebman, Michael, *Lenin Döneminde Leninizm: İktidar Yılları*, 2. Cilt, çev.: Osman Akınhay, İstanbul, Belge Yayınları, 1992.
- Lih, Lars T., *Lenin: Farklı Bir Yol*, Çev.: Aslı Önal, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017.
- Lindholm, Charles, *İslami Ortadoğu: Tarihsel Antropoloji*, Çev.: Balkı Şafak, İmge Kitabevi Yayınları, 2004.
- Lipset, Martin Seymour, ve Rokkan, Stein, “Cleavages Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction”, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-Naitonal Perspectives* (Ed.:Seymour Martin Lipset ve Stein Rokkan), Macmillan Company, 1967.
- Lipset, Martin Seymour, “Cleavages, parties and democracy”, *Party Systems and Voter Alignments Revisited* (Ed.:Lauri Karvonen ve Stein Kuhle), Routledge, 2001, s.1-8.
- Lock, F.P., *Edmund Burke: 1730-1784*, Vol.1, Oxford Unniversity Press, 1998.
- Longrigg, Stephen Hemsley, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford University Press, 1925.
- Luxemburg, Rosa, *Rus Devrimi*, Çev.: Cangül Örnek, Ankara, Yazılama Yayınevi, 2009.
- Mac Donald, Alex, “Kurdish Peshmerga fighters reject Iraqi warning as deadline passes”, <https://www.middleeasteye.net>, erişim tarihi: 02.10.2019.

- Mafeje, Archie, “The Ideology of ‘Tribalism’”, *The Journal of Modern African Studies*, 1971, Vol.9, No.2, s.253-261.
- Mair, Peter, *Party System Change: Approaches and Interpretations*, Clarendon Press, 2002.
- Malmîsanij, *Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi*, İstanbul, Avesta Yayınları, 1999.
- Malmîsanij, *Cızıra Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları*, İstanbul, Avesta Yayınları, 2000.
- Malmîsanij, *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti (1912-1922)*, İstanbul, Avesta Yayınları, İstanbul, 2002.
- Manin, Bernard, *The Principles of Repesantative Government*, Cambridge University Press, 1997.
- Mardin, Şerif, “Tanzimat Fermanının Manası Yeni Bir İzah Denemesi”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (Der.: Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, 2006.
- Margetts, Helen, “Cyber Parties”, içinde: *Handbook of Party Politics*, Der.: Richard S. Katz ve William Crotty, Sage Publications, 2006, s. 528-538.
- Marr, Phebe, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, 2012.
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1998. .
- Marx, Emanuel, “The Tribe as a Unit of Subsistence: Nomadic Pastoralism in the Middle East”, *American Anthropologist*, 1977, Vol.79, No.2, s.343-363.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich, “Komünist Manifesto”, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Almanca’dan çev.: Nail Satılğan ve diğerleri, Yordam Kitap, 2010.

- Marx, Karl, “Fransa’da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850”, *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Marx, Karl, “Fransa’da İç Savaş”, *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Marx, Karl, “Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i”, *Fransız Üçlemesi*, Karl Marx, Almanca’dan çev.: Erkin Özalp, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Maxwell, Alexander ve Smith, Tim, “Positing ‘not-yet nationalism’: Limits to the impact of nationalism theory on Kurdish historiography”, *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2015, Vol.43, No:5, ss.778-779.
- May, John D., “Democracy, Organization, Michels”, *The American Political Science Review*, 1965, Vol. 59, No. 2, s.417-429.
- McCaffray van den Toorn, Christine, “Internal divides behind the Kurdistan referendum”, <https://carnegieendowment.org/>, Erişim tarihi: 12.10.2017.
- McDowall, David, “The Kurdish Question: a historical review”, *The Kurds: a contemporary overview* (Ed.:Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Speri), Routledge, 1992, s.8-25.
- McDowall, David, *Modern Kürt Tarihi*, Çev.: Neşenur Domaniç, İstanbul, Doruk Yayınları, 2004.
- McLellan, David, *Marxism after Marx: An Introduction*, Macmillan Press, 1988.
- Meguid, Bonnie M., “Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success”, *American Political Science Review*, 2005, Vol.99, No.3, s.347-348.
- Meiselas, Susan, *Kurdistan: In the Shadow of History*, Random House, 1997.
- Menteşavili, A.M., *Dünden Bugüne Kürtler*, Çev.: Ayşe Hacıhasanoğlu, Evrensel Yayınları, 2004.

- Michels, Robert, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Almanca'dan İngilizce'ye çev.: Eden ve Cedar Paul, Transaction Publications, 1999.
- Middle East Watch (Orta Doğu İzleme Örgütü), *Irak'ta Soykırım: Kürtlere Karşı Yürütülen Enfal Askeri Harekatı*, Çev.: Ümit Aydoğmuş, İstanbul, Avesta Yayınları, 2003.
- Mihoyan, Ş. X., “1960-1970 Yıllarında Kürdistan”, *Kürdistan Tarihi* (Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan), Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010(a).
- Mihoyan, Ş. X., “Üçüncü Binyılın Eşiğinde Kürdistan”, *Kürdistan Tarihi* (Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan), Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010(b).
- Mihoyî, Şekroyê Xudo, *Irak Kürdistanı'nda Kürt Ulusal Kurtuluş Mücadelesi*, Rusça'dan çev.: Pelin Zerdali, Apec Yayınları, 2006.
- Minorsky, Viladimir, *Kürt Milliyetçiliği*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008.
- Misra, Kamal, “Tribalism” maddesi, *International Encyclopedia of Social Sciences* (Ed.:William A. Darity Jr.), 2th ed., Gale Group, 2008.
- Montero, José Ramon ve Gunter, Richard, “Introduction: Reviewing and Reassessing Parties”, *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* (Ed.: José Ramon Montero ve Richard Gunter), Oxford University Press, 2002, s.1-37.
- Morgan, Lewis Henry, *Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar I*, Çev.: Ünsal Oskay, Payel Yayınları, 1994.
- Morris, Harvey ve Bulloch, John, *No friends but mountains: The tragic history of the Kurds*, Oxford University Press, 1992.
- Mohammed, Jihan A. ve Alrebh, Abdullah F., “Iraqi Kurds: The dream of nation state”, *Digest of Middle East Studies*, 2020, ss.1-15.

- Muhammed, Peshawa A., “The Kurdish Question”, *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics* (Ed.: Mehmet Gurses, David Romano ve Michael M. Gunter), Lexington Books, 2020, s.167-184.
- Mumcu, Ahmet, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara, Turhan Kitabevi, 2020.
- Mungan, Murathan *Geyikler Lanetler*, İstanbul, Metis Yayınları, 2017.
- Murray, Williamson A., “Batı Savaşta (1914-1918)”, *Cambridge Savaş Tarihi* (Der.: Geoffrey Parker), Çev.: Füsün Tayanç ve Tunç Tayanç, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- Mustafa, Sara D., “Iraqi Kurdistan independence referendum: Political parties, opportunity and timing”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2021, Vol.48, Issue.5, s.890-907.
- Natali, Denise, *Kürtler ve Devlet: Irak, Türkiye ve İran’da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, Çev.: İbrahim Bingöl, İstanbul, Avesta Yayınları, 2009.
- Natali, Denise, *The Kurdish Quasi-State: Development and Dependency in Post-Gulf War Iraq*, Syracuse University Press, 2010.
- Natali, Denise, “The Kurdish Quasi-State: Leveraging Political Limbo”, *The Washington Quarterly*, 2015, Vol.38, No.2, s.145-164.
- Natali, Denise, “Iraqi Kurdistan was never ready for statehood”, <https://foreignpolicy.com>, Erişim tarihi: 26.11.2018.
- Nevins, Allan, Commager, Henry Steele ve Morris, Jeffrey, *A Pocket History of The United States*, Simon & Schuster, 1992.
- Neumann, Sigmund, “Why Study Political Parties?”, *Modern Political Parties: Approaches to Comparative Politics* (Ed.: Sigmund Neumann), The University of Chicago Press, 1956.

- Neumann, Sigmund, “Toward A Comperative Study of Political Parties”, *Comperative Government* (Ed.:Jean Blondel), Macmillan Company, 1969, s.69-76.
- Newman, Andrew J., *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*, I.B.Tauris, 2006.
- Nezan, Kendal, “The Kurds under the Ottoman Empire”, *A People Without a Country* (Ed.: Gerard Chaliand), Zed Books, 1993.
- Nikitine, B. ve Soane, E.B., “The Tale of Suto and Tato: Kurdish Text with Translation and Notes”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, 1923, Vol.3, No.1, s.69-106.
- Nikitine, Basil, *Kürtler: Sosyolojik-Tarihi İnceleme*, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2015.
- Nimtz, August H., *Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx ve Engels*, Çev.: Can Saday, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.
- Nimtz, August H., *Lenin’in Seçim Stratejisi I: Marx ve Engels’ten 1905 Devrimine, Sandık mı Sokak mı, Yoksa Her İkisi mi?*, Çev.: Deniz Tuna, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.
- Nimtz, August H., *Lenin’in Seçim Stratejisi II: 1907’den 1917 Ekim Devrimi’ne*, Çev.: Deniz Tuna, İstanbul, Yordam Kitap, 2014.
- Noel, E.C.W., *Kürdistan 1919: Binbaşı Noel’in Günlüğü*, Çev.: Bülent Birer, İstanbul, Avesta Yayınları, 1999.
- Noory, Alan M., “Making Sense of Iraqi’s Kurdistan’s Civil War of 1990s”, *The Kurds in the Middle East: Enduring Problems and New Dynamics* (Ed.: Mehmet Gurses, David Romano ve Michael M. Gunter), Lexington Books, 2020, s.185-204.
- O’Ballance, Edgar, *1961-1970 Irak Kürdistanı Kurtuluş Mücadelesi*, Çev.: Mehmet Görelî, Yöntem Yayınları, 1977.

- O'Ballance, Edgar, *The Kurdish Struggle 1920-94*, Palgrave Macmillan, 1996.
- O'Garman, Frank, *Edmund Burke: His Political Philosophy*, Routledge, 2004.
- Oktay, Cemil, *Modern Toplumlarda Savaş ve Barış*, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012.
- O'Driscoll, Dylan, "The Day After: Governing KRI", *MERI Policy Brief*, Vol.3, No.19, 2016.
- O'Leary, Brendan ve Salih, Khaled, "Denial, Resurrection, and Affirmation of Kurdistan", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.: Brendan, O'Leary, John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania, 2005.
- O'Leary, Brendan, "Power-Sharing, Pluralist Federation, and Federacy", *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.:Brendan O'Leary John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania Press, 2005.
- O'Leary, Brendan, "Partition", *A Companion to Border Studies* (Ed.: Thomas M. Wilson ve Hasting Donnan), Blackwell Publishing Ltd., 2012, s.29-47.
- O'Leary, Brendan, "The Kurds, the Four Wolves, and the Great Powers", *The Journal of Politics*, 2017, Vol.80, No.1, s.353-366.
- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliği 1925*, Çev.: E. Karahan, H. Akkuş ve N. Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2008.
- Olson, Robert, *Koyun ve Kasap: Irak işgalinden bu yana Kürdistan-Irak'ta milliyetçilik ve devlet oluşumu*, Çev.: Muhittin Ataman, Orion Kitabevi, 2008.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, 1987.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Ankara, Cedit Neşriyat, 2008.
- O'Shea, Maria T., *Trapped Between The Map and Reality: Geography and Perceptions of Kurdistan*, Routledge, 2004.

- Ostrogroski, Moisei, *Democracy and The Organization of Political Parties*, Vol.1, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Frederick Clarke, Macmillan and Co., 1902.
- Ostrogroski, Moisei, *Democracy and The Organization of Political Parties*, Vol.2, Fransızca'dan İngilizce'ye çev.: Frederick Clarke, Macmillan and Co., 1902.
- Owtram, Francis, "The Kurdistan Region of Iraq and Federal Constitution: A Perimeter Plinth of State Territorial Integrity or a Stepping Stone to Secession", *The Kurdish Question Revisited* (Ed.: Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef, Oxford University Press, 2017, ss.521-533.
- Owtram, Francis, "The state we're in: Postcolonial sequestration and the Kurdish quest for independence since First World War", *Routledge Handbook on the Kurds* (Ed.: Michael M. Gunter), Routledge, 2019, s.298-317.
- Oyan, Oğuz, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Örs, Orhan, *Aşiretçilik, Milliyetçilik ve İslamcılık Kavşağında Osmanlı'nın Kürt Siyaseti (1876-1909)*, Nûbihar Yayınları, 2019.
- Özcan, Ali Kemal, *Turkey'a Kurds: A Theoretical Analysis of the PKK and Abdullah Öcalan*, Routledge, 2006.
- Özcoşar, İbrahim, "Sultan ve Mir: Osmanlı Kürt İlişkilerine Giriş", *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Özkaya, Aslı, "Medya ve Körfez Savaşı", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 1997, Cilt 52, Sayı 1, s.567-579.

- Özoğlu, Hakan, *Osmanlıda Kürt Milliyetçiliği Kimlik, Evrim, Sadakat*, Çev.: Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.
- Özok-Gündoğan, Nilay, “Ruling Periphery, Governing the Land: The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70”, *Comperative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 2014, Vol.34, No.1, 2014, s.160-175.
- Palani, Kamaran, “A New Era in Baghdad-Erbil Relations”, <https://www.ispionline.it/>, erişim tarihi: 14.11.2021.
- Palani, Kamaran, Jaafar Khidir, Mark Dechesne ve Edwin Baaker, “Strategies to gain international recognition: Iraqi Kurdistan’s September 2017 Referendum for independence”, *Ethnopolitics*, 2021, Vol.20, No.4, 2021, s.406-427.
- Palani, Kamaran, *Kurdistan’s De Facto Statehood: A New Explanatory Framework*, Routledge, 2023.
- Panebianco, Angelo, “The Italian Radicals: New Wine in an Old Bottle”, *When Parties Fail: Emerging Alternative Organizations* (Ed.: Kay Lawson ve Peter H. Merkel), Princeton University Press, 1988, s.110-136.
- Pelletiere, Stephen C., *The Kurds: An Unstable Element in the Gulf*, Westview Press, 1984.
- Penahi, Keyhan Muşir, “Erdalan Kürt Beyliği’nin Osmanlı ve Safevi Devletleri ile İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıl)”, *Osmanlı Devleti ve Kürtler* (Der.: İbrahim Özcoşar ve Shahab Vali), İstanbul, Kitap Yayınevi, 2017.
- Pennings, Paul ve Lane, Jan-Erik, “Introduction”, *Comparing Party Systems Change* (Ed.: Paul Pennings ve Jan-Erik Lane), Routledge, 1998, s.1-18.
- Philips, David L., *Kurdish Spring: A New Map of Middle East*, Transaction Publishers, 2015.

- Pırılı, Abidin ve Galip, Özlem, *Kürt Romanı: Okuma Kılavuzu*, İstanbul, Sel Yayıncılık, 2010.
- Pısyar, Necefkuli, *Kanlı Mahabad'dan Aras'ın Kıyılarına*, Kürtçe'den çev.: Evdila Piştderî, İstanbul, Avesta Yayınları, 2001.
- Podhrázský, Štěpán, “Unrecoognized State Entities-Evaluation of Emerging States in the 21st Century”, *AUPO Geographica*, 2019, Vol.48, No.1-2, s.61-83.
- Qasımlo, Abdurrahman, *Kürtler ve Kürdistan*, Çev.:İbrahim Bingöl, İstanbul, Avesta Yayınları, 2014.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, Çev.: Ayşe Berkay, İstanbul, İletişim Yayınları, 2004.
- Rafaat, Aram, “The Fundamental characteristics of the Kurdish nationhood project in modern Iraq”, *Middle Eastern Studies*, 2016, Vol. 52, No. 3, s.488-504.
- Rafaat, Aram , “The 1926 Annexation of Southern Kurdistan to Iraq: The Kurdish Narrative”, *American Research Journal of History and Culture*, 2017, Vol.3, No.1, 2017.
- Rafaat, Aram, *Kurdistan in Iraq: the evolution of a quasi-state*, Routledge, 2018.
- Randall, Jonathan, *Bunca bilgiden sonra ne bağışlaması?: Kürdistan İzlenimlerim*, Çev.: Faysal Nerse, İstanbul, Avesta Yayınları, , 2001.
- Randall, Vicky, “Conclusion”, *Political Parties in the Thirld World* (Ed.: Vicky Randall), Sage Publications, 1988.
- Randall, Vicky, “”Party regulation in conflict-prone societies: More dangers than oppurtunities?”, *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development* (Ed.:Benjamin Reilly ve Per Nordlund), United Naitons University Press, 2008, ss.242-260.
- Rasheed, Amjed, “The Kurdish Cause in Iraq: From the Second Republic to the Fall of Kirkuk (2003-2018)”, *Iraq After ISIS: The Challenge of Post-War*

- Recovery* (Ed.:Jacob Eriksson ve Ahmed Khaleel), Palgrave Macmillan, 2019, s.57-78.
- Raşidîrostanî, Mahroo, “Kürdistan’da Tiyatronun Ortaya Çıkışı”, içinde: *Kürt Tiyatro Tarihi*, Haz.: Çetoyê Zêdo ve Yavuz Akkuzu, Çev.: Bilge Tanrısever ve diğerleri, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2016, s.27-36.
 - Rear, Michael, *Intervention, Ethnic Conflict and State-Building in Iraq: A Paradigm for the Post-Colonial State*, Routledge, 2008.
 - Reilly, Benjamin, “Introduction”, *Political Parties in Conflict-Prone Societies: Regulation, Engineering and Democratic Development* (Ed.: Benjamin Reilly ve Per Nordlund), United Nations University Press, 2008, s.3-24.
 - Riegl, Martin ve diğerleri, “Kurdistan Region’s Quest for Independent Statehood: Trapped in Internal and Geopolitical Rivalries”, *Unrecognized States and Secession in the 21st Century* (Ed.: Martin Riegl ve Bohumil Doboš), Springer International Publishing, 2017, s.153-168.
 - Rivera, Juve J. Cortés, “Creating new states: The strategic use of referendums in secession movements”, *Territory, Politics, Governance*, 2020.
 - Roemer, H.R., “The Safavid Period”, *The Cambridge History of Iran* (Ed.:Peter Jackson ve Laurence Lockhart), Vol.6, Cambridge University Press.
 - Rogan, Eugene L., “Aşiret Mektebi: Abdülhamid II’s School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East*, 1996, Vol.28, No.1, 1996, s.83, s.83-107.
 - Romano, David, “Modern Communications Technology in Ethnic Nationalist Hands: The Case of the Kurds”, *Canadian Journal of Political Science*, 2002, Vol.35, No.1, s.127-149.

- Romano, David, “Safe Haven as Political Projects: The Case of Iraqi Kurdistan”, *State-Within-States: Incipient Political Entities in the Post-Cold War Era* (Ed.: Paul Kingston ve Ian S. Spears), Palgrave Macmillan, 2004, s.153-166.
- Romano, David, *The Kurdish Nationalist Movement: Opportunity, Mobilization and Identity*, Cambridge University Press, 2006.
- Romano, David, “Iraq’s Descent into Civil War: A Constitutional Explanation”, *Middle East Journal*, 2014, Vol.68, No.4, s.547-566.
- Romano, David, “Social Movement Theory and Political Mobilization in Kurdistan”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.17-32.
- Roosevelt, Archie, “The Kurdish Republic of Mahabad”, *A People Without A Country* (Ed.: Gerard Chailand), Fransızca’dan İngilizce’ye Çev.: Michael Pallis, Zed Books, 1993.
- Rubin, Michael, “The continuing problem of KRG corruption”, *Routledge Handbook on the Kurds* (Ed.:Michael M. Gunter), Routledge, 2019, s.329-340.
- Rustow, Dankwart A., “The Politics of the Near East”, *The Politics of Developing Areas* (Ed.: Gabriel A. Almond ve James S. Coleman), Princeton University Press, 1960, s.369-454.
- Rustow, Dankwart A., “The Development of Parties in Turkey”, içinde: *Political Parties and Political Development* (Ed.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner), Princeton University Press, 1966.
- Sabahi, Farian, “Beyaz Çadır Programı: Muhammed Rıza Şah Yönetiminde Aşiret Eğitimi”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.227-248.

- Sadoon, Hajar Bashir Kalari, *From Foreign Relations to Foreign Policy: Transformation of the Kurdish de Facto State into an Independent Foreign Policy Actor*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Exeter, 2017.
- Safrastian, Arshak, Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, London: The Harvill Press Ltd, 1948.
- Sahlins, Marshall D., *Tribesman*, Prentice-Hall, 1968.
- Sakai, Keiko, *Political Parties and Social Networks in Iraq 1908-1920*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Durham University, 1994.
- Sakai, Keiko, “Irak’ta Devletin Kontrol Aracı Olarak ‘Aşiretleşme’: Ordu, Kabine ve Ulusal Meclis Üzerine Gözlemler”, *Aşiretler ve İktidar: Ortadoğu’da Etnisite ve Milliyetçilik* (Der.: Faleh Abdul Jabar ve Hosham Dawod), Çev.: Ömer Ögünç, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013, s.133-156.
- Salih, Dana Ali ve Najmalddin, Bakhan Ako, “Paradiplomacy of the Kurdistan Region After 2003: Present and Future”, *Journal of Law, Policy and Globalization*, 2016, Vol.53, 2016, s.44-60.
- Salih, Mohammed, “The New Politics of Iraqi Kurdistan”, <https://www.washingtoninstitute.org>, erişim tarihi: 4.2.2017.
- Salih, Mohammed A., “Will unity deal deepen rivalries in Iraqi Kurdistan?”, <https://www.al-monitor.com/originals/2016/05/>, erişim tarihi: 9.1.2017.
- Salucci, Ilario, *Irak’ta solun tarihi: Komünist partisi, işçi hareketleri ve sol 1924-2004*, Çev.: Osman Akinhay, Agora Kitaplığı, 2005.
- Salzman, Philip Carl, *Pastoralists, Equality, Hierarchy and The State*, Westview Press, 2004.
- Saouli, Adam, “States and state-building in the Middle East”, i*The Routledge Handbook to the Middle East and North African State and State System* (Ed.: Raymond Hinnebusch ve Jasmine K. Gani), Routledge, 2019, s.40-50.

- Sartori, Giovanni, *Party and Party Systems: A Framework for analysis*, Cambridge University Press, 1976.
- Scarrow, Susan E., “The Nineteenth Century Origins of Modern Political Parties: The Unwanted Emergence of Party-Based Politics”, *Handbook of Party Politics* (Ed.: Richard S. Katz ve William Crotty), Sage Publications, 2006.
- Schattschneider, E.E., *Party Government*, Rinehart & Company, 1942.
- Schmidt, Dana Adams, *Cesur Adamların Ülkesine Yolculuk*, Çev.: Burcu Yalçınkaya, İstanbul, Avesta Yayınları, 2011.
- Schmidt, Lissy, *Özgürlüğün Bedeli: Kendi Yönetimini Kuran Kürt Bölgesinden Röportajlar 1991-1993*, Çev.: Zeynep Herkmen ve Süheyla Kaya, Belge Yayınları, 1996.
- Schmitt, Carl, *Partizan Teorisi: Siyasal Kavramı Üzerine Bir Arasöz*, Çev.: Sibel Bekiroğlu, Ankara, Nika Yayınevi, 2017.
- Seiler, Daniel-Louis, “Parties”, *Internatioanl Encyclopedia of Political Science*, Sage Publications, 2011.
- Service, Elman R., *Primitive Social Organization*, 2th Ed., New York: Random House, 1971.
- Seyder, Ferhad İbrahim, “The Iraqi Kurds: Historical Backgrounds of a Nonstate Nation”, *Between State and Non-State: Politics and Society in Kurdistan-Iraq and Palestine* (Der.: Ferhad İbrahim Seyder, Gülistan Gürbey ve Sabine Hofmann), Palgrave Macmillan, 2017, s.25-42.
- Sferza, Serenella, “Party Organization and Party Performance: The Case of the French Socialist Party”, *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* (Ed.: José Ramon Montero ve Richard Gunter), Oxford University Press, 2002, s.166-190.

- Sheikhmous, Omar, “The Patriotic Union of Kurdistan in Iraq: Origins, Ideologies, Visions and Realities”, Draft Paper for the Conference *The Kurds and Kurdistan: History, Politics, Culture*, University of Exeter, 2009.
- Sheikhmous, Omar, “The Concept of Nation and the Nation-State in the Thought and Writings of Mam Jalal Talabani on the Kurds”, University of Sulaimani International Conference on Identity and Independence of Nations, 15-16 Mayıs 2016.
- Shakir, Farah, *The Iraqi Federation: Origin, operation and significance*, Routledge, 2017.
- Sherzad, A., “The Kurdish Movement in Iraq”, *The Kurds: A contemporary overview* (Ed.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Speri), Routledge, 1992, s.105-111.
- Philip Shiskin, “Kurdish Rivalries Play Out on Cellphones”, 24.11.2007, <https://www.wsj.com/articles/>, erişim tarihi: 09.05.2020.
- Silverfarb, Daniel, *Britain’s Informal Empire in The Middle East: A Case Study of Iraq 1929-1941*, Oxford University Press, 1986.
- Simon, Reeva, “Iraq”, *Political Parties of the Middle East and North Africa* (Ed.: Frank Tachau), Mansell Publishing Limited, 1994.
- Simon, Reeva Spector, *Iraq Between the Two World Wars: The Militarist Origins of Tyranny*, Columbia University Press, 2004.
- Skelton, Mac ve Saleem, Zmkan Ali, “Iraq’s Disputed Internal Boundaries After ISIS: Heterogeneous actors vying for influence”, *LSE Middle East Centre Report*, 2019.
- Sluglett, Peter, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, I.B.Tauris & Co.Ltd., 2007.

- Smothers Bruni, Mary Ann, *Journey through Kurdistan*, Texas Memorial Museum, 1995.
- Soane, E.B., *Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilerine İlişkin Tarihsel Notlar*, Çev.: Fahriye Adsay, Avesta Yayınları, 2007.
- Soleimani, Kamal, *Islam and Competing Nationalism in the Middle East 1876-1926*, Palgrave Macmillan, 2016.
- Somel, Selçuk Akşin, *The Modernization of Public Education in The Ottoman Empire: 1839-1908*, Brill, 2001.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, Çev.: Osman Yener, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015.
- Southall, Aidan W., "The Illusion of Tribe", *Journal of Asian and African Studies*, 1970, Vol.5, No.1-2, s. 28-50.
- Stalin, J.V., *Leninizmin Sorunları Üzerine*, Çev.: İsmail Yarkın ve Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1997.
- Stalin, J.V., *Leninizmin Temelleri*, Çev.: İsmail Yarkın ve Saliha N. Kaya, İnter Yayınları, 1997.
- Stansfield, Gareth R.V., *Iraqi Kurdistan: Political development and emergent democracy*, Routledge Curzon, 2003.
- Stansfield, Gareth ve Anderson, Liam, *The Future of Iraq: Dictatorship, Democracy, or Division?*, Palgrave Macmillan, 2004.
- Stansfield, Gareth, "Governing Kurdistan: The Strenghts of Division", içinde: *The Future of Kurdistan in Iraq* (Ed.:Brendan O'Leary, John McGarry ve Khaled Salih), University of Pennsylvania Press, 2005.
- Stansfield, Gareth ve Anderson, Liam, "Kurds in Iraq: The Struggle Between Baghdad and Erbil", *Middle East Policy*, 2009, Vol. 16, No. 1, s.134-145.

- Stansfield, Gareth, “Netameli Bir Denge Tutturmak: Irak Kürdistanı’nda İç Politika-Partiler, Aşiretler, Din ve Etnisiteyi Yeniden Düşünmek”, *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.: Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017(a), s.255-272.
- Stansfield, Gareth, “The Kurdish Experience in Post-Saddam Iraq”, *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017(b), s.355-374.
- Stansfield, Gareth, “The Evolution of the Political System of the Kurdistan Region of Iraq”, *Between State and Non-State: Politics and Society in Kurdistan-Iraq and Palestine* (Ed.:Ferhad İbrahim Seyder, Gülistan Gürbey ve Sabine Hofmann), Palgrave Macmillan, 2017(c), s.61-76.
- Strohmeier, Martin, *Crucial images in the presentation of a Kurdish national identity: heroes and patriots, traitors and foes*, Brill, 2003.
- Suzuki, Peter T., “Tribe:Chimeric or Polymorphic?”, *Studies of Tribes and Tribals*, 2004, Vol.2, No.2, s.113-118.
- Sykes, Mark, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 1908, Vol.38, s.451-486.
- Szanto, Edith, “Islam in Kurdistan: Religious Communities and Their Practices in Contemporary Northern Iraq”, *Handbook of Islam and Muslim Lives* (Ed.:Ronald Lukens-Bull ve Mark Woodward), Springer, 2021.
- Szuchman, Jeffrey (Ed.), *Nomads, Tribes and State In The Ancient Near East*, The University of Chicago Oriental Institute Seminars, Issue 5, 2008.
- Szuppe, Maria, “Kinship Ties Between The Safavids and The Qizilbash Amirs in Late Sixteenth-Century Iran: A Case Study of the Political Career of Members of

- the Sharaf al-Din Oglu Teklu Family”, *Safavid Persia The History and Politics of an Islamic Society* (Ed.: Charles Melville), I.B.Tauris, 1996, ss.79-104.
- Şemsi, M.İ., *Şerefname ve Şerefhanê Bedlisi*, Çev.: Hejarê Şamil, Avesta Yayınları, 2010.
 - Şemo, Ereş, *Kürt Çoban*, Çev.: Edîp Polat, İstanbul, Dara Yayınları, 2020.
 - Şeref Han, *Şerefname*, Çev.: M. E. Bozarslan, Deng Yayınları, 2009.
 - Şerafeddin Han, *Şerefname*, 4. Cilt, Farsça’da Fransızca’ya çeviren: François Bernard Charmoy, Fransızca’dan çeviren: Rıza Katı, Yaba Yayınları, 2010.
 - Şerafeddin Han, *Şerefname*, 3. Cilt, Farsça’dan Fransızca’ya çeviren: François Bernard Charmoy, Fransızca’dan Türkçe’ye çeviren: Vedii İlmen, Yaba Yayınları, 2017.
 - Tachau, Frank, “Introduction”, *Political Parties of the Middle East and North Africa* (Ed.: Frank Tachau), Mansell Publishing Limited, 1994.
 - Tahiri, Hussein, *The Structure of Kurdish Society and Struggle for a Kurdish State*, Mazda Publishers, 2007.
 - Tahiri, Hussein, “The Nostalgic Republic: The Kurdish Republic of 1946 and Its Effect on Kurdish Identity and Nation Building in Iran”, *Kurdish Awakening: Nation Building in a Fragmented Homeland* (Ed.:Ofra Bengio), University of Texas Press, 2014, s.253-268.
 - Talal Asad, “Avrupalı-Olmayan Yönetimin İki Avrupalı İmgesi”, *Antropoloji ve Sömürgecilik* (Der.:Talal Asad), Çev.:Ayşe Karınca, Ütopya Yayınevi, 2008, s.119-140.
 - Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2017.
 - Tapper, Richard, *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler: Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, Çev.: F. Dilek Özdemir, İmge Yayınları, 2004.

- Tapper, Richard, "Introduction", *Tribe and State in Iran and Afghanistan* (Ed.: Richard Tapper), Routledge, 2011, s.1-82.
- Taştekin, Fehim, "Kürtler için lanet geri mi dönüyor?", <https://www.al-monitor.com/tr/>, Erişim tarihi: 23.04.2020.
- Temitayo, Otenia Changfeng, Zhao, "2017 Iraqi Kurdistan's referendum for independence: Causes and impacts", *Humanities and Social Sciences*, 2018, Vol.6, No.2, s.59-67.
- Temo, Selim, *Kürt Şiiri Antolojisi*, 2. Cilt, Agora Kitaplığı, 2013.
- Tezcan, Baki, "The Development of The Use of 'Kurdistan' as A Geographical Description and The Incorporation of This Region Into The Ottoman Empire in The 16th Century", *The Great Ottoman, Turkish Civilization*, Vol.3, 200.
- Thornhill, Teresa, *Sweet tea with cardamom: A journey through Iraqi Kurdistan*, Pandora, 1997.
- Tilly, Charles, "İmparatorluklar Nasıl Yıkılır", *İmparatorluk Sonrası: Sovyetler Birliği ve Rus, Osmanlı ve Habsburg İmparatorlukları* (Der.: Karen Barkey ve Mark Von Hagen), Versus Yayınları, 2012.
- Tinti, Alessandro, *Oil and National Identity in the Kurdistan Region of Iraq: Conflicts at the Frontier of Petro-Capitalism*, Routledge, 2022.
- Mari Toivanen ve Bahar Baser, "Introduction: Methodological approaches in Kurdish Studies: Politics of fieldwork, positionality, and challenges ahead", *Methodological Approaches in Kurdish Studies: Theoretical and Practical Insights from the Field* (Ed.: Bahar Baser ve diğerleri), Lexington Books, 2019, ss. ix-xxviii
- Tönnies, Ferdinand, *Cemaat ve Cemiyet*, Çev.: Emre Güler, İstanbul, Vakıf Bank Kültür Yayınları, 2019.

- Trencher, Susan R., “Tribalism”, *Balckwell Encyclopedia of Sociology* (Ed.: George Ritzer), 2007.
- Tripp, Charles, “The United States and state-building in Iraq”, *Review of International Studies*, 2004, Vol. 30, No. 4, s.545-558.
- Tripp, Cahrles, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, 2007.
- Troçki, Leon D., *Lenin'den Sonra Üçüncü Enternasyonel: Komintern Program Taslağının Eleştirisi*, Çev.: Ufuk Demirsoy, Tarih Bilinci Yayınları, 2000.
- Trotskiy, Leon D., *İhanete Uğrayan Devrim: S.S.C.B. Nedir ve Nereye Gidiyor*, İstanbul, Alef Yayınları, 2006.
- Tucker, Spencer, “1914-1918 Birinci Dünya Savaşı”, içinde: *Dretnot, Tank ve Uçak: Modern Çağda Savaş Sanatı 1815-2000* (Der.: Jeremy Black), Çev.: Yavuz Alogan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2003.
- Tuğal, Cihan, de Leon, Cedric ve Desai, Manali, “Political Articulation: The Structured Creativity of Parties”, *Building Blocs: How Parties Organize Society* (Ed.:Cedric de Leon, Cihan Tuğal ve Manali Desai), Stanford University Press, 2015, s.1-36.
- Turner, Barry (Ed.), *The Statesman's Yearbook: Politics, Cultures and Economies of the World 2015*, Palgrave Macmillan, 2014.
- Türkay, Cevdet, *Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul, İşaret Yayınları, 2001.
- Türkmen, Zekeriya, “Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2001, Cilt 17, No 49, s.49-79.
- Uçak, Salih, “Şeyh Rıza Talabani'nin Türkçe Şiirlerinde Sosyal ve Siyasal Hiciv”, *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu*, 3. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, ss.157-164.

- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Tarihi, 2. Cilt, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- Ünlü, Barış, *Osmanlı Bir Dünya İmparatorluğunun Soykütüğü*, 2. Basım, Ankara, Dipnot Yayınları, 2016.
- Vali, Abbas, “Giriş: Milliyetçilik ve Köken Sorunu”, içinde: *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri Üzerine Çalışmalar* (Der.: Abbas Vali), Çev.: Fahriye Adsay, Ümit Aydoğmuş ve Sema Kılıç, Avesta Yayınları, 2005.
- Vali, Abbas, *Kürdistan Cumhuriyeti: İran’da Kürt kimliğinin oluşumu*, Çev.: Zeri İnanç, İstanbul, Avesta Yayınları, 2010.
- Vali, Abbas, “Kürtler ve ‘Ötekileri’: Parçalanmış Kimlik ve Parçalanmış Politika”, içinde: *Kürtler: Milliyetçilik ve Politika* (Der.:Falih A. Cabbar ve Hoşam Davud), Çev.: Emine Ayhan, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2017, s.49-77.
- Vasileyeva, E.İ., “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve İran’ın Yapısı İçinde Kürtler(16. ve 18. Yüzyıllar)”, *Kürdistan Tarihi* (Der.: M.S.Lazarev ve Ş.X.Mihoyan), Çev.: İbrahim Kale, Avesta Yayınları, 2010.
- Vanly, Ismet Sheriff, “Kurdistan in Iraq”, *A People Without A Country* (Ed.: Gerard Chailand), Fransızca’dan İngilizce’ye çev.: Michael Pallis, Zed Books, 1993.
- Veinstein, Gilles, “Büyükülüğü İçinde İmparatorluk (XVI. Yüzyıl)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (Der.:Robert Mantran), Çev.: Server Tanilli, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Voller, Yaniv, *The Kurdish Liberation Movement in Iraq: From insurgency to statehood*, Routledge, 2014.
- von Beyme, Klaus, “Political Parties”, *Marxism Communism and Western Society: A Comperative Encyclopedia* (Ed.:C.D.Kernig), 2.Cilt, Herder and Herder, 1972.

- von Beyme, Klaus, *Political Parties in Western Democracies*, Almanca'dan İngilizce'ye çev.: Eileen Martin, St Martin's Press, 1985.
- Waisy, Karwan Salih, "The Roots of the Iraqi Kurdish Rivalries, Conflicts and Peace Process 1964-2000", *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, 2015, Vol.10, No.3, s.220-232.
- Wallerstein, Immanuel, "The Decline of Party in Single-Party African States", *Political Parties and Political Development* (Ed.: Joseph La Palombara ve Myron Weiner), Princeton University Press, 1966, s.201-215.
- Walzer, Michael, "The New Tribalism: Notes on a Difficult Problem", *The Nationalism Reader* (Ed.: Omar Dahbour ve Micheline R. Ishay), Humanity Books, 1995.
- Watts, Nicole F., "Democracy and self-determination in the Kurdistan Region of Iraq", *Conflict, Democratization, and the Kurds in the Middle East: Turkey, Iran, Iraq and Syria* (Ed.:David Romano ve Mehmet Gürses), Palgrave Macmillan, 2014, s.141-169.
- Watts, Nicole F., "The Spring in Sulaimani: Kurdish Protest and Political Identities", *Political Identities and Popular Uprisings in the Middle East* (Ed.: Shabnam J. Holliday ve Philip Leech), Rowman & Littlefield International Ltd., 2016, s.37-57.
- Watts, Nicole F., "Re-claiming Halabja", içinde: *The Kurdish Question Revisited* (Ed.:Gareth Stansfield ve Mohammed Shareef), Oxford University Press, 2017, s.481, s.498.
- Watts, Nicole F., "Most Kurds in Iraq support independence. So why did some voters stay home during last week's referendum?", <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/10/06/>, Erişim tarihi: 13.2.2018.

- Webb, Paul, “Conclusion: Political Parties and Democratic Control in Advanced Industrial Societies”, (Ed.: Paul Webb, David Farrell ve Ian Holliday), Oxford University Press, 2002, s.438-460.
- Williams, Michelle Hale, “Catch-all in the Twenty-first Century? Revisiting Kirchheimer’s thesis”, *Party Politics*, 2009, Vol. 15, No. 5, s.539-541.
- Williams, Raymond, *Anahtar Sözcükler*, Çev.: Savaş Kılıç, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Wood, Ellen Meikins, “150 Yıl Sonra Komünist Manifesto”, *Komünist Manifesto ve Hakkında Yazılar*, Çev.: Şükrü Alpagut ve diğerleri, İstanbul, Yordam Kitap, 2010.
- Wuthrich, Michael F., “Kurdish Nationalist Organizations, Neighboring States, and ‘Ideological Distance’”, *Comperative Kurdish Politics: Actors, Ideas, and Interests* (Ed.: Emel Elif Tugdar ve Serhun Al), Palgrave Macmillan, 2018, ss.85-112.
- Yadirgi, Veli, *The Political Economy of the Kurds From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*, Cambridge University Press, 2017.
- Yalçın-Heckmann, Lale, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, Çev.: Gülhan Erkaya, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002.
- Yamaguchi, Akihiko, “İran Kürdistanı’nın Safeviler Dönemindeki Kısa Bir Tarihi, *Kürt Tarihi*, 2013, Sayı 7, s.29-33.
- Yanai, Nathan, “Why do political parties survive?”, *Party Politics*, 1999, Vol.5, No.1, s.5-17.
- Yaphe, Judith S., “The View from Basra: Southern Iraq’s Reaction and Occupation, 1915-1925”, içinde: *Creation of Iraq 1914-1921* (Ed.: Reeva Spector Simon ve Eleanor H. Tejiran), Columbia University Press, 2004.

- Yerlikaya, Simla, *Yeni Komşumuz Kürdistan*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.
- Yıldırım, Kadri, *İkinci Xanî Hacî Qadirê Koyî*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2016.
- Yıldız, Güney, “Kurdistan: A State or a State of Mind?”, <https://www.thecairoreview.com/essays/>, Erişim tarihi: 09.09.2017.
- Yıldız, Kerim, *Irak Kürtleri*, Çev.: A. H. Engin Urcan, Belge Uluslararası Yayıncılık, 2004.
- Yoshioka, Akiko, Park, Bill, Owtram, Francis ve Jongerden, Joost, “Field Notes: On the independence referendum in the Kurdistan Region of Iraq and disputed territories in 2017”, *Kurdish Studies*, 2017, Vol.5, No.2, s.199, s.194-214.
- Yoshioka, Akiko, “Challenges for the Kurdistan Region: Disputed territories and Kurdistan identity”, *Iraq since the invasion: People and politics in a state of conflict*, Routledge, 2020, ss.453-470.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt: XXXVIII, Sayı: 152, 1974, ss. 657-708.
- Yüksel, Metin, “Kurds and Kurdish Nationalism in the Interwar Period”, *The Cambridge History of the Kurds* (Ed.:Hamit Bozarslan, Cengiz Güneş ve Veli Yadırgı), Cambridge University Press, 2021, s.205-228.
- Zadeh, Yoosef Abbas ve Kirmanj, Sherko, “The Para-Diplomacy of the Kurdistan Region in Iraq and the Kurdish Statehood Enterprise”, *The Middle East Journal*, 2017, Vol. 71, No. 4, s.587-606.
- Zangana, Hawre, “Güney Kürdistan’da Bir Direniş Biçimi Olarak Tiyatro”, içinde: *Kürt Tiyatro Tarihi*, Haz.: Çetoyê Zêdo ve Yavuz Akkuzu, Çev.: Bilge Tanrısever ve diğerleri, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2016, s.82-116.
- Zeki Beg, Muhammed Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev.: Vahdettin İnce, Mehmet Dağ ve Reşat Adak ve Şükrü Arslan, Nûbihar Yayınları, 2014.

- Zeki Bey, Muhammed Emin, *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşahir-i Kurd u Kurdistan)*, Çev.: M. Baban, M. Yağmur ve S. Kutlay, Özge Yayınları, 1998.
- Zubaida, Sami, “Community, Class and Minorities in Iraqi Politics”, *The Iraqi Revolution of 1958: The Old Social Classes Revisited* (Ed.: Robert A. Fernea ve Win. Roger Louis), I.B.Tauris, 1991, s.197-210.
- Zubaida, Sami, “Introduction”, *The Kurds: A Contemporary Overview* (Ed.: Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl), Routledge, 1992, s.1-7.
- Zulianello, Mattia, *Anti-System Parties: from Parliamentary Breakthrough to Government*, Routledge, 2019.

B) Elektronik Kaynaklar

- “Iran halts flights to Iraq’s Kurdish region in retaliation for independence vote”, Reuters, 24 Eylül 2017, Erişim tarihi: 02.11.2018.
- “Saat saat Irak ordusunun Kerkük operasyonu”, <https://www.bbc.com/>, Erişim tarihi: 18.10.2017.
- “Iraqi Kurdish leader says ‘yes’ vote won independence referendum”, <https://www.reuters.com/>, erişim tarihi: 14.04.2018.
- <https://gorran.net/>, erişim tarihi: 13.04.2016.
- <https://www.kdp.info/>, erişim tarihi: 13.10.2020.
- <https://www.kdp.se/>, erişim tarihi: 09.11.2019.
- <https://www.puknow.com/>, erişim tarihi: 02.11.2019.

C) Ansiklopedi ve Sözlükler

- *A New Dictionary of English Language*, 1. Cilt, Charles Richardson, 1838.
- *A Dictionary of English Synonymes*, John Platts, 1845.
- *A Dictionary of English Language*, Robert Sullivan, 1854.

- *A Universal Etymological, Technical and Pronouncing Dictionary of The English Language*, 1. Cilt, 1859.
- *An Elemtary Dictionary of English Language*, Joseph E. Worcester, Brewer and Tileston, 1860.
- *A Dictionary of English Synonymes*, Richard Soule, 1871.
- *A Universal and Critical Dictionary of English Language*, J.B.Lippincott Co., 1874.
- *A Dictionary of English Language*, William Tegg&Co., 1877.
- *Zell's Popular Encyclopedia: A Complete Dictionary of The English Language with a Pronouncing Vocabulary and a Gazeteer of World*, 1881.
- *A Handy Dictionary of Synonyms*, H. C. Faulkner, A. L. Burt Co., 1884.
- *The Century Dictionary and Cyclopedia*, The Century Co., 1897.
- *A Complete Dictionary Synonyms and Antonyms*, Fleming H. Revell Co., 1898.
- *The Imperial Dictionary of the English Language*, The Gresham Publishing Co., 1905.
- *Webster's Practical Dictionary*, 1906.
- *An Etymological Dictionary of Enlish Language*, Walter W. Skeat, Clarendon Press, 1910.
- *The Encyclopedia Britannica*, 10. Cilt, The Encyclopedia Britannica Co., 1910.
- *Webster's Standart American Dictionary of The English Language*, Laird&Lee Publishers, Chicago, 1911.
- *Nuttall's Standart Dictionary of The English Languge*, der.: James Wood, 1914.
- *The Concise Oxford Dictionary of Current English*, Oxford University Press, 1919.
- *The New Supreme Webster's Dictionary*, World Syndicate Co., 1922.

- *Webster's New International Dictionary of The English Language*, G.&C. Merriam, 1927.
- *Oxford Universal English Dictionary on Historical Principles*, 10. Cilt, Oxford University Press, 1937.
- *The Pocket Oxford Dictionary of Current English*, Oxford University Press, 1942.
- *Webster's Dictionary of Synonyms*, G.&C. Merriam Co., 1942.
- *Klein's Comprehensive Etymological Dictionary of English*, Ernst Klein, Elsevier Publishing Company, 1971.
- *Webster's New Dictionary of Synonyms*, G.&C. Merriam Co., 1978.
- *Macmillan Dictionary of Anthropology*, Charlotte Seymour-Smith, Macmillan Press, 1986.
- *Word for Word: A Dictionary of Synonyms*, John O. E. Clark, Henry Holt and Co., 1990.
- *A Dictionary of Synonyms and Antonyms*, Alan Spooner, Oxford University Press, 1999.
- *The Oxford Dictionary of Word Histories*, Glynnis Chantrell, Oxford University Press, 2002.
- *A Comprehensive Etymological Dictionary of English Language*, Ernst Klein, Elsevier Science B.V., 2003.
- *Origins: A Short Dictionary of Modern English*, Eric Partridge, Routledge, 2006.
- *Cambridge Encyclopedia of Anthropology*.
- *A Short Etymological Dictionary of Modern English*, Eric Partridge, Routledge, 2006.
- *A'dan Z'ye Kürtler: Kişiler Kavramlar Kurumlar*, İbrahim S. Işık, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2017.

- *Historical Dictionary of the Kurds*, Michael M. Gunter, Rowman & Littlefield, 2018.
- *Nişanyan Sözlük Çağdaş Türkçenin Etimolojisi* , Sevan Nişanyan, Liber Plus Yayınları, 2018.

ÖZET

Irak Kürdistanı'na dair siyaset bilimi çalışmalarını iki çalışma alanının yönlendirdiğini söylemek mümkündür. Bunlarda ilkinin uzunca bir süredir milliyetçilik çalışmaları oluşturmaktadır. Bunu Körfez Savaşı'nın ardından yaşanan gelişmelerin etkisiyle devlet inşasını konu alan çalışmalar izlemektedir. Zira 1990'lı yıllardan beri bölge Kürdistan Bölgesel Yönetimi olarak bilinen de facto bir devletin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Bu yüzden devlet ve milletin kavramsal açıdan bölgeyi konu alan çalışmalardaki iki önemli çekim alanını oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu da bahsi geçen çalışma alanlarında siyasal olanın nasıl içeriklendirildiğini kritik derecede önemli hale getirmektedir. Bu çalışmada aşiret ve parti kavramları eşliğinde ele alınan bölünmeler üzerinden siyasal olanın bölgeyi konu alan literatürde nasıl içeriklendirildiği eleştirel bir yeniden okumaya tabi tutulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal bölünme, aşiret, siyasal parti, siyaset, devlet.

ABSTRACT

Two fields of study can be said to have influenced the existing political science literature on Iraqi Kurdistan: the first of these fields has long been nationalism studies, and the second, following the post-Gulf War developments, has been the studies on state-building. Since the 1990s, the region has seen the establishment of the Kurdistan Regional Government, a de facto state. It can be said, therefore, the state and the nation have become the conceptual centres of gravity in the scholarship on the region, thus making it critically important to examine how the concept of political itself is understood in the aforementioned fields. Based on an analysis of the political divisions through the concepts of tribe and political party, this study provides a critical re-reading as to how the existing scholarship on the region understands the concept of political.

Keywords: Political division, tribe, political party, politics, state.